

६० श० १८६७ वत्सरे प्रणीतपञ्चविंशतितमाङ्कस्थराजकीयनियमानुसारेण
प्रकाशकर्त्री स्वायत्तीकृतोऽयं ग्रन्थः ।

उपोद्घातः

पुरा किलासिन् भारते ययं भीमांश-स्मृति-पुराण-व्याकरण-तर्क-योग-सांख्य-वेदान्ताद्यखिलदर्शनक-
तारोऽस्तीन्द्रियद्रष्टारो विद्वांसो भृगुसंघो व्यासप्रभृतयो महर्षयः स्वभूयः । ते च सर्वे प्रायशो महर्षयः समलो-
ष्टाश्मकाश्च ना अपि लोकोपकृतये नानाविधानि दर्शनानि विधाय विनयसौजन्यादिगुणोपेतान् ग्रहणधा-
रयपटून् शिष्यवटून् सम्यगध्याप्य दीपाः प्रतिदीपानिव स्वसमानांस्तान्निर्वर्तयान्चक्रिरे । तदा स्वयशः-
शुभाकरचन्द्रिकाभवल्लिताखिलदिङ्मण्डला राजनीतिकुशलाः प्रतापशालिनो बहुयज्वानो विद्यागुणमा-
हिणो मन्यादयो राजानोऽभूवन् । ते च तानेतान्महर्षीन् दानमानसत्कारैर्यथोचितं पूजयान्चक्रुः । तथा
चैवं युधिष्ठिरपरीक्षिज्जनमेजयादीनां राज्यस्थितिसमयेऽपि शिष्यप्रशिष्यप्रणालिकया सन्ततमनुवर्तमान
एष विविधगीर्वाणविद्याप्रकाशो भारतवर्षमुद्द्योतयन्नासीत् । तदनन्तरं चन्द्रगुप्त-महर्षि-विक्रमादित्य-
भोज-भीमर्षादयो विद्यागुणमाहिणो मनोपिणो राजानोऽभूवन् । तेषां राज्यस्थितिकालेऽपि पाणिनि-पत-
ञ्जलि-कात्यायन-कालिदास-भट्टवाण-भवभूति-गुणादयप्रभृतयो महीयांसो विद्वांस आसन् । तदा चन्द्रगु-
प्तादयो महीपतयोऽपि तान् विद्वज्जनान्वधाई दानमानसत्कारैः प्रीणयान्चक्रुः । एवमाभ्यवलेनोत्तेजितास्ते
विद्वांसः स्वबुद्धिकौशलेन गीर्वाणप्रायायां मुरसकाव्यनाटकादीन् गद्यपद्यात्मकानतितरां मनोहरान्ग्रन्था-
न्यदधुः ॥

सतोऽस्मिन्भारते ययं भुतिस्मृतिप्रणीतधर्मध्वंसिनोऽफगाणदेशवासिनो यवनभूपतयो बहूनि वर्षश-
तानि राज्यमकुर्वन् । तदा किंचित्कालपर्यन्तं जनानामालस्यदोषसमुद्भासाद्राजाभयाभावाच्च वेदशास्त्रा-
दिविद्यापठनपाठनसंप्रदायस्यानिकृशत्वेन सलिलसेकादिसदकारिकारणविरोधेणोद्यानभूमिरिव सकलगी-
र्वाणविद्यामार्गण्डोऽस्तगतो बभूव ॥

न चेतायता अर्षाचीनाः पुरया अकृतबुदयः सन्तीति शिक्षितम् । यतो निजमन्त्रगणानुरजित-
निखिलभूमण्डलया निजप्रजाहितनिरतया सिंहासनपदाधि-
सर्वत्र प्रतिनगरं प्रतिग्रामं प्रतिछापितासु पाठशालासु प्रति सपादिताभिनवविधेर्गुणवीर्यविद्या-
विहानाः कृतसंस्कृतविद्यापरिभमाः केचित्सम्पतरास्तरुण-
क्रमिनुमीदृन्ते ॥

एवं च महर्षीनारभ्य एतावत्कालपर्यन्तमनुवर्तमानानां नानाविधसंस्कृतविद्यापारावारपारंगानां स-
कलार्थजनानां संक्षेपतोऽयमितिहासः अलमनिप्रपञ्चेनेति प्राप्तङ्गिक परिसमाप्य प्रकृतमनुसरामः ॥

पूर्वोक्तानां महर्षीणामन्तर्गतो धातृवल्क्यारख्य एको महर्षिरासीत् । बृहदारण्यकोपनिषदि तस्यैव-
माख्यायिका भूयते । कसिश्चित्तमये वैदेहजनकराजसंसदि ब्रह्मावदचर्चाप्रसङ्गो बभूव । तदा क-
होडकौपीतकिशाकल्पप्रभृतिभिराचार्यं राजा जनकेन च ब्रह्मविद्योपनिबद्धा बहवः पूर्वपक्षा याज्ञ-
वल्क्याग्रे कृतास्तदा महर्षिर्याज्ञवल्क्यो योगशास्त्रानुरोधेन सर्वेषां पूर्वपक्षाणां यथार्थमुत्तराणि दत्त्वा
सर्वब्रह्मवादिनामाचार्याणां राज्ञो जनकस्य च समाधानं कृतवानिति । तदा राजा वैदेहो दानमान-
सत्कारैस्त सपूज्य साधु साध्विति प्रशस्योवाच हे याज्ञवल्क्य त्व सत्य ब्रह्मज्ञोऽसीत्यतस्त्वं प्रणतोऽस्मी-
त्युक्त्वा साष्टाङ्गं प्रणामं चक्रे ॥

इदानीं महर्षीर्याज्ञवल्क्यस्य स्थितिकालस्तावदनुमीयते श्रीमद्भागवते द्वादशस्कन्धे पञ्चाध्याये
(श्लोकः ४६)

ते परंपरया प्राप्तास्तत्तच्छिष्यैर्भृतयैः ॥

चतुर्गुणेष्वथ व्यासा द्वापररादौ महर्षिभिः ॥ १ ॥

टीका-एवं चतुर्गुणेषु प्राप्ताः द्वापररादौ द्वापरं आदिर्यस्य तद्व्यासलक्षणस्य कालस्य तस्मिन् द्वापरान्ते वेदविभागप्रसिद्धेः शतनुसमकालव्यासावतारप्रसिद्धेऽथ व्यासा विभक्ताः । एवं सामान्यतो वेदविभागक्रममुक्तया वैवस्वतमन्वन्तरे विरोपतो निरूपयितुमार्ह आसिन्नपीति ।

अस्मिन्नप्यन्तरे मत्सन् मगर्वोल्लोकमावनः ।

ब्रह्मेशाद्यैर्लोकपालैर्याचितो धर्मगुप्तये ॥ ४८ ॥

पराधरास्तत्पवत्यामंशांश्चकलया विभुः ।

अवतीर्णो महाभाग वेदं चक्रे चतुर्विधम् ॥ ४९ ॥ इत्यादि ।

अतः द्वापरस्य अन्तिमकाले कलियुगारम्भात् पूर्वं व्यासावतारः तस्मिन्नेव समये स व्यासः ऋगादि-संहिताश्चतस्रः विभज्य एकैकस्यै शिष्याय एकैकां संहितां ददौ तत्र यजुर्वेदसंहितां वैशंपायनाय अदात् तस्य वैशंपायनस्य याज्ञवल्क्यः शिष्योऽभवत् ।

कस्मिंश्चित्समये वैशंपायनस्य ब्रह्महत्यादोषः समपद्यत । तदोपपरिहारार्थं वैशंपायनः स्वशिष्यान् ब्रह्महत्यापणरूपमताचरणमादिदेश । तच्छ्रुत्वा याज्ञवल्क्यः प्रोयाच भगवन् एतेषामन्वयसाराणामादेशेन किं प्रयोजनम् सुबुधरमपि अहमाचरिष्ये अन्येषां आदेशो न कर्तव्यः एतादृश विमोक्षमानकर्तुं याज्ञवल्क्योक्तं वचनं श्रुत्वा कुपितो वैशंपायन आह विप्रावमानकर्ता त्वमसि अतः मत्सकाशाद्यदधीतं तस्य-क्त्वा त्वं याहि तदा याज्ञवल्क्यः यजुर्वेदगणं छर्दित्वा गुरुमुत्सृज्य अगच्छत् ॥

ततो याज्ञवल्क्यः भगवंतं सूर्यमुपासन् चक्रे तदुपासनया पुत्रो भगवानादित्यः अयातयामानि षण्णुषि मुनये अदात् । ततो याज्ञवल्क्यः तैर्यजुभिः ब्राजसमीपं गच्छात् आस्ता अकरोत् इति श्रीगङ्गागवते द्वादशस्कन्धे प्रसिद्धम् ॥

तथाच याज्ञवल्क्यप्रणीतेऽस्मिन्धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्यायेऽप्यभिहितं तद्यथा ।

ज्ञेय चारण्यकमहं यदादित्वादवातवान् ।

योगशास्त्रं च मयोक्तं ज्ञेयं योगममीप्सतेति ॥ (पृष्ठ ३२३ श्लोक ११०)

जनमेजयस्य सभायां पुराणयक्ता यो वैशंपायनः सच सतशिष्यः पौराणिकः

तथा च द्वादशस्कन्धे सप्तमाध्याये (श्लो. ५)

अप्याहणिः कदम्बश्च सार्वर्षिकपुत्रजणः ।

वैशंपायनहारीतो पट्टं वै पौराणिका इमे ॥ ५ ॥

अधीयन्त व्यासशिष्यास्तत्संहितां मरिचुर्मुखात् ।

इति सप्तपुत्रस्य शौनर्कः प्रतिवाक्यम् । यथापाठात् वेदव्यासाद्यजुर्वेदगर्भतवान् सद्यः तन्निष्पन्नान् पुराणसंहितामधीतवानिति वक्तुं न युज्यते । तस्मात् याज्ञवल्क्यस्य गुरुयो वैशंपायनः स यजुर्वेदाचार्यो मित्रः पौराणिको वैशंपायनश्च मित्रः ।

तस्मात् द्वापरस्थान्ते वेदविभागस्य प्रसिद्धत्वात् तदानीमेव याज्ञवल्क्यस्य स्थितिरित्यनुमीयते । तेन मित्रैकानिवाशितेन दमनारव्यवहारप्रायश्चित्ताख्यकाण्डत्रयात्मकं प्रभोत्तररूपं धर्मशास्त्रं प्रणीय सामश्रयः प्रभूतिभ्यः श्रद्धिभ्यः श्राद्धिभ्यः । तद्यथा ग्रन्थारम्भे श्लोकम् ।

उपोद्घातः

योगीश्वरं याशवत्स्यं संपूज्य मुनयोऽब्रुवन् ।
 वर्णाश्रमेतराणां नो ब्रूहि धर्मानशेषतः ॥ २ ॥
 मिथिलास्यः स योगीन्द्रः क्षणं ध्यात्वाब्रवीन्मुनीन् ।
 यस्मिन्देसो मृगः कृष्णस्तस्मिन्धर्माभिबोधतेति ॥ २ ॥

तदेव प्रभोत्तररूपं याशवत्कीयं धर्मशास्त्रं सन्निप्य कश्चिद्याशवत्स्यशिष्यः कथयामासेति यथा मनु-
 नोक्तं भृगुरिति विशानेश्वरः ॥

अस्मिन्धर्मशास्त्रे विश्वरूपभीकरविशानेश्वरादीनां पूर्वेषामपराकर्षादीनामर्वाचीनानां च व्याख्यानानि ब-
 हूनि सन्ति तथापि तेषु सर्वोद्देशः समुल्लसिता विद्वन्मान्या च विशानेश्वरयोगिकृतमिताश्वरीव वर्तते ॥

नेय मिताक्षरा टीका केवलं मूलस्मृतीनामेव गृह्यार्थप्रकाशिनीति किन्तु मूलेऽनुक्तविराणा-
 मपि स्मृत्यन्तरैः प्रकाशिका अतः प्रायेणैव सर्वोद्देशः परिपूर्णाप्यासीत् । अत्र प्रोक्ताः सर्वे निर्णया अ-
 नुक्रमणिकायां सम्प्रपञ्चं प्रदर्शितास्ते तत्रैव द्रष्टव्याः ॥

अधुना विशानेश्वरस्थितिसमयस्तायद्विचार्यते । मिताक्षराया-शेषे

नासीदस्ति भविष्यति क्षितितले कल्याणकल्पं पुर

नो दृष्टः श्रुत एव वा क्षितिपतिः श्रीविक्रमाकर्षणः ॥

विशानेश्वरपण्डितो न भजते किं चान्यदन्वोपमा-

माकरप श्विरमस्तु करपलतिकाकल्प तदेतत् त्रयम् ॥ १ ॥

आसेतोः कीर्तिराशे रघुकुलतिलकस्या च शैलाधिराज-

द्यावत्प्रत्यक्षयोधेक्षदुलतिमिकुलोत्तुङ्गरिङ्गतरङ्गात् ॥

आ च प्राचीतमुद्रादखिलवृषदिरोरुभाभामुराहिः

पायादाचन्द्रतार जगदिदमखिल विक्रमादित्यदेवः ॥ २ ॥

इत्युत्तया तद्वन्त्यस्य मिताक्षराख्यस्य सर्वदमिचक्षकप्रवर्तकविक्रमादित्यदेवकालिकतावसीयते ॥

व्यवहाराध्याये दायविभागनिर्णये जीमूतवाहनकृतदायभागटीकायां पत्नी दुहितरश्चैव वचन-
 व्याख्यायां विशेषविचार उपपादितः सोऽप्यत्र प्रदर्शितः । तथाच मतान्तराणि मयूखादिपूषण्यस्तानि
 तान्यपि तत्तत्स्थलेषु टिप्पणीरूपेणाप्युपपादयितव्यानीति दिक् ॥

पूर्वं शिलाश्वरमुद्रितेषु पुस्तकेषु लेखकप्रमादेनान्येन केनचिद्वेदुना वा श्लोकतदवतरणटीकानां रच-
 नामु सर्वत्रायथावस्थिति दृष्टान्तापूर्वा रचनोपनिबद्धा सा यथा ॥

पूर्वं श्लोकावतरणं मित्रपङ्क्तौ निवेशितम् ।

मयूलाक्षरेण श्लोकानां ततोऽधस्तान्निवेशनम् ॥ १ ॥

तदवाक्यस्थलमासाद्य व्याख्यानं स्थापितं ततः ।

लघ्वक्षरैश्च निहिताः पाठभेदास्ततोऽप्यधः ॥ २ ॥

अन्तः पुरुषधर्मत्वाभ्यूनमग्निं यदत्र वै ।

विद्वद्विस्तारं सोढव्यमित्यमीहामहे वयम् ॥ १ ॥

प्रपमावृत्तेः शोधयितारः—मोघेइत्युपाहवापूशाखिणः ॥

अथ याज्ञवल्क्यस्मृतिस्थविषयाणां सूचीपत्रम् ।

विषयः	पृष्ठ	पङ्क्तिः	विषयः	पृष्ठ	पङ्क्तिः
उपोद्धानप्रकरणम् ।	१	३	भोजनादि	८	१९
टीकाकारस्य मङ्गलाचरणम्	१	४	ब्रह्मचारिणो वर्ज्यानि	८	२५
मुनीनां प्रभः	१	९	गुर्वाचार्यलक्षणम्	९	१०
पडिधस्मार्तधर्मः	१	१५	उपाध्यायर्त्विगलक्षणम्	९	१४
धर्मस्य चतुर्दशस्थानानि	२	९	ब्रह्मचर्यावधिः	९	१९
धर्मशास्त्रप्रयोजका रूपयः	२	२२	उपनयनकालस्य परमावधिः	९	२६
धर्मस्य कारकहेतवः	३	३	द्विजत्वहेतुकथनम्	१०	१०
धर्मस्य ज्ञापकहेतवः	३	१२	वेदग्रहणाध्ययनफलम्	१०	१४
देशादिकारकहेतूनामपवादः ...	३	१९	कान्यव्रतग्रहणश्लाध्ययनफलम्	१०	१९
कारकहेतुषु ज्ञापकहेतुषु वा संदेहे			नैष्ठिकब्रह्मचारिधर्माः	११	२६
निर्णयः	३	२४	अथ विवाहप्रकरणम् ।		
अथ ब्रह्मचारिप्रकरणम्			गुरुदक्षिणादानम्	१२	१०
वर्णाः	४	५	कन्यालक्षणानि	१२	१६
गर्भाधानादिस्ंस्काराः ...	४	११	कन्याया वाह्यलक्षणानि	१२	१८
संस्कारकरणे फलम्	४	२३	कन्याया आभ्यन्तरलक्षणानि	१२	१९
ब्राह्मणार्दानामुपनयनकालः	४	२९	सापिण्ड्यविचारः	१२	२८
गुरुधर्माः	५	९	कन्यावरणे नियमः	१४	२०
शौचाचाराः	५	१६	कन्यादाने धरनियमः	१४	२९
तीर्थानि	६	५	द्विजातीनां शूद्रापरिणयने निषेधः	१५	८
आचमनम्	६	१०	वर्णक्रमेण द्विजातीनां भार्याकर-		
प्राणायामः	६	२६	णेऽधिकारः	१५	१८
सावित्रीजपः	७	५	ब्राह्मविवाहलक्षणम्	१५	२६
अग्निकार्यम्	७	१३	दैवार्पविवाह्योलक्षणम्	१६	२
अभिवादनम्	७	१६	प्राजापत्यविवाहलक्षणम्	१६	७
अध्याप्याः	७	२६	आसुरगान्धर्वराक्षसपैशाचविवा-		
दण्डादिधारणम्	८	६	हलक्षणानि	१६	११
भैक्षचर्या	८	१०	सवर्णापरिणयने विशेषः	१६	१६

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः	विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
कन्यादातृक्रमः	१६	२१	गृहस्थधर्माः	२९	९
कन्याहरणे दण्डः	१७	१	दन्तधावनम्	२९	१३
कन्याया दौषमनाख्याय दाने	१७	७	योगक्षेमार्थं राजाद्याश्रयः	२९	२६
अन्यपूर्वालक्षणम्	१७	१४	वेदादिजपः	३०	७
नियोगविधिः	१७	२०	पञ्चमहायज्ञाः	३०	११
व्यभिचारिणीविषये	१८	६	भूतबलिः	३०	१६
तस्या अल्पप्रायश्चित्तार्थमर्थवादः	१८	१४	पितृमनुष्येभ्योऽन्नदानम्	३१	६
द्वितीयविवाहे हेतवः	१८	२७	दम्पत्योः शेषभोजनम्	३१	६
पतिव्रतास्त्रीप्रशंसा	१९	११	अतिथीनां भोजनम्	३१	१८
अधिचेतुर्दण्डः	१९	१५	भिक्षवे भिक्षादानम्	३१	२२
स्त्रीधर्माः	१९	२०	श्रोत्रियसत्कारः	३२	१८
शास्त्रीयदारसंप्रहृल फलम्	१९	२५	प्रतिसंवत्सरमर्घ्याः	३२	९
स्त्रीणां ऋतुकालावधिः	२०	७	परपाकवचिनिषेधः	३२	२४
स्त्रीगमने वज्यानि	२०	१७	सायंसंध्यादि	३३	९
अनृतुगमने नियमाः	२०	२७	श्राद्धे मुहूर्ते आसनो हितचिन्तनम्	३३	१४
स्त्रीणां सत्कारः	२२	२५	मानार्हाः	३३	२२
स्त्रिया कर्तव्यम्	२३	३०	वृद्धादीनां मार्गो देयः	३४	१
प्रीपितभर्तृकानियमाः	२३	८	द्विजातीनां कर्माणि	३४	१२
स्त्रिया अत्यावन्नयम्	२३	१३	क्षत्रियवैश्यकर्माणि	३४	२३
मृतभर्तृकाविषये	२३	१८	शूद्रकर्म	३४	२९
सहगमनम्	२३	२२	साधारणधर्माः	३५	१६
अनेकभार्याविषये	२५	१०	श्रौतकर्माणि	३६	२
प्रमीतभार्याविषये	२५	१६	नित्यश्रौतकर्माणि	३६	११
अथ वर्णजातिविवेक- प्रकरणम् ।			यज्ञार्थं हीनभिक्षानिषेधः	३६	२२
सजातयः	२६	४	धान्यादिसंचयोपायः	३६	२८
अनुलोमाः	२६	२६	अथ स्नातकधर्मप्रकरणम् ।		
प्रतिलोमजाः	२७	१३	स्नातकप्रतानि	३७	२६
संकीर्णजात्यन्तरम्	२७	२२	राजादिभ्यो धनग्रहणम्	३८	७
वर्णप्राप्तौ कारणान्तरम्	२८	६	उपाकर्मकालः	४१	१७
हीनशूत्या जीवनम्	२८	१५	वत्सर्जनकालः	४१	२५
अथ गृहस्थधर्मप्रकरणम् ।			अनध्यायाः	४२	७
कस्मिन्नमौ किं कर्तव्यं तदाह	२९	३	स्नातकप्रतानि	४३	२९
			अमोज्यानि	४५	२४

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः	विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
अभोग्यान्नानि	४६	४	उभयतोमुखीलक्षणं तद्दाने फलं च	६१	१७
अभोग्यान्नेषु प्रतिप्रसवः	४७	११	सामान्यगोदाने फलम्	६१	२२
अथ भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणम् ।			गोदानसमानि	६२	१
			भूम्यादिदाने फलम्	६२	७
द्विजातीनां धर्माः	४७	२१	गृहादिदाने फलम्	६२	१७
पर्युषितस्य प्रतिप्रसवः	४८	१४	वेददानफलम्	६२	२९
दुग्धविषये	४८	२९	दानं विनापि दानफलावाप्तिः	६३	६
शिशुनादिनिषेधः	४९	६	सर्वप्रतिग्रहनिवृत्तिप्रसङ्गेऽपवादः	६३	११
ऋग्वेदपक्ष्यादिनिषेधः	४९	१४	अप्रत्याख्येयमाह	६३	१७
पलाण्ड्वादिनिषेधः	५०	१८	प्रतिग्रहनिवृत्तेरपवादः	६३	२२
पञ्चपञ्चनखा भक्ष्याः	५०	२८			
मांसभक्षणे विधिः	५१	१६	अथ श्राद्धप्रकरणम् ।		
वृथामांसभक्षणे निन्दा	५२	२	श्राद्धशब्दार्थः	६४	२
मांसवर्जनविधिः	५२	८	पार्वणश्राद्धस्वरूपम्	६४	३
अथ द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् ।			एकोद्दिष्टश्राद्धस्वरूपम्	६४	४
सौवर्णादिपात्राणां शुद्धिः	५२	२०	त्रिविधं श्राद्धम्	६४	४
यज्ञपात्रादीनां शुद्धिः	५३	१३	पार्वणवृद्धिश्राद्धयोः कालः	६४	११
सलेपानां शुद्धिः	५३	२९	श्राद्धे ब्राह्मणसंपत्तिः	६४	२७
भूमिशुद्धिः	५५	१०	श्राद्धे वर्ज्यब्राह्मणाः	६५	२०
गवाग्रात्तान्नादिशुद्धिः	५५	२७	पार्वणश्राद्धप्रयोगः	६६	२२
अपुसीसकादीनां शुद्धिः	५६	३	अमौकरणम्	६९	२५
अमेध्योपहतद्रव्यशुद्धिः	५६	२६	अन्ननिवेदनम्	७०	२९
उदकमांसयोः शुद्धिः	५७	१८	पिण्डप्रदानम्	७२	३
अग्न्यादि शुद्धिः	५७	२८	अक्षय्योदकदानम्	७२	९
अथ दानप्रकरणम् ।			स्वधावाचनम्	७२	१५
दानपात्रब्राह्मणप्रशंसा	५९	११	प्रार्थना	७२	२५
सत्पात्रब्राह्मणलक्षम्	५९	२३	ब्राह्मणविसर्जनम्	७३	४
सत्पात्रे गवादिदानं देयम्	६०	७	वृद्धिश्राद्धम्	७३	२५
प्रतिग्रहनिषेधः	६०	१८	एकोद्दिष्टश्राद्धम्	७४	१४
दाने विशेषः	६०	२३	नवश्राद्धम्	७४	२०
गोदाने विशेषः	६१	२	सपिण्डीकरणम्	७५	१
गोदानफलम्	६१	६	उदकुम्भश्राद्धम्	७७	२०
उभयतोमुखीदाने फलम्	६१	११	एकोद्दिष्टकालः	७८	२२

विषयः	शृङ्ख	पङ्क्तिः	विषयः	शृङ्ख	पङ्क्तिः
अथ असाधरणव्यवहार-			प्रमाणचतुष्टयम्	१२४	२
मातृकाप्रकरणम् ।			तद्भेदाः	१२४	५
प्रलभियोगः	११६	३०	मानुषादिव्यप्रमाणग्रहणे निर्णयप्र-		
अधिविषये	११७	५	कारः	१२४	१४
एकस्मिन्नभियोगेऽनेकद्रव्याणां			तत्रोदाहरणम्	१२४	१६
निवेशाभावः	११७	१०	दिव्यप्रमाणग्रहणे निषेधः	१२४	२०
तदुदाहरणम्	११७	११	तदुपवादः	१२४	२४
अभियोगमनिलीयैल्लस्यापवादः	११७	३०	लेख्यादीनामपि कचिन्नियमः	१२४	२६
प्रतिभूषणम्	११८	११	प्रमाणबलबलविचारः	१२४	३१
प्रतिभूषभावे निर्णयः	११८	१६	आध्यादिषु पूर्वोच्यक्रियातिर्णयः	१२५	७
निक्षेपे प्रतिभूकतव्यम्	११८	२०	दशविंशतिवर्षोपभोगे निर्णयः ..	१२५	१५
मिथ्याभियोगे दण्डः	११८	२७	अनागमोपभूक्तौ दण्डः	१२५	२७
कालविलम्बापवादः	११९	८	अस्वत्स्य दाने दण्डः	१२५	५
दुष्टलक्षणम्	११९	१६	दशविंशतिवर्षोपभोगेहानेरपवादः	१२७	५
अनादृत्यवादे	१२०	६	वपनिक्षेपलक्षणम्	१२७	९
द्वावपि युगपद्वर्माधिकारिणं प्राप्तौ			आध्यादीनां हर्षदण्डः	१२७	१०
तत्र कस्य क्रियेलाकाङ्क्षिते निर्णयः	१२०	१८	दण्डपरिमाणम्	१२७	२२
सपणविवादस्थले निर्णयप्रकारः	१२१	३	दण्डप्रकाराः	१२७	२४
छलनिरसनप्रकारः	१२१	१३	धनदानाशक्तौ दण्डप्रकारः	१२७	२८
छलानुसारिव्यवहारलक्षणम्	१२१	२०	उत्तमसाहसदण्डस्वरूपम्	१२८	८
निहृतैकदेशविभावे निर्णयप्र-			प्राप्तपक्षे च दण्डनिषेधः	१२८	१०
कारः ...	१२१	२५	क्षिरोमुण्डनादिदण्डाः	१२८	११
न्यायाधिगमे तर्कः	१२२	३	अङ्गुले च न्ययस्था	१२८	१२
अनेकार्थभियोगे निर्णयः	१२२	८	चक्षुर्निरोधशब्दार्थः	१२८	१३
स्मृत्योर्विरोधे निर्णयप्रकारः	१२२	२४	क्षीटशो भोगः प्रमाणम्	१२८	१७
धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विप्रतिपत्तौ			आगमनिरपेक्षस्य भोगस्य प्रामाण्यं	१२८	२५
निर्णयः	१२२	३०	अनागमोपभोगे दण्डः	१२९	५
धर्मशास्त्रार्थशास्त्रोदाहरणम्	१२३	६	आगमसापेक्षभोगविषये	१२९	२६
आतनायिह्ननविषये निर्णयः	१२३	८	त्रिविधः स्वीकारः ...	१२९	२९
द्विजातीनां शस्त्रग्रहणे	१२३	१२	स्वीकारे नियमः	१३०	३१
आततायिनः	१२३	२१	पुरुषव्यवस्थया प्रामाण्यव्यवस्थ-		
अन्योदाहरणम्	१२३	२९	या च आपमविषये दण्डव्य-		
अन्यथा करणे प्रायश्चित्तम्	१२३	३३	वस्था	१३०	१७

विषयाः	पृष्ठ	पङ्क्तिः	विषयाः	पृष्ठ	पङ्क्तिः
अभियुक्ते मृते निर्णयः	१३१	२९	प्रहीतृविशेषेण प्रकारान्तरवृद्धिः	१३५	१४
व्यवहारसिद्धये व्यवहारदाक्षिणां			कारितवृद्धिः	१३५	१९
यलायले	१३१	७	अकृतवृद्धिः	१३५	२१
प्रबलदृष्टव्यवहारविषये	१३१	२४	याचितकविषये निर्णयः	१३५	२२
मत्तोन्मत्तादिभिर्निर्णीतव्यवहार-			याचितकाऽदाने निर्णयः	१३५	२४
विषये	१३१	२९	अनाकारितवृद्धेरपवादः	१३५	२९
गुरुशिव्यपितृपुत्रादीनां व्यवहा-			द्रव्यविशेषेण वृद्धिविशेषः	१३६	२
विषये	१३२	१०	प्रयुक्तस्य द्रव्यस्य चिरकालावस्थि		
स्त्रीभर्तृव्यवहारविषये	१३२	१६	तस्य वृद्धिः	१३६	७
स्यामिदासव्यवहारविषये	१३२	१८	वस्त्रधान्यादीनां वृद्धिः ..	१३६	८
अनादेयवादविषये	१३२	२४	पुरुषान्तरे संक्रमणेन प्रयो-		
गोपशौण्डिकादिस्त्रीणां व्यवहारे	१३२	२७	गान्तरकरणविषये	१३६	१७
परावर्त्यद्रव्यविषये निर्णयप्रकारः	१३२	३१	सकृत्प्रयोगविषये	१३६	१८
तत्र कालावधिः	१३३	५	प्रयुक्तस्य धनस्य ग्रहणप्रकाराः	१३६	२८
तत्र नृपतिभागः	१३३	१०	धर्मादयश्चोपायाः	१३७	२
स्याम्यनागमविषये	१३३	१३	राज्ञा दापने च प्रकाराः ...	१३७	११
निधिप्राप्तौ निर्णयप्रकारः	१३३	२१	बहुपूतमार्गिकेषु युगपत्प्राप्तेषु केन		
प्राप्तनस्य निधौ प्राप्ते निर्णयः	१३३	२६	क्रमेणाधमार्गिको दाप्य इत्यपे-		
प्राप्तनभिन्नस्य निधौ लब्धे निर्णयः	१३३	२७	क्षितविषये क्रमः	१३७	१५
अनिवेदितनिधिविषये निर्णयः	१३४	२	उत्तमर्णे दुर्बले प्रतिपन्नार्थदापने		
निधिस्यामिन्यागते निर्णयः	१३४	४	निर्णयप्रकारः	१३७	२१
तत्र राजभागः	१३४	५	न्यायार्थं व्यवदानम्	१३७	२४
चौरहृतद्रव्यविषये	१३४	८	निर्धनाधमार्गिकविषये	१३७	२९
चौरहृतद्रव्यापहारे राज्ञो दोषः	१३४	११	दीयमानामग्रहणे	१३८	१०
चौरहृतोपेक्षाकरणे	१३४	१४	कुटुम्बार्थं कृतर्णविषये	१३८	१६
चौरहृतदानविषये	१३४	१५	अदेयर्णविषये निर्णयः	१३८	२१
अथ ऋणादानप्रकरणम् ।			पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमित्यस्यापवादः	१३८	२८
ऋणादानं सप्तविधम्	१३४	२२	न पतिः स्त्रीकृतमित्यस्यापवादः	१३९	१०
अधमर्णविषये पक्षविधं	१३४	२३	पतिकृतमृणं भार्या न दद्यादित्य-		
उत्तमर्णविषये द्विविधं	१३४	२४	स्यापवादः	१३९	१७
मासि मासि वृद्धिदानविषये	१३४	२७	भार्यादीनामधनतम्	१३९	२४
वर्णक्रमवृद्धिनिर्णयः	१३५	३	पुनरपि यदृणं दातव्यं येन च		
चक्रवृद्धिकायिकादिवृद्धिप्रकाराः	१३५	८	दातव्यं तत्रितये निर्णयः	१३९	३०

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः	विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
कालविशेषे ऋणदानविषये	१४०	६	संवन्धकप्रतिभूविषये ऋणदाने		
प्राप्तव्यवहारविषये निर्णयः	१४०	८	निर्णयः	१४४	५
प्राप्तव्यवहारोपि ऋणदाननिषेधः	१४०	१०	प्रतिभूवामनेकत्वे ऋणदानप्रकारः	१४४	१०
आसेधाह्वाननिषेधः	१४०	१२	प्रतिभूदत्तस्य प्रतिक्रियाविधिः....	१४४	२२
ऋणातिपतृमोचनविषये	१४०	१४	प्रीतिदत्तस्यावृद्धिः	१४५	५
श्राद्धे बालस्याप्यधिकारः	१४०	१५	प्रतिभूदत्तस्य सर्वत्र द्वैगुण्ये प्राप्ते-		
विभक्तविषये निर्णयः	१४०	१७	पवाद	१४५	१२
अविभक्तविषये निर्णयः	१४०	१७	स्त्रीपशूनां वृद्धिविषये	१४५	४
पुत्रविषये ऋणदाने विशेषः	१४०	२०	धान्यवृद्धिविषये	१४५	१५
पौत्रविषये ऋणदाने विशेषः	१४०	२१	यत्नरसविषये	१४५	१५
ऋणापाकरणे ऋणी तत्पुत्रः पौत्र			लग्नकविषेयनिषेधः	१४५	२१
इति त्रयः कर्तारस्तेषां सम-			आधिविधिः	१४५	२६
चाये क्रमः	१४०	२६	आधिलक्षणम्	१४५	२८
परपूर्वाः स्त्रियः	१४१	१०	सच द्विविधः	१४५	२९
पुनर्भूत्यैरिणीस्त्रीणां लक्षणम्	१४१	२०	चतुर्विधस्याधोर्वैशेषः	१४६	५
योपिद्वाहः ऋणापाकरणेऽधिकारी	१४१	२८	गोप्याधिभोगे वृद्धिनिषेधः	१४६	३१
रिक्थप्रहणमात्रे पुत्रपौत्रैर्ऋणदा-			आधिनाशे निर्णयः	१४७	७
नविषये	१४२	२	आधिसिद्धिविषये निर्णयः	१४७	१४
यानिद्वाहिविषये	१४२	४	जह्मस्थावरभेदेन द्विविध आधिः	१४७	१७
प्रातिभाष्यादीनां निषेधः	१४२	२१	आधिनाशविषये धनदाने विशेषः	१४७	२४
दम्पत्योर्विभागाभावे	१४२	२८	आधिमोक्षणविषये निर्णयः	१४८	९
पूर्तेषु कर्मसु जायापत्योः वृथगधि-			अनभिहिते प्रयोक्तारि कर्तव्यता	१४८	१७
कारः	१४३	३	असंनिहितेऽधमर्णे कर्तव्यता	१४८	२३
प्रातिभाव्यनिरूपणम्	१४३	१४	मोग्याधौ विषये	१४८	२८
प्रातिभाव्यं त्रिविधम्	१४३	१६	फलभोग्याधिविषये	१४९	१०
दर्शनप्रत्ययप्रतिभूविषये	१४३	२०	अथ उपनिधि प्रकरणम् ।		
दानप्रतिभूविषये	१४३	२२	उपनिधित्वलक्षणम्	१४९	२२
दर्शनप्रतिभूविषये	१४३	२६	उपनिधिदानेऽपवादः	१५०	२
दानप्रतिभूप्राविषये	१४३	२९	उपनिधियुक्तभोक्तुर्दण्डः	१५०	११
प्रातिभाष्याभिरिक्तपैतामहर्णदाने			उपनिधिधर्माणां याचितादिव्य-		
पौत्राधिकारः	१४३	३२	तिदेशः	१५०	२०
वृद्धिदाने निषेधः	१४३	३२	अथ माक्षिकप्रकरणम् ।		
			माक्षिकरूपनिरूपणम्	१५१	३

विषयाः	पृष्ठ	पङ्क्तिः	विषयाः	पृष्ठ	पङ्क्तिः
साक्षिभेदाः	१५१	४	ज्ञानतःसाक्ष्यानङ्गीकारे	१५९	९
कृतसाक्षिणः	१५१	५	वर्णिनां वधे अनृतानुज्ञा	१५९	१४
अकृतसाक्षिणः	१५१	६	अनृतवचने प्रायश्चित्तम्	१५९	२४
लिखितादिसाक्षिणां भेदाः	१५१	८	अथ लेख्यप्रकरणम् ।		
तेपिसाक्षिणः कीदृशाः कियन्त-			लेख्यद्वैविध्यम्	१६०	१०
अभवन्तीत्येतद्विषये	१५१	२१	अन्यकृतलेख्ये विशेषः	१६०	१४
दोषादसाक्षिणः	१५२	८	लेख्ये संवत्सरादीनां निवेशः	१६०	२२
भेदादसाक्षिणां स्वरूपम्	१५२	९	लेख्यसमाप्ती अधमर्णस्य संमतिः	१६१	१
स्वयमुक्तिस्वरूपम्	१५२	१७	लेख्ये साक्षिणां विशेषः	१६१	६
असाक्षिणः	१५२	२७	लेखकसंमतिः	१६१	१३
एकसाक्षिविषये	१५३	१०	स्वकृतलेख्ये विशेषः	१६१	१४
चौर्यादियु वर्ज्यसाक्षिणोपि प्राज्ञाः	१५३	१६	लेख्यारूढर्णविषये विशेषः	१६१	१७
साक्षिभ्रावणम्	१५३	२४	बलात्कारकृतलेख्ये विशेषः	१६२	१२
प्राज्ञणादियुभ्रावणेनियमाः	१५३	३०	तदपवादः	१६२	१६
तदपवादः	१५४	३	जीर्णादिपत्रविषये	१६२	२३
साक्षिदूषणदानेस्थलं	१५४	५	देशान्तरस्थपत्रानयनायकाला-		
साक्षिभ्रावणप्रकारः	१५४	१३	वधिः	१६३	१
साक्षिसंप्राप्तने	१५४	२३	राजकीयपत्रविषये	१६३	६
साक्षिणामकथनेकर्तव्यता	१५४	२७	राजकीयजयपत्रविषये	१६३	९
साक्ष्यानङ्गीकारविषये	१५५	४	सभासदां पत्रविषये	१६३	१२
कृतसाक्षिणां दण्डः	१५५	८	पञ्चविषहीनविषये	१६३	१६
साक्षिद्वैधेनिर्णयप्रकारः	१५५	१६	लेख्यसंदेहे निर्णयोपायाः	१६३	१९
अथपराजयावधारणविषये	१५५	२५	लेख्यस्य पृष्ठे लेखनप्रकारः	१६४	२
साक्षिणां स्वभावोक्तवचनग्रहणे	१५५	३१	कृत्स्ने ऋणे दत्ते कर्तव्यता	१६४	१०
साक्षिभाषितपरीक्षा	१५६	४	ससाक्षिके ऋणे कृत्स्ने दात-		
क्रियाबलाबलावलम्बे	१५६	२३	व्ये कर्तव्यता	१६४	१५
साक्षिणां दोषावधारणे	१५७	८	अथ दिव्यप्रकरणम् ।		
अथ गतम्	१५७	१९	दिव्यसातुका	१६४	२१
कृतसाक्षिणां दण्डः	१५७	३१	शपथाः	१६५	२७
प्राज्ञणकृतसाक्षिविषये	१५८	४	दिव्ये साधारणविधिः	१६६	१७
लोभादिकारणविशेषे दण्डः	१५८	५	दिव्येषु पूर्वाह्नादिकालाः	१६६	२६
प्राज्ञणे शरीरदण्डनिषेधः	१५८	३१	घटदिव्यप्रयोगः	१६८	६०
साक्ष्यनिह्वये दण्डः	१५९	१	अग्निदिव्यविधिः	१७२	१

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः	विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
उदकदिव्यविधिः	१७४	३०	स्त्रीणामलङ्कारविषये	१८८	१४
विषादिव्यविधिः	१७६	२६	योगक्षेमशब्दार्थः	१८८	२३
कोशदिव्यविधिः	१७८	१०	पैतामहे द्रव्ये पौत्राणां विभागो		
तण्डुलदिव्यविधिः	१७९	१०	विशेषः	१८९	४
तप्तमापविधिः	१७९	१९	पितामहोपासने पितुः पुत्रस्य च		
धर्माधर्माख्यविधिः	१८०	१	सत्ताविषये	१८९	१४
पश्चान्तरमाह	१८०	५	विभागोत्तरमुत्पन्नपुत्रस्य विभाग-		
शपथाः	१८०	१३	विषये	१९०	६
शुद्धिविभाबन्ता	१८०	१६	पितृदत्तधनविषये निर्णयः	१९०	३१
अथ दायविभागप्रकरणम्			पितुरुर्ध्वं विभागो मातुः स्वपुत्र-		
दायशब्दार्थः	१८०	२६	समांशित्वम्	१९१	६
दायो द्विविधः	१८०	२८	असंस्कृतध्रातृसंस्कारकरणविषये	१९१	१०
अप्रतिषन्धदायलक्षणम्	१८०	२९	असंस्कृतभगिनीसंस्कारकरण-		
मप्रतिषन्धदायलक्षणम्	१८१	१	विषये	१९१	१२
विभागलक्षणम्	१८१	३	भगिनीतां विभागः	१९१	१४
स्वत्वनिरूपणम्	१८१	८	भिन्नजातीयानां पुत्राणां विभागः	१९२	१६
सौतातिदेशः	१८१	१२	भ्रात्रादिवसन्तया स्थापितस्य समु-		
लौकिकीसत्ताविषये विचारः	१८१	१५	दायद्रव्यस्य विभागः	१९३	६
पितुरिच्छा विभागप्रकारः	१८४	३	समुदायद्रव्यापहारे दोषः	१९३	१६
विषमविभागनियमः	१८४	६	ग्रामप्यायणपुत्रलक्षणम्	१९४	४
ष्येष्टपुत्रविषये उद्धारविभागः	१८४	८	ग्रामप्यायणाधिकारविषये	१९४	५
विभागकालाः	१८४	१२	नियोगः	१९४	१६
समविभागे पत्नीनां विशेषः	१८४	२२	नियोगनिन्दा	१९४	१७
पुत्रस्य दायजिघृक्षाभावे विशेषः	१८५	८	विधवासायमः	१९४	२६
विषमविभागनिषेधः	१८५	१३	धर्म्यनियोगप्रशंसा	१९५	२
पितृमरणानन्तरं समविभागः	१८५	१९	मुख्यगौणपुत्राणां दायपट्टणव्यव-		
विशोद्धारादिः	१८५	२३	स्थां दर्शयिष्यन् तेषां स्वरूपमाह	१९५	१३
विषमविभागनिषेधः	१८६	६	औरसपुत्रलक्षणम्	१९५	२२
उद्धारविभागे निषेधः	१८६	१०	पुत्रिकापुत्रलक्षणम्	१९५	२३
मातृधने शुद्धित्रिधिकारः	१८६	१८	क्षेत्रजपुत्रलक्षणम्	१९६	१
शुद्धिभावे मातृधने पुत्राधिकारः	१८६	२८	सूदजपुत्रलक्षणम्	१९६	३
अविभाग्यधनम्	१८७	१	कानीनपुत्रलक्षणम्	१९६	४
पितृधृतवस्त्रादिविषये	१८८	७	पौनर्भवपुत्रलक्षणम्	१९६	८

विषयः	पृष्ठ	पङ्क्तिः	विषयः	पृष्ठ	पङ्क्तिः
दत्तकपुत्रलक्षणम्	१९६	९	भिन्नोदराः	२०३	२१
एकपुत्रदाने निषेधः	१९६	१२	भ्रातृपुत्राः	२०३	२१
अनेकपुत्रसद्भावेऽपि ज्येष्ठदाने निषेधः	१९६	१३	गोत्रजाः	२०४	३
पुत्रप्रतिग्रहप्रकारः	१९६	१४	पितामही	२०४	४
कौतपुत्रलक्षणम्	१९६	१८	पितामहादयः	२०४	९
कुत्रिमपुत्रलक्षणम्	१९६	२२	समानोदकाः	२०४	१३
स्वयंदत्तपुत्रलक्षणम्	१९६	२४	बन्धवः	२०४	१६
महोदजपुत्रलक्षणम्	१९६	२५	आत्मबन्धवः	२०४	१७
अपविद्धपुत्रलक्षणम्	१९६	२६	पितृबन्धवः	२०४	१८
पुत्राणां दायग्रहणे क्रमः	१९६	२८	मातृबन्धवः	२०४	१९
औरस्यपौत्रिकेयसमवायेनिर्णयः	१९७	१	आचार्यः	२०४	२२
पूर्वपूर्वसत्वे उत्तरेषां चतुर्थीधित्वम्	१९७	३	शिष्यः	२०४	२२
दत्तकानन्तरं औरसे जाते निर्णयः	१९७	४	सत्रसंचारी	२०५	१
अमवर्गपुत्रविषये	१९७	७	श्रोत्रियः	२०५	३
क्षेत्रजस्य विशेषः	१९७	१४	राजा	२०५	०
द्वादशपुत्राणां मध्ये षट्दायादाः षट्अदायादाः	१९७	१६	जीमूतबाहनदायविभागटीकागत- क्रमः	२०५	११
दत्तकस्यजनकरिकथगोत्रनिवृत्तिः	१९७	२३	धानप्रस्थादीनां धनेऽधिकारिणः	२०६	२
पूर्वपूर्वाभावे सर्वेषां पितृधनाधि- कारः	१९७	२४	संस्तृष्टिधनविषये निर्णयः	२०६	१९
भ्रातृपुत्रनत्वे अन्यपुत्रग्रहणनि- षेधः	१९८	१	सोदरस्वसंस्तृष्टिधनेऽधिकारि- निर्णयः	२०७	५
शूद्रापुत्रविषये	१९८	९	सोदरासोदरसंसर्गे निर्णयः	२०७	१२
शूद्रधनविभागे विशेषः	१९८	१५	संस्तृष्टिधनविभागे	२०७	१३
विभक्तस्यापुत्रस्यासंस्तृष्टिजो धने- धिकारिणः	१९९	१	तस्योद्धृतस्य विनियोगः	२०७	२९
पत्नी	१९९	२८	अनंशाः	२०८	५
दुहिता ...	२०२	२१	तेषां भरणम्	२०८	१५
दोहित्रः	२०२	३०	अनंशानां पुत्रविषये विभागनि- र्णयः	२०८	२३
माता	२०३	३	ह्रीवादिदुहितृणां विशेषः	२०८	२७
पिता	२०३	११	ह्रीवादिपुत्रानां विशेषः	२०९	३
भ्रातरः	२०३	१२	अथ स्त्रीधनम्	२०९	१०
			स्त्रीधनस्वरूपनिरूपणम्	२०९	१४
			स्त्रीधनभेदाः	२०९	१६

विषयाः	पृष्ठ	पङ्क्तिः	विषयाः	पृष्ठ	पङ्क्तिः
अध्यय्यादिक्री धनस्वरूपम्	२०९	१८	सीमानिर्णयप्रसंगेन मर्यादाभे-		
स्त्रीधनविभागः	२१०	५	दादौ दण्डः	२१७	५
विवाहभेदेन स्त्रीधनेधिकारिभेदाः	२१०	९	स्वीयभ्रान्त्याक्षेत्रादिहरणे दण्डः	२१७	९
अपत्यवतीघने दुहित्राणधिकारः	२१०	१६	उत्तमसाहसदण्डलक्षणम्	२१७	१३
ऊढानूढासमवाये अधिकारनिर्णयः	२१०	१८	सेतुकूपादिकरणनिषेधे दण्डः	२१७	१७
प्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितासमवाये			अत्नोपकारे-निषेधः	२१७	२२
अधिकारनिर्णयः	२१०	१९	सेतोद्ध्विष्यम्	२१७	२३
वाग्दत्ताविषये निर्णयः	२११	१७	सेतुप्रवर्तयितृविषये	२१७	३०
वाग्दत्ताकन्याभरणे निर्णयः	२११	२४	फालाहतक्षेत्रविषये	२१८	६
दुर्मिक्षादिसंकटे स्त्रीधनग्रहणे भ-			अथ स्वामिपालविवाद-		
गुरुरधिकारः	२१२	३	प्रकरणम् ।		
आधिबेदनिकाख्यस्त्रीधनलक्षणम्	२१२	१२	गवादिभिः परस्वादिभक्षणे		
विभागसंदेहे हेतवः	२१२	२०	दण्डः	२१८	१५
अथ सीमाविवादप्रक-			मापप्रमाणम्	२१८	१९
रणम् ।			अपराधातिशये द्विगुणदण्डः	२१८	२६
सीमाविवादनिर्णयः	२१३	६	क्षेत्रान्तरे पञ्चन्यारे चातिदेशः	२१९	५
सीमाविवादे तन्निर्णयसाधनानि	२१३	७	क्षेत्रस्वामिने फलदापनाये निर्णयः	२१९	१२
सीमायाध्यातुर्विष्यम्	२१३	१३	क्षेत्रविशेषे अपवादः	२१९	२४
ग्रामसामन्तादयः	२१४	१	धृतिप्रकरणप्रकारः	२२०	२
वृद्धादिलक्षणम्	२१४	५	पशुविशेषे दण्डाभावः	२२०	४
मौललक्षणम्	२१४	७	अदण्ड्याः पशवः	२२०	१०
उद्धृतलक्षणम्	२१४	९	गोपविषये निर्णयः	२२०	१६
वनचारिलक्षणम्	२१४	१२	गोपविषये वेतनकल्पना	२२०	२०
सीमावृक्षाः	२१४	१६	प्रमादनाशे निर्णयः	२२०	२२
सीमालिङ्गानि	२१४	२०	पशूनां कर्णादिचिह्नदर्शने	२२०	२६
सीमानिर्णयोपायः	२१४	२७	पालदोषेण पशुविनाशे पाले दण्डः	२२१	१
सीमानिर्णये साक्षिणः	२१४	३२	गोप्रसंगाद्गोप्रचारः	२२१	५
निर्णीतसीमापत्रकरणप्रकारः	२१५	२४	गवादिप्रचारार्थक्षेत्रपरिमाणम्	२२१	१७
साक्षिणामनृतवचने दण्डः	२१५	३२	अथास्वामिचिक्रय-		
क्षातृचिह्नाभावे राह्या निर्णयः क-			प्रकरणम् ।		
तन्व्यः	२१६	१९	अस्वामिचिक्रयलक्षणम्	२२२	४
सीमानिर्णयस्यारामादिषुजतिदेशः	२१६	२७	रहस्येनकयनिषेधः	२२२	१०
			स्वाम्यभियुक्तकेतुः कर्तव्यता	२२२	१५

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः	विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
प्राहिते हर्तारि कर्तव्यतानिर्णयः	२२२	१६	कीतानुशयस्वरूपम्	२२६	२५
देशान्तरगते योजनसंख्ययानय			प्रत्यर्पणीयनिर्णयः	२२६	२६
नार्यं फालो देयः	२२३	७	द्वितीयादिदिने प्रत्यर्पणीयनिर्णयः	२२६	२९
मूलस्यातयने	२२३	८	बीजादिक्रये परीक्षाकालः	२२७	२
अविज्ञातदेशविषये	२२३	८	स्वर्णादिपरीक्षा	२२७	१४
साह्यादिभिः क्रयस्याशोधने दण्डः	२२३	१०	कम्बलादौ वृद्धिः	२२७	२२
नष्टवस्तुनिश्चयोपायाः	२२३	१४	ग्रन्थान्तरे विशेषः	२२८	१
नष्टवस्तुभाविने दण्डः	२२३	१७	ह्रासवृद्धिज्ञानोपायः	२२८	८
तस्करस्य प्रच्छादकविषये	२२३	२२	अथ अभ्युपेत्याशुश्रू-		
राजपुरुषानीतविषये	२२४	१	पाप्रकरणम् ।		
नष्टं द्रव्यं राजपार्श्वं प्रत्यानीतं			अभ्युपेत्याशुश्रूपास्वरूपम्	२२८	१४
राज्ञा रक्षणीयम्	२२४	३	शुश्रूषकः पञ्चविधः	२२८	१७
रक्षणनिमित्तं राजभागः	२२४	७	कर्मकरश्चतुर्विधः	२२८	२०
मनुक्तपदभागादिग्रहणस्य द्रव्य-			कर्मोपि द्विविधम्	२२८	२२
विशेषेऽपवादः	२२४	११	भृतकत्रैविध्यम्	२२८	२८
अथ दत्ताप्रदानिक-			दासभेदाः	२२८	२९
प्रकरणम् ।			बलादासीकृतविषये	२२९	१८
दत्ताप्रदानिकस्वरूपम्	२२४	२०	दासमोक्षविषये	२३०	५
दत्तानपाकर्मस्वरूपम्	२२४	२४	प्रमृग्यावसितस्य मोक्षविषये	२३०	९
तच्चतुर्विधम्	२२४	२५	वर्णापेक्षया दास्यव्यवस्था	२३०	१२
कुटुम्बाविरोधेन देयविषये	२२५	१	अन्तेवासिधर्माः	२३०	१८
भर्तव्यगणः	२२५	३	अथ संविद्यतिक्-		
अदेयमष्टविधम्	२२५	७	मप्रकरणम् ।		
सर्वस्वदाने निषेधः	२२५	१३	संविद्यतिक्कमलक्षणम्	२३१	२
हिरण्यादिकमन्यस्मै प्रतिश्रुत-			धर्मरक्षणाय ब्राह्मणस्थापना	२३१	६
मन्यस्मै न देयम्	२२५	१६	नियुक्तकर्तव्यकर्म	२३१	१३
देयधनस्य प्रतिग्रहप्रकाशविषये	२२५	१९	तदतिक्रमादौ दण्डः	२३१	२०
प्रतिश्रुतमप्यधर्मिषु न देयं	२२५	२५	गणेषु राज्ञो वर्तनप्रकारः	२३२	८
अदत्तप्रकारः	२२५	२७	समूहदत्तापहारिणो दण्डः	२३२	१२
दत्तादत्तस्वरूपम्	२२५	२८	कार्यचिन्तकलक्षणम्	२३२	१७
अथ कीतानुशयप्र-			त्रैविद्यधर्मस्य श्रेण्यादिष्वतिदेशः	२३२	२२
करणम् ।			अथ वेतनादानप्रकरणम्		
कीतानुशयः	२२६	२५	वेतनादानस्वरूपम्	२३३	४

विषयाः	पृष्ठ	पङ्क्तिः	विषयाः	पृष्ठ	पङ्क्तिः
गृहीतवेतनविषये	२३५	७	तत्र पञ्चविधयः	२४०	१९
भूतिमपरिच्छिद्यकर्मकारयितु- दण्डः	२३५	१६	दण्डप्रणयनार्थं तत्स्वरूपसंदेहे निर्णयहेतुः	२४०	३९
अनाद्यतकारिविषये	२३६	२१	सामनविशेषेण दण्डविशेषः	२४१	५
भूतिदानप्रकारः	२३४	५	पुरीषादिस्पर्शे दण्डः	२४१	१२
आयुर्धायभारवाहकविषये	२३४	१३	प्रातिलोम्यापराधे दण्डः	२४१	१९
त्याजकविषये	२३४	२१	सजातीयविषये हस्तपादे उद्गूर्णे दण्डः	२४२	५
अपगतव्याधिविषये	२३५	३	केशादिलुब्धने दण्डः	२४२	९
अथ गृतसमाह्वयप्रकरणम्			काष्ठादिभिस्ताडने दण्डः	२४२	१५
गृतसमाह्वयस्वरूपम्	२३५	१०	लोहितवर्धने दण्डः	२४२	१६
गृतसमाधिकारिणो वृत्तिः	२३५	१९	करपादादिघोटने दण्डः	२४२	२२
क्षमपृत्तेः सभिकस्य कर्तव्यं	२३५	२९	चेष्टादिरोधने दण्डः	२४२	२७
सभिकेनादत्ते राजादापनम्	२३६	८	कन्यगादिभङ्गे दण्डः	२४३	१
जयपराजयविप्रतिपत्तौ निर्णयो- पायः	२३६	१४	यहुभिरकस्याङ्गभङ्गादिकरणे दण्डः	२४३	४
गृतं निषेद्धं दण्डः	२३६	१९	ब्रणरोपणादौ औपमार्थं पथ्यार्थं च व्ययदानम्	२४३	१३
कूटाक्षदेविनिर्वासने विशेषः	२३६	२१	यहिरङ्गार्थनाशे दण्डः	२४३	१९
समाह्वये गृतधर्मातिवृद्धः	२३७	२	दुःखोत्पादादिविद्रव्यपक्षेपे दण्डः	२४३	२४
अथ चाक्रपाकप्यप्रकरणम्			पश्वभिद्रोहे दण्डः	२४४	१
वाक्पाकप्यलक्षणम्	२३७	६	लिङ्गच्छेदने दण्डः	२४४	११
तस्य त्रैविध्यम् ...	२३७	११	महापशुविषये दण्डः	२४४	१२
निद्रुराशने मयर्गविषये दण्डः	२३७	१८	स्थावराभिद्रोहे दण्डः	२४४	१६
अश्वीलाक्षेपे दण्डः	२३८	१	शृक्षविशेषेच्छेदने दण्डः	२४४	२५
विषमगुणदण्डः	२३८	६	गुल्मादीनां छेदने दण्डः	२४५	१
पशुपाकक्षेपे दण्डः	२३८	१२	अथ साहसप्रकरणम् ।		
प्रतिलोमानुलोमाक्षेपे दण्डः	२३८	२३	माहसलक्षणम्	२४५	११
निद्रुराशेपे दण्डः	२३९	११	माहसस्य त्रैविध्यम्	२४५	१९
अग्रातविषये	२३९	१७	प्रथमसाहसम्	२४६	२०
गोप्राशने दण्डः	२३९	२२	मध्यमसाहसम्	२४६	२१
प्रविश्यादीनां क्षेपे	२३९	२६	उत्तमसाहसम्	२४६	२२
अथ दण्डपाकप्यप्रकरणम्			पशुव्यापहरणरूपे साहसे दण्डः	२४६	२
दण्डपाकप्यस्य प्रकरणम्	२४०	५	माहसस्य प्रयोजयितुर्दण्डः	२४६	७
तस्य त्रैविध्यम्	२४०	११			

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः	विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
साहसिकविशेषं प्रति दण्डः	२४६	१२	निर्दोषं दर्शयित्वा सदोपदाने	२५२	९
भ्रातृभार्याताडने दण्डः	२४६	१२	तदुभयसाधारणधर्माः	२५२	१०
संदिष्टस्याप्रदातुर्दण्डः	२४६	१३	अनुशयकालावधिः	२५२	२३
समुद्रगृहभेदकृदादीनां दण्डः	२४६	१३	अथ संभूयसमुत्थान-		
स्वच्छन्दविधवागाम्यादीनां दण्डः २४६	२४६	२१	प्रकरणम् ।		
अयुक्तशपथकरणे दण्डः	२४६	२४	संभूयसमुत्थानविषये लाभालाभौ	२५३	७
पुंस्त्रप्रतिघातने दण्डः	२४६	२५	प्रतिपिद्वादिविषये निर्णयः	२५३	१३
दासीगर्भविनाशने दण्डः	२४६	२६	राजनिरूपितायै राजभागः	२५३	१९
पितापुत्रादीनामन्योन्यत्यागे			न्यासिद्धादिविषये निर्णयः	२५३	२०
दण्डः	२४७	१	शुल्कवञ्चनार्थं पण्यपरिमाणनिह-		
नेजकस्य दण्डः	२४७	१२	वे दण्डः	२५३	२५
पितापुत्रविरोधे साक्षिणां दण्डः २४७	२४७	२७	तरिकस्य शुल्कविषये	२५४	३
तुलानाणककूटकरणे दण्डः	२४८	३	देशान्तरमृतवणिग्धननिर्णयः	२५४	१६
नाणकपरीक्षकविषये दण्डः	२४८	९	वणिग्धर्मस्य क्षतिगादिष्वतिदेशः २५५		४
चिकित्सकविषये दण्डः	२४८	१३	अथ स्तेयप्रकरणम् ।		
अवध्यवन्धनादौ दण्डः	२४८	१९	स्तेयलक्षणम्	२५५	२४
कूटतुलापहारे दण्डः	२४८	२३	स्तेयग्रहणस्य ज्ञानोपायाः	२५६	२
मेपजादावसारद्रव्यमिश्रणे दण्डः २४९	२४९	१	लोप्यपरीक्षणम्	२५६	२
अजातौ जातिकरणे	२४९	६	शङ्कया प्राप्तविषये	२५६	८
समुद्रभाण्डव्यत्यासकरणे दण्डः २४९	२४९	१४	चौर्यशङ्कया गृहीतविषये निर्णयः २५६		२५
वणिजां अर्घहासवृत्तिकरणे-			चौरे दण्डः	२५७	६
दण्डः	२४९	२४	चौरविशेषेऽपवादः	२५७	१४
अर्घकरणे विशेषः	२५०	३	श्वपदाकारमङ्कनम्	२५७	१६
स्वदेशपण्यविषये लाभनिर्णयः	२५०	१५	प्रायश्चित्तं कुर्वतो नाङ्कनम्	२५७	१८
परदेशपण्यविषयेऽर्घनिरूपणप्र० २५०	२५०	२३	चौरादर्शनेऽपहृतद्रव्यप्राप्त्युपा-		
अथ विक्रीयासंप्रदान-			याः	२५७	२१
प्रकरणम् ।			अपराधविशेषेण दण्डविशेषः	२५८	१२
विक्रीयासंप्रदानस्वरूपम्	२५१	२	कोष्ठागारादिभेदकादिवधः	२५८	१५
तस्य द्वैविध्यम्	२५१	४	उत्क्षेपकादीनां करादिछेदः	२५८	१७
विक्रीयासंप्रयच्छतो दण्डः	२५१	१०	उत्क्षेपकादीनां द्वितीयतृतीयापग-		
अर्घहानिविषये निर्णयः	२५१	२८	धे दण्डः	२५८	१८
राजद्वैवोपघातेन पण्यदोषे	२५२	४	दण्डकल्पनोपायः	२५८	२०
मकत्रविक्रीयान्यन्नविक्रये	२५२	९	क्षुद्रादिद्रव्यस्वरूपम्	२५९	३

विषयः	शृं	पङ्क्तिः	विषयः	शृं	पङ्क्तिः
तद्विषये दण्डनियमः	२५९	७	पशुगमने दण्डः	२६४	२५
धान्यापहारे दण्डः	२५९	२०	साधारणस्त्रीगमने दण्डः	२६५	१
सुवर्णाद्यपहारे दण्डः	२५९	२३	साप्तीधर्माः	२६५	१५
द्रव्यविशेषादण्डः	२५९	२५	वैश्याख्यानादिजातिनिरूपणम्	२६५	२९
अकुलीनानां तु दण्डान्तरम्	२५९	२७	पञ्चचूडाख्या अप्सरसः	२६५	३१
क्षुद्रद्रव्यापहारे दण्डः	२५९	२८	दास्यमिगमने दण्डः	२६६	७
अपराधगुरुत्वादपि दण्डगुरुत्वम्	२६०	२	वलात्कारेण एकस्यां मुहुर्गमने		
पथिकानां अल्पापराधे निर्णयः	२६०	५	दण्डः	२६६	८
अचौरस्यापिचौरोपकारिणोदण्डः	२६०	११	व्याधिताया अदण्डः	२६६	१२
शस्त्रापतनादिषु दण्डः	२६०	१८	शुल्कं गृहीत्वा नेच्छन्त्या दण्डः	२६६	१५
विप्रदुष्टादिस्त्रीणां दण्डः	२६०	२४	गत्वा शुल्कमददद्दण्ड्यः	२६६	१६
अविज्ञातकर्तृकैहमनेहन्तृज्ञानो-			अयोनौ गच्छतो दण्डः	२६६	२४
पायः	२६१	६	अन्यस्वार्थगमने वधः	२६६	२८
व्यभिचारिप्रभविषये	२६१	११	प्रायश्चित्तानभिमुखस्य निर्वासनम्	२६६	२८
क्षेत्रादीनां बाहकस्य गजपत्न्य-			अथ प्रकीर्णकप्रकरणम् ।		
निगमिनस्य दण्डः	२६१	१८	स्त्रीपुंसोपाख्यानव्यवहारः	२६७	७
अथ स्त्रीसंग्रहणप्रकरणम्			वस्त्रक्षणम्	२६७	८
स्त्रीसंग्रहणस्य वैविध्यम्	२६१	२६	स्त्रीपुंसयोः स्वमार्गे स्थापनम्	२६७	१०
स्त्रीसंग्रहणोपायः	२६२	४	प्रकीर्णकलक्षणम्	२६७	१५
प्रतिपिद्धस्त्रीपुंसयोः पुनः संज्ञापा-			अपराधविशेषे दण्डः	२६७	२४
दिकरणे दण्डः	२६२	२३	अमक्ष्येण द्विजदूषणे दण्डः	२६८	२
चारणदारेषु दण्डाभावः	२६२	२८	कूटस्वर्णन्यवहारादौ दण्डः	२६८	८
संयहणे दण्डः	२६३	१	विषयविशेषे दण्डः	२६८	१५
मात्रादिगमने दण्डः	२६३	५	काष्ठलोष्टाद्युत्सेपणे दण्डः	२६८	१६
प्रातिलोभ्येत स्त्रीगमने क्षत्रियादी-			क्षिन्ननस्त्रयानेन मारणविषये	२६८	२२
नां दण्डः	२६३	१२	उपेक्षायां स्वासितो दण्डः	२६९	१
द्विजातिभिः शस्त्रधारणे	२६३	२२	प्रवीणप्राज्ञकस्यलविषये निर्णयः	२६९	५
पारदार्यप्रसंगात्कन्याहरणे दण्डः	२६३	२९	प्राणिविशेषादण्डविशेषः	२६९	९
आनुलोम्यापहारे दण्डः	२६४	४	क्षुद्रपशुर्दिंसायां विशेषः	२६९	१०
कन्यादूषणे दण्डः	२६४	७	जारं चौरैति वदतो दण्डः	२६९	१३
उत्तमवर्णकन्यासेवने दण्डः	२६४	७	रातोऽग्निप्रवक्तुर्दण्डः	२६९	१८
स्त्रीदूषणे दण्डः	२६४	२४	राज्ञः कोशापहारे दण्डः	२६९	२२
मिथ्याभिसंसने दण्डः	२६४	२४	जीवनोपकरणापहारे	२६९	२५

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः	विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
प्राज्ञस्य शरीरदण्डनिषेधः	२६९	२८	सपिण्डानां मध्ये केषांचित्तुल्यक-		
मृतवस्तुविशेषयगुरुतादनविषये	२७०	१	दानप्रतिषेधः	२७५	११
राजासनारोहणे दण्डः	२७०	२	पासपण्ड्यादीनां भरणे आशौचा-		
परनेत्रभेदनादौ दण्डः	२७०	५	दिनिर्णयः	२७५	२२
प्राज्ञवेषधारणे दण्डः	२७०	६	मृत्युविशेषादाशौचादिनिषेधः	२७६	६
रागलोभादिनाऽन्यथाव्यवहार-			पतितादीनां दाहान्श्रुपातनिषेधः	२७६	१४
दर्शने दण्डः	२७०	१४	आत्महननविषये	२७६	३३
साक्षिदोषेण दुर्दृष्टतायां साक्षिणां			नासायणयलिप्रयोगः	२७७	९
दण्डः	२७०	१९	नागबलिः	२७७	१८
राजानुमुल्या व्यवहारस्य दुर्दृष्टत्वे			विष्णुपुराणोक्तनारायणबलिः	२७७	२१
दण्डः	२७०	२०	उदकदानोत्तरं कर्तव्यता	२७८	७
निर्णीतव्यवहारप्रत्यावर्तने दण्डः	२७०	२६	शोकनिरसनेतिहासस्वरूपम्	२७८	१३
तीरितादिस्थलविषये	२७१	२	रोदननिषेधः	२७९	३
न्यायापेतस्य पुनर्न्याये विशेषः	२७१	७	अतिदेशः	२७९	१५
अन्यायगृहीतदण्डधनस्य गति-			धर्मार्थप्रेतनिर्हरणे फलम्	२७९	१९
विषये	२७१	१०	प्रसन्नचारिविषये निर्णयः	२८०	४
इतिव्यवहाराभ्यापसूचीपत्रम् २			आशौषिण्यो नियमाः	२८०	१२
अथ प्रायश्चित्ताध्यायः			प्रेतपिण्डदाने निर्णयः	२८०	२०
आशौचप्रकरणम् ।			कर्तृनियमाः	२८०	२३
आशौचशब्दार्थः	२७२	४	द्रव्यनियमः	२८०	२५
मृतविषये स्नानदाहादिनिर्णयः	२७२	१२	पिण्डदानाधिकारिणः	२८०	२७
अनुगमनम्	२७२	१३	पिण्डसंख्याकालादिनिर्णयः	२८१	२
प्राण्डालाद्यमिनिषेधः	२७३	४	शिक्षादौ जलदानम्	२८१	१०
उदकदाने निर्णयः	२७३	७	अस्थिसंचयनकालः	२८१	१३
आहिताभिभरणे विशेषः	२७३	१८	वपनम्	२८१	२०
शूद्राहूतामिकाष्ठविषये	२७३	२०	अग्निहोत्रविषये निर्णयः	२८१	३०
प्रेतस्नानम्	२७३	२१	सूतके संध्योपासननिर्णयः	२८२	१४
प्रेतनिर्हरणे विशेषः	२७३	२४	स्मार्तकर्मविषये निर्णयः	२८२	१९
प्रेतनयने द्वारनिर्णयः	२७३	२६	सूतकान्नभोजनादिनिषेधः	२८२	२४
पर्णशरदाहादि	२७३	२८	आशौचनिमित्तानि कालनि-		
अग्निस्कारोत्तरं कर्तव्यता	२७४	७	यमाश्च	२८३	१३
उदकदाने गुणविधिः	२७५	१	संपिण्डाद्याशौचम्	२८३	१३
			बालाद्याशौचम्	२८३	१३

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः	विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
जननाशौचम्	२८४	१७	श्वशुरादिमरणे आशौचम्	२९३	१३
प्रसूतिकाशौचम्	२८४	२४	अनौरसपुत्रायाशौचम्	२९३	२५
पुत्रजननदिने दानाद्यधिकारः	२८४	२८	अन्याश्रितभार्यामरणे आशौच		
पट्टीपूजने निर्णयः	२८४	३२	निर्णयः	२९३	३२
आशौचसंपाते निर्णयः	२८५	७	अनुगमनाशौचनिर्णयः	२९४	१९
जननमरणाशौचसंपाते निर्णयः	२८५	१४	राजादीनां सपिण्डाशौचापवादः	२९४	२५
पित्रोराशौचसंकरे निर्णयः	२८५	१९	दासादीनामाशौचविषये निर्णयः	२९५	६
पर्मस्त्रावे आशौचनिर्णयः	२८६	२	श्रुतिजादीनां विशेषः	२९५	१५
सप्तनमासादौ गर्भस्त्रावे निर्णयः	२८६	११	ग्रन्थधारिसंन्यासविषये निर्णयः	२९५	२७
ज्ञातमृते मृतजाते वा आशौचम्	२८६	१९	आशौचान्ते स्नानम्	२९७	४
तत्र व्यवस्था	२८६	३२	रजस्वलादीनां स्पर्श निर्णयः	२९७	११
रजस्वलाशुद्धिविषये निर्णयः	२८७	९	दुःस्वप्नादिविषये निर्णयः	२९७	१९
रजस्वलावस्थायां नियमाः	२८७	२१	आदिस्पर्शविषये निर्णयः	२९७	२७
श्वरादिपीडितरजस्वलाविषये			शपाकविषये निर्णयः	२९८	६
शुद्धिनिर्णयः	२८७	३०	पक्षिस्पर्शे निर्णयः	२९८	१६
रजस्वलायाः सूतिकायाश्च मरणे			शुद्धिहेतूनां कथनम्	२९९	१४
निर्णयः	२८८	३	अकार्यकारिणां यथादीनां च शुद्धि		
आहिताग्निमरणे विशेषः	२८८	१७	विषये निर्णयः	२९९	२६
मृत्युविशेषेणाशौचापवादः	२८८	२३	अथापहर्मप्रकरणम् ।		
युद्धमरणे निर्णयः	२८८	३१	आपविष्टस्यन्तरजीवननिर्णयः	३००	२५
त्रिदेशस्थाशौचे विशेषः	२८९	४	वैश्वहृत्या जीवतो ब्राह्मणस्याप-		
त्रिदेशस्थमृताशौचे विशेषः	२८९	१५	णनीयविषये	३०१	१६
वशाहादूर्ध्वजाते निर्णयः	२८९	२४	निषिद्धे प्रतिप्रसवः	३०२	१३
पितृपत्नीविषये विशेषः	२८९	२८	निषिद्धातिक्रमे शोषः	३०२	२६
देशान्तरलक्षणम्	२८९	३१	आपद्यसत्यातिग्रहेऽदोषः	३०३	४
वर्णविशेषत आशौचदिनसंख्या	२९०	१०	आपत्काले जीवनानि	३०३	१३
यद्योवस्थाविशेषादपि वशाहाद्या-			कृत्यादीनां जीवनहेतूनामसंभवे		
शौचस्थापवादः	२९०	३२	जीवनम्	३०३	२४
यद्योवस्थाविशेषतः स्त्रीणामा-			राक्षः वृत्तिविषये कर्तव्यता	३०४	३
शौचम्	२९१	३०	अथ वानप्रस्थधर्म-		
गुरुमातुलादिमरणे आशौचम्	२९२	२६	प्रकरणम् ।		
पित्रोर्मरणे विवाहितकन्याविषये			वानप्रस्थधर्माः	३०४	१३
आशौचम्	२९३	१२	अग्निपरिचर्याक्षमविषये निर्णयः	३०७	२८

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः	विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
भैक्षाचरणम्	३०८	१	उपासनीयालस्वरूपम्	३२३	१०
सकलानुष्ठानसमर्थविषये	३०८	१२	आलम्ब्यानप्रकारः	३२३	२६
अथ यतिधर्मप्रकरणम् ।			शब्दब्रह्मोपासनप्रकारः	३२४	५
यतिधर्मनिरूपणम्	३०९	३	वीणादिवाद्यद्वारामोक्षमार्गप्राप्तिः	३२४	२०
यतिधर्माः	३१०	११	गीतज्ञस्य फलान्तरम्	३२५	२
भिक्षाटने कर्तव्यता	३११	७	पुनरालस्वरूपम्	३२५	६
यतिपात्राणि तेषां शुद्धिश्च	३११	२१	अपिप्रभः	३२५	१२
यत्तेरात्मोपासनाङ्गनियमविषये	३१२	२	प्रत्युत्तरम्	३२५	१८
आशयशुद्धिविषये	३१२	७	कर्मानुरूपशरीरग्रहणम्	३२८	१२
इन्द्रियनिरोधोपायतया संसार-			सत्तादिगुणपरिपाकः	३२८	२६
रनिरूपणम्	३१२	१६	जन्मान्तरज्ञानविषये	३२९	२१
अनन्तरं कर्तव्यविषयः	३१२	२७	अन्यदुःखज्ञानविषये	३३०	४
जीवपरमात्मनोरभेदनिरूपणम्	३१३	२१	भेदप्रलयः	३३०	११
शरीरग्रहणप्रकारः	३१५	१	आत्मनो जगदुत्पत्तिः	३३०	२३
पृथिव्यादीनां शरीरारम्भफल-			आत्मनि प्रमाणनिरूपणम्	३३१	११
विषये	३१५	८	संसारस्वरूपमाह	३३२	२
संयुक्तशुक्लशोणितस्य कायरूप-			शरीरग्रहणद्वारेण पुनस्तस्य		
परिणतौ क्रमः	३१६	६	विसृम्भः	३३३	१९
गर्भिण्यै दोहद्वानम्	३१७	४	अमृतत्वप्राप्त्युपायाः	३३३	११
गर्भस्थैर्यादिकथनम्	३१७	१४	जातिस्मरत्वविषये	३३३	१५
प्रसवकालः	३१८	१	कालकर्मादीनां कारणत्वम्	३३३	२७
कायस्वरूपकथनम्	३१८	९	मोक्षमार्गमाह	३३४	१९
अस्थिसंख्या	३१८	२२	स्वर्गमार्गमाह	३३४	२७
सविषयाणि ज्ञानेन्द्रियाणि	३१९	२८	संसर्गमार्गमाह	३३५	३
कर्मेन्द्रियाणि	३२०	६	भूतचैतन्यवादिपक्षखण्डनम्	३३५	९
प्राणायतनानि	३२०	१२	क्षेत्रज्ञस्वरूपम्	३३६	२१
प्राणायतनानां विस्तारः	३२०	१७	बुद्ध्यादेरुत्पत्तिः	३३७	३
नवछिद्राणि	३२०	२८	गुणस्वरूपमाह	३३७	९
नाडीसंख्या	३२१	१७	स्वर्गमार्गमाह	३३७	२५
शिरासंख्या	३२१	२४	धर्मप्रवर्तकाः	३३८	१०
केशमर्मसंधिसंख्या	३२२	१	वेदादीनामनादिवनिरूपणम्	३३८	२४
सकलशरीरछिद्रसंख्या	३२२	७	आत्मदर्शनावश्यकता	३३९	८
शरीररसादिपरिमाणम्	३२२	१८	प्राप्तिमार्गदेवयानमाह	३३९	१८

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः	विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
पितृयानमाह	३३९	२८	वालघृदादीनां साक्षात्कर्तृविषये		
उपासनाप्रकारनिरूपणम्	३४०	१०	अर्थ प्रायश्चित्तम्	३६०	६
धारणात्यक्तयोगाभ्यासप्रयोग- जनम्	३४१	६	ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तस्य नैमित्ति-		
यज्ञवानाद्यसंभवे सत्तशुद्धावुषा यान्तरम्	३४१	१७	कसमात्यवधिः	३६१	२३
अथ प्रायश्चित्तप्रकरणम् ।			प्रायश्चित्तान्तरम्	३६२	३१
कर्मविपाकनिरूपणम्	३४२	५	ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तस्यातिद्वेष्टः	३६६	३१
पूर्वकर्मानुरोधेन जन्मानि	३४२	१४	आत्रेयीहत्याप्रायश्चित्तं	३६७	१३
पापानुरोधेन रोगिणो भवन्ति	३४३	२	आवेर्यालक्षणम्	३६७	१५
कर्मविपाकं दर्शयितुमाह	३४४	१४	सुरापानप्रायश्चित्तम्	३६८	११
शब्देन कचिद्विद्योपो दक्षितः	३४४	१८	सुराविषये विचारः	३६८	२२
प्रायश्चित्ताधिकारिनिरूपणम्	३४६	२	एकादशमद्यानि	३६८	२६
प्रायश्चित्ताकरणे दोषः	३४७	२०	प्रायश्चित्तान्तरम्	३७०	१८
तामिस्रादिनरकाः	३४७	२५	सुरासंस्पृष्टशुष्करसामभक्षणे प्रा-		
प्रायश्चित्तफलम्	३४८	८	यश्चित्तम्	३७१	२३
सहापातकिनः	३४९	२३	शुष्कसुरामाण्डस्योदकपानविषये		
ब्रह्महत्यासमानि पापानि	३५१	२४	प्रायश्चित्तम्	३७१	२६
सुरापानसमाप्ति	३५२	१	मद्यपाने प्रायश्चित्तम्	३७२	६
सुवर्णस्तेयसमानि	३५२	१५	द्विजातिभार्याविषये सुरापानप्रा-		
गुरुतल्पसमानि	३५२	१९	श्चित्तम्	३७३	५
गुरुतल्पातिदेशः	३५३	११	सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तम्	३७३	२०
गुरुतल्पभाषेप्रायः	३५३	१४	शङ्खेको विशेषः	३७३	२८
उपपातफानि	३५४	७	सुवर्णदोषस्यार्थः	३७५	२
जातिभ्रंशकराणि	३५६	८	सुवर्णस्तेये प्रायश्चित्तान्तरम्	३७६	३
संकरिकरणानि	३५६	९	गुरुतल्पगमनप्रायश्चित्तम्	३७७	१८
अपात्रीकरणानि	३५६	१०	गुरुशब्दस्यार्थः	३७८	१२
मलावहप्रकीर्णकानि	३५६	११	गुरुतल्पगमने प्रायश्चित्तान्तरम्	३७९	२
प्रसवधप्रायश्चित्तम्	३५७	१७	ब्रह्महत्यादिमहापातकिसंसर्गप्राय-		
अनुमाहकादिप्रायश्चित्तम्	३५९	२३	श्चित्तम्	३८३	२७
ब्रह्मध्वे विशेषः	३५९	२९	पतितसंसर्गप्रतिषेधेन प्रतिपिद्धस्य		
प्रोत्साहकादिनामपि दण्डप्रायश्चि-			चौतसंबन्धस्य कचित्प्रतिप्रसवः	३८५	२०
तनिरूपणम्	३५९	३३	निपिद्धसंसर्गोत्पन्नप्रतिलोमवधे		
			प्रायश्चित्तम्	३८५	३१
			शस्त्रादीनां विषये प्रायश्चित्तम्	३८६	११

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः	विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
गोयधप्रायश्चित्तम्	३८६	२६	रजस्वलायास्तु रजस्वलादिस्पृष्टे प्रायश्चित्तम्	४१२	१४
तथावयवविशेषादपि प्रायश्चित्त-विशेषः	३८९	३०	अन्यान्ययाजने प्रायश्चित्तम्	४१३	२१
पालनाकरणादिनोपेक्षायां कचि- ह्यायश्चित्तविषये विशेषः	३९१	७	वेदविष्टावने प्रायश्चित्तम्	४१४	८
स्त्रीणां प्रायश्चित्तविषये विशेषः	३९१	३३	स्वाध्यायत्यागे प्रायश्चित्तम्	४१५	४
पुरुषेषु च विशेषः	३९२	२	अभित्यागे प्रायश्चित्तम्	४१५	८
उपपातकानां प्रायश्चित्तम्	३९२	९	अनाश्रमयासप्रायश्चित्तम्	४१६	३१
स्त्रीशूद्रविद्वज्श्रवणे प्रायश्चित्तम्	३९९	१५	असप्ततिग्रहे प्रायश्चित्तम्	४१७	६
स्त्रीयथे प्रायश्चित्तम्	४००	२८	पलाण्ड्यादिभक्षणे प्रायश्चित्तम्	४१७	२८
ईयद्व्यभिचरितप्राह्मण्यादिवधे विशेषः	४०१	१०	जातिदुष्टसंघिन्यादिकीरपाने प्रा- यश्चित्तम्	४१८	२१
अनुपपातकप्राग्विधेयप्रायश्चित्तम्	४०१	२३	स्वभावदुष्टनांसादिभक्षणे प्राय- श्चित्तम्	४१९	३
मार्जारविधेय प्रायश्चित्तम्	४०२	१	अशुचिदृष्टभक्षणे प्रायश्चित्तम्	४२०	६
दृक्षगुल्मलतादिच्छेदने प्रायश्चित्तम्	४०४	१५	अशुचिद्रव्यसंस्पर्शभक्षणे प्राय- श्चित्तम्	४२१	४
पुंश्रुलीपानरादिबधप्रायश्चित्तप्रसं- गात्तद्विधानमिदं प्रायश्चित्तम्	४०४	३०	भावदुष्टभक्षणे प्रायश्चित्तम्	४२२	१६
शारीरचरमथातुविच्छेदकस्कन्द- ने प्रायश्चित्तम्	४०५	२८	कालदुष्टभक्षणे प्रायश्चित्तम्	४२२	२६
महाभारिणा योपिद्रव्ये कृते प्राय- श्चित्तम्	४०६	२८	गुणदुष्टशुक्तादिभक्षणे प्रायश्चि- त्तम्	४२३	१०
स्वप्नेरेतःपाते प्रायश्चित्तम्	४०७	२८	हस्तदानादिक्रियादुष्टाभोग्यभक्ष- णे प्रायश्चित्तम्	४२३	२४
गार्हस्थ्यपरिमहेज संन्यासाप्र- व्युत्तौ प्रायश्चित्तम्	४०७	३१	एकादशाहविश्राद्धभोजने प्राय- श्चित्तम्	४२४	६
महाभारिप्रायश्चित्तप्रसंगादन्वदध्य- नुपातकप्रायश्चित्तम्	४०९	५	पश्चिमिहाभोग्यभोजने प्रायश्चित्तम्	४२५	५
महाभारिप्रायश्चित्तप्रसंगादुगोरपि प्रायश्चित्तम्	४१०	५	आशौचिपरिगृहीतान्नभोजने प्रा- यश्चित्तम्	४२५	३२
सकलार्हिसाप्रायश्चित्तापवादः	४१०	१३	महाभार्याषभोजने प्रायश्चित्तम्	४२६	१६
मिथ्याभिरासे प्रायश्चित्तम्	४१०	१९	जातिभ्रंशकरणां प्रायश्चित्तम्	४२६	२७
अभिराहृतप्रायश्चित्तम्	४११	१८	प्रकीर्णकप्रायश्चित्तानि	४२७	८
भानूभार्यागमने प्रायश्चित्तम्	४१२	३	गुरुनिर्धर्मनप्रायश्चित्तम्	४२७	१६
रजस्वलाभार्यागमने प्रायश्चित्तम्	४१२	८	विप्रदण्डोपमे प्रायश्चित्तम्	४२७	२४
			पादग्रहारे प्रायश्चित्तम्	४२७	२९

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः	विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
मनुप्रोक्तप्रकीर्णकप्रायश्चित्तम्	४२८	१	अज्ञानकृतप्रायश्चित्तम्	४३९	५
नित्यश्रौतादिकर्मलोपे प्रायश्चित्तं	४२८	७	सफलसाधारणपवित्रमन्त्राः	४३९	१३
इन्द्रधनुर्दर्शनादौ प्रायश्चित्तम्	४२८	२३	यमनियमाः	४४२	५
पतितादिसंभाषणे प्रायश्चित्तम्	४२८	२४	सान्तपनाख्यप्रतम्	४४२	१६
प्रहस्युच्यमाना विष्णुप्रोत्सर्गादौ			महासान्तपनाख्यप्रतम्	४४३	१२
प्रायश्चित्तम्	४२८	२७	पर्णकुच्छ्रायप्रतम्	४४३	२४
स्नेनपतितादिपक्षिभोजने प्राय-			तप्तकुच्छ्रप्रतम्	४४४	४
श्चित्तम्	४२९	४	पादकुच्छ्रम्	४४४	१५
नीलीविषये प्रायश्चित्तम्	४२९	६	प्राजापत्यकुच्छ्रम्	४४५	८
कचिद्देशविशेषगमनेप्रायश्चित्तम्	४२९	१८	भतिकुच्छ्रः	४४६	७
प्रायश्चित्तिविषये देशकालादि-			कुच्छ्रातिकुच्छ्रः	४४६	१४
विचारः	४३०	३	पराकाः	४४६	१८
पतितस्य घटस्फोटविधिः	४३१	७	सौम्यकुच्छ्रः	४४६	२०
पतितस्य प्रायश्चित्तानन्तरं ग्रहण-			तुल्यपुरुषकुच्छ्रः	४४६	२७
विधिः	४३१	२९	चान्द्रायणप्रतम्	४४७	७
पूर्वोक्तस्य पतितपरित्यागादिवि-			चान्द्रायणान्तरम्	४४८	११
धेरतिदेशः	४३२	११	कुच्छ्रचान्द्रायणसाधारणीतिकर्त-		
स्त्रीणां विशेषपातित्यम्	४३२	१८	व्यता	४४९	६
चरितप्रतविधौ विशेषः	४३३	९	प्रायश्चित्ते वपननिर्णयः	४५०	४
सफलप्रतसाधारणधर्माः	४३३	१७	अनादिदृष्टापे प्रायश्चित्तम्	४५०	२८
रहस्यप्रायश्चित्तानि	४३५	४	प्रतापकौ गोदानादिकाद्योनु-		
प्रायश्चित्तान्तरम्	४३६	१	कल्याः	४५१	२१
सुरापानप्रायश्चित्तम्	४३६	७	महापातकादौ गवादिसंक्या	४५१	२३
सुवर्णतोषप्रायश्चित्तम्	४३६	२१	चान्द्रायणादौ भेनुसंक्या	४५२	१३
गुरुतल्पगप्रायश्चित्तम्	४३७	१	अभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः	४५३	६
गोवधादिपट्पञ्चाशदुपपातकप्राय-			प्रतापकस्य प्राक्षणभोजनत्र	४५३	१०
श्चित्तम्	४३७	२६	कुच्छ्रचान्द्रायणादिफलम्	४५३	२६
उपपातकसामान्यप्राप्तस्य प्राणा-			एतच्छास्त्राप्ययने फलश्रुतिः	४५४	१२
यामशतस्यापवादः	४३८	२५	इति प्राश्चित्ताध्यायसूचीपत्रम् ।		

याज्ञवल्क्यस्मृतिः

मिताक्षराव्याख्यासंवलित्वा

उपोद्घातप्रकरणम् १

श्रीगणेशाय नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः । धर्माधर्मौ तद्विपाकास्त्रयोपि
श्रेयसाः पञ्च प्राणिनामायतन्ते । यस्मिन्नेतैर्नो परामृष्ट ईशो यस्तं वन्दे विष्णुमोक्षारवाच्यम्
॥ १ ॥ याज्ञवल्क्यमुनिभाषितं मुहुर्विश्वरूपविकटोक्तिविस्तृतम् । धर्मशास्त्रमनुभिर्मिताक्षरै-
र्बालबोधविधये विविच्यते ॥ २ ॥ याज्ञवल्क्यशिष्यः कश्चित्प्रश्नोत्तररूपं याज्ञवल्क्यप्र-
णीतं धर्मशास्त्रं संक्षिप्य कथयामास । यथा मनुनोक्तं शृणुः । तस्य चायमाद्यश्लोकः ।

योगीश्वरं याज्ञवल्क्यं संपूज्य मुनयोऽब्रुवन् ।

वर्णाश्रमेतराणां नो ब्रूहि धर्मानशेषतः ॥ १ ॥

योगिनां सनकादीनामीश्वरः श्रेष्ठस्तं याज्ञवल्क्यं संपूज्य मनोवाकायकर्मभिः पूजयित्वा
मुनयः सामश्रवःप्रभृतयः श्रवणधारणयोग्या अब्रुवन् उक्तवन्तः धर्माश्रमोऽस्म-
प्रन्वोपोद्घातः । म्यं ब्रूहीति । कथं अशेषतः कात्स्न्येन । केषां वर्णाश्रमेतराणाम् । वर्णा ब्राह्म-
णादयः । आश्रमा ब्रह्मचारिप्रभृतयः । इतरे अनुलोमप्रतिलोमजाता मूर्धावसिक्तादयः । इत-
रशब्दस्य द्वन्द्वे चेति सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधः । अत्रच धर्मशब्दः पङ्क्तिधर्माधर्मविषयः ।
तद्यथा वर्णधर्मः आश्रमधर्मः वर्णाश्रमधर्मः गुणधर्मः निमित्तधर्मः साधारणधर्मश्चेति । तत्र
वर्णधर्मो नित्यं मद्यं ब्राह्मणो वर्जयेदित्यादिः । आश्रमधर्मोऽग्नीन्धनभैक्षचर्यादिः । वर्णाश्रमधर्मः
पालाशो दण्डो ब्राह्मणस्येत्येवमादिः । गुणधर्मः शास्त्रीयाभिषेकादिगुणयुक्तस्य राज्ञः प्रजापा-
लनादिः । निमित्तधर्मो विहिताकरणप्रतिपिद्धत्वेननिमित्तं प्रायश्चित्तम् । साधारणो धर्मः अ-
हिंसादिः न हिंस्यात्सर्वमूतानीत्याचाण्डालं साधारणो धर्मः । श्रुत्युक्तशौचाचारांश्च शिष्ये-
दित्याचार्यकरणविधिप्रयुक्तत्वाद्धर्मशास्त्राध्ययनस्य प्रयोजनादिकथनं नातीवोपयुज्यते । तत्र
चायं क्रमः । प्रागुपनयनात्कामचारकामवादकाममत्ताः । ऊर्ध्वमुपनयनात्मावेदाध्ययनोप-
क्रमाद्धर्मशास्त्राध्ययनं ततो धर्मशास्त्रविहितयमनियमोपेतस्य वेदाध्ययनं ततस्तदर्थजिज्ञासा
ततस्तदनुष्ठानमिति । तत्र यद्यपि धर्माधिक्यमयोक्ताः शास्त्रेणानेन प्रतिपाद्यन्ते तथापि धर्मस्य
प्राधान्याद्धर्मग्रहणम् । प्राधान्यं च धर्ममूलत्वादितरेषाम् । नच वक्तव्यं धर्ममूलोऽर्थमूलो

धर्म इति अविशेष इति । यतोऽर्थमन्तरेणापि जपतपस्तीर्थयात्रादिना धर्मनिष्पत्तिः । अर्थलेशोऽपि न धर्ममन्तरेणेति । एवं काममोक्षावपीति ॥ १ ॥

मिथिलास्थः स योगीन्द्रः क्षणं ध्यात्वाववीन्मुनीन् ।

यस्मिन्देशे मृगः कृष्णस्तस्मिन्धर्मात्रिवोधत ॥ २ ॥

एवं पृष्ठः मिथिलानाम नगरी तत्र स्थितः स याज्ञवल्क्यो योगीश्वरः क्षणं ध्यात्वा किञ्चित्कालं मनः समापाय एते श्रवणाधिकारिणो विनयेन पृच्छन्तीति युक्तमेतेभ्यो वक्तुमित्युक्तवान्मुनीन् । किं यस्मिन्देशे मृगः कृष्णस्तस्मिन्धर्मात्रिवोधतेति । कृष्णसारो मृगो यस्मिन्देशे स्वच्छन्दं विहरति तस्मिन्देशे वक्ष्यमाणलक्षणा धर्मो अनुष्ठेया नान्यत्रेत्यभिप्रायः । शौचाचारांश्च शिक्षयेदित्याचार्यस्य धर्मशास्त्राध्यापनविधिः ॥ २ ॥

शिष्येण तदुपययनं कर्तव्यमिति कुतोऽवगम्यत इत्यत आह

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥ ३ ॥

पुराणं ब्राह्मणादि । न्यायस्तर्कविद्या । मीमांसा वेदवाक्यविचारः । धर्मशास्त्रं मानवादि । अङ्गानि व्याकरणादीनि षट् । एतैरुपेताश्रित्वारो वेदाः । विद्याः पुरुषार्थसाधनज्ञानानि । तासां स्थानानि च चतुर्दश धर्मस्य च चतुर्दश स्थानानि हेतवः । एतानि च त्रैवर्णिकैरध्येतव्यानि तदन्तर्भूतत्वाद्धर्मशास्त्रमप्यध्येतव्यम् । तत्रैतानि ब्राह्मणेन विद्याप्राप्तये धर्मानुष्ठानाय चाधिगन्तव्यानि । क्षत्रियवैश्याभ्यां धर्मानुष्ठानाय । तथाच शङ्केन विद्यास्थानान्यनुक्रम्योक्तम् । एतानि ब्राह्मणोऽधिकुरुते सच वृत्तिं दर्शयतीतरेषामिति । मनुष्ये । द्विजातीनां धर्मशास्त्राध्ययनेधिकारो ब्राह्मणस्य प्रवचने नान्यस्येति दर्शयति । निगोकादिश्मशान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः । तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन् ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित् ॥ विदुषा ब्राह्मणेनेदमप्येतव्यं प्रयत्नतः । शिष्येभ्यश्च प्रवक्तव्यं सम्प्रदान्येन केनचिदिति ॥ ३ ॥

अस्तु धर्मशास्त्रमप्येतव्यं याज्ञवल्क्यप्रणीतत्वात् शास्त्रस्य किमायातमित्यत आह

मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः ।

यमापस्तम्बसंवर्ताः कात्यायनबृहस्पती ॥ ४ ॥

पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगौतमौ ।

शातातपो वसिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥ ५ ॥

उशनःशब्दपर्यन्तो ह्यन्वैकवद्भावः । याज्ञवल्क्यप्रणीतमिदं धर्मशास्त्रमप्येतव्यमित्यभिप्रायः । नेयं परिहर्स्या किंतु मुदुर्ज्ञानार्थमेतत् । अतो बौधायनादेरपि धर्मशास्त्रत्वमविरुद्धम् । एतेषां

प्रत्येकं प्रामाण्येपि साक्षाद्भाषणमाकाङ्क्षापरिपूरणमन्यतः क्रियते । विरोधे तु विकल्पः ॥४॥५॥

देशे काल उपायेन द्रव्यं श्रद्धासमन्वितम् ।

पात्रे प्रदीयते यत्तत्सकलं धर्मलक्षणम् ॥ ६ ॥

देशो यस्मिन्देशे मृगः कृष्ण इत्युक्तलक्षणः । कालः संक्रान्त्यादिः । उपायः शास्त्रोक्तेति-
कर्तव्यताकलापः । द्रव्यं प्रतिग्रहादिलब्धं गवादि । श्रद्धा आस्तिक्यबु-
द्धिः । तदन्वितं यथा भवति तथा । पात्रं न विद्ययेत्येवमादिवक्ष्यमाणलक्ष-
णम् । प्रदीयते । यथा न प्रत्यावर्तते तथा परस्वत्वाप्रत्यावसानं त्यज्यते ।
एतद्धर्मस्योत्पादकम् । किमेतावदेव नेत्याह सकलमिति । अन्यदपि शास्त्रोक्तं जातिगुणया-
गहोमादि तत्सकलं धर्मस्य कारकं जातिगुणद्रव्यक्रियामावर्थात्मकं चतुर्विधं धर्मस्य कारक-
मित्युक्तं भवति । तच्च समस्तं व्यस्तं वा यथाशास्त्रं द्रष्टव्यम् । श्रद्धा सर्वत्रानुवर्तत एव ॥ ६ ॥

श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।

सम्यक्संकल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम् ॥ ७ ॥

श्रुतिर्षेदः स्मृतिर्धर्मशास्त्रम् । तथाच मनुः । श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिरिति ।
सदाचारः सतां शिष्टानामाचारः अनुष्ठानं नाशिष्टानाम् । स्वस्य चात्मनः प्रियं
वैकुण्ठिके विषये यथा गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे इत्यादिप्राप्तेच्छैव नियामिका ।
सम्यक्संकल्पाज्जातः शास्त्राविरुद्धः कामः । यथा मया भोजनव्यतिरेकेणोदकं
न पातयामिति । एते धर्मस्य मूलं प्रमाणम् । एतेषां विरोधे पूर्वपूर्वस्य बलीयस्त्वम् ॥ ७ ॥

इज्याचारदमार्हिसादानस्वाध्यायकर्मणाम् ।

अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम् ॥ ८ ॥

इज्यादीनां कर्मणां अयमेव परमो धर्मः यद्योगेन बाह्यचित्तवृत्तिनिरोधेनात्मनो दर्शनं या-
थातथ्यज्ञानम् । योगेनात्मज्ञाने देशादिनियमो नास्तीत्यर्थः । तदुक्तम् ।
देशादिकारक-
हेतुनामपवादमाह । यत्रैकाग्रता तत्राविशेषादिति ॥ ८ ॥

कारकहेतुषु श्रापकहेतुषु वा संदेहे निर्णयहेतुमाह

चत्वारो वेदधर्मज्ञाः पर्पत्रेविद्यमेव वा ।

सा ब्रूते यं स धर्मः स्यादेको वाऽध्यात्मवित्तमः ॥ ९ ॥

चत्वारो ब्राह्मणाः वेदशास्त्रधर्मज्ञाः पर्पत्रे । तिस्रो विद्या अधीयन्त इति त्रैविद्याः तेषां स-
मूहत्रैविध्यं धर्मशास्त्रज्ञत्वमत्राप्यनुवर्तते तद्वा पर्पत्रं । सा पूर्वोक्ता पर्पत्रं यं ब्रूते स धर्मः ।
अध्यात्मज्ञानेषु निपुणतमो वेदधर्मशास्त्रज्ञश्च एकोपि वा यं ब्रूते सोऽपि धर्मः ॥ ९ ॥

इत्युपोद्घातप्रकरणम् ।

अथ ब्रह्मचारिप्रकरणम् २

एतन्वयिः श्रौतैः सकलशास्त्रोपेक्षातमुक्त्वा इदानीं वर्णादीनां

धर्मोन्वक्तुं प्रथमं तावद्दर्शनाह

ब्रह्मक्षत्रियविद्वशूद्रा वर्णास्त्वाद्यास्त्रयो द्विजाः ।

निपेकाद्याः श्मशानान्तास्तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः ॥ १० ॥

ब्राह्मणादिय-
स्वारोवर्णाः ।ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राश्चत्वारो वर्णा वक्ष्यमाणलक्षणास्तेषामाद्यास्त्रयो ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या
द्विजाः । द्विर्जायन्त इति द्विजाः तेषां द्विजानां वै एव न शूद्रस्य । निपे-
काद्याः निपेको गर्भाधानमाद्यो यासां तास्तयोक्ताः । श्मशानं पितृवनं तत्सं-
बन्धि कर्म अन्तो यासां ताः क्रियाः मन्त्रैर्वन्ति ॥ १० ॥

गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्यन्दनात्पुरा ।

पष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तो मास्येते जातकर्म च ॥ ११ ॥

अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः ।

पष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूडा कार्या यथाकुलम् ॥ १२ ॥

इदानीं ताः क्रि-
या अनुक्रामति ।गर्भाधानमित्यनुगतार्थं कर्मनामधेयं एवं वक्ष्यमाणान्यपि । तद्वर्गाधानमृतौ ऋतुकाले
वक्ष्यमाणलक्षणे । पुंसवनाख्यं कर्म गर्भचलनात्पूर्वम् । पष्ठेऽष्टमे वा मासि
सीमन्तोन्नयनम् । एतेच द्वे पुंसवनसीमन्तोन्नयने क्षेत्रसंस्कारकर्मत्वात्सकृ-
देव कार्यं न प्रतिगर्भम् । यथाह देवलः । सकृत्सुतंस्कृता नारी सर्वगर्भेषु
संस्कृतेति । एते आ इते आगते गर्भकोशात्कुमारे जाते जातकर्म । एकादशेऽहनि नामक-
रणं तच्च पितामहमातामहादिसंबन्धं कुलदेवतासंबन्धं वा । यथाह शङ्खः । कुलदेवतासंबन्धं
पिता नाम कुर्यादिति । चतुर्थे मासि निष्क्रमलक्षणं कर्म सूर्यावेक्षणं कर्म । पष्ठे मास्यन्नमा-
शनं कर्म । चूडाकरणं तु यथाकुलं कार्यमिति प्रत्येकं संबध्यते ॥ ११ ॥ १२ ॥

एवमेनः शमं याति बीजगर्भसमुद्भवम् ।

तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समन्त्रकः ॥ १३ ॥

एवमुक्तेन प्रकारेण गर्भाधानादिभिः संस्कारकर्मभिः कृतैरेनः पापं शमं याति । किंभूतं
बीजगर्भसमुद्भवं शुक्रशोणितसंबन्धं गात्रव्याभिसंक्रान्तिनिमित्तं ननु पतितो-
त्पन्नत्वादि । स्त्रीणां विशेषमाह । एतां जातकर्मादिक्रियाः स्त्रीणां तूष्णीं
विनेत्र मन्त्रैर्यथाकालं कार्याः । विवाहः पुनः समन्त्रकः ॥ १३ ॥एतेषां निश्चये-
ष्वनुषंगिकफल-
माह ।

गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

राज्ञामेकादशे सैके विशामेके यथाकुलम् ॥ १४ ॥

गर्भाधानमवधिं कृत्वा जन्मनो वाष्टमे वर्षे ब्राह्मणस्योपनायनं उपनयनमेवोपनायनं स्वार्थे

अणु वृत्तानुसारात् । आर्षं वा दीर्घत्वम् । अत्रेच्छया विकल्पः । राज्ञामे-
उपनयनकालः । कादशे । वैश्यस्य सैके एकादशे । द्वादश इत्यर्थः । गर्भग्रहणं सर्वत्रानुवर्तते ।

समाप्ते गुणभूतस्यापि गर्भशब्दस्य बुद्ध्या विभज्योभयत्राप्यनुवर्तनं कार्यम् । गर्भादेकादशे
राज्ञो गर्भाद्धि द्वादशे विश इति स्मृत्यन्तरवचनात् । यथा अथ शब्दानुशासनं केषां श-
ब्दानां लौकिकानां वैदिकानामिति । अत्रापि कार्यमित्यनुवर्तते । कुलस्थित्या केचिदुपनयन-
मिच्छन्ति ॥ १४ ॥

उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकम् ।

वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्च शिक्षयेत् ॥ १५ ॥

स्वगृहोक्तविधिना उपनीय शिष्यं गुरुः महाव्याहृतिपूर्वकं वेदमध्यापयेत् । महाव्याह-

गुरुधर्माः । तयश्च भूरादिसत्यान्ताः सप्त । पञ्च वा गौतमाभिप्रायेण । किञ्च शौचा-
चारांश्च वक्ष्यमाणलक्षणान् शिक्षयेत् । उपनीय शौचाचारांश्च शिक्षयेदि-

त्यनेन प्रागुपनयनात्कामचारो दर्शितः । वर्षधर्मास्त्वर्जयित्वा स्त्रीणामुप्येतत्समानं विवाहाद-
र्षाक् उपनयनस्थानीयत्वाद्दिवाहस्य ॥ १५ ॥

दिवा संध्यासु कर्णस्थब्रह्मसूत्र उदञ्मुखः ।

कुर्यान्मूत्रपुरीषे च रात्रौ चेदक्षिणामुखः ॥ १६ ॥

कर्णस्थं ब्रह्मसूत्रं यस्य तथोक्तः । कर्णश्च दक्षिणः । पवित्रं दक्षिणे कर्णे कृत्वा विष्णु-

त्रमुत्सृजेदिति लिङ्गात् । असावहनि संध्ययोश्च उदञ्मुखो मूत्रपुरीषे कुर्यात् ।
शौचाचारानाह । चक्राराद्रस्मादिरहिते देशे । रात्रौ तु दक्षिणामुखः ॥ १६ ॥

गृहीतशिश्नश्चोत्थाय मृद्भिरभ्युद्धृतैर्जलैः ।

गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतन्द्रितः ॥ १७ ॥

किञ्च अनन्तरं शिश्नं गृहीत्वा उत्थाय उद्धृताभिरत्रिर्वक्ष्यमाणलक्षणाभिर्मृद्भिश्च गन्धलेप-
योः क्षयकरं शौचं कुर्यात् । अतन्द्रितः अनलसः । उद्धृताभिरिति नलान्तः शौचनिषेधः ।

अत्र गन्धलेपक्षयकरमिति सर्वाश्रमिणां साधारणं शौचमिदम् । मृत्संख्यानियमस्त्वदृष्टार्थः ॥ १७

अन्तर्जानुः शुचौ देश उपविष्ट उदञ्मुखः ।

प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत् ॥ १८ ॥

शुचौ अशुचिद्रव्यासंस्पृष्टे । देश इत्युपादानादुपानच्छयनासनादिनिषेधः । उपविष्टः न स्थितः न शयानः प्रहो गच्छन्वा । उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वेति दिगन्तरनिवृत्तिः । शुचौ देश इत्येतस्मात्पादक्षालनप्राप्तिः । ब्राह्मणं तीर्थेन वक्ष्यमाणलक्षणेन । द्विजो न शूद्रादिः । नित्यं सर्वकालम् । आश्रमान्तरगतोप्युपस्पृशेत् । आचामेत् । कथमन्तर्गतः जानुनोर्मध्ये हस्ती । कृत्वा दक्षिणेन हस्तेनेति ॥ १८ ॥

कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च ।

प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् ॥ १९ ॥

कनिष्ठायास्तर्जन्याङ्गुष्ठस्य मूलानि करस्याग्रं च प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थानि यथा-
तीर्थान्याह । क्रमं वेदितव्यानि ॥ १९ ॥

त्रिः प्राश्यापो द्विरुन्मृज्य खान्यद्भिः समुपस्पृशेत् ।

अद्विस्तु प्रकृतिस्थाहिर्भीनाभिः फेनबुद्बुदैः ॥ २० ॥

वारत्रयमपः पीत्वा मुखमङ्गुष्ठमूलेन द्विरुन्मृज्य खानि छिद्राणि ऊर्ध्वकायगतानि घ्राणा-
दीनि अद्विरुपस्पृशेत् । अद्विर्द्रव्यान्तरासंस्पृष्टाभिः । पुनरद्विरित्यब्रह्महर्षं
आपमनन् । त्रिच्छिद्रमुवकस्पर्शनार्थम् । पुनस्ता एव विशिनष्टि । प्रकृतिस्थाभिः गन्ध-
रूपरसस्पर्शान्तरमप्राप्ताभिः । फेनबुद्बुदराहिताभिः । तुशब्दाद्वर्षपारागतानां शूद्राद्यावर्जि-
तानां च निषेधः ॥ २० ॥

हृत्कण्ठतालुगाभिस्तु यथासंख्यं द्विजातयः ।

शुद्धयेरन्त्री च शूद्रश्च सकृत्स्पृष्टाभिरन्ततः ॥ २१ ॥

हृत्कण्ठतालुगाभिरग्निर्यथाक्रमेण द्विजातयः शुद्धयन्ति । स्त्री च शूद्रश्च अन्ततः अन्तेन
तालुना स्पृष्टाभिरपि । सकृदिति वैश्याद्विशेषः । चशब्दादनुपनीतोपि ॥ २१ ॥

गायत्रीं पूर्वोक्तां आपोज्योतिरित्यादिना शिरसा संयुक्तां उक्तव्याहृतिपूर्विकां प्रति-
व्याहृतिप्रणवेन संयुक्तां ॐम्ः ॐभुवः ॐस्वरिति त्रीन् वारान् मुखना-
प्राणायामः । सिकासंचारिवायुं निरुन्धन्मनसा जपेदित्ययं सर्वत्र प्राणायामः ॥ २३ ॥

प्राणानायम्य संप्रोक्ष्य तृचेनाव्दैवतेन तु ।
जपन्नासीत सावित्रीं प्रत्यगातारकोदयात् ॥ २४ ॥
संध्यां प्राक्प्रातरेवं हि तिष्ठेदासूर्यदर्शनात् ।

प्राणायामं पूर्वोक्तं कृत्वा तृचेनाव्दैवतेन पूर्वोक्तेनात्मानमग्निः प्रोक्ष्य सावित्रीं जपन्प्रत्य-
क्संध्यामासीत अर्थात्प्रत्यङ्मुख इति लभ्यते । आतारकोदयात् तारकोदया-
सावित्रीजपः । वधि प्राक्संध्यां प्रातःसमये । एवं पूर्वोक्तविधिमाचरन् प्राङ्मुखः सूर्योदया-
वधि तिष्ठेत् । अहोरात्रयोः संधौ या क्रिया विधीयते सा संध्या । तत्र अहः संपूर्णोदित्यमण्डल-
दर्शनयोग्यः कालः । तद्विपरीता रात्रिः । यस्मिन्काले खण्डमण्डलस्योपलब्धिः स संधिः ॥ २४ ॥

अभिकार्यं ततः कुर्यात्संध्ययोरुभयोरपि ॥ २५ ॥

ततः संध्योपासनानन्तरं द्वयोः संध्ययोरभिकार्यं अग्नौ कार्यं समित्प्रसेपादि यत्तत्कुर्यात्
स्वपृह्योक्तेन विधिना ॥ २५ ॥

ततोऽभिवादयेद्बृहन्नसावहमिति ब्रुवन् ।

तदनन्तरं बृहन्नगुरुमभ्यर्च्यतीनभिवादयेत् । कथं असौ देवदत्तशर्माहमिति स्वनाम कीर्तयन् ।

गुरुं चैवाप्युपासीत स्वाध्यायार्थं समाहितः ॥ २६ ॥

आहूतश्राप्यधीयीत लब्धं तस्मै निवेदयेत् ।

हितं तस्याचरेन्नित्यं मनोवाक्कायकर्मभिः ॥ २७ ॥

तथा गुरुं वक्ष्यमाणलक्षणमुपासीत तत्परिचर्यापरस्तदधीनस्तिष्ठेत् । स्वाध्यायार्थमध्यय-
नसिद्धये समाहितोऽविवक्षितचित्तो भवेत् । आहूतश्राप्यधीयीत गुर्वाहूत एवाधीयीत न स्वयं
गुरुं प्रेरयेत् । यच्च लब्धं तत्सर्वं गुरवे निवेदयेत् । तथा तस्य गुरोर्हितमाचरेत् नित्यं सदा म-
नोवाक्कायकर्मभिः । न प्रतिकूलं कुर्यात् । अपिशब्दाद्गुरुदर्शने गौतमोक्तं कण्ठप्राश्रुतादि
वर्जयेत् ॥ २६ ॥ २७ ॥

कृतज्ञाद्रोहिमेधाविशुचिकल्पानसूयकाः ।

अध्याप्या धर्मतः साधुशक्तासज्ञानवित्तदाः ॥ २८ ॥

कृतमुपकारं न विस्मरतीति कृतज्ञः । अद्रोही दयावान् । मेधावी ग्रन्थग्रहणधारणश-

कः । शुचिः बाह्याभ्यन्तरशौचवान् । कल्पः आधिव्याधिरहितः । अन-
 अध्याप्यानाह । सूर्यको दोषानाविष्करणेन गुणाविष्करणशीलः । साधुः वृत्तवान् । शक्तः शु-
 श्रूयायाम् । आसौ बन्धुः । ज्ञानदः विद्यामदः । वित्तदः अर्पणपूर्वकमर्थप्रदाता । एते गुणाः
 समस्ता व्यवस्ताश्च यथासंभवं द्रष्टव्याः । एते च धर्मतः शास्त्रानुसारेणाध्याप्याः ॥ २८ ॥

दण्डाजिनोपवीतानि मेखलां चैव धारयेत् ।

ब्राह्मणेषु चरेद्भैक्षमनिन्द्येष्वात्मवृत्तये ॥ २९ ॥

तथा स्मृत्यन्तरसिद्धं पालाशादिदण्डं अजिनं च कार्पाणिनादि उपवीतं कार्पासादि-
 दण्डादिधारणम् । निर्मितं मेखलां च मुञ्जादिनिर्मितां ब्राह्मणादिर्वहचारी धारयेत् ॥ २९ ॥

आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिता ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां भैक्षचर्या यथाक्रमम् ॥ ३० ॥

पूर्वोक्तदण्डादियुक्तो ब्रह्मचारी ब्राह्मणेष्वनिन्द्येषु अभिशस्तादिदोषरहितेषु स्वकर्मनिरतेषु

भैक्षं चरेत् आत्मवृत्तये आत्मनो जीवनाय न परार्थं आचार्यतश्चाप्युन्नव्य-
 भैक्षचर्या । तिरेकेण । निवेद्य गुरवे तदनुज्ञातो भुञ्जीत । तदभावे तत्पुत्रादाविति निय-

मात् । अत्र च ब्राह्मणग्रहणं संभवे सति न नियमार्थम् । युजुः सार्ववर्णिकं भैक्षचरण-
 मिति तत् त्रैवर्णिकमात्म्यर्थम् । यच्च चातुर्वर्ण्यं चरेद्भैक्षमिति तदुपलक्ष्यम् । कथं भैक्षचर्या
 कार्या आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिता । भवति भिक्षां देहि । भिक्षां भवति देहि ।
 भिक्षां देहि भवति । इत्येवं वर्णक्रमेण भैक्षचर्या कार्या ॥ ३० ॥

कृतामिकार्यो भुञ्जीत वाग्यतो उर्वनुज्ञया ।

अपोशनक्रियापूर्वं सत्कृत्यान्नमकुत्सयन् ॥ ३१ ॥

पूर्वोक्तेन विधिना भिक्षामाहृत्य गुरवे निवेद्य तदनुज्ञया कृतामिकार्यो वाग्यतो भोजी

भोजनादि । अन्नं सत्कृत्य संपूज्य अकुत्सयन्ननिन्दन् अपोशनक्रियापूर्वं अमृतोपस्तर-

णमसीत्यादिकं पूर्वं कृत्वा भुञ्जीत । अत्र पुनरत्रिकार्यग्रहणं संध्याकाले
 कञ्चिदकृतामिकार्यस्य कालान्तरविधानार्थं न पुनस्तृतीयमात्म्यर्थम् ॥ ३१ ॥

ब्रह्मचर्ये स्थितो नैकमन्नमद्यादनापदि ।

ब्राह्मणः काममश्रीयाच्छ्राद्धे व्रतमपीडयन् ॥ ३२ ॥

ब्रह्मचर्ये स्थितः एकान्नं नाद्यादनापदि व्याध्याद्यभावे । ब्राह्मणः पुनः श्राद्धेऽन्यर्पितः
 सन्काममश्रीयात् । व्रतमपीडयन् मधुमांसपरिहारेण । अत्र ब्राह्मणग्रहणं क्षत्रियादेः श्राद्ध-
 भोजनव्युदासार्थम् । रानन्यवैत्ययोश्चैव नैतत्कर्म प्रचक्षते इति स्मरणात् ॥ ३२ ॥

मधुमांसाञ्जनोच्छिष्टशुक्लप्राणिर्हिसनम् ।

भास्करोलोकनाश्लीलपरिवादादि वर्जयेत् ॥ ३३ ॥

मधु क्षौद्रं न मद्यं तस्य नित्यं ब्राह्मणो मद्यं वर्जयेदिति निषेधात् । मांसं छागादेरपि ।

मधुमांसादिव-
र्जनम् ।

अञ्जनं धृतादिना गात्रस्य कज्जलादिना चाक्ष्णोः । उच्छिष्टं गुरोः । शुक्तं

निष्ठुरवाक्यं नाक्षरसः तस्यामक्ष्यप्रकरणे निषेधात् । स्त्रियमुपभोगे ।

प्राणिर्हिसनं जीववधः । भास्करस्योदयास्तमयावलोकनम् । अश्लीलमस-
त्यभाषणम् । परिवादः सदसद्रूपस्य परदोषस्य रूपापनम् । आदिशब्दात्स्मृत्यन्तरोक्तं
गन्धमाख्यादि गृह्यते । एतानि ब्रह्मचारी वर्जयेत् ॥ ३३ ॥

स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति ।

उपनीय ददद्देदमाचार्यः स उदाहृतः ॥ ३४ ॥

योसौ गर्भाधानाद्या उपनयनान्ताः क्रिया यथाविधि कृत्वा वेदमस्मै ब्रह्मचारिणे प्रयच्छति

गुर्वाचार्यलक्ष-
णम् । स गुरुः । यः पुनरुपनयनमात्रं कृत्वा वेदं ददाति स आचार्यः ॥ ३४ ॥

एकदेशमुपाध्याय ऋत्विग्यज्ञकृदुच्यते ।

एते मान्या यथापूर्वमेभ्यो माता गरीयसी ॥ ३५ ॥

वेदस्यैकदेशं मन्त्रब्राह्मणयोरेकं अङ्गानि वा उपोऽध्यापयति ॥ उपाध्यायः । यः पुनः पा-

उपाध्यायत्वि-
ग्लक्षणम् ।

क्यज्ञादिकं धृतः करोति स ऋत्विक् । एते च गुर्वाचार्योपाध्यायत्विनो यथा-

पूर्वं यथाक्रमेण मान्याः पूज्याः एभ्यः सर्वेभ्यो माता गरीयसी पूज्यतमा ३५

प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशाब्दानि पञ्च वा ।

ग्रहणान्तिकमित्येके केशान्तश्चैव षोडशे ॥ ३६ ॥

यदा विवाहासंभवेन वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वेति प्रवर्तते तदा प्रतिवेदं वेदंवेदं प्रति ब्रह्म-

वेदग्रहणार्थब्रह्म-
चर्याविधिमाह ।

चर्यं पूर्वोक्तं द्वादशवर्षाणि कार्यम् । अशक्तौ पञ्च । ग्रहणान्तिकमित्येके व

र्णयन्ति । केशान्तः पुनः गोदानाख्यं कर्म गर्भादारभ्य षोडशे वर्षे ब्राह्मण-

स्य कार्यम् । एतच्च द्वादशवर्षिके वेदव्रते बोद्धव्यं उत्तरस्मिन्पक्षे यथासंभवं

द्रष्टव्यम् । राजन्यवेदययोस्तुपनयनकालवत् द्वाविंशे चतुर्विंशे वा यथासंभवं द्रष्टव्यम् ॥ ३६ ॥

आषोडशादाद्वाविंशाच्चतुर्विंशाच्च वत्सरात् ।

ब्रह्मक्षत्रविशां काल औपनायनिकः परः ॥ ३७ ॥

अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते सर्वधर्मबहिष्कृताः ।

सावित्रीपतिता ब्राह्म्या ब्राह्म्यस्तोमादृते क्रतोः ॥ ३८ ॥

आपोऽहशाद्वर्षान्त्योऽहशवर्षं यावत् आद्याविंशत्तुविंशद्वर्षाद्व्यहणस्तत्रियविशां औप-
नायनिकः उपनयनसंबन्धी परः कालः नातः परमुपनयनकालोऽस्ति किंतु
उपनयनकालस्य परमावधिमाह । अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते सर्वधर्मबहिष्कृताः । सर्वधर्मेष्वनधिकारिणो भवन्ति ।
सावित्रीपतिताः पतितसावित्रीका भवन्ति । सावित्रीदानयोग्या न भवन्ति ।
ब्राह्म्याः संस्कारहीनाश्च ब्राह्म्यस्तोमात्क्रतोर्विना कृते तु तस्मिन्-उपनयनाधिकारिणो भ-
वन्ति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

मातुर्यदग्रे जायन्ते द्वितीयं मौञ्जीबन्धनात् ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशस्तस्मादेते द्विजाः स्मृताः ॥ ३९ ॥

भाषात्रयोद्वि- भातुः सकाशात्प्रथमं जायन्ते मौञ्जीबन्धनात् द्वितीयं जन्म यस्मात्तस्मा-
जामत्युक्तं तत्रै- वेते ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या द्विजा उच्यन्ते ॥ ३९ ॥
तुमाह ।

यज्ञानां तपसां चैव शुभानां चैव कर्मणाम् ।

वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः ॥ ४० ॥

यज्ञानां श्रौतस्मार्तानां तपसां कायसन्तापरूपाणां चान्द्रायणादीनां शुभानां च कर्मणां
वेदमहणाध्यय- उपनयनादिस्तस्काराणां अवबोधकत्वेन वेद एव द्विजातीनां परो निःश्रेयस-
फलमाह । करः मोक्षकरो नान्यः । वेद एवेति तन्मूलत्वेन स्मृतेरप्युपलक्षणार्थः ॥ ४० ॥
महणाध्ययनफलमुक्तत्वेदानीं काम्यव्रतमहायज्ञाध्ययनफलमाह

मधुना पयसा चैव स देवांस्तर्पयेद्विजः ।

पितृन्मधुघृताभ्यां च ऋचोऽधीते च योऽन्वहम् ॥ ४१ ॥

यज्जंपि शक्तितोऽधीते योऽन्वहं स घृतामृतैः ।

प्रीणाति देवानाज्येन मधुना च पितृंस्तथा ॥ ४२ ॥

स तु सोमघृतैर्देवांस्तर्पयेद्योऽन्वहं पठेत् ।

सामानि तृप्तिं कुर्याच्च पितॄणां मधुसर्पिणा ॥ ४३ ॥

योऽन्वहं ऋचोऽधीते स मधुना पयसा च देवान् पितृंश्च मधुघृताभ्यां तर्पयति । यः पुनः शक्तितोऽन्वहं यजूंष्यधीते स घृतामृतैर्देवान्पितृंश्च मधुघृताभ्यां तर्पयति । यस्तु सामान्यन्वहमधीते स सोमघृतैर्देवान् पितृंश्च मधुसर्पिभ्यां प्रीणाति । ऋगादिग्रहणं सामान्येन ऋगादिमन्त्रप्राप्त्यर्थम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

मेदसा तर्पयेद्देवानथर्वाङ्गिरसः पठन् ।

पितृंश्च मधुसर्पिभ्यामन्वहं शक्तितो द्विजः ॥ ४४ ॥

वाकोवाक्यं पुराणं च नाराशंसीश्च गाथिकाः ।

इतिहासांस्तथा विद्याः शक्त्याधीते हि योऽन्वहम् ॥ ४५ ॥

मांसक्षीरोदनमधुतर्पणं स दिवौकसाम् ।

करोति तृप्तिं कुर्याच्च पितॄणां मधुसर्पिषा ॥ ४६ ॥

यः पुनः शक्तितोऽन्वहं अथर्वाङ्गिरसोऽधीते स देवान्मेदसा पितृंश्च मधुसर्पिभ्यां तर्पयति । यस्तु वाकोवाक्यं मश्रोत्तररूपवेदवाक्यं । पुराणं ब्राह्मादि । चकारान्मानवादिधर्मशास्त्रम् । नाराशंसीश्च रुद्रदैवत्यान्मन्त्रान् । गाथाश्च यज्ञगाथा इन्द्रगाथाद्याः । इतिहासान्महाभारतादीन् । विद्याश्च वारुण्याद्या विद्याः । शक्तितोऽन्वहमधीते स मांसक्षीरोदनमधुसर्पिर्भैरान् पितृंश्च मधुसर्पिभ्यां तर्पयति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

ते तृप्तास्तर्पयन्त्येनं सर्वकामफलैः शुभैः ।

यं यं क्रतुमधीतेऽसौ तस्य तस्याप्तुयात्फलम् ॥ ४७ ॥

त्रिविक्तपूर्णपृथिवीदानस्य फलमश्रुते ।

तपसो यत्परस्येह नित्यं स्वाध्यायवान् द्विजः ॥ ४८ ॥

ते पुनस्तृप्ताः सन्तो देवाः पितरश्च एवं स्वाध्यायकारिणं सर्वकामफलैः शुभैरनन्योपचात-
लक्षणैस्तर्पयन्ति । मन्त्रार्थमाह । यस्य यस्य क्रतोः प्रतिपादकं वेदैकदे-
शमन्वहमधीते तस्य तस्य क्रतोः फलमाप्नोति । तथा विक्तपूर्णायाः पृथि-
व्याः त्रिः त्रिवारं दानस्य यत्फलं परस्य तपसश्चान्द्रायणादेर्यत्फलं तदपि नित्यं स्वाध्या-
यवान् प्राप्नोति । नित्यग्रहणं काम्यस्यापि सतो नित्यत्वज्ञापनार्थम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

एवं सामान्येन ब्रह्मचारिधर्मानभिधायानुना नैष्ठिकस्य विशेषमाह

नैष्ठिको ब्रह्मचारी तु वसेदाचार्यसन्निधौ ।

तदभावेऽस्य तनये पत्न्यां वैश्वानरेऽपि वा ॥ ४९ ॥

अनेन विधिना देहं साधयन्विजितेन्द्रियः ।

ब्रह्मलोकमवाप्नोति न चेह जायते पुनः ॥ ५० ॥

अनेनोक्तमकारेणात्मानं निष्ठां उत्क्रान्तिकालं नयतीति नैष्ठिकः स यावज्जीवमाचार्यसमीपे
यसेत् । न वेदग्रहणकालोत्तरं स्वतन्त्रो भवेत् । तदभावे तत्पुत्रसमीपे तद-
नैष्ठिकब्रह्मा-
रित्येव । मावे तद्वार्यासमीपे तदभावे वैश्वानरेषि । अनेनोक्तविधिना देहं साधयन्
सपत्न्यं विजितेन्द्रियः इन्द्रियनये विशेषप्रयत्नवान् । ब्रह्मचारी ब्रह्मलोक-
ममृतत्वमाप्नोति । कदाचिदिह न पुनर्जायते ॥ ४९ ॥ ५० ॥

इति ब्रह्मचारिप्रकरणम्

अथ विवाहप्रकरणम् ३

गुरवे तु वरं दत्त्वा स्थायीत तदनुज्ञया ।

वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा ॥ ५१ ॥

पूर्वोक्तेन मकारेण वेदं मन्त्रब्राह्मणात्मकम् । व्रतानि ब्रह्मचारिवर्मात् । अनुत्क्रान्तान्वा ।
उभयं वा । पारं नीत्वा समाप्य गुरवे पूर्वोक्ताय वरमभिलषितं यथाशक्ति
यः पुनर्दिवाह-
स्तस्यविवाहार्थ-
सान्माह । दत्त्वा स्थायात् । अशक्तौ तदनुज्ञया अदत्तवरोपि । एषां च पक्षाणां श-
क्तिकालाद्यपेक्षया व्यवस्था ॥ ५१ ॥

अविष्कृतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुदहेत् ।

अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ॥ ५२ ॥

अविष्कृतब्रह्मचर्यः अस्त्रलितब्रह्मचर्यः । लक्षण्यां बाह्याभ्यन्तरलक्षणैर्युक्ताम् । बाह्यानि
तनुलोमकेशदशनादीनि मनुनोक्तानि । आभ्यन्तराणि अष्टौ पिण्डान्कृत्वे-
ज्ञानान्तरं किं
कुर्यात् आह ।
ब्रह्मलक्षणमिदं । त्याद्याश्वलायनोक्तविधिना ज्ञातव्यानि । पूर्वस्यां रात्रौ गोष्ठवल्मीककित-
वस्थानहृदेरिणक्षेत्रचतुष्पथस्मृशानेभ्यो मृत्तिकां गृहीत्वा पिण्डाष्टकं कर्तव्य-
म् । तत्रानुक्रमेण प्रथमे पिण्डे स्पष्टे चान्यवती भवेत् । द्वितीये स्पष्टे पशुपती भवेत् । तृती-
येऽग्निहोत्रशुश्रूषणपरा भवति । चतुर्थे विवेकीनी चतुरा सर्वजनार्जनपरा भवति । पञ्चमे रो-
गिणी । षष्ठे वन्ध्या । सप्तमे व्यभिचारिणी । अष्टमे विधवा भवेदित्याश्वलायनस्मरणात् ।
स्त्रियं नृपुंसकत्वनिवृत्तये स्त्रीत्वेन परीक्षिताम् । अनन्यपूर्विकां दानेनोपभोगेन वा पुरुषा-
न्तरापरिगृहीताम् । कान्तां कमनीयां बोद्धुर्मनोनयनानन्दकारिणीम् । यस्यां मनश्चक्षुषोर्नि-
र्वन्धस्तस्यामृद्धिरित्यापस्तम्बस्मरणात् । एतच्च न्यूनाधिकाद्वादिबाह्यदोषाभावे । असपिण्डां
समान एकः पिण्डो देहो यस्याः सा सपिण्डा न सपिण्डा असपिण्डा ताम् । सपिण्डता च एक
शरीरावयवान्ययेन भवति । तथाहि पुत्रस्य पितृशरीरावयवान्वयेन पित्रासह सपिण्ड्यम् ।

एवं पितामहादिभिरपि पितृद्वारेण तच्छरीरावयवान्वयात् । एवं मातृशरीरावयवान्वयेन मात्रा । तथा मातामहादिभिरपि मातृद्वारेण । तथा मातृप्वस्रमातृप्वस्त्रादिभिरपि एकशरीरावयवान्वयात् । तथा पितृव्यपितृप्वस्त्रादिभिरपि । तथा पत्यासह पत्या एकशरीरारम्भकतया । एवं भ्रातृभार्याणामपि परस्परमेकशरीरारब्धैः सहैकशरीरारम्भकत्वेन । एवं यत्र यत्र सपिण्डशब्दस्तत्र तत्र साक्षात्परम्परया वा एकशरीरावयवान्वयो वेदितव्यः । यद्येवं मातामहादीनामपि दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयत इत्यविशेषेण प्राप्नोति स्यादेतत् यदि तत्र

हि जज्ञे आत्मन इत्यादिश्रुतेः । तथा प्रजामनु प्रजायस इति च । स एवायं विरूढः प्रत्यक्षेणोपलभ्यत इत्याद्यापस्तम्भवचनाच्च । तथा गर्भोपनिषदि । एतत् पुट्कौशिकं शरीरं त्रीणि पितृस्त्रीणि मातृतः । अस्थित्तायुमज्जानः पितृतः स्वभ्यांसरुधिराणि मातृत इति । तत्रतत्रावयवान्वयप्रतिपादनात् । निर्वाप्य सपिण्डान्वयेन तु सापिण्ड्ये मातृसंताने भ्रातृपुत्रादिषु च सापिण्ड्यं न स्यात् । समुदायशक्त्याङ्गीकारेण रूढिपरिग्रहे अवयवशक्तिस्तत्रतत्रावगम्यमाना परित्यक्ता स्यात् । परम्परयैकशरीरावयवान्वयेन सापिण्ड्ये यथा नातिप्रसंगस्तथा वक्ष्यामः । यवीयसीं वयसा प्रमाणतश्च न्यूनामुद्बहेत् परिणयेत् स्वगृह्योक्तविधिना ॥ १२ ॥

विशेषान्तरमप्याह

अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्पगोत्रजाम् ।

अरोगिणीं अधिकित्सनीयव्याध्यनुपसृष्टाम् । भ्रातृमतीं पुत्रिकाकरणशङ्कानिवृत्तये । अनेनापरिभाषितापि पुत्रिका भवतीति गम्यते । असमानार्पगोत्रजां ऋषेर्दुमार्पं नाम प्रवर इत्यर्थः । गोत्रं वंशपरम्परामसिद्धं आर्पं च गोत्रं च आर्पगोत्रे समाने आर्पगोत्रे यस्यासौ समानार्पगोत्रस्तस्माज्जाता समानार्पगोत्रजा न समानार्पगोत्रजा असमानार्पगोत्रजा ताम् । गोत्रप्रवरौ च द्व्यध्वयवपुत्र्युदासे निमित्तं । तेनासमानगोत्रजां असमानार्पजामित्यर्थः । तथा चासमानप्रवरैर्विवाह इति गौतमः । तथाच असपिण्डा च या मातृरसपिण्डा च या पितुरिति मनुः । तथा मातृगोत्रामप्यपरिणेषां केचिदिच्छन्ति । मातृलस्य सुतामूढा मातृगोत्रां तथैव च । समानप्रवरां चैव त्यस्रजा चान्द्रायणं चरेदिति प्रायश्चित्तस्मरणात् । अत्र चासपिण्डामित्यनेन पितृप्वस्रमातृप्वस्त्रादिहिनृनिषेधः । तथा असगोत्रामित्यनेनासपिण्डाया अपि भिन्नसन्तानजायाः समानगोत्राया निषेधः । असमानप्रवरामित्यनेनाप्यसपिण्डाया असगोत्राया अपि समानप्रवराया निषेधः । तथा असपिण्डामित्येतत्सर्ववर्णिकम् । सर्वत्र सापिण्ड्यसद्भावात् । असमानार्पगोत्रजामित्येतद्वैवर्णिकविषयम् । यद्यपि राजन्यविशां प्रातिस्निकगोत्राभावस्तथापि पुरोहितगोत्रप्रवरौ वेदितव्यौ । तथा च यजमानस्यार्पेयान् प्रवृणीत इत्युक्त्वा पौरोहित्यान् राजविशां प्रवृणीते इ-

त्याहाश्वलायनः । सपिण्डासु समानगोत्रासु समानप्रवरासु आर्यात्वमेव नोत्पद्यते । रोगि-
ण्यादिषु ॥ भार्याते उत्पन्नेऽपि दुष्टविरोध एव ।

असपिण्डमित्यत्रैकशरीरान्वयद्वारेण साक्षात्परम्परया वा सापिण्ड्यमुक्तं तच्च सर्वत्र
सर्वस्य यथाकथंचिदनादौ संसारे भवतीत्यतिप्रसंग इत्यत आह

पञ्चमात्ससमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा ॥ ५३ ॥

मातृतो मातुः सन्ताने पञ्चमादूर्ध्वं पितृतः पितुः संताने सप्तमादूर्ध्वं सापिण्ड्यं निवर्तते
इति शेषः । अतश्चायं सपिण्डशब्दोऽवयवशक्त्या सर्वत्र प्रवर्तमानोऽपि निर्मेन्य पञ्च-
जादिशब्दवन्नियतविषय एव । तथाच पित्रादयः षट् सपिण्डाः पुत्रादयश्च षट् आत्मा च
सप्तमः सन्तानभेदेऽपि यतः सन्तानभेदस्तत्मादाय गणयेचावत्सप्तम इति सर्वत्र योजनीयम् ।
तथाच मातरमारभ्य तत्पितृपितामहादिगणनायां पञ्चमपुरुषवर्तिनी मातृतः पञ्चमीत्यु-
पचर्यते । एवं पितरमारभ्य तत्पित्रादिगणनायां सप्तमपुरुषसन्तानवर्तिनी पितृतः सप्तमीति ।
तथाच भगिन्योर्भगिनीभ्रात्रोर्भ्रातृपुत्रीपितृव्ययोः । विवाहे व्यादिभूतत्वाच्छास्त्राभेदोऽवगम्यते ।
यदपि वसिष्ठेनोक्तम् । पञ्चमीं सप्तमीं चैव मातृतः पितृतस्तथेति । त्रीनतीत्य मातृतः पञ्चा-
तीत्य च पितृतः इति च पैठीनीसिना तदप्यवर्द्धिपेधार्थं न पुनस्तत्माभ्यर्थमिति सर्वस्मृतीनां
मविरोधः । एतच्च समानजातीये द्रष्टव्यम् । विजातीये तु विशेषः । यथाह शङ्खः । यद्ये-
कजाता बहवः एषकूक्षेत्राः एषकूजनाः । एकपिण्डाः एषकूशौचाः पिण्डस्त्वावर्तते त्रिषु । ए-
कस्मात् ब्राह्मणावेर्जाताः एकजाताः । एषकूक्षेत्राः भिक्षुजातीयासु स्त्रीषु जाताः । एषकूजनाः
समानजातीयासु भिक्षासु स्त्रीषु जाताः ते एकपिण्डाः सपिण्डाः किंतु एषकूशौचाः । एषकू-
शौचमाशौचप्रकरणे वक्ष्यामः । पिण्डस्त्वावर्तते त्रिषु त्रिपुरुषमेव सापिण्ड्यमिति ॥ ५३ ॥

दशपुरुषविख्याताच्छ्रोत्रियाणां महाकुलात् ।

स्त्रीतादपि न संचारिरोगदोषसमन्वितात् ॥ ५४ ॥

पुरुषा एव पूरुषाः दशभिः पुरुषैः मातृतः पञ्चभिः पितृतः पञ्चभिर्विख्यातं यत्कुलं त-
स्मात् । श्रोत्रियाणामधीतवेदानाश्च । अध्ययनमुपवृत्तशृताध्ययनसंप-
एव सवेतः मातृ
सत्यामपवादमाह । ज्ञानाम् । महच्च तत्कुलं च महाकुलं पुत्रपौत्रपशुदासीत्रामादिसमृद्धं त-
स्मात्कन्या आहर्तव्येति नियम्यते । संचारिणो रोगाः कुष्टापस्मारममृतयः
शुक्रशोणितद्वारेणानुमविशन्तो दोषाः । पुनः हीनक्रियनिःपुरुषत्वादयो मनुनोक्ताः एतैः स-
मन्वितात् स्त्रीतादपि पूर्वोक्तान्महाकुलादपि नाहर्तव्या ॥ ५४ ॥

एवं कन्याग्रहणे नियममुक्त्वा कन्यादाने वरनियममाह

एतैरेव शुणैर्युक्तः सर्वर्णः श्रोत्रियो वरः ।

यन्नात्परीक्षितः पुंस्त्वे शुवा धीमान् जनप्रियः ॥ ५५ ॥

एतैरेव पूर्वोक्तैर्गुणैर्युक्तो दोषैश्च वर्जितो वरो भवति । तस्यायमपरो विशेषः सवर्ण उत्कृष्टो वा न हीनवर्णः । श्रोत्रियः स्वयं च श्रुताध्ययनसंपन्नः । यज्ञात्मयज्ञेन पुंस्त्वे परीक्षितः । परीक्षोपायश्च नारदेन दर्शितः । यस्याप्सु छवते बीजं ह्लादि मूत्रं च फे-
निलम् । पुमान्स्याह्यक्षणेरेतैर्विपरीतैस्तु षण्ढक इति । युवा न वृद्धः । धीमान् लौकिकवैदि-
कव्यवहारेषु निपुणमतिः । जनप्रियः स्मितपूर्वमृद्धभिमावषणादिभिरनुरक्तजनः ॥ ५५ ॥

रतिपुत्रधर्मार्थत्वेन विवाहस्त्रिविधः । तत्र पुत्रार्थं द्विविधः नित्यः काम्यश्च । तत्र नित्ये प्रजापते
सवर्णः श्रोत्रियो वर इत्यनेन सवर्णं मुख्या दर्शिता । इदानीं काम्ये नित्यसंयोगे

यानुकल्पो वक्तव्य इत्याह

यदुच्यते द्विजातीनां शूद्रादारोपसंग्रहः ।

नैतन्मम मतं यस्मात्तत्रायं जायते स्वयम् ॥ ५६ ॥

यदुच्यते कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशो वरा इत्युपक्रम्य ब्राह्मणस्य चतस्रो भा-
र्याः । क्षत्रियस्य तिस्रः वैश्यस्य द्वे इति द्विजातीनां शूद्रावेदनमिति नैतद्याज्ञवल्क्यस्य मतं ।
यस्मादयं द्विजातिस्तत्र स्वयं जायते । तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनरिति श्रुतेः ।
अत्र च तत्रायं जायते स्वयमिति हेतुं वदता नैत्यकपुत्रोत्पादनाय वा प्रवृत्तस्य शूद्रापरिण-
यननिषेधं कुर्वता नैत्यकपुत्रोत्पादनानुकल्पे काम्ये पुत्रोत्पादने ब्राह्मणस्य क्षत्रियावैश्ये क्ष-
त्रियस्य च वैश्याभ्यनुज्ञाता भवति ॥ ५६ ॥

इदानीं रतिकामस्योत्पन्नपुत्रस्य वा विनष्टभार्यस्याधमांतरानधिकारिणो

गृहस्थाधमावस्थानमाश्रमिकादिभिः परिणयनक्रममाह

तिस्रो वर्णानुपूर्व्येण द्वे तथैका यथाक्रमम् ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्या स्वा शूद्रजन्मनः ॥ ५७ ॥

वर्णक्रमेण ब्राह्मणस्य तिस्रः । क्षत्रियस्य द्वे । वैश्यस्यैका । शूद्रस्य तु त्रैव भार्या भ-
वति । सवर्णा पुनः सर्वेषां मुख्या स्थितैव । पूर्वस्याः पूर्वस्या अभावे उत्तरोत्तरा भवति । अय-
मेव च क्रमो नैत्यकानुकल्पे काम्ये च पुत्रोत्पादनविधौ । अतश्च यच्छूद्रापुत्रस्य पुत्रमध्ये
परिगणनं विभागसंकीर्तनं च यथा विप्रान्मूर्धावसिक्तोहीत्युपक्रम्य विप्रान्स्त्रेप विधिः स्मृत
इति च तद्रतिकामस्याश्रममात्राभिकांशिणो वा नान्तरीयकतयोत्पन्नस्य ॥ ५७ ॥

विवाहानाह

ब्राह्मो विवाह आहूय दीयते शक्त्यलंकृता ।

तज्जः पुनात्युभयतः पुरुषानेकविंशतिम् ॥ ५८ ॥

स ब्राह्माभिधानो विवाहः यस्मिन्नृकलक्षणाय वरायाहूय यथाशक्त्यलंकृता कन्या दीयते

उदकपूर्वकं । तस्यां जातः पुत्रः उभयतः पित्रादीन्दश पुत्रादींश्च दश

आत्मानं चैकविंशं पुनाति सद्भुतश्चेत् ॥ ५८ ॥

ब्राह्मविवाहल-
क्षणम् ।

यज्ञस्थऋत्विजे दैव आदायार्पस्तु गोद्वयम् ।

चतुर्दश प्रथमजः पुनात्युत्तरजश्च पद ॥ ५९ ॥

सदैवो विवाहः यस्मिन्यज्ञानुष्ठाने वितते ऋत्विजे शक्त्यलंकृता कन्या दीयते । यत्र पुनर्गोमि-
पुनमादाय कन्या दीयते स आर्पः । प्रथमजो दैवविवाहजः चतुर्दश पुनाति स-
दैवार्पविवाही । सायरात् सप्तपरान् उत्तरज आर्पविवाहजः पद पुनाति त्रीन्पूर्वान् त्रीन्परान् ५९

इत्युक्त्वा चंस्तां धर्मं सह या दीयतेऽर्थिने ।

स कायः पावयेत्तज्जः पद पद वंश्यान्सहात्मना ॥ ६० ॥

प्राजापत्यविवा- सह धर्मं चरतामिति परिभाष्य कन्यादानं प्राजापत्यः । तज्जः पद-
दलक्षणम् । पूर्वान्पद परान् आत्मना सहेत्येवं त्रयोदश पुनाति ॥ ६० ॥

आसुरो द्रविणादानाद्गान्धर्वः समयान्मिथः ।

राक्षसो युद्धहरणात्पैशाचः कन्यकाच्छलात् ॥ ६१ ॥

आसुरः पुनर्द्रविणादानात् । गान्धर्वस्तु परस्परानुरागेण भवति । राक्षसो युद्धेनापहर-
आसुरगान्धर्वोद्दि- णात् । पैशाचस्तु कन्यकाच्छलात् छलेन छयना स्वापाद्यवस्थात्सपह-
विवाहलक्षणानि । रणात् ॥ ६१ ॥

पाणिर्ग्राह्यः सवर्णासु गृहीयात्क्षत्रिया शरम् ।

वैश्या प्रतोदमादद्याद्वेदने त्वग्रजन्मनः ॥ ६२ ॥

सवर्णासु विवाहे स्वगृहोक्तेन विधिना पाणिरेव ग्राह्यः । क्षत्रियकन्या तु शरं गृही-
यात् । वैश्या प्रतोदमादद्याद्वेदने शूद्रा पुनर्वसुस्य दशाम् । य-
सर्वार्णदपरिण- याह मनुः । वसुस्य दशा ग्राह्या शूद्रोत्कृष्टवेदने इति ॥ ६२ ॥

पिता पितामहो आता सकुल्यो जननी तथा ।

कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः ॥ ६३ ॥

अप्रयच्छन्समाप्नोति भ्रूणहत्यामृतावृतौ ।

गम्यं त्वभावे दातृणां कन्या कुर्यात्स्वयंवरम् ॥ ६४ ॥

एतेषां पित्रादीनां पूर्वपूर्वाभावे परः परः कन्याप्रदः प्रकृतिस्थश्चेत् यद्युन्मादादिदोषवा-
न्न भवति । अतो यस्याधिकारः सोऽप्रयच्छन् भ्रूणहत्यामृतावृतावामोति ।
कन्याराष्ट्रक- एतच्चोक्तलक्षणवरसंभवे वेदितव्यं । यदा पुनर्दातृणामभावस्तदा कन्यैव
माह । गम्यं गमनार्हमुक्तलक्षणं वरं स्वयमेव वरयेत् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

सकृत्प्रदीयते कन्यां हरंस्तां चोरदण्डभाक् ।

दत्तामपि हरेत्पूर्वाच्छ्रेयांश्चेद्दर आत्रजेत् ॥ ६५ ॥

सकृदेव कन्या प्रदीयत इति शास्त्रनियमः अतस्तां दत्त्वा अपहरन् चोरवदण्ड्यः । एवं कन्याहरणेदण्डः । सर्वत्र प्रतिषेधे प्राप्ते अपवादमाह । यदि पूर्वस्माद्वरात् श्रेयान् विद्याभिन-
नाद्यतिशययुक्तो वर आगच्छति पूर्वस्य च पातकयोगो दुर्दृष्टत्वं वा तदा
दत्तामपि हरेत् । एतच्च सप्तमपदात् माक् द्रष्टव्यम् ॥ ६५ ॥

अनाख्याय दददोपं दण्ड उत्तमसाहसम् ।

अदुष्टां तु त्यजन्दब्धो दूषयंस्तु मृषा शतम् ॥ ६६ ॥

यः पुनश्चक्षुर्ग्राह्यं दोषमनाख्याय कन्यां प्रयच्छति असावुत्तमसाहसं दण्ड्यः । उत्तम-
साहसं वक्ष्यते । अदुष्टां तु प्रतिगृह्य त्यजन्नुत्तमसाहसमेव दण्ड्यः । यः पुनर्विवाहात्प्रागेव
द्वेषादिना असहिः दोषैर्दीर्घरोगादिभिः कन्यां दूषयति स पणानां वक्ष्यमाणलक्षणानां शतं
दण्ड्यः ॥ ६६ ॥

अनन्यपूर्विकामित्यत्रानन्यपूर्वा परिणयोक्ता तत्रान्यपूर्वा कीदृशीत्याह

अक्षता च क्षता चैव पुनर्भूः संस्कृता पुनः ।

स्वैरिणी या पतिं हित्वा सर्वर्णं कामतः श्रयेत् ॥ ६७ ॥

अन्यपूर्वा द्विविधा पुनर्भूः स्वैरिणी चेति । पुनर्भूरपि द्विविधा क्षता चाक्षता च । तत्र
क्षता संस्कारात्प्रागेव पुरुषसंबन्धदूषिता । अक्षता पुनः संस्कारदूषिता ।
अन्यपूर्वालक्ष-
णम् । या पुनः कौमारे पतिं त्यक्त्वा कामतः सर्वर्णमाश्रयति सा स्वैरिणीति ६७

एवं सर्वप्रकारेणान्यपूर्वापर्युदासे प्राप्ते विशेषमाह

अपुत्रां गर्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया ।

सपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्त ऋतावियात् ॥ ६८ ॥

आगर्भसंभवाद्द्रच्छेत्पतितस्त्वन्यथा भवेत् ।

अनेन विधिना जातः क्षेत्रजोऽस्य भवेत्सुतः ॥ ६९ ॥

अपुत्रामलब्धपुत्रां पित्रादिभिः पुत्रार्थमनुज्ञातो देवरो भर्तुः कनीयान् भ्राता सपिण्डो वा
उक्तलक्षणः सगोत्रो वा । एतेषां पूर्वस्य पूर्वस्याभावे परः परः घृताभ्यक्त-
निर्दोषविधिः । सर्वाङ्गः ऋतावेव वक्ष्यमाणलक्षणे इयाद्द्रच्छेत् आगर्भोत्पत्तेः । ऊर्ध्वं पुन-
र्गच्छन् अन्येन वा प्रकारेण पतितो भवति । अनेन विधिर्नोत्पन्नः पूर्वपरिणेतुः क्षेत्रजः पु-

ओ मवेत् । एतच्च वाग्दत्ताविषयमित्याचार्याः । यस्याप्रियेत कन्यायावांचा सत्ये कृते प्रतिः ।
तामेतेन विधानेन निजो विन्देत् देवर इति मनुस्मरणात् ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

हृताधिकारां मलिनां पिण्डमात्रोपजीविनीम् ।

परिभूतामधःशय्यां वासयेद्यभिचारिणीम् ॥ ७० ॥

या व्यभिचरति तां हृताधिकारां भृत्यभरणाद्यधिकाररहिताम् । मलिनां अङ्गनाभ्यञ्ज-
नशुभ्रवस्त्राभरणशून्याम् । पिण्डमात्रोपजीविनीं प्राणयात्रामात्रभोजनाम् ।
व्यभिचारिणीं
प्रत्याह ।
धिकारादिभिः परिभूतां भूतलशायिनीं स्वदेमन्येव वासयेत् । वैराग्यजन-
नार्थं न पुनः शुद्ध्यर्थम् । यत्सुप्तः परदारेषु तच्चैनां चारयेद्व्रतमिति पृथ-
कमायश्चित्तोपदेशात् ॥ ७० ॥

तस्या भक्ष्यमायश्चित्तार्थमर्थवादमाह

सोमः शौचं ददावासां गन्धर्वश्च शुभा गिरम् ।

पावकः सर्वमेध्यत्वं मेध्या वै योपितो ह्यतः ॥ ७१ ॥

परिणयनात्पूर्वं सोमगन्धर्वयज्ञयः स्त्रीर्भुक्त्वा यथाक्रमं तासां शौचमधुरमचनसर्वमेध्यत्वानि
दत्तवन्तः । तस्मात्त्रियः सर्वत्र स्पर्शनालिङ्गनादिषु मेध्याः शुद्धाः स्मृताः ॥ ७१ ॥

न च तस्यास्तर्हि दोषो नास्तीत्याशङ्कनीयमित्याह

व्यभिचारादृतौ शुद्धिर्गर्भे त्यागो विधीयते ।

गर्भभर्तृवधादौ च तथा महति पातके ॥ ७२ ॥

अप्रकाशितान्मनोव्यभिचारात् पुरुषान्तरसंभोगसंकल्पात् यदपुण्यं तस्य अतौ रजोद्वर्शने
शुद्धिः । शुद्धकृते तु गर्भे त्यागः । ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्याः शूद्रेण संगताः । अप्रजाना वि-
शुद्ध्यन्ति मायश्चित्तेन नेतरा इति स्मरणात् । तथा गर्भवधे मर्तृवधे महापातके च ब्रह्महत्यादौ
आदिब्रह्मणाच्छिज्यादिगमने च त्यागः । न तत्तत्तु परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगा च या । प-
तिघ्नी च विशेषेण जुद्धितोपगता च येति व्यासस्मरणात् । जुद्धितः प्रतिलोमजश्रमकारादिः । त्या-
गश्चोपभोगार्थमकार्ययोः न तु निष्कासनं गृहान्तस्थाः । निरुन्ध्यादेकमेवमनीति निघमात् ॥ ७२ ॥

सुरापी व्याधिता धूर्ता वन्ध्यार्थेऽप्यप्रियंवदा ।

स्त्रीप्रसूश्चाधिवेत्तव्या पुरुषद्वेषिणी तथा ॥ ७३ ॥

सुरां पिबतीति सुरापी शुद्रापि । पतत्यर्धं शरीरस्य यस्य भार्या सुरां पिबेदिति सा-
मान्येन प्रतिषेधात् । व्याधिता दीर्घरोगग्रस्ता । धूर्ता विसंवादिनी ।
द्वितीयपरिणय-
नेहेतुवाह ।
वन्ध्या निष्कला । अर्धघ्नी अर्धनाशिनी । अप्रियंवदा निष्ठुरमापिणी ।
स्त्रीप्रसूः स्त्रीजननी । पुरुषद्वेषिणी सर्वत्राहितकारिणी अधिवेत्तव्येति प्र-
त्येकमभिसंबध्यते । अधिवेदनं भार्यान्तरपरिग्रहः ॥ ७३ ॥

अधिविन्ना तु भर्तव्या महदेनोऽन्यथा भवेत् ।

यत्रानुकूल्यं दम्पत्योस्त्रिवर्गस्तत्र वर्धते ॥ ७४ ॥

किञ्च । साधिविन्ना पूर्ववदेव दानमानसत्कारैर्भर्तव्या अन्यथाऽभरणे महदपुण्यं वक्ष्यमाणो दण्डश्च । न च भरणे सति केवलमपुण्यपरिहारः । यतः यत्र दम्पत्योरानुकूल्यं चित्ते-
क्यं तत्र धर्मार्थकामानां प्रतिदिनमभिष्टुब्धिः ॥ ७४ ॥

मृते जीवति वा पत्यौ या नान्यमुपगच्छति ।

सेह कीर्तिमवाप्नोति मोदते चोमया सह ॥ ७५ ॥

भर्तरि जीवति मृते वा या चापल्यादन्यं पुरुषं नैवोपगच्छति सेह लोके विपुला की-
र्तिर्यस्याह । तिमवाप्नोति । उमया च सह क्रीडति पुण्यप्रभावात् ॥ ७५ ॥

आज्ञासंपादिनीं दक्षां वीरसूं प्रियवादिनीम् ।

त्यजन्दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्यो भरणं स्त्रियाः ॥ ७६ ॥

आज्ञासंपादिनीमादेशसंपादिनीम् । दक्षां शीघ्रकारिणीम् । वीरसूं पुत्रवतीम् । प्रियवा-
धिभवेदनकार-
णामावेभ्रविषा-
रप्रत्याह । दिनीं मधुरभाषिणीं यस्त्यजति अधिविन्दति स राज्ञा घनस्य तृतीयांशं
दाप्यः । निर्घनस्तु भरणं आसाच्छादनादि दाप्यः ॥ ७६ ॥

स्त्रीभिर्भर्तृवचः कार्यमेव धर्मः परः स्त्रियाः ।

आशुद्धेः संप्रतीक्ष्यो हि महापातकदूषितः ॥ ७७ ॥

स्त्रीभिः सदा भर्तृवचनं कार्यं यस्मादयमेव स्त्रिया उत्कृष्टो धर्मः स्त्रीणां स्वर्गहेतुत्वात् ।
यदा तु महापातकदूषितस्तदा आशुद्धेः संप्रतीक्ष्यः । न तत्पारतन्त्र्यम् ।
श्रीपरमानाह । उत्तरफलं तु पूर्ववदेव तत्पारतन्त्र्यम् ॥ ७७ ॥

लोकानन्त्यं दिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रपौत्रकैः ।

यस्मात्तस्मात्स्त्रियः सेव्याः कर्तव्याश्च सुरसिताः ॥ ७८ ॥

लोकानन्त्यं यंशस्याविच्छेदः दिवः प्राप्तिश्च दारसंग्रहस्य प्रयोजनं । कथमित्याह ।
पुत्रपौत्रमपौत्रकैः लोकानन्त्यमाप्तिहोत्रादिभिश्च स्वर्गमाप्तिरित्यन्वयः । य-
स्मात्कर्त्तव्यं एतद्व्यं भवति तस्मात् स्त्रियः सेव्या उपभोग्याः प्रनार्थम् ।
रक्षितव्याश्च धर्मार्थम् । तथाचाप्यन्वयेन धर्मप्रनासंप्रतिः प्रयोजनं दारसं-
ग्रहस्योक्तम् । धर्मप्रनासंप्रयेषु दारेषु नान्यां कुर्यान्नि वदता रतिरुल्लं तु श्राद्धमेव ॥ ७८ ॥

पुत्रोत्पत्त्यर्थं स्त्रियः संख्या इत्युक्तं तत्र विशेषमाह

पोडशर्तुनिशाः स्त्रीणां तस्मिन्युग्मासु संविशेत् ।

ब्रह्मचार्येव पर्वाण्याद्याश्रतस्तत्र वर्जयेत् ॥ ७९ ॥

स्त्रीणां गर्भधारणयोग्यावस्थोपलसितः काल ऋतुः । सच रजोदर्शनदिवसादारभ्य षोड-
शाहोरात्रस्तस्मिन् ऋतौ युग्मासु समासु रात्रिषु । रात्रिग्रहणादिवसप्रतिषेधः । संविशेत् ग-
च्छेत्पुत्रार्थम् । युग्मासु इति बहुवचनं समुच्चयार्थं अतश्चैकस्मिन्नापि ऋतौ अप्रतिषिद्धासु
युग्मासु सर्वासु रात्रिषु गच्छेत् । एवं गच्छन्ब्रह्मचार्येव भवति । अतो यत्र ब्रह्मचर्यं श्राद्धादौ
चोदितं तत्र गच्छतोपि न ब्रह्मचर्यस्खलनदोषोऽस्ति । किंच पर्वाण्याद्याश्रतस्तत्र वर्जयेत् ।
पर्वाणीति बहुवचनादाद्यर्षावगमादष्टमीचतुर्दस्योर्ग्रहणम् । यथाह मनुः । अमावास्यामष्टमीं च
पौर्णमासीं चतुर्दशीम् । ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्युदौ स्नातको द्विज इति । अतोऽमावास्यादीनि
रजोदर्शनादारभ्य चतस्रो रात्रीश्च वर्जयेत् ॥ ७९ ॥

एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां, मघां मूलं च वर्जयेत् ।

सुस्थ इंदौ सकृत्पुत्रं लक्षण्यं जनयेत्पुमान् ॥ ८० ॥

किंच । एवमुक्तेन प्रकारेण स्त्रियं गच्छन् क्षामां गच्छेत् । क्षामता च तस्मिन्काले रज-
स्खलाव्रतेनैव भवति । अथ चेन्न भवति तदा कर्तव्या क्षामता पुत्रोत्पत्त्यर्थं अल्पान्तिभ्रमो-
जनादिना । पुमान्सोऽधिके शुके स्त्री भवत्यधिके स्त्रिय इति वचनात् । यदा युग्मायामपि
रात्रौ शोणिताधिक्यं तदा रूपेव भवति पुरुषाकृतिः । अयुग्मायामपि शुक्राधिक्ये पुनानेव
भवति तयाकृतिः । कौलस्य निमित्तत्वात् । शुक्रशोणितयोश्चोपादानकारणत्वेन प्राबल्यात् ।
तस्मात्क्षामा कर्तव्या । मयामूलनक्षत्रे वर्जयेत् । चन्द्रे चैकादशादिशुभस्थानगते चकारात्पुं-
लक्षण्यं शुभयोगलगादिसंपत्तौ सख्यदेकस्यां रात्रौ न द्विस्त्रिर्वा । ततो लक्षणैर्युक्तं पुत्रं जनयति ।
पुमानमतिहृतपुंस्त्यः ॥ ८० ॥

यथाकामी भवेदापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् ।

स्वदारनिरतश्चैव स्त्रियो रक्ष्या यतः स्मृताः ॥ ८१ ॥

भार्याया इच्छानतिक्रमेण प्रवृत्तिरस्यास्तीति यथाकामी भवेत् । वाशब्दो नियमान्तरपरि-

प्राप्त्यर्थ-
मनुस्मृत्या
वृत्तिरिति

ग्रहार्थः । न पूर्वनियमनिवृत्त्यर्थः । स्त्रीणां वरमिन्द्रदत्तमनुस्मरन् भवतीनां
प्राप्तविहन्ता प्रातकी स्यादिति । यथा ता अद्युक्त्वं वरं वृणीमहे ऋत्वि-
यात् मगां विन्दामहे पाममाविजनिनोः संभषामेति तस्मादतिव्याप्तं स्त्रियः

प्रजां विन्दन्ते काममाविजनिनोः संभवन्ति वरं वृतं तासामिति । अपिच स्वदारेष्वेव निरतः
नितरां तन्मनस्को भवेदित्यनुपज्जते । एवकारेण रुयन्तरगमनं निवर्तयति प्रायश्चित्तस्मरणात् ।
उभयत्रापि दृष्टप्रयोजनमाह स्त्रियो रक्ष्या यतः स्मृता इति । यस्मात्स्त्रियो रक्ष्याः स्मृता उक्ताः ।
कर्तव्याश्च सुरसिता इति । तत्र सुरक्षितत्वं यथाकामित्वेन रुयन्तरागमनेन भवतीत्यत्राह ।
तस्मिन्युष्मासु संविशेदिति । किमयं विधिर्नियमः परिसंख्या वा । उच्यते । न तावद्विधिः
प्राप्तार्थत्वात् । नापि परिसंख्या दोषत्रयसमासकेः । अतो नियमं प्रतिपेदिरे न्यायविदः ।
कः पुनरेषां भेदः अत्यन्ताप्राप्तप्रापणं विधिः । यथाग्निहोत्रं जुहुयादष्टकाः कर्तव्या इति ।
पक्षे प्राप्तस्याप्राप्तपक्षान्तरप्रापणं नियमः । यथा समे देशे यजेतेति । दर्शपूर्णमासार्थ्यां य-
जेतेति । यागः कर्तव्यतया विहितः सच देशमन्तरेण कर्तुमशक्य इत्यर्थाद्देशः प्राप्तः सच
समो विषमश्चेति द्विविधः तदा यजमानः समे यियक्ष्यते तदा समे यजेतेति वचनमुदास्ते
स्वार्थस्य प्राप्तार्थत्वात् । यदा तु विषमे देशे यियक्ष्यते तदा समे यजेतेति स्वार्थं विधत्ते
स्वार्थस्य तदानीमप्राप्तत्वात् । विषमदेशनिवृत्तिस्त्वार्षिकी चोदितदेशेनैव यागनिष्पत्तेः ।
अचोदितदेशोपादानेन यथाशास्त्रं यागो नानुष्ठितः स्यादिति । तथा प्राञ्चुखोऽज्ञानि भुञ्जी-
तेति । इदमपि स्मार्तमुदाहरणं पूर्वेण व्याख्यातम् । एकस्यानेकत्र प्राप्तस्यान्यतो निवृत्त्यर्थ-
मेकत्र पुनर्वचनं परिसंख्या । तथा । इमामगृष्णन्नशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्त इत्ययं
मन्त्रः स्वसामर्थ्यादश्वाभिधान्या गर्दभाभिधान्याश्च रशनायाग्रहणे विनियुक्तः पुनरश्वाभिधा-
नीमादत्त इत्यनेनाश्वाभिधान्यां विनियुज्यमानो गर्दभाभिधान्या निवर्तते । तथा पञ्च पञ्चनखा
भक्ष्या इत्यत्र हि यदृच्छ्या श्वादिषु शशादिषु च भक्षणं प्राप्तं पुनः शशादिषु श्रूयमाणं
श्वादिभ्यो निवर्तयति । किंपुनरत्र युक्तं परिसंख्येत्याह । तथाहि कृतदारसंग्रहस्य स्वेच्छयैवर्तौ
गमनं प्राप्तमिति न विधेरयं विषयः नापि नियमस्य । गृह्यस्मृतिविरोधात् । एवं हि स्मरन्ति
गृह्यकाराः । दारसंग्रहानन्तरं त्रिरात्रं द्वादशरात्रं संवत्सरं वा ब्रह्मचारी स्यादिति तत्र द्वादशरा-
त्रात्संवत्सराद्वा पूर्वमेव ऋतुसंभवे ऋतौ गच्छेदेवेति नियमाद्ब्रह्मचर्यस्मरणं बाध्येत । अपिच
प्राप्ते भावार्थं वचनं विशेषणपरं युक्तं प्राप्तं चर्तौ भार्यागमनमिच्छयैवातो यदि गच्छेद्वृतावेवेति
वचनव्यक्तिर्युक्ता । किञ्च नैयमिकात्पुत्रोत्पत्तिविधेरेव ऋतौ गमनं नित्यं प्राप्तमेवेति ऋतौ
गच्छेदेवेति नियमोऽनर्थकः स्यात् । नियमे चादृष्टं कल्पनीयम् । किञ्च । ऋतौ गन्तव्यमेवेति
नियमे असन्निहितस्य व्याध्यादिना असमर्थस्यानिच्छोऽप्राशक्योऽर्थ उपदिष्टः स्यात् । विध्यनु-
वादविरोधश्च नियमे । तथा होकः शब्दः सरुदुच्चरितस्तमेवार्थं पक्षे अनुवदति पक्षे तु विधत्ते
चेति तस्माद्वृतावेव गच्छेन्नान्यत्रेति परिसंख्यैव युक्ता । तदिदं भारुचिविम्बरूपादयो नानुम-
न्यन्ते यतो नियम एव युक्तः । पक्षे स्वार्थविधिसंभवात् अगमने दोषश्रवणाच्च । ऋतुस्त्रातां
तु यो भार्या सन्निधौ नोपगच्छति । घोरयां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशय इति । नच

विध्यनुवादविरोधः अनुवादाभावाद्बिध्यर्थत्वाच्च वचनस्य । तत्रहि विध्यनुवादविरोधः । यत्र विधेयावधितया तदेवानुवेदितव्यमप्राप्ततयान्योद्देशेन विधातव्यं च । यथा वाजपेयाधिकरण-पूर्वपक्षे वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति वाजपेयलक्षणगुणाविधानावधित्वेन यागोनुवेदि-तव्यः । स एव स्वाराज्यलक्षणफलोद्देशेन विधातव्यश्चेति । न चानुवादेनेह कृत्यमस्ति । यत्तु नियमे दृष्टं कल्प्यमित्युक्तं तत्परिसंख्यायामपि समानम् । अतस्तौ गच्छतो दोषकल्पनात् । यत्तु नैयमिकपुत्रोत्पादनविध्याक्षेपेणैव ऋतौ नित्यगमनप्राप्तेर्न नियम इति तदसत् । स एवायं नैयमिकपुत्रोत्पादनविधिः स्यान्मतम् । एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां लक्ष्ण्यं पुत्रं जनयेदिति रूप-भिगमनातिरिक्तः पुत्रोत्पादनविधिरिति तत्र । गमनकरणिकाया भावनाया एव पुत्रोत्पत्तिकर्मता प्रदृश्यते । एवं गच्छन् लक्ष्ण्यं पुत्रं जनयेदित्यनेन यथाग्निहोत्रं जुहन् स्वर्गं भाषयेदिति । न चासंनिहितादेरशक्यार्थविधिप्रसंगः सन्निहितशक्तयोरेवोपदेशात् । ऋतुस्नातां तु यो भार्यां स-न्निधौ नोपगच्छतीति । यः स्वदारानृतुस्नातान्स्वस्थः सन्नोपगच्छतीति विशेषोपादानात् । अ-निच्छानिच्छत्तिस्तु नियमविधानादेव । नच विशेषणपरतापि पक्षे भार्यार्थविधिसंभवात् नापि गृ-ह्यस्मृतिविरोधः । संवत्सरात्पूर्वमेव ऋतुदर्शने संविशतो न ब्रह्मचर्यस्वलनदोषः श्राद्धादिषु । तस्मात्स्वार्थहानिपरार्थकल्पनाप्राप्तबाधलक्षणदोषत्रयवती परिसंख्या न युक्ता । पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इत्यत्र यद्यपि शशादिषु भक्षणस्य पक्षे प्राप्तेर्नियमः शशादिषु । श्वादिषु च प्राप्तेः परिसंख्येत्युभयसंभवः । तथापि नियमपक्षे शशाद्यभक्षणे दोषप्रसंगः श्वादिभक्षणे चादोषप्र-संगेन प्रायश्चित्तस्मृतिविरोध इति परिसंख्यैवाश्रिता । एतेन सायंप्रातर्हविर्जातीनामशनं स्मृति-नोदितमित्यत्रापि नियमो व्याख्यातः । नान्तरा भोजनं कुर्यादिति च पुनरुक्तं स्यात्परिसंख्या-यामेवं च नियमे सति ऋतावृताविति बीप्सा लभ्यते निमित्तावृत्तौ नैमित्तिकामन्यावर्तते इति न्यायात् । यथाकामी भवेदित्यपि नियम एव । अवृतावपि स्त्रीकामनायां सत्यां स्त्रियमभिर-मयेदेवेति । ऋतावुपेयात्सर्वत्र वा प्रतिपिद्धवर्ज्यमित्येतदपि गौतमीयसूत्रद्वयं नियमपरमेव । ऋतावुपेयादवृतावपि स्त्रीकामनायां प्रतिपिद्धवर्ज्यमुपेयादेवेत्यलमितिप्रसंगेन ॥ ८१ ॥

भर्तृप्राटपितृज्ञातिश्वश्रूश्वशुरदेवरैः ।

वन्दुमिश्र स्त्रियः पूज्या भूपणाच्छादनाशनैः ॥ ८२ ॥

किञ्च । भर्तृस्मृतिभिः पूर्वोक्ताः साध्यः स्त्रियो यथाशक्त्यलङ्कारवसनभोजनपुष्पादिभिः संमाननीयाः । यस्मात्ताः पूजिताः धर्मार्थिकामान्संवर्धयन्ति ॥ ८२ ॥

तथा पुनः स्मर्षितगृह्याणारया किभूतया भवितव्यमित्याह

संयतोपस्करा दक्षा दृष्टा व्ययपराङ्मुखी ।

कुर्याच्छुश्रूषोः पादवन्दनं भर्तृतत्परा ॥ ८३ ॥

संयतः स्वस्थाननिवेशितः उपस्करो गृहोपकरणवर्गो यया सा तथोक्ता । यथोलूखलमुस-
लशूर्पादेः कण्ठनस्थाने । दृपदुपलयोरवियोगेन पेपणस्थान इत्यादि । दक्षा गृहव्यापारकु-
शला । हृष्टा सदैव प्रहसितानना । व्ययपराब्धुखी न व्ययशीला स्यादिति सर्वत्र शेषः ।
किंच । श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ । श्वशुरः श्वश्रवेत्येकशेषः । तयोः पादवन्दनं निबन्धं कुर्यात् ।
श्वशुरग्रहणं मान्यान्तरपोलक्षणार्थम् । भर्तृतत्परा भर्तृवशवर्तिनी सती पूर्वोक्तं कुर्यात् ॥ ८३ ॥

भर्तृसन्निधानुक्तं प्रोषिते भर्तरि तथा किं कर्तव्यमित्याह

क्रीडां शरीरसंस्कारं समाजोत्सवदर्शनम् ।

हास्यं परगृहे यानं त्यजेत्प्रोषितभर्तृका ॥ ८४ ॥

देशान्तरगतभर्तृका क्रीडां कन्दुकादिभिः शरीरसंस्कारमुद्धर्तनादिभिः समाजो जनस-
प्रोषितभर्तृका- मूहः उत्सवो विवाहादिः तयोर्दर्शनं हास्यं विजृम्भणं परगृहगमनं त्यजे-
नियमाः । दिति मत्येकं संबध्यते ॥ ८४ ॥

रक्षेत्कन्यां पिता विन्नां पतिः पुत्रास्तु वार्धके ।

अभावे ज्ञातयस्तेषां न स्वातन्त्र्यं क्वचित्स्त्रियाः ॥ ८५ ॥

किंच । पाणिग्रहणात्प्राक् पिता कन्यामकार्यकरणाद्रसेत् । तत ऊर्ध्वं भर्ता । तदभावे
पुत्राः । वृद्धाभावे च तेषामुक्तानामभावे ज्ञातयः । ज्ञातीनामभावे राजा । पक्षद्वयावसाने तु
राजा भर्ता भ्रुः स्त्रिया इति वचनात् । अतः क्वचिदपि स्त्रीणां नैव स्वातन्त्र्यम् ॥ ८५ ॥

पितृमातृसुतभ्रातृश्वश्रूश्चशुरमातुलैः ।

हीना न स्याद्विना भर्त्रा गर्हणीयान्यथा भवेत् ॥ ८६ ॥

किंच भर्त्रा विना भर्तृरहिता पित्रादिरहिता वा न स्यात् यस्मात्तद्रहिता गर्हणीया निन्ध्या
भवेत् । एतच्च ब्रह्मचर्यपक्षे । भर्तरि भ्रते ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणं वेति विष्णुस्मरणात् । अ-
न्वारोहणे महाम्युदयः । तथाच व्यासः कपोतिकाख्यानव्याजेन दर्शितवान् । पतिव्रता
संप्रदीप्तं प्रविवेश हुताशनम् । तत्र चित्राङ्गदधरं भर्तारं सान्वपद्यात । ततः स्वर्गं गतः पक्षी
भार्यया सह संगतः । कर्मणा पूजितस्तत्र रेमे च सह भार्ययेति । तथाच शङ्खाक्षिरसौ ।
तिस्रः कोट्योऽर्धकोटी च यानि लोमानि मानुषे । तावत्कालं वसेत्स्वर्गे भर्तारं यानुगच्छतीति
प्रतिपाद्य तयोरवियोगं दर्शयतः । व्यालग्राही यथा सर्पं बलादुद्धरते विलात् । तद्वदुद्धृत्य
सा नारी सह तेनैव मोदते । तत्र सा भर्तृपरमा स्तूयमानाऽप्सरोगणैः । क्रीडते पतिना
सार्धं यावदिन्द्राश्रतुर्दशेति । तथा । ब्रह्मघ्नो वाय मित्रघ्नः रुतघ्नो वा भवेत्पतिः । पुनस्त्य-
विधवा नारी तमादाय मृता तु या । मृते भर्तरि या नारी समारोहेद्दुताशनम् । सारन्ध-
तीसमाचारा स्वर्गलोके महीयते । यावच्चाग्रौ मृते पत्यौ स्त्री नात्मानं प्रदाहयेत् । तावन्न

मुच्यते सा हि स्त्रीशरीरात्कर्णचनेति । हारीतोपि । मातृकं पैतृकं चापि यत्र चैव प्रदीयते । कुलत्रयं पुनात्येषा भर्तारं यानुगच्छतीति । तथा । आर्तार्ते मुदिते दृष्टा मोषिते मलिना कृशा । मृते म्रियेत या पत्यौ सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रतेति । अयं सर्वासां स्त्रीणामगर्भिणीनामबालापत्यानां आचाण्डालानां साधारणो धर्मः । भर्तारं यातु गच्छतीत्यविशेषोपादानात् । यानि च ब्राह्मण्यनुगमननिषेधपराणि वाक्यानि । मृतानुगमनं नास्ति ब्राह्मण्या ब्रह्मशासनात् । इतरेषु तु वर्णेषु तपः परममुच्यते । जीवन्ती तद्धितं कुर्यान्मरणादात्मघातिनी । या स्त्री ब्राह्मणजातीया मृतं पतिमनुव्रजेत् । सा स्वर्गमात्मघातेन नात्मानं न पतिं नयेत् । इत्येवमादीनि तानि एव क्वचित्यान्धरोहणविषयाणि । एवमृच्छति समाकृष्टं न विप्रं गन्तुमर्हतीति विशेषस्मरणात् । अनेन क्षत्रियादिस्त्रीणां एव क्वचित्त्वम्यनुज्ञया गम्यते । यत्तु कैश्चिदुक्तं पुरुषाणां भिव स्त्रीणामप्यात्महननस्य प्रतिषिद्धत्वादतिप्रवृद्धस्वर्गभिलाषायाः प्रतिषेधशास्त्रमतिक्रामन्त्या अयमनुगमनोपदेशः श्येनवत् । यथा श्येनेनाभिचरन् यजेतेति तीव्रक्रोधाक्रान्तस्वान्तस्य प्रतिषेधशास्त्रमतिक्रामतः श्येनोपदेश इति तदयुक्तं । ये तावत् श्येनकरणिकायां भावनायां भाव्यभूतहिंसायां विधिसंस्पर्शाभावेन प्रतिषेधसंस्पर्शात् फलद्वारेण श्येनस्यानर्थत्वं वर्णयन्ति तेषां मते हिंसाया एव स्वर्गार्थतया अनुगमनशास्त्रेण विधीयमानत्वात्प्रतिषेधसंस्पर्शाभावादग्नीषोमीयवत्स्पष्टमेवानुगमनस्य श्येनवैषम्यम् । यत्तु मृतं हिंसानाम मरणानुकूलो व्यापारः श्येनश्च परमरणानुकूलव्यापाररूपत्वाद्धिसैव कामाधिकारे च करणांशे रागतः प्रवृत्तिसंभवेन विधेरप्रवर्तकत्वात् । रागप्रयुक्तहिंसारूपत्वात् श्येनः प्रतिषिद्धः स्वरूपेणैवार्थ इति तत्राप्यनुगमनशास्त्रेण मरणस्यैव स्वर्गसाधनतया विधानान्मरणे यद्यपि रागतः प्रवृत्तिस्तथापि मरणानुकूले व्यापारे अग्रिमवेशादावितिकर्तव्यतारुण्यं विधित एव प्रवृत्तिरिति न निषेधस्यावकाशः । वायव्यं श्वेतमालमेत भूतिकाम इतिवत् । तस्मात्स्पष्टमेवानुगमनस्य श्येनवैषम्यम् । यत्तु तस्माद्बुद्धं न पुरायुपः स्वःकामी प्रेयादिति श्रुतिविरोधादनुगमनमयुक्तमिति । तद्बुद्धं नः स्वःकाम्यायुपः प्राक् न प्रेयादिति स्वर्गफलोद्देशेनायुपः प्रागयुर्व्ययो न कर्तव्यो मोक्षार्थिना यस्यादायुपः शेषे सति नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानक्षपितान्तःकरणकलङ्कस्य श्रवणमनननिदिध्यासनसंपत्तौ सत्यामात्मज्ञानेन नित्यनिरतिशयानन्दब्रह्ममासिद्धक्षणमक्षयभवः । तस्मादनित्यारूपमुखरूपस्वर्गार्थमायुर्व्ययो न कर्तव्य इत्यर्थः । अतश्च मोक्षमनिच्छन्त्या अनित्यात्ममुखरूपस्वर्गार्थिन्या अनुगमनं युक्तं इतरकाम्यानुष्ठानवदिति सर्वमनयमम् ॥ ८६ ॥

पतिप्रियहिते युक्ता स्वाचारा विजितेन्द्रिया ।

सेह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमां गतिम् ॥ ८७ ॥

किंन । प्रियमनवद्यत्वेन मनोनुकूलमायत्यां च यच्छ्रेयस्कर्तुं तद्धितं । प्रियं च हितं च प्रियम् ।

हितं पत्युः प्रियहितं तस्मिन् युक्ता निरता । स्वाचारा शोभनः आचारो यस्याः सा तथोक्ता । शोभनश्चाचारो दर्शितः शंखेनानुक्त्वा गृहान्निर्गच्छेत् । नानुत्तरीया न त्वरितं व्रजेत् । न पर-
पुरुषं भापेतान्यत्र वणिक्प्रव्रजितवृद्धवैद्येभ्यः । न नार्भि दर्शयेत् । आगुल्फाद्वासः परिदध्यात् । न स्तनौ विवृती कुर्यात् । न हसेदप्रावृता । भर्तारं तद्वच्चून् वा न द्विष्यात् । न गणिकाधूर्ता-
भिसारिणीप्रव्रजितामेक्षणिकामायामूलकुहककारिकादुःशीलादिभिः सहैकत्र तिष्ठेत् । संसर्गेण हि चारित्र्यं दुष्यतीति । विजितेन्द्रिया विजितानि संयमितानि इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि वागादीनि च मनःसहितानि यया सा । इह लोके कीर्तिं प्रख्यातिं परलोके चोत्तमां गतिं प्राप्नोति । अयं च सकल एव स्त्रीधर्मो विवाहादूर्ध्वं वेदितव्यः । प्रागुपनयनात्कामचारकामवांदकामभक्षा इति स्मरणात् । वैवाहिको विधिः स्त्रीणामौपनायनिकः स्मृत इति ॥ ८७ ॥

सत्यामन्यां सवर्णायां धर्मकार्यं न कारयेत् ।

सवर्णास्तु विधौ धर्म्यं ज्येष्ठया न विनेतरा ॥ ८८ ॥

सवर्णायां सत्यां अन्यामसवर्णां नैव धर्मकार्यं कारयेत् । सवर्णास्तपि बह्वीषु धर्म्यं विधौ धर्मानुष्ठाने ज्येष्ठया विना ज्येष्ठां मुक्त्वा इतरा मध्यमा कनिष्ठा वा न नियोक्तव्या ॥ ८८ ॥

प्रमीतपतिकाया विधिमुक्ता इवानीं प्रमीतभार्ये प्रत्याह

दाहयित्वाभिहोत्रेण स्त्रियं वृत्तवतीं पतिः ।

आहरेद्विधिवद्वारानर्मीश्रैवाविलम्बयन् ॥ ८९ ॥

पूर्वोक्तवृत्तवतीं आचारवतीं विपन्नां स्त्रियमभिहोत्रेण श्रौतेनाग्निना तदभावे स्मार्तेन दाहयित्वा पतिः भर्ता अनुत्पादितपुत्रोऽनिष्टयज्ञो वा आश्रमान्तरेष्वनधिकृतो वा सत्यन्तरा-
भावे पुनर्दारान् अर्मीश्च विधिवदाहरेत् । अविलम्बयन् शीघ्रमेव । अनाश्रमी न तिष्ठेत् दि-
नमेकमपि द्विज इति दक्षस्मरणात् । एतच्चाधानेन सहाधिकृताया एव नान्यस्याः । यत्तु द्वितीयां चैव यो भार्यां देहेद्वैतानिकाग्निभिः । जीवत्यां प्रथमायां तु सुरापानसमं हि तदिति । तथा । मृतायां तु द्वितीयायां योऽभिहोत्रं समुत्सृजेत् । ब्रह्मघ्नं तं विज्ञानीयाद्यश्च कामा-
त्समुत्सृजेदिति । एवमादि । तदाधानेन सहानधिकृताया अग्निदाने वेदितव्यम् ॥ ८९ ॥

इति विवाहप्रकरणम् ।

अथ वर्णजातिविवेकप्रकरणम् ४

ब्राह्मणस्य चतस्रो भाग्यो भवन्ति क्षत्रियस्य तिस्रो वैश्यस्य द्वे शूद्रस्यैकत्पुत्रत्वा तासु च पुत्रा उत्पन्नमित्येव इत्युक्तं । इदानीं कस्यां कस्मात्कः पुत्रो भवतीति विवेकमाह

सवर्णेभ्यः सवर्णासु जायन्ते हि सजातयः ।

अनिन्द्येषु विवाहेषु पुत्राः सन्तानवर्धनाः ॥ ९० ॥

सवर्णेभ्यो ब्राह्मणादिभ्यः सवर्णासु ब्राह्मण्यादिषु सजातयो मातृपितृसमानजातीयाः पुत्रा भवन्ति विद्वास्वेप विधिः स्मृत इति सर्वशेषत्वेनोपसंहारात् । विद्वांसु सवर्णात्विति संबध्यते । विद्वांशब्दस्य संबन्धिः शब्दत्वाद्देव्युभयः सवर्णेभ्य इति लभ्यते । एकः सवर्णशब्दः स्पष्टार्थः अतः श्रायमर्थः संबन्धः उक्तेन विधिना उदायां सवर्णायां बोधुः सवर्णादुत्पन्नास्तस्मात्समानजातीया भवन्ति, अतश्च कुण्डगोलककानोनसहोदजादीनामसवर्णत्वमुक्तं भवति । ते च सवर्णेभ्योऽनुलोमप्रतिलोमेभ्यश्च विद्यमानाः । साधारणधर्मैरहितसादिभिरधिक्रियन्ते । शूद्राणां तु सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृता इति स्मरणात् । अपध्वंसजाः व्यभिचारजाताः । शूद्रधर्मैरपि द्विजशुश्रूषादिभिरधिक्रियन्ते । ननु कुण्डगोलकयोरब्राह्मणत्वे श्राद्धे प्रतिषेधोऽनुपपन्नः न्यायविरोधश्च यो यज्जातीयात् यज्जातीयायामुत्पन्नः स तज्जातीय एव भवति यथा गौर्गवि गौः अश्वद्वन्द्वयामश्वः । तस्माद्ब्राह्मणाद्ब्राह्मण्यामुत्पन्नो ब्राह्मण इति न विरुद्धम् । तथा कानीनधीनर्भवादीननुक्रम्य सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिरिति वचनविरोधश्च । नैतत्सारं ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्पन्नो ब्राह्मण इति भ्रमनिवृत्त्यर्थः श्राद्धे प्रतिषेधः । यथाऽत्यन्तमप्राप्तस्य पतितस्य श्राद्धे प्रतिषेधः । न च न्यायविरोधः यत्र प्रत्यक्षमगम्या जातिर्भवति तत्र तथा । ब्राह्मणादिजातिस्तु स्मृतिलक्षणा । यथा स्मरणं भवति यथा समानेऽपि ब्राह्मण्ये कुण्डिनो वसिष्ठोधिर्गौतम इति स्मरणलक्षणं गोत्रम् । तथा मनुष्यत्वे समानेऽपि ब्राह्मण्यादिजातिः स्मरणलक्षणा मातापित्रोश्चैतदेव जातिलक्षणं । न चानवस्था अनादित्वात्संसारस्य शब्दार्थव्यवहारपत् । सन्ततीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिरिति तूक्तानुवादत्वाद्यपासंभवं व्याख्यास्यते । सैन्येनस्तु मातृसमानजातीयो नियोगस्मरणात् शिष्टसमाचाराच्च । यथा धृतराष्ट्रपाण्डुविदुराः क्षेत्रज्ञाः सन्तो मातृसमानजातीया इत्यलमतिप्रसंगेन । किञ्च । अनिन्द्येषु ब्राह्मादिविवाहेषु पुत्राः सन्तानवर्धनाः अरोगिणो दीर्घायुषो धर्मप्राप्तपद्मा भवन्ति ॥ ९० ॥

विप्रान्मूर्ध्नावसिक्तो हि क्षत्रियायां विशः स्त्रियाम् ।

अम्यप्रः शूद्र्यां निपादो जातः पारसवोऽपि वा ॥ ९१ ॥

ब्राह्मणादिक्षत्रियायां विद्वाप्यमुत्पन्नो मूर्ध्नावसिक्तो नाम पुत्रो भवति । वैश्यकन्यया

वर्णानुका इदा-
नीमनुलोमानाह ।

विन्नायामम्बद्यो नाम भवति । शूद्रायां निपादोनाम पुत्रो भवति । निपादो ना-
म कश्चिन्मत्स्यवातगीवी प्रतिलोमजः समाभूदिति पारसवोऽयं निपाद इति
संज्ञाविकल्पः । विप्रादिति सर्वत्रानुवर्तते । यच्च ब्राह्मणेन क्षत्रियायामुत्पा-
दितः क्षत्रिय एव भवति । क्षत्रियेण वैश्यायामुत्पादितो वैश्य एव भवति । वैश्येन शूद्राया-
मुत्पादितः शूद्र एव भवतीति शंसस्मरणं तत्क्षत्रियादिधर्मप्राप्त्यर्थं न पुनर्मूर्धावसिक्तादि-
जातिनिराकरणार्थम् क्षत्रियादिजातिप्राप्त्यर्थं वा अतश्च मूर्धावसिक्तादीनां क्षत्रियादेरुक्तैरेव
दण्डाजिनोपवीतादिभिरुपनयनादि कार्यम् । प्रागुपनयनात्कामाचारादि पूर्ववद्वेदितव्यम् ॥ ९१ ॥

वैश्याशूद्रयोस्तु राजन्यान्माहिष्योग्रौ सुतौ स्मृतौ ।

वैश्यात्तु करणः शूद्र्यां विन्नास्वेप विधिः स्मृतः ॥ ९२ ॥

वैश्यायां शूद्रायां च विन्नायां राजन्यान्माहिष्योग्रौ यथाक्रमं पुत्रौ संभवतः । वैश्येन
शूद्रायां विन्नायां करणोनाम पुत्रो भवति । एष सर्वणमूर्धावसिक्तादिसंज्ञाविधिः विन्नासू-
दासु स्मृत उक्तो वेदितव्यः । एते मूर्धावसिक्ताम्बधनिपादमाहिष्योग्रकरणाः । पडनुलोमजाः
पुत्रावे दितव्याः ॥ ९२ ॥

ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतो वैश्याद्वैदेहिकस्तथा ।

शूद्राजातस्तु चाण्डालः सर्वधर्मवहिष्कृतः ॥ ९३ ॥

ब्राह्मण्यां क्षत्रियवैश्यशूद्रैरुत्पादिताः यथाक्रमं सूतवैदेहिकचाण्डालाख्याः
पुत्रा भवन्ति तत्र चाण्डालः सर्वधर्मवहिष्कृतः ॥ ९३ ॥

क्षत्रिया मागधं वैश्याच्छूद्रात्क्षत्तारमेव च ।

शूद्रादायोगवं वैश्या जनयामास वै सुतम् ॥ ९४ ॥

किं च । क्षत्रिया योषिद्वैश्यान्मागधं नाम पुत्रं जनयति । सैव शूद्रात्क्षत्तारं । वैश्ययोषि-
च्छूद्रादायोगवं पुत्रं जनयति । एते च सूतवैदेहिकचाण्डालमागधक्षत्रायोगवाः पट् प्रतिलो-
मजाः । एतेषां च वृत्तयः औशनसे मानवे च द्रष्टव्याः ॥ ९४ ॥

माहिष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायते ।

असत्सन्तस्तु विज्ञेयाः प्रतिलोमानुलोमजाः ॥ ९५ ॥

क्षत्रियेण वैश्यायामुत्पादितो माहिष्यः । वैश्येन शूद्रायामुत्पादिता करणो तस्यां माहि-
ष्येणोत्पादितो रथकारोनाम जात्या भवति । तस्य चोपनयनादिसर्वं कार्यं
वचनात् । यथाह शङ्खः । क्षत्रियवैश्यानुलोमान्तरोत्पन्नजो रथकारस्तस्येज्या-
दानोपनयनसंस्कारक्रिया अश्वप्रतिष्ठारथभूत्रवास्तुविद्याध्ययनवृत्तिता चेति ।

संकीर्णसंकरे
जात्यन्तरमाह ।

एवं ब्राह्मणक्षत्रियोत्पन्नमूर्धावसिक्तामाहिष्याद्यनुलोमसंकरे जात्यन्तरतोषनघनादिप्राप्तिश्च वे-
दितव्या तयोद्धिजातित्वात् । संज्ञास्तु स्मृत्यन्तरोक्ता द्रष्टव्याः । एतच्च प्रदर्शनमात्रमुक्तं संकी-
र्णसंकरजातीनामानन्त्याद्भक्तुमशक्यत्वादत एतावन्न विवक्षितम् । असन्तः प्रतिलोमनाः स-
न्तश्चानुलोमजा ज्ञातव्या इति ॥ ९९ ॥

सर्वेष्वप्यः स्वर्षासु जायन्त इत्यादिना वर्णप्राप्ती कारणमुक्तमिदानीं कारणान्तरमाह

जात्युत्कर्षे युगे ज्ञेयः पञ्चमे सप्तमेऽपि वा ।

व्यत्यये कर्मणां साम्यं पूर्ववचाधरोत्तरम् ॥ १०० ॥

जातयो मूर्धावसिक्ताद्यास्तासामुत्कर्षो ब्राह्मणत्वादिजातिप्राप्तिर्जात्युत्कर्षो युगे जन्मनि सप्त-
मे पञ्चमे अपिशब्दात्पष्ठे वा बोद्धव्यः । व्यवस्थितश्चायं विकल्पः । व्यवस्था च ब्राह्मणे-
न शूद्रायामुत्पादिता निपादी सा ब्राह्मणेनोदा दुहितरं कांचिज्जनयति । सापि ब्राह्मणेनोदा
अन्यामित्यनेन प्रकारेण पष्ठौ सप्तमं ब्राह्मणं जनयति । ब्राह्मणेन वैश्यायामुत्पादिता अ-
म्बुष्ठा साप्यनेन प्रकारेण पञ्चमी पष्ठं ब्राह्मणं जनयति । मूर्धावसिक्तापि । अनेन प्रकारेण
चतुर्थी पञ्चमं ब्राह्मणमेव जनयति । एवमुग्रा क्षत्रियेणोदा माहिष्या च यथाक्रमं क्षत्रियं
पष्ठं पञ्चमं जनयति । तथा करणी वैश्योदा पञ्चमं वैश्यमित्येवमन्यत्राप्युहनीयम् । किंचाक-
र्मणां व्यत्यये वृत्त्यर्थानां कर्मणां विपर्यये यथा ब्राह्मणो मुख्यवृत्त्या अजीवन् क्षात्रेण कर्मणा
जीवेदित्यनुकल्पः । तेनाप्यजीवन् वैश्यवृत्त्या तदाप्यजीवन् शूद्रवृत्त्या । क्षत्रियोऽपि स्व-
कर्मणा जीवनार्थेनाजीवन् वैश्यवृत्त्या शूद्रवृत्त्या वा । वैश्योपि स्ववृत्त्या अजीवन् शूद्रवृ-
त्त्येति कर्मणां व्यत्ययः । तस्मिन् व्यत्यये सति यद्यापहिमोक्षेऽपि तां वृत्तिं न परित्यजति
तदा पञ्चमे पष्ठे सप्तमे वा जन्मनि साम्यम् । यस्य हीनवर्णस्य कर्मणा जीवति तत्समान-
जातित्वं भवति । तद्यथा । ब्राह्मणः शूद्रवृत्त्या जीवन् तामपरित्यजन् यं पुत्रमुत्पादयति
सोपि तथैव वृत्त्या जीवन्पुनरप्येवं परम्परया सप्तमे जन्मनि शूद्रमेव जनयति । वैश्यवृत्त्या
जीवन् पष्ठे वैश्यम् । क्षत्रियवृत्त्या जीवन् पञ्चमे क्षत्रियम् । क्षत्रियोऽपि शूद्रवृत्त्या जीवन्
पष्ठे शूद्रम् । वैश्यवृत्त्या जीवन् पञ्चमे वैश्यम् । वैश्योऽपि शूद्रवृत्त्या जीवन् तामपरित्यज-
न्पुत्रपरम्परया पञ्चमे जन्मनि शूद्रं जनयति । पूर्ववचाधरोत्तरम् । अस्त्यर्थः वर्णसंकरे अ-
नुलोमनाश्च दर्शिताः । संकीर्णसंकरजाताश्च रंभकारनिदर्शनेन दर्शिताः । इदानीं वर्णसंकर-
जाताः प्रदर्श्यन्ते । अधरे च उत्तरे च अधरोत्तरं यथा मूर्धावसिक्तायां क्षत्रियवैश्यशूद्रैरु-
त्पादितास्तपाम्बुष्ठायां वैश्यशूद्राभ्यां निपाद्यां शूद्रेणोत्पादिता अधराः प्रतिलोमनास्तथा मू-
र्धावसिक्ताम्बुष्ठानिपादीषु ब्राह्मणोत्पादिताः माहिष्योऽथयोद्धिष्येण क्षत्रियेण चोत्पादिताः ।
करण्यां ब्राह्मणेन क्षत्रियेण वैश्येन चोत्पादिताः उत्तरे अनुलोमनाः एवमन्यत्राप्युहनीयम् ।
एतदधरोत्तरं पूर्वपदसत्तद्विती बोद्धव्यम् ॥ १०० ॥

अथ गृहस्थधर्मप्रकरणम् ५

धर्मस्मात्तानि कर्माणि अभिसाध्यानि दर्शयिष्यन् कस्मिन्नसौ किं कर्तव्यमित्याह

कर्म स्मार्तं विवाहामौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही ।

दन्तधावनं च वैतानिकामिषु ॥ ९७ ॥

यत्प्रतिदिनं पाकलक्षणं तदपि गृहस्थो विवाहा-

मौ विवाहसंस्कृते कुर्वीत विभागकालाह्वे वा । वैश्यकुलादग्निमानीयेत्यादिनोक्तसंस्कारसं-
स्कृते । अपिशब्दात्प्रेते वा गृहपतावाहते संस्कृत एव । ततश्च कालत्रयातिक्रमे प्रायश्चित्ती-
यते । श्रुत्युक्तमग्निहोत्रादिकं कर्म वैतानिकामिषु आहवनीयादिषु कुर्वीत ॥ ९७ ॥

शरीरचिन्तां निर्वर्त्य कृतशौचविधिर्दिजः ।

प्रातःसंध्यामुपासीत दन्तधावनपूर्वकम् ॥ ९८ ॥

शरीरचिन्तां आवश्यकं दिवासंध्यामु कर्णस्थब्रह्मसूत्र उदञ्चुत्त इत्याद्युक्तविधिना निर्वर्त्य
गन्धलेपस्यकरमित्यादिनोक्तेन विधिना कृतशौचविधिर्दिजः दन्तधावन-
गृहस्थधर्मानाह । पूर्वकं प्रातःसंध्यामुपासीत । दन्तधावनविधिश्च कण्ठकक्षीरवृक्षोत्थं द्वा-
दशाङ्गुलसंमितम् । कनिष्ठिकाग्रवत्स्थूलं पर्वार्धरुतकूर्चकम् । दन्तधावनमुद्दिष्टं जिह्वो-
ष्ठेखनिका तथेति । अत्र वृक्षोत्थमित्यनेन तृणलोष्टाङ्गुल्यादिनिषेधः । पलाशाश्वत्थादिनि-
षेधश्च स्मृत्यन्तरोक्तो द्रष्टव्यः । दन्तधावनमन्त्रश्च । आयुर्वेलं यशो वर्चः प्रजाः पशुवसूनि च ।
ब्रह्म प्रज्ञां च मेधां च त्वं नो देहि वनस्पते इति । ब्रह्मचारिमकरणोक्तस्यापि संध्यावन्द-
नस्य पुनर्वचनं दन्तधावनपूर्वकत्वप्रतिपादनार्थम् । दन्तधावनवृत्त्यगीतादि ब्रह्मचारी वर्जये-
दिति तन्निषेधात् ॥ ९८ ॥

हुत्वाग्नीन्सूर्यदैवत्यान् जपेन्मन्त्रान्समाहितः ।

वेदार्थानधिगच्छेच्च शास्त्राणि विविधानि च ॥ ९९ ॥

प्रातःसंध्यावन्दनानन्तरं अग्नीनाहवनीयादीन् यथोक्तेन विधिना हुत्वा औपासनाग्निं वा ।
तदनन्तरं सूर्यदैवत्यान् उद्भूत्यं जातवेदसमित्यादीन्मन्त्रान्जपेन्समाहितः अविशिष्टचित्तः ।
तदनन्तरं वेदार्थान्निरुक्तव्याकरणादिश्रवणेनाधिगच्छेजानीयात् चकारादधीतं चाम्यसेत् ।
विविधानि च शास्त्राणि भीमांसाप्रभृतीनि धर्मार्थारोग्यप्रतिपादकान्यधिगच्छेत् ॥ ९९ ॥

उपेयादीश्वरं चैव योगक्षेमार्थसिद्धये ।

स्नात्वा देवान्पितॄंश्चैव तर्पयेदर्चयेत्तथा ॥ १०० ॥

तदनन्तरमीश्वरमभिषेकादिगुणयुक्तमन्यं वा श्रीमन्तं अकुत्सितं योगक्षेमार्थं । अलङ्घ्य-
लामो योगः लङ्घ्यपरिपालनं क्षेम तदर्थमुपेयादुपासीत । उपेयादित्यनेन सेवां प्रतिषेधयति ।
वेतनग्रहणेनाज्ञाकरणं सेवा तस्याः श्ववृत्तित्वेन निषेधात् । ततो मध्याह्ने शास्त्रोक्तेन विधिना
नद्यादिषु स्नात्वा देवान्स्वगृह्योक्तान् पितृंश्च चकारादृषींश्च देवादितिथीर्धनं तर्पयेत् । तद-
नन्तरं गन्धपुष्पास्तैः हरिहरहिरण्यगर्भप्रश्नीनामन्यतमं यथावासनं ऋग्यजुःसाममन्त्रैस्त-
त्प्रकाशकैः स्वनामभिर्वा चतुर्थ्यन्तैर्नमस्कारयुक्तैराराधयेत् यथोक्तविधिना ॥ १०० ॥

वेदार्थवपुराणानि सेतिहासानि शक्तितः ।

जपयज्ञप्रसिद्धयर्थं विद्यां चाध्यात्मिकीं जपेत् ॥ १०१ ॥

तदनन्तरं वेदार्थवेतिहासपुराणानि समस्तानि व्यस्तानि वा आध्यात्मिकीं च विद्यां जप-
यज्ञप्रसिद्धयर्थं यथोक्तेन विधिना यथाशक्ति जपेत् ॥ १०१ ॥

बलिकर्मस्वधाहोमस्याध्यायातिथिसत्क्रियाः ।

श्रुतपित्रमरत्रक्षमनुप्याणां महामखाः ॥ १०२ ॥

बलिकर्म भूतयज्ञः । स्वधा पितृयज्ञः । होमो देवयज्ञः । स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञः । अतिथि-
सत्क्रिया मनुष्ययज्ञः । एते पञ्च महायज्ञा अहरहः कर्तव्याः नित्यत्वात् । यत्पुनरेषां फल-
श्रवणं तदेषां पावनत्वख्यापनार्थं न काम्यप्रतिपादनाय ॥ १०२ ॥

देवेभ्यश्च हुतादन्नाच्छेपाद्भूतबलिं हरेत् ।

अन्नं श्रुमौ श्वचाण्डालवायसेभ्यश्च निक्षिपेत् ॥ १०३ ॥

स्वगृह्योक्तेन विधिना वैश्वदेवहोमं कृत्वा तदवशिष्टेनाग्नेन भूतेभ्यो बलिं हरेत् । अन्न-
ग्रहणमपहृत्युदासार्थम् । तदनन्तरं यथाशक्ति श्रुमावन्नं श्वचाण्डालवायसेभ्यो निक्षिपेत् ।
चशब्दात्कृमिपापिरोमिषतितेभ्यः । यथाह मनुः । शुनां च पतितानां च श्वपचां पापरोगि-
णाम् । वायसानां रुमीणां च शनकैर्निक्षिपेद्वीति । एतच्च सायंप्रातः कर्तव्यम् । अथ
सायंप्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुह्यादित्याश्वलायनस्मरणात् । इह केचिद्वैश्वदेवाख्यस्य
कर्मणः पुरुषार्थत्वमन्नसंस्कारकर्मत्वं चेच्छन्ति । अथ सायंप्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जु-
ह्यादित्यन्नसंस्कारकर्मता मतीयते । अथातः पञ्च महायज्ञा इत्युपक्रम्य तानेतानहरहः कुर्वी-
तेति नित्यत्वाभिधानात्पुरुषार्थत्वं चावगम्यत इति तदयुक्तम् । पुरुषार्थत्वेऽन्नसंस्कारकर्म-
त्वानुपपत्तेः । यथाहि । द्रव्यसंस्कारकर्मत्वपक्षेऽन्नार्थता वैश्वदेवकर्मणः । पुरुषार्थत्वे वैश्व-
देवकर्मार्थता द्रव्यस्येति परस्परविरोधात्पुरुषार्थत्वमेव युक्तम् । महायज्ञैश्च यज्ञैश्च द्या-
क्षोयं क्रियते तनुरिति । तथा वैश्वदेवे निवृत्ते तु यदन्योऽतिथिराब्रजेत् । तस्मा अन्नं य-
थाशक्ति प्रदद्यात् बलिं हरेदिति मनुस्मरणात् । पुरुषार्थत्वे वैश्वदेवारण्यं कर्म न प्रतिपा-

कमावर्तनीयम् । तस्मादथ सायं प्रातरित्यादिनोत्पत्तिप्रयोगौ दर्शितौ । तानेतान्यज्ञानहरहः
कुर्वतेति अधिकारविधिरिति सर्वमनवद्यम् ॥ १०३ ॥

अन्नं पितृमनुष्येभ्यो देयमप्यन्वहं जलम् ।

स्वाध्यायं चान्वहं कुर्यान्न पचेदन्नमात्मने ॥ १०४ ॥

प्रत्यहमन्नं पितृभ्यो मनुष्येभ्यश्च यथाशक्ति देयम् । अन्नाभावे कन्दमूलफलादि । त-
स्याप्यभावे जलं देयम् । अपिशब्दान्त्वाध्यायं सततं कुर्यात् अविस्मरणार्थम् । न पचेदन्न-
मात्मार्यम् । अन्नग्रहणं सकलादनीयद्रव्यप्रदर्शनार्थम् । कथं तर्हि देवताद्युद्देशेनैव ॥ १०४ ॥

बालस्ववासिनीवृद्धगर्भिण्यातुरकन्यकाः ।

संभोज्यातिथिभृत्यांश्च दम्पत्योः शेषभोजनम् ॥ १०५ ॥

परिणीता पितृगृहे स्थिता स्ववासिनी । शेषाः प्रसिद्धाः । बालादीनतिथिभृत्यांश्च सं-
भोज्य भोजयित्वा दम्पत्योः शेषभोजनं कर्तव्यम् ॥ १०५ ॥

आपोशनेनोपरिष्ठादधस्तादश्रता तथा ।

अनमममृतं चैव कार्यमन्नं द्विजन्मना ॥ १०६ ॥

भुज्जनेन द्विजन्मना उपरिष्ठादधस्ताच्चापोशनाख्येन कर्मणा न्नमुनममृतं च कार्यम् ।
द्विजन्मग्रहणमुपनयनमभृति सर्वाश्रमसाधारणार्थम् ॥ १०६ ॥

अतिथित्वेन वर्णानां देयं शक्त्यानुपूर्वशः ।

अप्रणोद्योऽतिथिः सायमपि वाग्भृतृणोदकैः ॥ १०७ ॥

वैश्वदेवानन्तरं वर्णानां ब्राह्मणादीनां अतिथित्वेन युगपत्प्राप्तानां ब्राह्मणाद्यानुपूर्व्येण
यथाशक्ति देयम् । सायंकालेऽपि यद्यतिथिरागच्छति तदा अस्मत्प्रणोद्यः अप्रत्याख्याय एव ।
तथाह मनुः । तृणानि भूमिरुदकं वाक्चतुर्थी च सूत्रा । एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते
कदाञ्चनेति । यद्यप्यदनीयं किमपि नास्ति तथापि वाग्भृतृणोदकैरपि सत्कारं कुर्यात् ॥ १०७ ॥

सत्कृत्य भिक्षवे भिक्षा दातव्या सुव्रताय च ।

भोजयेच्चागतान्काले सखिसंबन्धिवान्धवान् ॥ १०८ ॥

भिक्षवे सामान्येन भिक्षा दातव्या । सुव्रताय ब्रह्मचारिणे यतये च सत्कृत्य स्वस्तिवाच्य
भिक्षादानमपूर्वमित्यनेन विधिना भिक्षा दातव्या । भिक्षा च आससंमिता आसश्च मयूराण्डप-
रिमाणः । आसमात्रा भवेद्विक्षा पुष्कलं तच्चतुर्गुणम् । हेतस्तु तैश्चतुर्भिः स्यादन्नं तत्रिगुणं भवे-
दिति शातातपस्मरणात् । भोजनकाले चागतान्सखिसंबन्धिवान्धवान् भोजयेत् । सखायो
मित्राणि । संबन्धिनो येभ्यः कन्या गृहीता दत्ता वा । मातृपितृसंबन्धिनो बान्धवाः ॥ १०८ ॥

महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेत् ।

सत्क्रियान्वासनं स्वादु भोजनं सूनृतं वचः ॥ १०९ ॥

महान्तमुक्षाणं धौरेयं महाजं वा श्रोत्रियायोक्तलक्षणायोपकल्पयेत् । भवेदर्थमयमस्मा-
भिः परिकल्पित इति त्वत्प्रतीत्यर्थं न तु दानाय व्यापादनाय वा । यथा सर्वमेतद्भवदीयमिति ।
प्रतिश्रोत्रियमुक्षासंभवात् अस्मयं लोकविद्विष्टे धर्ममप्याचरेन्नत्विति निषेधाच्च । तस्मात्स-
त्क्रिया कर्तव्या । सत्क्रिया स्वागतवचनासनपाद्यार्घ्याचमनादिदानम् । तस्मिन्नुपविष्टे प-
श्चादुपवेशनमन्वासनम् । स्वादु भोजनं मिष्टमशनम् । सूनृतं वचः । धन्या वयमद्य भवदागम-
नादित्येवमादि । अश्रोत्रिये पुनरश्रोत्रियस्योदकासने इति गौतमोक्तं वेदितव्यम् ॥ १०९ ॥

प्रतिसंवत्सरं त्वर्घ्याः स्नातकाचार्यपार्थिवाः ।

प्रियो विवाहश्च तथा यज्ञं प्रत्यृत्विजः पुनः ॥ ११० ॥

स्नातको विद्यास्नातकः व्रतस्नातकः विद्याव्रतस्नातक इति । समाप्य वेदमसमाप्य व्रतं
यः समावर्तते स विद्यास्नातकः । समाप्य व्रतमसमाप्य वेदं यः समावर्तते स व्रतस्नातकः ।
उभयं समाप्य यः समावर्तते स विद्याव्रतस्नातकः । आचार्य उक्तलक्षणः । पार्थिवो वक्ष्य-
माणलक्षणः । त्रियामित्रः विवाहो जामाता । चकारात् श्वशुरपितृव्यमातुलादीनां ग्रहणम् ।
ऋत्विजो ब्रूया मधुपर्कमाहरेत्स्नातकायोपस्थिताय राक्षे चाचार्याय च श्वशुरपितृव्यमातुला-
नां चेत्याश्वलायनस्मरणात् । एते स्नातकादयः प्रतिसंवत्सरं गृहमागता अर्घ्याः मधुपर्केण
संपूज्याः वन्दितव्याः । अर्घ्यशब्दो मधुपर्कं लक्षयति । ऋत्विजश्चोक्तलक्षणाः संवत्सराद-
र्षागपि प्रतियज्ञं मधुपर्केण संपूज्याः ॥ ११० ॥

अध्वनीनोऽतिथिर्ज्ञेयः श्रोत्रियो वेदपारगः ।

मान्यावेतौ गृहस्थस्य ब्रह्मलोकमभीप्सतः ॥ १११ ॥

अध्वनि वर्तमानोऽतिथिर्वेदितव्यः । श्रोत्रियवेदपारगाध्वनि वर्तमानौ ब्रह्मलोकमभीप्स-
तो गृहस्थस्य मान्यावतिथी वेदितव्यौ । यदप्यध्ययनमात्रेण श्रोत्रियस्तथापि श्रुताध्यय-
नसंपन्नोऽत्र श्रोत्रियोऽभिधीयते । एकशास्त्राध्ययनक्षमो वेदपारगः ॥ १११ ॥

परपाकरुचिर्न स्यादनिन्द्यामन्त्रणादृते ।

वाक्पाणिपादचापल्यं वर्जयेच्चातिभोजनम् ॥ ११२ ॥

परपाके रुचिरस्यासौ । परपाकरुचिः नैव परपाकरुचिः स्यात् । अनिन्द्येनामन्त्रणं विना
अनिन्द्येनानन्त्रितो नापक्रामेदिति स्मरणात् । वाक्पाणिपादचापल्यं वाक्च पाणी च
पादौ च वाक्पाणिपादं तस्य चापल्यं वर्जयेत् । वाक्चापल्यं असम्प्रावृत्तादिमापणम् । पा-

णिचापल्यं पल्याणास्फोटनादि । पादचापल्यं लह्नोत्थवनादि । चकारान्नेत्रादिचापल्यं वर्जयेत् । न शिशोदरपाणिपादचक्षुर्वक्त्रचापलानि कुर्यादिति गौतमस्मरणात् । अतिभोजनं च वर्जयेत् । अनारोग्यहेतुत्वात् ॥ ११२ ॥

अतिथिं श्रोत्रियं वृषमासीमान्तमनुव्रजेत् ।

अहःशेषं समांसीत शिष्टैरिति वन्धुभिः ॥ ११३ ॥

पूर्वोक्तं श्रोत्रियातिथिं वेदपारगातिथिं च भोजनादिना वृषं सीमान्तं यावदनुव्रजेत् । ततो भोजनानन्तरमहःशेषं शिष्टैरितिहासपुराणादिवेदिभिः इष्टैश्च काव्यकथामपञ्चचतुरैः बन्धुभिश्चानुकूलालापकुशलैः सहासीत ॥ ११३ ॥

उपास्य पश्चिमां संध्यां हुत्वाग्नीस्तानुपास्य च ।

भृत्यैः परिवृतो भुक्त्वा नातिवृष्याथ संविशेत् ॥ ११४ ॥

ततः पूर्वोक्तेन विधिना पश्चिमां संध्यामुपास्य अग्निमग्नीन्वा हुत्वा तानुपास्योपस्थाय भृत्यैः पूर्वोक्तैः स्ववासिन्यादिभिः परिवृतो नातिवृष्य भुक्त्वा चकारादायव्ययादिगृहचिन्तां निर्वर्त्यनन्तरं संविशेत् स्वप्यात् ॥ ११४ ॥

ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय चिन्तयेदात्मनो हितम् ।

धर्मार्थकामान्स्वे काले यथाशक्ति न हापयेत् ॥ ११५ ॥

ततो ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय पश्चिमेऽर्धप्रहरे मद्ब्रह्मात्मनोहितं कृतं करिष्यमाणं च वेदार्थसंशयांश्च चिन्तयेत् । तदानीं चित्तस्याव्याकुलत्वेन तत्त्वप्रतिभासयोग्यत्वात् । ततो धर्मार्थकामान्स्वोचितकाले यथाशक्ति न परित्यजेत् । यथासंभवं सेवेत्यर्थः । पुरुषार्थत्वात् । यथाह गौतमः । न पूर्वार्द्धमध्यन्दिनापराह्णानफलान्कुर्यात् धर्मार्थकामेभ्यस्तेषु धर्मोत्तरः स्यादिति । अथ यद्यप्येतेषां सामान्येन सेवनमुक्तं तथापि कामार्थयोर्धर्माविरोधेनानुष्ठानं तयोर्धर्ममूलत्वादेवं प्रतिदिनमनुष्ठेयम् ॥ ११५ ॥

विद्याकर्मवयोबन्धुवित्तैर्मान्या यथाक्रमम् ।

एतैः प्रभूतैः शूद्रोऽपि वार्षिके मानमर्हति ॥ ११६ ॥

विद्या पूर्वोक्ता कर्म श्रौतं स्मार्तं वयः आत्मनोऽतिरिक्तं सप्तत्या वा ऊर्ध्वं बन्धुः स्वजनसंपत्तिः वित्तं ग्रामरत्नादिकं एतैर्युक्ताः क्रमेण मान्याः पूजनीयाः । एतैर्विद्याकर्मबन्धुवित्तैः प्रभूतैः प्रवृद्धैः समस्तैर्व्यस्तैर्वा युक्तः शूद्रोऽपि वार्षिके अतिरिक्तं मानमर्हति । शूद्रोऽप्यशीतिको वर इति गौतमस्मरणात् ॥ ११६ ॥

वृद्धभारिणृपस्नातस्त्रीरोगिवरचक्रिणाम् ।

पन्था देयो नृपस्तेषां मान्यः स्नातश्च भूपतेः ॥ ११७ ॥

वृद्धः पक्षशरीरः प्रसिद्धः । भारी भाराक्रान्तः । नृपो भूपतिर्न क्षत्रियमात्रं । स्नातो विद्या-
व्रतोभयस्नातः । स्त्री प्रसिद्धा । रोगी ज्यापितः । वरो विवाहोद्यतः । चक्री शाकटिकः ।
चकारान्मत्तोन्मत्तादीनां ग्रहणम् । बालवृद्धमत्तोन्मत्तोपहतदेहभाराक्रान्तस्त्रीस्नातकमग्न-
तेभ्य इति शंखस्मरणात् । एभ्यः पन्था देयः । एतेष्वामिमुस्त्यामतेषु स्वयं पथोपक्रामेत् । वृद्धा-
दीनां राज्ञा सह पथि समवाये राज्ञा मान्य इति तस्मै पन्था देयः । भूपतेरपि स्नातको मान्यः
स्नातकग्रहणं स्नातकमात्रमाह्वयर्थं न ब्राह्मणाभिप्रायेण तस्य सदैव गुरुत्वात् । यथाह शंखः ।
अथ ब्राह्मणायात्रे पन्था देयो राज्ञ इत्येके । तच्चानिष्टं गुरुज्येष्ठश्च ब्राह्मणो राजानमतिशेते
तस्मै पन्था इति । वृद्धादीनां पथि परस्परसमवाये वृद्धतराद्यपेक्षया विद्यादिभिर्था विशेष-
पो द्रष्टव्यः ॥ ११७ ॥

इज्याध्ययनदानानि वैश्यस्य क्षत्रियस्य च ।

प्रतिग्रहोऽधिका विप्रे याजनाध्यापने तथा ॥ ११८ ॥

वैश्यस्य क्षत्रियस्य च चकाराद्ब्राह्मणस्य द्विजानुलोमानां च यागाध्ययनदानानि साधार-
णानि कर्माणि ब्राह्मणस्याधिकानि प्रतिग्रहयाजनाध्यापनानि तथेति स्मृत्यन्तरोक्तवृत्तुपसंग्र-
हः । यथाह गौतमः । कृषिमाणिज्ये वा स्वयंकृते कुसीदं चेति । अध्यापनं तु क्षत्रियवैश्ययो-
र्ब्राह्मणप्रेरितयोर्भवति । न स्वेच्छया । आपत्काले ब्राह्मणस्याब्राह्मणाद्विद्योपयोगोऽनुगमनं
शुश्रूपासमाप्ते ब्राह्मणो गुरुरिति गौतमस्मरणात् । एतान्यनापदि ब्राह्मणस्य पदं कर्माणि । तत्र
घ्नीणीज्यादीनि धर्मार्थानि प्रतिग्रहादीनि वृत्त्यर्थानि । पण्णां तु कर्मणामस्य घ्नीणि कर्माणि
जीविका । याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रह इति मनुस्मरणात् । अत इज्यादीन्य-
पदं कर्तव्यानि न प्रतिग्रहादीनि । द्विजातीनामध्ययनमिज्या दानं ब्राह्मणस्याधिकाः भव-
न्धनधाननप्रतिग्रहाः पूर्वेषु नियम इति गौतमस्मरणात् ॥ ११८ ॥

प्रधानं क्षत्रिये कर्म प्रजानां परिपालनम् ।

कुसीदकृषिवाणिज्यपाशुपाल्यं विशः स्मृतम् ॥ ११९ ॥

क्षत्रियस्य प्रजापालनं प्रधानं कर्म धर्मार्थं श्रव्यं च । वैश्यस्य कुसीदकृषिवाणिज्यप-
शुपालनानि वृत्त्यर्थानि कर्माणि कुसीदं वृद्धार्थं द्रव्यप्रयोगः । लामार्थं क्रयविक्रयो वाणिज्यं
शेषं प्रसिद्धम् । शस्त्रास्त्रमृत्तं क्षत्रस्य वणिक्पशुकृषी विशः । आनीयनार्थं धर्मस्तु दानम-
ध्ययनं यतिरिति मनुस्मरणात् ॥ ११९ ॥

शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तथा जीवन्वणिग्भवेत् ।

शिल्पैर्वा विविधैर्जीवेद्विजातिहितमाचरन् ॥ १२० ॥

शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा प्रधानं कर्म । धर्मार्थं वृत्त्यर्थं च तत्र ब्राह्मणशुश्रूषा परमो धर्मः । विमर्शेनैव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म कीर्त्येत इति मनुस्मरणात् । यदा पुनर्द्विजशुश्रूषया जीवितुं न शक्नोति तदा वृणिगृहस्था जीवेत् । नानाविधैर्वा शिल्पैर्द्विजातीनां हितं कुर्वन् यादृशैः कर्मभिः द्विजातिशुश्रूषायामयोग्यो न भवति तादृशानि कर्माणि कुर्वन्नित्यर्थः । तानि च देवलोक्तानि । शूद्रधर्मो द्विजातिशुश्रूषा प्रापवर्जनं कलत्रादिपोषणं कर्षणपशुपालनमारोहह-
नपण्यव्यवहारविप्रकर्मवृत्त्यङ्गीतयेणुवीणामुरजमृदन्नवादनादीनि ॥ १२० ॥

भार्यारतिः शुचिर्भृत्यभर्ता श्राद्धक्रियापरः ।

नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्न हापयेत् ॥ १२१ ॥

किञ्च भार्यायामेव न साधारणस्त्रीषु परस्त्रीषु वा रतिरभिगमनं यस्य स तथोक्तः । शुनिः साह्यम्यन्तरशौचयुक्तः । द्विजवत् भृत्यादिभर्ता । श्राद्धक्रियारतः श्राद्धानि नित्यनैमित्तिककाम्यानि च क्रियाः स्नातफग्नतानि अवरुद्धानि तेषु रतः । नम इत्यनेन मन्त्रेण पूर्वोक्ता-
न्यथमहायज्ञानहरहर्न हापयेत् अनुतिष्ठेत् । नमस्कारमन्त्रं च केचित् । देवताभ्यः पितृभ्यश्च म-
हायोगिम्य एव च । नमः स्वाहायै स्वधायै नित्यमेव नमोनम इति वर्णयन्ति । नम इत्यन्ये । तत्र वैश्वदेवं लोकिकेऽग्नौ कर्तव्यं न वैवाहिकेऽग्नौ विवाहार्थाः ॥ १२१ ॥

अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

दानं दमो दया क्षान्तिः सर्वेषां धर्मसाधनम् ॥ १२२ ॥

हिंसा प्राणिपीडा तस्या अकरणमहिंसा । सत्यमप्राणिपीडाकरं यथार्थवचनम् । अस्तेय-
मदत्तानुपादानम् । शौचं बाह्यमाभ्यन्तरं च । बुद्धिकर्मेन्द्रियाणां नियतवि-
पयवृत्तिता इन्द्रियनिग्रहः । यथाशक्ति प्राणिनामस्रोदकादिदानेनार्तिपरि-
हारो दानम् । अन्तःकरणसंयमो दमः । आपन्नरक्षणं दया । अपकारेऽपि चि-
त्तस्याविकारः क्षान्तिः । एते सर्वेषां पुरुषाणां ब्राह्मणाद्याचाण्डालान्तं धर्मसाधनम् ॥ १२२ ॥

वयोबुद्ध्यर्थवाग्बेपश्रुताभिजनकर्मणाम् ।

आचरेत्सदृशीं वृत्तिमजिह्वामशठां तथा ॥ १२३ ॥

यस्यो बाल्ययौवनादि । बुद्धिर्नैसर्गिकी लौकिकनैदिकव्यवहारेषु । अपो वित्तं गृहस्ते-
प्रादि । वाक् कथनं । वेपो वस्त्रमाल्यादिविन्यासः । श्रुतं पुरुषार्थशास्त्रश्रवणम् । अभिजनः
कुलम् । कर्म वृत्त्यर्थं प्रतिग्रहादि । एतेषां वयःप्रभृतीनां सदृशीमुचितां वृत्तिमाचरणं आ-

चरेत्स्वीकुर्यात् । यथा वृद्धः स्तोचितां न यौवनोचिताम् । एवं बुद्ध्यादिष्वपि योज्यम् ।
अनिहामवक्रां अशठाममत्सराम् ॥ १२३ ॥

एवं स्मृतानि कर्माण्यनुक्रम्येदानीं ध्यातानि कर्माण्यनुक्रमति

त्रैवार्षिकाधिकात्रो यः स हि सोमं पिबेद्विजः ।

प्राक्सौमिकीः क्रियाः कुर्याद्यस्यान्नं वार्षिकं भवेत् ॥ १२४ ॥

त्रिवर्षजीवनपर्याप्तं त्रैवार्षिकं अधिकं वा अन्नं यस्य स एव सोमपानं कुर्यात् मातुल्य-
धनः । अतस्त्वल्पीयसि द्रव्ये यः सोमं पिबति द्विजः । स पीतसोमपूर्वोऽपि न तस्याप्नोति
तत्कलमिति दोषश्रवणात् । एतच्च काम्याभिप्रायेण नित्यस्य आवश्यककर्तव्यत्वाच्च नियमः ।
यस्य वर्षजीवनपर्याप्तमन्नं भवति स प्राक्सौमिकीः सोमात्प्राक् प्राक्सोमं प्राक्सोमभवाः
प्राक्सौमिक्यः । कास्ताः अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासपशुचातुर्मास्यानि कर्माणि तद्विकाराश्चैताः
क्रियाः कुर्यात् ॥ १२४ ॥

एवं काम्यानि ध्यातानि कर्माण्यभिप्रायेदानीं नित्यान्वाह

प्रतिसंवत्सरं सोमः पशुः प्रत्ययनं तथा ।

कर्तव्याग्रयणेष्टिश्च चातुर्मास्यानि चैव हि ॥ १२५ ॥

संवत्सरे संवत्सरे सोमयागः कार्यः । पशुः प्रत्ययनं अयने अयने दक्षिणोत्तरसंज्ञिते
निरुद्धः पशुयागः कार्यः । तथा प्रतिसंवत्सरं वा । पशुना संवत्सरे संवत्सरे यजेत पदसु पदसु
या मासेष्वित्येके इति स्मरणात् । आग्रयणेष्टिश्च सस्योत्पत्तौ कर्तव्या । चातुर्मास्यानि च
प्रतिसंवत्सरं कर्तव्यानि ॥ १२५ ॥

एषामसंभवे कुर्यादिष्टिं वैश्वानरीं द्विजः ।

हीनकल्पं न कुर्वीत सति द्रव्ये फलप्रदम् ॥ १२६ ॥

एषां सोमप्रमृतीनां पूर्वोक्तानां नित्यानां कर्षचिदसंभवे तत्काले वैश्वानरीमिष्टिं कुर्यात् ।
किं योयं हीनकल्प उक्तः सति द्रव्येऽसौ न कर्तव्यः । यद्य फलप्रदं काम्यं तद्धीन-
कल्पं न कुर्वीत न कर्तव्यमिति ॥ १२६ ॥

चाण्डालो जायते यज्ञकरणाच्छूद्रभिक्षितात् ।

यज्ञार्थं लब्धमददद्भासः काकोऽपि वा भवेत् ॥ १२७ ॥

यज्ञार्थं शूद्रधनयाचनेन स जन्मान्तरे चाण्डालो जायते । यः पुनर्यज्ञार्थं यागिनं सप्तं
न मयच्छति न त्वगति स भासः काको वा वर्षशतं भवेत् । यथाह यजुः । यज्ञार्थमपि नि-
क्षिप्वा यः सप्तं न मयच्छति । स याति भासनां विमः काकर्ता वा शतं समा इति । भासः
शतृन्नाः । काकः भविष्यः ॥ १२७ ॥

कुशूलकुम्भीधान्यो वा ज्याहिकोऽश्वस्तनोऽपि वा ।

कुशूलं कोष्ठकं कुम्भी उष्ट्रिका कुशूलं च कुम्भी च कुशूलकुम्भ्यौ ताम्भ्यां परिमितं धान्यं यस्य स तथोक्तः । कुशूलधान्यः स्यात्कुम्भीधान्यो वा । तत्र स्वकुटुम्बपोषणे द्वादशाहमात्रपर्याप्तं धान्यं यस्यास्ति स कुशूलधान्यः । कुम्भीधान्यस्तु स्वकुटुम्बपोषणे पट्टहमात्रपर्याप्तधान्यः । ज्याहुः पर्याप्तं धान्यमस्यास्तीति ज्याहिकः । श्वोभवं धान्यमस्यास्तीति श्वस्तनः । न विद्यते श्वस्तनं यस्य सोऽश्वस्तनः ॥

जीवेद्वापि शिलोज्जेन श्रेयानेषां परः परः ॥ १२८ ॥

शास्त्रादिनिपतितपरित्यक्तवह्नरीग्रहणं शिलं । एकैकस्य परित्यक्तस्य कणस्योपादानमुञ्चः शिलं चोज्जश्च शिलोज्जं तेन शिलोज्जेन वा । कुशूलधान्यादिश्रुतुर्विधो गृहस्थो जीवेत् । एषां कुशूलधान्यादीनां ब्राह्मणानां चतुर्णां परः परः पश्चात्पश्चात्पठितः श्रेयानुत्कृष्टतमः प्रशस्यतमः । एतच्च यद्यपि द्विजः प्राकृतस्तथापि ब्राह्मणस्यैव भवितुमर्हतीति विद्योपशमनादियोगात् । तथा च मनुः । अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः । या वृत्तिस्तां समास्थाय विप्रो जीवेदनापदीति । विप्रमेव प्रस्तुत्य कुशूलधान्यको वा स्यात्कुम्भीधान्यक एव वा । इत्याद्यभिहितत्वात् । एतच्चातिसंपन्नं संयतं यायावरं प्रस्तुच्यते न विप्रमात्राभिप्रायेण । तथा सति त्रैवार्षिकाधिकाग्नौ यः स हि सोमं पिबेद्विज इत्यनेन विरोधः । तथा च गृहस्थानां द्वैविध्यं तत्र तत्रोक्तम् । यथाह देवलः । द्विविधो गृहस्थो यायावरः शालीनश्च । तयोर्यायावरः प्रवरः याजनाध्यापनप्रतिग्रहरिक्थसंचयवर्जनात् । पट्कर्माधिष्ठितः प्रेष्यचतुष्पदगृहग्रामधनधान्ययुक्तो लोकानुवर्ती शालीन इति । शालीनोऽपि चतुर्विधः याजनाध्यापनप्रतिग्रहलुपिवाणिज्यपाशुपाल्यैः पद्धिर्जीवत्येकः । याजनादिभित्तिभिरन्यः । याजनाध्यापनाभ्यामपरः । चतुर्थस्त्वध्यापनेनैव । तथाह मनुः । पट्कर्मेको भवत्येषां त्रिभिरन्यः प्रवर्तते । द्वाभ्यामेकश्रुतुर्थश्च ब्रह्मसन्नेन जीवतीति । अथ च प्रतिग्रहोऽधिकाविप्र इत्यादिना शालीनस्य वृत्तयो दर्शिताः । यायावरस्य जीवेद्वापि शिलोज्जेनेति ॥ १२८ ॥

इति गृहस्थधर्मप्रकरणम्

अथ स्नातकधर्मप्रकरणम् ६

एवं श्रौतस्मातांनि कर्माणि गृहस्थस्याभिधायेशानीं स्नानादारभ्य ब्राह्मणस्यावश्यकर्तव्यानि विधिप्रतिषेधात्मकानि मानससंन्यस्त्रूपाणि स्नातकप्रतान्याह

न स्वाध्यायविरोध्यर्थमीहेत न यतस्ततः ।

न विरुद्धप्रसंगेन, संतोषी च भवेत्सदा ॥ १२९ ॥

ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादयोऽर्थप्राप्त्युपायां दर्शिताः तत्र विशेष उच्यते । स्वाध्यायविरोधि-

ब्राह्मणस्याव-
श्यकतयापि श्रा-
तकयतामि ।

नमर्थं अप्रतिषिद्धमपि नेहेत नान्विच्छेत । न यतस्ततः कुतश्चिदविदिताचा-
रात् । विरुद्धप्रसंगेन विरुद्धमयाज्ययाननादिमसंमो नृत्यगीतादिर्विरुद्धं च
प्रसंगश्च विरुद्धप्रसंगं तेन नार्थमीहेतेति संबध्यते । नञ आवृत्तिः प्रत्येकं प-

र्युदासार्था । सर्वत्राप्यस्मिन्नातकमकरणे ननुशब्दः पर्युदासार्थ एव । किंच । अर्थालोभेऽपि
संतोषो परितुष्टो भवेत् चकारास्तंयतश्च । संतोषं परमास्थाय सुखार्थो संयतो भवेदिति म-
नुस्मरणात् ॥ १२९ ॥

राजान्तेवासियाजेभ्यः सीदन्निच्छेद्धनं क्षुधा ।

दम्भिहेतुकपाखण्डिवकवृत्तींश्च वर्जयेत् ॥ १३० ॥

क्षुधा सीदन्पीड्यमानः स्नातकः राज्ञो विदितवृत्तान्तात् । अन्तेवासिनो वक्ष्यमाणलक्ष-
णात् । याज्यात् याननार्हाश्च घनमाददीत । क्षुधा सीदन्निच्छेत्तेन विभागा-
कुतस्तर्हि धन-
मन्विच्छेदित्वाह । दिमासकदुग्धपोषणपर्याप्तघनो न कुतश्चिदर्थमन्विच्छेदिति गम्यते । किंच
दम्भिहेतुकादीन्सर्वकार्येषु लौकिकवैदिकशास्त्रोपेयु वर्जयेत् । चकाराद्विक-
र्मस्यैवालक्ष्यत्वात् शठात् । यथाह मनुः । पाखण्डिनो विकर्मस्थानैवालक्ष्यत्वात् शठात् ।
हेतुकान्वकवृत्तींश्च वाध्मात्रेणापि नार्जयेदिति । लोकरञ्जनार्थमेव कर्मानुष्ठाप्यो दम्भी । यु-
क्तिवत्त्वेन सर्वत्र संशयकारी हेतुकः । त्रैविद्याविरुद्धपरिगृहीताश्रमिणः पाखण्डिनः । वक्व-
दस्य वर्तेनमिति वकवृत्तिः । यथाह मनुः । भयोदष्टिर्नैकलितः स्वार्थसाधनतत्परः । शठो
मिथ्याविनीतश्च वकवृत्तिरुदाहृत इति । प्रतिषिद्धसेविनो विकर्मस्थाः । बिडालो गार्ज-
स्तस्य व्रतं स्वभावो यस्यासौ बिडालव्रतिकः । तस्य लक्षणमाह मनुः । धर्मध्वनीं सदा
दुग्धशङ्कादिको लोकदाम्भिकः । बिडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्वाभिसंभिक इति । शठः सर्वत्र
पक्रः एतैः संसर्गनिषेधादेव स्वयमेवंपिधो न भवेदिति गम्यते ॥ १३० ॥

शुक्लाम्बरधरो नीचकेशश्मश्रुनखः शुचिः ।

न भार्यादर्शनेऽश्रीयान्नैकवासा न संस्थितः ॥ १३१ ॥

किंच । शुक्ले धौते अम्बरे वाससौ धरतीति शुक्लाम्बरधरः । केशश्च श्मश्रूणि च नखाश्च
केशश्मश्रुनखं नीचं निष्ठत्तं केशश्मश्रुनखं यस्यासौ तथोक्तः । शुचिरन्तर्बहिश्च स्नानानुले-
पनपूषत्तमादिभिः सुगंधी च भवेत् । यथाह गौतमः । स्नातको नित्यं शुचिः सुगन्धिः स्नान-
शील इति । सुगन्धित्वविधानादेव निर्गन्धमाल्यस्य निषेधः । तथा च गोभिलः । नागन्धां
स्नानं पारयेदन्यत्र हिरण्यरत्नस्नान इति । सदा स्नातक एवंप्रभूतो भवेत् । एतच्च सति संभवे । न
गीर्णमलवृक्षात् भवेच्च विभवे सतीति स्मरणात् । न च भार्याया दर्शने तस्यां पुरतोऽवस्थि-
तायामश्रीयात् । अजीर्णवक्ष्योत्पत्तिमयात् । तथा च श्रुतिः । नायाया अन्ते नाश्रीया-

दवीर्यवदपत्यं भवतीति । अतस्तस्या सह भोजनं दूरादेव निरस्तम् । न चैकवासाः न सं-
स्थितः उत्थितः अश्रीयादिति संबध्यते ॥ १३१ ॥

न संशयं प्रपद्येत नाकस्मादप्रियं वदेत् ।

नाहितं नानृतं चैव न स्तेनः स्यान्न वार्धुपी ॥ १३२ ॥

किंच । कदाचिदपि संशयं प्राणविपत्तिसंशयावहं कर्म न प्रपद्येत न कुर्यात् । यथा
व्याघ्रचौराद्युपहितदेशाक्रमणादि । अकस्मान्निष्कारणं किंचिदपि परुषमप्रियं उद्वेगकरं वाक्यं
न वदेत् । न चाहितं नानृतं वा प्रियमपि चकारादसम्यं बीभत्सकरं चाकस्मान्न वदेदिति
संबध्यते । एतच्च परिहासादिव्यतिरेकेण गुरुणापि समं हास्यं कर्तव्यं कुटिलं विनेति स्मरणात्
न च स्तेनः अन्यदीयस्यादत्तस्य ग्रहीता न स्यात् । प्रतिपिङ्गवृद्धचुपनीवी वार्धुपी न वा-
र्धुपी स्यात् ॥ १३२ ॥

दाक्षायणी ब्रह्मसूत्री वैष्णुमान्सकमण्डलः ।

कुर्यात्प्रदक्षिणं देवमृद्धोविप्रवनस्पतीन् ॥ १३३ ॥

किंच दाक्षायणं सुवर्णं तदस्यास्तीति दाक्षायणी । ब्रह्ममूत्रं यज्ञोपवीतं तदस्यास्तीति ब्र-
ह्मसूत्री । वैष्णवयष्टिमान् कमण्डलुमान्स्यादिति सर्वत्र संबन्धीयम् । अत्र ब्रह्मचारिप्रकरणो-
क्तस्यापि यज्ञोपवीतस्य पुनर्वचने द्वितीयमास्यर्थम् । यथाह वसिष्ठः । स्नातकानां द्वितीयं
स्यावन्तर्वासस्तथोत्तरम् । यज्ञोपवीते द्वे यष्टिः सोदकश्च कमण्डलुरिति । अत्र च दाक्षायणी-
ति सामान्याभिधानेऽपि कुण्डलधारणमेव कार्यम् । वैष्णवीं धारयेद्यष्टिं सोदकं च कमण्डलुम् ।
यज्ञोपवीतं वेदं च शुभे रीकमे च कुण्डले इति मनुस्मरणात् । तथा देवं देवतार्चां तीर्थात्
मृदमुद्धृतां गां ब्राह्मणं वनस्पतींश्च अश्वत्थादीन् प्रदक्षिणं कुर्यात् । एतान्प्रदक्षिणतः कृत्वा
ब्रजेत् । एवं चतुष्पथादीनपि । मृदं गां देवतां विमं घृतं मधु चतुष्पथम् । प्रदक्षिणानि कुर्वीत
प्रज्ञातांश्च वनस्पतीनि मनुस्मरणात् ॥ १३३ ॥

न तु मेहेन्नदीछायावर्त्मगोष्ठाम्बुभस्मसु ।

न प्रत्यन्यर्कगोसोमसंध्याम्बुस्त्रीद्विजन्मनः ॥ १३४ ॥

नद्यादिषु न मेहेत् न मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्यात् । एवं श्प्रशानादावपि । यथाह शङ्खः ।
न गोमयकृष्टोत्तशशाङ्गलचित्तिस्मशानवर्त्मखलपर्वतपुलिनेषु मेहेत् । भूनाधारत्वादिति । तथा-
भ्यादीन्प्रति अश्यादीनामभिमुखं न मेहेत् । नाप्येतान्यस्यन् । यथाह गौतमः । न वाप्यग्नि-
विप्रादित्यापोदेवतागाश्च प्रतिपश्यन्वा मूत्रपुरीषामेध्यान्मुदस्येन्न देवताः मनि पादौ प्रसारये-
त् । एतद्देशव्यतिरेकेण भूमिमयज्ञियैस्तृणैरन्तर्घाय मूत्रपुरीषे कुर्यादिति । यथाह वसिष्ठः । परि-
वेष्टितशिराभूमिमयज्ञियैस्तृणैरन्तर्घाय मूत्रपुरीषे कुर्यादिति ॥ १३४ ॥

नेक्षेतार्कं न नगां स्त्रीं न च संसृष्टमैथुनाम् ।

न च मूत्रं पुरीषं वा नाथुची राहुतारकाः ॥ १३५ ॥

नेवार्कमीक्षेत यद्यपि । सामान्येनोक्तं तथापि उदयास्तमयराहुग्रस्तोदकप्रतिबिम्बमध्याह्न-
वर्तिन एवादित्यस्पावेक्षणं निषिध्यते न सर्वदा । यपोक्तं मनुना । नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं
यान्तं कदाचन । नोपसृष्टं न वारित्यं न मध्यं नभसो गतमिति । उपभोगादन्यत्र नगां
स्त्रियं नेक्षेत । अन्यत्र मैथुनादित्याश्वलायनः । संसृष्टमैथुनां कृतोपभोगा उपभोगान्ते अ-
नगामपि नेक्षेत । चकाराज्ञोजनादिकमाचरन्तीम् । तथाच मनुः । नाश्रीयाज्ञार्यया सार्धं ने-
नामीक्षेत चाश्रतीम् । क्षुवतीं जृम्भमाणां च न चासीनां यथासुखम् । नाङ्गयन्तीं स्वके नैत्रे
न चाम्यक्तामनाश्रताम् । न पश्येत्प्रसवन्तीं च श्रेयस्कामो द्विजोत्तम इति । मूत्रपुरीषे च न
पश्येत् । तथा अशुचिः सन् राहुतारकाश्च न पश्येत् । चकाराहुदके स्वप्रतिबिम्बं न पश्येत्
न चोदके निरीक्षेत स्वरूपमिति धारणेति वचनात् ॥ १३५ ॥

अयमेवञ्च इत्येवं सर्वं मन्त्रमुदीरयेत् ।

वर्षत्यप्रावृतो गच्छेत्स्वपेत्प्रत्यक्षशिरा न च ॥ १३६ ॥

वर्षति सति अयमेवञ्चः पाप्मानमपहन्यति मन्त्रमुच्चारयेत् । अप्रावृतो गच्छेत् अनाच्छा-
दित इयात् । न मधावेञ्च वर्षतीति प्रतिषेधात् । न च प्रत्यक्षशिराः स्वप्यात् । चकाराक्षमो
न शयीत । एकश्च शून्यगृहे । न च नम्रः शयीतेति । नैकः स्वप्याच्छून्यगृहे इति च मनु-
स्मरणात् ॥ १३६ ॥

धीयनासृक्शकृन्मूत्रेतांस्यप्सु न निक्षिपेत् ।

पादौ प्रतापयेन्नामौ न चैनमभि लङ्घयेत् ॥ १३७ ॥

धीयुनप्रक्षिपणं अमुप्रक्तं शक्यत् पुरीषं शेषं प्रसिद्धं एतान्यप्सु न निक्षिपेत् । एवं तुपा-
दीनपि । यथाह शङ्खः । तुषकेशपुरीषमस्मात्प्रिच्छेत्पनखलोमान्यप्सु न निक्षिपेत् । पादिन
पाणिना वा जलं नाभिहन्यादिति । अग्नौ च पादौ न प्रतापयेत् । नाप्यग्निं लङ्घयेत् । चका-
रान् धीयनादीन्यग्नौ न क्षिपेत् । मुखोपधमनादि चाग्नेर्न कुर्यात् । तथाच मनुः । नाम्नि मुले-
नोपधमेतन्नां नेक्षेत च स्त्रियम् । नामेष्ट्यं प्रक्षिपेदग्नौ न च पादौ प्रतापयेत् । अघस्ताग्नोपद-
प्याद्य न चैनमभिच्छिद्येत् । न चैनं पादतः कुर्याद्य प्राणापधिमामचरेदिति ॥ १३७ ॥

जलं पिवेन्नाञ्जलिना न शयानं प्रबोधयेत् ।

नाक्षेः क्रीडेन्न धर्मघ्नैर्व्याधितैर्वा न संविशेत् ॥ १३८ ॥

जलमञ्जलिना गंहताभ्यां हस्ताभ्यां न पिवेत् । जलग्रहणं पेयमात्रोपलक्षणम् । विद्यादि-
भिरात्मनोपिकं शयानं न प्रबोधयेत् नोत्पापयेत् । श्रेयांसं न प्रबोधयेदिति विशेषात् । अ-

शादिभिर्न क्रीडेत् । धर्मत्रैः पशुलम्पनादिभिर्न क्रीडेत् । व्याधितैर्ज्वराद्यभिभूतैरेकत्र न सं-
विशेत् न शयीत ॥ १३८ ॥

विरुद्धं वर्जयेत्कर्म प्रेतधूमं नदीतरम् ।

व संस्थितिम् ॥ १३९ ॥

तधूमं च । बाहुभ्यां नदीतरणं वर्जयेदिति
संबध्यते । केशादिषु संस्थितिं वर्जयेत् । चकारादस्यकार्पासामेध्येषु ॥ १३९ ॥

नाचक्षीत धयन्तीं गां नाद्वारेण विशेषकचित् ।

न राज्ञः प्रतिगृहीयात्तु धस्योच्छास्रवर्तिनः ॥ १४० ॥

परस्य क्षीरादिपिबन्तीं गां परस्मै नाचक्षीत न च निवर्तयेत् । अद्वारेण कुपयेन कचि-
दपि नगरे ग्रामे मन्दिरे वा न प्रविशेत् । न च छपणस्य शास्त्रातिक्रमकारिणो राज्ञः स-
काशात्प्रतिगृहीयात् ॥ १४० ॥

प्रतिग्रहे सूनिचक्रिध्वजिवेश्या नराधिपाः ।

दुष्टा दशगुणं पूर्वात्पूर्वादेते यथाक्रमम् ॥ १४१ ॥

प्रतिग्रहेषु साध्येषु च सून्यादयः पञ्च पूर्वस्मात्पूर्वस्मात्परः परो दशगुणं दुष्टः सूना
प्राणिहिंसा सास्यास्तीति सूनी प्राणिहिंसापरः । चक्री तैलिकः । ध्वजी मुराविक्रयी ।
वेश्या पण्यस्त्री । नराधिपः अनन्तरोक्तः ॥ १४१ ॥

अध्यायानामुपाकर्म श्रावण्यां श्रवणेन वा ।

हस्ते नौपधिभावे वा पञ्चम्यां श्रावणस्य तु ॥ १४२ ॥

अधीयन्त इत्यध्याया वेदास्तेषामुपाकर्म उपक्रमोपधीनां प्रादुर्भावे सति श्रावणमासस्य
पौर्णमास्यां श्रवणनक्षत्रयुते वा दिने हस्तेन गुतायां पञ्चम्यां वा स्वगृहोक्त-
विधिना कुर्यात् । यदा तु श्रावणमासे ओषधयो न प्रादुर्भवन्ति तदा मा-
द्रूपदे मासे श्रवणनक्षत्रे कुर्यात् । तत्र ऊर्ध्वं सार्धचतुरो मासान्वेदानधीयीत ।
तथा च मनुः । श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वाप्युपाकृत्य यथाविधि । युक्तश्छन्दांस्यधीयीत मासा-
न्विप्रोऽर्धपञ्चमानिति ॥ १४२ ॥

पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा ।

जलान्ते छन्दसां कुर्यादुत्सर्गं विधिवद्बहिः ॥ १४३ ॥

पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायां वा ग्रामात् बहिर्जलसमीपं छन्दसां वेदानां स्वगृहोक्त-

विधिनोत्सर्गं कुर्यात् । यदा पुनर्भाद्रपदे मासे उपाकर्म तदा माघशुक्लप्र-
थमदिवसे उत्सर्गं कुर्यात् । यथोक्तं मनुना । पौषे तु छन्दसां कुर्याद्बहि-
रुत्सर्गेन बुधः । माघशुक्लस्य वा मासे पूर्वाद्धे प्रथमेऽहनीति । तदनन्तरं
पक्षिणोमहोरात्रं वा विरम्य शुक्लपक्षेषु वेदान् कृष्णपक्षेष्वङ्गान्यधीयीत । यथाह मनुः । य-
थाशास्त्रं तु कृतैवमुत्सर्गं छन्दसां बहिः । विरमेत्पक्षिणीं रात्रिं यद्वाप्येकमहर्निशम् । अत-
रुध्वं तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत् । वेदाङ्गानि च सर्वाणि कृष्णपक्षेषु संपठेदिति ॥ १४३ ॥

त्र्यहं प्रेतैष्वनध्यायः शिष्यत्विगुरुबन्धुषु ।

उपाकर्मणि चोत्सर्गे स्वशाखाश्रोत्रिये तथा ॥ १४४ ॥

उक्तेन मार्गेणाधीयानस्य शिष्यत्विगुरुबन्धुषु प्रेतैषु मृतेषु त्र्यहमनध्यायः । प्रीतहो-
अनध्यायानाद । रात्रानध्ययनं यज्येत् । उपाकर्मणि उत्सर्गाख्ये कर्मणि कृते त्र्यहमन-
ध्यायः । उत्सर्गे तु मनुक्तपक्षिण्यहोरात्राभ्यां सहास्य विकल्पः । स्वशाखाश्रोत्रिये स्व-
शाखाध्यायिनि प्रेते च त्र्यहमनध्यायः ॥ १४४ ॥

संध्यागर्जितनिर्घातभूकम्पोल्कानिपातने ।

समाप्य वेदं द्युनिशमारण्यकमधीत्य च ॥ १४५ ॥

संध्यायां भेषध्वनौ निर्घाते आकाशे उत्पातध्वनौ भूमिचलने उल्कापतने मन्त्रस्य द्वा-
हणस्य वा समाप्तौ आरण्यकाध्ययने च द्युनिशमहोरात्रमनध्यायः ॥ १४५ ॥

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके ।

ऋतुसंधिषु भुक्त्वा वा श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च ॥ १४६ ॥

पञ्चदश्याममावास्यायां पूर्णिमायां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके चन्द्रसूर्योपरागे च द्युनि-
शमनध्यायः । यत्तु त्र्यहं न कीर्तयेद्ब्रह्म राहो राहोश्च सूतके इति तद्वृत्तास्तविषयम् ।
ऋतुसंधिगतासु च प्रतिपत्सु श्राद्धिकभोजने तत्प्रतिग्रहे च द्युनिशमनध्यायः । एतच्चैकोदि-
ष्टव्यतिरिक्तविषयम् । तत्र तु त्रिरात्रम् । प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोदिष्टस्य केतनम् । त्र्यहं
न कीर्तयेद्ब्रह्मेति स्मरणात् ॥ १४६ ॥

पशुमण्डूकनकुलश्वाहिमार्जारमूपकैः ।

कृतेऽन्तरे त्वहोरात्रं शक्रपाते तयोच्छ्रये ॥ १४७ ॥

अप्येतेषां पश्यादिभिरन्तरागमने कृते शक्रध्वजगत्यावरोपणदिवसे उच्छ्रयदिवसे चा-
होरात्रमनध्यायः । द्युनिशमिति प्रकृते पुनरहोरात्रग्रहणं संध्यागर्जितनिर्घातभूकम्पोल्कानि-
पातेऽप्याकालिकस्वज्ञापनार्थम् । आकादिकनिर्घातभूकम्पराहुदर्शनोल्का इति गौतमवचनात् ।

निमित्तकालादारम्यापरेद्युर्वावत्स एव कालस्तावत्कालः अकालः तत्र मव आकालिकोनध्यायः ।
एतच्च प्रातःसंध्यास्तनिते । रात्रिसंध्यास्तनिते तु रात्रिमेव । सायंसंध्यास्तनिते रात्रिः प्रातः-
संध्यामहोरात्रमिति हारीतस्मरणात् । यत्पुनर्गौतमेनोक्तं श्वानकुलसर्पमण्डूकमार्जारानां त्र्य-
हमुपवासो विप्रवासश्चेति तत्प्रथमाध्ययनविषय एव ॥ १४७ ॥

श्वकोष्टुर्गर्दभोलूकसामवाणार्तनिःस्वने ।

अमेध्यशवशूद्रान्त्यश्मशानपतितान्तिके ॥ १४८ ॥

श्वः कुक्कुरः । क्रोष्टा सृगालः । गर्दभो रासभः । साम सामानि । बाणो वंशः । लूलू-
को नूकः । आर्तो दुःखितः । एषां श्वादीनां निःस्वने तावत्कालमनध्यायः । धीणादिस्वनेऽपि ।
वेणुवीणाभेरीमृदङ्गतण्ड्यार्तशब्देऽपि गौतमवचनात् । गन्त्री शकटम् । अमेध्यादीनां संनि-
धाने तावत्कालिकोऽनध्यायः ॥ १४८ ॥

देशे शुचावात्मनि च विद्युत्स्तनितसंज्ञवे ।

भुक्त्वाद्विपाणिर्मभोन्तरर्धरात्रेऽतिमारुते ॥ १४९ ॥

अशुचौ देशेऽशुचावात्मनि च । तथा विद्युत्स्तनितसंज्ञवे पुनःपुनर्विद्योतमानायां विद्यु-
ति स्तनितसंज्ञवे पुनःपुनर्मेषघोषे तावत्कालिकोऽनध्यायः । भुक्त्वाद्विपाणिर्नाधीयीत जलम-
ध्येऽर्धरात्रे महानिशारुये मध्यममहरद्वये अतिमारुते अहन्यपि तावत्कालं नाधीयीत ॥ १४९ ॥

पांसुप्रवर्षे दिग्दाहे संध्यानीहारभीतिषु ।

धावतः पूतिगन्धे च शिष्टे च गृहमागते ॥ १५० ॥

औत्पातिके रजोवर्षे दिग्दाहे यत्र ज्वलिता इव दिशो दृश्यन्ते । संध्ययोर्नीहारे धूमि-
कायां भीतिषु चौररानादिकृतासु तावत्कालमनध्यायः । धावतस्त्यक्तं गच्छतोऽनध्यायः ।
पूतिगन्धे कुत्सितगन्धे च अमेध्यमद्यादिगन्धे शिष्टे च श्रोत्रियादौ गृहं प्राप्ते तदनुज्ञाव-
धिरनध्यायः ॥ १५० ॥

खरोप्लयानहस्त्यश्वनौवृक्षेरिणरोहणे ।

सप्तत्रिंशदनुध्यायानेतांस्तात्कालिकान्विदुः ॥ १५१ ॥

यानं रथादि । इरिणमूखं मरुभूमिर्वा । खरादीनामारोहणे तावत्कालमनध्यायः । एवं
श्वकोष्टुर्गर्दभेत्यस्मादारम्य सप्तत्रिंशदनुध्यायानेतांस्तात्कालिकान्निमित्तसमकालान्विदुरनध्या-
यविधिज्ञाः । विदुरित्यनेन स्पृत्यन्तरोक्तानन्यानि संगृह्णाति । यथाह मनुः । शयानः प्री-
त्यप्यदश कृत्वा पैत्रावसन्निधकम् । नाधीयीतामिदं जग्वा मूनकालाद्यमेव चेत्यादि ॥ १५१ ॥

एवमनध्यायानुवृत्त्या प्रकृतानि ध्यातव्यग्राह्याह

देवत्विक्स्नातकाचार्यराज्ञां छायां परस्त्रियाः ।

कर्मणा कायेन यथाशक्ति धर्ममनुतिष्ठेत्तमेव मनसा ध्यायेत् वाचा वदेत् । धर्म्यं विहितमपि लोकविद्विष्टं लोकामिश्रस्तिजननं मधुपर्कं गोवधादिकं नाचरेत् । यस्मादस्वर्ग्यमग्निष्टोमीयवत्स्वर्गसाधनं न भवति ॥ १५६ ॥

मातृपित्रतिथिभ्रातृजामिसंबन्धिमातुलैः ।

वृद्धवालातुराचार्यवैद्यसंश्रितवान्धवैः ॥ १५७ ॥

ऋत्विक्पुरोहितापत्यभार्यादाससनाभिभिः ।

विवादं वर्जयित्वा तु सर्वलोकान् जयेद्गृही ॥ १५८ ॥

माता जननी पिता जनकः अतिथिरध्वनीनः भ्रातरो भिन्नोदरा अपि जामयो विद्यमानभर्तृकाः स्त्रियः संबन्धिनो वैवाह्याः मातुलो मातुर्भ्राता वृद्धः सप्तत्युत्तरवयस्कः बाल आपोदशाद्वर्षात् आतुरो रोगी आचार्य उपनेता वैद्यो विद्वान् भिषग्वा संश्रितः उपजीवी बान्धवाः पितृपक्ष्या मातृपक्ष्याश्च मातुलस्य पृथगुपादानमादरार्थं ऋत्विग्यानकः पुरोहितः शान्त्यादेः कर्ता अपत्यं पुत्रादि भार्या सहधर्मचारिणी दासः कर्मकरः सनामयः सोदराः भ्रातृभ्यः पृथगुपादानमजामिभिगिनीप्राप्त्यर्थं एतैर्मात्रादिभिः सह बाक्कलहं परित्यज्य सर्वान्भ्राजापत्यादीन् लोकान्प्राप्नोति ॥ १५७ ॥ १५८ ॥

पञ्च पिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात्परवारिषु ।

स्नायान्नदीदेवखातद्दप्रस्रवणेषु च ॥ १५९ ॥

परवारिषु परसंबन्धिषु सर्वसत्वोद्देशेनात्यक्तेषु तडागादिषु पञ्च पिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात् । अनेनात्मीयोत्सृष्टाम्यनुज्ञातेषु पिण्डोद्धारमन्तरापि स्नानमभ्यनुज्ञातम् । नद्यादिषु कथं तर्हीत्याह । स्नायान्नदीति साक्षात्परम्परया वा समुद्रगाः स्त्रवन्त्यो नद्यः देवखातं देवनिर्मितं पुष्करादि उदकप्रवाहाभिधातकृतसजलोमहानिन्नप्रदेशो ह्रदः पर्वताद्युच्चप्रदेशात्प्रसृतमुदकं प्रस्रवणं एतेषु पञ्च पिण्डानुद्धरणेनैव स्नायात् । एतच्च नित्यस्नानविषयं सति संभवे । नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरःषु च । स्नानं समाचरेन्नित्यं भर्तृप्रस्रवणादिष्विति नित्यग्रहणात् । शौचाद्यर्थं च यथासंभवं परवारिषु पञ्च पिण्डानुद्धरणेऽपि सर्वस्य न निषेधः ॥ १५९ ॥

परशय्यासनोद्यानगृहयानानि वर्जयेत् ।

अदत्तान्यग्निहीनस्य नान्नमद्यादनापदि ॥ १६० ॥

शय्या कशिपुः आसनं पीठादि उद्यानमाग्रादिवनं गृहं प्रसिद्धं यानं रथादि, परसंबन्धीन्येतान्यदत्तान्यननुज्ञातानि वर्जयेत् नोपभुञ्जीत । अमोज्यान्नान्याह अग्निहीनस्येति । अग्नि-

हीनस्य श्रौतस्मार्ताग्न्यधिकाररहितस्य शूद्रस्य प्रतिलोमस्य चाधिकारवतोऽप्यग्निरहितस्यान्न-
मनापदि न भुञ्जीत न प्रतिगृह्णीयाच्च । तस्मात्प्रशस्तानां स्वकर्मणा शूद्रजातीनां ब्राह्मणो
भुञ्जीत प्रतिगृह्णीयाच्चेति गौतमवचनात् ॥ १६० ॥

कदर्यचद्धचोराणां क्लीवरक्तावतारिणाम् ।

वैणाभिः शस्तवार्धुष्यगणिकागणदीक्षिणाम् ॥ १६१ ॥

कदर्यो दुग्धः । आत्मानं धर्मरुस्यं च पुत्रदारांश्च पीडयेत् । लोमाद्यः पितरौ भृत्यान्स
कदर्य इति स्मृत इत्युक्तः । बद्धो निगडादिना । वाचा संनिरुद्धश्च । चोरः ब्राह्मणमुवर्णव्यति-
रिक्तपरत्वापहारो । क्लीबो नपुंसकः रक्तावतारो मत्तचारणमह्लादिः वेणुछेदजीवी वैणः अभि-
शस्तः पतनीयैः कर्मभिर्पुक्तः पार्धुष्यो निषिद्धद्व्युपनीवी गणिका पण्यस्त्री गणदीक्षी व-
ह्यामकः एतेषामन्नं नाश्नीयादित्यनुवर्तते ॥ १६१ ॥

चिकित्सकातुस्कुद्धपुंश्चलीमत्तविदिषाम् ।

क्रूरोऽपतितत्रात्यदाम्भिकोच्छिष्टभोजिनाम् ॥ १६२ ॥

चिकित्सको भिषग्व्युपनीवी आतुरो महारोगोपसृष्टः । यातव्याध्यश्मरीकुष्ठमेहोदरभग-
न्दराः । अशांसि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः मकीर्तिता इति । कुद्धः कुपितः पुंश्चली व्यभिचा-
रिणी मत्तो विद्यादिना गर्भितः विद्धिद् शत्रुः क्रूरो दृढाम्यन्तरकोषः वाक्पायव्यापारेण उद्धे-
जक उग्रः पतितो ब्रह्महादिः त्रात्यः पतितसावित्रीकः दाम्भिको यत्नकः उच्छिष्टभोजी परभु-
क्तोऽंशिताशी एतेषां चिकित्सकादीनामन्नं नाश्नीयात् ॥ १६२ ॥

अवीरास्त्रीस्वर्णकारस्त्रीजितग्रामयाजिनाम् ।

शस्त्रविक्रयकर्मारतन्तुवायश्ववृत्तिनाम् ॥ १६३ ॥

अवीरा स्त्री स्वतन्त्रा व्यभिचारमन्तरेणापि पतिपुत्ररहितेत्यर्थः । स्वर्णकारः स्वर्णस्य वि-
कारान्तररुत्तु स्त्रीजिनः सर्वत्र स्त्रीवशवर्ती ग्रामयाजी ग्रामस्य शान्त्यादिकर्ता बहुनामुपने-
ता वा शस्त्रविक्रयी शस्त्रविक्रयोपनीवी कर्मरौ लोहकारः तत्तादिश्च तन्तुवायः सूचीशिल्पो-
पनीवी श्वभिर्धृतिर्चर्वेतनं जीवनमस्यास्तीति श्ववृत्तौ एतेषामन्नं नाश्नीयात् ॥ १६३ ॥

नृशंसराजरजककृतघ्नवधजीविनाम् ।

चेलधावसुराजीवसहोपपतिवेश्मनाम् ॥ १६४ ॥

पिथुनानृत्तिनोश्चैव तथा चाक्रिकवन्दिनाम् ।

एषामन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा ॥ १६५ ॥

वृशंसो निर्दयः राजा भूपतिः तत्साहचर्यात्पुरोहितश्च । यथाह शङ्खः । भीतावगीतरुदि-
ताक्रन्दितावधुष्टशुधितपरिभुक्तविस्मितोन्मत्तावधूतराजपुरोहितान्नानि वर्जयेदिति । रजको व-
स्त्रादीनां नीलादिरागकारकः । कृतघ्न उपकृतस्य हन्ता वधनीवी प्राणिनां वधेन वर्तकः
चैलघावः वस्त्रनिर्णेजनकृत् । मुराजीवो मद्यविक्रयजीवी । उपपतिर्नरः सहोपपतिना वे-
शम यस्यासौ सहोपपतिवेशमा पिशुनः परदोषस्य ख्यापकः अनृती मिथ्यावादी चाक्रिक-
स्तैलिकः शाकटिकश्चेत्येके अभिशस्तः पतितश्चाक्रिकस्तैलिक इति भेदेनाभिधानात् । ब-
न्दिनः स्तावकाः सोमविक्रयी सोमलतायाः विक्रेता एतेषामन्नं न भोक्तव्यम् । सर्वे चैते कद-
र्यादयो द्विजा एव कदर्यत्वादिदोषदुष्टा अमोज्यान्नाः । इतरेषां प्राप्त्यभावात्प्राप्तिपूर्वकत्वाच्च
निषेधस्य ॥ १६४ ॥ १६५ ॥

अभिहीनस्य नाममयादनापदीत्यत्र शूद्रस्याभोज्यामत्वमुक्तं तत्र प्रतिप्रसवमाह ।

शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्धसीरिणः ।

भोज्यान्ना नापितश्चैव यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥ १६६ ॥

दासा गर्भदासादयः गोपालो गवां पालकः गवां पालनेन यो जीवति कुलमित्रं पितृपिता-
महादिक्रमायातः अर्धसीरी हलपर्यायसीरोपलक्षितकृषिकलमागमाही । नापितो गृहव्यापार-
कारयिता नापितश्च यश्च धाम्ननःकायकर्मभिरात्मानं निवेदयति तवाहमिति एते दासादयः
शूद्राणां मध्ये भोज्यान्नाः चकारात्कुम्भकारश्च । गोपनापितकुम्भकारकुलमित्रार्धकनिवेदि-
तात्मानो भोज्यान्ना इति वचनात् ॥ १६६ ॥

इति जातकर्मप्रकरणम् ।

अथ भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणम् ७

न स्नाध्यायविरोध्यर्थमित्यत आरभ्य प्राग्गणस्य ज्ञानकर्मतान्यभिधायेदानीं द्विजातिपरमानाह

अनर्चितं वृथामांसं केशकीटसमन्वितम् ।

शुक्तं पर्युपितोच्छिष्टं श्वस्पृष्टं पतितेक्षितम् ॥ १६७ ॥

उदक्यास्पृष्टसंघुष्टं पर्यायान्नं च वर्जयेत् ।

गोघ्रातं शकुनोच्छिष्टं पदा स्पृष्टं च कामतः ॥ १६८ ॥

अनर्चितं अर्चार्हाय यदवज्ञया दीयते वृथामांसं वक्ष्यमाणप्राणात्ययादिव्यतिरेकेण दे-
वाद्यर्चनावशिष्टं यन्न भवति आत्मार्थमेव यत्साधितं केशकीटादिभिश्च समन्वितं संयुक्तं

द्विजार्तानां धर्माः । यत्स्वयमनम्लं केवलकालपरिवासेन द्रव्यान्तरसंसर्गं कालपरिवासाभ्यां
 वाम्भीभवति तच्छुक्तदध्यादिव्यतिरेकेण । न पापीयसोऽन्नमश्नीयात् न द्विःपक्वं न शुक्तं
 न पर्युषितं अन्यत्र रागखाण्डवज्जुक्रदधिगुडगोधूमयवपिष्टविकारेभ्य इति शंखस्मरणात् ।
 पर्युषितं राज्यन्तरितं उच्छिष्टं भुक्तोद्भितं श्वस्पष्टं शुना स्पष्टं पतितेक्षितं पतितादिभिरी-
 क्षितं उदक्या रजस्वला तथा स्पष्टम् । उदक्या ग्रहणं चाण्डालाद्युपलक्षणार्थम् । अमेध्यपतित-
 चाण्डालपुल्कसरजस्वलाकुनसिकुष्ठिसंस्पष्टान्नं वर्जयेदिति शङ्खस्मरणात् । को मुक्त इति यदा-
 द्युष्य दीयते तत्संपुष्टान्नं अन्यसंचन्धान्यव्यपदेशेन यदीयते तत्पर्यायान्नं यथा ब्राह्मणान्नं
 ददच्छूद्रः शूद्रान्नं ब्राह्मणो ददत् । उभावैतावमोज्याघ्नौ भुक्त्वा चान्द्रायणं शरेदिति । पर्या-
 चान्तमिति पाठे परिगतमाचान्तं गंदूपग्रहणं यस्मिन् तत्पर्याचान्तं तन्न भोक्तव्यम् । एतदुक्तं
 भवति । गण्डूपग्रहणाद्ध्वं आचमनात्माह । न भोक्तव्यम् । पार्श्वाचान्तमिति पाठे एकस्यां
 पंक्तौ पार्श्वस्थे आचान्ते न भोक्तव्यम् । अत्मोदकादिविच्छेदेन विना वर्जयेदिति प्रत्येकं
 संगृह्यते तथा गोघ्रातं गवा घ्रातं शकुनेन काकादिना भुक्तमांसादितं शकुनोच्छिष्टं पदा स्पष्टं
 शुद्धिपूर्वं पादेन स्पष्टं वर्जयेत् ॥ १६७ ॥ १६८ ॥

अन्नं पर्युषितं भोज्यं स्नेहाक्तं चिरसंस्थितम् ।

अस्नेहा अपि गोधूमयवगोरसविक्रियाः ॥ १६९ ॥

अन्नमदनीयं पर्युषितं घृतादिस्नेहसंयुक्तं चिरकालसंस्थितमपि भोज्यम् । गोधूमयवगो-
 रसविक्रियाः मण्डकसक्तूकिलाटकूर्चिकादयः अस्नेहा अपि चिरकालसं-
 स्थिता भोज्याः । यदि विकारान्तरमनापन्नाः । अपूपधानाकरम्भसक्तुपाच-
 कतैलपायसशाकानि शुक्तानि वर्जयेदिति वसिष्ठस्मरणात् ॥ १६९ ॥

संधिन्यनिर्दशावत्सागोपयःपरिवर्जयेत् ।

औष्ट्रमैकशफं स्त्रैणमारण्यकमथाविकम् ॥ १७० ॥

गौर्या शृपेण संधीयते सा च संधिनी वशां वंध्यां विजानीयाद्वाक्रान्ता च संधिनीमिति
 त्रिकाण्डीस्मरणात् । या चैका वेलामतिक्रम्य दुह्यते या च वत्सान्तरेण संधीयते सापि संधिनी
 प्रसूता अनतिक्रान्तदशाहा अनिर्दशा मृतवत्सा अवत्सा संधिनी च अनिर्दशा च अवत्सा च
 संधिन्यनिर्दशावत्सास्तथा गावश्च तासां पयः स्तीरं परिवर्जयेत् । संधिनीग्रहणं संधिनीयमल-
 स्फोरुपलक्षणार्थम् । यथाह गौतमः । स्यन्दिनीयमलमसंधिनीनां चेति । स्ववत्पयस्तनी स्यन्दिनी
 यमलसूर्पमलमसविनी एवमनामहिष्योश्चानिर्दशयोः पयो वर्जयेत् । गोमहिष्यानामनिर्दशा-
 नामिति वसिष्ठस्मरणात् । पयोग्रहणात्तद्विकाराणामपि दध्यादीनां निषेधः । नहि मांसनि-
 पेधे तद्विकाराणामनिषेधो युक्तः । विकारनिषेधे तु मलत्वेरनिषेधो युक्तः पयोनिषेधात् शू-
 न्मूत्रादेरनिषेधः उष्ट्रजान्तमौष्ट्रं पयोमूत्रादि । एकशफा वडवादयः तत्रमममैकशफं स्ती-

भवं स्त्रैण स्त्रीग्रहणमज्ञान्यतिरिक्तसूकलद्विस्तनीनामुपलक्षणार्थम् । सर्वासां द्विस्तनीनां क्षीर-
ममोज्यमजावर्ज्यमिति शब्दस्मरणात् । अरण्ये भवा आरण्यकास्तदीयमारण्यकं क्षीरं माहि-
पव्यतिरेकेण । आरण्यानां च सर्वेषां मृगाणां माहिषं विनेति वचनात् । अवेर्जातमाविकं वर्ज-
येदिति प्रत्येकं संबध्यते । औष्ट्रमित्यादिविकारप्रत्ययनिर्देशात् । तद्विकारमात्रस्य पयोमूत्रादेः
सर्वदा निषेधः । नित्यमाविकमपेयमौष्ट्रमैकशफं चेति गौतमस्मरणात् ॥ १७० ॥

देवतार्थं हविः शिशुं लोहितान्प्रश्नानांस्तथा ।

अनुपाकृतमांसानि विड्जानि कवकानि च ॥ १७१ ॥

देवतार्थं बल्युपहारनिमित्तं साधितं हविः हवनार्थं सिद्धं प्राकृतहोमात् । शिशुः सौभाग्य-
नः लोहितान् वृक्षनिर्पासात् । प्रश्नप्रभवान् वृक्षच्छेदनजातान् अलोहितानपि । यथाह मनुः ।
लोहितान्वृक्षनिर्पासान्प्रश्नप्रभवान्स्तथेति । लोहितग्रहणात् हिङ्गुर्कूर्पादीनामनिषेधः । अनु-
पाकृतमांसानि यज्ञे अहुतस्य पशोर्मांसानि विड्जानि मनुष्यादिजम्बवीनपुरीपोत्पन्नानि च
तन्नुलीयकप्रभृतीनि । कवकानि छात्राकानि वर्जयेदिति । पुरीषस्थाने उत्पन्नानीति प्रत्येक-
मभिसंबध्यते ॥ १७१ ॥

क्रव्यादपक्षिदात्यूहशुकप्रतुदटिष्टिभान् ।

सारसैकशफान्हंसान्सर्वाश्च ग्रामवासिनः ॥ १७२ ॥

क्रव्यादा आममांसादनशीलाः । पक्षिणो गृध्रादयः । दात्यूहश्चातकः । शुकः कीरः । चक्षुः
प्रतुद्य भक्षयन्तीति प्रतुद्यः श्वेनादयः । टिष्टिमस्तच्छब्दानुकारी । सारसो लक्ष्मणः । एकशफा अ-
श्वादयः । हंसाः प्रसिद्धाः । ग्रामवासिनः पारावतप्रभृतयः । एतान्क्रव्यादादीन्वर्जयेत् ॥ १७२ ॥

कोयष्टिप्लवचक्राद्ववलाकावकविष्किरान् ।

वृथाकृसरसंयावपायसाऽपूपशष्कुलीः ॥ १७३ ॥

कोयष्टिकः कौष्ठः । छवो जलकुङ्कुटः । चक्राद्वश्चक्रवाकः । वलाकावको प्रसिद्धौ । नरि-
र्विकीर्य भक्षयन्तीति विष्किराश्चक्रोरादय एव गृह्यन्ते । लावकमयूरादीनां भक्ष्यत्वात् । ग्राम-
कुङ्कुटस्य ग्रामवासित्वादेव निषेधात् । एतान्कोयष्ट्यादीन्वर्जयेत् । वृथा देवताद्युद्देशमन्तरेण
साधिताः कृसरसंयावपायसाऽपूपशष्कुलीर्वर्जयेत् । कृसरं तिष्ठमुद्रसिद्ध ओदनः । संयावः
क्षीरगुडवृतादिरुतः उत्करिकास्थः । पायसं पयसा गृतमग्न । अपूपः स्नेहपक्वगोधूमविरा-
रः । शष्कुली स्नेहपक्वगोधूमविकारः । न पचेदन्नमात्मने इति कृसरदीनां निषेधे सिद्धे पुनर-
भिधानं प्रायश्चित्तगौरवार्थम् ॥ १७३ ॥

कलर्विकं सकाकोलं कुरं रज्जुदालकम् ।

जालपादान्वञ्जरीटानज्ञातांश्च मृगदिजान् ॥ १७४ ॥

कलविद्धो ग्रामचटकः । ग्रामनिवासित्वेन प्रतिपेधे सिद्धे सत्युभयपरत्वात्पुनर्वचनम् । काकोलो द्रोणकाकः । कुरुर उत्क्रोशः । रज्जुदालको वृक्षकुट्टकः । जालपादः जालाकारपादः । अजालपादा अपि हंसाः सन्तीति हंसानां पुनर्वचनम् । खञ्जरीटः खञ्जनः । जातितो ये अज्ञाता मृगाः पक्षिणश्च एतान्कलविद्धादीन्वर्जयेत् ॥ १७४ ॥

चापांश्च रक्तपादांश्च सौनं वल्हूरमेव च ।

मत्स्यांश्च कामतो जग्ध्वा सोपवासक्यहं वसेत् ॥ १७५ ॥

चापाः किकीदिषयः । रक्तपादाः कादम्बप्रभृतयः । सौनं घातस्थानमव मांसं भक्ष्याणामपि । वल्हूरं शुष्कमांसं । मत्स्या मीनाः । एतांश्चापादीन्वर्जयेत् । चकाराज्ञालिकाशणकुसुम्मादीन् । नालिकाशणछत्राककुसुम्पालात्रुविडुवान् । कुम्भीकन्दुकवृन्ताककोविदारंश्च वर्जयेदिति । तथा कालप्ररुडानि पुष्पाणि च फलानि च । विकारवच्च यत्किञ्चित्प्रयत्नेन विवर्जयेत् । तथा वटछस्ताश्वत्थकपित्थनीपमातुलिङ्गफलानि वर्जयेदिति स्मरणात् । एतान्संधिनीसीरप्रभृतीन्तुक्रान्तान्कामतो भक्षयित्वा त्रिरात्रमुपवसेत् । अकामतस्त्वहोरात्रम् । शोषेपूपवसेदहरिति मनुस्मरणात् । यत्पुनः शङ्खेनोक्तम् । वकचलाकाहंसछवचक्रवाककारण्डवगृहचटकपोतपारावतपाण्डुशुकसारिकासारसटिडिभोलूककङ्करक्तपादचापभासयायसकोकिलशाङ्खलिकुक्कुटहारीतमक्षणे द्वादशरात्रमनाहारः । पिबेद्रोमूत्रयावकमिति तद्वहुकालाभ्यासे मतिपूर्वं समस्तमक्षणे वा वेदितव्यम् ॥ १७५ ॥

पलाण्डुं विद्वराहं च छत्राकं ग्रामकुक्कुटम् ।

लशुनं गृञ्जनं चैव जग्ध्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ १७६ ॥

पलाण्डुः स्पृलकन्दनालो लशुनानुकारी । विद्वराहो ग्रामकुक्कुरः । छत्राकं सर्वछत्रम् । ग्रामकुक्कुटः मसिद्धः । लशुनं रसोमं सूक्ष्मश्वेतकन्दनालम् । गृञ्जनं लशुनानुकारिलोहितसूक्ष्मकर्णम् । एतानि षट् सत्त्वकामतो जग्ध्वा भक्षयित्वा चान्द्रायणं वक्ष्यमाणलक्षणं चरेत् । ग्रामकुक्कुटछत्राकयोः पूर्वप्रतिपेधितयोरीहाभिधानं पलाण्डुदिसमानप्रायश्चित्तार्थम् । मतिपूर्वं निरतस्याभ्यासे ॥ । छत्राकं विद्वराहं च लशुनं ग्रामकुक्कुटम् । पलाण्डुं गृञ्जनं चैव मत्या जग्ध्वा पतेद्विन इति मनूक्तम् । अमतिपूर्वाभ्यासे । अमत्येतानि षट् जग्ध्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् । तृतीयाध्याये वक्ष्यमाणं यतिचान्द्रायणं वापीति द्रष्टव्यम् । अमतिपूर्वाभ्यासे तु शङ्खोक्तं लशुनपलाण्डुगृञ्जनविद्वराहग्रामकुक्कुटकुम्भीकमक्षणे द्वादशरात्रं पयः पिबेदिति ॥ १७६ ॥

भक्ष्याः पञ्चनखाः सेधागोधाकच्छपशलकाः ।

शशश्च मत्स्येचपि हि सिंहवृण्डकरोहिताः ॥ १७७ ॥

तथा पाठीनराजीवसशल्काश्च द्विजातिभिः ।

अतः शृणुष्व मांसस्य विधिं भक्षणवर्जने ॥ १७८ ॥

सेषा श्वावित् । गोधा रुक्लसानुकारिणी महती । कच्छपः कूर्मः । शल्लकः शल्लकी । शशः प्रसिद्धः । पञ्चनखादीनां श्वमार्जारवानरादीनां मध्ये सेषादयो भक्ष्याः । चकारात्स-
ङ्गोऽपि । यथाह गौतमः । पञ्चनखाः शशशल्लकश्वाविद्रोधाखड्गकच्छपा इति । मनुष्ये ।
श्वाविधं शल्लकं गोधां खड्गकूर्मशशांस्तथा । भक्ष्यान्पञ्चनखेष्वाहुरनुष्टांश्चैकतोदत इति ।
यत्पुनर्वसिष्ठेन खड्गे तु विषदन्त इत्यभक्ष्यत्वमुक्तं तच्छ्रद्धादन्वयम् । खड्गमांसैर्भवेत्तप्तमक्ष-
य्यं पितृकर्मणीति श्राद्धे फलश्रुतिदर्शनात् । तथा मत्स्यानां मध्ये सिंहतुण्डादयो भक्ष्याः ।
सिंहतुण्डः सिंहमुखः । रोहितो लोहितवर्णः । पाठीनश्चन्द्रकास्त्यः । राजीवः पद्मवर्णः । स-
हशर्लकः शूतयाकारैर्वर्तत इति सशल्कः । एते च सिंहतुण्डादयो नियुक्ता एव भक्ष्याः । पा-
ठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः । राजीवाः सिंहतुण्डाश्च सशल्काश्चैव सर्वश इति
मनुस्मरणात् । द्विजातिग्रहणं शूद्रव्युदासार्थम् । अनर्चितं वृधामांसमित्यारभ्य द्विजातिध-
र्मानुक्तेदानां चातुर्वर्ण्यधर्मानाह । मांसस्य प्रोक्षितादेर्भक्षणे तस्यतिरिक्तस्य या निषिद्धस्य
वर्जने प्रोक्षितादिव्यतिरेकेण मांसं न भक्षयामीत्येवं संकल्परूपेण विधिं सामश्रवःप्रवृत्तयः
हे मुनयः शृणुध्वम् ॥ १७७ ॥ १७८ ॥

प्राणान्तये तथा श्राद्धे प्रोक्षितं द्विजकाम्यया ।

देवान्पितृन्समभ्यर्च्य खादन्मांसं न दोषभाक् ॥ १७९ ॥

अन्नाभावेन व्याध्यभिभवेन वा मांसभक्षणमन्तरेण यदा प्राणवाधा भवति तदा मांसं
तत्र भक्षणे नि-
षि रक्षयति । नियमेन भक्षयेत् । सर्वत्र एवात्मानं गोपायेदित्यात्मरक्षणविधानात् । नम्या-
दिह न पुरायुषः स्वःकामी प्रेयादिति मरणनिषेधाच्च । तथा श्राद्धे मामं
निमन्त्रितो नियमेन भक्षयेत् । अभक्षणे दोषश्रवणान् । यथाविधि नियुक्त-
स्तु यो मांसं नास्ति मानवः । स प्रेत्य पशुतां यानि संभवानेर्द्धशनिमिति मनुस्मरणात् । प्रो-
क्षणाख्यश्रौतसंस्कारसंस्मृत्यस्य पशोर्यागार्थम्याग्रीपोमीयादेर्हृतावशिष्टं मामं प्रोक्षितं तदक्ष-
येत् । अभक्षणाद्यागानिष्पत्तेः । द्विजकाम्यया ब्राह्मणभोजनार्थं देवपित्र्यं च यत्सायिनं तेन
तानम्यर्च्योवशिष्टं भक्षयन्न दोषभाभवति । एवं मृत्यमरणवशिष्टमपि । यज्ञार्थं ब्राह्मणैवे-
ध्याः प्रशस्ता मृगपक्षिणः । मृत्यानां चैव मृत्यर्थमगस्त्यो ह्यनरक्तपेनि मनुस्मरणात् । न दोष-
भागिति दोषाभावमात्रं वदता अनिष्ट्याद्यर्चनावशिष्टम्याम्यनुज्ञामात्रं न प्रोक्षितादिवशिष्टम
इति दर्शितम् । एवमभनिषिद्धानामपि शशादीनां प्राणान्तयादिष्वतिरेकेणाभक्ष्यमाहमान्
शूद्रस्यापि मांसप्रतिबद्धः सर्वविधिनिषेधाधिकारोऽगम्यते ॥ १७९ ॥

इदानीं प्रोक्षितादिव्यतिरेकेण ग्रथामांसमिलनेन प्रतिपिद्धस्य भक्षणे निन्दार्थवादमाह

वसेत्स नरके घोरे दिनानि पशुरोमभिः ।

संमितानि दुराचारो यो हन्त्यविधिना पशून् ॥ १८० ॥

अविधिना देवाद्युद्देशमन्तरेण यः पशून्हन्ति ॥ तस्य पशोर्यावन्ति रोमाणि तावन्ति दिनानि घोरे नरके वसेत् । हन्तीत्यष्टविधोऽपि घातको गृह्यते । यथाह मनुः । अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी । संस्कर्ता चोपहर्ता च खादकश्चेति घातका इति ॥ १८० ॥

ग्रथामांसभक्षणे निन्दा ।

सर्वान्कामानवाप्नोति हयमेधफलं तथा ।

गृहेऽपि निवसन्विप्रो मुनिर्मांसविवर्जनात् ॥ १८१ ॥

यः प्रोक्षितादिव्यतिरेकेण ग्रथामांसं न भक्षितव्यमिति सत्यसंकल्पो भवति स सर्वान्कामान् तत्साधने प्रवृत्तो निर्विघ्नं प्राप्नोति । विशुद्धाशयत्वात् । यथाह मनुः । यज्यायते यत्कुलते रतिं वप्नोति यत्र च । तदवाप्नोत्यविघ्नेन यो हिनस्ति न किंचनेति । एतच्चानुपक्रिकं फलम् । मुख्यं फलमाह । हयमेधफलं तथेति । एतच्च सांपत्सरिकसंकल्पस्य । वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शतं सप्ताः । मांसानि च न खादेद्यस्तयोः पुण्यफलं सममिति मनुस्मरणात् । तथा गृहेऽपि निवसन् ब्राह्मणादिश्रातुर्यगिणको मुनिवन्माननीयो भवति मांसत्यागात् । एतच्च न प्रतिपिद्धमांसविषयं नापि प्रोक्षितादिविषयम् । परिशेषादतिथ्याद्यर्चनावशिष्टान्यनुज्ञातविषयमिति ॥ १८१ ॥

इदानीं यज्ञे विधिमाह ।

इति भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणम् ।

अथ द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् ८

सौवर्णराजतानामूर्ध्वपात्रग्रहाश्मनाम् ।

शाकरज्जुमूलफलवासोविदलचर्मणाम् ॥ १८२ ॥

पात्राणां चमसानां च वारिणा शुद्धिरिष्यते ।

चरुक्षुम्बुवसस्नेहपात्राण्युष्णेन वारिणा ॥ १८३ ॥

सौवर्णं पुवर्णरुतं राजतं राजतरुतं अन्नं मुक्ताफलशङ्खशुभ्यादि ऊर्ध्वपात्रं यज्ञिभ्योः

इदानीं द्रव्य-
शुद्धिमाह ।

लूखलादि ग्रहादिसाहचर्यात् । ग्रहाः षोडशप्रभृतयः । अस्मा दृपदादिः ।
शाकं वास्तुकादि । रज्जुः बल्वजादिनिर्मिता । मूलमार्द्रकादि । फलमा-
म्रादि । वासो वस्त्रम् । विदलं वैणवादि । चर्म अजादीनाम् । विदलचर्मणोर्ग्र-
हणं तद्विकाराणां छत्रवस्त्रादीनामुपलक्षणार्थम् । पात्राणि प्रोक्षणीपात्रप्रभृतीनि । चमसाः
होतृचमसादयः । एतेषां सौवर्णादीनां लेपरहितानामुच्छिष्टस्पर्शमात्रे वारिणा प्रक्षालनेन शुद्धिः
चरुश्वरुस्थाली स्तुक्स्तुवौ प्रसिद्धौ । सस्नेहानि पात्राणि प्राशिन्नहरणादीनि । एतानि च लेप-
रहितान्युष्णेन वारिणा शुद्ध्यन्ति । निर्लेपं काञ्चनं भाण्डमद्भिरेव विशुध्यति । अन्नमश्ममयं
चैव राजतं चानुपस्कृतमिति मनुस्मरणात् । अनुपस्कृतमस्मात्तत्पूरितं । सलेपानां तु । तैजसानां
मणीनां च सर्वस्याश्ममयस्य च । भस्मान्निर्मृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनीषिमिरिति मनुक्तं द्रष्टव्यम् ।
मृद्भस्मनोरेकार्थत्वाद्विकल्पः । आपस्तु समुच्चीयन्ते । काकादिमुखोपघाते तु रुष्णशङ्कुनिमु-
खावघृष्टं पात्रं निर्लिखेत् । श्वापदमुखावघृष्टं पात्रं न प्रयुजीतेति द्रष्टव्यम् । एतच्च मार्जारा-
दन्यत्र । मार्जारश्चैव दर्वी च मारुतश्च सदा शुचिरिति मनुस्मरणात् ॥ १८२ ॥ १८३ ॥

स्फ्यशूर्पाजिनधान्यानां मुसलोल्खलाऽनसाम् ।

प्रोक्षणं संहतानां च बहूनां धान्यवाससाम् ॥ १८४ ॥

स्फ्यो वज्रः यज्ञांगं । अनः शकटं । शोपं प्रसिद्धं । एतेषामुष्णेन वारिणा शुद्धिः । पुनरजि-
नग्रहणं यज्ञाङ्गाग्निप्राप्त्यर्थम् । संहतानामुक्तशुद्धिद्रव्याणां बहूनां धान्या-
नां वाससां च । वासोग्रहणमुक्तशुद्धीनामुपलक्षणार्थम् । उक्तशुद्धीनां धा-
न्यवासःप्रभृतीनां बहूनां राशीकृतानां प्रोक्षणेनैव शुद्धिः । बहुत्वं च स्पष्टा-
पेक्षया । एतदुक्तं भवति । यदा धान्यानि वस्त्रादीनि वा राशीकृतानि तत्र चाण्डालादिस्पृ-
ष्टान्यल्पानि बहूनि अस्पष्टानि तत्र स्पष्टानामुक्तेव शुद्धिरितरेषां प्रोक्षणमिति । तथा च स्मृ-
त्यन्तरम् । वस्त्रधान्यादिराशीनामेकदेशस्य दूषणात् । तावन्मात्रं समुद्धृत्य शोपं प्रोक्षणमर्ह-
तीति । यदा पुनः स्पष्टानां बहुत्वं अस्पष्टानां चाल्पत्वं तदा सर्वेषामेव क्षालनम् । यथाह
मनुः । अङ्गिस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्यवाससाम् । प्रक्षालनेन त्वल्पानामङ्गिः शौचं विधी-
यत इति । स्पष्टानामस्पष्टानां समत्वेऽपि प्रोक्षणमेव । बहूनां प्रोक्षणविधानेनास्पष्टानां क्षालनेन
शुद्धिः । पुनरल्पानां क्षालनवचनस्य समेषु क्षालनवचननिवृत्त्यर्थत्वात् । इयत्स्पष्टमित्यदस्पष्ट-
मित्यविवेके तु क्षालनमेव । पाक्षिकस्यापि दोषस्य परिहर्तव्यत्वात् अनेकपुरुषैर्धर्म्यमाणानां तु
धान्यवासःप्रभृतीनां स्पष्टानामस्पष्टानां च प्रोक्षणमेवेति निबन्धकृतः ॥ १८४ ॥

निर्लेपानां स्वर्गमात्रदुष्टानां शुद्धिमुख्येदानीं सलेपानां शुद्धिमाह

तक्षणं दारुशृङ्गास्थां गोवालेः फलसंभवाम् ।

मार्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्मणि ॥ १८५ ॥

दारुणां मेघमहिषादिशृङ्गाणां करिवाराहशृङ्गाद्यस्थानां । अस्थिग्रहणेन दन्तानामपि ग्रह-
णम् । उच्छिष्टस्नेहादिभिर्लिप्तानां मूत्रस्मोदकादिभिरनपगतलेपानां । यावन्ना-
सलेपानां शु-
द्धां विशेषः । पेत्यमेध्यानां गन्धोलेपश्च तत्कृतः । तावन्मृद्वारि वा देयं सर्वाम्बु द्रव्यशुद्धि-
प्विति सामान्यतः शुद्धिविधानात् । तक्षणां तावन्मात्रावयवापनयनं शुद्धिः ।
फलसंभवां बिल्वालाडुनारिकेलदिफलसंभूतानां गोवालैरुद्धर्पणाच्छुद्धिः । यज्ञपात्राणां सुशु-
स्तुवादीनां यज्ञकर्मणि प्रयुज्यमानानां दक्षिणेन हस्तेन दर्भैर्दशापवित्रेण वा यथाशास्त्रं क-
र्माङ्गतया मार्जनं कर्तव्यम् । एतच्च श्रौतमुदाहरणम् । अन्येषामपि सीवर्णादीनां पात्राणां
स्मार्तलौकिककर्मसु कृतशौचानामेवाङ्गत्वमिति दर्शयितुं । यज्ञाङ्गानां पुनः कृतशौचानामिदं
दशापवित्रादिमार्जनं संस्कारार्थमिति शेषः ॥ १८५ ॥

हराणां सलेपानामेव केषांचित्तेषांपकर्षणे विशेषहेतूनाह ।

सोखैरुदकगोमूत्रैः शुद्ध्यत्याविककौशिकम् ।

सश्रीफलैरंशुपट्टं सारिष्टैः कुतपं तथा ॥ १८६ ॥

उत्तरमृत्तिकासहितेन गोमूत्रेणोदकेन वा लेपापेक्षया । आविकमूर्णामयं कौशिकं को-
शमभवं तसरीपट्टादि प्रक्षालितं शुद्ध्यति । उदकगोमूत्रैरिति बहुवचनं पश्चादुदकप्राप्त्यर्थ-
म् । अंशुपट्टं बल्कलतन्तुकृतम् । सश्रीफलैः बिल्वफलसहितैः कुतपः । पार्वतीपट्टागरोमनि-
मितकम्बलः । अरिष्टफलसहितैः उदकगोमूत्रैः शुद्ध्यतीत्यनुवर्तते । एतच्चोच्छिष्टस्नेहादियो-
गे सति वेदितव्यम् । अल्पोपघाते तु मोक्षणादि क्षालनासहत्वात् । सर्वत्र द्रव्याविनाशेनैव
शुद्धेरिष्टत्वात् । तथा च देवलः । ऊर्णाकौशेयकुतपपट्टसौमदुकूलजाः । अल्पशौचा भवन्त्येते
शोपणमोक्षणादिभिरित्यभिधायह । तान्येवामेध्यायुक्तानि क्षालयेच्छ्रेयसैः स्वकैः । धान्यक-
ल्कैस्तु फलजै रसैः क्षारानुगैरपीति सौमवदेव शाणस्य समानयोगत्वात् । ऊर्णादिग्रहणं
तदारब्धतूलिकादिनात्यर्थम् । अथ तस्याल्पोपघातेनैव क्षालनं कार्यम् । अमेध्यालेपादन्यत्र ।
तूलिकामुपधानं च पुष्परक्ताम्बरं तथा । शोपयित्वातपे किञ्चित्करैः संपार्जेयन्मुहुः । पश्चाच्च
वारिणा मोक्ष्य विनियुञ्जीत कर्मणि । तान्यप्यतिगलिष्ठानि यथापत्परिशोधयेदिति देवल-
स्मरणात् । पुष्परक्तानि कुङ्कुमकुसुम्भादिरक्तानि । पुष्परक्तग्रहणमन्यस्यापि हरिद्रादिरक्तस्य
क्षालनासहस्य प्राम्यर्थम् । न भक्षिष्ठादेः । तस्य क्षालनसहत्वात् । शङ्खेनाप्युक्तम् । रागद्र-
व्याणि मोक्षितानि शुचीनीति ॥ १८६ ॥

सगौरसर्पपैः सौमं पुनः पाकान्महीमयम् ।

कारुहस्तः शुचिः पण्यं भैक्षं योपिन्मुखं तथा ॥ १८७ ॥

गौरसर्पसहितैरुदकगोमूत्रैः सौमं क्षुमा अतसी तत्सूत्रनिर्मितं सौमं शुद्ध्यति । पुनः प्रा-
केन मृन्मयं घटादि । एतच्चोच्छिष्टस्नेहलेपे वेदितव्यम् । मद्यमूत्रपुरीषश्च छेद्यप्याशुशोपितैः ।

संस्पष्टं नैव शुद्ध्येत पुनः पाकेन मृन्मयमिति स्मरणात् । चाण्डालाद्युपधाते तु त्याग एव । यथाह पराशरः । चाण्डालाद्यैस्तु संस्पष्टं धान्यं वस्त्रमथापि वा । प्रक्षालनेन शुद्धयेत् परि-
त्यागान्महीमयमिति । कारवो रजकश्चैलघावकसूपकाराद्यास्तेषां हस्तः सदा शुचिः । शुचित्वं
तत्साध्ये कर्मणि वस्त्रधावनादौ सूतकादिसंभवेऽपि । तथाच स्मृत्यन्तरे । कारवः शिल्पिनो
वेद्या दासीदासास्तथैव च । राजानो राजमृत्याश्च सद्यःशौचाः प्रकीर्तिता इति । पण्यं पणाहं
विक्रेयं यवघ्नीह्यादि । अनेकक्रेतृजनकरपरिषद्विमतमप्यमयतं न भवति । सूतकादिनिमित्तेन
च वणिजाम् । भिक्षाणां समूहो भैसं तद्गृह्यचर्यादिहस्तगतं अनाचान्तस्त्रीप्रदानादिनाऽशुचि-
रध्यादिक्रमणादिनापि न दुष्यति । तथा योपिमुखं संभोगकाले शुचिः । स्त्रियश्च रतिसं-
सर्ग इति स्मरणात् ॥ १८७ ॥

भूशुद्धिर्मार्जनाद्वाहात्कालाद्गोक्रमणात्तथा ।

सेकादुल्लेखनालेपाद्गृहं मार्जनलेपनात् ॥ १८८ ॥

मार्जन्या पांसुतृणादीनां प्रोत्सारणं मार्जनम् । दाहस्तुणकाद्याः । कालो यावता कालेन
लेपादिस्यो भवति तावान् । गोक्रमणं गवां पादपरिषृष्टनं । सेकः क्षीरगोमूत्र-
मयवारिभिः प्रवर्षणं वा । उल्लेखनं तक्षणं खननं वा । लेपो गोमयादिभिः ।
एतैः समस्तैर्व्यस्तैर्वा मार्जनादिभिरमेध्या दुष्टा मलिना च भूमिः शुद्ध्यति ।
तथा च देवलः । यत्र मसूयते नारी म्रियते दहतेऽपि वा । चाण्डालाद्युपितं यत्र यत्र वि-
ष्टादिसंगतिः । एवं कश्मलमूयिष्ठा भूमेध्या प्रकीर्तिता । श्वसूकरखरोद्यादिसंस्पृष्टा दुष्टतां
ग्रहेत् । अङ्गारतुपकेशास्थिमस्माद्यैर्मलिना भवेदिति । अमेध्या दुष्टा मलिनेति शोध्यभूमे-
स्त्रैविध्यमभिधाय शुद्धिविभागं दर्शयति । पृथगा वा चतुर्था वा भूमेध्यापि शुद्ध्यति । दुष्टा-
न्विता त्रिधा द्वेधा शुद्ध्यते मलिनैकयेति । यत्र मनुष्या दहन्ते यत्र चाण्डालैरप्युपितं
तयोः पृथग्भिः दहनकालगोक्रमणसेकोल्लेखनैः शुद्धिः । यत्र मनुष्या जायन्ते यत्र च म्रियन्ते
यत्र चात्यन्तं विष्टादिसंगतिः तासां दाहवर्जितस्तैरेव चतुर्भिः । श्वसूकरखरैश्चिरकालमध्युषि-
तायाः गोक्रमणसेकोल्लेखनैस्त्रिभिः । उष्ट्रग्रामकुक्कुटादिभिश्चिरकालमधिवासितायाः सेकोल्ले-
खनाभ्यां शुद्धिः । अङ्गारतुपादिभिश्चिरकालमधिवासिताया उल्लेखनेन शुद्धिः । मार्जनानुले-
पने तु सर्वत्र समुच्चीयेते । एवं गृहं मार्जनलेपनाभ्यां शुद्ध्यति । गृहस्य एषगुणादानं संमार्ज-
नलेपयोः प्रतिदिवसप्राप्त्यर्थम् ॥ १८८ ॥

गोघ्रातेऽग्ने तथा केशमक्षिकाकीटदूषिते ।

सलिलं भस्म मृदापि प्रक्षेप्तव्यं विशुद्ध्ये ॥ १८९ ॥

गोघ्राते गोनिःश्वात्सोपहतेऽग्ने अग्नीयमात्रे । तथा केशमक्षिकाकीटदूषिते । केशग्रहणं
लोमादिप्राप्त्यर्थम् । कीटाः पिपीलिकादयः । उदकं भस्म मृदा यथासंभवं प्रक्षेप्तव्यं शुद्ध्यन् ।

यत्तु गौतमेनोक्तम् । नित्यमभोज्यं केशकीटवपन्नमिति तत्केशकीटादिभिः सह यत्पक्वं तद्वि-
पयम् ॥ १८९ ॥

त्रपुसीसकताम्राणां क्षाराम्लोदकवारिभिः ।

भस्माद्भिः कांस्यलोहानां शुद्धिः प्लावो द्रवस्य तु ॥ १९० ॥

त्रपुममृतीनि प्रसिद्धानि तेषां क्षारोदकेनाम्लोदकेन वारिणा चोपघातापेक्षया समस्तैर्व्य-
स्तैर्वा शुद्धिः कार्या । कांस्यलोहानां भस्मोदकेन । ताम्रग्रहणाद्भूतिकापित्तलोर्ग्रहणम् । ए-
कयोर्नित्वात् । एतच्च ताम्रादीनामम्लोदकादिभिः शुद्ध्यभिधानं न नियमार्थम् । मलसंयोगेन
तज्जं यस्य येनोपहन्यते । तस्य तच्छोधनं प्रोक्तं सामान्यं द्रव्यशुद्धिरित्यविशेषेण स्मर-
णात् । अतो न ताम्रादेरुच्छिष्टोदकादिलेपस्यान्येनापगमसंभवे नियमेनाम्लोदकादिना शुद्धिः
कार्या । अत एव मनुना सामान्येनोक्तम् । ताम्रायः कांस्यरेत्यानां त्रपुणः सीसकस्य च । शौचं
यथार्हं कर्तव्यं क्षाराम्लोदकवारिभिरिति । यत्तु । भस्मना शुद्ध्यते कांस्यं ताम्रमम्लेन
शुद्ध्यतीति तत्ताम्रादेः शौचस्य परां काष्ठां प्रतिपादयितुं नान्यस्य निषेधाय । यदा तूपघा-
तातिशयस्तदाम्लोदकादीनामावृत्तिः । गवाघ्रातानि कांस्यानि शूद्रोच्छिष्टानि यानि च । शुद्धय-
न्ति दशभिः क्षारैः श्वकाक्षोपहतानि चेति स्मरणात् । शुद्धिः प्लावो द्रव्यस्य त्विति द्रवस्य द्रव-
द्रव्यस्य घृतादेः प्रत्यक्षमाणाधिकस्य श्वकाकाक्षुपहतस्य अमेध्यसंस्पृष्टस्य च प्लावः प्लावनं समा-
ननातीयेन द्रवद्रव्येण भाण्डस्यातिपूरणं यावन्निःसरणं शुद्धिरित्यनुवर्तते । ततोऽल्पस्य त्यागः
बह्वल्पत्वं च देशाद्यपेक्षया कालाद्यपेक्षयापि वेदितव्यम् । यथाह बौधायनः । देशं कालं तथा-
त्मानं द्रव्यं द्रव्यमभोजनम् । उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेदिति । कीटाक्षुपहतस्य
तु उत्पवनम् । यथाह मनुः । द्रवाणां चैव सर्वेषां शुद्धिरुत्पवनं स्मृतमिति । उत्पवनं चात्र वस्त्रा-
न्तरिते पात्रे प्रक्षेपः । अन्यथा कीटाक्षुपगमस्यासंभवात् । शूद्रभाण्डस्थितस्य मधूदकादेः
पात्रान्तरानयनाच्छुद्धिः । मधूदके पयस्तद्विकाराश्च पात्रात्पात्रान्तरानयने शुद्धा इति बौधायन-
स्मरणात् । मधुघृतादेर्वर्णापसदहस्तात्मासस्य पात्रान्तरानयनं पुनः पचनं कार्यम् । यथाह शङ्खः ।
अभ्यवहारीणां घृतेनाभिषारितानां पुनः पचनम् । एवं स्नेहानां स्नेहवद्भक्षानामिति ॥ १९० ॥

एवं तीक्ष्णतज्जनादीनां एन्यत्रणप्रविषारितानां सर्वेषामुच्छिष्टलोहाद्युपघाते शुद्धिमुक्तेरानीं तेषामेवाभे-
द्योपहानां शुद्धिमाह

अमेध्याक्तस्य मृत्तोयैः शुद्धिर्गन्धादिकर्पणात् ।

वाक्शस्तमम्युनिर्णिकमज्ञातं च सदा शुचि ॥ १९१ ॥

अमेध्याः शरीरजा मला यसाशुकादयः । यसा शुक्रमसृष्ट्यज्जामृत्रविट्कर्णविष्णुताः ।
श्रेय्माशुद्रिका स्त्रेदो ह्यदशैते नृणां मलाः । तथा मानुष्यास्त्रि शवं विष्टा रेतो मूत्रार्तयं यसा ।
सोदोऽशुद्रिका स्त्रेय्य मद्यं यामेध्यामृच्यते इति मनुदेवव्यादिभिः प्रतिपादिताः । तैर्विमा-

दिभिरक्तं लिप्तं अमेध्याक्तं तस्य मृदा तोयेन च शुद्धिः कर्तव्या गन्धापकर्षणेन । आदिग्रहणाद्येपस्यापि ग्रहणम् । यथाह गौतमः । लेपगन्धापकर्षणैः शौचममेध्यलिप्तस्येति । सर्वशुद्धिषु च प्रथमं मृत्तोयैरेव लेपगन्धापकर्षणं कार्यम् । अशुक्तावन्त्येन । तदग्निः पूर्वं मृदा चेति गौतमस्मरणात् । वसादिग्रहणं च सर्वेषाममेध्यत्वं प्रतिपादयितुं न समानोपघाताय । मद्यैर्मूत्रपुरीषैश्च स्लेष्मपूयाश्रुशोणितैः । संस्पृष्टं नैव शुद्ध्येत पुनःपाकेन मृन्मयमित्युपघाते विशेषाभिधानात् । अमेध्यत्वं चैवमेतेषां देहाच्चैव मलाश्रुता इति वचनादेहच्युतानामेव न स्वस्थानावस्थितानाम् । पुरुषस्य नामेरूध्वं करव्यतिरिक्ताङ्गानामन्यामेध्यस्पर्शे स्नानम् । यथाह देवलः । मानुषास्थि वसां विद्यामार्तवं मूत्ररेतसी । मज्जानं शोणितं स्पृष्ट्वा परस्य स्नानमाचरेदिति । तान्येव स्वानि संस्पृश्य प्रक्षाल्याचम्य शुद्ध्यतीति । तथा ऊर्ध्वं नाभेः करौ मुक्त्वा यदङ्गमुपहन्यते । तत्र स्नानमघस्तात् प्रक्षाल्याचम्य शुद्ध्यतीति कृतेऽपि यथोक्तशौचे मनसोऽपरितोपाद्यत्र शुद्धिसंदेहो भवति तद्वाक्शस्तं शुचि । शुद्धमेतदस्त्विति ब्राह्मणवचनेन शुद्धं भवतीत्यर्थः । अम्बुनिर्णिकं यत्र प्रतिपादिता शुद्धिर्नास्ति तस्य प्रक्षालनेन शुद्धिः । प्रक्षालनासहस्य प्रोक्षणेन । अज्ञातं च सदा यत्काकाद्युपहतमुपभुक्तं न कदाचिदपि ज्ञायते तच्छुचि । तदुपयोगाददृष्टदोषो नास्तीत्यर्थः । न तु तद्विरुध्यते । संवत्सरस्यैकमपि चरेत्कृच्छ्रं द्विजोत्तमः । अज्ञातभुक्तशुद्ध्यर्थं ज्ञातस्य तु विशेषत इत्यदृष्टदोषेऽपि प्रायश्चित्तप्रतिपादनात् । नैतत्प्रायश्चित्तस्य जग्धिविषयत्वात् दोषामावस्य चान्योपयोगविषयत्वात् ॥ १९१ ॥

शुचि गोतृसिकृत्तोयं प्रकृतिस्थं महीगतम् ।

तथा मांसं श्वचाण्डालकव्यादादिनिपातितम् ॥ १९२ ॥

महीगतं भूमिस्थमुदकं एकगव्हीतृसिजननसमर्थं चाण्डालादिभिरस्पृष्टं प्रकृतिस्थं रूपरसगन्धस्पर्शान्तरमनापन्नं शुचि आचमनादियोग्यं भवति । महीगतमित्यशुद्धभूतस्याशुचित्वनिषेधार्थं न त्वान्तरिक्षोदकस्य शुद्धत्वव्यावृत्त्यर्थं नाप्युद्धृतस्य । उद्धृताश्रापि शुद्ध्यन्ति शुद्धैः पात्रैः समुद्धृताः । एकरात्रोपिता आपस्त्याज्याः शुद्धा अपि स्वयमिति देवलवचनात् । तथा चाण्डालादिकृते तडागादौ न दोषः । अन्यैरपि कृते कूपे सेतौ वाप्यादिके तथा । तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं न विद्यते इति शातातपस्मरणात् । तथा मांसं श्वचाण्डालकव्यादादिभिर्निपातितं शुचि । आदिग्रहणात्पुष्कसादेरपि ग्रहणम् । निपातितमिति ग्रहणं भक्षितस्य निराकरणार्थम् ॥ १९२ ॥

रश्मिरग्नी रजश्छाया गौरश्चो वसुधानिलः ।

विश्रुपो मक्षिकाः स्पर्शो वत्सः प्रस्रवने शुचिः ॥ १९३ ॥

रश्मयः सूर्यादेः प्रकाशकद्रव्यस्य । अग्निः प्रसिद्धः । रजः अनादिसंबन्धव्यतिरेकेण ।

तत्र श्वकाकोट्रखरोलूकसूकरग्राम्यपक्षिणाम् । अजाविरेणुसंस्पर्शादायुर्लक्ष्मीश्च हीयते इति दोषश्रवणात् । संमार्जनादिकार्ये छाया वृक्षादेः । गौः अश्वः वसुधा भूमिः अनिलो वायुः विप्रुपोऽवस्यायविन्दवः मुखनानां वक्ष्यमाणत्वात् । भक्षिकाश्च एते चाण्डालादिस्पृष्टा अपि स्पर्शे शुचयः । वत्सः प्रसूतवने ऊधोगतदुग्धापकर्षणे शुचिः । वत्सग्रहणं बालस्योपलक्षणा-
र्थम् । बालैरनुपरिक्रान्तं स्त्रीभिराचरितं च यत् । अविज्ञातं च यत्किञ्चिन्नित्यं मेध्यमिति स्थितिरिति वचनात् ॥ १९३ ॥

अजाश्वयोर्मुखं मेध्यं न गोर्न नरजा मलाः ।

पन्थानश्च विशुध्यन्ति सोमसूर्याशुमारुतैः ॥ १९४ ॥

अजाश्वयोर्मुखं मेध्यं । न गोः । न नरजा मलाः नरशब्दो लक्षण्या देहमभिधत्ते तजा म-
ला वृक्षादयो न मेध्या भवन्ति । पन्थानो मार्गाश्चाण्डालादिभिः स्पृष्टा अपि रात्रौ सोमांशुभिर्मा-
रुतेन च शुध्यन्ति । दिवा सूर्याशुभिर्मारुतेन च ॥ १९४ ॥

मुखजा विप्रुपो मेध्यास्तथाचमनविन्दवः ।

श्मश्रु चास्यगतं दन्तसक्तं त्यक्त्वा ततः शुचिः ॥ १९५ ॥

मुखे जाता मुखजाः श्लेष्मविप्रुपो मेध्या नोच्छिष्टं कुर्वन्ति अनिपातिताश्चेदङ्गे । न मु-
खविप्रुप उच्छिष्टं कुर्वन्ति न चेदङ्गे निपतन्तीति गौतमवचनात् । तथापि ये आचमनतोय-
विन्दवः पादौ स्पृशन्ति ते मेध्याः । श्मश्रु चास्यगतं मुखप्रविष्टं उच्छिष्टं न करोति । दन्त-
सक्तं आन्नादिकं स्वयमेव च्युतं त्यक्त्वा शुचिर्भवति । अच्युतं दन्तसमम् । तथाच गौतमः ।
दन्तश्छिष्टं तु दन्तवदन्यत्र जिह्वाभिर्मर्शनात्माक् च्युतेरित्येके । च्युतेप्रास्तावद्विद्यान्निगरेव
तच्छुचिरिति । निगरणं पुनरनेन याज्ञवल्क्योक्तेन त्यागेन विकल्प्यते । निगरज्ञेयत्वेवकारः
चर्चणे स्वाचमेदित्यं मुक्त्वा ताम्बूलचर्चणम् । ओष्ठी विलोमकौ स्पृष्ट्वा वासो विपरिधाय चेति
विष्णुक्ताचमननिषेधार्थः । ताम्बूलग्रहणं कलाक्षुपलक्षणार्थम् । यथाह शातातपः । ताम्बूले
च फले यैव मुक्ते स्नेहापशिष्टके । दन्तलग्नस्य संस्पर्शे नोच्छिष्टो भवति द्विन इति ॥ १९५ ॥

स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा स्थपसर्पणे ।

आचान्तः पुनराचामेद्वासो विपरिधाय च ॥ १९६ ॥

स्नानपानशुतस्नप्रमोननरथोपसर्पणवासोविपरिधानेषु छत्रेष्वचान्तः पुनराचामेत् द्विरा-
चामेदित्यर्थः । चकाराद्भोदनाध्ययनारम्भाल्पानृतोक्त्यादिषु । तथा च वसिष्ठः । मुख्या भुत्वा
शुत्वा स्नात्वा पीत्वा रुदित्वा आचान्तः पुनराचामेदिति । मनुरपि । मुंभ्वा श्रुत्वा च भुत्वा
च छीवित्वोपत्त्याद्यनं वचः । पीत्वापोऽप्येप्यमाणश्च आचामेत्प्रयतोऽपि सन्निति । भोगने
त्नारापि द्विराचमनम् । भोक्ष्यमाणान् प्रयतोऽपि द्विराचामेदित्यापस्नन्स्मरणात् । स्नानपा-
नपोरासौ गच्छन् । अध्ययने त्वारम्भे द्विः । श्लेष्यन्ते एव यथोक्तं द्विराचमनम् ॥ १९६ ॥

रथ्याकर्दमतोयानि स्पृष्टान्यन्त्यश्ववायसैः ।

मारुतेनैव शुद्ध्यन्ति पक्वेष्टिकचितानि च ॥ १९७ ॥

रथ्या मार्गमात्रं । कर्दमः पङ्कः । तोयमुदकं । रथ्यास्थितानि कर्दमतोयानि अन्त्यै-
श्राण्डालादिभिः श्वभिर्वायसैश्च स्पृष्टानि मारुतेनैव शुद्ध्यन्ति शुद्धिमुपयान्ति । बहुवचनं
तद्व्रतगोमयशर्करादिप्राप्त्यर्थम् । पक्वेष्टिकादिभिश्चितानि घवलगृहादीनि चाण्डालादिस्पृष्टानि
मारुतेनैव शुद्ध्यन्ति एतच्च प्रोक्षणं संहतानामित्युक्तप्रोक्षणनिषेधार्थं । तृणकाष्ठपर्णादिमया-
नां तु प्रोक्षणमेवेति ॥ १९७ ॥

इति द्रव्यशुद्धिप्रकरणम्

अथ दानप्रकरणम् ९

इदानीं दानधर्मं प्रतिपादयिष्यंस्तद्वद्भूतपात्रप्रतिपादनार्थं तत्प्रसंसादाद्

तपस्तत्त्वासृजद्ब्रह्मा ब्राह्मणान्वेदगुप्तये ।

तृप्त्यर्थं पितृदेवानां धर्मसंरक्षणाय च ॥ १९८ ॥

ब्रह्मा हिरण्यगर्भः कल्पादौ तपस्तत्त्वा ध्यानं कृत्वा कान्मुल्यान्सृजामीति पूर्वं ब्राह्मणा-
न् स्पृष्टवान् । किमर्थम् वेदगुप्तये वेदरक्षणार्थम् । पितॄणां देवतानां च तृप्त्य-
र्थम् । अनुष्ठानोपदेशद्वारेण धर्मसंरक्षणार्थं च । अतस्तेभ्यो वृत्तमक्षयफलं
भवतीत्यभिप्रायः ॥ १९८ ॥

सर्वस्य प्रभवो विप्राः श्रुताध्ययनशीलिनः ।

तेभ्यः क्रियापराः श्रेष्ठास्तेभ्योऽप्यध्यात्मवित्तमाः ॥ १९९ ॥

सर्वस्य क्षत्रियादेर्विप्राः प्रभवः श्रेष्ठा ज्ञात्या कर्मणा च । ब्राह्मणेष्वापि श्रुताध्ययनशीलिनः

एवं जातिवियानुष्ठानतपसा प्रशंसामुखेनैकैकयोगेन पात्रतामभिधायाधुना तेषां समुच्चये संपूर्णपात्रतामाह

न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता ।

यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रकीर्तितम् ॥ २०० ॥

केवलया विद्यया श्रुताध्ययनसंपत्त्या नैव संपूर्णपात्रत्वं । नापि केवलेन तपसा शमद-

तत्र श्वकाकोष्ठखरोलूकसूकरग्राम्यपक्षिणाम् । अनाविरेणुसंस्पर्शोदायुर्लक्ष्मीश्च हीयते इति दोषश्रवणात् । संमार्जनादिकार्ये छाया वृक्षादेः । गौः अश्वः वसुधा भूमिः अनिलो वायुः विप्रुपोऽवश्यायविन्दवः मुखनानां वक्ष्यमाणत्वात् । मक्षिकाश्च एते चाण्डालादिस्पृष्टा अपि स्पर्शे शुचयः । वत्सः प्रसूतवने ऊधोगतदुग्धापकर्षणे शुचिः । वत्सग्रहणं नालस्योपलक्षणार्थम् । बालैरनुपरिक्रान्तं स्त्रीभिराचरितं च यत् । अविज्ञातं च यत्किञ्चित्स्थितं मेध्यमिति स्थितिरिति वचनात् ॥ १९१ ॥

अजाश्वयोर्मुखं मेध्यं न गोर्न नरजा मलाः ।

पन्थानश्च विशुध्यन्ति सोमसूर्याशुमारुतैः ॥ १९४ ॥

अजाश्वयोर्मुखं मेध्यं । न गोः । न नरजा मलाः नरशब्दो लक्षणया देहमभिधत्ते तज्जा मला वृक्षादयो न मेध्या भवन्ति । पन्थानो मार्गाश्चाण्डालादिभिः स्पृष्टा अपि राज्ञो सोमांशुभिर्मोक्षतेन च शुध्यन्ति । दिवा सूर्यांशुभिर्मारुतेन च ॥ १९४ ॥

मुखजा विप्रुपो मेध्यास्तथाचमनविन्दवः ।

श्मश्रु चास्यगतं दन्तसक्तं त्यक्त्वा ततः शुचिः ॥ १९५ ॥

मुखे जाता मुखजाः श्लेष्मविप्रुपो मेध्या मोच्छिष्टं कुर्वन्ति अनिपातिताश्चेदङ्गे । न मुखविप्रुप उच्छिष्टं कुर्वन्ति न चेदङ्गे निपतन्तीति गौतमवचनात् । तथापि ये आचमनतोयविन्दवः पादौ स्पृशन्ति ते मेध्याः । श्मश्रु चास्यगतं मुखप्रविष्टं उच्छिष्टं न करोति । दन्तसक्तं चास्नादिकं स्वयमेव च्युतं त्यक्त्वा शुचिर्भवति । अच्युतं दन्तसमम् । तथाच गौतमः । दन्तस्त्रिष्टं तु दन्तवदन्यत्र मिहाभिर्मर्शनात्माक् च्युतेरित्येके । च्युतेष्वास्त्राववद्विद्यान्निगरत्नेव तच्छुचिरिति । निगरणं पुनरनेन याज्ञवल्क्योक्तेन त्यागेन विकल्प्यते । निगरत्नेवेत्येवकारः । नर्षणे स्वाचमेन्नित्यं मुक्त्वा ताम्बूलचर्षणम् । ओष्ठौ विलोमकौ स्पृष्ट्वा वातो विपरिधाय चेति पिष्ण्क्ताचमननिषेधार्थः । ताम्बूलग्रहणं फलाद्युपलक्षणार्थम् । यथाह श्रुतातपः । ताम्बूले च फले चैव मुक्ते स्नेहावशिष्टके । दन्तलग्नस्य संस्पर्शं नोच्छिष्टो भवति द्विज इति ॥ १९५ ॥

स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते मुक्त्वा स्थपसर्पणे ।

आचान्तः पुनराचामेद्रासो विपरिधाय च ॥ १९६ ॥

स्नानपानक्षुतस्नानमनरथ्योपसर्पणवासोविपरिधानेषु कृतेष्वाचान्तः पुनराचामेत् द्विराचामेदित्यर्थः । चकाराद्भोदनाध्ययनारम्भात्पानृतोक्त्यादिषु । तथा च वसिष्ठः । मृग्या भुक्त्वा क्षुत्वा स्नात्वा पीत्वा रुदित्वा आचान्तः पुनराचामेदिति । मनुरपि । मृग्या क्षुत्वा च भुक्त्वा च घीवित्तोक्त्यावृत्तं वचः । पीत्वापोऽध्येयमाणश्च आचामेत्प्रयतोऽपि सन्निति । भोजने स्वादावपि द्विराचमनम् । मोक्ष्यमाणस्तु प्रयतोऽपि द्विराचामेदित्यापस्तम्बस्मरणात् । स्नानपानयोरासौ मष्टम् । अध्ययने त्वारम्भे द्विः । शेषेष्वन्ते एव यथाकं द्विराचमनम् ॥ १९६ ॥

रथ्याकर्दमतोयानि स्पृष्टान्यन्त्यश्ववायसैः ।

मारुतेनैव शुद्ध्यन्ति पक्वेष्टिकचितानि च ॥ १९७ ॥

रथ्या मार्गमात्रं । कर्दमः पङ्कः । तोयमुदकं । रथ्यास्थितानि कर्दमतोयानि अन्त्यै-
श्राण्डालादिभिः श्वभिर्वायसैश्च स्पृष्टानि मारुतेनैव शुद्ध्यन्ति शुद्धिमुपयान्ति । बहुवचनं
तद्गतगोमयशर्करादिमास्यर्थम् । पक्वेष्टिकादिभिश्चितानि घवलगृहादीनि चाण्डालादिस्पृष्टानि
मारुतेनैव शुद्ध्यन्ति एतच्च मोक्षणं संहतानामित्युक्तमोक्षणनिषेधार्थं । तृणकाष्ठपर्णादिमया-
नां तु मोक्षणेमेवेति ॥ १९७ ॥

इति द्रव्यशुद्धिप्रकरणम्

अथ दानप्रकरणम् ९

इदानीं दानधर्मं प्रतिपादयिष्यंस्तदङ्गभूतपात्रप्रतिपादनार्थं उत्पशंसासाह

तपस्तत्त्वासृजद्ब्रह्मा ब्राह्मणान्वेदगुप्तये ।

तृप्त्यर्थं पितृदेवानां धर्मसंरक्षणाय च ॥ १९८ ॥

ब्रह्मा हिरण्यगर्भः कल्पादौ तपस्तत्त्वा ध्यानं कृत्वा कान्मुख्यान्सृजामीति पूर्वं ब्राह्मणा-
न् स्पृष्टवान् । किमर्थम् वेदगुप्तये वेदरक्षणार्थम् । पितॄणां देवतानां च तृप्त्य-
र्थम् । अनुष्ठानोपदेशद्वारेण धर्मसंरक्षणार्थम् । अतस्तेभ्यो दत्तमक्षय्यफलं
भवतीत्यभिप्रायः ॥ १९८ ॥

सर्वस्य प्रभवो विप्राः श्रुताध्ययनशीलिनः ।

तेभ्यः क्रियापराः श्रेष्ठास्तेभ्योऽप्यध्यात्मवित्तमाः ॥ १९९ ॥

सर्वस्य क्षत्रियादेर्विप्राः प्रभवः श्रेष्ठा जात्या कर्मणा च । ब्राह्मणेष्वापि श्रुताध्ययनशीलिनः
श्रेष्ठेभ्योऽप्यध्यात्मवि-
प्रेष्ठा इत्यनुपज्जते ॥ १९९ ॥

एव जातिविद्यानुष्ठानप्रसा प्रशंसामुख्येनैककृत्येन पात्रतामभिधायाधुना तेषां समुचये संपूर्णपात्रतामाह

न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता ।

यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रकीर्तितम् ॥ २०० ॥

केवलया विद्यया श्रुताध्ययनसंपत्त्या नैव संपूर्णपात्रत्वं । नापि केवलेन तपसा शमद-

सत्याग्रहाक्षण-
लक्षणम् ।

मादिना । अपिशब्दात्केवलेनानुष्ठानेन केवलया जात्या वा नैव संपूर्णपात्र-
ता । कथं तर्हि यत्र पुरुषे वृत्तमनुष्ठानं इमे चोभे विद्यातपसी स्तः चशब्दा-
द्वाहणनातिश्च तदेव मन्वादिभिः संपूर्णपात्रं प्रकीर्तितं । हि यस्मादतः परमु-
त्कृष्टं पात्रं नास्ति । अत्र जातिविद्यानुष्ठानतपःसमुच्चयानामुत्तरोत्तरमाशस्त्येन फलतारतम्यं
द्रष्टव्यम् ॥ २०० ॥

गोभूतिलहिरण्यादि पात्रे दातव्यमर्चितम् ।

नापात्रे विदुषा किञ्चिदात्मनः श्रेयइच्छता ॥ २०१ ॥

पूर्वोक्ते पात्रे गवादिकमर्चितं शास्त्रोक्तोदकदानादीतिकर्तव्यतासहितं देयम् । अपात्रे क्ष-
त्रियादौ ब्राह्मणे च पतितादौ विदुषा पात्रविशेषेण फलविशेषं जानता श्रे-
यःसंपूर्णफलमिच्छता किञ्चिदल्पमपि न दातव्यम् । श्रेयोग्रहणादपात्रदानेऽपि
किमपि ज्ञातुं फलमस्तीति सूचितम् । यथाह कृष्णद्वैपायनः । अदेशकाले
यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते । असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतमिति । अपात्रे न दातव्यमिति
वदता विशिष्टदेशकालद्रव्यसन्निधौ पात्रस्यासन्निधाने द्रव्यस्य वा तदुद्देशेन त्यागं तस्मै प्रति-
श्रवणं वा कृत्वा समर्पयेत् नापात्रे दातव्यमिति सूचितम् । तथा प्रतिश्रुतमपि पश्चात्पातका-
दिसंयोगे ज्ञाते न देयम् । प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यादिति निषेधात् ॥ २०१ ॥

अपात्रे दातुर्निषेधमुक्ता प्रतिषेहीतारं प्रत्याह

विद्यातपोभ्यां हीनेन न तु ग्राह्यः प्रतिग्रहः ।

गृह्णन्प्रदातारमधो नयत्यात्मानमेव च ॥ २०२ ॥

विद्यातपोभ्यां हीनेन प्रतिग्रहः सुवर्णादिर्न ग्राह्यः । यस्माद्विद्यादिहीनः प्र-
तिग्रहं दातारमात्मानं चाधो नरकं नयति प्रापयतीति ॥ २०२ ॥

गवादि पात्रे दातव्यमित्युक्तं तत्र विशेषमाह

दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्ते तु विशेषतः ।

याचितेनापि दातव्यं श्रद्धापूर्तं तु शक्तिः ॥ २०३ ॥

प्रतिदिवसं शक्त्यनुसारेण यथोक्तविधिना पात्रे गवादिकं स्वं कुटुम्बाविरोधेन दातव्यम् ।

निमित्तेषु चन्द्रोपरागादिषु विशेषतोऽधिकं यत्नेन दातव्यम् । याचितेनापि श्र-
द्धापूर्तं अनमूयापवित्रीकृतं शक्त्या दातव्यम् । याचितेनापि दातव्यमिति व-

दता यथोक्तं पात्रं स्वयमेव गवा आहूय वा यद्दानं तन्महाफलमुक्तम् । तथाच स्मरणम् ।

गवा यदीयते दानं तदनन्तफलं स्मृतम् । सहस्रगुणमाहूय याचिते तु तदर्थकमिति ॥ २०२ ॥

गवादिर्कं देयमित्युक्तं तत्र गोदाने विशेषमाह ।

हेमशृङ्गी खुरै रौप्यैः सुशीलां वस्त्रसंयुता ।

सकांस्यपात्रा दातव्या क्षीरिणी गौः सदक्षिणा ॥ २०४ ॥

हेममये शृङ्गे यस्याः सा हेमशृङ्गी शफैः रौप्यैः रानतैः स्रुरैः संयुता वस्त्रेण च संयुता
गोदानेविशेषः । कांस्यपात्रसहिता बहुसीरा गौर्यपाशक्तिदशिणासहिता दातव्या ॥ २०४ ॥

दातास्याः स्वर्गमाप्नोति वत्सरान् रोमसंमितान् ।

कपिला चेत्तारयति भूयश्चासप्तमं कुलम् ॥ २०५ ॥

अस्याः गोः रोमसंमितान् रोमसंख्याकान् वत्सरान् स्वर्गमाप्नोति दाता । सा यदि क-
पिष्या तदा न केवलं दातारं तारयति किंतु कुलमपि आसप्तमं सप्तममभिव्या-
प्य पित्रादीन्पटु आत्मानं च सप्तमं । अप्यर्थे भूयः शब्दः ॥ २०५ ॥

सवत्सारोमतुल्यानि युगान्द्रुभयतोमुखीम् ।

दातांस्याः स्वर्गमाप्नोति पूर्वेण विधिना ददत् ॥ २०६ ॥

सवत्सारोमतुल्यानि वस्तेन सह वर्तत इति सवत्सा तस्या रोमतुल्यानि वत्सस्य गोश्च
उभयतौमुखी-
शानफलम् यावन्ति रोमाणि तावत्संख्याकानि युगानि कृतत्रेतादीनि उभयतौमुखीं द-
दत्स्वर्गमाप्नोति पूर्वेण विधिना चेत् ॥ २०६ ॥

का पुनरुभयतोमुखी कथं तावत्तद्दानं महाफलमिव्यत आह

यावद्भत्सस्य पादौ द्वौ मुखं योन्यां च दृश्यते ।

तावद्गौः पृथिवी ज्ञेया यावद्गर्भं न मुञ्चति ॥ २०७ ॥

गर्भाग्निर्गच्छतो वत्सस्य द्वौ पादौ मुखं च यावत्कालं योन्यां दृश्यते तावत्कालं उभ-
यतोमुखमस्या अस्तीत्युभयतोमुखी यावत्कालं गर्भं न मुञ्चति तावत्सा गौः
उभयतोमुखील-
क्षणतद्वापेक्षं च ।
एथिवीसमा ज्ञेया । अतः फलातिशयो युक्तः ॥ २०७ ॥

यथाकथंचिद्वत्वा गां धेनुं वा धेनुमेव वा ।

अरोगामपरिक्लिष्टं दाता स्वर्गे महीयते ॥ २०८ ॥

यथाकथंचिद्धेमशृङ्गाद्यभावेऽपि यथासंभवं पूर्वोक्तविधिना धेनुं द्रोणीं अधेनुं वा अव-
 सामान्यगोदाने नभ्यां अरोगां रोगरहितां अपरिच्छिष्टां अत्यन्तादुर्बलां गां दत्त्वा दाता स्वर्गे
 फलम् । महीयते पृज्यते ॥ २०८ ॥

अथ श्राद्धप्रकरणम् १०

इदानीं श्राद्धप्रकरणमारभ्यते । श्राद्धं नामादनीयस्य तत्स्यानीयस्य वा द्रव्यस्य प्रेतोद्देशेन श्राद्धया त्यागः । तच्च द्विविधं पार्वण्यमेकोद्दिष्टमिति । तत्र त्रिपुरुषोद्देशेन यत्क्रियते तत्पार्वण्यम् । एकपुरुषोद्देशेन क्रियमाणमेकोद्दिष्टम् । पुनश्च त्रिविधं नित्यं नैमित्तिकं काम्यं चेति । तत्र नित्यं नियतनिमित्तोपाधौ चोदितमहरहरमावास्याष्टकादिषु । अनियतनियतोपाधौ चोदितं नैमित्तिकं यथा पुत्रजन्मादिषु । फलकामनोपाधौ विहितं काम्यं यथा स्वर्गादिकामनायां कृत्तिकादिनक्षत्रेषु । पुनश्च पञ्चविधं अहरहःश्राद्धं पार्वण्यं वृद्धिश्राद्धमेकोद्दिष्टं सपिण्डीकरणं चेति । तत्राहरहःश्राद्धं । अन्नं पितृमनुष्येभ्यः इत्यादिनोक्तम् । तथा च मनुः । यद्यादुहरहःश्राद्धमुन्नाद्येनोदकेन वा । पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यः प्रीतिमक्षयामिति ॥

अधुना पार्वण्यं वृद्धिश्राद्धं च दर्शयिष्येत्यथोः कालान्नाद

अमावास्याष्टका वृद्धिः कृष्णपक्षोऽयनद्वयम् ।

द्रव्यं ब्राह्मणसंपत्तिर्विपुवत्सूर्यसंकमः ॥ २१७ ॥

व्यतीपातो गजच्छाया ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ।

श्राद्धं प्रतिरुचिश्चैव श्राद्धकालाः प्रकीर्तिताः ॥ २१८ ॥

यत्र दिने चन्द्रमा न दृश्यते सा अमावास्या तस्यामहर्द्धयव्यापिन्यामपराह्णव्यापिनी ब्राह्म्या । अपराह्णः पितृणामिति वचनात् । अपराह्णश्च पञ्चपाविभक्ते दिने चतुर्थो भागस्त्रिमुहूर्तः । अष्टकाश्चतस्रः हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपराह्णपक्षाणामष्टमीष्वष्टका इत्याश्वलायनोक्ताः । वृद्धिः पुत्रजन्मादि । कृष्णपक्षोऽपरपक्षः । अयनद्वयं दक्षिणोत्तरसंज्ञकम् । द्रव्यं कृष्णसारमांसादिकं । ब्राह्मणसंपत्तिर्विषयमाणा । विपुवद्भयं मेपतुल्ययोः सूर्यममनं । सूर्यसंकमः आदित्यस्य राशेः राश्यन्तरगमनं । अयनविपुवतोः संक्रान्तित्वे सिद्धेऽपि घृणुपादानं फलातिशयप्रतिपादनार्थम् । व्यतीपातो योगविशेषः । गजच्छाया । यदेन्दुः पितृदैवत्वे हंसश्चैव करे स्थितः । याम्या तिथिर्भवेत्सा हि गजच्छाया प्रकीर्तितेति परिमापिता । हस्तिच्छायेति केचित् । सेह न गृह्यते कालप्रक्रमात् । ग्रहणं सोममूर्ययोरुपरारणः । यदा च कर्तुः श्राद्धं प्रति रुचिर्भवति तदापि । चक्षुर्दाराणादिप्रमृत्तयः । एते श्राद्धकालाः । यद्यपि चन्द्रसूर्यग्रहे नाद्यादिति ग्रहणे भोजननिषेधस्तथापि भोक्तुर्दागो दातुरमुद्ययः ॥ २१७ ॥ २१८ ॥

अहरहःश्राद्धं प्रतिरुचिश्चैव श्राद्धकालाः प्रकीर्तिताः

अग्न्याः सर्वेषु वेदेषु श्रोत्रियो ब्रह्मविद्युवा ।

वेदार्थचिञ्ज्येष्ठसामा त्रिमधुन्निसुपर्णिकः ॥ २१९ ॥

सर्वेषु वेदेषु ऋग्वेदादिषु अनन्यमनस्कतयाप्यस्त्वाल्लिताध्ययनक्षमा अत्र्याः । श्रोत्रियः
श्रुताध्ययनसंपन्नः । वक्ष्यमाणं ब्रह्म यो वेत्ति त्सो ब्रह्मवित् । युवा मध्यमवय-
श्राद्धे ब्राह्मणादयः । स्कः । सर्वस्येदं विशेषणं । मन्त्रब्राह्मणयोरर्थं वेत्तीति वेदार्थवित् । ज्ये-
ष्ठसामेति सामविशेषस्तदध्ययनाङ्गे ब्रतं च तद्व्रताचरणेन यस्तदधीते स ज्येष्ठसामा । त्रि-
मधुः ऋग्वेदैकदेशस्तद्व्रतं च तद्व्रताचरणेन तदधीते इति त्रिमधुः । त्रिसुपर्ण ऋग्यजुषोरेकदे-
शस्तद्व्रतं च तद्व्रताचरणेन यस्तदधीते स त्रिसुपर्णिकः । एते ब्राह्मणाः श्राद्धसंपद इति वक्ष्य-
माणक्रियासंबन्धः ॥ २१९ ॥

स्वस्त्रीयऋत्विग्जामातृयाज्यश्वशुरमातुलाः ।

त्रिणाचिकेतदौहित्रशिष्यसंवन्धिवान्धवाः ॥ २२० ॥

स्वस्त्रीयो भागिनेयः । ऋत्विगुक्तलक्षणः । जामाता दुहितुर्भर्ता । त्रिणाचिकेतं यमुर्वेदैकदेशः
तद्व्रतं च तद्व्रताचरणेन यस्तदध्यायी स त्रिणाचिकेतः । अन्यत्रसिद्धं । एते च पूर्वोक्ताऽप्यश्रोत्रि-
याद्यभावे वेदितव्याः । एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकन्ययोः । अनुकल्पस्त्वयं प्रोक्तः
सदा सद्भिरगर्हित इत्यभिधाय मनुना स्वस्त्रीयादीनामभिहितत्वात् ॥ २२० ॥

कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः पञ्चामिर्ब्रह्मचारिणः ।

पितृमातृपराश्चैव ब्राह्मणाः श्राद्धसंपदः ॥ २२१ ॥

कर्मनिष्ठा विहितानुष्ठानतत्पराः तपोनिष्ठास्तपःशीलाः । सन्ध्यावसथ्यौ त्रेताग्रयश्च यस्य स-
न्ति स पञ्चामिः पञ्चामिविधाध्यायी च । ब्रह्मचारी उपकुर्वाणको नैष्ठिकश्च । पितृमातृपरा-
स्तत्पूजापराः । चकारान् ज्ञाननिष्ठादयः । ब्राह्मणाः न क्षत्रियादयः श्राद्धसंपदः श्राद्धे-
ष्वक्षय्यफलसंपत्तिहेतवः ॥ २२१ ॥

रोगी हीनातिरिक्ताङ्गः काणः पौनर्भवस्तथा ।

अवकीर्णी कुण्डगोलौ कुनखी श्यावदन्तकः ॥ २२२ ॥

रोगी महारोगोपलुष्टः । हीनमतिरिक्तं बाह्वं यस्यासौ हीनातिरिक्ताङ्गः । एकेनाक्ष्णा यः
पश्यति स काणः । एतस्मादेवान्धवधिरवृद्धप्रजननखलतिदुश्चर्मप्रभृतयो नि-
वर्ज्यानाह । रस्ताः । पुनर्भूरुक्तलक्षणा तस्यां जातः पौनर्भवः । अवकीर्णी ब्रह्मचार्ये-
व स्वस्त्रितब्रह्मचर्यः । कुण्डगोलौ परद्वारेषु जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ । पत्यौ जीवति
कुण्डस्तु मृते भर्तरे गोलक इत्येवमुक्तलक्षणकौ । कुनखी संकुचितनखाः । श्यावदन्तकः स्व-
भावात्कृष्णदन्तः । एते श्राद्धे निन्दिता इति वक्ष्यमाणेन संबन्धः ॥ २२२ ॥

श्रान्तसंवाहनं-रोगिपरिचर्या सुरार्चनम् ।

पादशौचं द्विजोच्छिष्टमार्जनं गोप्रदानवत् ॥ २०९ ॥

श्रान्तस्यासनशयनादिदानेन श्रमापनयनं श्रान्तसंवाहनम् । रोगिणां परिचर्या यथा-
 शक्त्यौषधादिदानेन । सुरार्चनं हरिहरहिरण्यवर्मादीनां गन्धमाल्यादिभिरा-
 राधनम् । पादशौचं द्विजानाम् । समानानामधिकानां च तेषामेवोच्छिष्टस्य
 समार्जनं । एतान्यनन्तरोक्तेन गोदानेन समानि ॥ २०९ ॥

भूदीपांश्चान्नवस्त्राम्भस्तिलसर्पिःप्रतिश्रयान् ।

नैवेशिकं स्वर्णधुर्यं दत्त्वा स्वर्गं महीयते ॥ २१० ॥

भूः फलप्रदा । दीपा देवायतनादिषु प्रतिश्रयः प्रवासिनामाश्रयः । निवेशनार्थं गार्हस्थ्यार्थं
 यत्कन्या दीयते तन्नैवेशिकं । स्वर्णं सुवर्णं । धुर्यो भारसहो बलीवर्दः । शेषं मसिद्धं एतान्
 भूदीपादीन् दत्त्वा स्वर्गलोके पूज्यते । स्वर्गफलं च भूमिदानादीनां न फलान्तरव्युदासार्थम् ।
 यत्किञ्चित्कुरुते पापं ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा । अपि गोचर्ममात्रेण भूमिदानेन शुद्ध्यति ।
 तथा वारिदस्तुप्तिमाप्नोति सुखमक्षयमन्नदः । तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदश्चक्षुरुत्तमम् । वासो-
 दश्चन्द्रसालोक्यमग्निसालोक्यमश्वद इत्यादिफलान्तरश्रवणात् । गोचर्मलक्षणं च बृहस्पतिना
 दर्शितम् । सप्तहस्तेन दण्डेन त्रिंशदण्डं निवर्तनम् । वश तान्येव गोचर्म दत्त्वा स्वर्गं महीय-
 ते ॥ २१० ॥

गृहधान्याभयोपानच्छत्रमाल्यानुलेपनम् ।

यानं वृक्षं प्रियं शय्यां दत्त्वात्यन्तं सुखी भवेत् ॥ २११ ॥

गृहं मसिद्धं धान्यानि च शालिगोधूमादीनि अभयं भीतत्राणं उपानहौ छत्रं माल्यं म-
 छिकादेः । अनुलेपनं कुङ्कुमचन्दनादि । यानं रथादि । वृक्षमुपजीव्यमात्रादिकं । प्रियं य-
 दास्य प्रियं धर्मादिकं । शय्यां च दत्त्वात्यन्तं अतिशयेन सुखी भवति । न च हिरण्यादिकद्वस्ते
 दातुमशक्यत्वाद्दर्भादीनामसंभवः भूमिदानादावपि समानत्वात् । स्मृत्यन्तरेऽपि धर्मदानश्रव-
 णात् । देवतानां गुरुणां च मातापित्रोस्तथैव च । पुण्यं देयं प्रयत्नेन नापुण्यं चोदितं क-
 चित् । अपुण्यदाने तदेव वर्धते प्रतिग्रहीतुरपि लोभादिना प्रवृत्तस्य यः पापमफलं ज्ञात्वा प्र-
 तिगृह्णाति दुर्मतिः । गर्हिताचरणात्तस्य पापं तावत्समाश्रयेत् । समं द्विगुणसाहस्रमानन्यं
 च प्रदातुं प्विति स्मरणात् । इह च सर्वत्र देशकालपात्रविशेषाद्देयविशेषादातुविशेषादाने
 फलं मया-प्रोक्तं हिसायां तद्वदेव हीति प्रतिग्रहीतुवृत्तिविशेषाच्च दातुमतिग्रहीतोः फलता-
 रतम्यं द्रष्टव्यम् ॥ २११ ॥

दानाफलमुक्तमिदानीं दानव्यतिकेणापि दानफलावाप्तिहेतुमाह

सर्वधर्ममयं ब्रह्म प्रदानेभ्योऽधिकं यतः ।

तद्दत्तसमवाप्नोति ब्रह्मलोकमविच्युतम् ॥ २१२ ॥

यस्मात्सर्वधर्ममयं ब्रह्म अवबोधकत्वेन तस्मात्तद्दानं सर्वदानेभ्योऽप्यधिकं अतस्तद्दत्त-
ध्यापनादिद्वारेण ब्रह्मलोकमवाप्नोति अविच्युतं च्युतिर्यथा न भवति । आभूतसंभवं ब्रह्मलो-
केऽवतिष्ठत इत्यर्थः । अत्र च ब्रह्मदाने परस्वत्वापादनमात्रं दानं स्वस्वनिवृत्तेः कर्तुमश-
क्यत्वात् ॥ २१२ ॥

प्रतिग्रहसमर्थोऽपि नादत्ते यः प्रतिग्रहम् ।

ये लोकदानशीलानां स तानाप्नोति पुष्कलात् ॥ २१३ ॥

दानविनापिदान- यः पात्रभूतोपि प्राप्तं प्रतिग्रहं सुवर्णादिकं नादत्ते न स्वीकरोति असौ
फलावाप्तिः । यद्यत्प्राप्तं नोपादत्ते तत्तद्दानशीलानां ये लोकाः तान्समग्रानामिति ॥ २१३ ॥
इदानीं सर्वप्रतिग्रहनिवृत्तिप्रसंगेऽपवादमाह

कुशाः शाकं पयो मत्स्या गन्धाः पुष्पं दधि क्षितिः ।

मांसं शय्यासनं धानाः प्रत्याख्येयं न वारि च ॥ २१४ ॥

धानाः भ्रष्टा यवाः । क्षितिर्मृत्तिका । शेषं प्रसिद्धं । एतत्कुशादिकं स्वयमुपानीतं न प्र-
त्याख्येयं चकारावृहादि । शय्यां गृहान्कुशान्गन्धानापः पुष्पं मणीन्दधि । मत्स्यान्धानाः
पयो मांसं शाकं चैव न निर्णुदेत् । तथा । गन्धोदकं मूलफलमन्नमभ्युद्यतं च यत् । सर्वतः
प्रतिगृहीयान्मध्वाज्याभयदक्षिणामिति मनुस्मरणात् ॥ २१४ ॥

अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः ।

अन्यत्र कुलटापण्डपतितेभ्यस्तथा द्विपः ॥ २१५ ॥

यद्यस्मादयाचितमेतत्कुशाद्याहृतं दुष्कृतकारिणोपि संबन्धि ग्राह्यं किमुत यपोक्तका-
किमितिनप्र- रिणः । तस्मान्न प्रत्याख्येयम् । अन्यत्र कुलटापण्डपतितेभ्यः शत्रोश्च । कुला-
त्याख्येयमित्याह । त्कुलमटन्तीति कुलटाः स्वरिण्यादिकाः । पण्डस्तृतीयाप्रकृतिः ॥ २१५ ॥

देवातिथ्यर्चनकृते पुरुषृत्यर्थमेव च ।

सर्वतः प्रतिगृहीयादात्मवृत्त्यर्थमेव च ॥ २१६ ॥

देवतातिथ्यर्चनादेरावश्यकत्वात्तदर्थमनात्मकारणात् पतिताद्यत्यन्तं कुत्सितवज्यं सर्वतः
प्रतिग्रहनिवृत्ते- प्रतिगृहीयात् । गुरवो मातापित्रादयः । भृत्या भरणीया भार्यापुत्रादयः २१६
रपवादान्तरमाह ।

इति दानधर्मप्रकरणम्

भृतकध्यापकः क्लीवः कन्यादूष्यभिशस्तकः ।

मित्रघ्नृक् पिशुनः सोमविक्रयी परिविन्दकः ॥ २२३ ॥

येतनग्रहणेन योऽध्यापयति स भृतकाध्यापकः । वेतनदानेन च योऽधीते सोऽपि । क्लीवो नपुंसकः । असद्विः सद्विर्वा दोषैर्यः कन्यां दूषयति स कन्यादूषी । सताऽसता वा ब्रह्महत्यादिनाभियुक्तोऽभिशस्तः । मित्रघ्नृक् मित्रघ्नोही । परदोषसंकीर्तनशीलः पिशुनः । सोमविक्रयी यज्ञे सोमस्य विक्रेता । परिविन्दकः परिवेत्ता । ज्येष्ठे अकृतदारे अकृताग्निपरिग्रहे वा यः कन्यायान् दारपरिग्रहमग्निपरिग्रहं वा कुर्यात्स परिवेत्ता । ज्येष्ठस्तु परिविस्तिः । यथाह मनुः । दाराग्निहोत्रसंयोगं यः करोत्यग्रजे स्थिते । परिवेत्ता स विज्ञेयः परिविस्तिस्तु पूर्वज इति । एवं दातृयाजकावपि । परिविस्तिः परिवेत्ता च यथा च परिविद्यते । सर्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमा इति ॥ २२३ ॥

मातापितृगुरुत्यागी कुण्डाशी वृपलात्मजः ।

परपूर्वापतिः स्तेनः कर्मदुष्टाश्च निन्दिताः ॥ २२४ ॥

विनाकारणेन मातापितृगुरुस्त्यजति स मातापितृगुरुत्यागी । एवं भार्योपुत्रत्याग्यपि । वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः । अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्तव्या मनुरब्रवीदिति समाननिर्देशात् । कुण्डस्यान्नं योऽश्नात्यसौ कुण्डाशी । एवं गोलकस्यापि । यस्तयोरन्नमश्नाति स कुण्डाशी प्रकीर्तित इति वचनात् । वृषले निर्धर्मस्तत्सुतो वृपलात्मजः । परपूर्वा पुनर्भूतस्याः पतिः । अदत्तादायी स्तेनः । कर्मदुष्टाः शास्त्रविरुद्धकारिणः । चकारात्कृतवदेवलकमभृतयः । एते श्राद्धे निन्दिताः प्रतिपिडाः अग्र्याः सर्वेषु वेदेष्वित्यादिना श्राद्धयोगवशात्क्षणप्रतिपावनेनैव तद्व्यतिरेकानामयोग्यत्वे सिद्धेऽपि पुनः केषांचिद्भोग्यादीनां प्रतिपेधवचनं उक्तलक्षणब्राह्मणासंभवे प्रतिपेधरहितानां प्राप्त्यर्थम् ॥ २२४ ॥

एवं श्राद्धकालान् ब्राह्मणांश्चोक्त्वाधुना पार्वणप्रयोगमाह

निमन्त्रयेत् पूर्वेंदुर्ब्राह्मणानात्मवान् शुचिः ।

तैश्चापि संयतैर्भाज्यं मनोवाकायकर्मभिः ॥ २२५ ॥

पूर्वोक्तान्ब्राह्मणान् श्राद्धे क्षणः क्रियतामिति पूर्वेंदुर्निमन्त्रयेत् प्रार्थनया क्षणमभ्युपगमयेत् ।

पार्वणश्राद्धप्रयोगः ।

अपरेदुर्बो । पूर्वेंदुरपरेदुर्बो श्राद्धकर्मण्यवस्थिते । निमन्त्रयेत् व्यवहारान् स-

म्यग्विमान् ययोदितानिति मनुस्मरणात् । आत्मवान् शोकोन्मादादिरहितः

सन् दोषवान्न भवति । यद्वा आत्मवान् नियतेन्द्रियो भवेत् । शुचिः प्रयत-

श्र । तैरपि निमन्त्रितैर्ब्राह्मणैर्मनोवाकायव्यापारैः संयतैर्नियतैर्भविताव्यम् ॥ २२५ ॥

अपराहे समभ्यर्च्य स्वागतेनागतांस्तु तान् ।

पवित्रपाणिराचान्तानासनेषूपवेशयेत् ॥ २२६ ॥

अपराहे तूक्तलक्षणे तान्निमन्त्रितान्ब्राह्मणानाहुय स्वागतवचनेन पूनयित्वा कृतपादभाव-
नानाचान्तान् क्लृप्तेष्वासनेषु पवित्रपाणिः पवित्रपाणीनुपवेशयेत् । यद्यपि सामान्येनापराहे
इत्युक्तं तथापि कुतपे आरभ्य तदादि पञ्चमुहूर्तेषु परिसमापनं श्रेयस्कर्मम् । अहो मुहूर्ता
विख्याता दशपञ्च च सर्वदा । तत्राप्यहो मुहूर्तो यः सकालः कुतपः स्मृतः । मध्याह्ने सर्वदा
यस्मान्मन्दीभवति भास्करः । तस्मादनन्तफलवस्तत्रारम्भो विशिष्यते । ऊर्ध्वं मुहूर्तात्कुतपा-
द्यन्मुहूर्तचतुष्टयम् । मुहूर्तपञ्चकं होतृस्वधाभवनमिष्यते इति वचनात् । तथान्यदपि श्रा-
द्धोपयोगि कुतपसंज्ञकमुक्तम् । मध्याह्नः खड्गपार्श्वं च तथा नेपालकम्बलः । रौप्यं, दर्भास्ति-
ला गावो दौहित्रश्राद्धमः स्मृतः । पापं कुस्तिमिल्याहुस्तस्य संतापकारिणः । अष्टावेते य-
तस्तस्मात्कुतपा इति विश्रुता इति ॥ २२६ ॥

युग्मान्दैवे यथाशक्ति पित्र्येऽयुग्मांस्तथैव च ।

परिस्तृते शुचौ देशे दक्षिणाप्रवणे तथा ॥ २२७ ॥

दैवे आभ्युदयिके श्राद्धे युग्मान् समान् ब्राह्मणान् उपवेशयेत् । कथं यथाशक्ति श-
क्तिमनतिक्रम्य । तत्र वैश्वदेवे द्वौ द्वौ मात्रादीनां तिसृणामेकैकस्या द्वौ द्वौ तिसृणां वा द्वौ
एवं पित्रादीनामेकैकस्य द्वौ द्वौ त्रयाणां वा द्वौ । एवं मातामहादीनां च वर्गत्रयेऽपि वैश्व-
देवं तन्त्रं वा । पित्र्ये पार्वणश्राद्धे अयुग्मान्विप्रमानुपवेशयेदिति संबध्यते । एतच्च परिस्तृते
सर्वतः प्रच्छादिते शुचौ गोमयादिनोपलिप्ते दक्षिणाप्रवणे दक्षिणतोऽवनते देशे कार्यम् ॥ २२७ ॥

अयुग्मान्विष्य इति पार्वणश्राद्धाद्भूते वैश्वदेवेऽयुग्मप्रसंगे इदमारभ्यते

द्वौ दैवे प्राक् त्रयः पित्र्ये उदगेकैकमेव वा ।

मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदेविकम् ॥ २२८ ॥

द्वौ दैव इति । दैवे वैश्वदेवे द्वौ ब्राह्मणौ प्राध्नुस्वावुपवेश्यौ । पित्र्ये अयुग्मानित्यविशे-
षप्रसंगे विशेष उच्यते । त्रयः पित्र्ये इति । पित्र्ये पित्रादिस्थाने त्रय उदङ्मुखा उपवेश्याः ।
पशान्तरमाह एकैकमेव वा । वैश्वदेवे पित्र्ये च एकमेकमुपवेशयेत् । संभवतो विकल्पः । मा-
तामहानामप्येवं श्राद्धे निमन्त्रणादि द्वौ दैवे प्राक् त्रयः पित्र्ये उदगेकैकमेव वेत्येव मतं पितृ-
श्राद्धवत्कर्तव्यम् । पितृश्राद्धे मातामहश्राद्धे च वैश्वदेविकं वैश्वदेवतन्त्रेण वा कर्तव्यम् ।
तन्त्रशब्दः समुदायवाचक इति । यदा तु द्वौ वा त्रौ ब्राह्मणौ लब्धौ तदा तु वैश्वदेवे पात्रं
प्रकल्प्य उभयत्रैकैकं ब्राह्मणं नियुज्यात् । यथाह वसिष्ठः । यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे दैवं
तत्र कथं भवेत् । अन्नं पात्रे समुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य च । देवतायतने कृत्वा ततः श्राद्धं
प्रवर्तयेत् । प्रास्येदन्नं तदग्नौ तु दद्याद्वा ब्रह्मचारिण इति ॥ २२८ ॥

द्विगुणास्तु कुशान्दत्वा ह्युशन्तस्त्वेतृचा पितृन् ।

आवाह्य तदनुज्ञातो जपेदायन्तुनस्ततः ॥ २३३ ॥

ततो वैश्वदेवकाण्डानन्तरमपसव्यं यज्ञोपवीतं प्राचीनावीतं कृत्वा । अत्र ततइति वदता काण्डानुसमयो दर्शितः । पित्रादीनां त्रयाणां अयुग्मान्कुशान्द्विगुणभुमान् अमदक्षिणं वामतो विष्टरार्थमांसनेपूदकपूर्वकं दत्वा पुनरुदकं दद्यात् । अपः प्रदाय द्विगुणभुमान्कुशान्दत्वापः प्रदायेत्याश्वलायनस्मरणात् । एतच्चाद्यन्तयोरुदकदानं वैश्वदेवे पित्र्ये च प्रतिपदार्थमतिपादनार्थं द्रष्टव्यम् । अथ पितृन् पितामहान् प्रपितामहानावाहयिष्य इति ब्राह्मणान्ष्टव्रा आवाहयेति तैरनुज्ञातः उशन्तस्त्वा निधीयहीत्यनया ऋचा पित्रादीनावाह्य आयन्तुनः पितर इत्यादिना मन्त्रेणोपतिष्ठेत् ॥ २३३ ॥

अपहता इति तिलान्विकीर्य च समन्ततः ।

यवार्थास्तु तिलैः कार्याः कुर्यादर्घ्यादि पूर्ववत् ॥ २३४ ॥

दत्वार्घ्यं संस्तवांस्तेषां पात्रे कृत्वा विधानतः ।

पितृभ्यः स्थानमसीति न्युजं पात्रं करोत्यधः ॥ २३५ ॥

यवार्था यवसाध्यानि कार्याणि अवकिरणादीनि तिलैः कर्तव्यानि । ततोऽर्घ्यपात्रासादनाच्छादनान्तं पूर्ववत्कुर्यात् । तत्रायं विशेषः तिलानपहतामुरारक्षांसीत्यादिना मन्त्रेण ब्राह्मणान्परितोऽमदक्षिणमन्यवकीर्य राजतादिपात्रेषु त्रिव्युग्मकुशानिर्मितकूर्चानिर्हितेषु शस्त्रोदेवीरिति मन्त्रेणापः क्षिप्त्वा तिलोसिसोमदैवत्य इत्यादिमन्त्रेण तिलान्पुष्पगन्धानि च क्षिप्त्वा स्वर्धार्घ्या इति ब्राह्मणानां पुरतोऽर्घ्यपात्राणि स्थापयित्वा यादिव्या इति मन्त्रान्ते पितरिवन्तोऽर्घ्यं पितामहेदन्तेऽर्घ्यं प्रपितामहेदन्तेऽर्घ्यमिति ब्राह्मणानां हस्तेष्वर्घ्यं दद्यात् । एकैकमुभयत्र वेत्यस्मिन्नपि पक्षे पात्रत्रयं कार्यम् । एवमर्थं दत्वा तेषामर्घ्याणां संस्तवान् ब्राह्मणहस्तगलितार्घ्यादकानि पितृपात्रे गृहीत्वा दक्षिणाग्रं कुशस्तम्भं भूमौ निधाय तस्योपरि पितृभ्यः स्थानमसीत्यनेन मन्त्रेण तत्पात्रं न्युजमधोमुखं कुर्यात् । तस्योपरि अर्घ्यपात्रपवित्राणि निदध्यात् । अनन्तरं गन्धपुष्पधूपदीपाच्छादनानि पितरयन्ते गन्धः पितरिदं ते पुष्पमित्यादिना प्रयोगेण दद्यात् ॥ २३४ ॥ २३५ ॥

अग्नौ करिष्यन्नादाय पृच्छत्यन्नं घृतप्लुतम् ।

कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातो हुत्वाग्नौ पितृयज्ञवत् ॥ २३६ ॥

हुतशेषं प्रदद्यात्तु भाजनेषु समाहितः ।

यथालाभोपपन्नेषु रौप्येषु च विशेषतः ॥ २३७ ॥

प्राचीनावीत्यग्निमुपसमाधाय मेक्षणनादायावदानसंपन्ना जुहुयात् । सोमायपितृमते स्वधानम् ।
अग्नये कव्यवाहना यस्वधानम् इति पिण्डपितृयज्ञकल्पेनाग्नौ हुत्वा मेक्षणमनुमद्वत् हुतशेषं
मृन्मयवर्ज्यं यथाहोमोपपन्नेषु विशेषतो रौप्येषु पित्रादिभाजनेषु दद्यात् । न वैश्वदेवभाज-
नेषु । समाहितोऽनन्यमनस्कः । अत्र यद्यप्यग्रावित्यविशेषेणोक्तं तथाप्याहिताग्नेः सर्वाधान-
पक्षे औपासनाग्रेरभावात् पिण्डपितृयज्ञान्तरभाविनि पार्वणश्राद्धे विहितदक्षिणाग्नेः सन्निधा-
नादक्षिणाग्नौ होमः । कर्म स्मार्तं विवाहाग्रावित्यस्यापवाददर्शनात् । यथाह मार्कण्डेयः ।

विवाहाग्रावित्यस्यापवाददर्शनात् । यथाह मार्कण्डेयः ।

वगन्वष्टकादिषु त्रिष्वपि पिण्डपितृयज्ञकल्पातिदिशात् । काम्यादिषु चतुर्षु ब्राह्मणपाणवेव
होमः । यथाहर्गृह्यकाराः । अन्यष्टक्यं च पूर्वेषुमासि मास्यथ पार्वणम् । काम्यमभ्युदये-
ऽष्टम्यामेकोद्दिष्टमपाष्टमम् । चतुर्ष्वेष्टेषु साग्रीनां बह्वो होमो विधीयते । पित्र्यब्राह्मणहस्ते
स्यादुत्तरेषु चतुर्ष्वपि । अस्वार्थः । हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टका इत्यष्टका
विहिताः । तत्र नवम्यां यद्विक्रियते तदन्वष्टक्यम् । सप्तम्यां क्रियमाणं पूर्वेषु ॥ मासि
मासि कृष्णपक्षे पञ्चमीमध्मतिषु यस्यां कस्यांचित्तिथावन्वष्टक्यातिवेशेन यद्विहितं अमावा-
स्यायां पिण्डपितृयज्ञान्तरं यद्विहितं तत्पार्वणम् । स्वर्गादिकामनायां शुक्तिकादिनक्षत्रेषु
यद्विहितं तत्काम्यम् । अभ्युदयेषु पुत्रोत्पत्त्यादिषु तडागारामदेवताप्रतिष्ठादिषु च यद्विहि-
तम् । अष्टम्यां या अष्टका विहिता । एकोद्दिष्टं । अत्रैकोद्दिष्टशब्देन सृष्टिपिण्डीकरणं लक्ष-
यति तत्रैकोद्दिष्टस्यापि सद्भावात् । न केवलं पार्वणस्य साक्षादेकोद्दिष्टे तदभावात् । अथवा
गृह्यभाष्यकारमतेन साक्षादेकोद्दिष्टेऽपि पाणिहोमस्य सद्भावात्साक्षादेकोद्दिष्टमेव । एतेषाम-
ष्टानामाष्टेषु चतुर्षु साग्निकस्याग्नौ होमः । उत्तरेषु चतुर्षु पित्र्यब्राह्मणहस्ते निरग्निकस्यापि
प्रमीतपितृकस्य द्विजस्य पार्वणं नित्यमिति तस्यापि पाणावेव होमः । न निर्वसति यः श्राद्धं
प्रमीतपितृको द्विजः । इन्दुक्षये मासि मासि प्रायश्चित्तीयते तु स इति वचनात् । एवं काम्या-
भ्युदयिकाष्टकैकोद्दिष्टेषु पाणावेव । अथ्यमावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेदिति मनुस्मरणात् ।
पाणिदत्तस्य पृथगाग्रासप्रतिषेध उच्यते । यथाहर्गृह्यकाराः । अन्नं पाणितले दत्तं पृथगश्रन्त्य-
बुद्धयः । पितरस्तेन तृप्यन्ति शेषाद्यं न लभन्ति ते । यच्च पाणितले दत्तं यच्चान्यदुपक-
ल्पितम् । एकीभावेन भोक्तव्यं पृथग्भावो न विद्यत इति ॥ २३६ ॥ २३७ ॥

दत्त्वान्नं पृथिवीपात्रमिति पात्राभिमन्त्रणम् ।

ऋत्वेदंविष्णुरित्यन्ने द्विजाहुष्टं निवेशयेत् ॥ २३८ ॥

अग्नमोदनमूपपायसपृतादिकं भाजनेषु दत्त्वा पृथिवीते पात्रमित्यादिना मन्त्रेण पात्राभिम-
मन्त्रनिर्वाणम् । अन्नं दत्त्वा इदं विष्णुर्विषकमे इत्यनया ऋचा अन्ने द्विजाहुष्टं निवेशयेत् ।

तत्र च वैश्वदेवे यज्ञोपवीती विष्णो हव्यं रसेति । पित्र्ये प्राचीनावीती विष्णो कव्यं रसेति । विष्णो हव्यं च कव्यं च ब्रूयाद्रसेति वै क्रमादिति मनुस्मरणात् ॥ २३८ ॥

सव्याहृतिकां गायत्रीं मधुवाता इति वृचम् ।

जस्वा यथासुखं वाच्यं भुञ्जीरंस्तेऽपि वाग्यताः ॥ २३९ ॥

अनन्तरं विश्वेभ्यो देवेभ्य इदमन्नं परिविष्टं परिवेक्ष्यमाणं चातृप्तेरिति यवोदकेन देवे निवेद्य तथा पित्रे अमुकगोत्रायामुक्तशर्मेण इदमन्नं परिविष्टं परिवेक्ष्यमाणं चातृप्तेरिति तिलोदकप्रदानेन पित्रे निवेद्य एवं पितामहाय प्रपितामहाय च निवेद्यानन्तरमापोशनं दत्वा पूर्वोक्ताभिव्याहृतिभिः सहितां गायत्रीं मधुवाता इति वृचं मधुमधुमध्विति त्रिवारं जस्वा यथासुखं नुपध्वमिति ब्रूयात् । संकल्प्य पितृदेवेभ्यः सावित्रीं मधुमज्जपः । श्राद्धं निवेद्यापोशनं जुषमेषोऽथ भोजनम् । तथा गायत्रीं त्रिःसकृदपि जपेद्याहृतिपूर्विकाम् । मधुवाता इति वृचं मध्वित्येतन्निकं तथेति पारस्करादिवचनात् । भुञ्जीरंस्तेऽपि वाग्यताः । तेऽपि ब्राह्मणा वाग्यता मौनिनो भुञ्जीरन् ॥ २३९ ॥

अन्नमिष्टं हविष्यं च दद्यादक्रोधनोऽत्वरः ।

आतृप्तेस्तु पवित्राणि जस्वा पूर्वजपं तथा ॥ २४० ॥

अन्नं भक्ष्यभोज्यलेह्यचोप्येषयात्मकं पञ्चविधं इष्टं यद्ब्राह्मणाय प्रेताय कर्त्रे वा रोचते हविष्यं श्राद्धहविष्यं श्रीहिशालियवगोधूममुद्रमापमुन्यन्नकालशाकमहाशल्कैलाशुण्ठीमरीचहिङ्गुगुडशर्कराकपूरसैन्धवसांभरपनसनालिकेरकदलीबदरगव्यपयोदधिघृतपायसमधुमांसप्रभृति स्मृत्यन्तरप्रसिद्धं वेदितव्यम् । हविष्यमित्यनेनैवायोग्यस्य स्मृत्यन्तरप्रतिषिद्धस्य को-

क्रोधहेतुसंभवेऽपि । अत्रोऽन्यथः । आतृप्तेर्दद्यादिति संबन्धः । तुशब्दाद्यथा किंचिदुच्छिद्यते तथा दद्यात् । उच्छेषणस्य दासवर्गभागधेयत्वात् उच्छेषणं भूमिगतमजिह्मस्याशठस्य च । दासवर्गस्य तत्पित्रे भागधेयं प्रचक्षते इति मनुस्मरणात् । तथा आतृप्तेः पवित्राणि पुरुषसूक्तपावमानाभिभृतीनि जस्वा तृप्तान् ज्ञात्वा पूर्वोक्तं जपं च सव्याहृतिकामित्युक्तं जपेत् ॥ २४० ॥

अन्नमादाय तृप्ताः स्थ शेषं चैवानुमान्य च ।

तदन्नं विकिरेद्धमौ दद्याच्चापः सकृत्सकृत् ॥ २४१ ॥

अनन्तरं सर्वमन्नमादाय तृप्ताः स्थेति तान्ष्ट्वा तृप्ताः स्म इति तैरुक्तः शेषमप्यस्मि किंक्रियतामिति षट्त्वा इष्टैः सहोपभुज्यतामित्युपगम्य तदन्नं पितृस्थानब्राह्मणस्य पुरस्तादुच्छिष्टसन्निधौ दक्षिणाग्रदर्भान्तरितायां भूमौ तिलोदकप्रक्षेपपूर्वकं ये अग्निदग्ना इत्यनया

ऋचा निक्षिप्य पुनस्तिलोदकं प्रक्षिपेत् । तदनन्तरं ब्राह्मणहस्तेषु गण्डूपार्थं सकृत्सकृदपो
दद्यात् ॥ २४१ ॥

सर्वमन्नमुपादाय सतिलं दक्षिणामुखः ।

उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डान्दद्याद्दैः पितृयज्ञवत् ॥ २४२ ॥

पिण्डपितृयज्ञकल्पातिदेशेन चरुश्रपणसङ्गावेऽप्रौक्तरणशिष्टचरुशेषेण सह सर्वमन्नमु-
पादायागिसन्निधौ पिण्डान् दद्यात् । तदभावे ब्राह्मणार्थं कृतमन्नं सर्वमु-
पिण्डप्रदानम् । पादाय सतिलं तिलमिश्रं दक्षिणामुखः उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डपितृयज्ञक-
ल्पेन पिण्डान्दद्यात् ॥ २४२ ॥

मातामहानामप्येवं दद्यादाचमनं ततः ।

स्वस्ति वाच्यं ततः कुर्यादक्षय्योदकमेव च ॥ २४३ ॥

मातामहानामपि विश्वेदेवावाहनादिपिण्डप्रदानपर्यन्तं कर्म एवमेव कर्तव्यम् । अनन्तरं
अक्षय्योदकं ब्राह्मणानामाचमनं दद्यात् । स्वस्ति वाच्यं ततः कुर्यात् स्वस्ति ब्रूतेति
नम् । ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत् । तैश्च स्वस्तीत्युक्ते अक्षय्यमस्त्विति ब्रूतेति
ब्राह्मणहस्ते उदकदानं कुर्यात् । तैश्चाक्षय्यमस्त्विति वक्तव्यम् ॥ २४३ ॥

दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्या स्वधाकारमुदाहरेत् ।

वाच्यतामित्यनुज्ञातः प्रकृतेभ्यः स्वधोच्यताम् ॥ २४४ ॥

अनन्तरं यथाशक्ति हिरण्यरजतादिदक्षिणां दत्त्वा स्वधां वाचयित्वे इत्युक्त्वा तैर्ब्राह्म-
णैर्वाच्यतामित्यनुज्ञातः प्रकृतेभ्यः पित्रादिभ्यः मातामहादिभ्यश्च स्वधो-
क्षपावाचनम् । च्यतामिति स्वधाकारमुदाहरेत् ॥ २४४ ॥

वृयुरस्तु स्वधेत्युक्ते भूमौ सिधेत्ततो जलम् ।

विश्वेदेवाश्च ग्रीयन्तां विप्रैश्चोक्तमिदं जपेत् ॥ २४५ ॥

ते च ब्राह्मणा अस्तु स्वधेति वृयुः । तैरेवमुक्ते अनन्तरं कमण्डलुना भूमौ उदकं सिधेत् ।
ततो विश्वेदेवाः ग्रीयन्तामिति ब्रूयान् । ब्राह्मणैश्च ग्रीयन्तां विश्वेदेवा इत्युक्तं इदमनन्तरो-
च्यमानं जपेत् ॥ २४५ ॥

दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ।

श्रद्धा च नो मान्यगमद्रु देयं च नोऽस्तु ॥ २४६ ॥

दातारो हिरण्यादेः नोऽस्माकं कृतेऽभिवर्धन्तां पश्यो भवन्तु । वेदाश्च वर्धन्तां अन्त्य-

यनाध्यापनतदर्थज्ञानानुष्ठानद्वारेण । सन्ततिश्च पुत्रपौत्रादिपरम्परया ।
ब्राह्मणप्रार्थना । श्रद्धा च पित्र्यकर्मण्यास्था नोऽस्माकं माव्यगमत् मा गच्छतु । देयं च
हिरण्यादि बहु अपर्यन्तं अस्माकं भवत्विति जपेदित्यर्थः ॥ २४६ ॥

इत्युक्तोक्त्वा प्रिया वाचः प्रणिपत्य विसर्जयेत् ।

वाजेवाज इति प्रीतः पितृपूर्वं विसर्जनम् ॥ २४७ ॥

एवं पूर्वोक्तं प्रार्थनामन्त्रं जप्त्वा उक्त्वा च प्रिया वाचः धन्या वयं भवच्चरणयुगलरजः-
पवित्रीकृतमस्मन्मन्दिरं शाकाद्यशनश्लेष्मविगणय्य भवद्भिरनुगृहीता वयमित्वेवंरूपाः । प्र-
णिपत्य प्रदक्षिणापूर्वं नमस्कृत्य विसर्जयेत् । कथं विसर्जयेदित्याह । वाजे वाजेवतवाजि-
नोन इत्यनया ऋचा पितृपूर्वं प्रणितामहादि विश्वेदेवान्तं दर्भान्वारम्भेण उत्तिष्ठत पितर इति
प्रीतः सुम्रीतमना विसर्जनं कुर्यात् ॥ २४७ ॥

यस्मिंस्ते संस्त्रवाः पूर्वमर्घ्यपात्रे निवेशिताः ।

पितृपात्रं तदुत्तानं कृत्वा विप्रान्विसर्जयेत् ॥ २४८ ॥

यस्मिन्नर्घ्यपात्रे पूर्वमर्घ्यदानान्ते संस्त्रवा ब्राह्मणहस्तगलितार्घ्योदकानि निवेशिताः स्था-
पिताः तत्पितृपात्रं न्युज्जं सदुत्तानमूर्ध्वमुखं कृत्वा विप्रान्विसर्जयेत् । एतच्चाशीर्मन्त्रजपा-
दूर्ध्वं वाजेवाजे इत्यतः प्राक् द्रष्टव्यम् । कृत्वा विसर्जयेदिति क्त्वाप्रत्ययश्रवणात् ॥ २४८ ॥

प्रदक्षिणमनुव्रज्य भुञ्जीत पितृसेवितम् ।

ब्रह्मचारी भवेत्तां तु रजनीं ब्राह्मणैः सह ॥ २४९ ॥

अनन्तरमासीमान्तं ब्राह्मणाननुव्रज्य तैरास्पतामित्यनुज्ञातः तान्प्रदक्षिणीकृत्य प्रतिनि-
ष्टुतः पितृसेवितं श्राद्धशिष्टमिष्टैः सह भुञ्जीत । नियम एवायं न परिसंख्याः । मांसे तु यथा-
रुचीति द्विजकाम्येत्यत्रोक्तम् । यस्मिन्दिने श्राद्धं कृतं तत्संबन्धिनीं रात्रिं भोक्तृभिर्ब्राह्म-
णैः सह कर्ता ब्रह्मचारी भवेत् । तुशब्दात्पुनर्भोजनादिरहितोऽपि भवेत् । दन्तधावनताम्बूलं
स्निग्धस्तानमभोजनम् । रत्नौषधपरान्नानि श्राद्धकृत्सप्त वर्जयेत् । पुनर्भोजनमध्वानं भाराध्य-
यनमैधुनम् । दानं प्रतिग्रहं होमं श्राद्धभुज्यत्वं वर्जयेदिति वचनात् ॥ २४९ ॥

एवं पार्वणे श्राद्धमुक्तेदानीं वृद्धिश्चादमाह

एवं प्रदक्षिणावृत्को वृद्धौ नान्दीमुखान्पितृन् ।

यजेत दधिकर्कन्धूमिश्रान्पिण्डान्यवैः क्रियाः ॥ २५० ॥

वृद्धौ पुत्रजन्मादिनिमित्ते श्राद्धे एवमुक्तेन प्रकारेण पितृन्यजेत पूजयेत् । तत्र विशेष-
माह । प्रदक्षिणावृत्क इति । प्रदक्षिणा आवृत् अनुष्ठानपद्धतिर्यस्यासौ प्र-
वृद्धिश्चादम् । दक्षिणावृत्कः । प्रदक्षिणप्रचार इति यावत् । नान्दीमुखानिति पितृणां वि-
शेषणम् । अतश्चावाहनादौ नान्दीमुखान्पितृनावाहयिष्ये नान्दीमुखान् पितामहानित्यादिम्-

योगो द्रष्टव्यः । कथं यजेतेत्याह दधिकर्कन्धूमिश्रान् कर्कन्धूर्वदरीफलं दध्ना वदरीफलैश्च मि-
श्रान् पिण्डान्दत्त्वा यजेतेपि संवध्यते । तिलसाध्याः सर्वाः क्रिया यवैः कर्तव्याः । अत्र च
घ्राहणसंख्या दशितैव युग्मान्दैवे यथाशक्तीति । अत्र प्रदक्षिणावृत्तादिपरिगणनमन्येषामपि
स्मृत्यन्तरोक्तानां विशेषधर्माणां प्रदर्शनार्थम् । यथाहाश्वलायनः । अथभ्युदयिके युग्मा घ्रा-
हणाः अमूला दर्भाः प्राञ्जुस्वा यज्ञोपवीती स्यात्प्रदक्षिणमुपचारो यवैस्तिलार्थो गन्वादिदानं द्विद्विः
ऋजुदर्भानासने दद्यात् । यवोसि सोमदेवत्यो गोसवे देवनिर्मितः । प्रत्नवादिः प्रत्तः पुष्ट्या नान्दी-
मुखान् पितृनिर्मोल्लोकान्म्रीणयुहि नः स्वाहेति यवावपनम् । विश्वेदेवा इदं वोर्ध्वं नान्दीमुखाः पि-
तर इदं वोर्ध्वमिति यथालिङ्गमव्येदानम् । पाणो होमोऽग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृ-
मते स्वाहेति मधुवाता ऋतायत इति तृचः स्याने उपास्मै गायतेति पञ्च मधुमतीः श्रापयेत् ।
अक्षं नमीमदन्तेति पष्ठोम् । आचान्तेषु भुक्ताशयान् गोमयेनोपलिप्थ प्राचानाग्रान्दर्भान्संस्तीर्य
तेषु घृषदाग्न्यमिश्रेण भुक्तशेषेणैकैकस्य द्वौद्वौ पिण्डौ दद्यादित्यादि । यद्यपि पितृन्यजतेति
सामान्येनोक्तं तथापि श्राद्धत्रयं क्रमश्च स्मृत्यन्तरादवगन्तव्यः । यथाह शातातपः । मातुः
श्राद्धं तु पूर्वं स्यात्पितृणां तदनन्तरम् । ततो मातामहानां च वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतमिति ॥२९०॥

एकोद्दिष्टं देवहीनमेकार्घ्यैकपवित्रकम् ।

आवाहनामौकरणरहितं ह्यपसव्यवत् ॥ २५१ ॥

एकोद्दिष्टं एक उद्दिष्टो यस्मिन् श्राद्धे तदेकोद्दिष्टमिति कर्म नामधेयम् । शेषं पूर्ववदाचरे-
दित्युपसंहारात् । पार्वणसकलधर्मप्राप्तौ विशेषोऽभिधीयते । देवरहितं वि-
एकोद्दिष्टमाह । श्वेदेवरहितं एकार्घ्यपात्रमेकदर्भपवित्रकं च आवाहनामौकरणहोमेन च र-
हितम् । अपसव्यवत् प्राचीनावीतव्रतमूत्रवत् । अनेनानन्तरोक्तान्युदयिके यज्ञोपवीतित्वं
सूचयति ॥ २९१ ॥

उपतिष्ठतामक्षय्यस्थाने विप्रविसर्जने ।

अभिरम्यतामिति वदेद्रूप्युस्तेऽभिरताः सह ॥ २५२ ॥

किञ्च । यदुक्तं स्वास्ति वाच्यं ततः कुर्यादक्षय्योदकमेव चेति तत्राक्षय्यस्थाने उपतिष्ठ-
तामिति यदेत् । विप्रविसर्जने कर्तव्ये वाजेवाज इति जपानन्तरं दर्भान्वारम्भेणाभिरम्यता-
मिति द्रव्यात् । ते चाभिरताः स्म इति द्रव्युः । हेति प्रसिद्धम् । शेषं पूर्ववदिति यावत् । ए-
तच्च मध्याह्ने कर्तव्यम् । यथाह देवळः । पूर्वाह्ने दैविकं कर्म अपराह्ने तु पैतृकम् । एको-
द्दिष्टं तु मध्याह्ने मातृद्विनिमित्तकमिति । भुञ्जीत पितृसेवितमित्येकोद्दिष्टविशेषे निषेधो दृ-
श्यते । नवश्राद्धेषु यच्छिष्टं गृहे पर्युषितं च यत् । दम्पत्योर्भुक्तशिष्टं च न भुञ्जीत कदान-
नेति नवश्राद्धं तु दर्शितम् । मयमेऽदि तृतीयेऽदि पञ्चमे सप्तमे तथा । नवमीकादुरो चैव
गणपश्राद्धमूच्यते ॥ २९२ ॥

गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात्पात्रचतुष्टयम् ।

अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसिञ्चयेत् ॥ २५३ ॥

ये समाना इति द्वाभ्यां शेषं पूर्ववदाचरेत् ।

एतत्सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि ॥ २५४ ॥

सपिण्डीकरण-
माह । गन्धोदकतिलैर्युक्तं पात्रचतुष्टयं अर्घ्यसिद्धयर्थं पूर्वोक्तविधिना कुर्यात् । तिलैर्युक्तं पात्रचतुष्टयं वदता पितृवर्गे चत्वारो ब्राह्मणादर्शिताः । वैश्वदेवे द्वौ स्थितावेव । अत्र प्रेतपात्रोदकं किञ्चिद्वशेषं त्रिधा विभज्य पितृपात्रेषु से-
चयेत् । ये समानाः समनस इति द्वाभ्यां मन्त्राभ्याम् । शेषं विश्वेदेवावाहनादिविसर्जनान्तं पूर्ववत् पार्वणवदाचरेत् । प्रेतार्घ्यपात्रावशिष्टोदकेन प्रेतस्थानब्राह्मणहस्तेऽर्घ्यं दत्त्वा शेषमेको-
द्दिष्टवत्समापयेत् । पित्र्येषु त्रिषु पार्वणवत् । एतत्सपिण्डीकरणमन्तरोक्तमेकोद्दिष्टं च ततः प्रागुक्तम् । स्त्रिया अपि मातुरपि कर्तव्यं । एवं वदता पार्वणे मातृश्राद्धं एव कर्तव्यमित्युक्तं भ-
वति । अत्र प्रेतशब्दं पितुःप्रपितामहविषयं केचिद्वर्णयन्ति । तस्य त्रिष्वन्तर्भावेन सपिण्डीक-
रणोत्तरकालं पिण्डदानादिनिवृत्त्युपपत्तेः । समनन्तरमृतस्योत्तरत्र पिण्डोदकदानानुवृत्तेरन्त-
र्भावो न युक्तः । अत एवाह यमः । यः सपिण्डीकृतं प्रेतं पृथक्पिण्डे नियोजयेत् । विधिघ्नस्तेन भ-
वति पितृहा चोपजायत इति । प्रकर्षेण इतः प्रेत इति चतुर्थेऽपि प्रेतशब्दोपपत्तेः । प्रेतस्य एव
निष्प्रणीयादिति च प्रयोगदर्शनात् । अपि च सपिण्डीकरणं श्राद्धं देवपूर्वं नियोजयेत् । पितृने-
वाशयेत्तत्र पुनः प्रेतं न निर्दिशेदिति । सपिण्डीकरणोत्तरकालं प्रेतस्य श्राद्धादिप्रतिषेधो हृदयते
स चानन्तरमृतस्य न संभवति । अमावास्यादौ श्राद्धविधानात् । सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे वि-
निवर्तत इत्येतदपि वचनं चतुर्थस्य त्रिष्वन्तर्भाव एव घटते । चतुर्थस्य पिण्डत्रयव्यापित्वं पञ्चमस्य
पिण्डद्वयव्यापित्वं षष्ठ्यैकपिण्डव्यापित्वं सप्तमे निवृत्तिरिति । पितृपात्रेष्वित्येतदपि पितृमुख्य-
त्वादस्मिन्नेव पक्षे घटते नान्यथा प्रपितामहप्रमुखत्वात् । तस्मात्पितृपात्रेषु तत्प्रेतपात्रं प्रसिञ्च-
येदिति तद्व्युक्तम् । न ह्यत्र पिण्डसंयोजनमुत्तरत्र पिण्डदानादिनिवृत्तिप्रयोजनम् । अपितु पितुः
प्रेतत्वनिवृत्त्या पितृत्वप्राप्त्यर्थं प्रेतत्वं च क्षुत्तृष्णोपजनितात्यन्तदुःखानुभवावस्था । यथाह मा-
र्कण्डेयः । प्रेतलोके तु वसतिर्दृष्टां वर्षं प्रकीर्तिता । क्षुत्तृष्णे प्रत्यहं तत्र भवेतां भृगुनन्दनेति
पितृत्वप्राप्तिश्च वस्त्रादिश्राद्धदेवतासंबन्धः । प्राक्तनैकोद्दिष्टसहितेन सपिण्डीकरणेन प्रेतत्वनि-
वृत्त्या पितृत्वं प्राप्नोतीत्यवगम्यते । यस्यैतानि न दत्तानि प्रेतश्राद्धानि षोडश । प्रेतत्वं सु-
स्थिरं तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरपि । तथा । चतुरो निर्वपेत्पिण्डान्पूर्वं तेषु समापयेत् । ततः प्रभृति वै
प्रेतः पितृसामान्यमश्रुत इत्यादिवचनात् । यः सपिण्डीकृतं प्रेतमित्यनेनापि पृथगेकोद्दिष्टवि-
धानेन पिण्डदाननिषेधात्पार्वणविधानेन सह पिण्डदानमवगम्यते । एतच्च सांवेत्सरिकपाशि-
कैकोद्दिष्टविधानाद्योपपाद्यते । यदपि पुनः प्रेतं न निर्दिशेदिति तदपि प्रेतशब्दं नोच्चारये-
त् । अपितु पितृशब्दमेवेत्येवमर्थः । न च प्रकर्षगमनात्तत्रैव प्रेतशब्दः । यतो विशिष्टदुःखानु-
भवावस्था प्रेतशब्देन रूढ्याभिधीयत इत्युक्तं योऽपि प्रणीतमात्रे प्रेतशब्दप्रयोगः सोऽपि भूतपू-
र्वगत्या सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तत इति च प्रथमस्य पिण्डस्य चतुर्थस्यापित्वात् द्विती-

मातुः सपिण्डीकरणेऽपि विरुद्धानीव वाक्यानि दृश्यन्ते तत्र पितामह्यादिभिः सार्धं सपिण्डीकरणं स्मृतम् । तथा भर्त्रापि भार्यायाः स्वमात्रादिभिः सह सपिण्डीकरणं कर्तव्यमिति पैठीनसिराह । अपुत्रायां मृतायां तु पतिः कुर्यात्सपिण्डताम् । श्वश्र्वादिभिः सहैवास्या सपिण्डीकरणं भवेदिति पत्यासह सपिण्डीकरणम् । यम आह । पत्या चैकेन कर्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः । सा मृतापि हि तेनैक्यं गता मन्त्राहुतिव्रतैरिति । उशनसा तु मातामहेन सह सपिण्डीकरणमुक्तम् । पितुः पितामहे यद्वत्पूर्णं संवत्सरे सुतैः । मातुर्मातामहे तद्वदेवा कार्या सपिण्डता । तथा । पिता पितामहे योज्यः पूर्णं संवत्सरे सुतैः । माता मातामहे तद्वदित्याह भगवान्निश्व इत्येवं विविधेषु वचनेषु सत्सु अपुत्रायां भार्यायां प्रमृतायां मर्ता स्वमात्रैव सापिण्ड्यं कुर्यात् । अन्वारोहणे तु पुत्रः स्वपित्रैव मातुः सापिण्ड्यं कुर्यात् । आमुरादिविवाहोत्पन्नः पुत्रिकासुतश्च मातामहेनैव । द्राक्षादिविवाहोत्पन्नः पित्रा मातामहेन पितामह्या वा विकल्पेन कुर्यात् । अत्रापि यदि नियतो वंशसमाचारस्तदानीं तथैव कुर्यात् । वंशसमाचारोऽप्यनियतश्चेत्तदात्मनस्तुष्टिरेव चेति यथारुचि कुर्यात् । तत्र च येन केनापि मातुः सापिण्ड्येऽपि यत्रान्वष्टकादिषु मातृश्राद्धं पृथग्विहितं अन्वष्टकासु वृद्धौ च गयायां च क्षयेऽहनि । मातुः श्राद्धं पृथक्कुर्यादन्यत्र पतिना सह । तत्र पितामह्यादिभिरेव पार्ष्णश्राद्धं कर्तव्यम् । अन्यत्र पतिना सहेति पतिसापिण्ड्ये तदंशभागित्वात् । मातामहसापिण्ड्ये तदंशभागित्वात्तेनैव सह । यथाह शातातपः । एकमूर्तित्वमायाति सपिण्डीकरणे कृते । पत्नी पतिपितृणां च तस्मादंशेन भागिनीति । एवं सति मातामहेन मातुः सापिण्ड्ये मातामहश्राद्धं पितृश्राद्धवद्विष्यमेव । पत्या पितामह्या वा मातुः सापिण्ड्ये मातामहश्राद्धं न नित्यं । कृते अभ्युदयः अकृते न मत्प्रवाय इति निर्णयः ॥ २९३ ॥ २९४ ॥

अर्वाक्सपिण्डीकरणं यस्य संवत्सराद्भेदवत् ।

तस्याप्यन्नं सोदकुम्भं दद्यात्संवत्सरं द्विजे ॥ २५५ ॥

संवत्सरादर्वाक्सपिण्डीकरणं यस्य कृतं तस्य तदुद्देशेन प्रतिदिवसं प्रतिमासं वा यावत्संवत्सरं शक्यनुसारेणाग्नमुदकुम्भसहितं ब्राह्मणाय दद्यात् । अर्वाक्संवत्सरादिनि वदता सपिण्डीकरणं संवत्सरे पूर्णं प्राप्तेति दर्शितम् । यथाहाश्वलायनः । अथ सपिण्डीकरणं संवत्सरान्ते द्वादशाहे वेति । कात्यायनोऽप्याह । ततः संवत्सरे पूर्णं सपिण्डीकरणं भवेत् । त्रिपक्षे वा यदाचार्यागृह्णिरापच्यते तदेति द्वादशाहे त्रिपक्षे वृद्धिप्राप्ती संवत्सरे वेति चत्वारः पक्षा दर्शिताः । तत्र द्वादशाहे पितुः सपिण्डीकरणं साम्रिकेन कार्यम् । सापिण्डीकरणं विना पिण्डपितृयज्ञासिद्धेः । साम्रिकस्तु यदा कर्ता प्रेतो वाप्यग्निमान् भवेत् । द्वादशाहे तदा कार्यं सपिण्डीकरणं पितुरिति वचनात् । निरग्निस्तु त्रिपक्षे वृद्धिप्राप्ती संवत्सरे वा कुर्यात् । यदा प्राक्संवत्सरात्सपिण्डीकरणं तदा षोडशश्राद्धानि कृत्वा सपिण्डीकरणं कार्यम् । उत सपिण्डीकरणं कृत्वा स्वस्वकाले तानि कर्तव्यानीति मंदायः । उभयथा वचनदर्शनात् ।

श्राद्धानि षोडशादंता नैव कुर्यात्सपिण्डताम् । श्राद्धानि षोडशापाद्य विदधीत सपिण्डता-
मिति । षोडशश्राद्धानि च । द्वादशाहे त्रिपक्षे च पण्मासे मासि चाब्दिके । श्राद्धानि षो-
डशैतानि संस्मृतानि मनीषिभिरिति दर्शितानि । तथा । यस्यापि वत्सरादर्वाक्सपिण्डीकरणं
भवेत् । मासिकं चोदकुम्भं च देयं तस्यापि वत्सरमिति । तत्र सपिण्डीकरणं कृत्वा स्वका-
ल एवैतानि कर्तव्यानीति प्रथमः कल्पः । अप्राप्तकालत्वेन प्रागनधिकारात् । यदपि वचनं
षोडशश्राद्धानि कृत्वा सपिण्डीकरणं संवत्सरात्प्रागपि कर्तव्यमिति सोऽयमाप्तकल्पः । यदा
त्याप्तकल्पत्वेन प्राक्सपिण्डीकरणात् भेतश्राद्धानि करोति तदैकोद्दिष्टविधानेन कुर्यात् । यदा
तु मुख्यकल्पेन स्वकाल एव करोति तदाब्दिकं श्राद्धं यो यथा करोति पार्वणमेकोद्दिष्टं
वा तथा मासिकानि कुर्यात् । सपिण्डीकरणादर्वाक्पूर्वं श्राद्धानि षोडश । एकोद्दिष्टविधा-
नेन कुर्यात्सर्वाणि तानि तु । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यदा कुर्यात्तदा पुनः । मत्स्येन यो यथा
कुर्यात्तथा कुर्यात्स तान्यपीति स्मरणात् । एतच्च भेतश्राद्धसहितं सपिण्डीकरणं संविभक्तध-
नेषु बहुषु भ्रातृषु सत्स्वप्येकेनैव कृतेनालं न सर्वैः कर्तव्यम् । नवश्राद्धं सपिण्डत्व श्राद्धा-
न्यपि च षोडश । एकेनैव तु कार्याणि संविभक्तधनेष्वपीति स्मरणात् । इदं च भेतश्राद्धस-
हितं सपिण्डीकरणं असंन्यासीनां पुत्रादिभिर्नियमेन कर्तव्यम् । भेतत्वविमोक्षार्थत्वात् । सं-
न्यासीनां तु न कर्तव्यम् । यथाहोशनाः । एकोद्दिष्टं न कुर्वीत यतीनां चैव सर्वदा । अहन्ये-
कादशे प्राप्ते पार्वणं तु विधीयते । सपिण्डीकरणं तेषां न कर्तव्यं सुतादिभिः । त्रिदण्डग्रह-
णादेव भेतत्वं नैव जायत इति । पुत्रसंनिधाने येन सगोत्रादिना दाहसंस्कारः कृतस्तेनैवाद्-
शाहान्तं तमेतकर्म कर्तव्यम् । असगोत्रः सगोत्रो वा स्त्री दद्याद्यदि वा पुमान् । मधमेऽहनि यो
दद्यात्स दशाहं समापयेदिति स्मरणात् । शूद्राणामप्येतत्कर्तव्यममन्त्रकं द्वादशेऽङ्गि । एवं सपि-
ण्डीकरणं मन्त्रवर्ज्यं शूद्राणां द्वादशेऽङ्गीति विष्णुस्मरणात् । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं सांयत्सारिक-
पार्वणादीनि पुत्रस्य नियमेनैव कार्याणि अन्येषामनियतानि ॥ २५५ ॥

मृतेऽहनि तु कर्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम् ।

प्रतिसंवत्सरं चैवमाद्यमेकादशेऽहनि ॥ २५६ ॥

मृतेऽहनि प्रतिमासं संवत्सरं यावदेकोद्दिष्टं कार्यं । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रतिसंवत्सरमेव एको-
द्दिष्टमेव कर्तव्यं । आद्यं सर्वेकोद्दिष्टमकृतिमृतमेकोद्दिष्टमेकादशेऽहनि । मृतदि-
पांश्चिरालनाद् । वसापरिज्ञाने तच्छ्रवणदिवसे अमावास्यायां वा कार्यम् । अपरिज्ञाते मृतेऽहनि
अमावास्यायां श्रवणदिवसे वेति स्मरणात् । अमावास्यायामिति गमनमाससंबन्धिन्याममावास्याया-
मिति । मयासदिवसे देयं तन्मासेन्दुसत्येऽपि वेति स्मरणात् । मृतेऽहनीत्यत्राहिताग्नेर्विशेषो जात-
कर्ण्योक्तः । ऊर्ध्वं त्रिपक्षाद्यङ्गश्राद्धं मृतेऽहन्त्येव तद्वेत् । अघस्तु कारयेदाहादाहिताग्नेर्द्विग-
न्मन इति । तत्र त्रिपक्षादर्वाग्यत्मेतत्कर्म सदाहदिवसादारभ्याहिताग्नेः कार्यम् । त्रिपक्षादूर्ध्वं
यत्तद्ग्राह्यं तन्मरणदिवस एवेत्यर्थः । अनाहिताग्नेस्तु सर्वं मृताह एव । आद्यमेकादशेऽहनी-

त्याशौचोपलक्षणमिति केचित् । शुचिना कर्म कर्तव्यं इति शुद्धेरङ्गत्वात् अथाशौचापगम इति सामान्येन सर्वेषां वर्णानामुपक्रम्यैकोद्दिष्टस्य विष्णुना विहितत्वाच्च । तदयुक्तम् । एकादशेऽदि यच्छ्राद्धं तत्सामान्यमुदाहृतम् । चतुर्णामपि वर्णानां सूतकं च पृथक्पृथगिति पैठीनसिस्मरणविरोधात् । आद्यं श्राद्धमशुद्धोऽपि कुर्यादेकादशेऽहनि । कर्तुस्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव स इति शंखवचनविरोधाच्च । सामान्योपक्रमं विष्णुवचनं दशाहाशौचविषयमपि घटते प्रतिसंवत्सरं चैवमिति । प्रतिसंवत्सरं मृतेऽहनि एकोद्दिष्टमुपदिष्टं योगीश्वरेण । तथाच स्मृत्यन्तरम् । वर्षेवर्षे तु कर्तव्या मातापित्रोस्तु सत्क्रिया । अद्वैवं भोजयेच्छ्राद्धं पिण्डमेकं च निर्वपेदिति । यमोऽप्याह । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रतिसंवत्सरं सुतः । मातापित्रोः पृथक्कुर्यादेकोद्दिष्टं मृतेऽहनीति । व्यासस्तु पार्वणं प्रतिपेधयति । एकोद्दिष्टं परित्यज्य पार्वणं कुरुते नरः । अकृतं तद्विजानीयाद्वेच्च पितृघातक इति । जमदग्निस्तु पार्वणमाह । आपाद्य च सपिण्डत्वमौरसो विधिवत्सुतः । कुर्वीत दर्शवच्छ्राद्धं मातापित्रोः क्षयेऽहनीति । शातातपोऽप्याह । सपिण्डीकरणं कृत्वा कुर्यात्पार्वणवत्सदा । प्रतिसंवत्सरं विद्वाश्छामलेयोदितो विधिरित्येवंवचनविप्रतिपत्तौ दाक्षिणात्या ह्येवं व्यवस्थामाहुः । औरसक्षेत्रजाम्यां मातापित्रोः क्षयाहे पार्वणमेव कर्तव्यम् । दत्तकादिभिरेकोद्दिष्टमिति । जातूकर्णवचनात् । प्रत्यब्दं पार्वणेनैव विधिना क्षेत्रजौरसौ । कुर्यातामितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुता दशेति तदसत् । न ह्यत्र क्षयाहवचनमस्ति अपितु प्रत्यब्दमिति । संति च क्षयाहव्यतिरिक्तानि प्रत्यब्दश्राद्धानि अक्षय्यतृतीयामाघीवैशाखीप्रभृतिषु । अतो न क्षयाहविषयपार्वणैकोद्दिष्टव्यवस्थापनयालम् । यत्तु पराशरवचनम् । पितुर्गतस्य देवत्वमौरसस्य त्रिपौरुषम् । सर्वत्रानेकगोत्राणामेकस्यैव मृतेऽहनीति । तदपि न व्यवस्थापकं । यस्मादयमर्थः । देवत्वं गतस्य सपिण्डीकृतस्य पितुः सर्वत्रौरसेन त्रिपौरुषं पार्वणं कार्यम् । अनेकगोत्राणां भिन्नगोत्राणां मातुलादीनां क्षयेऽहनि यच्छ्राद्धं तदेकस्यैकोद्दिष्टमेवेति । किञ्च । सपिण्डीकरणादूर्ध्वमप्येकोद्दिष्टमेव कर्तव्यमौरसेनापित्युक्तं पैठीनसिना । एकोद्दिष्टं हि कर्तव्यमौरसेन मृतेऽहनि । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं मातापित्रोर्न पार्वणमिति । उद्दीच्याः पुनरेवं व्यवस्थापयन्ति । आमवास्यायां भाद्रपदकृष्णपक्षे वा मृताहे पार्वणमन्यत्र मृताह एकोद्दिष्टमेवेति । आमवास्या क्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽथवा पुनः । पार्वणं तत्र कर्तव्यं नैकोद्दिष्टं कदाचनेति स्मरणात् । तदपि नाद्रियन्ते श्रद्धाः । अनिश्रितमूढेनानेन वचनेन निश्रितमूलानां नह्नां क्षयाहमात्रपार्वणविषयाणां वचनानाममवास्याप्रेतपक्षमृताहविषयत्वेनातिसंकोचस्यायुक्तत्वात् । सामान्यवचनानर्थक्याच्च । तत्रहि सामान्यवचनस्य विशेषवचनेनोपसंहारः । यत्र सामान्यविशेषसंबन्धज्ञानेन वचनद्वयमर्थवत् । यथा सप्तदशसामिधेनीरनुव्यादित्यन्तरम्याधीतस्य विकृतिमात्रविषयस्य सप्तदशवाक्यस्य मामिधेनीलक्षणद्वारसंमन्वेनार्धवशान् मित्रविन्दादिप्रकरणपठितेन सप्तदशवाक्येन मित्रविन्दाद्यधिकारात्पूर्वसंबन्धबोधेनार्धवत्ता मित्रविन्दादिप्रकरणे उपसंहारः । इह तु ह्ययोर्मृताहमात्रविषयत्वात्प्राथम्यवत्तेति अतोऽत्र पार्श्विकैकोद्दिष्टनिवृत्तिफलकतया पार्वणनियमविधानं युक्तम् । नैकोद्दिष्टवचनानां मातापितृक्षयाहविषयत्वेन पार्वणवचनानां च तदन्यस्याहविषयत्वेन व्यख्या

युक्ता । उभयत्रापि मातापितृमुतग्रहणस्य विद्यमानत्वात् । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रतिसंवत्सरं
 स्मृतेः । मातापित्रोः पृथक्कार्यमेकोदिष्टं मृतेऽहनीति । तथा आपाद्य सह पिण्डत्वमौरसो वि-
 धिवत्सुतः । कुर्वीत दर्शवच्छ्राद्धं मातापित्रोः क्षयेऽहनीति । यदपि कैश्चिदुच्यते । माता-
 पित्रोः क्षयाहे साग्निः पार्वणं कुर्यान्निरग्निरेकोदिष्टमिति वर्षे वर्षे सुतः कुर्यात्पार्वणं योऽग्नि-
 मान् द्विजः । पित्रोरनग्निगन्धीर एकोदिष्टं मृतेऽहनीति सुमन्तुस्मरणात् । तदपि सत्प्रति-
 पक्षत्वादुपेक्षणीयम् । नद्धग्रयस्तु ये विमा ये चैकाग्रय एव च । तेषां सपिण्डनादूर्ध्वमेकोदिष्टं
 न पार्वणमिति स्मरणात् । तत्रैवं निर्णयः । संन्यासिनां क्षयाहे मुतेन पार्वणमेव कर्तव्यम् ।
 एकोदिष्टं यतेर्नास्ति त्रिदण्डग्रहणादिह । सपिण्डीकरणाभावात्पार्वणं तस्य सर्वदेति प्रचे-
 तसः स्मरणात् । अमावास्याक्षयाहे प्रेतपक्षस्तथाहे च पार्वणमेव । अमावास्या क्षयो यस्य मे-
 तपक्षेऽपवा पुनरित्वादिवचनस्योक्तरीत्या नियमपरत्वात् । अन्यत्र क्षयाहे पार्वणैकोदिष्टयो-
 र्ग्रीहियवद्विकल्प एव । तथा वंशसमाचारव्यवस्थायां सत्यां व्यवस्थितो विकल्पः । असत्या-
 भेच्छिक इत्यलमतिप्रसंगेन ॥ २५६ ॥

नित्यश्राद्धाद्यतिरिक्तसर्वश्राद्धक्षेपमिदमभिधीयते

पिण्डांस्तु गोऽजविप्रेभ्यो दद्यादमौ जलेऽपि वा ।

प्रक्षिपेत्सत्सु विप्रेषु द्विजोच्छिष्टं न मार्जयेत् ॥ २५७ ॥

पूर्वदत्तानां पिण्डानां पिण्डस्य वा प्रतिपत्तिरियं गवे अजाय ब्राह्मणाय वा तदधिने
 पिण्डप्रक्षेपस्थ- पिण्डान्दद्यात् । अमावस्यापि जले वा प्रक्षिपेत् । किंच । सत्सु विप्रेषु भो-
 लम् । जनदेशावस्थितेषु द्विजोच्छिष्टं न मार्जयेत् नोद्धासयेत् ॥ २५७ ॥

हविष्यान्नेन वै मासं पायसेन तु वत्सरम् ।

मात्स्यहारिणकौरभ्रशाकुनच्छागपार्षतेः ॥ २५८ ॥

एणरौरववाराहशाशैर्मासैर्यथाक्रमम् ।

मासवृद्ध्याभिवृष्यन्ति दत्तैरिह पितामहाः ॥ २५९ ॥

हविष्यं हविर्योग्यं तिलग्रीहादि । यथाह मनुः । तिलैर्ग्रीहियवैर्माषैरिर्मूलफलेन वा ।

मौज्यविशेषेण षष्ठ्यविशेषनाह । दत्तेन मासं प्रीयन्ते विधिवत्पितरो नृणामिति । तदन्नं हविष्यान्नं तेन मासं
 पितरस्तृप्यन्तीत्यनागतेनान्वयः । पायसेन गव्यपयःसिद्धेन संवत्सरम् ।
 संवत्सरं तु गव्येन पयसा पायसेन वेति स्मरणात् । मत्स्यो भक्ष्यः पाटी-

नादिस्तस्येदं मात्स्यं हरिणस्ताम्रमृगः एणः कृष्णः । एणः कृष्णमृगो ज्ञेयस्ताम्रो हरिण उ-
 च्यत इत्यायुर्वेदस्मरणात् । तस्येदं हारिणकं अविः उरभ्रस्तत्संन्धि औरभ्रं शाकुनं भक्ष्यप-
 क्षिसंन्धि । छागः अनस्तदीयं छागं । एषचित्रमृगस्तन्मांसं पार्षतं । एणः कृष्णमृगस्त-
 त्पिशितमेणं । रुरुः शंवरस्तत्प्रभवं रौरवं । वाराहः आरण्यमूकरस्तत्त्वं वाराहं । शाशस्येदं शाशं
 एभिर्मासैः पितृभ्यो दत्तैर्हविष्यान्नेन वै मासमित्युक्तत्वात्तत ऊर्ध्वं यथाक्रमं एकैकमासद्वया
 पितरस्तृप्यन्ति ॥ २५८ ॥ २५९ ॥

खह्नामिपं महाशल्कं मधु मुन्यन्नमेव च ।

लोहामिपं महाशाकं मांसं वार्धीणसस्य च ॥ २६० ॥

यद्ददाति गयास्थश्च सर्वमानन्त्यमश्रुते ।

तथा वर्षात्रयोदश्यां मघासु च विशेषतः ॥ २६१ ॥

किंच । खह्ना गण्डकस्तस्य मांसं महाशल्को मत्स्यभेदः मधु माक्षिकं मुन्यन्नं सर्वमार-
भ्यं नीवारादि लोहो रक्तच्छागः तदामिपं लोहामिपं महाशाकं कालशाकं वार्धीणसो वृद्धः श्वे-
तच्छागः । त्रिपिबं त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिम् । वार्धीणसं तु तं माहुर्याज्ञिकाः श्रा-
द्धकर्मणीति याज्ञिकमसिद्धः त्रिपिबः । पिबतः कर्णौ जिह्वा च यस्य जलं स्पृशति सः त्रि-
पिबिः पिबतीति त्रिपिबः तस्य वार्धीणसस्य मांसं यद्ददाति गयास्थश्च यात्किचिच्छाकादिकमपि
गयास्थो ददाति चशब्दाद्गङ्गाद्वारादिषु च । गङ्गाद्वारे प्रयागे च नैमिषे पुष्करेऽर्द्धदे । संनि-
हृत्या गयायां च श्राद्धमक्षय्यतां व्रजेत् । आनन्त्यमश्रुते आनन्त्यफलहेतुत्वं मामोति । आन-
न्त्यमश्रुते इति मृत्येकं संबध्यते । तथा वर्षात्रयोदश्यां भाद्रपदकृष्णत्रयोदश्यां विशेषतो म-
घायुक्तायां यात्किचिदीयते तत्सर्वमानन्त्यमश्रुत इति गतेन संबन्धः । अत्र यद्यपि मुन्यन्नमां-
समध्वादीनि सर्ववर्णानां सामान्येन श्राद्धे योग्यानि दर्शितानि तथापि पुलस्त्योक्ता व्यवस्था
आदरणीया । मुन्यन्नं ब्राह्मणस्योक्तं मांसं क्षत्रियवैश्ययोः । मधुप्रदानं शूद्रस्य सर्वेषां च वि-
रोधि यदिति । अस्यायमर्थः मुन्यन्नं नीवारादि यच्छ्राद्धयोग्यमुक्तं तद्ब्राह्मणस्य प्रधानं स-
मग्रफलदम् । यच्च मांसमुक्तं तत्क्षत्रियवैश्ययोः प्रधानम् । यत्क्षौद्रमुक्तं तच्छूद्रस्य । एतन्नि-
तयन्यतिरिक्तं यदविरोधिः यदप्रतिषिद्धं वास्तुकादि यच्च विहितं हविष्यं कालशाकादि तत्स-
र्वेषां समग्रफलदमिति ॥ २६० ॥ २६१ ॥

कन्यां कन्यावेदिनश्च पशून्वै सत्सुतानपि ।

घृतं कृपिं च वाणिज्यं द्विशफैकशफं तथा ॥ २६२ ॥

ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान्स्वर्णरूप्ये सकुप्यके ।

जातिश्रेष्ठ्यं सर्वकामानाप्नोति श्राद्धदः सदा ॥ २६३ ॥

प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

शस्त्रेण तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते ॥ २६४ ॥

कन्यां रूपलक्षणशीलवतीं कन्यावेदिनो जायातरः बुद्धिरूपलक्षणसंपन्नाः । पशवः क्षुद्राः

तिथिविशेषात्-
लविशेषमाह ।

अजादयः । सत्सुताः सन्मार्गवर्तिनः द्यूतं द्यूतविजयः । रुषिः रुषिकलं वा-
णिज्यं वाणिज्यलाभः द्विशफा गवादयः एकशफा अश्वादयः ब्रह्मवर्चस्विनः
पुत्राः वेदाध्ययनतदर्थानुष्ठानजनितं तेजो ब्रह्मवर्चसं तद्वन्तः । स्वर्गरूप्ये हे-
मरजते तद्व्यतिरिक्तं त्रपुसीसादि कुप्यकं । जातिश्रेष्ठं जातिपूर्वरूपत्वं सर्वकामाः काम्यन्त
इति कामाः स्वर्गपुत्रपश्वादयः एतानि कन्यादीनि चतुर्दशफलानि कृष्णप्रतिपत्तमृतिष्वमा-
वास्यापर्यन्तासु चतुर्दशीर्वाजितासु चतुर्दशसु तिथिषु श्राद्धदो यथाक्रममाप्नोति । ये केचन
शस्त्रहतास्तेभ्यः कृष्णचतुर्दश्यामेकोद्दिष्टविधिना श्राद्धं दद्यात् । यदि ब्राह्मणादि हता न भव-
न्ति । समत्वमागतस्यापि पितुः शस्त्रहतस्य वै । एकोद्दिष्टं सुतेः कार्यं चतुर्दश्यां महालय इति
स्मरणात् । समत्वमागतस्य सपिण्डीरुतस्य महालये भाद्रपदकृष्णचतुर्दश्यां शस्त्रहतस्यैव
श्राद्धं नान्यस्येति नियम्यते । न पुनः शस्त्रहतस्य चतुर्दश्यामेवेति । अतश्च क्षयाहादौ शस्त्रहत-
स्यापि यथाप्राप्तमेव श्राद्धं न च भाद्रपदकृष्णपक्ष एवायं विधिरिति मन्तव्यम् । मौष्ठपद्यामप-
रपक्षे मासि मासि चैवमिति शौनकस्मरणात् ॥ २६२ ॥ २६३ ॥ २६४ ॥

स्वर्गं ह्यपत्यमोजश्च शौर्यं क्षेत्रं वलं तथा ।

पुत्रं श्रेष्ठं च सौभाग्यं समृद्धिं मुख्यतां शुभम् ॥ २६५ ॥

प्रवृत्तचक्रतां चैव वाणिज्यप्रभृतीनपि ।

अरोगित्वं यशो वीतशोकतां परमां गतिम् ॥ २६६ ॥

धनं वेदान् भिषक्सिद्धिं कुप्यं गा अप्यजाविकम् ।

अश्वानायुश्च विधिवद्यः श्राद्धं संप्रयच्छति ॥ २६७ ॥

कृत्तिकादिभरण्यन्तं स कामानामृयादिमान् ।

आस्तिकः श्रद्धधानश्च व्यपेतमदमत्सरः ॥ २६८ ॥

कृत्तिकामादि कृत्वा भरण्यन्तं प्रतिनक्षत्रं यः श्राद्धं ददाति ॥ यथाक्रमं स्वर्गादीनायुःपर्य-

मक्षप्रविशेषात्-
लविशेषमाह ।

न्तान्कामानवाप्नोति यथास्तिकः श्रद्धधानश्चेत् व्यपेतमदमत्सरो भवति । आ-

स्तिको विश्वाप्तवान् । श्रद्धधानः आदरातिशययुक्तः । व्यपेतमदमत्सरः मदी

गर्भः मत्सर ईर्ष्या ताभ्यां रहितः । स्वर्गं निरतिशयमुखं । अपत्यमविशेषेण ।

ओजः आत्मशक्त्यतिशयः शौर्यं निर्भयत्वं क्षेत्रं फलवत् वलं शारीरं पुत्रो गुणवान् श्रेष्ठं जातिषु

सौभाग्यं जनप्रियता समृद्धिर्धनादेः मुख्यता अश्रयता शुभं सामान्येन प्रवृत्तचक्रता अमतिहता-

ज्ञतावाणिज्यप्रभृतयः वाणिज्यरूपिकुसीदगोरक्षाः अरोगित्वं अनामययोगित्वं यशः मर्यादातिः

वीतशोकता इष्टवियोगादिजनितदुःखाभावः परमा गतिः ब्रह्मलोकप्राप्तिः धनं सुवर्णादि वे-

दा ऋग्वेदादयः भिषक्सिद्धिः औषधफलावाप्तिः कुप्यं सुवर्णरजतव्यतिरिक्तं ताम्रादि गायः म-

सिद्धाः अगाश्च अन्यश्च अश्वाश्च आयुर्दार्ढ्यजीवनम् ॥ २६५ ॥ २६६ ॥ २६७ ॥ २६८ ॥

मासवृद्धपाभितृप्यन्ति दत्तैरिह पितामहा इत्यनेन पितृणां श्राद्धेन दत्तिर्भक्त्युक्तं तदनुपपन्नम् प्रातिस्विकशु-
भाशुभकर्मवशेन स्वर्गनरकादिगतानां मनुष्याणां पुत्रादिभिर्दत्तैरन्नपानादिभिस्तृप्त्यसम्भवात् संभवेऽपि स्वयमात्मना-
प्यनीशाः कथं स्वर्गादिफलं प्रयच्छन्तीत्यत आह

वसुरुद्रादितिमुताः पितरः श्राद्धदेवताः ।

प्रीणयन्ति मनुष्याणां पितृन् श्राद्धेन तर्पिताः ॥ २६९ ॥

आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च ।

प्रयच्छन्ति तथा राज्यं प्रीता नृणां पितामहाः ॥ २७० ॥

न ह्यत्र देवदत्तादय एव श्राद्धकर्मणि संप्रदानभूताः पित्रादिशब्दैरुच्यन्ते किंत्वधिष्ठातृ-
वत्त्वादिदेवतासहिता एव । यथा देवदत्तादिशब्दैर्न शरीरमात्रं नाप्यात्ममात्रं किंतु शरीरवि-
शिष्टा आत्मान उच्यन्ते । एवमधिष्ठातृदेवतासहिता एव देवदत्तादयः पित्रादिशब्दैरुच्यन्ते ।
अतश्चाधिष्ठातृदेवता वत्त्वादयः पुत्रादिभिर्दत्तेनान्नपानादिना तृप्ताः सन्तस्तानपि देवदत्तादी-
स्तर्पयन्ति कर्तृश्च पुत्रादीन्कलेन संयोजयन्ति । यथा माता गर्भपोषणायान्यदत्तेन दोहदान-
पानादिना स्वयमुपमुक्तेन तृप्ता सती स्वजठरगतमुप्युपत्यं तर्पयति दोहदानादिप्रदायिनश्च
मत्स्युपकारकलेन संयोजयति तद्वद्भवो रुद्रा अदितिमुताः आदित्या एव ये पितरः पितृपिता-
महप्रपितामहशब्दवाच्याः न केवलं देवदत्तादय एव श्राद्धदेवताः श्राद्धकर्मणि संप्रदानभूताः
किंतु मनुष्याणां पितृन्देवदत्तादीन्स्वयं श्राद्धेन तर्पितास्तर्पयन्ति ज्ञानशक्त्यतिशययोगेन । किं-
च न केवलं पितृस्तर्पयन्ति अपितु श्राद्धकारिभ्यः आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखा-
नि च । प्रयच्छन्ति तथा राज्यं प्रीता नृणां पितामहाः । अकारात्तत्र तत्र शास्त्रोक्तमन्यदपि
स्वयं प्रीता पितामहा वत्त्वादयः प्रयच्छन्तीति । इति श्राद्धप्रकरणम् ॥ २६९ ॥ २७० ॥

अथ गणपतिकल्पप्रकरणम् ११

दृष्टादृष्टफलसाधनानि कर्मणिप्रसिद्धान्यप्यभिधास्यन्ते च तेषां स्वरूपनिर्णयः फलसाधनत्वं
चाविमन्न भवतीत्यभिप्रायं कर्म विधास्यन् विप्रस्य फलकज्ञापकहेतूनाह

विनायकः कर्मविघ्नसिद्ध्यर्थं विनियोजितः ।

गणानांमाधिपत्ये च रुद्रेण ब्रह्मणा तथा ॥ २७१ ॥

विनायकः कर्मविघ्नसिद्ध्यर्थमित्यादिनोभयविधहेतुपरिज्ञानाद्विघ्नस्य प्राग्भावपरिपालनायो-
पस्थितस्य प्रध्वंसाय वा प्रेक्षापूर्वकारिणः प्रवर्तन्ते । रोगस्यैवोभयविधहेतुपरिज्ञानात् । विना-

यको विघ्नेश्वरः पुरुषार्थसाधनानां कर्मणां विघ्नसिद्धयर्थं स्वरूपफलसाधनत्वविघातसिद्धये वि-
नियोजितः नियुक्तः रुद्रेण ब्रह्मणा चकाराद्विष्णुना च गणानां पुष्पदन्तमभृतीनामाधिपत्ये
स्वाम्ये च ॥ २७१ ॥

एवं विघ्नस्य कारकहेतुमुक्तत्वा ज्ञापकहेतुप्रदर्शनार्थमाह

तेनोपसृष्टो यस्तस्य लक्षणानि निबोधत ।

स्वप्नेऽवगाहतेऽत्यर्थं जलं मुण्डांश्च पश्यति ॥ २७२ ॥

कापायवाससश्चैव क्रव्यादांश्चाधिरोहति ।

अन्यजैर्गर्दभैरुष्टैः सहैकत्रावतिष्ठते ॥ २७३ ॥

व्रजन्नपि तथात्मानं मन्यतेऽनुमतं परैः ।

तेन विनायकेनोपसृष्टो गृहीतो यस्तस्य लक्षणानि ज्ञापकानि निबोधत जानीध्वं हे मुनयः
पुनर्मुनीनां प्रत्यवमर्शः शान्तिप्रकरणप्रारम्भार्थः । स्वप्ने स्वप्नावस्थायां जलमत्यर्थमवगाहते
स्वोत्सा द्वियते निमज्जति वा मुण्डिताशिरसः पुरुषान्पश्यति कापायवाससो रक्तनीलादिवस्त्र-
मावरणश्च क्रव्यादा नाम मांसाशिनः पक्षिणो गृष्मादीन्मृगांश्च व्याघ्रादीन् अधिरोहति । त-
थान्यजैश्चाङ्गालादिभिः गर्दभैः खैरुष्टैः क्रमेणैकैः सह परिवृतास्तित्तिष्ठति । व्रजन् गच्छन्ना-
त्मानं परैः शत्रुभिः घृष्टतो धावद्भिरनुगतमभिभूयमानं आत्मानं मन्यते ॥ २७२ ॥ २७३ ॥

विमना विफलारम्भः संसीदत्यनिमित्ततः ॥ २७४ ॥

तेनोपसृष्टो लभते न राज्यं राजनन्दनः ।

कुमारी च न भर्तारमपत्यं गर्भमङ्गना ॥ २७५ ॥

आचार्यत्वं श्रोत्रियश्च न शिष्योऽध्ययनं तथा ।

वाणिग्लभं न चाऽऽप्नोति कृपिं चापि कृपीवलः ॥ २७६ ॥

विमना विक्षिप्तचित्तः विफलारम्भः विफला आरम्भा यस्य स तथोक्तः न कश्चित्फलमाप्नोति

संसीदत्यनिमित्ततः । विना कारणेन दीनमनस्को भवति । राजनन्दनो राज-

एवं स्वप्नदर्श-
नान्पुनरा प्रत्यक्ष-
लिङ्गमाह ।

कुले जातः श्रुतशौर्यैर्षेयोदिगुणयुक्तोऽपि राज्यं न लभते । कुमारी रूपल-

क्षणाभिजनादिसंप्रसापीप्सितं भर्तारं अङ्गना गर्भिण्यपत्यं कर्तुमती गर्भं अ-

ध्ययनतदर्थज्ञाने सत्यपि आचार्यत्वं श्रोत्रियः विनयान्तरयुक्तोऽपि शिष्योऽध्ययनं श्रवणं

वा न लभते इति सर्वत्र समध्येते । वाणिज् वाणिज्योपजीवी तत्र कुदालोऽपि धान्यादिक्रय-

विक्रपादिषु लाभं लुपीवतः कर्षकः तत्राभियुक्तोऽपि कृषिफलं नाप्नोति । एवं यो यया वृथा

नोपनि त तत्र निष्फलारम्भोतेनोपसृष्टो वेदितव्यः ॥ २७४ ॥ २७५ ॥ २७६ ॥

एवं कारुणापकहेतून्भिधाय विघ्नोपशान्त्यर्थं कर्मविधानुमाह

स्नपनं तस्य कर्तव्यं पुण्येऽहि विधिपूर्वकम् ।

तस्य विनायकोपसृष्टस्याऽनागतविनायकोपसर्गपरिहारार्थिनो वा स्नपनमभिषेचनं कर्तव्यम् ।
पुण्ये स्वानुकूलनक्षत्रादियुक्तेऽहि दिवसे न रात्रौ विधिपूर्वकं शास्त्रोक्तेतिकर्तव्यतासहितम् ।

गौरसर्पपक्त्वेन साज्येनोत्सादितस्य च ॥ २७७ ॥

सर्वोपधैः सर्वगन्धैर्विलिप्तशिरसस्तथा ।

भद्रासनोपविष्टस्य स्वस्तिवाच्यां द्विजाः शुभाः ॥ २७८ ॥

गौरसर्पपक्त्वेन सिद्धार्थपिष्टेन साज्येन घृतलोलीकृतेनोत्सादितस्योद्धतिताङ्गस्य तथा
सर्वोपधैः मियङ्गुनागकेसरादिभिः सर्वगन्धैश्चन्दनागुरुकस्तूरिकादिभिर्विलि-
प्तशिरसो वक्ष्यमाणभद्रासनोपविष्टस्य द्विजा ब्राह्मणाः शुभाः श्रुताध्ययन-
वृत्तसंपन्नाः शोमनाकृतयश्चत्वारोऽस्य स्वस्ति भवन्तो ह्युवन्तिवति वाच्याः । अस्मिन्समये
गृह्योक्तमार्गेण पुण्याहवाचनं कुर्यादित्यर्थः ॥ २७७ ॥ २७८ ॥

अश्वस्थानाद्गजस्थानादल्मीकात्संगमात् हृदात् ।

मृत्तिकां रोचनां गन्धान्युग्गुलं चाऽप्सु निक्षिपेत् ॥ २७९ ॥

या आहृता ह्येकवर्णेश्चतुर्भिः कलशैर्हृदात् ।

चर्मण्यानडुहे रक्ते स्थाप्यं भद्रासनं ततः ॥ २८० ॥

किञ्च । अश्वस्थानगजस्थानवल्मीकसरित्संगमाशोप्यहृदेभ्य आहृतां पञ्चविधां मृदं गोरो-
चनां गन्धान् चन्दनकङ्कुमागुरुप्रभृतीन् गुग्गुलं च तास्यप्सु विनिक्षिपेत् । या आपः आहृता
एव वर्णेश्चतुर्भिः कुम्भैः शुभैरव्रणास्फुटिताकालकैः हृदादशोप्यात् संगमाद्वा । ततश्चान-
डुहे चर्मणि रक्ते लोहितवर्णे उत्तरलोमनि प्राचीनम्रीवे भद्रं मनोरममासनं श्रीपर्णीनिर्मितं
स्थाप्यं तत उक्तोदकमृत्तिकागन्वादिसहितांश्रुतादिपल्लवोपशोभितान् नानास्त्रमदामवेष्टित-
कण्ठान् चन्दनचर्चितान् न वा हतवस्त्रविभूषितान् चतसृषु पूर्वादिदिशु स्थापयित्वा शुचौ
विलिप्ते स्थण्डिले रचितपञ्चवर्णस्वस्तिके लोहितमानडुहं चर्मोत्तरलोम प्राचीनम्रीवमास्तीर्य
तस्योपरि श्वेतवस्त्रप्रच्छादितमासनं स्थापयेदित्येतद्भद्रासनम् । एतस्मिन्नुपविष्टस्य स्वस्ति-
वाच्याः द्विजाः ॥ २७९ ॥ २८० ॥

सहस्राक्षं शतधारमृपिभिः पावनं कृतम् ।

तेन त्वामभिषिञ्चामि पावमान्यः पुनन्तु ते ॥ २८१ ॥

किञ्च । स्वस्तिवाचनानन्तरं जीवत्पतिपुत्राभिः रूपगुणशालिनीभिः सुवेपाभिः कृतमङ्गलं पूर्वदिग्देशावस्थितं कलशमादायनेन मन्त्रेणाऽभिपिञ्चेद्वरुः । सहस्राक्षमनेकशक्तिकं शतधारं बहुप्रवाहमृमिभिर्गन्वादिभिर्बुद्धकं पावनं पवित्रं कृतं उत्पादितं तेनोदकेन त्वां विनायकोपसृष्टं विनायकोपसर्गशान्तये अभिपिञ्चामि पावमान्यश्चैता आपस्त्वां पुनन्तु । तदनन्तरं दक्षिणदेशावस्थितं द्वितीयं कलशमादायनेन मन्त्रेणाभिपिञ्चेत् ॥ २८१ ॥

भगं ते वरुणो राजा भगं सूर्यो बृहस्पतिः ।

भगमिन्द्रश्च वायुश्च भगं सप्तर्षयो ददुः ॥ २८२ ॥

भगं कल्याणं ते तुभ्यं वरुणो राजा भगं सूर्यो भगं बृहस्पतिः भगमिन्द्रश्च वायुश्च भगं सप्तर्षयश्च ददुरिति । ततस्तृतीयं कलशमादायनेन मन्त्रेणाभिपिञ्चेत् ॥ २८२ ॥

यत्ते केशेषु दौर्भाग्यं सीमन्ते यच्च मूर्धनि ।

ललाटे कर्णयोरक्ष्णोरापस्तद् प्रन्तु सर्वदा ॥ २८३ ॥

ते तव केशेषु दौर्भाग्यं अकल्याणं सीमन्ते मूर्धनि च ललाटे कर्णयोरक्ष्णोश्च तत्सर्वमापोदेव्यो प्रन्तु उपशमयन्तु सर्वदा । ततश्चतुर्थं कलशमादाय पूर्वोक्तैस्त्रिभिर्नैत्रैरभिपिञ्चेत् । सर्वमैत्रैश्चतुर्थमिति मन्त्रलिङ्गात् ॥ २८३ ॥

स्नातस्य सार्पपं तैलं सुवेणौदुम्बरेण तु ।

जुहुयान्मूर्धनि कुशान्सव्येन परिगृह्य तु ॥ २८४ ॥

उक्तेन प्रकारेण स्नाताभिपेक्षस्य मूर्धनि सव्यपाणिगृहीतकुशान्तांहिते सार्पपं तैलं उदुम्बरशोऽश्वेन सुवेण वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैर्जुहुयादाचार्यः ॥ २८४ ॥

मितश्च संमितश्चैव तथा शालकटङ्कटौ ।

कूर्माण्डो राजपुत्रश्चेत्यन्ते स्वाहासमन्वितैः ॥ २८५ ॥

नामभिर्बलिन्यैश्च नमस्कारसमन्वितैः ।

दद्याच्चतुष्पथे शूर्पे कुशानास्तीर्य सर्वतः ॥ २८६ ॥

कृताकृतास्तन्दुलाश्च पललोदनमेव च ।

मत्स्यान्पक्षांस्तथैवामान्मांसमेतावदेव तु ॥ २८७ ॥

पुष्पं चित्रं सुगन्धं च सुरां च त्रिविधामपि ।

मूलकं प्ररिकापूपं तथैवोण्डेरकस्रजः ॥ २८८ ॥

दध्यन्नं पायसं चैव गुडपिष्टं समोदकम् ।

एतान्सर्वान्समाहृत्य भूमौ कृत्वा ततः शिरः ॥ २८९ ॥

विनायकस्य जननीमुपतिष्ठेत्ततोऽम्बिकाम् ।

मितसंमितादिभिर्विनायकस्य नामभिः स्वाहाकारान्नैः मणवादिभिर्नुहुयादिति गतेन संबन्धः । स्वाहाकारयोगाच्चतुर्धा विभक्तिः । अतश्च ॐमितायस्वाहा ॐसंमितायस्वाहा ॐशालायस्वाहा ॐकट्फलायस्वाहा ॐकूर्माण्डायस्वाहा ॐराजपुत्रायस्वाहेति पदं मन्त्रा भवन्ति । अनन्तरं लौकिकेऽग्नौ स्थालीपाकविधिना चरुं श्रपयित्वा एतैरेव पङ्क्तिभिस्तस्मिन्नेवाग्नौ हुत्वा तच्छेषं बलिमन्त्रैरिन्द्राग्निमनिर्ऋतिवरुणवायुसोमेशानब्रह्मानन्तानां नामभिश्चतुर्थ्यन्तैर्नमोऽन्वितैस्तेभ्यो बलिं दद्यात् । अनन्तरं किं कुर्यादित्याह । कृताकृताद्युपहारद्रव्यजातं विनायकस्योपाहृत्य सन्निधानाज्जनन्याश्च शिरसा भूमिं गत्वा । तत्पुरुषाय विद्महे वक्रतुण्डाय धीमहि । तन्नो दन्ती प्रचोदयात् । इत्यनेन मन्त्रेण विनायकं । सुभगायै विद्महे काममालिन्यै धीमहि । तन्नो गौरी प्रचोदयात् । इत्यनेनाम्बिकां च नमस्कुर्यात् । तत उपहारशेषमास्तीर्णकुशे शूर्पे निधाय चतुष्पथे निदध्यात् । बलिं गृह्णन्त्वमे देवा आदित्या वसवस्तथा । मरुतश्चाश्विनौ रुद्राः सुपर्णाः पद्मगा ग्रहाः । असुरा यातुधानाश्च पिशाचोरगमातरः । शाकिन्यो यक्षवेताला योगिन्यः पूतनाः शिवाः । जृम्भकाः सिद्धगन्धर्वा मायाविद्याधरा नराः । दिक्पाला लोकपालाश्च ये च विघ्नविनायकाः । जगतां शान्तिकर्तारो ब्रह्माद्याश्च महर्षयः । मा विघ्नं मा च मे पापं मा सन्तु परिपन्थिनः । सौम्या भवन्तु तृप्ताश्च भूतमेताः सुखावहाः इत्येतैर्मन्त्रैः । कृताकृताः सकृदवहतास्तन्दुलाः पल्लं तिलपिष्टं तन्मिश्र ओदनः पल्लोदनः मत्स्याः पक्का अपक्काश्च मांसमेतावदेव च पक्कमपक्कं च पुष्पं चित्रं रक्तपीतादिनानावर्णं चन्दनादिसुगन्धिद्रव्यं । सुरा त्रिविधा गौडी माध्वी पैष्टी च मूलकं मूलककन्दाकारो भक्ष्यविशेषः । पुरिका प्रसिद्धा अपूपः स्नेहपक्वो गोधूमविकारः उण्डेरकस्त्रजः उण्डेरकाः पिष्टादिमय्यस्ताः प्रोताः स्त्रजः दध्यन्नं दधिभिश्चमघ्नं पायसं गुडपिष्टं गुडमिश्रं शाल्यादिपिष्टं मोदकाः लड्डुकाः अनन्तरं विनायकं तज्जननीमम्बिकाम् वक्ष्यमाणमन्त्रेणोपतिष्ठेत् ॥ २८९ ॥ २८९ ॥ २८७ ॥ २८८ ॥ २८९ ॥

दूर्वासर्पपुष्पाणां दत्तार्घ्यं पूर्णमञ्जलिम् ॥ २९० ॥

स कुसुमोदकेनार्घ्यं दत्त्वा दूर्वा सर्पपुष्पाणां पूर्णमञ्जलिं दत्त्वोपतिष्ठेदिति किं कृतेत्याह । गतेनान्वयः ॥ २९० ॥

रूपं देहि यशो देहि भग्नं भवति देहि मे ।

पुत्रान्देहि धनं देहि सर्वकामांश्च देहि मे ॥ २९१ ॥

ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमाल्यानुलेपनः ।

ब्राह्मणान्भोजयेदद्यादस्त्रयुग्मं गुरोरपि ॥ २९२ ॥

विनायकोपस्थाने भगवन्नित्यूहः । ततोऽभिषेकानन्तरं यजमानः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमा-

उपस्थानम-
न्त्रमाह ।

स्यानुलेपनो ब्राह्मणान्भोजयेत् । यथाशक्ति गुरवे श्रुताध्ययनवृत्तसंपन्नाय

विनायकस्तपनविधिज्ञाय वस्त्रयुग्मं दद्यात् । अपिशब्दाद्यथाशक्ति दक्षिणां

विनायकोद्देशेन ब्राह्मणभ्यश्च । तत्रायं प्रयोगक्रमः चतुर्भिर्ब्राह्मणैः सार्धमु-

क्तलक्षणो गुरुर्मन्त्रज्ञो भद्रासनरचनानन्तरं तत्सन्निधौ विनायकं तज्जननीं चोक्तमन्त्राभ्यां ग-

न्धपुष्पादिभिः समम्यर्च्य चरुं श्रपयित्वा भद्रासनोपविष्टस्य यजमानस्य पुण्याहवाचनं कृत्वा

चतुर्भिः कलशैरभिषिच्य सार्धं तैलं शिरसि हुत्वा चरुहोमं विधायामिषेकशालायां चतुर्दिक्षु

इन्द्रादिलोकपालेभ्यो बलिं दद्यात् । यजमानस्तु स्नानानन्तरं शुक्लमास्यान्वरधरो गुरुणा सहि-

तो विनायकाम्बिकाम्यामुपहारं दत्त्वा शिरसा भूमिं गत्वा कुसुमोदकेनार्घ्यं दत्त्वा दूर्वा सर्पप-

ुष्पाञ्जलिं च दत्त्वा विनायकमम्बिकां चोपतिष्ठेत् । गुरुपहारशेषं गूर्पं कृत्वा शिरसा

भूमिं गत्वा चत्वरे निदध्यात् । अनन्तरं वस्त्रयुग्मं दक्षिणां ब्राह्मणभोजनं च दद्यादिति ।

इति विनायकस्तपनविधिः ॥ २९१ ॥ २९२ ॥

अष्टौव विनायकस्तपनस्य उत्सोपसंहारेण संयोगान्तरं दर्शयितुमाह

एवं विनायकं पूज्य ग्रहांश्चैव विधानतः ।

कर्मणां फलमाप्नोति श्रियं चाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥ २९३ ॥

एवमुक्तेन प्रकारेण विनायकं संपूज्य कर्मणां फलमभिधेनाप्नोतीत्युक्तोपसंहारः । संयो-

गान्तरमाह श्रियं चोत्कृष्टतमामाप्नोतीति । श्रीकामश्चानेनैव विधानेन विनायकं पूजयेदित्य-

र्थः । आदित्यादिग्रहषोडाशान्तिकामस्य लक्ष्म्यादिकामस्य च ग्रहपूजादिकल्पं विधास्यन्

ग्रहपूनामुपक्षिपति । ग्रहांश्चैव विधानत इति । ग्रहानादित्यादीन् वक्ष्यमाणेन विधिना संपूज्य

कर्मणा सिद्धिमाप्नोति श्रियं चाप्नोति ॥ २९३ ॥

आदित्यस्य सदा पूजां तिलकं स्वामिनस्तथा ।

महागणपतेश्चैव कुर्वन्सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ २९४ ॥

आदित्यस्य भगवतः सदा प्रतिदिवसं रक्तचन्दनकुङ्कुमकुसुमादिभिः पूजां कुर्वन् स्कन्दस्य

महागणपतेश्च नित्यं पूजां कुर्वन् सिद्धिं मोक्षमात्मज्ञानद्वारेण प्राप्नोतीति

नित्यकाम्यम-
योगानाह ।

नित्यसंयोगः । आदित्यस्कन्दगणपतीनामन्यतमस्य सर्वेषां वा तिलकं रक्-

र्णादिनिर्मितं रौप्यनिर्मितं वा कुर्वन् सिद्धिमभिलषितामाप्नोति । तथा च-

रूपी चेति काम्यसंयोगः ॥ २९४ ॥

इति महागणपतिहोमः ।

अथ ग्रहशान्तिप्रकरणम् १२

ग्रहाक्षेव विधानतः कर्मणा फलमाप्नोति श्रियं चाप्नोत्यनुत्तमामित्यनेन ग्रहपूजायाः कर्मणामभिप्रेतं
फलसिद्धिः श्रीश्च फलमित्युक्तमिदानीं फलान्तर्गण्याद्

श्रीकामः शान्तिकामो वा ग्रहयज्ञं समाचरेत् ।

वृष्ट्यायुःपुष्टिकामो वा तथैवाभिचरन्नपि ॥ २९५ ॥

श्रीकाम इति पूर्वोक्तस्यानुवादः । शान्तिकाम आपदुपशान्तिकामः सस्यादिवृक्षार्थं प्र-
वर्षणं वृष्टिः आयुरपमृत्युयजेन दीर्घकालजीवनं पुष्टिरनवद्यशरीरत्वं एताः कामयन् इति
वृष्ट्यायुःपुष्टिकामः एते श्रीकामादयो ग्रहयज्ञं ग्रहपूजां समाचरेयुः । तथाभिचरन्नपि अष्ट-
ष्टोपायेन परपीडा अभिचारः तत्कामश्च ग्रहयज्ञं समाचरेत् ॥ २९५ ॥

सूर्यः सोमो महीपुत्रः सोमपुत्रो बृहस्पतिः ।

शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुश्चेति ग्रहाः स्मृताः ॥ २९६ ॥

ग्रहाणां । एते सूर्यादयो नवग्रहाः ॥ २९६ ॥

ताम्रकात्स्फाटिकाद्रक्तचन्दनात्स्वर्णकादुभौ ।

राजतादयसः सीसात्कांस्यात्कार्या ग्रहाः क्रमात् ॥ २९७ ॥

स्ववर्णैर्वा पटे लेख्या गन्धैर्मण्डलकेषु वा ।

यथावर्णं प्रदेयानि वासांसि कुसुमानि च ॥ २९८ ॥

गन्धश्च वलयश्चैव धूपो देयश्च गुग्गुलुः ।

कर्तव्या मन्त्रवन्तश्च चरवः प्रतिदैवतम् ॥ २९९ ॥

सूर्यादीनां मूर्तयस्ताम्रादिभिर्निर्याक्रमं कार्याः । तदलाभे स्ववर्णैर्वर्णकैः पटे लेख्याः मण्ड-
लकेषु वा । गन्धैः रक्तचन्दनादिभिर्निर्यावर्णेन लेख्या इत्यन्वयः । द्विभुज-
ग्रहाः पूज्या इत्यु-
क्तं किं कृतेत्यादि । त्वादिविशेषस्तु मत्स्यपुराणोक्तो द्रष्टव्यः । यथा पद्मासनः पद्मरुद्रः पद्मग-
र्भसमद्युतिः । सप्ताश्वरयसंस्थश्च द्विभुजः स्यात्सदा रविः । श्वेतः श्वेता-
म्बरधरो दशाश्वः श्वेतभूषणः । गदापाणिर्द्विनाहुश्च कर्तव्यो वरदः शशी । रक्तमाख्याम्बर-
धरः शक्तिशूलगदाधरः । चतुर्भुजो मेघमो वरदः स्याद्धरामुनः । पीतमाख्याम्बरधरः कर्ण-
कारसमद्युतिः । सङ्गर्भमगदापाणिः सिंहस्थो वरदो बुधः । देवदैत्यगुरू तद्वर्णातश्वेनो चतु-
र्भुजो । दण्डिनो वरदो कार्यो साक्षमूत्रकमण्डलू । इन्द्रनीलद्युतिः शूली वरदो एमवाहनः ।

चाणद्याणासनधरः कर्तव्योऽर्कमुतः सदा । करालवदनः खड्गचर्मशूली वरमदः । नीलः सिं-
हासनस्थश्च राहुरत्र प्रशस्यते । धूम्रा द्विबाहवः सर्वे गदिनो विकृताननाः । गृध्रासनगता
नित्यं केतवः स्युर्वरमदाः । सर्वे किरीटिनः कार्या ग्रहा लोकहितावहाः । स्वाहुलेनोच्छ्रिताः
सर्वे शतमष्टोत्तरं सदेति । एतेषां स्थापनदेशश्च तत्रैवोक्तः । मध्ये तु भास्करं विद्यालोहितं
दक्षिणेन तु । उत्तरेण गुरुं विद्यादुधं पूर्वोत्तरेण तु । पूर्वेण मार्गवं विद्यात्सोमं दक्षिणपूर्वके ।
पश्चिमेन शनिं विद्याद्वाहं पश्चिमदक्षिणे । पश्चिमोत्तरतः केतुं स्थाप्या वै शुक्लतण्डुलैरिति ।
पूजाविधिमाह । यथावर्णं यस्य ग्रहस्य यो वर्णः तद्गर्णीनि वस्त्रगन्धपुष्पाणि देयानि बल-
यश्च धूपश्च सर्वेभ्यो गुग्गुलुर्देयः चरवंश्च प्रतिदेवतं अग्निप्रतिष्ठापनान्वाधानादिपूर्वकं चतु-
रश्वतुरो मुष्टीर्निर्वपत्यमुष्मै त्वा नुष्टं निर्वपामीत्यादिविधिना कार्याः । अनन्तरं सुप्तमिद्रेऽग्रा-
विध्माधानाद्याधारान्तं कर्म कृत्वा आदित्याद्युद्देशेन यथाक्रमं वक्ष्यमाणमन्त्रैर्वक्ष्यमाणाः स-
मिधो वक्ष्यमाणप्रकारेण कृत्वा चरवो होतव्याः ॥ २९७ ॥ २९८ ॥ २९९ ॥

आकृष्णेन इमं देवा अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत् ।

उद्बुध्यस्वेति च ऋचो यथासंख्यं प्रकीर्तिताः ॥ ३०० ॥

बृहस्पते अतियदर्यस्तथैवान्नात्परिश्रुतः ।

शन्नो देवीस्तथा काण्डात्केतुं कृण्वन्निमांस्तथा ॥ ३०१ ॥

आकृष्णेन रजसा वर्तमान इत्यादयो नव मन्त्राः यथाक्रममादित्यादीनां
मन्त्रानाह ।
वेदितव्याः ॥ ३०० ॥ ३०१ ॥

अर्कः पलाशः खदिर अपामागोंऽथ पिप्पलः ।

औदुम्बरः शमी दूर्वा कुशाश्च समिधः क्रमात् ॥ ३०२ ॥

पलाशः, समिधः अर्कपलाशादयो यथाक्रमं सूर्यादीनां समिधो भवन्ति । ताश्च सार्द्राः अभमाः
भाह ।
सत्वषः प्रादेशमात्राः कर्तव्याः ॥ ३०२ ॥

एकैकस्य त्वष्टशतमष्टाविंशतिरेव च ।

होतव्या मधुसर्पिभ्यां दग्धा क्षीरेण वा युताः ॥ ३०३ ॥

किं । आदित्यादीनामेकैकस्याष्टशतसंख्या अष्टाविंशतिसंख्या वा यथासंख्यं मधुना
सर्पिषा दग्धा क्षीरेण वा युता आकाः अर्कादिसमिधो होतव्याः ॥ ३०३ ॥

गुडोदनं पायसं च हविष्यं क्षीरपाष्टिकम् ।

दध्योदनं हविर्भूर्ण मांसं चित्रान्नमेव च ॥ ३०४ ॥

दद्याद्ब्रह्ममादेव द्विजेभ्यो भोजनं द्विजः ।

शक्तितो वा यथालाभं सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥ ३०५ ॥

गुडमिश्र ओदनो गुडौदनः पायसं हविष्यं मुन्यन्नादि क्षीरपाथिकं क्षीरमिश्रः पाथिकौदनः
दध्ना मिश्र ओदनो दध्यौदनः हविर्घृतौदनः चूर्णं तिलचूर्णमिश्र ओदनः मांसं
भक्ष्यमांसमिश्र ओदनः चित्रौदनः नानावर्णौदनः एतानि गुडौदनादीनि य-
थाक्रममादित्याद्युद्देशेन भोजनार्थं द्विजेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । ब्राह्मणसं-
ख्या यथाविभवं द्रष्टव्या । गुडौदनाद्यभावे तु यथालाभमोदनादि पादप्रक्षालनादिविधिपूर्वकं
सत्कृत्य संमानपुरःसरं दद्यात् ॥ ३०४ ॥ ३०५ ॥

धेनुः शंखस्तथानङ्गान्हेम वासो हयः क्रमात् ।

कृष्णा गौरायसं छाग एता वै दक्षिणाः स्मृताः ॥ ३०६ ॥

धेनुः दोग्ध्री शंखः प्रसिद्धः अनङ्गान्मारसहो बलीवर्दः हेम सुवर्णं वासः पीतं हयः पा-
ण्डुरः कृष्णा गौः आयसं शस्त्रादि छागः प्रसिद्धः एता धेन्वादयो यथाक्रम-
मादित्याद्युद्देशेन ब्राह्मणानां दक्षिणाः स्मृताः उक्ता मन्वादिभिः । एतच्च सं-
भवे सति । असंभवे तु यथालाभं शक्तितोऽन्यदेव यत्किंचिदेयम् ॥ ३०६ ॥

शान्तिकामनाविशेषेण सर्वे ग्रहाः पूजयितव्या इत्युक्तं तत्र विशेषमाह

यस्य यस्य यदा दुःस्थः स तं यत्नेन पूजयेत् ।

ब्रह्मणैषां वरो दत्तः पूजिताः पूजयिष्यथ ॥ ३०७ ॥

यस्य पुरुषस्य यो ग्रहो यदा दुष्टोऽष्टमादिस्थानस्थितः स तं ग्रहं तदा यत्नेन विशेषेण पू-
जयेत् । यस्मादेषां ग्रहाणां ब्रह्मणा पूर्वं वरो दत्तः पूजिताः सन्तो युयमिष्टप्रापणेनानिष्टनिरस-
नेन च पूजयितारं पूजयिष्यथेति ॥ ३०७ ॥

अविशेषेण द्विजानधिष्ठित्य शान्तिकर्षादिकादीनि कर्माण्यनुक्रान्तानि तत्रविशेषेऽप्युक्तस्य राहो
विशेषेणाधिकार इत्याह

ग्रहाधीना नरेन्द्राणामुच्छ्रायाः पतनानि च ।

भावामावौ च जगतस्तस्मात्पूज्यतमा ग्रहाः ॥ ३०८ ॥

नरेन्द्राणामभिपिक्तसत्रियाणां ग्रहाः पूज्यतमाः । अथ चान्येषामपि पूज्या इति गम्यते ।
उभयत्र कारणमाह प्राणिनामभ्युदयविनिपाता ग्रहाधीनाः यस्मात्तदधिकारिभिः पूज्याः ।
किंच । जगतः स्थावरजङ्गमात्मकस्य भावामावावुत्पत्तिनिरोधौ ग्रहाधीनौ तत्र यद्येते पूजि-
ताः तदा स्वकाल एवोत्पत्तिनिरोधौ भवतो नान्यथा उत्पत्तिसमये नोत्पादनकाले निरोधश्च

जगदीश्वरत्वाच्च नरेन्द्राणां तद्योगक्षेमकारिणां पूज्यतमा ग्रहा इति तेषां विशेषेण शान्तिका-
दिष्वधिकारः । तथाच गौतमेन । राजा सर्वस्येष्टे ब्राह्मणवर्ज्यमिति राजानमधिकृत्य व-
र्णानाश्रमांश्च न्यायतोऽभिरक्षेच्च ततश्चैतान्स्वधर्मे स्थापयेदित्यादीन्कांश्चिद्धर्मानुक्त्वा धानि
च दैवोत्पातचिन्तकाः भव्ययुस्तान्याद्विधेयं तदधीनमपि ह्येके योगक्षेमं प्रतिजानते इति ।
शान्तिकपौष्टिकाद्यनुष्ठानहेतुमभिधाय शान्तिकपुण्याहस्वस्त्ययनायुष्यमङ्गलसंयुक्तान्याभ्युद-
यिकानि विद्वेपिणः स्तम्भनाभिचारद्विपद्वृद्धियुक्तानि च शालाग्रौ कुर्यादिति शान्तिकादीनि
दर्शितानि ॥ ३०८ ॥

इति ग्रहशान्तिप्रकरणम्

अथ राजधर्मप्रकरणम् १३

साधारणान्दृष्ट्यधर्मानुत्वेदानीं राज्याभिषेकादिगुणयुक्तस्य ग्रहस्थस्य विशेषधर्मानाह

महोत्साहः स्थूललक्षः कृतज्ञो वृद्धसेवकः ।

विनीतः सत्वसंपन्नः कुलीन सत्यवाक्शुचिः ॥ ३०९ ॥

अदीर्घसूत्रः स्मृतिमानधुद्रोऽपरुपस्तथा ।

धार्मिकोऽव्यसनश्चैव प्राज्ञः शूरो रहस्यवित् ॥ ३१० ॥

स्वरन्ध्रगोप्ताऽऽन्वीक्षिक्यां दण्डनीत्यां तथैव च ।

विनीतस्त्वथ वार्तायां त्रय्यां चैव नराधिपः ॥ ३११ ॥

पुरुषार्थसाधनकर्मारम्भाध्यवसाय उत्साहः महानुत्साहो यस्यासौ महोत्साहः बहुदेयार्थ-

दर्शो स्थूललक्षः परकृतोपकाराणकारो न विस्मरतीति कृतज्ञः तपोज्ञाना-

अथराजधर्मोः ।

दिवृद्धानां सेवकः विनयेन युक्तो विनीतः विनयशब्देनाविरुद्धः पूर्वोक्तत्वा-

तकधर्मकलापउच्यते । न संशयं प्रपद्येत नाकस्मादभियं वदेदित्यादिनोक्तः सत्वसंपन्नः संप-

दापद्रोहैर्हर्षविषादरहितः मातुतः पितृतश्चाभिजनवान्कुलीनः सत्यवाक्सत्यवचनशूलः शुचिर्वा-

हाम्यन्तरशौचयुक्तः अवश्यकर्त्र्याणां कर्मणामारम्भे आरब्धानां च समापने यो नविलम्ब-

तेऽसावदीर्घसूत्रः अधिगतार्थोऽविस्मरणशीलः स्मृतिमान् असुद्रोऽसद्वृणद्वेषी अपरुपः परदो-

पाकीर्तनः धार्मिकः वर्णाश्रमधर्मान्वितः न विद्यते व्यसनानि यस्यासौ अव्यसनः । व्यस-

नानि पाप्मादश । यथाह मनुः मृगयाऽऽसा दिवा स्वमः परिवारः स्त्रियो मर्देः । तौर्यत्रिकं

पृथायातः कामजो दशको गणः । पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यामूयायं दूषणम् । मार्दण्डनं च

१ धर्मेन तत्र दिवा वेदितव्यं, २ मर्दो मर्दादिव, ३ शूलगीतवादिनामि त्रीणि, ४ छत्रना यत्र ईर्ष्या,

५ परगुणादिरिण्डा अभूया, ६ वाच्यारुप्यमात्रोत्तादि अनवराधेन तादृशादि ईर्ष्यावर्ण्य,

पारुष्यं क्रोधजेऽपि गणेऽष्टक इति । तत्र च सप्त कष्टतमानि यथाह । पानमस्ताः स्त्रियश्चै-
व मृगया च यथाक्रमम् । एतत्कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे । दण्डस्य पातनं चैव
वाक्पारुष्यार्थदूषणम् । क्रोधजेऽपि गणे विद्यात्कष्टमेतत्त्रिकं सदेति । प्राज्ञो गम्भीरार्थविधा-
रणक्षमः शूरो निर्भयः रहस्यवित् गोपनीयार्थगोपनचतुरः स्वरन्ध्रगोप्ता स्वस्य सप्तसु राज्या-
ङ्केषु यत्परप्रवेशद्वारशैथिल्यं तत्स्वरन्ध्रं तस्य गोप्ता प्रच्छादयिता । आन्वीक्षिक्यामात्मविद्यायां
दण्डनीत्यामर्थयोगक्षेमोपयोगिण्यां वार्तायां कृषिवाणिज्यपशुपालनरूपायां धनोपचयहेतुभू-
तायां ब्रह्म्यां ऋग्यजुःसाममय्यां च विनीतः तत्सदभिज्ञैः प्रावीण्यं नीतः । यथाह मनुः ।
त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिं च तद्विदः । आन्वीक्षिकीं चात्मविद्वद्यो वार्तारम्भांश्च लो-
कत इति । नराधिपो राज्याभिषिक्तः स्यादिति सर्वत्र संबन्धः ॥ ३०९ ॥ ३१० ॥ ३११ ॥

एवमभिवेकयुक्तस्यान्तरङ्गान्धर्मानभिधायेदानीं बहिरहानाह

समन्त्रिणः प्रकुर्वीत प्राज्ञान्मौलान् स्थिरान्शुचीन् ।

तैः सार्धं चिन्तयेद्राज्यं विप्रेणाथ ततः परम् ॥ ३१२ ॥

महोत्साहादिगुणैर्युक्तो राजा मन्त्रिणः कुर्वीत । कथंभूतान्प्राज्ञान् हिताहितविवेककुश-
लान् । मौलान्स्ववंशपरम्परायातान् । स्थिरान्महत्त्वपि हर्षविषादस्थाने विकाररहितान् । शु-
चीन्धर्मार्थकाममयोपधाशुद्धान् । तेच सप्ताष्टौ वा कार्याः । यथाह मनुः । मौलान्शास्त्रविदः
शूरान्बलशान्कुलोद्भवान् । सचिवान्सप्त चाष्टौ वा कुर्वीत सुपरीक्षितानिति । एवं म-
न्त्रिणः पूर्वं कृत्वा तैः सार्धं राज्यं संभिविग्रहादिलक्षणं कार्यं चिन्तयेत् समस्तैर्व्यस्तैश्च । अ-
नन्तरं तेषामभिप्रायं ज्ञात्वा सकलशास्त्रार्थविचारकुशलेन ब्राह्मणेन पुरोहितेन सह कार्यं
विचिन्त्य ततः स्वयं बुद्ध्या कार्यं चिन्तयेत् ॥ ३१२ ॥

पुरोहितं प्रकुर्वीत दैवज्ञमुदितोदितम् ।

दण्डनीत्यां च कुशलमथर्वाङ्गिरसे तथा ॥ ३१३ ॥

पुरोहितं च सर्वेषु दृष्टादृष्टार्थेषु कर्मसु पुरतोहितं दानमानसत्कारैरात्मसंबद्धं कुर्यात् ।

कथंभूतं दैवज्ञं ग्रहोत्पाततच्छमनादेर्वेदितारं उदितोदितं विद्याभिमनानु-
षाणादिभिरुदितैः शास्त्रोक्तैः उदितं समृद्धं दण्डनीत्यामर्थशास्त्रे कुशलं
अथर्वाङ्गिरसे च शान्त्यादिकर्मणि ॥ ३१३ ॥

श्रौतस्मार्तक्रियाहेतोर्वृणुयादेव चत्विजः ।

यज्ञांश्चैव प्रकुर्वीत विधिवद्भूरिदक्षिणान् ॥ ३१४ ॥

श्रौताग्निहोत्रादिस्मार्तपासनादिक्रियानुष्ठानसिद्ध्यर्थं ऋत्विजो वृणुयात् । यज्ञांश्च राज-
सूयादीन्विधिवच्चयाविधानं भूरिदक्षिणान्बहुदक्षिणानेव कुर्यात् ॥ ३१४ ॥

भोगाश्च दत्त्वा विप्रेभ्यो वसूनि विविधानि च ।

अक्षयोऽयं निधी राज्ञां यद्विप्रेषूपपादितम् ॥ ३१५ ॥

किंच । ब्राह्मणेभ्यो भोगान् सुखानि तत्साधनदानद्वारेण दद्यात् । वसूनि च सुवर्णरूप्य-
भूमृतीनि विविधानि नानाप्रकाराणि यस्मादेष राज्ञां अक्षयो निधिः शेषः यद्ब्राह्मणेभ्यो
दीयते । साधारणधर्मत्वेन दानप्राप्तौ सत्यां राज्ञां दानप्राधान्यप्रतिपादनार्थं पुनर्वचनम् ३१५

अस्कन्नमव्ययं चैव प्रायश्चित्तैरदूषितम् ।

अग्नेः सकशादिग्रामौ हुतं श्रेष्ठमिहोच्यते ॥ ३१६ ॥

किंच । अग्नेः सकशादग्रिमिताद्यात् भूरिदक्षिणात् राजसूयादेरपि विग्रामौ हुतं श्रेष्ठ-
मिहोच्यते । यत् एतदस्कन्नं क्षरणरहितं अव्ययं पशुहिंसारहितं प्रायश्चित्तैरदूषितं प्राय-
श्चित्तायासरहितम् ॥ ३१६ ॥

वसूनि विप्रेभ्यो दद्यादित्युक्तं कथा परिपाठ्या दद्यादित्याह

अलब्धमीदृद्धमेण लब्धं यत्नेन पालयेत् ।

पालितं वर्धयेन्नीत्या वृद्धं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥ ३१७ ॥

अलब्धलाभाय धर्मशास्त्रानुसारेण यत्नेन लब्धं तत्परिपालयेत् स्वयमपेक्षया
रक्षेत् । पालितं नीत्या वणिक्पथादिकथा वृद्धिं नयेत् । वृद्धं च पात्रेषु त्रिविधेषु धर्मार्थका-
मपात्रेषु निक्षिपेत् दद्यात् ॥ ३१७ ॥

पात्रे निक्षिप्य किं कुर्यादित्याह

दत्त्वा भूमिं निबन्धं वा कृत्वा लेख्यं तु कारयेत् ।

आगामिभद्रनृपतिपरिज्ञानाय पार्थिवः ॥ ३१८ ॥

यथोक्तविधिना भूमिं दत्त्वा स्वत्वनिवृत्तिं कृत्वा निबन्धं वा एकस्य भाण्डभरकस्येयं
तोयरूपकाः एकस्य पर्णभरस्येयानि पर्णानीति वा निबन्धं कृत्वा लेख्यं
कारयेत् । विमर्षमागामिनः एष्यन्तो ये मद्राः साधवो नृपतयो भूपास्तेषामनेन
दत्तमनेन प्रतिगृहीतमिति परिज्ञानाय । पार्थिवो भूपतिः । अनेन भूपतेरेव भूमिदाने निब-
न्धदाने वाऽधिकारो न भोगपतेरिति दर्शितम् ॥ ३१८ ॥

लेख्यं कारयेदित्युक्तं कथं कारयेदित्याह

पटे वा ताम्रपट्टे वा स्वमुद्रोपरिचिह्नितम् ।

अभिलेख्यात्मनो वंश्यानात्मानं च महीपतिः ॥ ३१९ ॥

प्रतिग्रहपरीमाणं दानच्छेदोपवर्णनम् ।

स्वहस्तकालसंपन्नं शासनं कारयेत्स्थिरः ॥ ३२० ॥

कार्पासिके पटे ताम्रपट्टे फलके वा आत्मनो वंश्यान्प्रपितामहपितामहपितृन् । बहुवचन-
 स्यार्थवत्त्वाय वंशवैर्यश्रुतादिगुणोपवर्णनपूर्वकमभिलेख्यात्मानं चशब्दात्प्र-
 पटताम्रपट्टादि-
 करणप्रकारः ।

प्रतिग्रहो निबन्धस्तस्य रूपकादिपरिमाणं दीयते इति दानं क्षेत्रादि तस्य
 छेदः छिद्यते अनेनेति छेदः भद्यावाटौ निवर्तनं तत्परिमाणं च तस्योपवर्णनं अमुकनद्या दक्षि-
 णतोऽयं ग्रामः क्षेत्रं वा पूर्वतोऽमुकग्रामस्यैतावन्निवर्तनमित्यादिनिवर्तनपरिमाणं च लेख्यमेवं
 आवाटस्य नदीनगरवर्मादेः संचारित्वेन भूमेर्न्यूनाधिकमावसंभवात्तद्विषयार्थं स्वहस्तेन स्व-
 हस्तलिखितेन मतं मे अमुकनाम्नः अमुकपुत्रस्य यदत्रोपरि लेखितमित्यनेन संपन्नं युक्तं
 कालेन च द्विविधेन शक्यतातीतरूपेण संवत्सररूपेण च कालेन चन्द्रसूर्योपरागादिना
 संपन्नं स्वमुद्रया गरुडवाराहादिरूपयोपरि बहिःश्रित्वितं अङ्कितं स्थिरं दृढं शासनं शिष्य-
 न्तो भविष्यन्तो नृपतयः अनेन दानाच्छेद्योनुपालनमिति शासनं कारयेत् । महीपतिर्न भोगपतिः
 संधिविग्रहादिकारिणा न येन केनचित् । संधिविग्रहकारी तु भवेद्यस्तस्य लेखकः । स्वयं
 राज्ञा समादिष्टः स लिखेद्वाजशासनमिति स्मरणात् । दानमात्रेणैव दानफले सिद्धे शास-
 नकारणं भोगाभिवृद्ध्या फलातिशयार्थम् ॥ ३१९ ॥ ३२० ॥

रम्यं पशव्यमाजीव्यं जाङ्गलं देशमावसेत् ।

तत्र दुर्गाणि कुर्वीत जनकोशात्मगुप्तये ॥ ३२१ ॥

रम्यं रमणीयं अशोकचम्पकादिभिः । पशव्यं पशुम्यो हितं पशुम्यो पशुवृद्धिकरम् । आ-
 जीव्यमुपजीव्यं कन्दमूलफलपुष्पादिभिः जाङ्गलं यद्यप्यरूपोदकतरुपर्वतो
 १ राजाशोनि-
 वासस्थानमाह । देशो जाङ्गलस्तथाप्यत्र सनलतरुपर्वतो देशो जाङ्गलशब्देनाभिधीयते तं दे-
 शमावसेत् अधिवसेत् । तत्रैवंविधे देशे जनानां कोशस्य सुवर्णादेरात्मनश्च
 रक्षणार्थं दुर्गं कुर्वीत । तच्च पट्टिषम् । यथाह मनुः । धन्वदुर्गं मेहीदुर्गमैन्दुर्गं वॉर्ष्यमेव च ।
 वैन्दुर्गं गिरिर्दुर्गं च समावृत्यावसेत्पुरमिति ॥ ३२१ ॥

तत्र तत्र च निष्णातानध्यक्षान्कुशलान्शुचीन् ।

प्रकुर्यादायकर्मन्तव्ययकर्मसु चोद्यतान् ॥ ३२२ ॥

१ निरुद्धेन पशुयोजनेन देशेन समन्ततो व्याप्तं धन्वदुर्गम् । २ पाषाणैश्चायुधैश्चादरादहस्तोद्यतैश्च तैश्च पट्टिषु-
 तेन युद्धार्थमुपरिभ्रमणयोग्येन साधारणवक्त्राद्यादियुक्तेन आशारेण गम्यताद्वैष्टित्तद्वापरीदुर्गम् । ३ अगाधोदनेन
 समन्ततो वेष्टितमैन्दुर्गम् । ४ वृक्षजन्यं वॉर्ष्यम् । ५ चतुर्दशजं वैन्दुर्गम् । ६ गिरिणा वेष्टितं गिरिदुर्गम् ।

किंच । तत्र तत्र धर्मार्थकामादिषु अध्ययान् योग्यानधिकारिणः प्रकुर्यान्नियुज्यते । यथाहुः । धर्मकृत्येषु धर्मज्ञानार्थकृत्येषु पण्डितान् । स्त्रीषु स्त्रीवाञ्छित्युज्यते नीचास्त्रिन्दोषु कर्मस्त्विति । कीदृशान्निष्णातान् अनन्त्यव्यापारान् । कुशलान् तत्तद्व्यापारचतुरान् । शुचीन् चतुर्विधोपधाशुद्धान् । आयकर्मसु सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु व्ययकर्मसु सुवर्णादिदानस्थानेषु उद्यतान् अनलसान् । चशब्दात्प्राज्ञत्वादिगुणयुक्तान् । उक्तं च । प्राज्ञत्वमुपधाशुद्धिरप्रमादोऽभियुक्तता । कार्येषु व्यसनाभावः स्वामिभक्तिश्च योग्यतेति ॥ ३२२ ॥

भोगांश्च दद्याद्विप्रेभ्यो बतूनि विविधानि चेति सामान्येन स्वस्वरानमुक्तं इदानीं नृपाणां विक्रमाजितस्य दाने फलान्तिशयमाह

नातः परतरो धर्मो नृपाणां यद्वर्णार्जितम् ।

विप्रेभ्यो दीयते द्रव्यं प्रजाभ्यश्चाभयं सदा ॥ ३२३ ॥

अस्मादुत्कृष्टतमो धर्मो नृपाणां न विद्यते यद्वर्णार्जितं द्रव्यं विप्रेभ्यो दीयते । यच्च प्रजाभ्योऽभयदानम् ॥ ३२३ ॥

वर्णार्जितं देयमित्युक्तं द्रव्यार्जनाय रणे प्रवृत्तस्य विपरीतारपि संभवतीति न धर्मो नाप्यर्थ इति ततो निवृत्तिरेव धेयसीत्यत आह

य आहवेषु बध्यन्ते भूम्यर्थमपराब्जुखाः ।

अकूटैरायुधैर्यान्ति ते स्वर्गं योगिनो यथा ॥ ३२४ ॥

ये भूम्याद्यर्थमाहवेषु प्रवृत्ता अपराब्जुखा अभिमुखा बध्यन्ते मार्यन्ते ते स्वर्गं यान्ति । योगाभ्यासरता यथा । यथाकूटैरविषदिग्धादिभिरायुधैर्योद्धारो भवन्ति ॥ ३२४ ॥

पदानि ऋतुतुल्यानि भग्नेष्वपि निवर्तिनाम् ।

राजा सुकृतमादत्ते हतानां विपलायिनाम् ॥ ३२५ ॥

किंच । स्वबलेषु करितुरगरथपदादिषु भग्नेष्वनिवर्तिनां परबलाभिमुख्यायितानां पदानि ऋतुतुल्यानि अश्वमेधतुल्यानि । विपर्यये दोषमाह । विपलायिनां पराब्जुखानां हतानां राजा सुकृतमादत्ते ॥ ३२५ ॥

तवाहंवादिनं क्लीवं निर्हेति परसंगतम् ।

न हन्याद्विनिवृत्तं च युद्धप्रेक्षणकादिकम् ॥ ३२६ ॥

अपिच । तवाहमिति यो वदति तं क्लीवं नपुंसकं निर्हेति निरायुधं परसंगतमन्येन सह युद्धमानं विनिवृत्तं युद्धाद्विनिवृत्तं युद्धप्रेक्षणको युद्धदर्शी तमपि न हन्यादिति सर्वत्र संबन्धः । आदिग्रहणादश्वसारथ्यादीनां ग्रहणम् । यथाह गौतमः । न दोषो हिंसायामाहवेऽन्यत्राश्वसारथ्यानायुधकृताञ्जलिप्रकीर्णकेशपराब्जुखोपविष्टस्पल्लवृक्षारूढदूतगोत्राक्षणादिभ्य इति ।

शंखोप्याह । न पानीयं पिबन्तं न भुजानं नावर्माणं नोपानहौ भुञ्जन्तं न सवर्मा न स्त्रियं न करेणुं न वाजिनं न सारथिं न दूतं न ब्राह्मणं न राजानमराजा हन्यादिति ॥ ३२६ ॥

कृतरक्षः समुत्थाय पश्येदायव्ययौ स्वयम् ।

व्यवहारांस्ततो दृष्ट्वा स्नात्वा भुञ्जीत कामतः ॥ ३२७ ॥

कृतरक्षः पुरस्यात्मनश्च रक्षां विधाय प्रतिदिनं प्रातःकाल उत्थाय स्वयमेवायव्ययौ पश्येत् । ततो व्यवहारान् दृष्ट्वा मध्याह्नकाले स्नात्वा कामतो ययाकालं भुञ्जीत ॥ ३२७ ॥

हिरण्यव्यापृतानीतं भाण्डागारेषु निक्षिपेत् ।

पश्येच्चारंस्ततो दूतान्प्रेषयेन्मत्रिसंगतः ॥ ३२८ ॥

तदनन्तरं हिरण्यादिकं व्यापृतैर्हिरण्याद्यानयननिपुक्तेरानीतं स्वयमेव निरीक्ष्य भाण्डागारेषु निक्षिपेत् । ततश्चरान् विश्वस्तान्प्रत्यागताम्पश्येत् । ये परराज्ये वृत्तान्तपरिज्ञानाय परिब्राजकतापसादिरूपेण गूढचारिणः प्रेषितास्तांश्चरान्दृष्ट्वा क्वचिन्निवेशयेत् । तदनन्तरं दूतांश्च पश्येत् । दूताश्च ये प्रकटमेव राजान्तरं प्रति गतागतामचरन्ति । ते च त्रिविधाः निस्पृष्टार्थाः संदिष्टार्थाः शासनहराश्चेति । तत्र निस्पृष्टार्था राजकार्याणि देशकालोचितानि स्वयमेव कथयितुं क्षमाः । उक्तमात्रं ये परस्मै निवेदयन्ति ते संदिष्टार्थाः । शासनहरास्तु राजलेखहारिणः तान्पूर्वप्रेषितानागतान्मत्रिसंगतः पश्येत् । दृष्ट्वा तद्वातामाकलय्य पुनः प्रेषयेत् ॥ ३२८ ॥

ततः स्वैरविहारी स्यान्मन्त्रिभिर्वा समागतः ।

बलानां दर्शनं कृत्वा सेनान्या सह चिन्तयेत् ॥ ३२९ ॥

तदनन्तरमपराहे स्वैरं ययेष्टमेकोऽन्तःपुरविहारी स्यात् । मन्त्रिभिर्वा विश्वासिभिः कलाकुशलैः परिहासवेदिभिः परिश्रुतः स्त्रीभिश्च रूपयौवनवैदग्ध्यशालिनीभिः । भुक्तवान् विहरेच्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सह । विद्वत्य च यथाकामं पुनः कार्याणि चिन्तयेदिति मनुस्मरणात् । ततो विशिष्टैर्वस्त्रकुसुमविलेपनालङ्कारैरलङ्कृतः हस्त्यश्वरथपदातिबलानि दृष्ट्वा सेनान्या सेनापतिना सह तद्रक्षणदिदेशकालोचितं चिन्तयेत् ॥ ३२९ ॥

संध्यामुपास्य शृणुयाच्चारणां गूढभाषितम् ।

गीतनृत्यैश्च भुञ्जीत पठेत्स्वाध्यायमेव च ॥ ३३० ॥

ततः सायंकाले संध्यामुपास्य । सामान्येन प्राप्तस्यापि पुनर्वचनं कार्याकुलत्वादविस्मरणार्थम् । अनन्तरं ये पूर्वदृष्टाः कचित्स्थाने निवेशितास्तेषां चारणां गूढभाषितमन्तर्वेदमनि शस्त्रपाणिः शृणुयात् । उक्तं च । संध्यां चोपास्य शृणुयादन्तर्वेदमनि शस्त्रम् । रहस्याख्याधि-

नां चैव प्रणिधीनां च चेष्टितामिति । ततो नृत्यगीतादिभिः कंचित्कालं क्रीडित्वा कक्षान्तरं
प्रविश्य भुञ्जीत । गत्वा कक्षान्तरं त्वन्यत्समनुज्ञाप्य तं जनम् । प्रविशेद्वैजनार्थं च स्त्रीभि-
रन्तःपुरं सहेति स्मरणात् । ततोऽविस्मरणार्थं यथाशक्ति स्वाध्यायं पठेत् ॥ ३३० ॥

संविशेत्तूर्यघोषेण प्रतिबुद्धचेतथैव च ।

शास्त्राणि चिन्तयेद्बुद्ध्वा सर्वकर्तव्यतास्तथा ॥ ३३१ ॥

प्रेषयेच्च ततश्चरान्स्वेष्वन्येषु च सादरान् ।

ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैराशीर्भिरभिनन्दितः ॥ ३३२ ॥

दृष्ट्वा ज्योतिर्विदो वैद्यान्दद्याद्वां काञ्चनं महीम् ।

नैवेशिकानि च ततः श्रोत्रियेभ्यो गृहाणि च ॥ ३३३ ॥

तदनन्तरं तूर्यशंखघोषेण संविशेत्स्वप्यात् । तथैव तूर्यादिघोषेण प्रतिबुद्धयेत् । प्रतिबुद्ध्य
च शास्त्रविद्विर्विश्वासिभिः सह एकाकी वा पश्चिमे यामे शास्त्राणि चिन्तयेत् । सर्वकर्तव्य-
ताश्च सर्वकार्याणि च । एतच्च स्वस्थं प्रप्त्युच्यते । अस्वस्थः पुनः सर्वकार्येषु अन्यं नियोजये-
त् । यथाह मनुः । एतद्भूतं समातिष्ठेदरोगः पृथिवीपतिः । अस्वस्थः सर्वमेवैतन्मन्त्रिमुख्ये नि-
वेशयेदिति । अनन्तरं सत्रस्य एव विश्वस्तान्स्वान् चारान् वानमानसत्कारैः पूजितान्स्वेषु साम-
न्ताद्यधिकारिषु अन्येषु महीपतिषु प्रेषयेत् तच्चिकीर्षितपरिज्ञानाय । ततः प्रातःसंध्यामुपा-
स्याग्निहोत्रं हुत्वा पुरोहितत्विगाचार्यादिभिराशीर्भिरभिनन्दितो ज्योतिर्विदो दृष्ट्वा तेभ्यश्च ब्र-
ह्मादिस्तिर्षाति विदित्वा शान्तिकादीनि च पुरोहितानादिस्य वैद्यांश्च दृष्ट्वा तेभ्यश्च स्वशरीर-
स्थितिं निवेद्य प्रतिविधानं चादिश्य गां दोग्ध्रीं काञ्चनं महीं च नैवेशिकानि विवाहोपयोगी-
नि कन्यालङ्कारादीनि गृहाणि च सुधाधवलितादीनि श्रोत्रियेभ्योऽधीतवेदेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो
दद्यादिति प्रत्येकं संबध्यते ॥ ३३१ ॥ ३३२ ॥ ३३३ ॥

ब्राह्मणेषु क्षमी स्निग्धेष्वजिह्वाः क्रोधनोऽरिषु ।

रयाद्राजा भृत्यवर्गेषु प्रजासु च यथा पिता ॥ ३३४ ॥

किंच । ब्राह्मणेष्वधिशिषत्स्वपि क्षमो क्षमावान् । स्निग्धेषु स्नेहवत्सु मित्रादिष्वजिह्वाः
अवक्रः । अरिषु क्रोधनः । भृत्यवर्गेषु प्रजासु च हिताचरणेनाहितानिर्वर्तनेन च पितेव दया-
वान्स्यादिति प्रत्येकं संबध्यते ॥ ३३४ ॥

पुण्यात्पद्भागमादत्ते न्यायेन परिपालयन् ।

सर्वदानाधिकं यस्मात्प्रजानां परिपालनम् ॥ ३३५ ॥

यस्माद्व्यायेन शास्त्रोक्तमार्गेण प्रजाः परिपालयन् परिपालितप्रजोपचितपुण्यान् पद्मार्गं
प्रजापरिपालन- पदं भागमादत्ते यस्माच्च सर्वेभ्यो भूम्यादिदानेभ्यः प्रजानां परिपालनमधिक-
फलमाह । फलम् । तस्मात्प्रजामु यथा पिता तथैव स्यादिति गतेन संबन्धः ॥ ३३५ ॥

चाटतस्करदुर्वृत्तमहासाहसिकादिभिः ।

पीड्यमानाः प्रजा रक्षेत्कायस्थैश्च विशेषतः ॥ ३३६ ॥

चाटाः प्रतारकाः विश्वास्य ये परधनमपहरन्ति । प्रच्छन्नापहारिणस्तस्कराः । दुर्वृत्ताः
इन्द्रजालिकितवादयः । सहो बलं सहसा बलेन कृतं साहसं महच्च तत्साहसं त्र महासा-
हसं तेन वर्तन्ते इति महासाहसिकाः प्रसह्यापहारिणः । आदिशब्दान्मौलिककुहकवृत्तायः
एतैः पीड्यमानाः बाध्यमानाः प्रजा रक्षेत् । कायस्था गणका छेवकाश्च तैः पीड्यमानाः विशे-
षतो रक्षेत् । तेषां राजबलभतयाऽतिमायावित्वाच्च दुर्निवारत्वाच्च ॥ ३३६ ॥

अरक्ष्यमाणाः कुर्वन्ति यत्किंचित्किल्बिषं प्रजाः ।

तस्मात्तु नृपतेरर्थं यस्माद्गृह्णात्यसौ करान् ॥ ३३७ ॥

अरक्ष्यमाणाः प्रजाः यत्किंचित्किल्बिषं चौर्यपरदारगमनादि कुर्वन्ति तस्मात्पापादर्थं नृ-
पतेर्भवति यस्मादसौ राजा रक्षणार्थं प्रजाम्भ्यः करान् गृह्णाति ॥ ३३७ ॥

ये राष्ट्रप्राधिकृतास्तेषां चारैर्ज्ञात्वा विचेष्टितम् ।

साधून्समानयेद्राजा विपरीतांश्च घातयेत् ॥ ३३८ ॥

उत्कोचजीविनो द्रव्यहीनान्कृत्वा विवासयेत् ।

सदानमानसत्कारान् श्रोत्रियान्वासयेत्सदा ॥ ३३९ ॥

राष्ट्रे राजा अधिकारेषु ये नियुक्तास्तेषां विचेष्टितं चरितं चारैरुक्तलक्षणैः सम्यक्
ज्ञात्वा साधून् सुचरितान् समानयेत् दानमानसत्कारैः पूजयेत् । विपरीतान्दुष्टचरित्रान्सम्य-
ग्विदित्वा घातयेत् अपराधानुसारेण । ये पुनरुत्कोचजीविनस्तान्द्रव्यरहितान्कृत्वा स्वराष्ट्र-
त्वासयेत् । श्रोत्रियान्सदानमानसत्कारैः सहितान्कृत्वा स्वराष्ट्रे स्वदेशे संदेव वासयेत्
॥ ३३८ ॥ ३३९ ॥

अन्यायेन नृपो राष्ट्रप्रात्स्वकोशं योऽभिवर्धयेत् ।

सोऽचिराद्विगतश्रीको नाशमेति सन्नान्धवः ॥ ३४० ॥

योऽसौ राजा स्वराष्ट्रादन्यायेन द्रव्यमादाय स्वकोशं विवर्धयेत् सोऽचिराच्छीघ्रमेव वि-
गतश्रीको विनष्टलक्ष्मीकः बन्धुभिः सह नाशं प्राप्नोति ॥ ३४० ॥

प्रजापीडनसंतापात्समुद्भूतो हुताशनः ।

राज्ञः कुलं श्रियं प्राणाश्चादग्ध्वा न निवर्तते ॥ ३४१ ॥

प्रजानां तत्करादिकृतपीडनेन यः संतापस्तस्मादुद्भूतो हुताशन इव संतापकारित्वादपुण्य-
राशिर्हुताशनशब्देनोच्यते स राज्ञः कुलं श्रियं प्राणांश्चादग्ध्वा नाशमनीत्वा न निवर्तते
नोपशाम्यति ॥ ३४१ ॥

य एव नृपतेर्धर्मः स्वराष्ट्रपरिपालने ।

तमेव कृत्स्नमामोति परराष्ट्रं वशं नयन् ॥ ३४२ ॥

न्यायतः स्वराष्ट्रपरिपालने राज्ञो यो धर्मस्तं सकलं वक्ष्यमाणन्यायेन परराष्ट्रं वशं नयन्
आत्मसात्कुर्वन्नामोति धर्मपद्मं च ॥ ३४२ ॥

यस्मिन्देशे य आचारो व्यवहारः कुलस्थितिः ।

तथैव परिपाल्योऽसौ यदा वशमुपागतः ॥ ३४३ ॥

किंच यदा परदेशो वशमुपागतः तदा न स्वदेशाचारादिसंकरः कार्यः । यस्मिन्देशे य आ-
चारः कुलस्थितिर्व्यवहारो वा यथैव प्रागासीत्तथैवासौ परिपालनीयः । यदि शास्त्रविरुद्धो न
भवति । यदा वशमुपागत इत्यनेन वशोपगमनात्प्रागनियम इति दर्शितम् । यथोक्तम् । उप-
रुध्धारिमासीत् राष्ट्रं चास्योपपीडयेत् । दूषयेच्चास्य सततं यवसाधोदकेन्यनमिति ॥ ३४३ ॥

मन्त्रमूलं यतो राज्यं तस्मान्मन्त्रं सुरक्षितम् ।

कुर्याद्यथास्य न विदुः कर्मणामाफलोदयात् ॥ ३४४ ॥

यस्मात्तैः सार्धं चिन्तयेद्राज्यमित्याद्युक्तं मन्त्रमूलं राज्यं तस्मान्मन्त्रं यत्नेन तथा सुर-
क्षितं कुर्यात् । यथास्य राज्ञः कर्मणां संविधिग्रहादीनामाफलोदयात्फलनिष्पत्तेः, प्राग्याव-
दन्ये मन्त्रं न जानन्ति ॥ ३४४ ॥

अरिभिन्नमुदासीनोऽन्तरस्तत्परः परः ।

क्रमशो मण्डलं चिन्त्यं सामादिभिरुपक्रमैः ॥ ३४५ ॥

किंच । अरिः शत्रुः । मित्रं सुहृत् । उभयविलक्षण उदासीनश्च । ते च त्रयस्त्रिविधाः स-
हजाः कृत्रिमाः प्राकृताश्चेति । तत्र सहजोऽरिः सापन्नपितृव्यतत्पुत्रादिः । कृत्रिमोऽरिः यस्या-
पकृतं येन चापकृतम् । प्राकृतस्त्वनन्तरदेशाधिपतिः । सहजं मित्रं माग्निनेमपैतृष्वस्त्रीयमा-
तृष्वस्त्रीयादि । कृत्रिमं मित्रं येनोपकृतं यस्य चोपकृतम् । प्राकृतमित्रमेकान्तरितदेशाधिप-
तिः । सहजकृत्रिममित्रशत्रुलक्षणरहितो सहजकृत्रिमोदासीनो प्राकृतोदासीनो ह्यन्यन्तरितदेशा-

धिपतिः । अरिशत्रुर्विघ्नः यातव्योच्छेत्तव्यपीडनीयकर्शनीयभेदेन । तत्र यातव्योऽनन्तरभूपतिः
व्यसनी हीनबलो विरक्तप्रकृतिर्विदुर्गो मित्रहीनो दुर्बलश्चोच्छेत्तव्यः । पीडनीयो मन्त्रबलहीनः ।
प्रबलमित्रबलयुक्तः कर्शनीयः । निर्मूलनात्समुच्छेदं पीडनं बलनिग्रहम् । कर्शनं तु पुनः
प्राहुः कोशदण्डापर्यणनादिति । मित्रं द्विविधं बृंहणीयं कर्शनीयमिति । कोशबलहीनं बृंह-
णीम् । कोशबलाधिकं कर्शनीयम् । अनन्तरस्तत्परः पर इति । प्राकृतारिमित्रोदासीना-
नाह । अनन्तरः प्राकृतोऽरिः तत्परः प्राकृतं मित्रं तस्मात्परः प्राकृत उदासीनः शेषाः पुनः
प्रसिद्धत्वाद्भोक्ताः । एतद्वाजमण्डलं क्रमशः पूर्वादिक्रमेण चिन्त्यं तेषां चेष्टितं ज्ञातव्यं
ज्ञात्वा च सामादिभिरुपायैर्वैद्यमाणैरनुसंधेयम् । एवं पुरतः पृष्ठतः पार्श्वतश्च त्रयस्त्रय आत्मा
चैक इति त्रयोदशराजकमिदं राजमण्डलं पद्माकारं पार्श्वग्राहाक्रन्दासारादयस्त्वारिमित्रो-
दासीनैवेवान्तर्भवन्ति । संज्ञाभेदमात्रं ग्रन्थान्तरे दर्शितमिति योगीश्वरेण न पृथगुक्ताः ३४५

उपायाः साम दानं च भेदो दण्डस्तथैव च ।

सम्यक्प्रयुक्ताः सिध्येयुर्दण्डस्त्वगतिका गतिः ॥ ३४६ ॥

साम प्रियमापणं दानं सुवर्णादेः भेदो भेदकरणं तस्मान्मन्त्रादीनां परस्परतो वैरस्योत्पाद-

नम् । दण्ड उपांशुप्रकाशाम्यां धनापहारादिर्वैधपर्यन्तोऽपकारः । एते सा-
सामारिमित्रपर-
मैरियुक्त इदानीं
तानुपायानाह । मादयः परिपन्थ्यादिसाधनोपायाः एते च देशकालाद्यनुसारेण सम्यक्प्र-
युक्ताः सिध्येयुः । तेषां च मध्ये दण्डस्त्वगतिका गतिः उपायान्तरसंभवे
सति न प्रयोक्तव्यः एतच्च पीडनीयकर्शनीयाभिप्रायेण । यातव्योच्छेत्तव्ययोर्दण्ड एव मुख्यः ।
एते सामादयो न केवलं राज्यव्यवहारविषयाः अपि तु सकललोकव्यवहारविषयाः । यथा । अधीप्य
पुत्रकाधीप्य दास्यामि तव भोदकान् । यद्वा अन्यस्मै भदास्यामि कर्णमुत्पादयामि ते इति ३४६

संधिं च विग्रहं चैव यानमासनसंश्रयो ।

द्वैधीभावं गुणानेतान्यथावत्परिकल्पयेत् ॥ ३४७ ॥

किंच । संधिर्व्यवस्थाकरणं विग्रहोऽपकारः यानं परंप्रति यात्रा आसनमुपेक्षा संश्रयो
बलवदाश्रयणं द्वैधीभावः स्वबलस्य द्विधाकरणं एतान्संधिप्रभृतीन् गुणान् यथावत् देशका-
लशक्तिमित्रादिवशेन कल्पयेत् ॥ ३४७ ॥

यदा सस्यशृणोपेतं परराष्ट्रं तदा व्रजेत् ।

परश्व हीन आत्मा च हृष्टवाहनपूरुषः ॥ ३४८ ॥

यदा परराष्ट्रं संस्थैर्ब्रह्मादिभिर्गुणैश्च समजलेन्धनतृणादिभिरुपेतं संपन्नं शत्रुश्च हीनो बला-
दिभिः आत्मा च हृष्टवाहनपूरुषः वाहनानि हस्त्यश्वादीनि तानि च पू-
यानकालानाह । रूपाश्च वाहनपूरुषाः हृष्टाः वाहनपूरुषा यस्य स तथोक्तः तदा परराष्ट्रमा-
त्मसात्कर्तुं व्रजेत् ॥ ३४८ ॥

दैवे पुरुषकारे च कर्मसिद्धिर्व्यवस्थिता ।

तत्र दैवमभिव्यक्तं पौरुषं पौर्वदेहिकम् ॥ ३४९ ॥

प्राणिनामभ्युदयविनिपातानां दैवायत्तत्वाद्यादि दैवमस्ति तदा स्वयमेव परराष्ट्रादि व-
शीभविष्यति । अथ नास्ति कृतेऽपि पौरुषे न भविष्यति अतो व्यर्थ एवायं यात्रामयास इ-
त्यत आह । कर्मसिद्धिः फलमाप्तिः इष्टानिष्टलक्षणा सा न केवलं दैवे व्यवस्थिता अपितु पु-
रुषकारेऽपि । लोके तथादर्शनात् चिकित्सकादिशास्त्रवैयर्थ्याच्च । अपिच पुरुषकारामावे दै-
वमेव नास्तीत्याह । तत्र दैवमिति यतः पूर्वदेहार्जितं पौरुषमेव दैवमुच्यते । अल्पपुरुषका-
रानन्तरं महाफलोदयाभिव्यक्तं पौरुषं पौर्वदेहिकं कर्म तस्मात्पुरुषकारामावे न दैवमस्तीति
पुरुषकारे यतो विधातव्यः ॥ ३४९ ॥

केचिदैवात्स्वभावाद्वा कालात्पुरुषकारतः ।

संयोगे केचिदिच्छन्ति फलं कुशलबुद्धयः ॥ ३५० ॥

केचिदिष्टानिष्टलक्षणं फलं दैवादेवेच्छन्ति । केचिस्वभावात्स्वयमेव भवति न कारणम-
पेक्षत इति । केचित्कालात्केचित्पुरुषकारत एवेति । स्वमतमाह । दैवा-
रक्षार्णमतात्- दीनां संयोगे समुच्चये फलं भवतीति कुशलबुद्धयो मन्वादयो मन्यन्ते ३५०
रिण्याह ।

यथा ह्येकेन चक्रेण रथस्य न गतिर्भवेत् ।

एवं पुरुषकारेण विना दैवं न सिद्ध्यति ॥ ३५१ ॥

एकैकस्मात्फलं
न भवतीत्यत्र दृष्टा-
न्तामाह । नात्र तिरोहितमस्ति ॥ ३५१ ॥

लाभाय परराष्ट्रं गन्तव्यमित्युक्तं लाभश्च त्रिविधः हिरण्यलाभो मूललाभो मित्रलाभश्चेति तेषु मित्र-
लाभो ज्याघान् ततस्तत्प्राप्तुपाये यत्नो विधातव्यः तत्प्राप्तुणश्च सत्यवचनमिष्याह ।

हिरण्यभूमिलामेभ्यो मित्रलब्धिर्वरा यतः ।

अतो यतेत तत्प्राप्त्यै रक्षेत्सत्यं समाहितः ॥ ३५२ ॥

यस्मात् हिरण्यभूमित्रलामेभ्यो मित्रलब्धिर्वरा उत्कृष्टा तस्मात्तत्प्राप्त्यै यतेत यत्नं कुर्यात् ।
सामादिभिः सत्यं च रक्षेत् । समाहितः सावधानः सत्यमूलत्वात् मित्रलाभस्य ॥ ३५२ ॥

स्वाम्यमात्या जनो दुर्गं कोशो दण्डस्तथैव च ।

मित्राण्येताः प्रकृतयो राज्यं सप्ताहमुच्यते ॥ ३५३ ॥

महोत्साह इत्याद्युक्तलक्षणो महीपतिः स्वामी अमात्या मन्त्रिपुरोहितादयः जनो ब्राह्मणादिप्र-
जाः दुर्गं धन्वदुर्गादि कोशः सुवर्णादिधनराशिः दण्डो हस्त्यश्वरथपत्तिलक्षणं
इदानीं राज्या-
गान्याह ।
चतुरङ्गचक्रं मित्राणि सहजकृत्रिमप्राकृतानि एताः स्वाम्याद्याः राज्यस्य
प्रकृतयो मूलकारणानि एवं राज्यं सप्ताङ्गमुच्यते ॥ ३५३ ॥

तदवाप्य नृपो दण्डं दुर्वृत्तेषु निपातयेत् ।

धर्मो हि दण्डरूपेण ब्रह्मणा निर्मितः पुरा ॥ ३५४ ॥

तदेवविधं राज्यं प्राप्य दुर्वृत्तेषु वञ्चकशठधूर्तपरदारपरद्रव्यापहारिहिंसकादिषु नृपो दण्डं
पातयेत् प्रयोजयेत् । हि यस्माद्धर्म एव दण्डरूपेण पूर्वं ब्रह्मणा निर्मितोऽस्य च दण्ड इति
योगिकी संज्ञा । दण्डो दमनादित्याहुः तेनादान्तान्दमयेदित्यादिगौतमस्मरणात् ॥ ३५४ ॥

स नेतुं न्यायतोऽशक्यो लुब्धेनाकृतबुद्धिना ।

सत्यसंधेन शुचिना सुसहायेन धीमता ॥ ३५५ ॥

स पूर्वोक्तो दण्डो लुब्धेन रूपेणाकृतबुद्धिना चञ्चलबुद्धिना न्यायतो न्यायानुसारेण नेतुं
प्रयोज्यं शक्यो न भवति । कीदृशेन तर्हि शक्य इत्याह । सत्यसंधेनाप्रतारकेण शुचिना
मितारिषद्वारेण सुसहायेन पूर्वोक्तसहायसहितेन धीमता नयानयकुशलेन स दण्डो न्यायतो
धर्मानुसारेण नेतुं शक्यः ॥ ३५५ ॥

यथाशास्त्रं प्रयुक्तः सन् सदेवासुरमानवम् ।

जगदानन्दयेत्सर्वमन्यथा तत्प्रकोपयेत् ॥ ३५६ ॥

स दण्डः शास्त्रोक्तमार्गेण प्रयुज्यमानः सन् देवासुरमानवैः सहितं इदं सर्वं जगदानन्द-
येत् हर्षयेत् । अन्यथा शास्त्रातिक्रमेण प्रयुक्तश्चेज्जगत्प्रकोपयेत् ॥ ३५६ ॥

न केवलमधर्मदण्डेन जगत्प्रकोपः अपितु प्रयोज्योद्देशादप्यनिरपीत्याह

अधर्मदण्डनं स्वर्गं कीर्तिं लोकांश्च नाशयेत् ।

सम्यक्तु दण्डनं राज्ञः स्वर्गकीर्तिजयावहम् ॥ ३५७ ॥

यः पुनः शास्त्रातिक्रमेण लोमादिना दण्डः कृतः स पापहेतुत्वात्स्वर्गं कीर्तिं लोकांश्च वि-
नाशयतीति । शास्त्रोक्तमार्गेण तु कृतः धर्महेतुत्वात्स्वर्गकीर्तिजनयानां हेतुर्भवति ॥ ३५७ ॥

अपि भ्राता सुतोऽर्घ्यो वा श्वशुरो मातुलोऽपिवा ।

नादण्डयो नाम राज्ञोऽस्ति धर्मादिचलितः स्वकात् ॥ ३५८ ॥

अर्घ्योऽर्घाह आचार्यादिः शेषः प्रसिद्धः एते भ्रातृमुतादयोऽपि स्वधर्माच्चलिता दण्ड्याः किमुतान्ये । यतः स्वधर्माच्चलितः अदण्ड्यो नाम राज्ञः कोपि नास्ति । एतच्च मातापित्रादिव्यतिरेकेण । तथाच स्मृत्यन्तरम् । अदण्ड्यो मातापितरो स्वातेकपरिव्रानकपुरोहितवानप्रस्थाः श्रुत-शीलशौचाचार्यन्तस्ते हि धर्माधिकारिण इति ॥ ३५८ ॥

यो दण्डयान्दण्डयेद्राजा सम्यग्वध्यांश्च घातयेत् ।

इष्टं स्यात्क्रतुभिस्तेन समाप्तवरदक्षिणैः ॥ ३५९ ॥

किंच । यस्तु दण्ड्यान्स्वधर्मचलनादिना दण्डयोग्यान्सम्यक्शास्त्रदृष्टेन मार्गेण धिग्नदण्डादिना दण्डयति पध्यान्वधार्यान् घातयति तेन राज्ञा भूरिदक्षिणैः क्रतुभिरिष्टं भवति । बहुदक्षिणक्रतुफलं माप्नोतीत्यर्थः । न च फलश्रवणादण्डमणयनं काम्यमिति मन्तव्यम् । अकरणे प्रायश्चित्तस्मरणात् । यथाह वसिष्ठः । दण्डोत्सर्गे राजैकरात्रमुपवसेत् त्रिरात्रं पुरोहितः कृच्छ्रमवप्यवण्डने पुरोहितस्त्रिरात्रं राजेति ॥ ३५९ ॥

दुष्टे सम्यग्दण्डः प्रयोक्तव्य इत्युक्तं दुष्टपरिहानं च व्यवहारदर्शनमन्तरेण न भवतीति

सत्परिज्ञानाय व्यवहारदर्शनमहरहः स्वयं कर्तव्यमित्याह

इति संचिन्त्य नृपतिः क्रतुतुल्यफलं पृथक् ।

व्यवहारान्स्वयं पश्येत्सभ्यैः परिवृतोऽन्वहम् ॥ ३६० ॥

इत्येवमुक्तमंकारेण क्रतुतुल्यं फलं दण्ड्यदण्डेन स्वर्गादिनाशं चादण्ड्यदण्डेन सम्यगिचिन्त्य पृथक्पृथग्धर्मादिव्यतिरेकेण सम्यैर्वक्ष्यमाणलक्षणैः परिवृतः प्रतिदिनं व्यवहारान्स्वयमाणां मार्गेण दुष्टादुष्टपरिज्ञानार्थं राजा स्वयं पश्येत् ॥ ३६० ॥

कुलानि जातीः श्रोणीश्च गणान् जानपदानपि ।

स्वधर्माच्चलितान् राजा विनीय स्थापयेत्पथि ॥ ३६१ ॥

कुलानि ब्राह्मणादीनां जातयो मूर्धावसिक्तमभृतयः श्रेणयस्तांबूलिकादीनां गणा हेलाशुकादीनां जानपदाः कासकादयः एतान्स्वधर्माच्चलितान् मच्युतान् राजा यथापरायं विनीय दण्डयित्वा पथि स्वधर्मं स्थापयेत् । दण्डं दुर्बलैः पुनिपातयेदित्युक्तं सच दण्डो द्विविधः शारीरोऽर्थदण्डश्चेति । यथाह नारदः । शारीरस्त्वर्थदण्डश्च दण्डस्तु द्विविधः स्मृतः । शारीरस्ताडनादिस्तु मरणान्तः प्रकीर्तितः ॥ काकिण्यादिस्त्वर्थदण्डः सर्वस्वान्तस्तथैव चेति ॥ द्विविधोऽप्यपराधानुसारेणानेकधा भवति । आहस्म । शारीरो दशधा प्रोक्तो ह्यर्थदण्डस्तन्नेकधेति ॥ ३६१ ॥

तत्र कृष्णलमापयुवर्णपलादितद्वैर्यदण्डा वक्तव्यास्ते च प्रतिदिनं निजपरिमाणार्थं हत्येकरूपापराधेऽपि देशभेदेन न्यूनाधिकदण्डो भाव्येति कृष्णलादितद्वैर्यदण्डा निजपरिमाणविषयत्वं दण्डव्यवहारे दर्शयितुमाह

जालसूर्य मरीचिस्थं त्रसरेणू रजः स्मृतम् ।

तेऽष्टौ लिखा तु तास्तिस्त्रो राजसर्पप उच्यते ॥ ३६२ ॥

गौरस्तु ते त्रयः पद ते यवो मध्यस्तु ते त्रयः ।

कृष्णलः पञ्च ते मापस्ते सुवर्णस्तु षोडश ।

पलं सुवर्णाश्रत्वारः पञ्च वापि प्रकीर्तितम् ॥ ३६३ ॥

जालकान्तरप्रविष्टादित्यरश्मिस्थितं यद्गजस्तत् त्रसरेणुरित्युक्तं योगीश्वरादिभिस्तच्चद-
शिभिः । ते च त्रसरेणवोऽष्टौ लिखा स्वेदनयूकाण्डम् । ता लिखास्तिस्त्रो राजसर्पपो राजिका ।
ते राजसर्पपात्रयो गौरसर्पपः सिद्धार्थः । गौरसर्पपाः पद यवो मध्यः मध्यमो न स्थूलो न
सूक्ष्मः । एतेन गौरसर्पपा अपि मध्यमा इति गम्यते । तथा राजसर्पपा अपि मध्यमशब्दादेव
सर्पपादिशब्दाः न केवलमुन्मानवचनाः किंतु तदुन्मितद्रव्यवचना इति गम्यते । यथा मस्य-
परिमिता यवाः मस्य उच्यते । एवं सर्पपाद्युन्मितं द्रव्यं सर्पपादिशब्दैः सर्पपादिशब्दानां
न केवलोन्मानवचनत्वे त्रसरेणुपसंहृत्योन्मातुमशक्यत्वात्तद्वारेण कृष्णलादिव्यवहारो न स्या-
त् । तत्र स्थूलस्थूलतरस्थूलतमसूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतममध्यसर्पपाद्युन्मानभेदेन प्रतिदेशं व्यवहा-
रभेदे स्थिते षण्डव्यवहारे मध्य इति नियम्यते । ते मध्यमा यवास्त्रय एकः कृष्णलः । ते कृ-
ष्णलाः पञ्चैको मापः । ते मापाः षोडशैकः सुवर्णः । ते सुवर्णाश्रत्वारः पलमिति संज्ञाः क-
थिता इति । पञ्च वापि पलं प्रकीर्तितं नारदादिभिः । तत्र स्थूलैस्त्रिभिर्वैः कृष्णलपरिकल्प-
नायां व्यावहारिकनिष्कस्य षोडशांशः कृष्णलो भवति । तैः पञ्चभिर्मापैः मापैः षोडशभिः
सुवर्णः । स च व्यावहारिकैः पञ्चभिर्निष्कैरेकः सुवर्णो भवति । ते चत्वारः पलमिति । निष्काणां
विंशतिः पलम् । यदा तु सूक्ष्मैस्त्रिभिर्वैः कृष्णलः परिकल्प्यते तदा व्यावहारिकनिष्कस्य
द्वात्रिंशत्तमो भागः कृष्णलो भवति । तस्मिन्पक्षे सुवर्णः सार्धं निष्कद्वयं भवति । पलं च द-
शनिष्कम् । यदा तु मध्यमयैः कृष्णलपरिकल्पना तदा निष्कस्य विंशतितमो भागः कृ-
ष्णलः सुवर्णश्चतुर्निष्कः षोडशनिष्कं पलम् । एवं पञ्चसुवर्णं पलमिति । पक्षे विंशतिनिष्कं
पलम् । एवमन्यदपि निष्कस्य चत्वारिंशो भागः कृष्णलः द्विनिष्कः सुवर्णोऽष्टनिष्कं पलमि-
त्यादिलोकव्यवहारानुसारेणास्मादेव सूत्रादहनीयम् ॥ ३६२ ॥ ३६३ ॥

द्वे कृष्णले रूप्यमापो धरणं षोडशैव ते ।

शतमानं तु दशभिर्धरणैः पलमेव तु ॥ ३६४ ॥

द्वे कृष्णले पूर्वोक्ते रूप्यमापो रूप्यसंबन्धी मापः ते रूप्यमापाः षोडश धरणं पुराण
इत्यस्यैव संज्ञान्तरम् । ते षोडश स्याद्धरणं पुराणश्चैव राजत इति मनुस्मर-
णात् । दशभिर्धरणैः शतमानं पलमिति चाभिधीयते । पूर्वोक्ताश्रत्वारः सु-
वर्णा एको राजतो निष्को भवति ॥ ३६४ ॥

निष्कं सुवर्णाश्रत्वारः कार्षिकस्ताम्रिकः पणः ॥ ३६५ ॥

• पलस्य चतुर्थोऽंशः कर्ष इति लोकप्रसिद्धः कर्षेणोन्मितः कार्षिकः तान्नस्य विकारस्ता-
 म्रिकः कर्षसंमितस्ताम्रविकारः पणसंज्ञो भवति कार्षापणसंज्ञकश्च । कार्षा-
 दानां ताम्र-
 स्थोन्मानमाह । पणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्षिकः पण इति मनुवचनात् । पञ्चमुवर्णपलपक्षे
 विंशतिमापः पणो भवति । तथा सति मापो विंशतिमो भागः पणस्य परिकी-
 र्तित इत्यादिव्यवहारः सिद्धो भवति । चतुःसुवर्णपलपक्षे तु षोडशमापः पणो भवति । आस्मिन्
 पक्षे सुवर्णकार्षापणपणशब्दानां समानार्थत्वेऽपि पणकार्षापणशब्दौ तान्नविषयावेव । एवं ताव-
 द्देमरूप्यताम्राणामुन्मानमुक्तम् । दण्डव्यवहारोपयोगित्वात् । कांस्यरीतिकादीनामपि लोक-
 व्यवहारान्गभूतानामेवोन्मानं द्रष्टव्यम् ॥ ३६५ ॥

साशीतिपणसाहस्रो दण्ड उत्तमसाहसः ।

तदर्थं मध्यमः प्रोक्तस्तदर्थमधमः स्मृतः ॥ ३६६ ॥

पणानां सहस्रं पणसहस्रं तत्परिमाणमस्येति पणसाहस्रः । अशीत्या सह वर्तते इति सा-
 शीतिः । अशीत्यधिकपणसहस्रपरिमितो यो दण्डः स उत्तमसाहससंज्ञो वेदि-
 त्वम्यः । तदर्थं मध्यमः तस्य साशीतिपणसहस्रस्यार्धं चत्वारिंशदधिकपण-
 शतपरिमितो दण्डो मध्यमसाहससंज्ञः तदर्थमधमः तस्य चत्वारिंशदधिकप-
 ञ्चशतपणस्यार्धं सप्तत्यधिकपणशतद्वयपरिमितो दण्डोऽधमसाहससंज्ञः स्मृत उक्तो मन्वादिभिः ।
 यत्तु पणानां द्वे शते सार्धे प्रथमः साहसः स्मृतः । मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रं त्वेव चो-
 त्तम इति मनुनोक्तं तत्पक्षान्तरममतिपूर्वापराधविषयं द्रष्टव्यम् ॥ ३६६ ॥

धिग्दण्डस्त्वथ वाग्दण्डो धनदण्डो वधस्तथा ।

योज्या व्यस्ताः समस्ता वा ह्यपराधवशादिमे ॥ ३६७ ॥

धिग्दण्डो धिक्धिगिति कुत्सनं वाग्दण्डस्तु परुषशापवचनात्मकः धनदण्डो धनापहारात्मकः
 वधदण्डः शारीरोऽवरोधादिभीवितान्तः एते चतुर्विधा दण्डाः व्यस्ता एकै-
 दण्डमेदानाह । कशः समस्ताः द्वित्राः त्रिचतुरो वा अपराधानुसारेण प्रयोक्तव्याः । उक्त-
 क्रमेण पूर्वपूर्वासाध्ये उत्तरउत्तरः प्रयोक्तव्यः । यथाह मनुः । धिग्दण्डं मघमं कुर्याद्वाग्दण्डं
 तदनन्तरम् । तृतीयं धनदण्डं तु वधदण्डमतः परमिति ॥ ३६७ ॥

ज्ञात्वाऽपराधं देशं च कालं वलमथापि वा ।

वयः कर्म च वित्तं च दण्डं दण्ड्येषु पातयेत् ॥ ३६८ ॥

यथापराधं ज्ञात्वा तदनुसारेण दण्डप्रणयनमेवं देशकालवयःकर्मवित्तानि ज्ञात्वा तदनु-
 सारेण दण्ड्येषु दण्डार्हेषु दण्डप्रणयनं कुर्यात् । तथा बुद्धिपूर्वाबुद्धिपूर्वसह-
 विमेषानुवादः । दाट्ययनुसारेण च । यद्यपि राजानमधिकृत्यायं राजधर्मकलाप उक्तस्तथापि

वर्णान्तरस्यापि विषयमण्डलादिपरिपालनाधिकृतस्यायं धर्मो वेदितव्यः । राजधर्मान्प्रवक्ष्यामि यथावृत्तो भवेन्नृप इत्यत्र एषद्वन्द्वग्रहणात्करग्रहणस्य रक्षार्थत्वाच्च रक्षणस्य दण्डप्रणयना-
यत्तत्वादिति ॥ ३६८ ॥

इति श्रीपद्मनाभभट्टोपाध्यायात्मजस्य श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकविज्ञानेश्वरभट्टारकस्य कृतौ
ऋजुमिताक्षरायां याज्ञवल्क्यधर्मशास्त्रविद्वतौ सदाचारः प्रथमोऽध्यायः समाप्तः । उत्तमोप-
दस्येयं शिष्यस्य कृतिरात्मनः । धर्मशास्त्रस्य विद्वतिर्विज्ञानेश्वरयोगिनः ॥ १ ॥

अस्मिन्नध्याये प्रकरणानि । १ उपोद्धातप्रकरणम् । २ ब्रह्मचारिप्रकरणम् । ३ विवाह-
प्रकरणम् । ४ जातिविवेकप्रकरणम् । ५ गृहस्थधर्मप्रकरणम् । ६ स्नातकप्रकरणम् । ७ भ-
क्ष्याभक्ष्यप्रकरणम् । ८ द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् । ९ दानधर्मप्रकरणम् । १० श्राद्धप्रकरणम् ।
११ गणपतिकल्पप्रकरणम् । १२ अहशान्तिप्रकरणम् । १३ राजधर्मप्रकरणम् । एवं
त्रयोदश प्रकरणानि ॥

याज्ञवल्क्यमुनिशास्त्रगता विद्वतिर्न कस्य विहिता विदुषः । प्रमिताक्षरापि विपुलार्थवती
परिपिबति श्रवणयोरमृतम् ॥ १ ॥ ॥ श्रीरस्तु ॥

अथ व्यवहाराध्यायः ॥

साधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणम् १

अभिवेकादिगुणयुक्तस्य राज्ञः प्रजापालनं परमो धर्मः । तच्च दुष्टनिग्रहमन्तरेण न संभ-
वति । दुष्टपरिज्ञानं च न व्यवहारदर्शनमन्तरेण संभवति । तद्व्यहारदर्शनमहरहः कर्तव्य-
मित्युक्तम् । व्यवहारान्स्वयं पश्येत्सम्यैः परिवृतोऽन्वहमिति । सच व्यवहारः कीदृशः
कतिविधः कथं चेतीतिकर्तव्यताकलापो नाभिहितस्तदभिधानाय द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते ।

व्यवहारान्नृपः पश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह ।

धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जितः ॥ १ ॥

व्यवहारानिति । अन्यविरोधेन स्वात्मसंबन्धितया कथनं व्यवहारः । यथा कश्चिदिदं
क्षेत्रादि मदीयमिति कथयति । अन्योऽपि तद्विरोधेन मदीयमिति । तस्या-
व्यवहारलक्षणम् । नेकविषयं दर्शयति बहुवचनेन । नृप इति न क्षत्रियमात्रस्यायं धर्मः

१ विप्रतिपद्यमाननरान्तरगतशताधर्मज्ञापनानुकूलो व्यापारो व्यवहारः । वारिप्रतिवादिचर्तकः सम्म-
वद्भोगसाक्षिप्रमाणको विरोधकोटिव्यवस्थापनानुकूल्ये वा व्यापारः सः संप्रतिपद्यते तु व्यवहारपदप्रयोगो भा-
क्त इति मदनरत्ने मयूखः ॥

किंतु मजापालनाधिकृतस्यान्यस्यापीति दर्शयति । पर्येदिति पूर्वोक्तस्यानुवादो धर्मविशेष-
विधानार्थः । विद्वद्विर्वदन्याकरणादिधर्मशास्त्राभिज्ञैर्ब्राह्मणैर्न सत्रियादिभिः । ब्राह्मणैः सं-
हेति तृतीयानिर्देशात्तेषामप्राधान्यम् । सहयुक्तेऽप्रधान इति स्मरणात् । अंतश्चादर्शनेऽन्य-
थादर्शने च राज्ञो दोषो न ब्राह्मणानाम् । यथाह मनुः । अदण्ड्वान्दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चै-
वाप्यदण्डयत् । अयसो महद्दामोति नरकं चाधिगच्छतीति । कथं धर्मशास्त्रानुसारेण । ना-
र्थशास्त्रानुसारेण । देशादिसमयधर्मस्यापि धर्मशास्त्राविरुद्धस्य धर्मशास्त्रविषयत्वान्न पृथगुपा-
दानम् । यथा च वक्ष्यति । निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् । सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो
धर्मो राजकृतश्च य इति । क्रोधलोभविर्वाजित इति । धर्मशास्त्रानुसारेणेति सिद्धे क्रोधलोभ-
विर्वाजित इति वचनमादरार्थम् । क्रोधोऽमर्षः लोभो लिप्सातिशयः ॥ १ ॥

श्रुताध्ययनसंपन्ना धर्मज्ञाः सत्यवादिनः ।

राजा सभासदः कार्या रिपौ मित्रे च ये समाः ॥ २ ॥

किञ्च श्रुतेन मीमांसान्याकरणादिश्रवणेन अध्ययनेन च वेदाध्ययनेन संपन्नाः । धर्मज्ञाः

धर्मशास्त्रज्ञाः । सत्यवादिनः सत्यवचनशीलाः । रिपौ मित्रे च ये समाः
सम्प्राधाद । द्वेषरागादिरहिताः । एवंभूताः सभासदः सभायां संसदि यथा सीदन्ति उप-

विशन्ति तथा दानमानसत्कारैः राज्ञा कर्तव्याः । यद्यपि श्रुताध्ययनसंपन्ना इत्यविशेषेणोक्तं
तथापि ब्राह्मणा एव । यथाह कात्यायनः । स तु सम्यैः स्थिरैर्युक्तः प्राज्ञैर्मौलिर्द्विजोत्तमैः ।
धर्मशास्त्रार्थकुशलैरर्थशास्त्रविशारदैरिति । ते च त्रयः कर्तव्याः बहुवचनस्यार्थवत्त्वात् ।
यस्मिन्देसो निषीदन्ति विप्रा वेदविदस्त्रय इति मनुस्मरणाच्च बृहस्पतिस्तु । सप्तपञ्चत्रयो वा
सभासदो भवन्तीत्याह । लोकवेदज्ञधर्मज्ञाः सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा । यत्रो-

सम्पन्नानां सं-
गमादाह ।

पविष्टा विप्राः स्युः सा यज्ञसदृशी समेति । न च ब्राह्मणैः सहेति पूर्वश्लोको-
क्तानां ब्राह्मणानां श्रुताध्ययनसंपन्ना इत्यादि विशेषणमिति मन्तव्यम् । तृती-

यामपमान्तनिर्दिष्टानां विशेषणविशेष्यभावासंभवात् । विद्वद्विरित्यनेन पुनरुक्तिमसंगाच्च ।
तथाच कात्यायनेन ब्राह्मणानां सभासदां च स्पष्टं भेदो दर्शितः । सभाद्विवाकः सापात्यः स-
ब्राह्मणपुरोहितः । सप्तम्यः प्रेक्षको राजा स्वर्गे तिष्ठति धर्मत इति । तत्र ब्राह्मणा अनियुक्ताः
सभासदस्तु नियुक्ता इति भेदः । अतएवोक्तम् । नियुक्तो वाऽनियुक्तो वा धर्मज्ञो वक्तुमर्हतीति ।
तत्र नियुक्तानां यथावस्थितार्थकथनेऽपि यदि राजाऽन्यथा करोति तदाऽसौ निवारणीयोऽ-
न्यथा दोषः । उक्तं कात्यायनेन । अन्यायेनापि तं यान्तं येऽनुयान्ति सभासदः । तेऽपि
तदाग्निस्तस्माद्वोपनीयः स तैर्नृप इति । अनियुक्तानां पुनरन्यथाभिधानेऽनभिधाने वा दोषो
न नु राज्ञोऽनिवारणे । सभा वा न भवेत्तद्व्या वक्तव्यं वा समग्रसम् । अश्रुपान्तिश्रुपान्ति

नरो भवति किल्विधीति मनुस्मरणात् । रिपौ मित्रे चेति चकारालोकरजनार्थं कतिपयैर्वणि-
गिभिरप्यधिष्ठितं सदः कर्तव्यम् । यथाह कात्यायनः । कुलशीलवयोवृत्तवित्तवक्षिरमत्सरैः ।
वणिग्भिः स्यात्कतिपयैः कुलभूतैरधिष्ठितमिति ॥ २ ॥

अपश्यता कार्यवशाद्व्यवहारानृपेण तु ।

सभ्यैः सह नियोक्तव्यो ब्राह्मणः सर्वधर्मवित् ॥ ३ ॥

कार्यान्तरव्याकुलतया व्यवहारानपश्यता नृपेण पूर्वोक्तैः सभ्यैः सह सर्वधर्मवित् सर्वा-
न्धर्मान् शास्त्रोक्तान् सामयिकांश्च धर्मान्वेत्ति विचारयतीति स सर्वध-
र्मविद्ब्राह्मणो न क्षत्रियादिर्नियोक्तव्यो व्यवहारदर्शने । तं न कात्यायनेनो-
क्तगुणविशिष्टं कुर्यात् । यथाह । दान्तं कुलोर्न मध्यस्थमनुद्देशकरं स्थिम् ।
परत्र भीरुं धर्मिष्ठमुद्युक्तं क्रोधवर्जितमिति । एवंभूतब्राह्मणासंभवे क्षत्रियं वैश्यं वा नियु-
ज्यते न शूद्रम् । यथाह कात्यायनः । ब्राह्मणो यत्र न स्यात्तु क्षत्रियं तत्र योजयेत् । वैश्यं
वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेदिति । नारदेन त्वयमेव मुख्यो दर्शितः । धर्मशास्त्रं पुरस्कृत्य
प्राङ्निवाकमते स्थितः । समाहितमतिः पश्येद्व्यवहाराननुक्रमादिति । प्राङ्निवाकमते स्थितो न
स्वमते स्थितः । राजा चारचक्षुषा परसैन्यं पश्यतीतिवत्तस्य चेयं यौगिकी संज्ञा । आधिपत्य-
धिनीं पृच्छतीति प्राद् तयोर्वचनं विरुद्धमविरुद्धं च सभ्यैः सह विविनक्ति विवेचयति वेति
विवाकः प्राद् चासौ विवाकश्चेति प्राङ्निवाकः । उक्तं च । विवादानुगतं पृष्ट्वा ससम्यस्तत्प्र-
यत्नतः । विचारयति येनासौ प्राङ्निवाकस्ततः स्मृत इति ॥ ३ ॥

प्राङ्निवाकस्वरूप-
माह ।

प्राङ्निवाकादयः सभ्या यदि रागादिना स्मृत्यपेतं व्यवहारं विचारयन्ति तदा राजा किं कर्तव्यमिति न आह

रागालोभाद्व्यादापि स्मृत्यपेतादिकारिणः ।

सभ्याः पृथक् पृथग्दण्ड्या विवादाद्विगुणं दमम् ॥ ४ ॥

अपिच । पूर्वोक्ताः सभ्या रजसो निरङ्कुशत्वेन तदभिभूता रागात्स्नेहातिशयालोमाहिप्साति-
शयाद्भयात्संत्रासात्स्मृत्यपेतं स्मृतिविरुद्धं आदिशब्दादाचारापेतं कुर्वन्तः पृथक्पृथक् एकै-
कशो विवादात् विवादपरामर्शनिमित्तादमाद्विगुणं दमं दण्ड्याः । न पुनर्विवादास्पदीभूताह-
व्यात् । तथा सति स्त्रीसंग्रहणादिषु दण्डाभावप्रसंगः । रागलोभमयानामुपादानं रागादिष्वेव
द्विगुणो दमो नाज्ञानमोहादिष्विति नियमार्थम् ॥ न च राजा सर्वस्येष्टे ब्राह्मणवर्ज्यमिति
गौतमवचनात् । न ब्राह्मणा अदण्ड्या इति मन्तव्यम् । तस्य प्रशंसार्थत्वात् ॥ यत्तु पद्भिः
परिहार्यो राजा वध्यश्चावध्यश्चादण्ड्यश्चावहिः कार्यश्चापरिवाद्यश्चापरिहार्यश्चेति तदपि स एव
नहृश्रुतो भवति । लोकवेदेदेवाहवित् वाको वाक्येतिहासपुराणकुशलस्तदपेक्षस्तद्वृत्तिश्राष्टचत्वा-

रिशत्संस्कारैः संस्कृतस्त्रिषु कर्णस्त्रिभिरतः पटसु वा समयाचारिकेष्वाभिविनीत इति प्रतिपादि-
तबहुश्रुतविषयं न ब्राह्मणमात्रविषयम् ॥ ४ ॥

स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः ।

आवेदयति चेद्वाज्ञे व्यवहारपदं हि तत् ॥ ५ ॥

धर्मशास्त्रसमयाचारविरुद्धेन मार्गेण परैराधर्षितोऽभिभूतो यद्वाज्ञे माद्विवाकाय वा आवेद-
यति विज्ञापयति चेद्यति तद्व्यवहारपदं प्रतिज्ञोत्तरसंशयहेतुपरा-
मर्शप्रमाणनिर्णयप्रयोजनात्मको व्यवहारस्तस्य पदं विषयस्तस्य चेदं सामान्य-
लक्षणम् । स च द्विविधः शङ्काभियोगस्तत्त्वाभियोगश्चेति ॥ यथाह ना-

रदः । अभियोगस्तु विज्ञेयः शङ्कातत्त्वाभियोगतः । शङ्काऽस्तं तु संसर्गात्तत्त्वं होढाभिदर्शना-
दिति ॥ होढा लोभं लिङ्गमिति यावत् । तेन दर्शनं साक्षाद्वा दर्शनं होढाभिदर्शनं तस्मात् ।
तत्त्वाभियोगोऽपि द्विविधः । प्रतिषेधात्मको विध्यात्मकश्चेति । यथा मत्तो हिरण्यादिकं गृही-
त्वा न प्रयच्छति । क्षेत्रादिकं ममायमपहरतीति वा ॥ उक्तं च कात्यायनेन । नायं त्वं
नेच्छते कर्तुमन्याय्यं वा करोति य इति । स पुनश्चाष्टादशधा भिद्यते ॥ यथाह मनुः ।
(अ. ८ श्लो. ४. ५. ६. ७.) तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्त्रामिविक्रयः । संभूय च समु-
त्थानं दत्तस्यानपकर्म च । वेतनस्यैव चादानं संविदश्च व्यतिक्रमः । कथविप्रयानुशयो

विवादः स्वाभिपालयोः । सीमा विवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके । स्तेयं च
व्यवहारभेदः । साहसं चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च । स्त्रीपुंघवौ विभागश्च द्यूतमाह्वय एव च । प-
दान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविहेति । एतान्यपि साध्यभेदेन पुनर्बहुल्यं गतानि ॥ य-
थाह नारदः । एषामेव प्रभेदोऽन्यः शतमष्टोत्तरं भवेत् । क्रियाभेदान्मनुष्याणां शतशाखो नि-
गद्यत इति । आवेदयति चेद्वाज्ञे इत्यनेन स्वयमेवामत्यावेदयति न राजभेरितस्तत्पुरुषमेरितो
वेति दर्शयति ॥ यथाह मनुः । नोत्पादयेत्स्वयं कार्यं राजा वाप्यस्य पूरुषः । न च मापि-
तमन्येन असेतार्थं कथञ्चेनेति । परैरिति परेण पराम्यां परैरित्येकस्यैकेन द्वाभ्यां बहुभिर्वा
व्यवहारो भवतीति दर्शयति ॥ यत्पुनरेकस्य बहुभिः सार्वं स्त्रीणां प्रेन्यजनस्य च । अनादे-
यो भवेद्वादो धर्मविद्विरुद्धादत इति नारदवचनं तद्विद्वत्साध्यविषयम् । आवेदयति राज्ञे इत्यनेनै-
व राज्ञा एष्टो विनीतवेष आवेदयेत् । आवेदितं च युक्तं चेन्मुद्रादिना मत्त्यर्थाहानमकल्पादी-
नां चानाहानमित्याद्यर्थसिद्धमिति नोक्तम् । स्मृत्यन्तरे तु स्पष्टार्थमुक्तम् ॥ यथा ।
काले कार्याधिनिः एच्छेदृणन्तं पुरतः स्थितम् । किं कार्यं का च ते षोढां मा भैषीर्वाहि मा-
नव । केन कस्मिन्कदा कस्मान् एच्छेदेवं सभागतम् । एवं एष्टः स यद्व्यात्स सभ्यैर्ब्राह्मणैः
सह । विमृश्य कार्यं न्याय्यं चेदाहानार्थमतः परम् । मुद्रां वा निसिपेत्तस्मिन्पुरुषं वा

समादिशेत् । अकल्पाबालस्थविरविपमस्थक्रियाकुलान् । कार्योतिपातिव्यसनिनृपकार्योत्स-
 वाकुलान् । मत्तोन्मत्तप्रमत्तार्तन्मृत्युनाह्वानयेन्नृपः । न हीनपक्षां युवति
 आह्वानानाह्वाने । कुले जातां प्रभूतिकाम् । सर्ववर्णोत्तमां कन्यां तां ज्ञातिप्रभुकाः स्मृताः ।
 तदधीनकुटुम्बिन्यः स्वैरिण्यो गणिकाश्च याः । निष्कुलायाश्च पतितास्तासामाह्वानमिष्यते ।
 तदपवादः । कालं देशं च विज्ञाय कार्याणां च बलाबले । अकल्पादीनपि शनैर्यनै-
 राह्वानयेन्नृपः । ज्ञात्वाभियोगं येऽपि स्युर्वने प्रव्रजितादयः । तानप्याह्वान-
 येद्वाजा गुरुकार्येण्यकोपयन्निति । आसेषव्यवस्थाप्यर्थसिद्धेव नारदेनोक्ता । वक्तव्येऽर्थे ह्य-
 तिष्ठन्तमुत्क्रामन्तं च तद्वचः । आसेषयेद्विवादाधीं यावदाह्वानदर्शनम् ।
 आसेषस्यचातु- स्थानासेषः कालकृतः प्रवासात्कर्मणस्तथा । चतुर्विधः स्यादासेषो नासि-
 विज्यमाह सएव । ऋस्तं विलङ्घयेत् । आसेषकाल आसिद्ध आसेषं योऽतिवर्तते । सविनेयो-
 ऽन्यथाकुर्वन्नासेद्धा दण्डभागभवेत् । नदीसन्तारकान्तारदुर्देशोपलब्धादिषु । आसिद्धस्तं परासे-
 षमुत्क्रामन्नापराधुयात् । निर्वेषुकामो रोगार्तो गियशुर्व्यसने स्थितः । अभियु-
 क्तस्थान्येन राजकार्योद्यतस्तथा । गवां प्रचारे गोपालाः सस्यावापे कृ-
 माह । पीबलाः । शिल्पिनश्चापि तत्कालमायुधीयाश्च विग्रह इति । आसेषो
 राज्ञाज्ञावरोधः अकल्पादयः पुत्रादिकमन्यं वा सुदृढं प्रेषयिष्यन्ति न च ते परार्थवादिनः
 यो न भ्राता न च पिता न पुत्रो न नियोगकृत् । परार्थवादी दण्ड्यः स्याद्व्यवहारेषु विद्युव-
 क्षिति नारदवचनात् ॥ ९ ॥

प्रत्यर्थिनि मुद्रालेख्यगुरुषाणामन्यतमेनायीते किं कुर्यादिन्यत्र आह

प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यं यथावेदितमर्थिना ।

समामासतदर्धाहर्नामजात्यादिचिह्नितम् ॥ ६ ॥

अर्ध्वत इत्यर्थः साध्यः सोऽस्यास्तीत्यर्थी तत्प्रतिपक्षः प्रत्यर्थी तस्याग्रतः पुरतो लेख्यं
 लेखनीयम् । यथा येन प्रकारेण पूर्वमावेदनकाले आवेदितं तथा । न पुन-
 मापालक्षणम् । रन्वथा । अन्यथावादित्वेन व्यवहारस्य भङ्गप्रसङ्गात् । अन्यवादी क्रि-
 याद्वेषी नोपस्थाता निरुत्तरः । आहूतः प्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृत इति । आवेद-
 नकाल एवार्थवचनस्य लिखितत्वात्पुनर्लेखनमनर्थकमित्यत आह समामासेत्यादि । संवत्सर-
 मासपक्षतिथिवारादिना अर्थिप्रत्यर्थिनाम ब्राह्मणनात्यादिचिह्नितम् । आदिशब्देन द्रव्यतत्सं-
 ख्यास्थानवेलाक्षमालिङ्गादीनि गृह्यन्ते ॥ यथोक्तम् । अर्थवद्वर्मसंयुक्तं परिपूर्णमनाकुलम् ।
 साध्यवद्वाचकपदं प्रकृतार्थानुबन्धि च । प्रसिद्धमविरुद्धं च निश्चितं साधने क्षमम् । संक्षिप्तं
 निखिलार्थं च देशकालावितोषि च वर्षर्तुमासपक्षाहोवेलादेशप्रदेशशब्द । स्थानावसथमाध्या-
 ख्यानात्याकारवयोर्युतम् । साध्यप्रमाणसंख्यावदात्मप्रत्यर्थिनामवन् । परात्मपूर्वनानेकरान-

नामभिरङ्कितम् । सभाभिर्द्वात्मपीडावत्कथिताहर्तृदायकम् । यदावेदयते राज्ञे तद्वापेत्यभि-
धीयत इति । भाषा प्रतिज्ञा पक्ष इति नार्थान्तरम् । आवेदनसमये कार्यमात्रं लिखितं प्र-
त्यर्थिनोऽग्रतः समासादिविशिष्टं लिख्यत इति विशेषः । संवत्सरविशेषणं यद्यपि सर्व-
व्यवहारेषु नोपयुज्यते तथाप्याविप्रतिग्रहक्रमेषु निर्णयार्थमुपयुज्यते । आधौ प्रतिग्रहे कृति
पूर्वा तु बलवत्तरेति वचनात् । अर्धव्यवहारेऽपि एकस्मिन्संवत्सरे यत्संख्याकं यद्व्ययं यतो
येन गृहीतं प्रत्यर्पितं च पुनरन्यस्मिन्वत्सरे तद्व्ययं तत्संख्याकं ततस्तेन गृहीतं याच्यमानो
यदि द्रूयात्सत्यं गृहीतं प्रत्यर्पितं चेति । वत्सरान्तरे गृहीतं प्रत्यर्पितं नास्मिन्वत्सरे इत्युप-
युज्यते । एवं भासाद्यपि योज्यम् । देशस्यानादयः पुनः स्यावरेष्वेवोपयुज्यन्ते । देशश्चैव
तथा स्थानं संनिवेशस्तथैव च । जातिः संज्ञाधिवासश्च प्रमाणं क्षेत्रनाम च । पितृपेतामहं
चैव पूर्वराजानुकीर्तनम् । स्यावरेषु विवादेषु दशैतानि निवेशयेदिति स्मरणात् । देशो म-
ध्यदेशादिः । स्थानं वाराणस्यादि । संनिवेशस्तत्रैव पूर्वापरदिग्भिभागपरिच्छिन्नः सम्पङ्क्ति-
विष्टो गृहक्षेत्रादिः । जातिरर्थिप्रत्यर्थिनो ब्राह्मणत्वादिः । संज्ञा च देवदत्तादिः । अधिवासः
समीपदेशे निवासी जनः प्रमाणं निर्वर्तनादि भूषरिमाणम् । क्षेत्रनाम शालिसेत्रं क्रमुकक्षेत्रम् ।
कृष्णभूमिः पाण्डुभूमिः इति । पितुः पितामहस्य च नामार्धिप्रत्यर्थिनोः पूर्वेषां त्रयाणां रा-
ज्ञां नामकीर्तनं चेति । समासादीनां यस्मिन्व्यवहारे यावदुपयुज्यते । तत्र तावच्छेदनीयमिति
तात्पर्यार्थः ॥ एवं पक्षलक्षणे स्थिते पक्षलक्षणरहितानां पक्षवदवभासमानानां पक्षभासत्वं
सिद्धमेवेति योगीश्वरेण नृपपक्षमासा उक्ताः । अन्यैस्तु विस्पष्टार्थमुक्ताः (अप्रसिद्धादिः
साधयितुमशक्यत्वादतिराकरणम्) अप्रसिद्धं निराबाधं निरर्थं निष्प्रयोजनम् । असाध्यं वा
विरुद्धं वा पक्षभासं विवर्जयेत् । अप्रसिद्धं मदीयं शशविषाणं गृहीत्या न प्रयच्छती-
त्यादि । निराभाषमस्मृद्दीपप्रकाशेनायं स्वगृहे व्यवहरतीत्यादि । निरर्थमभिषेयरहितं
कचटतपनडदगचेत्यादि । निष्प्रयोजनं यथायं देवदत्तोऽस्मद्गृहसन्निधौ सु-
पक्षमासाः ।
स्वमधीत इत्यादि । असाध्यं यथाहं देवदत्तेन सञ्चूयमृगमुपहसित इत्यादि ।
एतत्साधनासंभवादसाध्यम् । अल्पकालत्वात् सासिसंयोजितं दूरतोत्पत्त्यात् दिव्यमिति ।
विरुद्धं यथाहं मूकेन शप्त इत्यादि । पुरराष्ट्रादिविरुद्धं वा (एतेषां स्वभावेनैव निराकरण-
मिति न निराक्रियते । तत्र च अप्रसिद्धादीनां व्युत्पत्त्यर्थमुपादानं तदप्यनेकपदसंकीर्णस्य
निराकरणं न क्रियते) राज्ञा विवर्जितो यश्च यश्च पौरविरोधकृत् । राष्ट्रस्य वा स-
गन्तस्य मरुतीनां तथैव च ॥ अन्ये वा ये पुरग्राममहाजनविरोधकरः । अनदिशास्तु ते
संरे व्यपरासः प्रकीर्तिता इति ॥ यत्तनेकपदसंकीर्णः पूर्वपक्षो न सिद्धयतीति
तत्र यद्यनेकपदसंकीर्ण इत्युच्यते तदा न दोषः । मदीयमनेन हिरण्यं वासी रूप-
कादि पापद्वयमित्येवंविधस्यादुष्टत्वात् । अज्ञादानादिपदसंकरे पक्षमास इति चेत्तदपि न ।

मदीया रूपका अनेन वृद्ध्या गृहीताः सुवर्णं चास्य हस्ते निक्षिप्तम् । मदीयं क्षेत्रमय-
मपहरतीत्यादीनां पक्षत्वमिष्यत एव । किंतु क्रियाभेदात्क्रमेण व्यवहारो न युगपदित्ये-
तावत् ॥ यथाह कात्यायनः । बहुप्रतिज्ञं यत्कार्यं व्यवहारे सुनिश्चितम् । कामं तदपि
गृहीयाद्वाजा तत्त्वबुभुत्सयेति । यस्मादनेकपदसंकीर्णः पूर्वपक्षो युगपन्न सिद्ध्यतीति त-
स्यार्थः । अर्थग्रहणात्पुत्रपौत्रादिग्रहणं तेषामेकार्थत्वात् । नियुक्तस्यापि नियोगेनैव तदे-
कार्यत्वाक्षेपात् ॥ अर्थिना संनियुक्तो वा मत्यर्थिप्रहितोऽपि वा । यो यस्यार्थं विवदते
तयोर्नयपराजयाविति स्मरणात् । नियुक्तजयपराजयौ मूलस्वामिनोरेव । एतच्च भूमौ फ-
लके वा पाण्डुलेखेन लिखित्वा आवापोद्दारेण विशोधितं पश्चात्पत्रे निवेशयेत् । पूर्व-
पक्षं स्वभावोक्तं प्राड्विवाकोऽभिलेखयेत् । पाण्डुलेखेन फलके ततः पत्रे विशोधितमि-
ति कात्यायनस्मरणात् । शोधनं च यावदुत्तरदर्शनं कर्तव्यं नातः परमनवस्थाप्रसंगात् ।
अतएव नारदेनोक्तम् । शोधयेत्पूर्ववादं तु यावन्नोत्तरदर्शनम् । अवष्टब्धस्योत्तरेण नि-
वृत्तं शोधनं भवेदिति पूर्वपक्षमशोधयित्वैव यदोत्तरं दापयन्ति सम्प्राप्तदा रागाद्योभा-
दित्युक्तदण्डेन सम्प्राप्तं दण्डयित्वा पुनः प्रतिज्ञापूर्वकं व्यवहारः प्रवर्तनीयो राज्ञेति ॥ ६ ॥

एवं शोधितपश्चाद्वे पूर्वपक्षे किं कर्तव्यमित्यत आह

श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यं पूर्ववेदकसन्निधौ ।

श्रुतो भाषायां येन मत्यर्थिनासौ श्रुतार्थः तस्योत्तरं पूर्वपक्षादुत्तरत्र भवतीत्युत्तरं लेख्यं
लेखनीयम् । पूर्ववेदकस्यार्थिनः संनिधौ समीपे उत्तरं च यत्पूर्वोक्तस्य नि-
वृत्तम् ।

राकरणं तदुच्यते । यथाह । पक्षस्य व्यापकं सारमसन्दिग्धमनाकुलम् ।

अव्याख्यागम्यमित्येतदुत्तरं तद्विदो विदुरिति । पक्षस्य व्यापकं निराकरणसमर्थम् । सारं
न्याय्यं न्यायादनपेतम् । असंदिग्धं सन्देहरहितम् । अनाकुलं पूर्वापराविरुद्धम् । अव्याख्या-
गम्यं अप्रसिद्धपदप्रयोगेण दुःश्लिष्टविभक्तिसमासाध्याहाराभिधानेन वा अन्यदेशमापाभिधा-
नेन वा यत् व्याख्येयार्थं न भवति तत्सदुत्तरम् । तच्च चतुर्विधम् । संप्रतिपत्तिर्मिथ्या प्रत्य-
वस्कन्दनं पूर्वन्यायश्चेति ॥ यथाह कात्यायनः । सत्यं मिथ्योत्तरं चैव प्रत्यवस्कन्दनं तथा ।

पूर्वन्यायविधिश्रैवमुत्तरं स्याच्चतुर्विधमिति । तत्र सत्योत्तरं यथा । रूपक-
चतुर्विधमुत्तरम् ।

शतं मह्यं धारयतीत्युक्ते सत्यं धारयामीति । यथाह । साध्यस्य सत्यवच-
नं प्रतिपत्तिरुदाहृतेति । मिथ्योत्तरं तु नाहं धारयामीति । तथाच कात्यायनः । अभियुक्तो-
ऽभियोगस्य यदि कुर्यादपद्रवम् । मिथ्या तच्च विनानीयादुत्तरं व्यवहारत इति । तच्च मिथ्यो-
त्तरं चतुर्विधम् । मिथ्यैतन्नाभिमानामि तदा तत्र न संनिधिः । अनातश्चा-

मिथ्योत्तरं च-
विधम् ।

स्मि तत्काल इति मिथ्या चतुर्विधमिति । प्रत्यवस्कन्दनं नाम । सत्यं गृहीतं
प्रतिदत्तं प्रतिग्रहेण लब्धमिति वा । यथाह नारदः । अर्थिना लिखितो-

योऽर्थः प्रत्यर्थी यदि तं तथा । प्रपद्य कारणं द्यूतात्मव्यवस्कन्दनं स्मृतमिति । प्रादून्यायो-
त्तरं तु यत्राभियुक्त एवं द्यूतादस्मिन्नर्थे अनेनाहमभियुक्तस्तत्र चायं व्यवहारमार्गेण परानिन

इति ॥ उक्तं च कात्यायनेन । आचारेणावसन्नोऽपि पुनर्लैख्यते यदि । सोऽभिधेयो जितः
 पूर्वं प्राङ्न्यायस्तु स उच्यते इति । एवमुत्तरलक्षणे स्थिते उत्तरलक्षणरहितानामुत्तरवदवभा-
 समानानामुत्तराभासत्वमर्थसिद्धे । स्पष्टीकृतं च स्मृत्यन्तरे । संदिग्धमन्यत्रकृतादत्य-
 ल्पमतिभूरि च । पक्षैकदेशव्याप्यन्यत्तथा नैवोत्तरं भवेत् । यद्व्यस्तपदमव्यापि निगूढार्थं
 तथाकुलम् । व्याख्यागम्यमसारं च नोत्तरं स्वार्थसिद्धय इति । तत्र संदिग्धम् । सुवर्णशत-
 मनेन गृहीतमित्युक्ते सत्यं गृहीतं सुवर्णशतं मापशतं वेति प्रकृतादन्यत् । यथा सुवर्णशताभि-
 योगे पणशतं धारयामीति । अत्यल्पं सुवर्णशताभियोगे पञ्च धारयामीति । अतिभूरि सुवर्ण-
 शताभियोगे द्विशतं धारयामीति । पक्षैकदेशव्यापि हिरण्यवत्पञ्चाशदभियोगे हिरण्यं गृहीतं ना-
 न्यदिति । व्यस्तपदं कृणादानाभियोगे पदान्तरेणोत्तरम् । यथा सुवर्णशताभियोगे अनेनाहं
 ताडित इति अव्यापि देशस्थानादिविशेषणव्यापि । यथा मध्यदेशे धाराणास्यां पूर्वस्यां दिशि
 क्षेत्रमनेनापहतमिति पूर्वपक्षे लिखिते क्षेत्रमपहतमिति । निगूढार्थं यथा सुवर्णशताभियोगे
 किमहमेवास्मै धारयामीत्यत्र ध्वनिना प्राङ्निवाकः सम्भो वा अर्थो वा अन्यस्मै धारयतीति
 सूचयतीति निगूढार्थम् । आकुलं पूर्वापरविरुद्धम् । यथा सुवर्णशताभियोगे कृते सत्यं गृहीतं
 न धारयामीति । व्याख्यागम्यं दुःक्षिष्टपिभक्तिसमासाध्याहारमिधानेन व्याख्यागम्यम् । अदे-
 शभाषमिधानेन वा । यथा सुवर्णशतविषये पितृकृणाभियोगे गृहीतशतवचनात् सुवर्णानां
 पितुर्न जानामीति । अत्र गृहीतशतस्य पितुर्वचनात् सुवर्णानां शतं गृहीतमिति न जानामीति ।
 असारं न्यायविरुद्धम् । यथा सुवर्णशतमनेन वृद्ध्या गृहीतं वृद्धिरेव दत्ता न मूलमित्यभि-
 योगेन सत्यं वृद्धिर्दत्ता न मूलं गृहीतमिति उत्तरमित्येकवचननिर्देशादुत्तराणां संकरो नि-
 रस्तः । यथाह कात्यायनः । पक्षैकदेशे यस्तस्यमेकदेशे न कारणम् । मिथ्या चैवैकदेशे
 न संकरात्तदुत्तरमिति । अनुत्तरत्वे नकारणं तेनैवोक्तम् । न चैकस्मिन्निवादे तु क्रिया स्या-
 द्वादिनोर्द्वयोः । न चार्थसिद्धिरुभयोर्न चैकत्र क्रियाद्वयमिति । मिथ्याकारणोत्तरयोः संकरे
 अपि प्रत्यर्थिनोर्द्वयोरपि क्रिया प्राप्नोति । मिथ्याक्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनीति स्मर-
 णात् । तदुभयमेकस्मिन्व्यवहारे विरुद्धम् । यथा सुवर्णं रूपकशतं चानेन गृहीतमित्यभि-
 योगे सुवर्णं न गृहीतं रूपकशतं गृहीतं प्रतिदत्तं चेति । कारणप्राङ्न्यायसंकरे तु प्रत्य-
 र्थिन एव क्रियाद्वयम् । प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्था निर्दिशेत्क्रियामिति । यथा सुवर्णं
 गृहीतं प्रतिदत्तं रूपकं व्यवहारमार्गेण पराजित इति । अत्र प्राङ्न्याये जयपत्रेण वा प्राङ्-
 न्यायदर्शभिर्वा भावयितव्यम् । कारणोक्तौ तु साक्षिलेख्यादिभिर्भावयितव्यमिति विरोधः ।
 एवमुत्तरत्रयसंकरेऽपि द्रष्टव्यम् । यपानेन सुवर्णं रूपकशतं वस्त्राणि च गृहीतानीत्यभि-
 योगे सत्यं सुवर्णं गृहीतं प्रतिदत्तं रूपकशतं न गृहीतं वस्त्रविषये तु पूर्वन्यायेन पराजित
 इति । एवं चतुःसंकरेऽपि । एतेषां चानुत्तरत्वं योगपद्येन तस्यांशस्य तेन तेन विना-
 सिद्धेः क्रमेणोत्तरत्वमेव । क्रमश्चार्थिनः प्रत्यर्थिनः सम्भ्यानां चेच्छया भवति । यत्र पुन-

रुभयोः संस्कारः तत्र यस्य प्रभूतार्थविषयत्वं तत्क्रियोपादानेन पूर्वं व्यवहारः प्रवर्तनीयः । पश्चादल्पविषयोत्तरोपादानेन च व्यवहारो द्रष्टव्यः । यत्र संप्रतिपत्तेः उत्तरान्तरस्य च संस्कारस्तत्रोत्तरान्तरोपादानेन व्यवहारे द्रष्टव्यः । संप्रतिपत्तौ क्रियाभावात् ।

यथा हारीतेन । मिथ्योत्तरं कारणं च स्यातामेकत्र चेदुभे । सत्त्वं चापि सहान्येन तत्र ग्राह्यं किमुत्तरमित्युक्तत्वेन । यत्प्रभूतार्थविषयं यत्र वा स्यात्क्रियाफलम् । उत्तरं तत्र तज्ज्ञेयमसंकीर्णमतोऽन्यथा । संकीर्णं भवतीति शेषः । शोपापेक्षया ऐच्छिकः क्रमो भवतीत्यर्थः । तत्र प्रभूतार्थं यथा अनेन सुवर्णं रूपकशतं वस्त्राणि च गृहीतानीत्यभियोगे सत्त्वं सुवर्णं गृहीतं रूपकशतं च न गृहीतं वस्त्राणि तु गृहीतानि प्रतिदत्तानि चेति । अत्र मिथ्योत्तरस्य प्रभूतविषयत्वात् अर्थिनः क्रियामादाय प्रथमं व्यवहारः प्रवर्तयितव्यः । पश्चादल्पविषयो व्यवहारः । एवं मिथ्याप्राङ्न्यायसंकरे कारणप्राङ्न्यायसंकरे च योजनीयम् । तथा तस्मिन्नेवाभियोगे सत्त्वं सुवर्णं रूपकशतं च गृहीतं दास्यामि वस्त्राणि तु न गृहीतानि गृहीतानि प्रतिदत्तानीति वा वस्त्रविषये पूर्वं पराजित इति चोत्तरे संप्रतिपत्तेर्भूतिविषयत्वेऽपि तत्र क्रियाभावामिथ्याद्युत्तरक्रियामादाय व्यवहारः प्रवर्तयितव्यः । यत्र तु मिथ्याकारणोत्तरयोः कृत्स्नपक्षव्यापित्वम् । यथा । शुद्धग्राहिकतया कश्चिद्वदति इयं गौर्मदीया अमुकस्मिन्काले नष्टा अद्यास्य गृहे दृष्टेति । अन्यस्तु मिथ्यैतत् एतत्प्रदर्शितकालात्पूर्वमेवास्य गृहे स्थिता मम गृहे जाता वेति वदति । इदं तावत्पक्षनिराकरणसमर्थत्वाच्चानुत्तरं नापि मिथ्यैव । कारणोपन्यासात् । नापि कारणम् । एकदेशस्याभ्युपगमाभावात् तस्मात्संस्कारणं मिथ्योत्तरमिदम् । अत्र च प्रतिवादिनः क्रिया । कारणे प्रतिवादिनीति वचनात् । ननु मिथ्याक्रिया पूर्ववाद इति पूर्ववादिनः कस्मात्क्रिया न भवति । तस्य शुद्धमिथ्याविषयत्वात् । कारणे प्रतिवादिनीत्येतदपि कस्माच्छुद्धकारणविषयं न भवति । नैतत् । सर्वस्यापि कारणोत्तरस्य मिथ्यासहचरितरूपत्वात् । शुद्धकारणोत्तरस्याभावात् । असिद्धकारणोत्तरे प्रतिज्ञार्थैकदेशस्याभ्युपगमेनैकदेशस्य मिथ्यात्वम् । यथा । सत्त्वं रूपकशतं गृहीतं न धारयामि प्रतिदत्तत्वादिति । प्रकृतोदाहरणे तु प्रतिज्ञातार्थैकदेशस्याभ्युपगमो नास्तीति विशेषः । एतच्च हारीतेन स्पष्टमुक्तम् । मिथ्याकारणयोर्वापि ग्राह्यं कारणमुत्तरमिति । यत्र मिथ्याप्राङ्न्याययोः पक्षव्यापित्वम् । यथा । रूपकशतं धारयतीत्यभियोगे मिथ्यैतदस्मिन्नर्थे पूर्वमर्थं पराजित इति । अत्रापि प्रतिवादिन एव क्रिया । प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु मत्पर्या निर्दिशेत्क्रियामिति वचनात् । शुद्धस्य प्राङ्न्यायस्याभावादनुत्तरत्वप्रसङ्गात् संप्रतिपत्तेरपि साध्यत्वेनोपदिष्टस्य पक्षस्य सिद्धत्वोपन्यासेन साध्यत्वनिराकरणादेवोत्तरत्वम् । यदा तु कारणप्राङ्न्यायसंकरः । यथा शतमनेन गृहीतमित्यभियुक्तः प्रतिवदति सत्त्वं गृहीतं प्रतिदत्तं चेत्तस्मिन्नेवार्थे प्राङ्न्यायेनायं पराजित इति । तत्र प्रतिवादिनो यथारुचीति न कचिद्वादिप्रतिवादिनोरेकस्मिन्व्यवहारे क्रियाद्वयप्रसङ्ग इति निर्णयः ॥

एवमुत्तरे पत्रे निवेशिते साध्यसिद्धेः साधनायत्तत्वात्साधननिर्देशं चः कुर्वीदित्यपेक्षितं भूद

ततोऽर्थी लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम् ॥ ७ ॥

तत उत्तरानन्तरमर्थो साध्यवान् सद्यएवानन्तरमेव लेखयेत् । प्रतिज्ञातः साध्यः स चासावर्थ-
 श्रेति प्रतिज्ञातार्थः तस्य साधनं साध्यतेऽनेनेति साधनं प्रमाणम् । अत्र सद्यो लेखयेदिति वद-
 तोत्तराभिधाने कालविलम्बनमप्यङ्गीकृतमिति गम्यते । तच्चोत्तरत्र विवेचयिष्यते । अर्थो
 प्रतिज्ञातार्थसाधनं लेखयेदिति वदता यस्य साध्यमस्ति स प्रतिज्ञातार्थसाधनं लेखयेदित्युक्तं
 अतश्च प्राङ्न्यायोत्तरे प्राङ्न्यायस्यैव साध्यत्वात्प्रत्यर्थ्येवार्थी ज्ञात इति सएव साधनं
 लेखयेत् । कारणोत्तरेऽपि कारणस्यैव साध्यत्वात्कारणवाद्येवार्थीति सएव लेखयेत् ।
 मिथ्योत्तरे तु पूर्ववाद्येवार्थी सएव साधनं निर्दिशेत् । ततोऽर्थी लेखयेदिति वदता अर्थ्येव
 लेखयेन्नान्य इत्युक्तम् । अतश्च संप्रतिपत्त्युत्तरे साध्याभावेन भाषोत्तरवादिनोर्द्वयोरप्यर्थित्वा-
 भावात्साधननिर्देश एव नास्तीति तावतैव व्यवहारः परिसमाप्यत इति गम्यते । एतदेव
 हारीतेन स्पष्टमुक्तम् । प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत्क्रियाम् । मिथ्योक्तौ पूर्व-
 वादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेदिति ॥ ७ ॥

तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति विपरीतमतोऽन्यथा ।

तस्य साधनस्य प्रमाणस्य वक्ष्यमाणलिखितसाध्यादिलक्ष्यलक्षणस्य सिद्धौ निवृत्तौ
 ततःकिमित्य-
 वभाह । सिद्धिं साध्यस्य जयलक्षणां प्राप्नोति । अतोऽस्मात्प्रकारादन्यथा प्रकारान्तरे
 साधनासिद्धौ विपरीतं साध्यस्यासिद्धिं पराजयलक्षणमाप्नोतीति संबन्धः ।

चतुष्पाद्व्यवहारोऽयं विवादेषूपदर्शितः ॥ ८ ॥

व्यवहारान्नृपः परयेदित्युक्तो व्यवहारः सोऽयमित्यं चतुष्पाच्चतुरंशकल्पनाया विवादेषु
 ऋणादानादिषूपदर्शितो वर्णितः । तत्र मत्पार्थिनोऽप्रतो लेख्यं इति भाषापादः
 एवंव्यवहार-
 पमभिषापीपसंद-
 ति । प्रथमः । श्रुतार्थेभ्योत्तरं लेख्यमित्युत्तरपादो द्वितीयः । ततोऽर्थी लेखयेत्सद्य
 इति क्रियापादस्तृतीयः । तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोतीति साध्यसिद्धपादश्चतुर्थः ।
 यथोक्तम् । परस्परं मनुष्पाणां स्वार्थविप्रतिपत्तिषु । बाक्यन्यायाद्व्यवस्थानं
 व्यवहार उदाहृतः । भाषोत्तरक्रियासाध्यसिद्धिभिः क्रमवृत्तिभिः । आक्षिप्तचतुरंशस्तु चतुष्पा-
 दभिधीयत इति । संप्रतिपत्त्युत्तरे तु साधनानिर्देशाद्वार्थस्यासाध्यत्वाच्च न साध्यसिद्धिलक्ष-
 णः पादोऽस्तीति द्विपात्तमेव । उत्तराभिधानानन्तरं सम्यानामर्थप्रत्यर्थिनोः कस्य क्रिया स्या-
 दिति परामर्शलक्षणस्य प्रत्याकलितस्य योगीश्वरेण व्यवहारपादत्वेनानभिधानात् व्यवहृतः
 संबन्धाभावाच्च न व्यवहारपादत्वमिति स्थितम् ॥ ८ ॥ इति साधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणम् ॥

असाधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणम् २

एवं सर्वव्यवहागेपयोगिनी व्यवहारमातृकामभिषायाभुता
 छानिउत्तरद्वयसिद्धेये कथिद्विज्ञेन इत्येतिनृमाह

अभियोगमनिस्तीर्य नैनं प्रत्यभियोजयेत् ।

अभियुज्यत इति अभियोगोऽपराधः तमभियोगमनिस्तीर्य अपरिहृत्य एनमभियोक्तारं न प्रत्यभियोजयेत् अपराधेन न संयोजयेत् । यद्यपि प्रत्यवस्कन्दनं प्रत्य-
प्रत्यभियोगः ।

भियोगरूपं तथापि स्वापराधपरिहारात्मकत्वात् नास्य प्रतिषेधविषयत्वम् ।
अतः स्वाभियोगानुपमर्दनरूपस्य प्रत्यभियोगस्यायं निषेधः । इदं प्रत्यर्थिनमधिकृत्योक्तम् ।

अभियुक्तं च नान्येन नोक्तं विप्रकृतिं नयेत् ॥ ९ ॥

अभियुक्तं च नान्येनेति । अन्येनाभियुक्तमनिस्तीर्णाभियोगमन्योऽर्थी नाभियोजयेत् ।

अथार्थिनं प्र- किञ्च । उक्तमावेदनसमये यदुक्तं तद्विप्रकृतिं विरुद्धभावं न नयेत् न प्रा-
त्याह । पयेन् । एतदुक्तं भवति । यद्वस्तु येन रूपेणावेदनसमये निषेदितं तद्वस्तु

तथैव भाषाकालेऽपि लेखनीयं नान्यथेति । ननु प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यं यथावेदितमर्थिनेत्यत्रै-
वेदमुक्तं किमर्थं पुनरुच्यते । नोक्तं विप्रकृतिं नयेदिति । उच्यते । यथावेदितमर्थिनेत्यनेना-
वेदनसमये यद्वस्तु निषेदितं तदेव भाषासमयेऽपि तथैव लेखनीयं एकस्मिन्नपि पदेन वस्त्व-
न्तरमित्युक्तम् । यथानेन रूपकशतं वृद्ध्या गृहीतमित्यावेदनसमये प्रतिपाद्य प्रत्यर्थिसन्निधौ
भाषासमये वस्त्रशतं वृद्ध्या गृहीतमिति न वक्तव्यम् । तथा सति पदान्तरागमनेऽपि वस्त्व-
न्तरगमनादीनवादी दण्ड्यः स्यादिति । नोक्तं विप्रकृतिं नयेदित्यनेनैकवस्तुत्वेऽपि पदान्तर-
गमनं निषिध्यते । यथा रूपकशतं वृद्ध्या गृहीत्वाऽयं न प्रयच्छतीत्यावेदनकालेऽभिधाय
भाषाकाले रूपकशतं बलादपद्धतवानिति वदतीति । तत्र वस्त्वन्तरगमनं निषिद्धमिह तु प-
दान्तरगमनं निषिध्यत इति न पौनरुक्त्यम् । एतदेव स्पष्टीकृतं नारदेन पूर्वपादं परित्यज्य
योऽन्यमालम्बते पुनः । पदसंक्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नर इति । हीनवादी दण्ड्यो भवति ।
न प्रकृतादर्थाद्धीयते अतः प्रत्यर्थिनोऽर्थिनश्च प्रमादपरिहारार्थमेवायमभियोगमनिस्तीर्येत्या-
द्युपदेशो न प्रकृतार्थसिद्ध्यासिद्धिविषयः । अतएव वक्ष्यति । छलं निरस्य भूतेन व्यवहा-
राद्येनैव इति । एतच्चार्थव्यवहारे द्रष्टव्यम् । मन्युकृते तु व्यवहारे प्रमादाभिधाने प्र-
कृतादपि व्यवहाराद्धीयत एव । यथाह नारदः । सर्वेष्वर्थविवादेषु वाक्छले नावसीदति ।
परस्त्रीभूम्यूणादाने शास्योप्यर्थान्न हीयत इति । अस्त्यार्थः । सर्वेष्वर्थविवादेषु न मन्युकृतेषु
वाक्छले प्रमादाभिधानेऽपि नावसीदति न पराजीयते । न प्रकृतादर्थाद्धीयत इत्यर्थः । अत्रो-
दाहरणं परस्त्रीत्यादि । परस्त्रीभूम्यूणादाने प्रमादाभिधानेन दण्ड्योऽपि यथा प्रकृतादर्थाद्य
हीयते एवं सर्वेष्वर्थविवादेष्विति । अर्थविवादग्रहणान्मन्युकृतविवादेषु प्रमादाभिधाने प्रकृ-
तादप्यर्थाद्धीयत इति गम्यते । यथाऽहमनेन शिरसि पादेन ताडित इत्यावेदनसमये अभि-
धाय भाषाकाले हस्तेन पादेन वा ताडित इति वदन्न केवलं दण्ड्यः पराजीयते च ॥ ९ ॥

अभियोगमनिस्तीर्य नैनं प्रत्यभियोजयेदित्यस्यपवादमाह

कुर्यात्प्रत्यभियोगं च कलहे साहसेषु च ।

कलहे वादण्ड्यारुप्यात्मके साहसेषु विषयस्त्रादिनिमित्तप्रमाणव्यापादनादिषु । प्रत्यभि-
योगसंभवे स्वाभियोगमनिस्तीर्याप्यभियोक्तारं प्रत्यभियोजयेत् । नन्वत्रापि पूर्वपक्षानुपमर्दन-
रूपत्वेनानुत्तरत्वात्प्रत्यभियोगस्य प्रतिज्ञान्तरत्वे युगपद्व्यवहारासंभवः समानः । सत्यम् । नात्र
युगपद्व्यवहाराय प्रत्यभियोगोपदेशः अपितु न्यूनदण्डप्राप्तये अधिकदण्डनिवृत्तये वा । तथा
हि । अनेनाहं ताडितः शसो वेत्यभियोगे पूर्वमहमनेन ताडितः शसो वेति प्रत्यभियोगे दण्डा-
रूपत्वम् । यथाह भारदः । पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु नियतं स्यात्स दोषभाक् । पश्चाद्यः सोऽप्यसत्का-
री पूर्वं तु विनयो गुरुरिति ॥ यदा पुनर्द्वयोर्युगपत्ताडनादिप्रवृत्तिस्तत्राधिकदण्डनिवृत्तिः । पा-
रुष्ये साहसे वापि युगपत्संप्रवृत्तयोः । विशेषश्चेन्न लभ्येत विनयः स्यात्समस्तयोरिति । एवं
युगपद्व्यवहारप्रवृत्तिसंभवेऽपि कलहादौ प्रत्यभियोगोऽर्थवानुणादानादिषु तु निरर्थक एव ।

अधिप्रत्यर्थिनोर्निधिमुपक्ता सप्तम्यस्य समापतेः कर्तव्यमाह

उभयोः प्रतिभूर्ग्राह्यः समर्थः कार्यनिर्णये ॥ १० ॥

उभयोरधिप्रत्यर्थिनोः सर्वेषु विवादेषु निर्णयस्य कार्यं कार्यनिर्णयः । आहिताभ्यादिषु पाठा-
त्कार्यशब्दस्य पूर्वनिपातः । निर्णयस्य कार्यं च साधितघनदानं दण्डदानं च तस्मिन्समर्थः
प्रतिभूः प्रतिभवति तत्कार्यं तद्व्यवतीति प्रतिभूर्ग्राह्यः । तस्म्येन सभापति-
ना । तस्यासंभवेऽधिप्रत्यर्थिनो रक्षणे पुरुषा नियोक्तव्याः । तेभ्यश्च ताभ्यां
प्रतिदिनं वेतनं देयम् । तथाह कात्यायनः । अथ चेत्प्रतिभूर्ग्राह्यस्तु कार्ययोग्यस्तु वादिनः ।
स रक्षितो दिनस्यान्ते दद्यादृत्याय वेतनमिति ॥ १० ॥

अधिप्रत्यर्थिनोर्निर्णयकार्यं तस्म्येन सभापतिना प्रतिभूर्ग्राह्य इत्युक्तम् किं तन्निर्णयकार्यं यस्मिन्प्रतिभूर्ग्राह्य
इत्यपेक्षितमाह

निहवे भावितो दद्याद्धनं राज्ञे च तत्समम् ।

मिथ्याभियोगी द्विगुणमभियोगाद्धनं वहेत् ॥ ११ ॥

अधिना निवेदितस्याभियोगस्य प्रत्यर्थिनापदवे कृते यदाधिना साक्ष्यादिभिर्भावितोऽङ्गी-
कारितः प्रत्यर्थी तदा दद्याद्धनं प्रकृतमधिने राज्ञे च तत्सममपलापदण्डम् । अपार्थी भाव-
यितुं न शक्नोति तदा स एव मिथ्याभियोगी जात इत्यभियोगादभियुक्तघनाद्विगुणं घनं दद्याद्राज्ञे
माद्व्याये प्रत्यवस्कन्दने चेदमेव योजनीयम् । तत्राप्यर्थेऽपद्व्यवहारी प्रत्यर्थिना भावितो
राज्ञे प्रकृतघनसमं दण्डं दद्यात् । अथ प्रत्यर्थी माद्व्यायं कारणं वा भावयितुं न श-
क्नोति तदा स एव मिथ्याभियोगीति राज्ञे द्विगुणं घनं दद्यात् । अधिने च प्रकृतं घनं संप्रतिप-
त्युत्तरे तु दण्डमात्र एव । एतच्च ऋणादानविषयमेव । पदान्तरेषु तत्र तत्र दण्डाभिधानाद-

चक्षुर्वा प्रतिवीक्षणेन न पूजयतीति मनसो विकृतोर्लिङ्गम् । तथा ओष्ठौ निर्भुनति वक्ष्यतीत्यपि कायस्य विकृतिः । एतच्च दोषसंभावनामात्रमुच्यते । न दोषनिश्चयाय । स्वाभाविक-
नैमित्तिकविकारयोर्विवेकस्य दुर्ज्ञेयत्वात् । अथ कश्चिन्निपुणप्रतिर्विवेकं प्रतिपद्येत तयापि न पराजयनिमित्तं कार्यं भवति । नहि मरिष्यतोर्लिङ्गदर्शनेन मृतकार्यं कुर्वन्ति । एवमस्य पराजयो मविष्यतीति लिङ्गादवगतेऽपि न पराजयनिमित्तकार्यप्रसङ्गः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

संदिग्धार्थं स्वतन्त्रो यः साधयेद्यश्च निष्पतेत् ।

न चाहूतो वदेत्किंचिद्धीनो दण्डयश्च स स्मृतः ॥ १६ ॥

किञ्च । संदिग्धमर्थमधमर्णेभानङ्गीकृतमेव यः स्वतन्त्रः साधननिरपेक्षः साधयत्यासेधा-
दिना सहोन्नो दण्डयश्च भवति । यश्च स्वयं संप्रतिपन्नं साधनेन वा साधितं याच्यमानो
निष्पतेत्प्रलायेत यश्चाभियुक्तो राजा चाहूतः सदसि न किञ्चिद्ददति सोऽपि हीनो दण्डयश्च
स्मृत इति संबध्यते । अभियोगे च साक्ष्ये वा दृष्टः स परिकीर्तित इति प्रस्तुतत्वाद्धीनपरि-
ज्ञानमात्रमेव माभूदिति दण्डयग्रहणम् दण्डयश्चापि शास्योऽप्ययान्न हीयत इत्यर्थाद्धीनत्वद-
र्शनादत्र तन्माभूदिति हीनग्रहणम् ॥ १६ ॥

अथ यत्र द्वावपि युगपद्वर्माधिकारिणं प्राप्ती भाषावादिनी । तद्यथा । कश्चित्प्रतिग्रहे क्षेत्रं लब्ध्वा कश्चित्कालमुपभुज्य कार्यवशात्सकुटुम्बो देशांतरं गतः । अन्योऽपि तदेव क्षेत्रं प्रतिग्रहेण लब्ध्वा कश्चित्कालमुपभुज्य देशांतरं गतः । ततो द्वावपि युगपद्वर्मा मदीयमिदं क्षेत्रं मदीयमिदं क्षेत्रमिति परस्परं विवर्मानौ धर्माधिकारिणं प्राप्ती तत्र कार्यं कियेन्नाकांक्षितं भावः

साक्षिपूभयतः सत्सु साक्षिणः पूर्ववादिनः ।

पूर्वपक्षेऽधरीभूते भवन्त्युत्तरवादिनः ॥ १७ ॥

उभयतः उभयोरपि वादिनोः साक्षिपु संभवत्सु साक्षिणः पूर्ववादिनः पूर्वस्मिन्काले म-
या प्रतिगृहीतमुपभुक्तं चेति यो वदत्यसौ पूर्ववादी । न मुनयः पूर्वं निवेदयति तस्य साक्षिणः
प्रष्टव्याः । यदा त्वन्य एवं वदति सत्यमनेन पूर्वं प्रतिग्रहीतमुपभुक्तं च किंतु राज्ञेदमेव क्षेत्र-
मस्मादेव क्रयेण लब्ध्वा मह्यं दत्तमिति अनेन वा प्रतिगृहेण लब्ध्वा मह्यं दत्तमिति तत्र पूर्वप-
क्षोऽज्ञाध्यतयाधरीभूतस्तस्मिन् पूर्वपक्षेऽधरीभूते उत्तरकालं प्रतिगृहीतमुपभुक्तं चेति वादिनः
साक्षिणः प्रष्टव्या भवन्ति । इदमेव व्याख्यानं युक्ततरम् । मिथ्योचरे पूर्ववादिनः साक्षिणो
भवन्ति । प्राङ्न्यायकारणोक्तौ पूर्वपक्षेऽधरीभूते उत्तरवादिनः साक्षिणो भवन्तीति व्याख्या-
नं न युक्तम् । अस्यार्थस्य ततोऽर्थो लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनमित्यनेनैवोक्तत्वात्पुनरु-
क्तिप्रसङ्गात् । पूर्वव्याख्यानमेव स्पष्टीकृतं नारदेन । मिथ्याक्रिया पूर्ववादेन कारणे प्रतिवादिनि ।
प्राङ्न्यायविधिभिर्दिष्टौ तु अयमत्र क्रिया भवेदित्युक्ता । द्वयोर्विवदतोरर्थं द्वयोः सत्सु न साक्षिपु ।

पूर्वपक्षो भवेद्यस्य भवेयुस्तस्य साक्षिण इति वदता एतस्य च सर्वव्यवहारविलक्षणत्वाद्भेदेनो-
पन्यासः ॥ १७ ॥

सपणश्चेद्विवादः स्यात्तत्र हीनं तु दापयेत् ।

दण्डं च स्वपणं चैव धनिने धनमेव च ॥ १८ ॥

अपिच । यदि विवादो व्यवहारः सपणः पणनं पणस्तेन सह वर्तते इति सपणः स्यात्तदा
तत्र तस्मिन् सपणे व्यवहारे हीनं पराजितं पूर्वोक्तं दण्डं स्वकृतं च पणं राज्ञे अर्थिने च वि-
वादास्पदीभूतं धनं दापयेद्वाजा । यत्र पुनरेकः कोपावेशवशाद्यद्यहमत्र पराजितो भवामि तदा
पणशतं दास्यामीति प्रतिजानीते । अन्यस्तु न किञ्चित्प्रतिजानीते तत्रापि व्यवहारः प्रवर्तते ।
तस्मिंश्च प्रवृत्ते पणप्रतिज्ञावादी यदि हीयते तदा स एव सपणं दण्डं दाप्यः । अन्यस्तु प-
राजितो दण्डं दाप्यः न पणम् । स्वपणं चेति विशेषोपादानात् । यत्र त्वेकः शतम् । अन्यस्तु
पञ्चाशतं प्रतिजानीते तत्रापि पराजये स्वकृतमेव पणं दाप्यौ । सपणश्चेद्विवादः स्यादिति
वदता पणरहितोऽपि विवादो दर्शित इति ॥ १८ ॥

छलं निरस्य भूतेन व्यवहारान्नयेनृपः ।

भूतमप्यनुपन्यस्तं हीयते व्यवहारतः ॥ १९ ॥

किञ्च छलं प्रमादाभिहितं निरस्य परित्यज्य भूतेन वस्तुतत्त्वानुसारेण व्यवहारान्नयेदन्तं
नृपः । तस्माद्भूतमपि वस्तुतत्त्वमपि अनुपन्यस्तमनभिहितं हीयते हानिमुपगच्छति । व्यवहा-
रतो व्यवहारेण साक्ष्यादिभिः तस्माद्भूतानुसरणं कर्तव्यं यथार्थिप्रत्यर्थिनौ सत्यमेव वदतस्तथा
समन्वेन सभापतिना यतितव्यं सामादिभिरुपायैः । तथा सति साक्ष्यादिनैरपेक्ष्येणैव निर्णयो
भवति । अथ सर्वथापि भूतानुसरणं न शक्यते कर्तुं तथा सति साक्ष्यादिभिर्निर्णयः कार्य इ-
त्यनुकरूपः । यथोक्तम् । भूतच्छलानुसारित्वाद्भिगतिः समुदाहृतः । भूतं तत्त्वार्थयुक्तं यत्त-
मादाभिहितं छलमिति । तत्र भूतानुसारी व्यवहारो मुख्यः छलानुसारी त्वनुकरूपः । साक्षिले-
ख्यादिभिर्व्यवहारनिर्णये कदाचिद्वस्त्वानुसरणं भवति । कदाचिन्न भवति । साक्ष्यादीनां व्य-
भिचारस्यापि संभवात् ॥ १९ ॥

भूतमप्यनुपन्यस्तं हीयते व्यवहारत इत्यत्रोदाहरणमाह

निहुते लिखितं नैकमेकदेशे विभावितः ।

दाप्यः सर्वं नृपेणार्थं न ग्राह्यस्त्वनिवेदितः ॥ २० ॥

नैकमेकं सुवर्णं रजतवस्त्रादि लिखितमभियुक्तमर्थिना प्रत्यर्थी यदि सर्वमेव निहुते अप-
जानीते तदार्थिनैकदेशे हिरण्ये साक्ष्यादिभिः प्रत्यर्थी भाविनोऽङ्गीकारितः सर्वरनवाद्यर्थं पू-
र्वलिखितं दाप्योऽर्थिने नृपेण । न ग्राह्यस्त्वनिवेदितः पूर्वं भाषाकाले अनिवेदितः पश्चादर्थिना

पूर्वं मया विस्मृत इति निवेद्यमानो न ग्राह्यो न दापयितव्यो नृपेण । एतच्च न केवलं वाचनिक-
मेकदेशे प्रत्यर्थिनो मिथ्यावादित्वनिश्चयादेकदेशान्तरेऽपि मिथ्यावादित्वसंभवात् । अर्थिनश्चै-
कदेशे सत्यवादित्वनिश्चयादेकदेशान्तरेऽपि सत्यवादित्वसंभवात् । एवं तर्कपरिणामसंभावना-
प्रत्ययानुगृहीतादस्मादेव योगीश्वरवचनात्सर्वं दापनीयं नृपेणेति निर्णयः । एवं च तर्कवाक्या-
नुसारेण निर्णये क्रियमाणे वस्तुनोऽन्यथात्वेऽपि व्यवहारदर्शनां न दोषः । तथा च गौ-
तमोऽन्यायाधिगमे तर्कोऽभ्युपायस्तेनाभ्युपेत्य यथास्थानं गमयदित्युक्त्वा तस्माद्ग्राजाचार्यावनि-
न्द्यावित्युपसंहरति । न चैकदेशभाविनोऽनुपादेयवचनः प्रत्यर्थीत्येतावदिह गम्यते । एकदेशवि-
भाविनो नृपेण सर्वं दाप्य इति वचनात् । यच्च कात्यायनेनोक्तम् । अनेकार्थाभियोगो-
ऽपि यावत्संसाधयेद्धनी । साक्षिभिस्तावदेवासाँ लभते साधितं धनमिति तत्पुत्राद्यृणविषयम् ।
तत्र हि बहूनर्थानभियुक्तः पुत्रादिर्न जानामीति प्रतिवदन्निहवयावी न भवतीत्येकदेशविभा-
वितोऽपि न कचिदसत्यवादीति निहुते लिखितं नैकमिति शास्त्रं तत्र न प्रवर्तते । निह्वाभा-
वादपेक्षिततर्कभावाच्च । अनेकार्थाभियोगेऽपीति कात्यायनवचनं सामान्यविषयम् । विशेष-
शास्त्रस्य विषयं निह्वाचोत्तरं परिहृत्याज्ञानोत्तरं प्रवर्तते । ननु ऋणादिषु विवादिषु स्थिरप्रायेषु
निश्चितम् । ऊने वाच्यधिके वाप्यं प्रोक्ते साध्यं न सिद्ध्यतीति वदता कात्यायनेनानेकार्था-
भियोगे साक्षिभिरैकदेशे भावितेऽधिके वा भाविते साध्यं सर्वमेव न सिद्ध्यतीत्युक्तम् । तथा-
सत्येकदेशे भाविते अभावितैकदेशसिद्धिः कुतस्त्या । उच्यते । लिखितसर्वार्थसाधनतयोपन्यस्तेः
साक्षिभिरैकदेशमिधानेऽधिकमिधाने वा कृत्स्नमेव साध्यं न सिद्ध्यतीति तस्यार्थः तत्रापि
निश्चितं न सिद्ध्यतीति वचनात्पूर्ववत्संशय एवेति प्रमाणान्तरस्यावसरोऽस्त्येव । छलं निरस्येति
नियमात् । साहसादौ तु सकलसाध्यसाधनतयोद्विष्टैः साक्षिभिरैकदेशेऽपि साधिते कृत्स्नसा-
ध्यसिद्धिर्भवत्येव । तावदेव साहसादेः सिद्धत्वात्कात्यायनवचनाच्च । साध्यापांशेऽपि गदिते
साक्षिभिः सकलं भवेत् । स्त्रीसंगे साहसे चौर्ये यत्साध्यं परिकीर्तितमिति ॥ २० ॥

ननु निहुते लिखितं नैकमिति ॥ स्मृतिस्तथापि अनेकार्थाभियोगेऽपीति वचनं स्मृतिरेव तत्रानयोः स्मृत्योः परस्परवि-
रोधे सतीतिरतस्साधनादभ्यास्यं कस्माच्च भवति विषयव्यवस्था किमन्याश्रयित इत्यन आह

स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवानन्यवहारतः ।

यत्र स्मृत्योः परस्परतो विरोधस्तत्र विरोधपरिहाराय विषयव्यवस्थापनादावुत्सर्गपिवा-
दादिलक्षणो न्यायो बलवान्समर्थः । सच न्यायः कुतः प्रत्येतत्त्व इत्यत आह । व्यवहारत इति ।

व्यवहारादृढव्यवहारादन्वयव्यतिरेकलक्षणादवगम्यते । अनश्च प्रकृतो-
दाहरणेऽपि विषयव्यवस्थेय युक्ता । एवमन्यत्रापि विषयव्यवस्थाविकल्पादि
यथासंभवं योग्यम् ।

अर्थशाम्नाच्च बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिः ॥ २१ ॥

धर्मशास्त्रानुसारेणेत्यनेनैवोदानसाधर्म्यशास्त्रस्य निरस्तत्वात् धर्मशास्त्रान्तर्गतमेव रागनी-

तिलक्षणमर्थशास्त्रमिह विवक्षितम् । अर्थशास्त्रधर्मशास्त्रस्मृत्योर्विरोधे अर्थशास्त्राद्धर्मशास्त्रं बल-
वदिति स्थितिर्भविष्यात् । यद्यपि समानकर्तृकतया अर्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोः

एवंसर्वत्रप्रसं-
शेऽपवादमाह ।

स्वरूपगतो विशेषो नास्ति तथापि प्रमेयस्य धर्मस्य प्राधान्यादर्थस्य चाप्रा-
धान्याद्धर्मशास्त्रं बलवदित्यभिप्रायः । धर्मस्य प्राधान्यं शास्त्रादौ दर्शितं

तस्माद्धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विरोधे अर्थशास्त्रस्य बाध एव न विषयव्यवस्था नापि विकल्पः ।
किमत्रोदाहरणम् । न तावत् गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् । आततायिनमा-

यान्तं हन्यादेवाविचारयन् । नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन । मच्छन्नं वा मकाशं वा मन्यु-
स्तं मन्युमुच्छति । तथा । आततायिनमायान्तमपि वेदान्तगं रणे । प्रकाशं वा जिघांसन्तं
जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेदित्याद्यर्थशास्त्रम् । इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकाम-

तो द्विजम् । कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयत इत्यादि धर्मशास्त्रं तयोर्विरोधे धर्म-
शास्त्रं बलवदिति युक्तम् । अनयोरेकविषयत्वासंभवेन विरोधाभावात् बलबलचिन्तावतरति ।

तथाहि । शास्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यन्नोरुपपद्यत इत्युपक्रम्यात्मनश्च परित्राणे दक्षि-
णानां च संगरे । स्त्रीविप्राम्युपपत्तौ च ग्रन्धर्मेण न दण्डभागित्यात्मरक्षणे दक्षिणादीनां यज्ञो-

पकरणानां च रक्षणे युद्धे च स्त्रीब्राह्मणहिंसायां चाततायिनमकूटशस्त्रेण घ्नन् न दण्डभागित्युत्का-
तस्यार्थवादादर्थमिदमुच्यते । गुरुं वा बालवृद्धौ वेत्यादि गुर्वीदीनत्यन्तावध्यानप्याततायिनो ह-

न्यात्किमुतान्यानि वाशब्दश्रवणादपि वेदान्तगमित्यत्रापिशब्दश्रवणात् गुर्वीदीनां बध्यत्व-
प्रतीतिः नाततायिवधे दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणादिति मुमन्तुवचनाच्च । आचार्यं च प्रवक्तारं मा-

तरं पितरं गुरुम् । न हिंस्याद्ब्राह्मणान् गाश्च सर्वाश्चैव तपस्विन इति मनुवचनाच्च । आचा-
र्यीदीनामाततायिनां हिंसाप्रतिषेधेनेदं वचनं सार्थवन्नान्यथा । हिंसामात्रप्रतिषेधस्य सामान्य-

शास्त्रेणैव सिद्धत्वात् । नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चनेत्येतदपि ब्राह्मणादिव्यतिरिक्त-
विषयमेव । यतः अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैव पडेते ह्यातता-

यिनः । यथा । उद्यतासिर्विपात्रिश्च शापोद्यतकरस्तथा । आधर्षणेन हन्ता च पिशुनश्चापि
रान्नि । भार्यातिक्रमकारी च रन्ध्रान्वेषणतत्परः । एवमाद्यान्विजानीयात्सर्वानेवाततायि-

न इति सामान्येनाततायिनो दर्शिताः । अतश्च ब्राह्मणादयः आततायिनश्च आत्मादित्राणार्थं
हिंसानभिसंधिना निवार्यमाणाः प्रमादाद्यादि विपद्येरन् तत्र लघुप्रायश्चित्तं रानदण्डमावश्येति

निश्चयः । तस्मादन्यदिहोदाहरणं वक्तव्यम् । उच्यते । हिरण्यभूमिभेद्यो मित्रलब्धि-
र्वरा यतः । अतो यतेत तत्प्राप्तावित्यर्थशास्त्रं । धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविर्गमित इति ध-

र्मशास्त्रं । तयोः क्वचिद्विषये विरोधो भवति । यथा । चतुष्पाश्र्ववहारे वर्तमाने एकस्य जयेऽव-
धार्यमाणे मित्रलब्धिर्भवति न धर्मशास्त्रमनुसृतं भवति । अन्यस्य जयेऽवधार्यमाणे धर्म-

शास्त्रमनुसृतं भवति मित्रलब्धिर्विपरीता । तत्रार्थशास्त्राद्धर्मशास्त्रं बलवत् । अतएव धर्मार्थ-
सन्निपाते अर्थग्राहिण एतदेवेति प्राथम्यस्य गुरुत्वं दर्शितमापस्तम्बेन । एतदेवेति द्वा-

दशवार्तिकं प्रायश्चित्तं परामृश्यते ॥ २१ ॥

ततोऽर्थी लेखयेत्तयः प्रतिज्ञातार्थसाधनमित्युक्तं किं तत्साधनमित्यपेक्षितं भाह

प्रमाणं लिखितं मुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम् ।

एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते ॥ २२ ॥

प्रमीयते परिच्छिद्यतेऽनेनेति प्रमाणम् । तच्च द्विविधं मानुषं दैविकं चेति । तत्र मानवं त्रिविधं लिखितं मुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितं महर्षिभिः । तत्र लिखितं द्विविधं शासनं चीरकं चेति । शासनमुक्तलक्षणम् । चीरकं तु वक्ष्यमाणलक्षणम् । भुक्तिरूपभोगः । साक्षिणो

वक्ष्यमाणस्वरूपप्रकाराः । ननु लिखितस्य साक्षिणां च शब्दाभिव्यक्तिद्वारेण प्रमाणवत्तुष्ट्यम् ।

शाब्देऽन्तर्भावाद्युक्तं प्रामाण्यम् । मुक्तेस्तु कथं प्रामाण्यम् । उच्यते । भुक्तिरपि कैश्चिद्विशेषणैर्युक्ता स्वत्वहेतुभूतक्रयादिकमव्यभिचारानुमापयन्त्यनुपपद्यमाना वा कल्पयन्तीत्यनुमानेनार्थापत्तौ चान्तर्भवतीति प्रमाणमेव । एषां लिखितादीनां त्रयाणामन्यतमस्याप्यभावे दिव्यानां वक्ष्यमाणस्वरूपभेदानामन्यतमं जातिदेशकालद्रव्याद्यपेक्षया प्रमाणमुच्यते । मानुषाभाव एव दिव्यस्य प्रामाण्यमस्मादेव वचनादवगम्यते । दिव्यस्य स्वरूपप्रामाण्ययोरागमगम्यत्वात् अतश्च यत्र परस्परविवादेन युगपद्धर्माधिकारिणं प्राप्तयोरेको मानुषी क्रियामपरस्तु दैवीमवलम्बते तत्र मानुष्येव ग्राह्या । तथा च कात्यायनः । यद्येको मानुषी ब्रूयादम्यो ब्रूयाच्च दैविकीष । मानुषीं तत्र गृह्णीयान्नतु दैवीं कियां नृप इति । यत्रापि यथानैकदेशसाधनं मानुषं संभवति तत्रापि न दैवमाश्रयणीयम् । यथा रूपकशतमनया वृद्ध्या गृहीत्वायं न प्रयच्छतीत्यभियोगापह्नवे ग्रहणसाक्षिणः सन्ति नोसंख्यायां वृद्धिविशेषे वा अतो दिव्येन भावयामीत्युक्ते तत्रैकदेशविभावितन्यायेनापि संख्यावृद्धिविशेषसिद्धेर्न दिव्यस्यावकाशः । उक्तं च कात्यायनेन । यद्येकदेशन्यासापि क्रिया विद्येत मानुषी । सा ग्राह्या नतु पूर्णीपि दैविकी वदतां गृणामिति । यच्च गूढसाहसिकानां तु प्राप्तं दिव्यैः परीक्षणमिति तदपि मानुषासंभवकृतनियमार्थम् । यदपि नारदेनोक्तम् । अरण्ये निर्भने रात्रावन्तर्धेमनि साहसे । न्यासापह्नवने चैव दिव्या संभवति क्रियेति । तदपि मानुषासंभव एव । तस्मान्मानुषाभाव एव दिव्येन निर्णय इत्यौत्सर्गिकम् । अस्य चापवादो दृश्यते । प्रक्रान्ते साहसे वादे पारुष्ये दण्डवाचिके । बलोद्भूतेषु कार्येषु साक्षिणो दिव्यमेव चेति । तथा लेख्यादीनामपि क्वचित्त्रियमो दृश्यते । तथा पूजश्रेणीगणादीनां या स्थितिः परिकीर्तिता । तस्यास्तु साधनं लेख्यं न दिव्यं न च साक्षिणः । तथा । द्वारमार्गक्रियाभोगनल्लाहादिषु क्रिया । मुक्तिरेव तु गुर्वी स्यान्न दिव्यं न च साक्षिणः । दत्तादत्तेऽथ मृत्यानां स्वामिना निर्णये सति । विक्रयादानसंबन्धे अत्रैवा धनमनिच्छति । मृते समाह्वये चैव विवादे समुपस्थिते । साक्षिणः साधनं मोक्तं न दिव्यं न च लेख्यमिति ॥ २२ ॥

उभयत्र प्रमाणरूपे प्रमाणवत्तत्वाविवेके चास्ति पूर्वपरयोः कार्ययोः कस्य वलीत्यस्तमित्यत आह

सर्वेष्वर्थविवादेषु बलवत्युत्तरा क्रिया ।

ऋणादिषु सर्वेष्वर्थविवादेषु उत्तरा क्रिया क्रियत इति क्रिया कार्यं बलवति उत्तरकार्यं साधिते तद्वादी विजयी भवति । पूर्वकार्ये सिद्धेऽपि तद्वादी पराजीयते । तथा कश्चिद्ग्रहणेन धारणं साधयति कश्चित्प्रतिदानेनाधारणं तत्र ग्रहणप्रतिदानयोः प्रमाणसिद्धयोः प्रतिदानं बलवदिति प्रतिदानवादी जयति । तथा पूर्वं द्विकं शतं गृहीत्वा कालान्तरे त्रिकं शतमङ्गीकृतवान् तत्रोभयत्र प्रमाणसद्भावेऽपि त्रिशतग्रहणं बलवत् । पश्चाद्भावित्वात्पूर्वभाधेनानुत्पत्तेः । उक्तं च । पूर्वाभाधेन नोत्पत्तिरुत्तरस्य हि सेत्स्यतीति ।

आर्थौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वा तु बलवत्तरा ॥ २३ ॥

आध्यादिषु त्रिषु पूर्वमेव कार्यं बलवत् । तथाया एकमेव क्षेत्रमन्यस्याधि कृत्वा किमपि गृहीत्वा पुनरन्यस्याप्याधाय किमपि गृह्णाति तत्र पूर्वस्यैव तद्वति नोत्तरस्यैव प्रतिग्रहे क्रये च । नन्वाहितस्य तदानीमस्वत्वात्पुनराधानमेव न संभवति । अस्यापवादमाह ।

एवं दत्तस्य च क्रीतस्य दानक्रयौ नोपपद्येते तस्मादिदं वचनमनर्थकम् । उच्यते । अस्त्वेऽपि मोहात्कश्चिद्विभोधा पुनराधानादिकं करोति तत्र पूर्वं बलवदिति न्याय-मूलमेवेदं वचनमित्युच्यते ॥ २३ ॥

मुक्तेः कैश्चिद्विशेषैर्मुक्तायाः प्रामाण्यं वक्ष्यिष्यन् कस्याधिमुक्तेः कार्यान्तरमाह

पश्यतोऽद्भुततो भूमेर्हानिर्विंशतिवार्षिकी ।

परेण भुज्यमानाया धनस्य दशवार्षिकी ॥ २४ ॥

परेणासंबन्धेन भुज्यमानां भुवं धनं वा पश्यतः । अद्भुततः मदीयेयं भूः न त्वया भोक्तव्येति अप्रतिपेक्षयतः तस्या भूमेर्विंशतिवार्षिकी अप्रतिरक्षं विंशतिवर्षोपभोगनिमित्ता हानिर्भवति । धनस्य तु हस्त्यश्वादेर्दशवार्षिकी हानिः । नन्वेतदनुपपन्नम् । नह्यप्रतिपेक्षास्वत्वमपगच्छति अप्रतिपिद्धस्य दानविक्रयादिवत् स्वत्वनिश्चितहेतुत्वस्य लोकाशास्त्रयोरप्रसिद्धत्वात् । नापि विंशतिवर्षोपभोगात् स्वत्वम् उपभोगस्य स्वत्वेऽप्रमाणत्वात् प्रमाणस्य च प्रमेयं प्रत्यनुत्पादकत्वात् । रिकथक्रयादिषु स्वत्वकरणहेतुषु अपाठाश्च । तथाहि । स्वामिरिकथक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु ग्राहणस्याविकं लब्धं क्षत्रियस्य विनिर्जितम् । निर्बिष्टं वैश्यशूद्रयो-रित्यष्टावेव स्वत्वकारणहेतून् गौतमः पठति न भोगम् । न चेद्मेव वचनं विंशतिवर्षोपभोगस्य स्वत्वोत्पत्तिहेतुत्वं प्रतिपादयतीति युक्तम् । स्वत्वस्य स्वत्वहेतूनां च लोकाप्रसिद्धत्वेन शास्त्रैकसमधिगम्यत्वाभावात् । एतच्च विभागमकरणे निपुणनरमुपपादयिष्यते । गौतमवचनं तु नियमार्थम् । अपि च । अनागमं च यो भुङ्क्ते बहून्यब्दशतान्यपि । चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत्तदधिर्वापतिरित्येतदनागमोपभोगस्य स्वत्वहेतुत्वे विरुद्धघने । नचानागमं तु यो भुङ्क्ते इत्येतत्परोक्षभोगविषयम् । पश्यतोऽद्भुतत इति प्रत्यक्षभोगविषयमिति युक्तं यक्तम् । अनागमं तु यो भुङ्क्ते इत्यविशेषाभिधानात् । नोपभोगे बलं कार्यमाहर्त्ता तस्मिन्नेव वा । पशुस्त्रीपुरु-

पादीनामिति धर्मो व्यवस्थित इति कात्यायनवचनाच्च । समक्षभोगे च हानिकरणाभावेन हानेर-
संभवात् न चैतन्मन्तव्यम् । आधिप्रतिग्रहकल्पेषु पूर्वस्याः क्रियायाः प्राबल्यादपवादेन भूवि-
षये विंशतिवर्षोपभोगयुक्तायाः धनविषये दशवर्षोपभोगयुक्तायाः उत्तरविषयक्रियायाः प्राब-
ल्यमनेनोच्यते इति । यतस्तेषु तत्रैव क्रिया तत्त्वतो नोपपद्यते स्वमेव ह्यधिष्यं देयं विक्रेयं च भ-
वति । नृचाहितस्य दत्तस्य विक्रीतस्य वा स्वत्वमस्ति । अस्त्वत्वस्य दाने प्रतिग्रहे च दण्डः
स्मर्यते । अदेयं यश्च गृह्णाति यश्चादेयं प्रयच्छति । उभौ तौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ चोत्तमसा-
हसमिति तथाध्यादीनां त्रयाणामपवादत्वेऽस्य श्लोकस्याधिसीमादीनामुत्तरश्लोकेऽपवादो
नोपपद्यते । तस्माद्भूम्यादीनां हानिरनुपपन्नैव । नापि व्यवहारहानिः । यतः । उपेक्षां कुर्वत-
स्तस्य तूष्णींभूतस्य तिष्ठतः । काले विपन्ने पूर्वेकं व्यवहारो न सिध्यतीति नारदेनोपेक्षायां
लिङ्गाभावकृता व्यवहारहानिरुक्ता ननु वस्त्वभावकृत्वा । तथा मनुनापि । अजडश्चेदपौ-
गण्डो विषये चास्य भुज्यते । भग्नं तद्व्यवहारेण भोक्ता तद्धनमर्हतीति व्यवहारतो भङ्गो द-
र्शितो न वस्तुतः । व्यवहारभङ्गश्चैवं भोक्ता किल वदति । अजडोऽयमपौगण्डो बालोऽय-
मस्य सन्निधौ विंशतिवर्षाण्यप्रतिरवं मया भुक्तं तत्र बहवः साक्षिणः सन्ति । यद्यस्य स्वम-
न्यायेन मया भुज्यते तदायं किमित्येतावन्तं कालमुदास्ते इति तत्र चार्यं निरुत्तरं भवतीति ।
एवं निरुत्तरस्यापि वास्तवो व्यवहारो भवत्येव । छलं निरस्य भूतेन व्यवहारान्नयेन्नृप इति नि-
यमात् । अथ मतम् । यद्यपि न वस्तुहानिर्नापि व्यवहारहानिस्तथापि पश्यतोऽप्रति-
पेक्षतो व्यवहारहानिराज्ञा भवतीति तन्निवृत्तये तूष्णीं न स्थातव्यमित्युपदिश्यते इति । तच्च न
स्मार्तकालाया भुक्तेर्हानिराज्ञाकारणत्वाभावात् तूष्णीं न स्थातव्यमित्येतावन्नात्राभिधिस्ता-
यां विंशतिग्रहणमविकसितं स्यात् । अधोच्यते । विंशतिग्रहणपूर्वं पञ्चद्वोषोद्धानननिराकर-
णार्थम् । यथाह कात्यायनः । शक्तस्य संनिधावर्थो यस्य लेख्येन भुज्यते । विंशतिव-
र्षाण्यतिक्रान्तं तत्पञ्चं दोषवर्जितमिति । तदपि न आध्यादिष्वपि विंशतेरूर्ध्वं पञ्चद्वोषोद्धान-
ननिराकरणस्य समत्वेनापवादासंभवात् । यथाह कात्यायनः । अप विंशतिवर्षाणि
आधिर्भुक्तः सुनिश्चितः । तेन लेख्येन तत्सिद्धिर्लेख्यदोषविवर्जिता । तथा । सीमाविवदौ
निर्णीते सीमापत्रं विधीयते । तस्य दोषाः प्रवक्तव्या यावद्वर्षाणि विंशतिरिति । एतेन धनस्य
दशवर्षाण्यतिक्रान्तमपि प्रत्युक्तम् । तस्मादस्य श्लोकस्यान्योऽर्थो वक्तव्यः । उच्यते । भू-
मेर्धनस्य च फलहानिरिह विवक्षिता न वस्तुहानिर्नापि व्यवहारहानिः । तथाहि । निरा-
क्रोशं विंशतिवर्षोपभोगादूर्ध्वं यद्यपि स्वामी न्यायतः क्षेत्रं लभते तथापि फलानुसरणं न ल-
भते । अप्रतिपेक्षलक्षणात् स्वापराधादस्माच्च वचनात् । परोक्षभोगे तु विंशतेरूर्ध्वमपि फ-
लानुसरणं लभत एव । पश्यत इति वचनात् प्रत्यक्षभोगे च साक्रोशेऽद्युवत इति वचनात् ।
विंशतेः प्राक् प्रत्यक्षे निराक्रोशे च लभते विंशतिग्रहणात् । ननु तदुत्पन्नस्यापि फलस्य
स्वत्याज्यहानिरनुपपन्नैव । घाटं तस्य स्वरूपाविनाशेन तथैवावस्थाने यथा तदुत्पन्नपूगपन-
सद्युत्पादीनां यत्पुनस्तदुत्पन्नमुपभोगात्तत्र तत्र स्वरूपनाशदेव स्वत्वनाशः । अनागमं तु यो भुङ्क्ते
बहून्यब्दशतान्यपि । चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत्पृथिवीपतिरित्यनेन वचनेन निष्कयरूपेण गण-

गमाभावात्क्रमात्रिपुरुषागतमिति । स्मार्तश्च कालो वर्षशतपर्यन्तः । शतायुर्वै पुरुष इति श्रुतेः । अनुगमाभावादिति योग्यानुपलब्ध्यभावेनागमाभावाविश्रयाभावादिति । अतश्च वर्षशताधिको भोगः संततोऽप्रतिरवः प्रत्यर्धप्रत्यक्षश्चागमाभावे वा निश्चिते अव्यभिचारादाक्षिप्तागमः स्वत्वं गमयति । अस्मार्तेऽपि कालेऽनागमस्मृतिपरम्परायां सत्यां न भोगः प्रमाणम् । अत एवानागमं तु यो भुङ्क्ते बहून्यब्दशतान्यपि । चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत्पृथिवीपतिरित्युक्तम् । न चानागमं तु यो भुङ्क्ते इत्येकवचननिर्देशाद्बहून्यब्दशतान्यपीति अपिशब्दप्रयोगात्प्रथमस्य पुरुषस्य निरागमे चिरकालोपभोगेऽपि दण्डविधानमिति मन्तव्यम् । द्वितीये तृतीये वा पुरुषे निरागमस्य भोगस्य प्रामाण्यप्रसङ्गान्न चैतद्विष्यते । आदौ तु कारणं दानं मध्ये भुक्तिस्तु सागमेति नारदस्मरणात् । तस्मात्सर्वत्र निरागमोपभोगे अनागमं तु यो भुङ्क्ते इत्येतत् द्रष्टव्यम् । यदप्यन्यायेनापि यदुक्तं पित्रा पूर्वतरेस्त्रिभिः । न तच्छक्यमपाहर्तुं क्रमात्रिपुरुषागतमिति । तदपि पित्रा सह पूर्वतरेस्त्रिभिरिति योज्यम् । तत्रापि क्रमात् त्रिपुरुषागतमित्यस्मार्तकालोपलक्षणम् । त्रिपुरुषविवक्षायामेकवर्षाभ्यन्तरेऽपि पुरुषत्रयातिक्रमसंभवात् । द्वितीये वर्षे निरागमस्य भोगस्य प्रामाण्यप्रसंगः । तथा सति । स्मार्तकाले क्रियाभूमेः सागमा भुक्तिरित्येतत् इति स्मृतिविरोधः । अन्यायेनापि यदुक्तमित्येतच्चान्यायेनापि भुक्तमपाहर्तुं न शक्यम् । किंपुनरन्यायानिश्चय इति व्याख्येयमपिशब्दश्रवणात् । यच्चोक्तं हारीतेन । यद्विनागममत्यन्तं भुक्तं पूर्वैस्त्रिभिर्भवेत् । न तच्छक्यमपाहर्तुं क्रमात्रिपुरुषागतमिति । तत्राप्यत्यन्तमागमं विनेति अत्यन्तमुपलभ्यमानमागमं विनेति व्याख्येयम् । न पुनरागमस्वरूपं विनेति । आगमस्वरूपाभावे भोगशतेनापि न स्वत्वं भवतीत्युक्तम् । क्रमात्रिपुरुषागतमित्येतदुक्तार्थम् । ननु स्मरणयोग्ये काले भोगस्यागमसापेक्षस्य प्रामाण्यमनुपपन्नम् । तथाहि । यद्यागमः प्रमाणान्तरेणावगतस्तदा तेनैव स्वत्वावगमान्न भोगस्य स्वत्वे आगमे वा प्रामाण्यम् । अथ प्रमाणान्तरेणागमो नावगतः कथं तद्विशिष्टो भोगः प्रमाणम् । उच्यते । प्रमाणान्तरेणावगतागमसहित एव निरन्तरो भोगः कालान्तरे स्वत्वं गमयति । अवगतोऽप्यागमो भोगरहितो न कालान्तरे स्वत्वं गमयितुमलम् । मध्ये दानविक्रयादिना स्वत्वागमसंभवादिति सर्वमनवद्यम् ॥

आगमसापेक्षो भोगः प्रमाणमित्युक्तं आगमसापेक्षो भोगनिरपेक्ष एव प्रमाणमित्यत आह

आगमोऽपि बलं नैव भुक्तिः स्तोकापि यत्र नो ॥ २७ ॥

यस्मिन्नागमे स्वल्पापि भुक्तिर्नो नास्ति तस्मिन्नागमे बलं संपूर्णं नैवास्ति । अयमभि-
संधिः स्वस्वत्वनिवृत्तिः परस्वत्वापादनं च दानम् । परस्वत्वापादनं च परो यदि स्वीकरोति तदा संपद्यते नान्यथा । स्वीकारश्च त्रिविधः । मानसो वाचिकः कायिकश्चेति । तत्र मानसो ममेद-
मिति संकल्परूपः । वाचिकस्तु ममेदमित्याद्यभिव्याहारोल्लेखी सविकल्पकः प्रत्ययः । का-
यिकस्तु पुनरुपादानाभिपक्षनादिरूपोऽनेकविधः । तत्र च नियमः स्मर्यते । दद्यात्कृष्णानिचं

पुच्छे गां पुच्छे करिणं करे । केसरेषु तथैवाश्वं दासीं शिरसि दापयेदिति । आश्वलायनोऽप्याह । अनुमन्त्रयेत्प्राप्यभिपृशेदप्राणिकन्यां चेति । तत्र हिरण्यवस्त्रादानुदकदानानन्तरमेवोपादानादिसंभवात् । त्रिविधोऽपि स्वीकारः संपद्यते । क्षेत्रादौ पुनः फलोपभोगव्यतिरेकेण कायिकस्वीकारासंभवात् स्वरूपेनाप्युपभोगेन यवितव्यम् । अन्यथा दानक्रयादेः संपूर्णता न भवतीति फलोपभोगलक्षणकायिकस्वीकारविकल आगमो दुर्बलो भवति । तत्सहितादागमाभावात् । एतच्च द्वयोः पूर्वापरकालपरिज्ञाने । पूर्वापरकालपरिज्ञाने तु विगुणोपि पूर्वकालागम एव बलीयानिति । * अपवा । लिखितं साक्षिणो भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधमित्युक्तं एतेषां समवाये कुत्र कस्य वा प्राबल्यमित्यत्रेदमुपतिष्ठते । आगमोऽप्यधिको भोगादिना पूर्वक्रमागतात् । आगमेऽपि बलं नैव भुक्तिः स्तोकापि यत्र नो इति । अयमर्थः । आद्ये पुरुषे साक्षिभिर्भावित आगमो भोगादप्यधिको बलवान् । पूर्वक्रमागताद्भोगाद्विना । स पुनः पूर्वक्रमागतो भोगश्चतुर्थपुरुषे लिखितेन भावितादागमाद्वलवान् । मध्यमे तु भोगरहितादागमास्तोकोभोगसहितोऽप्यागमो बलवानिति । एतदेव नारदेन स्पष्टीकृतम् । आदौ तु कारणं दानं मध्ये भुक्तिस्तु सागमा । कारणं भुक्तिरैवैका संतता या चिरन्तनीति ॥ २७ ॥

पश्यतोऽनुवृत्त इत्यत्र विरातिवर्षोपभोगादूर्ध्व भूतेर्धनस्यापि दत्तवर्षोपभोगादूर्ध्व फलानुसरणे न भवतीत्युक्तम् तत्र फलानुसरणवर्षानुसरणमपि न भविष्यतीत्याशङ्क्य पुरुषव्यवस्थया प्रामाण्यव्यवस्थया वा इण्दव्यवस्थां दर्शयितुमाह

आगमस्तु कृतो येन सोऽभियुक्तस्तमुद्धरेत् ।

न तत्सुतस्तत्सुतो वा भुक्तिस्तत्र गरीयसी ॥ २८ ॥

येन पुरुषेण भूयादेरागमः स्वीकारः कृतः स पुरुषः कुतस्ते क्षेत्रादिकमित्यभियुक्तस्तमागमं प्रतिग्रहादेरिति लिखितादिभिरुद्धरेत् भावयेत् । अनेन चाद्यस्य पुरुषस्यागममनुद्धरतो दण्ड इत्युक्तं भवति । तस्मृतो द्वितीयोऽभियुक्तो नागममुद्धरेत् । किंतु अविच्छिन्नाप्रतिवसप्तभोगम् । अनेन चागममनुद्धरतो द्वितीयस्य न दण्डोऽपि तु विशिष्टं भोगमनुद्धरतो दण्ड इति प्रतिपादितम् । तस्मृतस्तृतीयोनागमं नापि निशिष्टं भोगमुद्धरेदपि तु क्रमागतं भोगमात्रम् । अनेनापि तृतीयस्य क्रमायातभोगानुद्धरणे दण्डो नागमानुद्धरणे न विशिष्टभोगानुद्धरणे चेत्यभिहितम् । तत्र तयोर्द्वितीयतृतीययोर्भुक्तिरेव गरीयसी । तत्रापि द्वितीये गुरुस्तृतीये गरीयसीति विवेक्तव्यम् त्रिप्यप्यागमानुद्धरणेऽर्पहानिः समानैव । दण्डे तु विशेष इति तात्पर्यार्थः । उक्तं च हारीतेन । आगमस्तु कृतो येन ॥ दण्डश्चस्तमनुद्धरन् । न तस्मृतस्तत्सुतो वा भोग्यहानिस्तयोरपीति ॥ २८ ॥

अस्मात्तत्राहोभोगस्यागमज्ञाननिरपेक्षस्य प्रामाण्यमुक्तं विनापूर्वक्रमागतादितत्र तस्याप्यनारम्भ

योऽभियुक्तः परेतः स्यात्तस्य रिक्थी तमुद्धरेत् ।

न तत्र कारणं भुक्तिरागमेन विना कृता ॥ २९ ॥

यदा पुनराहर्त्रादिरभियुक्तोऽकृतव्यवहारनिर्णय एव परेतः परलोकं गतो भवेत्तदा तस्य रिक्थी पुत्रादिस्तमागममुद्धरेत् यस्मात्तत्र तस्मिन्यवहारे युक्तिरागमरहिता साध्यादिभिः साधितापि न प्रमाणम् । पूर्वाभियोगेन भोगस्य सापवादत्वात् । नारदेनाप्युक्तम् । नवारूढ-
विवादस्य प्रेतस्य व्यवहारिणः । पुत्रेण सोऽर्थः संशोध्यो न तं भोगो निवर्तयेदिति ॥२९॥
अनिर्णीतव्यवहारे व्यवहर्तारि प्रेते व्यवहारो न निवर्तत इति स्थितम् । निर्णीतेऽपि व्यवहारे स्थिते च व्यवहर्तारि वा व्यवहारः कश्चित्पुनः प्रवर्तते कश्चित् प्रवर्तत इति व्यवस्थासिद्धये व्यवहारदर्शिनां बलबलमाह

नृपेणाधिकृताः पूगाः श्रेणयोऽथ कुलानि च ।

पूर्वं पूर्वं गुरु ज्ञेयं व्यवहारविधौ नृणाम् ॥ ३० ॥

नृपेण राज्ञा अधिकृताः व्यवहारदर्शने नियुक्ताः राज्ञा समासदः कार्या इत्यादिनोक्ताः ।
राजसमातोनि. पूगाः समूहाः भिन्नजातीनां भिन्नवृत्तीनां एकस्थाननिवासिनां यथा ग्राम-
ण्यकान्तरमाह । नगरादयः । श्रेणयो नानाजातीनामेकजातीनामप्येकजातीयकर्मोपजीविनां
संघाताः । यथा हेडाडुकादीनां ताम्बूलिककुबिन्दचर्मकारादीनां च । कुलानि ज्ञातिसंबन्धि-
बन्धूनां समूहाः । एतेषां नृपाधिकृतादीनां चतुर्णां पूर्व पूर्वं यद्यत्पूर्वं पठितं तत्तद्वरु बलव-
ज्ज्ञेयं वेदितव्यम् । नृणाम् व्यवहर्तृणां व्यवहारविधौ व्यवहारदर्शनकार्यं । एतदुक्तं भवति ।
नृपाधिकृतैर्निर्णीते व्यवहारे पराजितस्य यद्यप्यसंतोषः कुदृष्टिबुद्ध्या भवति तथापि न पूगादिपु
पुनर्व्यवहारो भवति । एवं पूगनिर्णीतेऽपि न श्रेण्यादिगमनम् । तथा श्रेणिनिर्णीते कुलगमनं न
भवति । कुलनिर्णीते तु श्रेण्यादिगमनं भवति । श्रेणिनिर्णीते पूगादिगमनम् । पूगनिर्णीते नृपा-
धिकृतगमनं भवतीति । नारदेन पुनर्नृपाधिकृतैर्निर्णीतेऽपि व्यवहारे नृपगमनं भवतीत्युक्तम् ।
कुलानि श्रेणयश्चैव पूगाश्चाधिकृता नृपः । प्रतिष्ठा व्यवहाराणां पूर्वोपासुत्तरोत्तरमिति । तत्र च
नृपगमने स्वेत्तरसम्येन राज्ञा पूर्वैः सम्यैः सह सपणव्यवहारे निर्णयमाने यद्यसौ कुदृष्ट-
वादी पराजितस्तदासौ दण्ड्यः । अथासौ जयति तदाधिकृताः सम्या दण्ड्याः ॥ ३० ॥

दुर्बलव्यवहारदर्शिभिर्दृष्टो व्यवहारः परवर्तते प्रबलदृष्टस्तु न निवर्तत इत्युक्तम् इदानीं प्रबलदृष्टोऽपि व्यवहारः
कश्चिन्निवर्तत इत्याह

बलोपाधिविनिर्बृत्तान् व्यवहारान्निवर्तयेत् ।

स्त्रीनक्तमन्तरागारवहिःशत्रुकृतांस्तथा ॥ ३१ ॥

बलेन बलात्कारेण उपाधिना मयादिना विनिर्बृत्तान्निष्पन्नान्व्यवहारान्निवर्तयेत् । तथा
स्त्रीभिर्नक्तं रात्रावस्त्रीभिरपि । अन्तरागारे गृहाम्यन्तरे बहिर्गामादिभ्यः शत्रुभिश्च कृतान्व्य-
वहारान्निवर्तयेदिति संबन्धः ॥ ३१ ॥

मत्तोन्मत्तार्तव्यसनिबालभीतादियोजितः ।

असंबन्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिद्ध्यति ॥ ३२ ॥

अपिच । मत्तो मदनीयद्रव्येण । उन्मत्त उन्मादेन पञ्चविधेन यातापिच्छेष्मसंनिपात-
मत्तोन्मत्तादि- ग्रहसंभवेनोपसृष्टः आर्तो व्याध्यादिना । व्यसनमिष्टविद्योगोऽनिष्टप्राप्तिः
मिथोजितोव्यवहा- तज्जनितं दुःखं तद्वान् व्यसनी । बालो व्यवहारायोग्यः । भीतोऽरातिम्यः
रोनसिध्यति ।

आदिग्रहणात्पुरराष्ट्रादिविरुद्धः । पुरराष्ट्रविरुद्धश्च यश्च राज्ञा विसर्जितः ।
अनादेयो भवेद्वादो धर्मविद्विरुदाहृत इति मनुस्मरणात् । एतैर्योजितः कृतो व्यवहारो न सि-
द्ध्यति । अनियुक्तासंबद्धकृतोऽपि व्यवहारो न सिद्ध्यतीति संबन्धः । यस्तु स्मरणम् ।
गुरोः शिष्ये पितुः पुत्रे दम्पत्योः स्वामिभृत्ययोः । विरोधेऽपि मिथस्तेषां व्यवहारो न
सिद्ध्यति । तदपि गुरुशिष्यादीनामात्यन्तिकव्यवहारमतिषेधपरं न भवति । तेषामपि
कथंचिद्व्यवहारस्येष्टत्वात् । तथाहि । शिष्यशिष्टिरवधेनाशक्तौ रज्जुवेणुविदलान्भ्यां तनुभ्याम-
न्येन घ्नन् राज्ञा शास्य इति गौतमस्मरणात् । नोत्तमाङ्गे कथंचनेति मनुस्मरणाच्च । यदि गुरुः
कोपावेशवशान्महता दण्डेनोत्तमाङ्गे ताडयति तदा स्मृतिव्यपेतेन मार्गेणार्घयितः शिष्यो यदि
राज्ञे निवेदयति तदा भवत्येव व्यवहारपदम् ॥ तथा भूर्यां पितामहोपास्तेत्यादिबचनापिताम-
होपास्ते भूम्यादौ पितापुत्रयोः स्वाभ्ये समाने यदि पिता विक्रयादिना पितामहोपासत्तं भूम्यादि
नाशयति तदा पुत्रो यदि धर्माधिकारिणं भवेदशयति तदा पितापुत्रयोरपि भवत्येव व्यवहारः ॥
तथा दुर्मिक्षे व्याधिकार्ये च व्याधौ संप्रतिरोधके । गृहीतस्त्रीधनं भर्ता नाकामो दातुमर्हतीति
स्मरणात् । दुर्मिक्षादिव्यतिरेकेण यदि स्त्रीधनं भर्ता व्यधीकृत्य विद्यामानधनोऽपि याच्यमा-
नो न ददाति तदा दम्पत्योःपीड्यत एव व्यवहारः । तथा भक्तदासस्य स्वामिना सह व्यवहारा-
न्वक्ष्यति । गर्भदासस्यापि गर्भदासादीनधिकृत्य । यश्चैषां स्वामिनं कश्चिन्मोचयेत्तानागसंशयात् ।
दासत्वात्स विमुच्येत पुत्रमार्गं लभेत चेति नारदोक्तत्वात् । तद्वगोचने पुत्रभागादाने च स्वा-
मिना सह व्यवहारः केन वार्यते । तस्मात् दृष्टादृष्टयोः श्रेयस्करो न भवति गुर्वादिविषयव-
हार इति प्रथमं शिष्यादयो निवारणीयाः राज्ञा ससम्भ्येनेति गुरोः शिष्यइत्यादिः श्लोकरस्य तात्प-
र्यार्थः । अत्यन्तनिर्वन्धे तु शिष्यादीनामप्युक्तरीत्या भवर्तनीयो व्यवहारः । यदपि एकस्य बहुभिः
सार्धं स्त्रीणां प्रेप्यजनस्य च । अनादेयो भवेद्वादो धर्मविद्विरुदाहृत इति नारदवचनम् । तत्रैकस्या-
पि । गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं लब्धयेच यः । तथा एकं घ्नन्तं नहूनां चेत्यादिस्मरणादेकार्थवै-
रुभिः सार्धं व्यवहार इत्यत एवेति भिन्नार्थैर्बहुभिरैकस्य युगपद्व्यवहारो न भवतीति द्रष्टव्यम् ।
स्त्रीणामित्यपि गोपशौण्डिकादिस्त्रीणां स्वातन्त्र्याव्यवहारो भवत्येवेति । तदन्यासां कुलस्त्रीणां प-
तिषु जीवत्सु तत्पारतन्त्र्यादनादेयो व्यवहार इति व्याख्येयम् । प्रेप्यजनस्य चेति एतदपि प्रेप्यज-
नस्य स्वामिपारतन्त्र्यात् स्वार्थव्यवहारेऽपि स्वाम्यनुज्ञायैव व्यवहारो नान्यथेति योजनीयम् ३२

परावर्त्यव्यवहारमुक्ता इदानीं परावर्त्यव्यवहारः

प्रनष्टाधिगतं देयं नृपेण धनिने धनम् ।

विभावयेन चेलिङ्गैस्तत्समं दण्डमर्हति ॥ ३३ ॥

प्रनष्टं हिरण्यादि शौल्किकस्थानपालादिभिरधिगतं राज्ञे समर्पितं यत्तद्वाङ्मा धनिने दाव्यम् । यदि धनी रूपसंख्यादिभिरिङ्गैर्भावयति । यदि न भावयति तदा तत्समं दण्ड्यः ।

असत्यवादित्वात् । अधिगमस्य स्वत्वनिमित्तत्वात् स्वत्वे प्राप्ते तत्परावृ-
पारत्यत्रय्य । चित्तेनेनेका । अत्र च कालावधिं वक्ष्यति । शौल्किकैः स्थानपालैर्वा नष्टा-

पद्धतमादृतम् । अर्वाकसंवत्सरात्स्वामी हरेत् परतो नृप इति । मनुना पुनः संवत्सरत्रयम-
वधित्वेन निर्दिष्टम् । प्रनष्टस्वामिकं रिक्तं राजा व्यब्दं निधापयेत् । अर्वाक् व्यब्दाद्धरेत्स्वामी
परतो नृपतिर्हरेदिति । तत्र वर्षत्रयपर्यन्तमवश्यं रक्षणीयम् । तत्र यदि संवत्सरादर्वाक्
स्वाम्यागच्छेत्तदा कृत्स्नमेव दद्यात् । यदा पुनः संवत्सरादूर्ध्वभागच्छति तदा किञ्चिद्भागं
रक्षणमूल्यं गृहीत्वा शेषं स्वामिने दद्यात् । यथाह । आददीताथ पट्टभागं प्रनष्टाधिगतामृपः ।
दशमं द्वादशं वापि सतां धर्ममनुस्मरन्निति । तत्र प्रथमे वर्षे कृत्स्नमेव दद्यात् । द्वितीये द्वादशं
भागं तृतीये दशमं चतुर्थोदिषु पष्ठं भागं गृहीत्वा शेषं दद्यात् । राजभागस्य चतुर्योऽशोऽधिग-
न्त्रे दातव्यः । स्वाम्यनागमे तु कृत्स्नस्य धनस्य चतुर्धमंशमधिगन्त्रे दत्त्वा शेषं राजा गृ-
हीयात् । तथाह गौतमः । प्रनष्टस्वामिकमधिगम्य संवत्सरं राज्ञा रक्ष्यमूर्ध्वमाधिग-
न्तुश्चतुर्योऽशो राज्ञः । शेषमित्यत्र संवत्सरमित्येकवचनमविवक्षितम् । राज्ञा व्यब्दं निधापयेदि-
ति स्मरणात् । हरेत् परतो नृप इत्येतदपि स्वामिन्यनागते व्यब्दादूर्ध्वं व्ययीकरणाभ्यनुज्ञा ।
ततः परमागते तु स्वामिनि व्ययीभूतेऽपि द्रव्ये राजा स्वांशमवतार्य तत्समं दद्यात् । एतच्च
हिरण्यादिविषयम् । गवादिविषये वक्ष्यति पणानेकशफे दद्यादित्यादिना ॥ ३३ ॥

रथ्याशुक्लशालादिनिपतितस्य सुवर्णोद्वेगस्याधिगमे विधिमुक्त्वा अधुना भूमौ चिरनिखातस्य सुवर्णोद्वेगिनिधि-
शब्दवाच्यस्याधिगमे विधिमाह

राजा लब्ध्वा निधिं दद्याद्विजेभ्योऽर्धं द्विजः पुनः ।

विद्वानशेषमादद्यात्स सर्वस्य प्रभुर्यतः ॥ ३४ ॥

इतरेण निधौ लब्धे राजा पष्ठांशमाहरेत् ।

अनिवेदितविज्ञातो दाप्यस्तं दण्डमेव च ॥ ३५ ॥

उक्तलक्षणं निधिं राजा लब्ध्वा अर्धं ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा शेषं कोशे निवेशयेत् । ब्राह्म-

णस्तु विद्वान् श्रुताध्ययनसंपन्नः सदाचारो यदि निधिं लभेत् तदा सर्वमेव
निधिप्राप्तौ ।

गृहीयात् । यस्मादसौ सर्वस्य जगतः प्रभुः । इतरेण तु राजविद्वद्ब्राह्मणव्य-

तिरिक्तेन अविद्वद्ब्राह्मणक्षत्रियादिना निधौ लब्धे राजा पष्ठांशमधिगन्त्रे दत्त्वा शेषं निधिं स्वय-
मेवाहरेत् । यथाह वसिष्ठः । आप्रज्ञायमानं वित्तं योऽधिगच्छेद्वाजा तद्धरेत् पष्ठमंशमधिग-

मासि मासि प्रतिमासं बन्धकं विश्वासार्थं यदाधीयते आधिरिति यावत् । बन्धकेन सह
 सवन्धकेप्रयोगे वर्तत इति सबन्धकः प्रयोगस्तस्मिन् सबन्धके प्रयोगे प्रयुक्तस्य द्रव्यस्य
 अशीतिभागो वृद्धिर्धर्म्या भवति । अन्यथा बन्धकरहिते प्रयोगे वर्णानां द्वा-
 वृद्धिः ।
 ह्यणादीनां क्रमेण द्वित्रिचतुःपञ्चकं शतं धर्म्यं भवति । ब्राह्मणेऽधमर्णे द्विकं
 शतं क्षत्रिये त्रिकं वैश्ये चतुष्कं शूद्रे पञ्चकं मासिमासीत्येव द्वौ वा त्रयो वा चत्वारो वा पञ्च
 वा द्वित्रिचतुःपञ्चाः अस्मिन् शते वृद्धिर्दीयते इति द्वित्रिचतुःपञ्चकं शतम् । तदस्मिन् वृद्ध्या-
 यलामशुल्कोपदादीयत इति । संख्याया अतिशदन्तायाः कन् । तदन्तविधिश्चात्र दृष्टव्यः ।
 वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः प्रतिमासं तु कालिका । इच्छाकृता कारिता स्यात्कायिका कायकर्मणा ।
 इयं च वृद्धिर्मासि मासि गृह्यते इति कालिका । इयमेव वृद्धिर्दिवसगणनया विभज्य प्रति-
 दिवसं गृह्यमाणा कायिका भवति । तथा च नारदेन । कायिका कालिका चैव कारिता च
 तथा परा । चक्रवृद्धिश्च शास्त्रेषु तस्य वृद्धिश्चतुर्विधेत्युक्तम् । कायाविरोधिनी शश्व-
 त्पणपादादिकायिका । प्रतिमासं स्वपन्ती या वृद्धिः सा कालिका मता । वृद्धिः सा कारिता
 नामाधमर्णेन स्वयंकृता । वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदाहतेति ॥ ३७ ॥

कान्तारगास्तु दशकं सामुद्रा विंशकं शतम् ।

कान्तारमरण्यं तत्र गच्छन्तीति कान्तारगाः ये वृद्ध्या धनं गृहीत्वाधिकलभार्थमतिगहनं
 गृहीद्विशेषेण प्राणधनविनाशशङ्कास्थानं प्रविशन्ति ते दशकं शतं दद्युर्ये च समुद्रगास्ते
 प्रकारान्तरमाह । विंशकं शतं मासि मासीत्येव । एतदुक्तं भवति । कान्तारगेम्यो दशकं शतं
 सामुद्रेम्यश्च विंशकं शतं उत्तमर्ण आदद्यात् । मूलनाशस्यापि शङ्कितत्वादिति ॥

दद्युर्वा स्वकृतां वृद्धिं सर्वे सर्वासु जातिषु ॥ ३८ ॥

सर्वे वा ब्राह्मणादयोऽधमर्णाः अबन्धके सबन्धके वा स्वकृतां स्वाम्युपगतां वृद्धिं सर्वासु
 जातिषु दद्युः । कचिदकृतापि वृद्धिर्भवति । यथाह नारदः । न वृद्धिः प्री-
 वृद्धिमाह । तित्तानां स्यादनाकारिता कचिद् । अनाकारितमप्यूर्ध्ववत्सरार्धद्विवर्धत
 इति । यस्तु याचितकं गृहीत्वा देशान्तरं गतस्तं प्रति कात्यायनेनोक्तम् । यो याचितकमादाय
 तमदत्त्वा दिशं व्रजेत् । ऊर्ध्वं संवत्सरान्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयादिति यश्च याचितकमादाय
 याचितोऽप्यदत्त्वा देशान्तरं व्रजति तं प्रति तेनैवोक्तम् । कृतोद्धारमदत्त्वा यो याचितस्तु दिशं
 व्रजेत् । ऊर्ध्वं मासत्रयात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयादिति । यः पुनः स्वदेशे स्थित एव याचि-
 तो याचितकं न ददाति तं याचितकालादारम्य वृद्धिं दापयेद्राजा । यथाह । स्वदेशेऽपि
 स्थितो यस्तु न दद्याद्याचितः कचिद् । तं ततोऽकारितां वृद्धिमनिच्छन्तं च दापयेदिति । अ-
 नाकारितवृद्धेरपवादो नारदेनोक्तः । पण्यमूल्यं मृतिन्यासो दण्डो यश्च प्रकल्पितः । वृषादाना-
 शिंकपणा वर्धन्ते नाविवक्षिता इति । अविवक्षिता अनाकारिता इति ॥ ३८ ॥

अपुना द्रव्यविशेषेण वृद्धिविशेषमाह पञ्चग्रीणां संततिरेव वृद्धिः

सन्ततिस्तु पशुस्त्रीणां

सन्ततिरेव वृद्धिः पशूनां स्त्रीणां पोषणासमर्थस्य तत्पुष्टिसन्ततिकामस्य प्रयोगः संभवति । ग्रहणं च क्षीरपरिचर्याधिनः ।

अपुना प्रयुक्तस्य द्रव्यस्य वृद्धिग्रहणमन्तरेणापि विरक्तत्ववस्थितस्य कस्य द्रव्यस्य कियती परा वृद्धि-
रित्यपेक्षित आह

रसस्याष्टगुणा परा ।

वस्त्रधान्यहिरण्यानां चतुस्त्रिद्विगुणा परा ॥ ३९ ॥

रसस्य तैलघृतादेर्वृद्धिग्रहणमन्तरेण चिरकालावस्थितस्य स्वरुतया वृद्ध्या वर्धमानस्या-
स्तादीनां वृद्धिः । अष्टगुणा वृद्धिः परा नातः परं वर्धते । तथा वस्त्रधान्यहिरण्यानां यथास-

हस्यं चतुर्गुणा त्रिगुणा द्विगुणा च वृद्धिः परा । वसिष्ठेन तु रसस्य त्रैगु-
ण्यमुक्तम् । द्विगुणं हिरण्यं त्रिगुणं धान्यं धान्येनैव रसा व्याख्याताः पुष्पमूलफलानि च ।
तुला घृतं त्रितयमष्टगुणमिति । मनुना तु धान्यस्य पुष्पमूलफलादीनां च पञ्चगुणत्वमुक्तम् ।
धान्ये शदे खवे बाह्ये नातिक्रामति पञ्चतामिति । शदः क्षेत्रफलं पुष्पमूलफलादि । खवो मे-
घोर्णाचमरीकेशादिः । बाह्यो बलीवर्दतुरगादिः । धान्यशदखवाहाविषया वृद्धिः पञ्चगुणत्वं
नातिक्रामतीति । तत्राधमर्णयोग्यतावशेन दुर्भिक्षादिकालवशेन च व्यवस्था द्रष्टव्या । एतच्च
सकृत्प्रयोगे सकृदाहरणे च वेदितव्यम् । पुरुषान्तरसंक्रमणेन प्रयोगान्तरकरणे तस्मिन्नेव
वा पुरुषे अनेकशः प्रयोगान्तरकरणे सुवर्णादिकं द्वैगुण्यात्यतिक्रम्य पूर्ववद्वर्धते । सकृत्प्रयो-
गेऽपि प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिसंयत्सरं वा वृद्ध्याहरणेऽधमर्णे देयस्य द्वैगुण्यसंभवात्पूरुषादित-
वृद्ध्या सह द्वैगुण्यमतिक्रम्य वर्धत एव । यथाह मनुः । कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति सकृदा-
हितेति । सकृदाद्वैत्यस्य पाठोऽस्ति । उपनयार्थं प्रयुक्तं द्रव्यं कुसीदं तस्य वृद्धिः कुसीद-
वृद्धिः द्वैगुण्यं नात्येति नातिक्रामति । यदि सकृदाहिता सकृत्प्रयुक्ता पुरुषान्तरसंक्रमणादिना
प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यमत्येति । सकृदाद्वैत्येति पाठे तु शनैः शनैः प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिसं-
यत्सरं वाधमर्णादाद्वैता द्वैगुण्यं नात्येतीति व्याख्येयम् । तथा गौतमेनाप्युक्तम् । निरस्थाने
द्वैगुण्यं प्रयोगस्येति । प्रयोगस्येत्येकवचननिर्देशात्प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यातिक्रमोऽभिप्रेतः ।
निरस्थान इति निर्देशात् शनैः शनैर्वृद्धिग्रहणे द्वैगुण्यातिक्रमो दर्शितः ॥ ३९ ॥

अन्यप्रयोगधर्मो उक्तः सांप्रतं प्रयुक्तस्य धनस्य ग्रहणधर्मो उच्यते

प्रपन्नं साध्यन्नर्थं न वाच्यो नृपतेर्भवेत् ।

साध्यमानो नृपं गच्छन् दण्ड्यो दाप्यश्च तद्धनम् ॥ ४० ॥

प्रपन्नमभ्युपगतमधमर्णेन धनं साध्यादिभिर्भावितं वा साधयन्मत्स्याहरन् धर्मादिभिरुपा-
यैरुत्तमर्णो नृपतेर्न वाच्यो निवारणीयो न भवति । धर्मादयश्चोपाया मनुना दर्शिताः । धर्मेण
व्यवहारेण छलेनाचरितेन च । प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन चेति । धर्मेण प्रीतियुक्तेन
सत्यवचनेन । व्यवहारेण साक्षिलेरुपायपायेन । छलेन उत्सवादिभ्यामेन भू-
पणादिग्रहणेन । अचरितेन । अमोजनेन पञ्चमेनोपायेन बलेन निगडबन्ध-
नादिना उपचयार्थं प्रयुक्तं द्वयमेतैरुपायैरात्मसात्कुर्वादिति । प्रपन्नं साधयन्न-
र्थं न वाच्य इति वदन् अमतिपन्नं साधयन् राज्ञा निवारणीय इति दर्शयति । एतदेव स्पष्टीकृतं
कात्यायनेन । पीडयेद्यो धनी कश्चिद्वर्णिकं न्यायवादिनम् । तस्मादर्थोत्सर्गं हीयेत तत्समं चाभु-
यादमिति । यस्तु धर्मादिभिरुपायैः प्रपन्नमर्थं साध्यमानो याच्यमानो नृपः गच्छेद्वाजानमभिग-
म्य साधयन्तमभियुक्ते स दण्ड्यो भवति शक्त्यनुसारेण । धनिने तद्धनं दाप्यश्च । राज्ञा दापने
च प्रकारा दर्शिताः । राजा तु स्वामिने विभं सान्त्वेनैव प्रदापयेत् । वेशाचारेण चान्यास्तु दुष्टान्
संपीड्य दापयेत् । रिक्थिनं सुहृदं वापि छलेनैव प्रदापयेदिति । साध्यमानो नृपं गच्छेदित्येतत्
स्मृत्याचारव्यपेतेनेत्यस्य प्रत्युदाहरणं च बोद्धव्यम् ॥ ४० ॥

षड्युत्तमर्णिकेषु युगपत्प्राप्तैश्चेत्कोऽधमर्णिकः केन क्रमेण दाप्यो राज्ञैत्येवं श्रुतं भाह

गृहीतानुक्रममादाप्यो धनिनामधमर्णिकः ।

दत्त्वा तु ब्राह्मणायैव नृपतेस्तदनन्तरम् ॥ ४१ ॥

समानजातीयेषु धनिषु येनैव क्रमेण धनं गृहीतं तेनैव क्रमेणाधमर्णिको राज्ञा दाप्यः ।
भिन्नजातीयेषु तु ब्राह्मणादिक्रमेण ॥ ४१ ॥

यदा पुनरुत्तमर्णो दुर्बलः प्रतिपन्नमर्थं धर्मादिभिरुपायैः साधयितुमशक्नुवन्नाज्ञा साधितार्थो भवति तदाऽधमर्णस्य
दण्डमुत्तमर्णस्य च श्रुतिज्ञानमाह

राज्ञाधमर्णिको दाप्यः साधितादशकं शतम् ।

पञ्चकं च शतं दाप्यः प्राप्तार्थो ह्युत्तमर्णिकः ॥ ४२ ॥

अधमर्णिको राज्ञा प्रतिपन्नार्थसाधितादशकं शतं दाप्यः । प्रतिपन्नस्य साधितार्थस्य
दशममंशं राजाऽधमर्णिकादण्डरूपेण गृहीयादित्यर्थः । उत्तमर्णस्तु प्राप्तार्थः
पञ्चकं शतं श्रुतिरूपेण दाप्यः । साधितार्थस्य विंशतितमं भागमुत्तमर्णादज्ञा
श्रुत्यर्थं गृहीयादित्यर्थः । अप्रतिपन्नार्थसाधने तु दण्डविभागो दर्शितो निरुदे
भावितो दद्यादित्यादिना ॥ ४२ ॥

सधनमधमर्णिकं प्रत्युक्तं अधुना निर्धनमधमर्णिकं प्रत्याह

हीनजातिं परिक्षीणमृणार्थं कर्म कारयेत् ।

न्यायार्थं व्य-
धानम् ।

ब्राह्मणस्तु परिक्षीणः शनैर्दाप्यो यथोदयम् ॥ ४३ ॥

ब्राह्मणादिकृत्तमर्णो हीनजाति क्षत्रियादिजाति परिक्षीणं निर्धनमृणार्थं कर्णेनिवृत्त्यर्थं कर्म स्वकर्म स्वजात्यनुरूपं कारयेत् तत्कुटुम्बाविरोधेन । ब्राह्मणः पुनः परिक्षीणो निर्धनः शनैः शनैः यथोदयं गन्धासंभवमृणं दाप्यः । अत्र च हीनजातिग्रहणं समजाते-
निर्धनाधमार्णः
कविपदे । रप्युपलक्षणम् । अतश्च समानजातिमपि परिक्षीणं यथोचितं कर्म कारयेत् ।

ब्राह्मणग्रहणं च श्रेष्ठजातेरुपलक्षणं अतश्च क्षत्रियादिरपि परिक्षीणो वैश्यादेः शनैः शनैर्दाप्यो यथोदयम् । एतदेव मनुना स्पष्टीकृतम् । (अ. ८ श्लो. १७९) कर्मणापि समं कुर्याद्विनिकेताधमार्णिकः । समोऽप्यंकुष्टजातिश्च दद्याच्छ्रेयास्तु तच्छनैरिति । उत्तमर्णेन समं निवृत्तोत्तमर्णाधमर्णव्यपदेशमात्मानमधमर्णः कर्मणा कुर्यादित्यर्थः ॥ ४३ ॥

दीयमानं न गृह्णाति प्रयुक्तं यः स्वकं धनम् ।

मध्यस्थस्यापितं चेत्स्याद्वर्धते न ततः परम् ॥ ४४ ॥

किंच । उपचयार्थं प्रयुक्तं धनं अधमर्णेन दीयमानमुत्तमर्णो वृद्धिलोभाद्यदि न गृह्णाति मध्यस्थस्यापि-
तनवर्धते । तदाधमर्णेन मध्यस्थहस्ते स्थापितं यदि स्यात्तदा ततः स्थापनादूर्ध्वं न वर्ध-
ते । अथ स्थापितमपि याच्यमानो न ददाति ततः पूर्ववद्वर्धत एव ॥ ४४ ॥

ब्रह्मर्णो देयमृणं यदा येन च देयं तदाह

अविभक्तैः कुटुम्बार्थं यदृणं तु कृतं भवेत् ।

दद्युस्तद्विक्थिनः प्रेते प्रोपिते वा कुटुम्बिनि ॥ ४५ ॥

कुटुम्बार्थं कृतमृणं
देयम् । अविभक्तैर्बहुभिः कुटुम्बार्थमैकैकेन वा यदृणं कृतं तदृणं कुटुम्बी दद्यात् । तस्मिन्नेवे प्रोपिते वा तद्विक्थिनः सर्वे दद्युः ॥ ४५ ॥

येन देयमिन्न प्रत्युराहरणमाह

न योपित्यतिपुत्राभ्यां न पुत्रेण कृतं पिता ।

दद्यादृते कुटुम्बार्थान्न पतिः स्त्रीकृतं तथा ॥ ४६ ॥

पत्या कृतमृणं योपिडार्या नैव दद्यात् । पुत्रेण कृतं योपिन्माता न दद्यात् । तथा पुत्रेण कृतं पिता न दद्यात् । तथा भार्याकृतं पतिर्न दद्यात् । कुटुम्बार्थकृत इति अर्धदृणम् । सर्वविशेषणम् । अतश्च कुटुम्बार्थं येन केनापि कृतं तद् कुटुम्बिना देयम् ।

तदभावे तदायहर्दयमित्युक्तमेव ॥ ४६ ॥

पुत्रार्थकृतं देयमिति वक्ष्यति तस्य पुत्रस्तदपरादमाह

सुराकामयूतकृतं दण्डशुल्कावशिष्टकम् ।

वृथादानं तथैवेह पुत्रो दद्यान्न पैतृकम् ॥ ४७ ॥

सुरापानेन यत्कृतमृणं कामकृतं स्त्रीव्यसननिवृत्तं द्यूते पराजयनिवृत्तं दण्डशुल्कयोरव-
शिष्टं वृथादानं धूर्तव्रन्दिमल्लादिभ्यो यत्प्रतिज्ञातम् । धूर्तं व्रन्दिनि मल्ले च कुवैद्ये कितवे शठे ।
चाटचारणचौरैषु दत्तं भवति निष्फलमिति स्मरणात् । एतद्वर्णं पित्रा कृतं पुत्रादिः शौण्डिका-
दिभ्यो न दद्यात् । यत्र दण्डशुल्कावशिष्टकमित्यवशिष्टग्रहणात्सर्वं दातव्यमिति न मन्तव्यम् ।
दण्डं वा दण्डशेषं वा शुल्कं तच्छेषमेव वा । न दातव्यं तु पुत्रेण यच्च न व्यावहारिकमि-
त्यौशनसस्मरणात् । गौतमेनाप्युक्तम् । मद्यशुल्कद्यूतकामदण्डान् पुत्रानध्यावहेयुरिति । न
पुत्रस्योपरि भवन्तीत्यर्थः । अनेनादेयमृणमुक्तम् ॥ ४७ ॥

न पतिः स्त्रीकृत तथेत्यस्यापवादमाह

गोपशौण्डिकशैलूपरजकव्याधयोपिताम् ।

ऋणं दद्यात्पतिस्तासां यस्माद्वृत्तिस्तदाश्रया ॥ ४८ ॥

गोपो गोपालः शौण्डिकः सुराकारः शैलूपो नटः रजको वस्त्राणां रजकः व्याधो
स्त्रीकृतऋण- मृगयुः एतेषां योषिर्द्विदणं कृतं तत्पतिभिर्देयं यस्मात्तेषां वृत्तिर्जीवनं तदा-
दानं । श्रया योषिदधीना । यस्माद्वृत्तिस्तदाश्रयेति हेतुव्यपदेशादन्येपि ये योषि-
दधीनजीवनास्तेऽपि योषित्कृतमृणं दद्युरिति गम्यते ॥ ४८ ॥

पतिकृतं भार्या न दद्यादित्यस्यापवादमाह

प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं पत्या वा सह यत्कृतम् ।

स्वयं कृतं वा यद्वर्णं नान्यत्स्त्री दातुमर्हति ॥ ४९ ॥

मुमूर्षुणा प्रवत्स्यता वा पत्या नियुक्तया ऋणदाने यत्प्रतिपन्नं तत्पतिकृतमृणं देयम् । यच्च
प्रतिपन्नमृणदे- पत्या सह भार्यया ऋणं कृतं तदपि मर्त्रभावे भार्यया अपुत्रया देयम् ।
यम् । यच्च स्वयमेव कृतं ऋणं तदपि देयम् । ननु प्रतिपन्नादि त्रयं स्त्रिया देय-
मिति न वक्तव्यम् । संदेहाभावात् । उच्यते । भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः ।
यत्ते समधिगच्छन्ति यस्यैते तस्य तद्धनमिति वचनास्त्रिधनत्वेन प्रतिपन्नादिव्यदाना-
शङ्कायामिदमुच्यते । प्रतिपन्नं स्त्रिया देयमित्यादि । न चानेन वचनेन स्त्रयादीनां निर्धनत्वम-
भिधीयते । पारतन्त्र्यमात्रप्रतिपादनपरत्वात् । एतच्च विभागप्रकरणे स्पष्टीकरिष्यते । नान्य-
त्स्त्री दातुमर्हतीत्येतत्तर्हि न वक्तव्यम् । विधानेनैवान्यत्र प्रतिषेधासिद्धेः । उच्यते । प्रतिपन्नं
स्त्रिया देयं पत्या वा सह यत्कृतमित्येतयोरपवादार्थमुच्यते । अन्यत्सुराकामादिवचनोपात्तं
प्रतिपन्नमपि पत्या सह कृतमपि न देयमिति ॥ ४९ ॥

पुनरपि यद्वर्णं दातव्यं यत्र च पाठे दातव्यं तन्निश्चयमाह

पितरि प्रोषिते प्रेते व्यसनाभिष्टुतेऽपि वा ।

पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयं निह्वे साक्षिभावितम् ॥ ५० ॥

पिता यदि दातव्यमृणमदत्त्वा भेतो दूरदेशं गतोऽचिकित्सनीयव्याध्याद्यभिभूतो वा तदा पुत्रपौत्रैर्ऋणं दे- तत्कृतमृणमाख्यापने पुत्रेण पौत्रेण वा पितृधनाभावेऽपि पुत्रत्वेन पौत्रत्वेन यम् । च । तत्र क्रमोऽप्ययमेव पित्राभावे पुत्रः पुत्राभावे पौत्र इति । पुत्रेण पौ- त्रेण वा निह्वे कृते अर्थिना साक्ष्यादिभिर्भावितमृणं देयं पुत्रपौत्रैरित्यन्वयः । अत्र पितरि भोषित इत्येतावदुक्तम् । कालविशेषस्तु नारदेनोक्तो द्रष्टव्यः । नार्वाकसंवत्सराद्विशात्पितरि भोषिते सुतः । ऋणं दद्यात्पितृभ्ये वा ज्येष्ठे आतर्यथापि वेति । भेतेऽप्यप्राप्तव्यवहा- रकालो न दद्यात् । प्राप्तव्यवहारकालस्तु दद्यात् । सच कालस्तेनैव दर्शितः । गर्भस्यैः सदृशो ज्ञेय अष्टमाहत्सराच्छिशुः । बाल आपोदशाहर्षात्पौगण्डश्चेति शब्द्यते । परतो व्यवहारज्ञः स्वतन्त्रः पितराबुद्ध इति । यद्यपि पितृमरणादूर्ध्वं बालोऽपि स्वतन्त्रो जातस्तथापि नर्णभाग- यति । यथाह । अप्राप्तव्यवहारश्चेत्स्वतन्त्रोऽपि हि नर्णभाक् । स्वातन्त्र्यं हि स्मृतं ज्येष्ठे ज्ये- ष्ठ्यं गुणवयःकृतमिति । तथा आसेषाद्दाननिषेधश्च दृश्यते । अप्राप्तव्यवहारश्च दूतो दानोन्मु- खो मती । विपमस्थाश्च नासेष्या न चैतानाह्वयेन्नृप इति । तस्मात् । अतः पुत्रेण जातेन स्वार्थ- मुत्सृज्य यत्नतः । ऋणात्पिता मोचनीयो यथा न नरके ग्रजेदिति । पुत्रेण व्यवहारज्ञतया जा- तेन निष्पन्नेनेति व्याख्येयम् । श्राद्धे तु बालस्याप्यधिकारः । न ब्रह्माभिव्याहरेदन्यत्र स्वधा- निनयनादिति गौतमस्मरणात् । पुत्रपौत्रैरिति बहुवचननिर्देशाद्ब्रह्मः पुत्रा यदि विभक्ताः स्वांशानुरूपेण ऋणं दद्युः । अविभक्ताश्चेत्संभूयसमुत्थानेन गुणप्रधानभावेन वर्तमानानां प्र- धानभूत एव वा दद्यादिति गम्यते । यथाह नारदः । अत ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा ऋणं दद्युर्यथाश- तः । अविभक्ता विभक्ता वा यस्तावद्ब्रह्मते पुरामिति । अत्र च पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमित्यविशेषोक्तं तथापि पुत्रेण यथा पिता सृष्टदिकं ददाति तथैव ऋणं देयम् । पौत्रेण तु सप्तं मूलमेव दातव्यं न वृद्धिरिति विशेषोऽवगन्तव्यः । ऋणमात्मीयवत्पिण्यं देयं पुत्रैर्विभावितम् । पैता- महं सप्तं देयमदेयं तत्सुतस्य त्विति बृहस्पतिवचनात् । अत्र विभावितमित्यविशेषोपादाना- त्साक्षिविभावितमित्यत्र साक्षिग्रहणं प्रमाणोपलक्षणम् । सप्तं यावद्बृहत्तं तावदेव देयं न वृद्धिः । तत्सुतस्य प्रपौत्रस्यादेयमगृहीतघनस्य । एतच्चोत्तरश्लोके स्पष्टयिष्यते ॥ ५० ॥

ऋणपत्रकरणे ऋणी तत्पुत्रः पौत्र इति त्रयः कर्ताग्रे दर्शितास्तेषां च समग्रमे क्रमोऽपि दर्शितः । इदानीं कर्त्तन्तरसमावाये च क्रममाह

रिक्थग्राह ऋणं दाप्यो योपिद्वाहस्तथैव च ।

पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्य रिक्थिनः ॥ ५१ ॥

अन्यदीयं द्रव्यमन्यस्य त्रयादिव्यतिरेकेण यत्स्वीयं भवति तद्रिक्थम् । विभागद्वारेण रिक्थं गृह्णातीति रिक्थग्राहः सऋणं दाप्यः । एतदुक्तं भवति । यो यदीयं द्रव्यं रिक्थरूपेण

ऋणानाधिरा-
रिणाक्रममाह ।

गृह्णाति स तत्कृतमृणं दाप्यो न चीरादिरिति योषितं भार्या गृह्णातीति यो-
पिद्वाहः स तथैव दाप्यः । यो यदीयां योषितं गृह्णाति स तत्कृतमृणं दा-
प्यः । योषितोऽविभाज्यद्रव्यत्वेन रिक्थव्यपदेशानर्हत्वाद्देदेन निर्देशः । पु-

त्रश्रानन्याश्रितद्रव्यः ऋणं दाप्यः । अन्यमाश्रितमन्याश्रितं अन्याश्रितं मातृपितृसंबन्धिद्रव्यं
यस्यासापन्याश्रितद्रव्यः न अन्याश्रितद्रव्यः अनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्य रिक्थिन ऋणं दा-
प्य इति संबन्धः । एतेषां समवाये क्रमश्च पाठक्रम एव । रिक्थग्राह ऋणं दाप्यस्तदभावे यो-
पिद्वाहस्तदभावे पुत्र इति । नन्वेतेषां समवाय एव नोपपद्यते । न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थ-
हराः पितुरिति पुत्रे सत्यन्यस्य रिक्थग्रहणासंभवात् । योपिद्वाहोऽपि नोपपद्यते (अ. १. श्लो.
१६२) न द्वितीयश्च साध्वीनां कचिदुक्तोपदिश्यत इति स्मरणात् । तद्वट् पुत्रो दाप्य इत्यप्य-
युक्तम् । पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमित्युक्तत्वात् । अनन्याश्रितद्रव्य इति विशेषणमप्यनर्थकम् । पुत्रे
सति द्रव्यस्यानन्याश्रयणासंभवात् । संभवे च रिक्थग्राहीत्यनेनैव गतार्थत्वात् । पुत्रहीनस्य रि-
क्थिन इत्येतदपि न वक्तव्यम् । पुत्रे सत्यपि रिक्थग्राही ऋणं दाप्य इति स्थितम् । असति
पुत्रे रिक्थग्राही सुतरां दाप्य इति सिद्धमेवेति । अत्रोच्यते । पुत्रे सत्यप्यन्यो रिक्थग्राही संभ-
वति । स्त्रीबान्धवधिरादीनां पुत्रत्वेऽपि रिक्थग्राहाभावात् । तथाच स्त्रीबादीननुक्रम्य भर्तव्यास्तु
निरंशका इति वक्ष्यति । तथा सवर्णापुत्रोऽप्यन्यायवृत्तिर्न लभेत्कैषामिति गौतमस्मरणात् अ-
तश्च स्त्रीबादिषु पुत्रेषु सत्सु अन्यायवृत्ते च सवर्णापुत्रे सति रिक्थग्राही पितृव्यतत्पुत्रादिः ।
योपिद्वाहो यद्यपि शास्त्रविरोधेन न संभवति तथाप्यतिक्रान्तनिषेधः पूर्वपतिकृतर्णापाकरणाधि-
कारी भवत्येव । योपिद्वाहो यश्चतसृणां स्वैरिणीनामन्तिमां गृह्णाति यश्च पुनर्भुवां तिसृणां म-

धमाम् । यथाह नारदः । परपूर्वाः स्त्रियस्त्वन्याः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् ।
पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्वैरिणी तु चतुर्विधा । कन्यैवास्ततयोनिर्या पाणिग्र-

हणदूषिता । पुनर्भूः प्रथमा नाम पुनःसंस्कारकर्मा देशधर्मानवेक्ष्य स्त्रीगुरु-
भिर्या प्रदीयते । उत्पन्नसाहस्रान्यस्मै सा द्वितीया सपिण्डाय प्रकीर्तिता उत्पन्नसाहस्रा उत्पन्नव्य-
भिचारा । असत्सु देवरेषु स्त्री बान्धवैर्या प्रदीयते । सवर्णाय सपिण्डाय सा तृतीया प्रकीर्तिता । स्त्रीः
प्रसूताऽप्रसूता वा पत्यावेव तु जीवति । कामात्समाश्रयेदन्यं प्रथमा स्वैरिणी तु सा । कौमारं
पतिमुत्सृज्य या त्वन्यं पुरुषं श्रिता । पनः पत्युर्गृहं यायात्सा द्वितीया प्रकीर्तिता । मृते भर्तरि
तु प्राप्तान्देवरादीनपास्य या । उपगच्छेत्परं कामात्सा तृतीया प्रकीर्तिता । प्राप्ता देशाद्धनक्री-
ता क्षुत्पिपासातुरा च या । तवाहमित्युपगता सा चतुर्थी प्रकीर्तिता । अन्तिमा स्वैरिणीनां
या प्रथमा च पुनर्भुवाम् । ऋणं तयोः पतिकृतं दद्याद्यस्तामुपाश्रित इति । तदन्योऽपि योपिद्वाह
ऋणापाकरणेऽधिकारी तेनैव दर्शितः । या तु समधनैव स्त्री सापत्या बान्यमाश्रयेत् । सो-
ऽस्या दद्याद्वट् भर्तुरुत्सृजेद्वा तथैव ताम् । प्रकृष्टेन धनेन सह वर्तते इति समधना बहुधनेति
यावत् । तथा अधनस्य ह्यपुत्रस्य मृतस्योपैति यः स्त्रियम् । ऋणं वोढुं स भजते सैव चास्य
धनं स्मृतमिति पुत्रस्य पुनर्वचनं क्रमार्थम् । अनन्याश्रितद्रव्य इति बहुषु पुत्रेषु रिक्थभावे
अंशग्रहणयोग्यस्यैव ऋणापाकरणेऽधिकारो नायोग्यस्यान्धादेरित्येवमर्थम् । पुत्रहीनस्य रि-

रिक्थन इत्येतदपि पुत्रपौत्रहीनस्य प्रपौत्रादयो यदि रिक्थं गृह्णन्ति तदा ऋणं दाप्याः नान्यथे-
त्येवमर्थम् । पुत्रपौत्रौ च रिक्थग्रहणाभावेऽपि दाप्यावित्युक्तम् । यथाह नारदः । क्रमादेव्याह-
तं प्राप्तं पुत्रैर्यन्नर्णमुद्धृतम् । दद्युः पैतामहं पौत्रास्तच्चतुर्थाञ्जिवर्तत इति सर्वं निरवद्यम् । यद्वा ।
योपिद्वाहाभावे पुत्रो दाप्य इत्युक्तम् । पुत्राभावे योपिद्वाहो दाप्य इत्युच्यते । पुत्रहीनस्य रि-
क्थिन इति रिक्थशब्देन योपिदबोध्यते । सैव चास्य धनं स्मृतमिति स्मरणात् । यो यस्य
हरते दारान् स तस्य हरते धनमिति च । ननु योपिद्वाहाभावे पुत्र ऋणं दाप्यः पुत्राभावे
योपिद्वाह इति परस्परविद्धरम् । उभयसद्भावे न कश्चिद्दाप्य इति । नैष दोषः । अन्तिमस्यैरि-
णीग्राहिणः प्रथमपुनर्भूग्राहिणः सप्रधनस्त्रीहारिणश्चाभावे पुत्रो दाप्यः पुत्राभावे तु निर्धननि-
रपत्ययोपिद्वाहो दाप्य इति । एतदेवोक्तं नारदेन । धनस्त्रीहारिपुत्राणामृणभाग्यो धनं हरेत् ।
पुत्रोऽसतोः स्त्रीधनिनोः स्त्रीहारी धनिपुत्रयोरिति । धनस्त्रीहारिपुत्राणां समवाये यो धनं हरेत्स
ऋणमाक् । पुत्रोऽसतोः स्त्रीधनिनोः स्त्री च धनं च स्त्रीधने ते विद्येते ययोस्तौ स्त्रीधनिनौ
तयोः स्त्रीधनिनोरसतोः पुत्र एव ऋणमाक् भवति । धनिपुत्रयोरसतोः स्त्रीहार्यवर्णमाक् ।
स्त्रीहार्यभावे पुत्र ऋणमाक् पुत्राभावे स्त्रीहारीति विरोधप्रतिभासपरिहारः पूर्ववत् । पुत्रहीन-
स्य रिक्थिन इत्यस्यान्वयव्याख्या । एते धनस्त्रीहारिपुत्रा ऋणं कस्य दाप्य इति विवक्षया उ-
त्तमर्णस्य दाप्यास्तदभावे तत्पुत्रादिः तत्पुत्राद्यभावे कस्य दाप्या इत्यपेक्षायामिदमुपतिष्ठते ।
पुत्रहीनस्य रिक्थिन इति पुत्राद्यन्वयहीनस्योत्तमर्णस्य यो रिक्थी रिक्थग्रहणयोग्यः सपि-
ण्डादिस्तस्य रिक्थिनो दाप्याः । तथा च नारदेन । ब्राह्मणस्य तु यदेयं सान्वयस्य च नास्ति
चेत् । निर्वपेत्तत्सकुल्येषु तदभावे स्ववन्धुष्वित्यभिहितम् । यदा तु न सकुल्याः स्युर्न च
संबन्धिवान्धवाः । तदा दद्याद्विनेभ्यस्तु तेष्वसत्स्वप्सु निक्षिपेदिति ॥ ११ ॥

अपुना पुरुषविशेषे ऋणग्रहणप्रतिषेधप्रसङ्गादन्यदपि प्रतिषेधति ।

भ्रातृणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।

प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यमविभक्ते न तु स्मृतम् ॥ ५२ ॥

* प्रतिभूवो भावः प्रातिभाव्यं भ्रातृणां दम्पत्योः पितापुत्रयोश्चाविभक्ते द्रव्ये द्रव्यविभागा-
त्प्रावप्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यं च न स्मृतं मन्वादिभिः । अपि तु प्रतिपिद्धं
साधारणधनत्वात् । प्रातिभाव्यसाक्षित्वयोः पक्षे द्रव्यव्यवहृतानत्वात्
ऋणस्य चावश्यमिति दियत्वात् । एतच्च परस्परानुमतिव्यतिरेकेण । परस्पर-
ानुमत्या त्वविभक्तानामपि प्रातिभाव्यादि भवत्येव । विभागाद्ध्वं परस्पर-
ानुमतिव्यतिरेकेणापि भवति । ननु दम्पत्योर्विभागात्प्रातिभाव्यादिप्रतिषेधो न युज्यते । तयोर्विभा-
गाभावेन विज्ञापनार्थत्वात् । विभागाभावश्रापस्तम्बेन दर्शितः । जायापत्योर्न विभागो विद्यत
इति । सत्यम् । श्रौतस्मार्ताग्निसाध्येषु कर्मसु तत्फल्येषु च विभागाभावो न पुनः सर्वक-
र्मसु द्रव्येषु च । तथा हि । जायापत्योर्न विद्यते इत्युक्ता किमिति न विद्यते इत्यपेक्षायां
हेतुमुक्त्याम् । पञ्चग्रहणादि सहस्रं कर्मसु तथा पुण्यफल्येषु चेति । हि यस्मात्प्राणिग्रहणादा-

प्रातिभाव्यमृणं
साक्ष्यं चाविभ-
क्ते निषिद्धम् ।

रम्य कर्मसु सहत्वं श्रूयते । जायापती अग्रिमादधीयातामिति । तस्मादाधाने सहाधिकारा-
दाधानसिद्धाग्रिसाध्येषु कर्मसु सहाधिकारः । तथा कर्म स्मार्तं विवाहाप्राप्त्यादिस्मरणाद्वि-
वाहसिद्धाग्रिसाध्येष्वपि कर्मसु सहाधिकार एव अतश्चोभयविधाग्रिनिरपेक्षेपु कर्मसु पूर्तेषु
जायापत्योः पृथगेवाधिकारः संपद्यते । तथा पुण्यानां फलेषु स्वर्गादिषु जायापत्योः सहत्वं
श्रूयते । दिविज्योतिरजरमारभेतामित्यादि । येषु पुण्यकर्मसु सहाधिकारस्तेषां फलेषु सह-
त्वमिति बोद्धव्यम् । न पुनः पूर्तानां भर्तृनुज्ञयानुष्ठितानां फलेष्वपि । ननु द्रव्यत्वामि-
त्वेऽपि सहत्वमुक्तम् । द्रव्यपरिग्रहेषु च नहि भर्तृविप्रवासे नैमित्तिके दाने स्तेयमुपदिश-
न्तीति । सत्यम् । द्रव्यत्वामित्वं पक्ष्या दर्शितमनेन न पुनर्विभागाभावः यस्माद्द्रव्य-
परिग्रहेषु चेत्युक्त्वा तत्र कारणमुक्तम् । भर्तृविप्रवासे नैमित्तिकेऽवश्यकर्तव्ये दानेऽतिथिभोज-
नभिक्षाप्रदानादौ हि यस्मान्न स्तेयमुपदिशन्ति मन्वादयस्तस्माद्भार्यायामपि द्रव्यत्वामित्वम-
स्ति । अन्यथा स्तेयं स्यादिति । तस्माद्भर्तुरिच्छया भार्याया अपि द्रव्यविभागो भवत्येव न
स्वेच्छया । येषां वक्ष्यति । यदि कुर्यात्समानं शान्पक्ष्यः कार्यः समांशिका इति ॥ ५२ ॥

अपुना प्रातिभावं निरूपयितुमाह

दर्शने प्रत्यये दाने प्रातिभावं विधीयते ।

आद्यौ तु वितथे दाप्यावितरस्य सुता अपि ॥ ५३ ॥

प्रातिभावं नाम विश्वासार्थं पुरुषान्तरेण सह समयः । तच्च विषयभेदादिषा भिद्यते ।
प्रातिभावाभि- यथा । दर्शने दर्शनापेक्षायां एनं दर्शयिष्यामीति । प्रत्यये विश्वासे मत्प्र-
विषम् । त्ययेनास्य धनं प्रयच्छ नायं त्वां वक्षयिष्यते । यतोऽमुक्तस्य पुत्रोऽयं उर्व-
रा प्रायभूरस्य ग्रामवरो वास्तीति । दाने यद्ययं न ददाति तदानीमहमेव दास्यामीति प्राति-
भावं विधीयत इति प्रत्येकं संबन्धः । आद्यौ तु दर्शनप्रत्ययप्रतिभुवौ वितथे अन्ययाभावे अ-
दर्शने विश्वासव्यभिचारे च दाप्यौ राज्ञा प्रस्तुतं धनमुत्तमर्णस्य इतरस्य दानप्रतिभुवः सुता अपि
दाप्याः । वितथ इत्येव शाब्देन निर्धनत्वेन वाऽधमर्णे प्रतिकुर्वति इतरस्य सुता अपीति वदता
पूर्वयोः सुता न दाप्या इत्युक्तम् । सुता इति वदता न पौत्रा दाप्या इति दर्शितम् ॥ ५३ ॥

एतदेव स्पष्टीकर्तुमाह

दर्शनप्रतिभूर्यत्र मृतः प्रात्ययिकोऽपि वा ।

न तत्पुत्रा ऋणं दद्युर्दद्युर्दानाय यः स्थितः ॥ ५४ ॥

यदा दर्शनप्रतिभूः प्रात्ययिको वा प्रतिभूर्दिवंगतः तदा तयोः पुत्राः प्रातिभावायातं पै-
दर्शनप्रतिभुवः तुकमृणं न दद्युः । यस्तु दानाय स्थितः प्रतिभूर्दिवं गतस्तस्य पुत्रा दद्युर्न
पुत्रैर्ऋणं न दद्युः । पौत्राः । ते च मूलमेव दद्युर्न वृद्धिम् । ऋणं पैतामहं पौत्राः प्रातिभावा-
गतं सुतः । समं दद्यात्तत्सुतौ तु न दाप्याविति निश्चय इति व्यासवचनात् । प्रातिभावाव्य-
तिरिक्तं पैतामहमृणं पौत्रः समं यावद्गृहीतं तावदेव दद्यान्न वृद्धिम् । तथा तत्सुतोऽपि प्राति-

भान्यागतं पित्र्यमृणं सममेव दद्यात् । तयोः पुत्रपौत्रयोः सुतौ पौत्रप्रपौत्रौ च प्रातिभाच्या-
यातं अमातिभाव्यं च ऋणं यथाक्रममगृहीतधनौ न दाप्याविति । यदपि स्मरणम् । खाद-
को वित्तहीनः स्याल्लभको वित्तवान्यादि । मूलं तस्य भवेद्देयं न शब्दं दातुमर्हतीति । तदपि ल-
भकः प्रतिभूः खादकोऽधमर्णः । लभको यदि वित्तवान्मृतस्तदा तस्य पुत्रेण मूलमेव दातव्यं न
वृद्धिरिति व्याख्येयम् । यत्र दर्शनप्रतिभूः प्रत्ययप्रतिभूः बन्धकं पर्याप्तं गृहीत्वा प्रतिभूर्जा-
तस्तत्र तत्पुत्रा अपि तस्मादेव बन्धकात् प्रातिभाच्यायातमृणं दद्युरेव । यथाह कात्यायनः ।
गृहीत्वा बन्धकं यत्र दर्शनेऽस्य स्थितो भवेत् । विना पित्रा घनात्तस्माद्दाप्यः स्यात्तद्वर्णं सुत
इति । दर्शनग्रहणं प्रत्ययस्योपलक्षणम् । विना पित्रा पितरि प्रेते दूरदेशं गते वेति ॥ १४ ॥

यस्मिन्ननेकप्रतिभूधनवस्तत्र कथं दातव्यमित्याह

बहवः स्युर्यदि स्वांशैर्दद्युः प्रतिभुवो धनम् ।

एकच्छायाश्रितेष्वेधु धनिकस्य यथारुचि ॥ १५ ॥

यद्येकस्मिन्प्रयोगे द्वौ बहवो वा प्रतिभुवः स्युस्तदर्णं संविभज्य स्वांशेन दद्युः । एक-
प्रतिभुयामनेक- छायाश्रितेषु प्रतिभूषु एकस्याधमर्णस्य छाया सादृश्यं तामाश्रिताः एक-
त्वेऋणदानप्रकारः । छायाश्रिताः अधमर्णो यथा कृत्स्नद्रव्यदानाय स्थितस्तथा दाने प्रतिभु-
वोऽपि प्रत्येकं कृत्स्नदानाय स्थिताः । एवं दर्शने प्रत्यये च तथैकच्छायाश्रितेषु प्रतिभूषु
सत्सु धनिकस्योत्तमर्णस्य यथारुचि यथाकामं अतश्च धनिको वित्ताद्यपेक्षायां स्वार्थं यः प्रार्थ-
यते स एव कृत्स्नं दद्यान्नांशतः । तेष्वेकच्छायाश्रितेषु यवि कश्चिद्देशान्तरं गतस्तत्पुत्रश्च
संनिहितस्तदा धनिकेच्छया सर्वं दाप्यः । मृते तु कस्मिंश्चित्तमुतः स्वपित्रंशमवृद्धिकं दा-
प्यः । यथाह कात्यायनः एकच्छायां प्रविष्टानां दाप्यो यस्तत्र दृश्यते । प्रौढिते तत्सुतः
सर्वं पित्रंशं तु मृते सममिति ॥ १५ ॥

प्रातिभाच्ये ऋणदानविधिमुक्त्वा प्रतिभूदारास्य प्रतिक्रियाविधिमाह

प्रतिभूर्दापितो यत्तु प्रकाशं धनिनो धनम् ।

द्विगुणं प्रतिदातव्यमृणिकैस्तस्य तद्भवेत् ॥ १६ ॥

यद्व्यं प्रतिभूस्तत्पुत्रो वा धनिकेनोपपीडितः प्रकाशं सर्वजनसमक्षं राज्ञा धनिनो दा-
पितो न पुनर्द्वैगुण्यलोभेन स्वयमुपैत्य दत्तम् । यथाह नारदः । यं चार्थं प्र-
तिभूर्दद्याद्धनिकेनोपपीडितः । ऋणिकस्तं प्रतिभुवे द्विगुणं प्रतिदापयेदिति ।
ऋणिकैरधमर्णैस्तस्य प्रतिभुवस्तद्विगुणं प्रतिदातव्यं स्यात् । तच्च काल-
विशेषमनपेक्ष्य सद्य एव द्विगुणं दातव्यम् । वचनारम्भसामर्थ्यात् एतच्च हिरण्यविषयम् ।
ननु इदं प्रतिभूवचनं द्वैगुण्यमात्रं प्रतिपादयति । पूर्वोक्तकालकल्याणक्रमाभावेनाप्युपपद्यते ।
यथा जातेष्टिविधानं शुचित्वानाधेन । अपि च सद्यः सवृद्धिकदानपक्षे पशुत्वीणां सद्यः

पशुस्त्रीणां सद्यः सन्तत्यभावान्मूल्यदानमेव प्राप्नोतीति तदसत् । वस्त्रदानहिरण्यानां चतु-
स्त्रिद्विगुणा परेत्यनेनैव कालकलाक्रमेण द्वैगुण्यादिसिद्धेः द्वैगुण्यमात्रविधान इदं वचनम-
नर्थकं स्यात् । पशुस्त्रीणां तु कालक्रमपक्षेऽपि सन्तत्यभावे स्वरूपदानमेव । यदा प्रतिभूरपि
द्रव्यदानानन्तरं कियतापि कालेनाधमर्णेन संघटते तदा सन्ततिरेव संभवत्येव । यद्वा पूर्वसि-
द्धसन्तत्या सह पशुस्त्रीयो दास्यतीति न किञ्चिदेतत् । अथ प्रातिभाव्यं प्रीतिकृतं च प्रति-
भुवा दत्तं प्रीतिदत्तस्य याचनात्प्राग्वृद्धिरस्ति । यथाह । प्रीतिदत्तं तु यत्किञ्चिद्दधते न त्वया-
चितम् । याच्यमानमदत्तं चेद्दधते पञ्चकं शतमिति । अतश्चास्य प्रीतिदत्तस्यायाचितस्यापि
दानदिवसादारभ्य यावद्विगुणं कालक्रमेण वृद्धिरित्यनेन वचनेनोच्यत इति तदप्यसत् । अस्या-
र्थस्यास्माद्वचनादप्रतीतिद्विगुणं प्रतिदातव्यमित्येतावदिह प्रतीयत । तस्मात्कालक्रममनपेक्ष्यैव
द्विगुणं प्रतिदातव्यं वचनारम्भसामर्थ्यादिति सुष्ठूक्तम् ॥ १६ ॥

प्रतिभूरस्य सर्वत्र द्वैगुण्ये प्राप्तेऽपवादमाह

सन्ततिः स्त्रीपशुष्वेव धान्यं त्रिगुणमेव च ।

वस्त्रं चतुर्गुणं प्रोक्तं रसश्चाष्टगुणस्तथा ॥ ५७ ॥

हिरण्यद्वैगुण्यवत्कालानादरेणैव स्त्रीपश्वादयः प्रतिपादितवृद्ध्या दाप्याः । श्लोकस्तु व्या-
ख्यात एव । यस्य द्रव्यस्य यावती वृद्धिः पराकाष्ठोक्ता तद्व्यं प्रतिभूदत्तं खादकेन तया
वृद्ध्या सह कालविशेषमनपेक्ष्य सद्यो दातव्यमिति तात्पर्यार्थः । यदा तु दर्शनप्रतिभूः संम-
तिपक्षे काले अधमर्णं दर्शयितुमसमर्थः तदा तद्वेषणाय तस्य पक्षत्रयं दातव्यम् । तत्र यदि
तं दर्शयति तदा मोक्तव्योऽन्यथा प्रस्तुतं धनं दाप्यः । नष्टस्यान्वेषणार्थं तु दाप्यं पक्षत्रयं
परम् । यद्यसौ दर्शयेत्तत्र मोक्तव्यः प्रतिभूर्भवेत् । काले व्यतीते प्रतिभूर्यदि तन्नैव दर्शयेत् ।
निबन्धं दापयेत्तच्च प्रेते चैव विधिः स्मृत इति कात्यायनवचनात् । लग्नकविशेषनिषेधश्च ते-
नैवोक्तः न स्वामी न च वै शत्रुः स्वामिनाधिकृतस्तथा । निरुद्धो दण्डितश्चैव संदिग्धश्चैव
न कश्चित् नैव रिक्थी न मित्रं च न चैवात्यन्तवासिनः । राजकार्यनियुक्तश्च ये च प्रम-
जिता नराः । न शक्तो धनिने दातुं दण्डं राज्ञे च तत्समम् । जीवन्वापि पिता यस्य तथैवे-
च्छाप्रवर्तकः । नाविज्ञातो गृहीतव्यः प्रतिभूः स्वक्रियां प्रतीति । संदिग्धोऽभिशास्तः । अत्य-
न्तवासिनो नैष्ठिकब्रह्मचारिणः । इति प्रतिभूविधिः । धनप्रयोगे विश्वासहेतू द्वौ प्रतिभूरा-
धिश्च । यथाह नारदः । विश्वम्भहेतू द्वावत्र प्रतिभूराधिरेव चेति । तत्र प्रतिभूर्निरूपितः । इदा-
नीमाधिर्निरूप्यते आधिर्नाम गृहीतस्य द्रव्यस्योपरि विश्वासार्यमधमर्णेनोत्तमर्णेऽधिक्रियते
आधिषिधिः ।
आधीयत इत्यादिः । सच द्विविधः कृतकालोऽकृतकालश्च । पुनश्चैकैकशो द्वि-
विधः गोप्यो भोग्यश्च । यथाह नारदः । अधिक्रियत इत्याधिः स विज्ञेयोऽद्विलक्षणः
कृतकालोऽपनेयश्च यावदेयोद्यतस्तथा । स पुनर्द्विविधः प्रोक्तो गोप्यो भोग्यस्तथैव चेति । कृते

आधिमेदा ।

काले आधानकाल एवामुत्पिन्काले दीपोत्सवादौ भयागमाधिर्मोक्तव्योऽन्यथा तत्रैवाधिर्भविष्यतीति । एवं निरूपिते काले अपनेयः आत्मसमीपं नेतव्यो मोचनीय इत्यर्थः । देयं दानं देयमनतिक्रम्य यावद्देयमुद्यतो नियतः स्थापित इत्यर्थः । यावद्देयमुद्यतो यावद्देयोद्यतः गृहोत्तघनमत्यर्पणावधिरनिरूपितकाल इत्यर्थः । गोप्यो रक्षणीयः ॥५७॥

आधिः प्रणश्येद्विगुणे धने यदि न मोक्ष्यते ।

काले कालकृतो नश्येत्फलभोग्यो न नश्यति ॥ ५८ ॥

प्रयुक्ते धने स्वकृतया वृद्ध्या कालक्रमेण द्विगुणीभूते यद्याधिरधमर्णेन द्रव्यदानेन न मोक्ष्यते तदा नश्यति । अधमर्णस्य धनं प्रयोक्तुः स्वं भवति । कालकृतः कृतकालः । आहिताग्न्यादिषु पाठात्कालशब्दस्य पूर्वनिपातः । सत्तुं काले निरूपिते प्राप्ते नश्येत् द्विगुण्यात् प्रागूर्ध्वं वा । फलभोग्यः फलं भोग्यं यस्यासी फलभोग्यः क्षेत्रारामादिः स कदाचिदपि न नश्यति । कृतकालस्य गोप्यस्य भोग्यस्य च तत्कालातिक्रमे नात्र उक्तः काले कालकृतो नश्येदिति । अकृतकालस्य भोग्यस्य नात्राभाव उक्तः । फलभोग्यो न नश्यतीति पारिशेष्यादाधिः प्रणश्येदित्येतदकृतकालगोप्याधिष्वपमयतिष्ठते । द्विगुण्यातिक्रमेण निरूपितकालातिक्रमेण च विनाशे चतुर्दशदिवसप्रतीक्षणं कर्तव्यम् बृहस्पतिवचनात् । हिरण्ये द्विगुणीभूते पूर्णे काले कृतावधेः । बन्धकस्य धनी स्वामी द्विसप्ताहं प्रतीक्ष्य च । तदन्तरा धनं दत्त्वा ऋणी बन्धमवामुयादिति । नन्वाधिः प्रणश्येदित्यनुपपन्नम् । अधमर्णस्य स्वत्वनिवृत्तिहेतोर्दानविक्रयोदरभावात् । धनिनश्च स्वत्वहेतोः प्रतिग्रहकयावेरभावात् मनुवचनविरोधाच्च (अ. ८ श्लो. १४३) न चाधेः कालसंरोधास्त्रिसर्गोऽस्ति न विक्रय इति । कालेन संरोधः कालसंरोधश्चिरकालमवस्थानं तस्मात्कालसंरोधाच्चिरकालावस्थानादधेर्न निसर्गोऽस्ति नान्यत्राधीकरणमस्ति नच विक्रयः । एवमाधीकरणविक्रयप्रतिषेधाद्धनिनः स्वत्वाभावोऽवगम्यत इति । उच्यते । आधीकरणमेव लोके सोपाधिकः स्वत्वनिवृत्तिहेतुः आधिस्वीकारश्च सोपाधिकः । स्वत्वापत्तिहेतुः प्रसिद्धः तत्र धनद्विगुण्ये निरूपितकाले प्राप्ते च द्रव्यदानस्यात्यन्तनिवृत्तेरनेन वचनेनाधमर्णस्यात्यन्तिकी स्वत्वनिवृत्तिः उत्तमर्णस्य चाल्पनिकं स्वत्वं भवति । नच मनुवचनविरोधः । यतः (अ. ८ श्लो. १४३) नत्वेवाधौ सोपकारे कौसीर्दी वृद्धिमाप्नुयादिति भोग्याधिं प्रस्तुत्येदमुच्यते । न चाधेः कालसंरोधास्त्रिसर्गोऽस्ति न विक्रय इति । भोग्यस्याधेश्चिरकालावस्थानेऽप्याधीकरणविक्रयनिषेधेन धनिनः स्वत्वं न भवति । इहाप्युक्तम् । फलभोग्यो न नश्यतीति । गोप्याधौ तु पृथगारब्धं मनुना । (अ. ८ श्लो. १४४) न भोक्तव्यो बलादाधिर्भुजानो वृद्धिमुत्सृजेदिति । इहापि वक्ष्यते । गोप्याधिभोगे नो वृद्धिरिति । आधिः प्रणश्येद्विगुण इति न गोप्याधिं प्रत्युच्यत इति सर्वमविरुद्धम् ॥ ५८ ॥

गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः सोपकारेऽथ हापिते ।

नष्टो देवो विनष्टश्च देवराजकृताहते ॥ ५९ ॥

किंच गोप्याधेस्ताम्रकटाहादेरुपभोगेन न वृद्धिर्भवति अल्पेऽप्युपभोगे महत्यपि वृद्धिर्हातव्या । समयातिक्रमात् । तथा सोपकारे उपकारे उपकारकारिणि बलीवर्दताम्रकटाहादौ भोग्याधौ सवृद्धिके हापिते हानिं व्यवहाराक्षमत्वं गमिते नो वृद्धिर्न । गोप्याधेभोगे वृद्धिरिति संबन्धः । नष्टो विकर्तित गतः ताम्रकटाहादिश्छिद्रभेदनादिना पूर्ववत्कृत्वा देयः । तत्र गोप्याधिर्नष्टश्चेत्पूर्ववत्कृत्वा देयः । उपभुङ्क्तोऽपि चेद्वृद्धिरपि हातव्या । भोग्याधिर्यदि नष्टस्तदा पूर्ववत्कृत्वा देयः । वृद्धिसङ्गावे वृद्धिर्हातव्या । विनष्टः आत्यन्तिकं नाशं प्राप्तः सोऽपि देवो मूल्यादिद्वारेण तद्दाने सवृद्धिकं मूल्यं लभते । यद्वा न ददाति तदा मूलनाशः । विनष्टे मूलनाशः स्यादैवराजकृताहते इति नारदवचनात् । दैवराजकृताहते दैवमभ्युदकदेशोपप्लवादि । दैवकृतादिनाशादिना । तथा स्वापराधरहिताद्राजकृतात् । दैवराजकृते तु विनाशे सवृद्धिकं मूल्यं दातव्यम् । अधमर्णेनाध्यन्तरं वा । यथाह । स्त्रोतसापद्धते क्षेत्रे राज्ञा चैवापहारिते । आधिरन्योऽथ कर्तव्यो देयं वा धनिने धनमिति । तत्र स्त्रोतसापद्धते इति दैवकृतोपलक्षणम् ॥ ५९ ॥

आधेः स्वीकरणात्सिद्धी रक्ष्यमाणोऽप्यसारताम् ।

यातश्चेदन्य आधेयो धनभाग्वा धनी भवेत् ॥ ६० ॥

अपिच । आधेर्भोग्यस्य गोप्यस्य च स्वीकरणादुपभोगादाधिग्रहणसिद्धिः न साक्षिलेख्यमात्रेण नाप्युद्देशमात्रेण । यथाह नारदः । आधिस्तु द्विविधः प्रोक्तो जह्मनः स्थावरस्तथा । सिद्धिरस्योभयस्यापि भोगो यद्यस्ति नान्यथेति । अस्य च फलं आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वा तु बलवत्तरेति । स्वीकारान्तक्रिया पूर्वा बलवती । स्वीकाररहिता तु पूर्वापि न बलवतीति । स चाधिः प्रयत्नेन रक्ष्यमाणोऽपि कालवशेन यद्यसारतामविकृत एव सवृद्धिकमूल्यद्रव्यापर्याप्ततां गतस्तदाधिरन्यः कर्तव्यो धनिने धनं वा देयम् । रक्ष्यमाणोऽप्यसारतामिति वदताधिः प्रयत्नेन रक्षणीयो धनिनेति ज्ञापितम् ॥ ६० ॥

आधिः प्रणश्येद्विगुणै इत्यस्यापवादमाह

चरित्रबन्धककृतं सवृद्ध्या दापयेद्धनम् ।

सत्यङ्कारकृतं द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदापयेत् ॥ ६१ ॥

चरित्रं शोभनचरितं चरित्रेण बन्धकं चरित्रबन्धकं तेन यद्व्यमात्मसात्कृतं पराधीनं वा कृतम् । एतदुक्तं भवति धनिनः स्वच्छाशयत्वेन बहुमूल्यमपि द्रव्यमाधीकृत्याधमर्णेनारूपमेव द्रव्यमात्मसात्कृतम् । यदि बाधमर्णस्य स्वच्छाशयत्वेनारूपमूल्याधिगृहीत्वा बहुद्रव्यमेव धनिनाधमर्णाधीनं कृतमिति । तद्वन्नं दृष्टो वृद्ध्या सह दापयेत् । अयमाशयः एवं रूपं बन्धकं द्विगुणीभूतेऽपि द्रव्ये न नश्यति किंतु द्रव्यमेव द्विगुणं दातव्यमिति । तथा सत्यङ्कारकृतं करणं कारः । भावे

द्विगुणेधनेआधिरन्यतीत्यस्यापवादः ।

यन् सत्यस्य कारः सत्यङ्कारः । करे सत्यागदस्येति मुम् । सत्यङ्कारेण कृतं सत्यङ्कारकृतम् ।
 अयमभिसन्धिः । यदा बन्धकार्पणसमय एवेत्थं परिभाषितं द्विगुणीभूतेऽपि द्रव्ये मया द्विगुणं
 द्रव्यमेव दातव्यं नाधिनाश इति तदा तद्विगुणं दापयेदिति । अन्योऽर्थः । चरित्रमेव बन्धकं
 चरित्रबन्धकं । चरित्रशब्देन गद्वास्नानाग्निहोत्रादिजनितमपूर्वमुच्यते । यत्र तदेवाधीकृत्य यद्-
 व्यमात्मसारकृतं तदा तत्र तदेव द्विगुणीभूतं दातव्यं नाधिनाश इति । आधिप्रसङ्गादन्यदुच्यते ।
 सत्यङ्कारकृतमिति । क्रयविक्रयादिव्यवस्थानिर्वाहाय यदङ्गुलीयकादि परंहस्ते कृतं तद्व्यवस्था-
 तिक्रमे द्विगुणं दातव्यम् । तथापि येनाङ्गुलीयकाद्यर्पितं स एव चैव्यवस्थातिवर्ती तेन तदेव
 दातव्यम् । इतरं चैव्यवस्थातिवर्ती तदा तदेवाङ्गुलीयकादि द्विगुणं प्रतिदापयेदिति ॥ ६१ ॥

उपस्थितस्य मोक्तव्य आधिस्तेनोऽन्यथा भवेत् ।

प्रयोजकेऽसति धनं कुलेऽन्यस्याधिमाप्नुयात् ॥ ६२ ॥

किंच धनदानेनाधिमोक्षणापोपस्थितस्याधिर्मोक्तव्यो धनिना न वृद्धिलोभेन स्थापयितव्यः ।

अन्यथा अमोक्षणे स्तेनः चौरवद्गण्यो भवति । असन्निहिते पुनः प्रयोक्तरी
 आधिमोक्षः । कुले तदासहस्ते सवृद्धिकं धनं निधायधमर्णकः स्वीयं बन्धकं गृह्णीयात् ॥

अथ प्रयोक्ताप्यसन्निहितस्तदासाध्य धनस्य गृहीतारो न स्तेनः यदि वा असन्निहिते प्रयोक्तार्यपि विक्रयेण धन-
 दित्ताधमर्णस्य तत्र किं कर्तव्यमित्यपेक्षित आह

तत्कालकृतमूल्यो वा तत्र तिष्ठेदवृद्धिकः ।

तस्मिन्काले यत्तस्याधर्मूल्यं तत्परिकल्प्य तत्रैव धनिनि तमाधि वृद्धिरहितं स्थापयेन्न
 तत् ऊर्ध्वं विवर्धते । यावद्धनी धनं गृहीत्वा तमाधि मुञ्चति यावद्वा तन्मूल्यद्रव्यमृणिने
 प्रवेशयति ।

यदा तु द्विगुणीभूतेऽपि धने द्विगुणं धनमेव गृहीतव्यं न स्वाधिनाश इति विचारितमृणकाल एव तदा द्वि-
 गुणीभूते द्रव्ये असन्निहिते चाधमर्णे धनिना किं कर्तव्यमित्यत आह

विना धारणिकाद्रापि विक्रीणीत ससाक्षिकम् ॥ ६३ ॥

धारणिकाधमर्णादिना अधमर्णे असन्निहिते साक्षिभिस्तदासैश्च सह तमाधि विक्रीय
 तद्धनं गृहीयाद्धनी । वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पार्थः । यदर्धग्रहणकाले द्विगुणीभूतेऽपि धने
 धनमेव गृहीतव्यं न स्वाधिनाश इति न विचारितं तदा आधिः प्रणश्येद्विगुण इत्याधि-
 नाशः । विचारिते त्वयं पक्ष इति ॥ ६३ ॥

यदा तु द्विगुणीभूतमृणमाधौ तदा स्रष्टु ।

मीच्य आधिस्तदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धने ॥ ६४ ॥

यदा प्रयुक्तं धनं स्वरुतया वृद्ध्या द्विगुणीभूतं तदाधौ कृते तदुत्पन्ने आध्युत्पन्ने द्रव्ये द्विगुणे धनिनः प्रविष्टे धनिनाधिर्भोक्तव्यः । यदि वादावेवाधौ दत्ते द्विगुणीभूते द्रव्ये त्वया

धिर्भोक्तव्य इति परिभाषया कारणान्तरेण वा भोगाभावेन यदा द्विगुणीभूत-
भोग्याधीवि-
शेषमाह । मृणं तदाधौ भोगार्थं धनिनि प्रविष्टे तदुत्पन्ने द्रव्ये द्विगुणे सत्याधिर्भोक्तव्यः ।

अधिकोपभोगे तदपि देयम् । सर्वथा सवृद्धिकमूल्यापाकरणार्थाध्युपभोगवि-
षयमिदं वचनम् । तमेनं क्षयाधिमाचक्षते लौकिकाः । यत्र ॥ वृद्धयर्थ एवाध्युपभोग इति
परिभाषा तत्र द्वैगुण्यातिक्रमेऽपि यावन्मूल्यदानं तावदुपभुङ्क्ते एवाधिम । एतदेव स्पष्टीकृतं
बृहस्पतिना ऋणी बन्धमवाप्नुयात् । फलभोग्यं पूर्णकालं दत्त्वा द्रव्यं तु सामकम् । यदि
प्रकर्षितं तत्स्यात्तदा न धनभागधनी । ऋणी च न लभेद्वन्धं परस्परमतं विनेति । अस्यार्थः ।
फलं भोग्यं यस्यासौ फलभोग्यः बन्धक आधिः । सच द्विविधः सवृद्धिकमूल्यापाकरणार्थो
वृद्धिमात्रार्थापाकरणार्थश्च । तत्र च सवृद्धिकमूल्यापाकरणार्थं बन्धं पूर्णकालं पूर्णः कालो य-
स्यासौ पूर्णकालस्तमाप्नुयादृणी । यदा सवृद्धिकं मूल्यं फलद्वारेण धनिनः प्रविष्टं तदा बन्ध-
माप्नुयादित्यर्थः । वृद्धिमात्रापाकरणार्थं तु बन्धकं सामकं दत्त्वाप्नुयादृणी । समं मूल्यं सममेव
सामकम् । अस्यापवादमाह यदि प्रकर्षितं तत्स्यात्परस्परमतं विना तद्वन्धकं प्रकर्षित-
मतिशयितं वृद्धेरप्यधिकफलं यदि स्यात्तदा न धनभागधनी । सामकं न लभते धनी मूल्यम-
दत्त्वैवर्णी बन्धमाप्नुयादिति यावत् । अथ त्वमकर्षितं तद्वन्धकं वृद्धयेऽप्यपरीक्षितं यदा सामकं
दत्त्वापि बन्धं न लभेताधमर्णः वृद्धिशेषमदत्त्वैव लभेतेत्यर्थः । पुनरुभयत्रापवादमाह । उत्त-
मर्णाधमर्णयोः परस्परानुमत्यभावे यदि प्रकर्षितमित्याद्युक्तं परस्परानुमतौ तत्कृष्टमपि बन्धकं
यावन्मूल्यदानं तावदुपभुङ्क्ते धनी निकृष्टमपि मूल्यमात्रदानेनैवाधमर्णो लभत इति ॥ ६४ ॥

इति ऋणादानप्रकरणम् ।

अथ उपनिधिप्रकरणम् ४

वासनस्थमनाख्याय हस्तेऽन्यस्य यदर्प्यते ।

द्रव्यं तदौपनिधिकं प्रतिदेयं तथैव तत् ॥ ६५ ॥

नित्येपद्रव्यस्याधारभूतं द्रव्यान्तरं वासनं करणं तत्स्थं वासनस्थं यद्द्रव्यं रूपसंख्यादि-
विशेषमनाख्याय अकथयित्वा मुद्रितमन्यस्य हस्ते रक्षणार्थं विस्त्रम्भादर्थ्यते स्याप्यते तद्द्रव्यमौ
पनिधिकमुच्यते । यथाह नारदः । असंख्यातमविज्ञातं समुद्रं यन्निधियते
उपनिधिप्रत्याह । तज्जानीयादुपनिधिं नित्येऽपि गणितं विदुरिति । प्रतिदेयं तथैव तन् यस्मिन्
स्थापितं तेन यथैव पूर्वमुद्रादिचिह्नितमर्पितं तथैव स्थापकाय प्रतिदेयं तत्प्रार्पणीयम् ॥ ६५ ॥

प्रतिदेवस्मिन्स्थापनादमाह

न दाप्योऽपहतं तं तु राजदैविकतस्करैः ।

तमुपनिधिं राज्ञा दैवेनोदकादिना तस्करैर्वापहतं नष्टं न दाप्योऽसौ । यस्मिन्नुपहितं
 धनिन एवं तत् द्रव्यं नष्टं यदि जिह्मकारितं न भवति । यथाह नारदः ।
 उपनिधिदाने-
 ५अपवादः-
 ग्रहीतुः सह योऽर्थेन नष्टो नष्टः सदायिनः । दैवराजकृते तद्द्रव्येत्तज्जिह्मका-
 रितमिति ।

अस्यापवादमाह

भ्रेषश्चेन्मार्गिते दत्ते दाप्यो दण्डं च तत्समम् ॥ ६६ ॥

स्वामिना मार्गिते याचिते यदि न ददाति तदा तदुत्तरकालं यद्यपि राजादिभिर्भ्रेषो नाशः
 संनातस्तथापि तद्द्रव्यं मूल्यफलपनया धनिने ग्रहीता दाप्यो राज्ञे च तत्समं दण्डम् ॥ ६६ ॥

आजीवनं स्वेच्छया दण्ड्यो दाप्यस्तं चापि सोदयम् ।

यः स्वेच्छया स्वाम्यननुज्ञयोपनिहितं द्रव्यमाजीवस्त्युपभुङ्क्ते व्ययहरति वा प्रयोगादिना
 लाभार्थमसाधुपभोगानुसारेण लाभानुसारेण च दण्ड्यस्तं चोपनिधिं सोदयमुपभोगे सवृद्धिकं
 व्यवहारे सख्यं धनिने दाप्यः । वृद्धिप्रमाणं च कात्यायनेनोक्तम् । निक्षेपं
 मोक्षार्थमिति
 ५अवमाह ।
 वृद्धिशेषं च क्रयं विक्रयमेव च । याच्यमानो न चेद्वाह्यार्थे पञ्चकं शतमि-

ति । एतच्च भक्षिते द्रष्टव्यम् । उपेक्षाज्ञाननष्टे तु तेनैव विशेषो दर्शितः । भक्षितं-

सोदयं दाप्यः समं दाप्य उपेतितम् । किञ्चिद्भूतं मदाप्यः स्यात् द्रव्यमज्ञाननाशितमिति ।
 किञ्चिद्भूतमिति चतुर्थाशङ्कनम् ।

उपनिधिर्भर्मान् याचितादिष्वतिदिशति ।

याचितान्वाहितन्यासनिक्षेपादिष्वयं विधिः ॥ ६७ ॥

विवाहाद्युत्सवेषु चन्द्रालङ्कारादि याचित्वा नीतं याचितम् । यदेकस्य हस्ते निहितं द्रव्यं
 तेनाप्यनुपश्रादन्यहस्ते स्वामिने देहीति निहितं तदन्वाहितम् । न्यासो नाम गृहस्वामिने दर्श-
 यित्वा तत्परोक्षमेव गृहजनहस्ते प्रक्षेपो गृहस्वामिने समर्पणीयमिति समक्षं तु समर्पणं निक्षे-
 पः । आदिशब्देन सुवर्णकारादिहस्ते कटकादिनिर्माणा न्यस्तस्य सुवर्णदेः प्रतिन्यासस्य च
 परस्परप्रयोजनापेक्षायां त्वयेदं मदीयं रक्षणीयं मयेदं त्वदीयं रक्ष्यते इति न्यस्तस्य ग्रहणम् ।
 यथाह नारदः । एष एव विधिर्दृष्टो याचितान्वाहितादिषु । शिल्पिपुपनिधौ न्यासे प्रतिन्यासे
 तथैव चेति । एतेषु याचितादिष्वयं विधिः उपनिधेर्यः प्रतिदानादिविधिः स एव वेदितव्यः
 ॥ ६७ ॥ इति उपनिधिप्रकरणम् ।

अथ साक्षिप्रकरणम् ५

प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितमित्युक्तम् तत्र भुक्तिर्निरूपिता साम्प्रतं साक्षिस्वरूपं निरूप्यते । साक्षी च साक्षाद्दर्शनाच्छ्रवणाच्च भवति । यथाह साक्षिस्वरूपम् । मनुः । (अ. ८. श्लो. ७४.) समसदृशनात्साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिद्धयतीति । स च द्विविधः कृतोऽकृतश्चेति । साक्षित्वेन निरूपितः कृतः अनिरूपितोऽकृतः । तत्र कृतः पञ्चविधोऽकृतश्च पट्विध इत्येकादशविधः । यथाह नारदः । एकादशविधः साक्षी शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः । कृतः पञ्चविधो ज्ञेयः पट्विधोऽकृत उच्यत इति तेषां च भेदः साक्षिभेदाः । स्तेनैव दर्शितः । लिखितः स्मारितश्चैव यदृच्छाभिज्ञ एव च । गूढश्चोत्तरसाक्षी च साक्षी पञ्चविधः स्मृत इति । लिखितादीनां च स्वरूपं कात्यायनेनोक्तम् । अर्धिना स्वयमानीतो यो लेख्ये संनिवेश्यते । स साक्षी लिखितो नाम स्मारितः पत्रकाढत इति । स्मारितः पत्राकाढत इत्यस्य विवरणं तेनैव कृतम् । यस्तु कार्यप्रसिद्धयर्थं दृष्ट्वा कार्यं पुनः पुनः । स्मार्यते अर्धिना साक्षी स स्मारित इहोच्यत इति । यस्तु यदृच्छयागतः साक्षी क्रियते स यदृच्छाभिज्ञः । अनयोः पत्रानारूढत्वेऽपि भेदस्तेनैव दर्शितः । प्रयोजनार्थमानीतः असङ्गादागतश्च यः । ह्यौ साक्षिणौ त्वलिखितौ पूर्वपक्षस्य साधकाविति । तथा । अर्धिना स्वार्थसिद्धयर्थं प्रत्यर्थिवचनं स्फुटम् । यः श्रावितः स्थितो गूढो गूढसाक्षी स उच्यत इति । तथा । साक्षिणामपि यः साक्ष्यमुपार्जुपरि भाषते । श्रवणाच्छ्रवणाद्वापि स साक्ष्योत्तरसंज्ञित इति । पट्विधस्याप्यकृतस्य भेदो नारदेन दर्शितः । आमश्च माड्डिवाकश्च राजा च व्यवहारिणाम् । कार्येष्वधिकृतो यः स्यादर्धिना प्रहितश्च यः । कुर्याः कुलविवादेषु विज्ञेयास्तेऽपि साक्षिण इति । माड्डिवाकग्रहणं लेखकसम्योपलक्षणार्थम् । लेखकः माड्डिवाकश्च सम्याश्चैवानुपूर्वशः । नृपे पश्यति तत्कार्यं साक्षिणः समुदाहृता इति ।

तेऽपि साक्षिणः कीदृशाः क्रियन्तश्च भवन्तीत्यत आह

तपस्विनो दानशीलाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।

धर्मप्रधाना ऋजवः पुत्रवन्तो धनान्विताः ॥ ६८ ॥

त्र्यवराः साक्षिणो ज्ञेयाः श्रौतस्मार्तक्रियापराः ।

यथाजाति यथावर्णं सर्वे सर्वेषु वा स्मृताः ॥ ६९ ॥

तपस्विनस्तपःशीलाः । दानशीला दाननिरताः । कुलीना महाकुलप्रभूताः । सत्यवादिनः सत्यवादनशीलाः । धर्मप्रधानाः नार्थकामप्रधानाः । ऋजवोऽकुटिलाः । पुत्रवन्तो विद्यमानपुत्राः । धनान्विता बहुसुवर्णादिधनयुक्ताः । श्रौतस्मार्तक्रियापराः नित्यनैमित्तिकानुष्ठानरताः । एवंभूताः पुरुषा त्र्यवराः साक्षिणो भवन्ति । त्रयः अ-

वराः अन्यूना येषां ते त्र्यवराः त्रिभ्योऽर्षाह् भवन्ति । परतस्तु यथाकामं भवन्तीत्यर्थः ।
 जातिमनतिक्रम्य यथानाति । जातयो मूर्ध्नावसिक्तादयः अनुलोमनाः प्रति-
 साक्षिसंख्या । लोमनाश्च । तत्र मूर्ध्नावसिक्तानां मूर्ध्नावसिक्ताः साक्षिणो भवन्ति । एवम-
 म्बछादिष्वपि द्रष्टव्यम् । वर्णमनतिक्रम्य यथावर्णम् । वर्णा ब्राह्मणादयः । तत्र ब्राह्मणानां ब्राह्म-
 णएवोक्तलक्षणा उक्तसंख्याकाः साक्षिणो भवन्ति । एवं क्षत्रियादिष्वपि द्रष्टव्यम् । यथा स्त्रीणां
 साक्ष्यं स्त्रिय एव कुर्युः । यथाह मनुः । (अ. ८. श्लो. ६८) स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्युरिति ।
 सजातिसवर्णासंभवे सर्वे मूर्ध्नावसिक्तादयो ब्राह्मणादयश्च सर्वेषु मूर्ध्नावसिक्तादिषु ब्राह्मणादिषु
 च यथासंभवं साक्षिणो भवन्ति । उक्तलक्षणानां साक्षिणामसंभवे प्रतिपेधरहितानामन्येषां-
 मपि साक्षित्वप्रतिपादनार्थमसाक्षिणो वक्तव्याः । ते च पञ्चविधा नारदेन दर्शिताः । असा-
 क्ष्यपि हि शास्त्रेषु दृष्टः पञ्चविधो बुधैः वचनादोपतो भेदात्स्वयमुक्तेर्मृतान्तर इति । के-
 पुनर्वचनादसाक्षिण इत्यत आह । श्रोत्रियास्तापसा वृद्धा ये च भ्रजितादयः । असाक्षिणस्ते
 वचनान्नात्र हेतुरुदाहृत इति । तापसा वानप्रस्थाः । आविशब्देन पित्रा विवदमानादीनां ग्रह-
 णम् । यथाह शंखः । पित्रा विवदमानगुरुकुलवासिपरिग्रामकवानप्रस्था मिश्रयाश्चासाक्षिण
 इति । दोषादसाक्षिणो दर्शिताः । स्तेनाः साहसिकाश्चण्डाः कितवा बबकास्तथा । असाक्षि-
 णस्ते दुष्टत्वाच्चेष्टु सत्यं न विद्यत इति । चण्डाः कोपनाः । कितवा द्यूतकृतः । भेदादसाक्षिणां
 च स्वरूपं तेनैव दर्शितम् । साक्षिणां लिखितानां च निर्दिष्टानां च वादिनाम् । तेषामेकोऽन्यथा-
 वादी भेदात्सर्वे न साक्षिण इति । तथा स्वयमुक्तिस्वरूपं चोक्तम् । स्वयमुक्तिरनिर्दिष्टः ।
 स्वयमेवैत्य यो वदेत् । मूर्चात्युक्तः स शास्त्रेषु न स साक्षित्वमर्हतीति । मृतान्तरस्यापि
 लक्षणमुक्तम् । योऽर्थः श्रावयितव्यः स्वात्तस्मिन्नसति चार्धनि । क तद्वदतु साक्षित्वमित्य-
 साक्षी मृतान्तर इति । येनार्धिना मत्यार्धिना साक्षिणां योऽर्थः श्रावयितव्यो भवेत् द्यू-
 मन्त्रार्थे साक्षिण इति तस्मिन्नार्धनि मत्यार्धिनि वा असति मृतेऽर्थे चानिवेदिते साक्षित्वं क-
 स्मिन्नर्थे कस्य वा कृते साक्ष्यं वदत्विति मृतान्तरः साक्षी न भवति । तु सुमूर्ध्णा
 सुस्थेन वा पित्रा पुत्रादयः श्राविता अस्मिन्नर्थेऽपि साक्षिण इति तत्र मृतान्तरोऽपि साक्षी ।
 यथाह नारदः । मृतान्तरोऽर्थिनि भेते मुमुर्षुश्रावितादृते । तथा श्रावितोऽनातुरेणापि यस्त्वर्थो
 धर्मसंहितः । मृतेऽपि तत्र साक्षात्स्यात् पदसु चान्वाहितादिष्विति ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

तानेतानसाक्षिणो दत्तव्यंति

स्त्रीवालवृद्धकितवमत्तोन्मत्ताभिश्चस्तकाः ।

रत्नावतारिपाखण्डकूटकृदिकलेन्द्रियाः ॥ ७० ॥

पतितासार्थसंवन्धिसहायरिपुतस्कराः ।

साहसी दृष्टदोषश्च निर्धूताद्यास्त्वसाक्षिणः ॥ ७१ ॥

स्त्री प्रसिद्धा । बालोऽप्राप्तन्यवहारः । वृद्धोऽशीतिकावरः वृद्धग्रहणं वचननिषिद्धानामन्ये-
 पामपि श्रोत्रियादीनामुपलक्षणार्थम् । कितवोऽस्तदेवी । मत्तः पानादिना ।
 वर्ज्यसाक्षिणः । उन्मतो ग्रहाविष्टः । अभिशस्तोऽभियुक्तो ब्रह्महत्यादिना । रक्षावतारी चारणः ।
 पाखण्डिनो निर्ग्रन्थप्रभृतयः । कूटकृत्कपटलेख्यादिकारी । विकलेन्द्रियः श्रोत्रादिरहितः ।
 पतितो घ्नहहादिः । आप्तः सुहृन् । अर्थसंबन्धी विप्रतिपद्यमानार्थसंबन्धी । सहाय एककार्यः ।
 रिपुः शत्रुः तत्करः स्तेनः । साहसी स्वबलावष्टम्भकारी । दृष्टदोषो दृष्टवितयवचनः । नि-
 र्धृतो बन्धुमिस्त्यक्तः । आद्यशब्दादन्येषामपि स्मृत्यन्तरोक्तानां दोषादसाक्षिणां भेदादसा-
 क्षिणां स्वयमुक्तेर्मृतान्तरस्य च ग्रहणम् । एते स्त्रीबालादयः साक्षिणो न भवन्ति ॥७०॥७१॥

श्रवराः साक्षिणो ज्ञेया इत्यस्यापवादमाह

उभयानुमतः साक्षी भवत्येकोऽपि धर्मवित् ।

ज्ञानपूर्वकं नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठायी धर्मवित् स एकोऽप्युभयानुमतश्चेत्साक्षी भवति ।
 अपिशब्दबलाद्भावपि । यद्यपि श्रौतस्मार्तक्रियापरा इति श्रवराणामपि धर्म-
 एकसाक्षिविषये । विस्त्वं समानं तथापि तेषामुभयानुमत्यभावेऽपि साक्षित्वं भवत्येकस्य द्वयो-
 र्बोभयानुमत्यैव साक्षित्वं भवतीत्यर्थवत् श्रवराग्रहणम् ।

तपस्विनो दानशीला इत्यस्यापवादमाह

सर्वः साक्षी संग्रहणे चौर्यपारुष्यसाहसे ॥ ७२ ॥

संग्रहणादीनि वक्ष्यमाणलक्षणानि तेषु सर्वे वचननिषिद्धास्तपःप्रभृतिगुणरहिताश्च सा-
 क्षिणो भवन्ति । दोषादसाक्षिणो भेदादसाक्षिणः स्वयमुक्तिश्चात्रापि साक्षिणो
 न भवन्ति । सत्यवादित्वहेतोरत्रापि विद्यमानत्वात् । मनुष्यमारणं चौर्यं
 परद्वाराभिमर्शनम् । पारुष्यमुभयं चेति साहसं स्याच्चतुर्विधमिति वचनाद्य-
 पि स्त्रीसंग्रहणचौर्यपारुष्याणां साहसत्वं तथापि तेषां स्वबलावष्टम्भेन
 जनसमक्षं क्रियमाणानां साहसत्वम् । रहसि क्रियमाणानां तु संग्रहणादिशब्दवाच्यत्वमिति
 तेषां साहसात्पद्यगुणादानम् ॥ ७२ ॥

साक्षिणः श्रावयेद्वादिप्रतिवादिसमीपगान् ।

अधिप्रत्यर्थिसन्निधौ साक्षिणः सम्पवेत्तान् । नासम्पवेत्ताः छट्टाः प्रच्युरिति गौतमवचनात् ।
 वक्ष्यमाणं श्रावयेत् । तत्रापि कात्यायनेन विशेषो दर्शितः । सभान्तःसाक्षिणः
 सर्वानर्थिप्रत्यर्थिसन्निधौ । प्राद्विवाको नियुञ्जीत विधिनानेन सान्त्वयन् ॥
 देवब्राह्मणसाक्षिण्ये साक्ष्यं एच्छेद्वैतं द्विजान् । उदब्युस्तान्प्राब्बुस्तान्वा पूर्वोद्दे वै शुचिः
 शुचीन् । आहूय साक्षिणः एच्छेन्नियम्य शपथैर्युशम् । समस्तान् विदिताचारान् विज्ञातार्था-
 न्पथकपथमिति । तथा ब्राह्मणादिषु श्रावणे मनुना नियमो दर्शितः । (अ. ८ श्लो. ११३)

सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः । गोवीजकाञ्चनावैश्यं शूद्रं सर्वेस्तु पातकैरिति । ब्राह्मणमन्यथा द्रुवतः सत्यं ते नश्यतीति शापयेत् । क्षत्रियं वाहनायुधानि तव विफलानीति । गोवीजकाञ्चनादीनि तव विफलानि भविष्यन्तीति वैश्यम् । शूद्रमन्यया द्रुवतस्तव सर्वाणि पातकानि भविष्यन्तीति शापयेत् । अत्र चापवादस्तेनैव दर्शितः । (अ. ८ श्लो. १०२) गोरक्षकान् पाणिनकांस्तथा कारुकुशीलयान् । मेप्यान्वार्धुपिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेदिति । विप्रग्रहणं क्षत्रियवैश्ययोरुपलक्षणाार्थम् । कुशीलवा गायकाः । प्रतिवादिना साक्षिदूषणे दत्ते प्रत्यक्षयोग्यदूषणेषु बाल्यादिषु तथैव निर्णयः । अयोग्येषु तु तद्वचनालोकतश्च निर्णयो न साक्ष्यन्तरेणेति नानवस्था । यदि साक्षिदोषमुद्ग्राव्य साधयितुं न शक्नोति प्रतिवादी तदासी दोषानुसारेण दण्ड्यः । अथ साधयति तदा न साक्षिणः । यथाह । असाधयन् दमं दाप्यो दूषणं साक्षिणां स्फुटम् । भाषिते साक्षिणो वज्याः साक्षिधर्मनिराकृता इति । उद्दिष्टेषु च सर्वेषु साक्षिषु दृष्टेष्वर्या यदा क्रियान्तरानिरपेक्षस्तदा परामितो भवति जितः साविनयं दाप्यः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा । यदि वादी निराकाङ्क्षः साक्षिसत्ये व्यवस्थित इति स्मरणात् । साकाङ्क्षश्चेत्क्रियान्तरमवलम्बतेत्यभिप्रायः ॥

ये पातककृतां लोका महापातकिनां तथा ॥ ७३ ॥

अग्निदानां च ये लोका ये च स्त्रीबालघातिनाम् ।

स तान्सर्वानवामोति यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ॥ ७४ ॥

सुकृतं यत्त्वया किञ्चिज्जन्मान्तरशतैः कृतम् ।

तत्सर्वं तस्य जानीहि यं पराजयसे वृथा ॥ ७५ ॥

पातकोपपातकमहापातककारिणामग्निदानां स्त्रीबालघातिनां च ये लोकास्तान् सर्वानवामोति यः साक्ष्यमनृतं वदेदिति । तथा जन्मान्तरशतैर्यत्सुकृतं कृतं तत्सर्वं तस्य भवति यस्ते अनृतवदनेन परामितो भवतीति श्रावयेदिति संबन्धः । एतच्च शूद्रविषयं द्रष्टव्यम् । शूद्रं सर्वेस्तु पातकैरिति शूद्रे सर्वपातकश्रावणस्य विहितत्वात् । गोरक्षकादि द्विजातिविषयं च । गोरक्षकान् वाणिजकानित्युक्तत्वात् । अन्यानेकजन्मान्तमुकृतसंकमणस्य महापातकादिफलमासे श्राव्यमात्रेणानुपपत्तेः । साक्षिसंज्ञासार्धमिदमुच्यते । यथाह नारदः । पुराणैर्धर्मवचनैः सत्यमाहात्म्यकीर्तनैः । अनृतस्यापवादश्च श्रुश्रुमुद्रासयेदिति ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

यदा तु आविताः साक्षिणः कथंविज श्रुयुस्तदा किं कर्तव्यमित्यत आह

अब्रुवन्हि नरः साक्ष्यमृणं सदशवन्धकम् ।

राज्ञा सर्वं प्रदाप्यः स्यात् पदचत्वारिंशकेऽहनि ॥ ७६ ॥

यः साक्ष्यमङ्गीकृत्य आवितः सन् कथं चित्रं वदति स राज्ञा सर्वं सवृद्धिकमृणं धनिने साक्ष्यादानेऋणं दाप्यः । सदशबन्धकं दशमांशसहितं दशमांशश्च राज्ञो भवति । राज्ञा-
देयम् । धर्माणो दाप्यः साधितादशकं शतमित्युक्तत्वात् । एतच्च पट्टचत्वारिंश-
केऽहनि प्राप्ते वेदितव्यम् । ततोऽर्वाग्वदन्न दाप्यः । इदं च व्याध्याद्युपपञ्चवरहितस्य ।
यथाह मनुः । (अ. ८ श्लो. १०७) त्रिपक्षादब्रुवन् साक्ष्यमृणादिषु नरोऽगदः । तदणं
प्राप्नुयात्सर्वं दशबन्धं च सर्वश इति । अगद इति राजदेवोपपञ्चविरहोपलक्षणम् ॥ ७६ ॥

यस्तु जानन्नपि साक्ष्यमेव नाङ्गीकरोति दौरात्याक्तं प्रत्याह

न ददाति हि यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः ।

स कूटसाक्षिणां पापैस्तुल्यो दण्डेन चैव हि ॥ ७७ ॥

यः पुनर्नराधमो विप्रतिपन्नमर्थं विशेषतो जानन्नपि साक्ष्यं न ददाति । नाङ्गीकरोति स
कूटसाक्षिणां तुल्यः पापैः कृत्वा दण्डेन च । कूटसाक्षिणां च दण्डं वक्ष्य-
साक्ष्यादानेदण्डः । ति । कूटसाक्षिणश्च दण्डयित्वा पुनर्व्यवहारः प्रवर्तनीयः । कृतोऽपि वा
कूटसाक्ष्ये विदिते निवर्तनीयः । यथाह मनुः (अ. ८ श्लो. ११७) यस्मिन् यस्मिन्
विवादे तु कूटसाक्ष्यं कृतं भवेत् । तत्तत्कार्यं निवर्तेत कृतं चाप्यकृतं भवेदिति ॥ ७७ ॥

साक्षिविप्रतिपत्तौ कथं निर्णय इत्यत आह

द्वैधे बहूनां वचनं समेषु गुणिनां तथा ।

गुणिद्वैधे तु वचनं ग्राह्यं ये गुणवत्तमाः ॥ ७८ ॥

साक्षिणां द्वैधे विप्रतिपत्तौ बहूनां वचनं ग्राह्यम् । समेषु समसंख्येषु द्वैधे ये गुणिनस्तेषां
साक्षिणां विप्रति- वचनं प्रमाणम् । यदा पुनर्गुणिनां विप्रतिपत्तिस्तदा ये गुणवत्तमाः श्रुता-
पत्तीर्निर्णयः । ध्वयनतदर्थानुष्ठानधनपुत्रादिगुणसंपन्नास्तेषां वचनं ग्राह्यम् । यत्र तु गु-
णिनः कतिपये इतरे च बहवस्तत्रापि गुणिनामेव वचनं ग्राह्यम् । उभयानुमतः साक्षी भव-
त्येकोऽपि धर्मविदिति गुणातिशयस्य मुख्यत्वात् यच्च भेदादसाक्षिण इत्युक्तं तत्सर्वसाम्येना-
गृह्यमाणविशेषविषयम् ॥ ७८ ॥

साक्षिभिश्च कथमुक्ते जयः कथं वा पराजय इत्यत आह

यस्योच्चः साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयी भवेत् ।

अन्यथा वादिनो यस्य ध्रुवस्तस्य पराजयः ॥ ७९ ॥

यस्य वादिनः प्रतिज्ञां द्रव्यनातिसंख्यादिविशिष्टां साक्षिणः सत्यां वदन्ति सत्यमेवं
साक्षिद्वाराजय- जानोमीत्यमिति स जयी भवति । यस्य पुनर्वादिनः प्रतिज्ञामन्यथा वैपरी-
पराजयी । त्येन मिथ्येतदिति वदन्ति तस्य पराजयो ध्रुवो निश्चितः । यत्र तु प्रतिज्ञा-
तार्थस्य विस्मरणादिना भावाभावौ साक्षिणो न प्रतिपादयन्ति तत्र प्रमाणान्तरेण निर्णयः
कार्यः न च राज्ञा साक्षिणः पुनः पुनः प्रष्टव्याः । स्वभावोक्तमेव वचनं ग्राह्यम् । यथाह ।

स्वभावोक्तं वचस्तेषां ग्राह्यं यदोपवर्जितम् । उक्ते तु साक्षिणो राज्ञा न प्रष्टव्याः पुनः पुनरिति ॥ ७९ ॥

अन्यथा वादिनो यस्य ध्रुवस्तस्य पराजय इत्यस्यापवादमाह

उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये यद्यन्ये गुणवत्तमाः ।

द्विगुणा वान्यथा ब्रूयुः कूटाः स्युः पूर्वसाक्षिणः ॥ ८० ॥

पूर्वोक्तलक्षणैः साक्षिभिः साक्ष्ये स्वाभिप्राये प्रतिज्ञातार्थवैपरीत्येनाभिहिते यद्यन्ये पूर्व-
धर्म्यो गुणवत्तमाः द्विगुणा वा अन्यथा प्रतिज्ञातार्थानुगुण्येन साक्ष्यं ब्रूयुस्तदा
तदपवादः ।

पूर्वे साक्षिणः कूटा मिथ्यावादिनो भवेयुः । नन्वेतदनुपपन्नम् । अधिमत्य-
धिसम्यसभापतिभिः परीक्षितैः प्रमाणभूतैः साक्षिभिर्निर्गदिते प्रमाणान्तरान्वेषणेऽनवस्थादोष-
प्रसङ्गात् । निर्णिके व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत् । लिखितं साक्षिणो वापि पूर्वभावेदितं न
चेत् । यथा पक्षेषु धान्येषु निष्कलाः प्राचुर्यो गुणाः । निर्णिके व्यवहाराणां प्रमाणमफलं तथेति
नारदवचनाच्च । उच्यते । यदाथी प्रतिज्ञातार्थस्यान्तरात्मसाक्षित्वेनानाविच्छेददोषाणामपि
साक्षिणां वचनमर्थविसंवादिनानामप्रमाणं मन्यमानः साक्षिष्वपि दोषं कल्पयति तदा प्रमाणा-
न्तरान्वेषणं केन वार्यते । उक्तं च । यस्य च दुष्टं कारणं यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः स एवास-
मीचीन इति । यथा चतुरादिकरणदोषानध्यवसायेऽप्यर्थविसंवादात्तज्जितस्य ज्ञानस्य माना-
प्येन करणदोषकल्पना । तथेहापि साक्षिपरीस्तातिरेकेण वाक्यपरीक्षोपदेशाच्च साक्षिभिर्भा-
षितं वाक्यं सह सम्यैः परीक्षयेदिति कात्यायनेनाप्युक्तम् । यदा शुद्धा क्रिया न्यायात्तदा तद्वा-
क्यशोधनम् । शुद्धाच्च वाक्याच्च शुद्धः स शुद्धोऽर्थ इति स्थितिरिति । क्रिया साक्षिलक्षणा
नार्थिसंन्विनो नाप्ता इति न्यायाद्यदा शुद्धा तदा तद्वाक्यशोधनं साक्षिवाक्यशोधनं कर्तव्यम् ।
वाक्यशुद्धिश्च सत्यार्थप्रतिपादनेन । सत्येन शुद्धयते वाक्यमिति स्वरणात् । एवं शुद्धायाः
क्रियायाः शुद्धवाक्याच्च यः शुद्धोऽवगतोर्थः स शुद्धस्तथाभूत इति स्थितिरिदृशी मर्यादा न्याय-
विदाम् । कारणदोषबाधकप्रत्ययामावे सत्यवितथ एवार्थ इत्यर्थः । ननु स्वयमधिना प्रमाणी-
कृताः साक्षिणोऽतिक्रम्य कथं क्रियान्तरं प्रमाणीक्रियते । नैष दोषः । यतः क्रियां बलवतीं
मुक्त्वा दुर्बलां योऽवलम्बते । स जयेऽवलम्बते सम्यैः पुनस्तां नाभुयात्क्रियामिति कात्यायनेन ज-
यावधारणोत्तरकालं क्रियान्तरपरिग्रहनिषेधाज्जयावधारणात्माक् क्रियान्तरपरिग्रहो दर्शितः ।
नारदेनापि । निर्णिके व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेदिति वदता जयावधारणोत्तरकालमेष प्रमा-
णान्तरं निषिद्धं न प्रागपि तस्मादुक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये अपरितुप्यता क्रियान्तरमङ्गी-
कर्तव्यमिति स्थितम् । एवं स्थिते यद्यभिहितवचनेभ्यः साक्षिभ्यो गुणवत्तमाः द्विगुणा वा
पूर्वनिर्दिष्टा असन्निहिताः साक्षिणः सन्ति तदा तएव प्रमाणीकर्तव्याः । स्वभावेनैव ब्रूयुस्त-
द्ग्राह्यं न्यायहारिकमित्यस्य सर्वव्यवहारशेषत्वात् । निर्णिके व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत् ।
लिखितं साक्षिणो वापि पूर्वभावेदितं न चेदिति नारदवचनाच्च पूर्वनिर्दिष्टानामसंभवे त्वनिर्दिष्टा

अपि तथाविधा एव साक्षिणो ग्राह्या न दिव्यम् । संभवे साक्षिणां प्राज्ञो वर्जयेद्देविकीं क्रियामिति स्मरणात् । तेषामसंभवे दिव्यं प्रमाणं कर्तव्यम् । अतः परमंपरितुप्यताप्यर्थिना न प्रमाणान्तरमन्वेषणीयम् । मनुवचनादिति परिसमापनीयो व्यवहारः । यत्र तु प्रत्यर्थिनः स्वप्रत्ययविसंवादित्वेन साक्षिवचनस्याप्रामाण्यं मन्यमानस्य साक्षिषु दोषारोपणेनापरितोपस्तत्र प्रत्यर्थिनः क्रियोपन्यासावसरमावात्ससाहावधिकदैविकरान्जिकव्यसनोद्भवेन साक्षिपरीक्षणं कर्तव्यम् । तत्र च दोषावधारणे विवादास्पदीभूतमृणं दाप्याः । सारानुसारेण दण्डनीयाश्च । अथ दोषावधारणं तदा प्रत्यर्थिना तावता संतोष्टव्यम् । यथाह मनुः । (अ. ८ श्लो. १०८) यस्य दृश्येत ससाहादुक्तवाक्यस्य साक्षिणः । रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणमृणं दाप्यो दमं च स इति । एतच्च यस्योक्तुः साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयी भवेदित्यस्यापरितुप्यत्प्रत्यर्थिविषयेऽपवादो द्रष्टव्यः । केचिदुक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये इत्येतद्वचनमर्थिना निर्दिष्टेषु साक्षिष्वर्ध्वनुकूलमभिहितवत्सु यदि प्रत्यर्थी गुणवत्तमान् द्विगुणान्वान्यान् साक्षिणः पूर्वोक्तविपरीतं संवादयति तदा पूर्ववादिनः साक्षिणः कूटा इति व्याचक्षते । तदसत् । प्रत्यर्थिनः क्रियानुपपत्तेः । तथा हि । अर्थीनाम साध्यस्वार्थस्य निर्देष्टा तत्प्रतिपक्षतदभाववादी प्रत्यर्थी तत्राभावस्य भावसिद्धिसापेक्षसिद्धित्वाद्भावस्य वा भावानिरपेक्षसिद्धित्वाद्भावस्यैव साध्यत्वं युक्तम् । अभावस्वरूपेण साक्ष्यादिप्रमेयत्वाभावात् । अतश्चार्थिन एव क्रिया युक्ता । अपि चोत्तरानुसारेण सर्वत्रैव क्रिया नियता स्मर्यते । प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत्क्रियाम् । मिथ्योक्तौ पूर्ववादी तु प्रतिपक्षी न सा भवेदिति । न चैकस्मिन्व्यवहारे द्वयोः क्रिया । न चैकस्मिन्विवादे तु क्रिया स्याद्वादिनोर्द्वयोरिति स्मरणात् । तस्मात्प्रतिवादिनः साक्षिणो गुणवत्तमाद्विगुणावान्यथा ब्रूयुरित्यनुपपन्नम् । अथ मतम् । डावपि भावप्रतिज्ञावादिनौ मदीयमिदं दायादप्राप्तं मदीयमिदं दायादप्राप्तमिति प्रतिज्ञावादिनोः पूर्वापरकालविभागानाकलितमेव वदतस्तत्र द्वयोः साक्षिषु सत्सु कस्य साक्षिणो ग्राह्या इत्याकांक्षायां द्वयोर्विषयद्वयोरर्थे द्वयोः सत्सु च साक्षिषु । पूर्वपक्षो भवेद्यस्य भवेयुस्तस्य साक्षिण इति वचनेन यः पूर्वं निवेदयति तस्य साक्षिणो ग्राह्या इति स्थिते तस्यापवादमाह । उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये इति अतश्च पूर्वोत्तरयोर्वादिनोः समसंख्येषु समगुणेषु साक्षिषु सत्सु पूर्ववादिन एव साक्षिणः प्रष्टव्याः । यदा तु उत्तरवादिनः साक्षिणो गुणवत्तमा द्विगुणा वा तदा प्रतिवादिनः साक्षिणः प्रष्टव्याः । एवं च नाभावस्य साध्यता उभयोरपि भाववादित्वाच्चतुर्विधोत्तरविलक्षणत्वाच्च प्रकृतोदाहरणे न क्रियाव्यवस्था । एकस्मिन्व्यवहारे ययैकस्यार्थिनः क्रियाद्वयं परमते तथा वादिप्रतिवादिनोः क्रियाद्वयेऽप्यविरोध इति तदप्याचार्यो नानुमन्यते । उक्तेपि साक्षिभिः साक्ष्ये इत्यपिशब्दादर्थात्मकरणाद्द्वार्थस्यानवगमादित्यलं प्रसङ्गेन ॥ ८० ॥

कूटसाक्षिणो दंशतास्तेषां दण्डमाह

पृथक्पृथग्दण्डनीयाः कूटकूटसाक्षिणस्तथा ।

विवादाद्विगुणं दण्डं विवास्यो ब्राह्मणः स्मृतः ॥ ८१ ॥

यो धनदानादिना कूटान्साक्षिणः करोतीति स कूटकृत् सांक्षिणश्च ये तथा कूटस्ते विवादाद्विवादपराजयात्पराजये यो दण्डस्तत्र तत्रोक्तः तं दण्डं द्विगुणं दृष्टव्यमेकैकशो दण्ड-

नीयाः । ब्राह्मणस्तु विवास्यो राष्ट्रान्निर्वास्यो न दण्डनीयः । एतच्च लोभादिकारणविशेषपरिज्ञाने अनभ्यासे च द्रष्टव्यम् । लोभादिकारणविशेषपरिज्ञाने अभ्यासे च मनुनोक्तम् । (अ. ८ श्लो. १२०।११.) लोभात्सहस्रं दण्ड्यः स्या-

म्पोहात्पूर्वं तु साहसम् । भयादौ मध्यमो दण्डो यैज्यात्पूर्वं चतुर्गुणम् । कामादशगुणं पूर्वं क्रोधाच्च त्रिगुणं परम् । अज्ञानाद्वेशते पूर्णं बालिश्याच्छतमेव त्विति । तत्र लोभोऽर्धलिप्ता । मोहो विपर्ययज्ञानम् । भयं संत्रासः । मैत्री स्नेहातिशयः । कामः स्त्रीव्यतिरेकाभिलाषः । क्रोधोऽमर्षः । अज्ञानमस्फुटज्ञानम् । बालिश्यं ज्ञानानुत्पादः । सहस्त्राविषु तात्रिकाः पणा गृह्यन्ते । तथा (मनु. अ. ८ श्लो. १२२.) कौटसाक्ष्यं तु कुर्वाणां स्त्रीन्वर्णान्धार्मिकोदृपः । प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणं तु विवासयेदिति । एतच्चाभ्यासविषयम् । कुर्वाणानितिवर्तमानकालनिर्देशात् । स्त्रीन्वर्णान् क्षत्रियादीन् पूर्वोक्तं दण्डयित्वा प्रवासयेत् मारयेत् । अर्धशास्त्रे प्रवासशब्दस्य मारणे प्रयोगात् । अस्य चार्धशास्त्रस्वरूपत्वात् । तत्रापि प्रवासनमोष्ठच्छेदनं जिह्वाच्छेदनं प्राणवियोजनं च कौटसाक्ष्यविषयानुसारेण द्रष्टव्यम् । ब्राह्मणं तु दण्डयित्वा विवासयेत् स्वराष्ट्राभिष्कासयेत् । वाससो विगतो विवासाः विवाससं करोतीति णिचि कृते णाविष्टवत्प्रातिपदिकस्येति टिलोपेरूपम् । नम्रीकुर्यादित्यर्थः । अथवा वसत्यस्मिन्निति वासो गृहं विवासयेत् ममगृहं कुर्यादिति । ब्राह्मणस्यापि लोभादिकारणविशेषपरिज्ञाने अनभ्यासे च तत्र तत्रोक्तो दण्ड एव । अभ्यासे त्वर्थदण्डो विवासनं च । तत्रापि आतिद्रव्यानुबन्धाद्यपेक्षया विवासनं नम्रीकरणं गृहभङ्गो देशाभिर्वासनं चेति व्यवस्था द्रष्टव्या । लोभादिकारणविशेषपरिज्ञाने अनभ्यासे चारूपविषये कौटसाक्ष्ये ब्राह्मणस्यापि क्षत्रियादिवदर्थदण्ड एव । महाविषये तु देशाभिर्वासनमेव । अत्राप्यभ्यासे सर्वेषामेव मनुक्तं द्रष्टव्यम् । न च ब्राह्मणस्यार्थदण्डो नास्तीति मन्तव्यम् । अर्धदण्डाभावे शारीरदण्डे च निषिद्धे स्वल्पेऽप्यपराधे नम्रीकरणगृहभङ्गाङ्ककरणविप्रवासनं दण्डाभावो वा प्रसज्येत । चतुर्णामपि वर्णानां प्रायश्चित्तमकुर्वताम् । शारीरं धनसंयुक्तं दण्डं धर्म्यं प्रकल्पयेदिति स्मरणाच्च । तथा (मनु. अ. ८ श्लो. १७८) सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्तां विप्तां बलाद्भजन्निति स्मरणात् । यत्तु शङ्खवचनम् । त्रयाणां वर्णानां धनापहारवधनन्धनक्रियाविवासनाङ्ककरणं ब्राह्मणस्येति । तत्र धनापहारः सर्वस्वापहारो विवक्षितो वधसाहचर्यात् । शारीरस्त्वरोधादिर्नीवितान्तः प्रकीर्तितः । काकिण्यादिस्त्वर्थदण्डः सर्वस्वान्तस्तथैव चेति । वधसर्वस्वहरणयोः सहपाठात् । यदप्युक्तम् । राष्ट्रान्निर्वास्यो न दण्डनीयः । (अ. ८ श्लो. ३८०) न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितमिति सामान्येन मनुस्मरणात् । तथा । मनु. (अ. ८ श्लो. ३८१) न ब्राह्मणपञ्चाङ्गयानपर्मो विद्यते धुनि । तस्मादस्य वधं राजा मनसापि न चिन्तयेदिति ॥ ८१ ॥

यः साक्ष्यं श्रावितोऽन्येभ्यो निहुते तत्तमोवृतः ।

स दाप्योऽष्टगुणं दण्डं ब्राह्मणं तु विवासयेत् ॥ ८२ ॥

अपि च यस्तु साक्षित्वमङ्गीकृत्यान्यैः साक्षिभिः सह साक्ष्यं श्रावितः सन्निगदनकाले तमोवृतो रागाद्याक्रान्तचित्तस्तत्साक्ष्यमन्येभ्यः साक्षिभ्यो निहुते नाहमत्र साक्षी भवामीति

ज्ञानतःसाक्ष्या-
नङ्गीकारेदण्डः ।

स विवादपराजये यो दण्डस्तं दण्डमष्टगुणं दाप्यः । ब्राह्मणं पुनरष्टगुणद्रव्य-
दण्डदानासमर्थं विवासयेत् । विवासनं च नङ्गीकरणगृहभङ्गदेशनिर्वासनल-

क्षणं विषयानुसारेण द्रष्टव्यम् । इतरेषां त्वष्टगुणद्रव्यदण्डासंभवे स्वजात्यु-
चित्तकर्मकरणनिगडबन्धनकारागृहभवेशादि द्रष्टव्यम् । एतच्च पूर्वश्लोकेऽप्यनुसर्तव्यम् । यदा
सर्वे साक्ष्यं निहुते तदा सर्वे समानदोषाः । यदा तु साक्ष्यमुक्त्वा पुनरन्यथा वदन्ति तदा-
नुबन्धाद्यपेक्षया दण्ड्याः । यथाह कात्यायनः । उक्तवान्यथा ध्रुवाणांश्च दण्ड्याः स्युर्वाक्छ-
लान्विता इति । न चान्येनोक्ताः साक्षिणोऽन्येन रहस्यनुसर्तव्याः । यथाह नारदः । न प-
रेण समुद्दिष्टमुपेयात्साक्षिणं रहः । भेदेयेनैव चान्येन हीयेतैवं समाचरन्ति ॥ ८२ ॥

साक्षिणामवचनमसत्यवचनं च सर्वत्र प्रतिविद्धं तदपवादार्थमाह

वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेत् ।

यत्र वर्णिनां शूद्रविद्वक्षत्रविमाणां सत्यवचनेन वधः संभाव्यते तत्र साक्ष्यनृतं वदेत्
सत्यं न वदेत् । अनेन च सत्यवचनप्रतिषेधेन साक्षिणः पूर्वप्रतिषिद्धमसत्यवचनमवचनं चा-

क्वचित्साक्षिणो-
नृतवचनानुशा-
माह ।

भ्यनुज्ञायते । यत्र शङ्काभियोगादौ सत्यवचने वर्णिनोऽवधोऽनृतवचने न क-

स्यापि वधस्तत्रानृतवचनमभ्यनुज्ञायते । यत्र तु सत्यवचनेऽभिप्रत्यार्थिनोर-

न्यतरस्य वधोऽसत्यवचने चान्यतरस्य वधस्तत्र तूष्णींभावाभ्यनुज्ञा राजा
यद्यनुमन्यते । अथ राजा कथमप्यकथने न मुञ्चति तदा भेदादसाक्षित्वं

कर्तव्यम् । तस्याप्यसंभवे सत्यमेव वेदितव्यम् । असत्यवचनेन वर्णिवधदोषोऽसत्यवचनदो-
षश्च । सत्यवचने तु वर्णिवधदोष एव । तत्र च यथाशास्त्रं प्रायश्चित्तं कर्तव्यम् ।

तदसत्यवचने तूष्णींभावे च शास्त्राभ्यनुज्ञया प्रत्यवायाभाव इत्येत आह

तत्पावनाय निर्वाप्यश्चरुः सारस्वतो द्विजैः ॥ ८३ ॥

तत्पावनाय अनृतवचनावचननिमित्तप्रत्यवायपरिहाराय सारस्वतश्चरुर्द्विजैरेकैकशो निर्वा-
प्यः कर्तव्यः । सरस्वती देवता अस्येति सारस्वतः । अनवस्थावितान्तरूपमपक्वौदनं चरुशब्दः

प्रसिद्धः । इहायमभिसन्धिः । साक्षिणामनृतवचनमवचनं च यन्निषिद्धं तदि-
हाम्यनुज्ञातम् । यत्तु नानृतं वदेदनुबन्विष्यन्वापि नरो भवति किल्बिषीति

अनृतवचनेप्रा-
यश्चित्तम् ।

च सामान्येनानृतवचनमवचनं च निषिद्धं तदतिक्रमनिमित्तमिदं प्रायश्चित्तं
न च मन्तव्यम् । साक्षिणामनृतवचनावचनाभ्यनुज्ञानेऽपि साधारणानृतवचनावचनप्रतिषेधा-

तिक्रमनिमित्तप्रत्यवायस्य तादवस्पादवचनाभ्यनुज्ञावचनमनर्थकमिति । यतः साक्षिणाम-
सत्यवचनावचनप्रतिषेधातिक्रमयोर्भूयान्प्रत्यवायः साधारणानृतवचनावचनयोरुत्पीयानित्यर्थ-
वदभ्यनुज्ञावचनम् । यद्यपि भूयसः प्रत्यवायस्य निवृत्त्या आनुपङ्गिकस्याल्पीयसः प्रत्य-
वायस्य निवृत्तिरन्यत्र तथापीहाम्भ्यनुज्ञावचनात्प्रायश्चित्तविधानाच्च भूयसो निवृत्त्याल्पीया-
नप्यानुपङ्गिकोऽपि प्रत्यवायो न निवर्तत इति गम्यते । एतदेवान्यत्र प्रश्नेषु वर्षवधाशङ्कायां
पान्थादीनामनृतवचनावचनाभ्यनुज्ञानं वेदितव्यम् । न च तत्र प्रायश्चित्तमस्ति प्रतिषेधान्त-
राभावात् । निमित्तान्तरेण कालान्तरेऽर्थतत्त्वावगमेऽपि साक्षिणामन्येषां च दण्डाभावोऽस्मा-
देव वचनादवगम्यत इति ॥ ८३ ॥ इति साक्षिमकरणम्

अथ लेख्यप्रकरणम् ६

भुक्तिसाक्षिणी निरूपितां सांप्रतं लेख्यं निरूप्यते तत्र लेख्यं द्विविधं शासनं जानपदं चेति । शासनं निरूपितं
जानपदमभिधीयते तत्र द्विविधम् स्वहस्तकृतमन्यकृतं चेति । तत्र स्वहस्तकृतमसाक्षिकं अन्यकृतं ससाक्षिकम्
अनयोश्च देशाचारानुसारेण ग्रामाण्यम् । यथाह नादः । लेख्यं तु द्विविधं त्रैयं स्वहस्तान्यकृतं तथा । असाक्षिम-
साक्षिमश्च सिद्धिरैवास्ति तत्तयोरेति तत्रान्यकृतमाह

यः कश्चिदर्थो निष्णातः स्वरुच्या तु परस्परम् ।

लेख्यं तु साक्षिमत्कार्यं तस्मिन्धनिकपूर्वकम् ॥ ८४ ॥

धनिकाधमर्णयोर्धोऽर्थो हिरण्यादिः परस्परं स्वरुच्या इयता कालेनैतावदेयमियती प्रति-
मासं वृद्धिरिति निष्णातो व्यवस्थितः तस्मिन्नर्थे कालान्तरे विप्रतिपत्तौ वस्तुतत्त्वनिर्णयार्थं
लेख्यं साक्षिमदुक्तलक्षणसाक्षियुक्तं धनिकपूर्वकं धनिकः पूर्वो यस्मिन्त-
द्धनिकपूर्वकं धनिकानामलेखनपूर्वकमिति यावत् कार्यं कर्तव्यम् । उक्तलक्ष-
णः साक्षिणो वा कर्तव्याः । कर्त्री तु यत्कृतं कार्यं सिध्यति तस्य साक्षिणः ।
प्रपतते विवादेषु स्वकृतं माय लेख्यकमिति स्मरणात् ॥ ८४ ॥

समामासतदर्पाहर्नामजातिस्वगोत्रकैः ।

समस्तचारिकात्मीयपितृनामादिचिह्नितम् ॥ ८५ ॥

अपि च समा संवत्सरः । मासश्चैत्रादिः तदर्धं पक्षः शुक्लः कृष्णो वा । अहस्तिथिः
प्रतिपदादिः । नाम धनिकाधमर्णयोः । जातिर्ब्राह्मणादिः स्वगोत्रं वासिष्ठादिगोत्रम् । पृतः
समादिभिश्चिह्नितम् । तथा स समस्तचारिकं यद्वादिशास्त्रामयुक्तम् । गुणनाम भट्टः कठ
इति । आत्मीयपितृनाम धनिकर्णिकपितृनाम । आदिशब्दान् द्रव्यमातिसंख्याकारादेर्मह-
णम् । एतैश्च चिह्नितं लेख्यं कार्यमिति गतेन संबन्धः ॥ ८५ ॥

समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम स्वहस्तेन निवेशयेत् ।

मत्तं मेऽमुकपुत्रस्य यदत्रोपरि लेखितम् ॥ ८६ ॥

किंच धनिकाधमर्णयोर्धर्मः स्वरुच्या व्यवस्थितस्तस्मिन्नर्थे समाप्ते लिखिते ऋणी

अधमर्णो नामात्मीयं स्वहस्तेनास्मिद्धेख्ये यदुपरि लेखितं तन्ममामुकपुत्रस्य

अधमर्णस्य-

ममतिः ।

मतमभिप्रेतमिति निवेशयेत्पत्रे लिखेत् ॥ ८६ ॥

साक्षिणश्च स्वहस्तेन पितृनामकपूर्वकम् ।

अत्राहममुकः साक्षी लिखेयुरिति ते समाः ॥ ८७ ॥

तथा तस्मिद्धेख्ये ये साक्षिणो लिखितास्तेप्यात्मीयपितृनामलेखनपूर्वकमस्मिन्नर्थेऽप्यम-
मुको देवदत्तः साक्षीति स्वहस्तेनैकैकशो लिखेयुः । तेच समाः संख्यातो गुणतश्च कर्तव्याः ।

यद्यधमर्णः साक्षी वा लिपिज्ञो न भवति तदाधमर्णोऽन्येन साक्षी च साक्ष्यन्तरेण सर्वसाक्षि-
सन्निधौ स्वमतं लेखयेत् । यथाह नारदः । अलिपिज्ञऋणी यः स्यात्स्वमतं तु स लेखयेत् ।

साक्षी वा साक्षिणान्येन सर्वसाक्षिसमीपत इति ॥ ८७ ॥

उभयाभ्यर्थितेनैतन्मया ह्यमुकसूनुना ।

लिखितं ह्यमुकेनेति लेखकोऽन्ते ततो लिखेत् ॥ ८८ ॥

किंच । ततो लेखको धनिकाधमर्णिकाभ्यामुभयभ्यां प्रार्थितेन मयामुकेन देवद-
लेखकसम्मतिः ।

त्तेन विष्णुमित्रसूनुना एतद्धेख्यं लिखितमित्यन्ते लिखेत् ॥ ८८ ॥

विना तु साक्षिभिल्लेख्यं स्वहस्तलिखितं तु यत् ।

तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यं बलोपधिकृतादृते ॥ ८९ ॥

यद्धेख्यं स्वहस्तेन लिखितमधमर्णेन तत्साक्षिभिर्विनापि प्रमाणं स्मृतं मन्याद्विधिः ।

बलोपधिकृतादृते बलेन बलात्कारेण उपधिना छललोभक्रोधमयमदादिदक्ष-
साधनस्वकृतं लेख्यमाह ।

णेन यत्कृतं तस्माद्दिना । नारदोऽप्याह मत्ताभियुक्तस्त्रोचालभञ्जात्कारकृतं

च यत् । तदप्रमाणं लिखितं मयोपधिकृतं तथेति । तच्चैतत्स्वहस्तकृतं परहस्तकृतं

च यद्धेख्यं देशाचारानुसारेण सन्न्यधकव्यवहारेऽन्नधकव्यवहारे च युक्तमर्थक्रमापरिलोपेन
लिप्यक्षरापरिलोपेन च लेख्यमित्येतावन्न पुनः साधुशब्दरेव प्रातिस्विकदेशभाषयापि लेख-

नीयम् । यथाह नारदः । देशाचाराविरुद्धं यन्न्यक्ताधिविधिदक्षणम् । तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यम-
विलुप्तक्रमाक्षरमिति । विधानं विधिः आधेविधिराधिविधिराधिराधीकरणं तस्य दक्षणं गोप्या-

धिभोग्याधिकारलुप्तमित्यादि तन्न्यक्तं विस्पष्टं यस्मिन्नन्यक्ताधिविधिदक्षणम् । अविलुप्तप्रमा-

क्षरम् । अर्धानां क्रमः क्रमश्चाक्षराणि च क्रमाक्षराणि अविलुप्तानि क्रमाक्षराणि यस्मिंस्तदविलु-
प्तक्रमाक्षरं तदेवंभूतं लेख्यं प्रमाणम् । राजशासनवन्न साधुशब्दनियमोऽत्रेत्यभिप्रायः ॥ ८९ ॥

लेख्यप्रसङ्गेन लेख्यास्त्वमप्युणं त्रिभिरेव देयमित्याह

ऋणं लेख्यकृतं देयं पुरुषैस्त्रिभिरेव तु ।

यथा साक्ष्यादिकृतमृणं त्रिभिरेव देयं तथा लेख्यकृतमप्याहर्तृतत्पुत्रतत्पुत्रैस्त्रिभिरेव देयं
न चतुर्थादिभिरिति नियम्यते । ननु पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमित्यविशेषेण ऋणमात्रं त्रिभिरेव देय-
मिति नियतमेव । बाढम् । अस्यैवोत्सर्गस्य पत्रारूढणविषये स्मृत्यन्तरप्रभवामपवादशङ्काम-
पनेतुमिदं वचनमारब्धम् । तथाहि । यत्र लक्षणमभिधाय कात्यायनेनाभिहितम् । एवं का-
लमतिक्रान्तं पितृणां दाप्यते ऋणमिति । इत्थं पत्रारूढमृणमतिक्रान्तकालमपि पितृणां सं-
बन्धि दाप्यते । अत्र पितृणामिति बहुवचननिर्देशात्कालमतिक्रान्तमिति वचनाच्च चतुर्थादि-
र्दाप्य इति मतीयते । तथा हारीतेनापि । लेख्यं यस्य भवेद्धस्ते लाभं तस्य विनिर्दिशेदिति ।
अत्रापि यस्य हस्ते लेख्यमस्ति तस्यर्णलाभ इति सामान्येन चतुर्थादिभ्योऽप्यृणलाभोप्यस्तीति
मतीयते । अतश्चेतदाशङ्कानिवृत्त्यर्थमेतद्वचनमित्युक्तम् । वचनद्वयं च योगीश्वरवचनानुसारेण
योजनीयम् ।

आधिस्तु भुज्यते तावद्यावत्तन्न प्रदीयते ॥ ९० ॥

सम्बन्धकेऽपि पत्रारूढे ऋणे त्रिभिरेव देयमिति नियमादणपाकरणानधिकारेणापहरणे-
ऽप्यनधिकारमाप्ताविदमुच्यते । यावच्चतुर्येन पश्यमेव वा ऋणं न दीयते
अत्यापवादनाह ।
तावदेवाभिर्भुज्यते इति वदता सम्बन्धकर्णपाकरणे चतुर्थादेरप्यधिकारो व-
र्शितः । नन्वेतदप्युक्तमेव फलभोग्यो न नश्यतीति । सत्यम् । तदप्येतस्मिन्नसत्यपवादवचने
पुरुषत्रयविषयमेव स्यादिति सर्वमनवद्यम् ॥ ९० ॥

प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमेवानुसरति

देशान्तरस्थे दुर्लेख्ये नष्टोन्मृष्टे हृते तथा ।

भिन्ने दग्धेऽथवा छिन्ने लेख्यमन्यत्तु कारयेत् ॥ ९१ ॥

व्यवहाराक्षमे पत्रे पत्रान्तरं कुर्यादिति विधीयते । व्यवहाराक्षमत्वं चात्यन्तव्यवहितदे-
शान्तरस्थे पत्रे दुर्लेख्ये दुष्टानि संहिंसमानानि अवाचकानि वा लेख्यानि लिप्यक्षराणि पदा-
नि वा यस्मिंस्तत् दुर्लेख्यं तस्मिन्दुर्लेख्ये नष्टे कालप्रशेनोन्मृष्टे मपीदौर्भस्या-
दिना मृदितलिप्यक्षरे ह्ये तत्स्करादिभिर्मिन्ने विदलिते दग्धे प्रज्वलिते छिन्ने
द्विधाभूते सति । अग्निना द्विर्भवति । एतच्चार्षिप्रत्यर्थिनोः परस्परानुमती सत्याम् ।
विमत्यां तु व्यवहारमासी देशान्तरस्थपत्रानयनाय दुर्गाध्यापेक्षया कालो दातव्यः । दुर्गदेशा-

आर्थादिप-
त्रविषये ।

वस्थिते नष्टे वा पत्रे साक्षिभिरेव व्यवहारनिर्णयः कार्यः । यथाह नारदः । लेख्ये देशान्तर-
न्यस्ते शीर्णे दुर्लिखिते हने । सतस्तत्कालकरणमसतोद्भूतदर्शनमिति । सतो विद्यमानस्य
पत्रस्य देशान्तरस्थस्यानयनाय कालकरणं कालावधिर्दातव्यः । असतः पुनरविद्यमानस्य
पूर्वं ये द्रष्टारः साक्षिणस्तैर्दर्शनं व्यवहारे परिसमापनं कार्यम् । यदा तु साक्षिणो न सन्ति
तदा दिव्येन निर्णयः कार्यः । अलेख्यसाक्षिके दैवी व्यवहारे विनिर्दिशेदिति स्मरणात् । एत-
च्च जानपदं व्यवस्थापत्रम् । राजकीयमपि व्यवस्थापत्रमीदृशमेव भवति इयांस्तु विशेषः ।
राज्ञः स्वहस्तसंयुक्तं स्वमुद्राचित्रितं तथा । राजकीयं स्मृतं लेख्यं सर्वेष्वप्येषु साक्षिमिति ।
तथान्यदपि राजकीयं जयपत्रकं वृद्धवसिष्ठेनोक्तम् । यथोपन्यस्तसाध्यार्थसंयुक्तं सोत्तरक्रि-
यम् । सावधारणकं चैव जयपत्रकमिष्यते । भाङ्गिकादिहस्ताङ्कं मुद्रितं राजमुद्रया ।
सिद्धेऽर्थे वादिने दद्याज्जयिने जयपत्रकमिति । तथा सभासदोपि दत्तं मेऽमुकपुत्रस्येति स्व-
हस्तं दद्युः । सभासदश्च ये तत्र स्मृतिशास्त्रविदः स्थिताः । यथा लेख्यविधौ तद्वत्स्वहस्तं
दद्युरेव त इति मनुस्मरणात् । सभासदां च परस्परानुमतिव्यतिरेकेण न व्यवहारो निःशस्यो
भवति । यथाह नारदः । यत्र सम्यो जनःसर्वः साध्वेतदिति मन्यते । स निःशस्यो विवादः
स्यात्सशस्यस्त्वन्यथा भवेदिति । एतच्चतुष्पाद्व्यवहार एव । साधयेत्साध्यमर्थं यश्चतुष्पादा-
न्वितं च यत् । राजमुद्रान्वितं चैव जयपत्रकमिष्यत इति स्मरणात् । यत्र तु हीनता यथा ।
अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थाता निरुत्तरः । आहूतप्रणाली च हीनः पञ्चविधः स्मृत इ-
ति । तत्र न जयपत्रकमस्ति अपि तु हीनपत्रकमेव । तच्च कालान्तरे दण्डमाप्त्यर्थम् । जयपत्रं
तु प्राङ्मन्यायविधिसिद्धयर्थमिति विशेषः ॥ ९१ ॥

सन्दिग्धलेख्यशुद्धिः स्यात्स्वहस्तलिखितादिभिः ।

युक्तिप्राप्तिक्रियाचिह्नसंबन्धागमहेतुभिः ॥ ९२ ॥

शुद्धमशुद्धं वेति सन्दिग्धस्य लेख्यस्य शुद्धिः स्वहस्तलिखितादिभिः स्यात् । स्वहस्तेन
लेख्यसन्देहेनिर्ण- लिखितं यल्लेख्यानतरं तेन शुद्धिः । यदि सदृशान्यक्षराणि भवन्ति तदा
यनिमित्तान्याह । शुद्धिः स्यादित्यर्थः । आदिशब्दात्साक्षिलेखकस्वहस्तलिखितान्तरसंवादा-
च्छुद्धिरिति । युक्त्या प्राप्तिर्गुक्तिप्राप्तिः । देशकालपुरुषाणां द्रव्येण सह संबन्धः प्राप्तिः ।
अस्मिन्देशेऽस्मिन्कालेऽस्य पुरुषस्येदं द्रव्यं घटत इति युक्तिः । क्रिया तत्साक्ष्युपन्यासः ।
चिह्नमसाधारणं श्रीकारादि । संबन्धः अधिकृतार्थिनोः पूर्वमपि परस्परविश्वासेन दानग्रह-
णादिसंबन्धः । आगमोऽस्यैतावतोऽर्थस्य संभावितः प्राप्त्युपायः । एते एव हेतवः एभिर्हेतुभिः
सन्दिग्धलेख्यशुद्धिः स्यादित्यन्वयः । यदा तु लेख्यसन्देहे निर्णयो न जायते तदा साक्षिभि-
निर्णयः कार्यः । यथाह कात्यायनः । दूषिते पत्रके वादी तदारूढांस्तु निर्दिशेदिति । साक्षिसं-

भवविषयमिदं वचनम् । साक्ष्यसंभवविषयं तु हारीतवचनम् । न मयैतत्कृतं पत्रं कूटमेतेन कारितम् । अधरीकृत्य तत्पत्रमर्थे दिव्येन निर्णय इति ॥ ९२ ॥

एवं सोधिते पत्रे क्रमेण च दातव्ये प्राप्ते यदा कृत्स्नमेव दातुमृणमसमर्प्यस्तदा किं कर्तव्यमित्यत आह

लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेदत्वा दत्तवर्णिको धनम् ।

धनी वोपगतं दद्यात्स्वहस्तपरिचिह्नितम् ॥ ९३ ॥

यदाधमर्णिकः सकलमृणं दातुमसमर्प्यस्तदा शस्यनुसारेण दत्त्वा पूर्वकृतस्य लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेत् एतावन्मया दत्तमिति । उत्तमर्णो वा उपगतं प्राप्तं धनं तस्यैव लेख्यस्य पृष्ठे दद्यादभिलिखेत् एतावन्मया लब्धमिति । कथं स्वहस्तपरिचिह्नितम् । स्वहस्तलिखिताक्षरचिह्नितम् । यद्वोपगतं प्रवेशपत्रं स्वहस्तलिखितचिह्नितमधमर्णायोत्तमर्णो दद्यात् ॥ ९३ ॥

क्रमेण तु कृत्स्ने दाते लेख्यं किं कर्तव्यमित्यत आह

दत्तवर्णं पाठयेत्लेख्यं शुद्ध्यै वान्यत्तु कारयेत् ।

क्रमेण सकृदेव वा कृत्स्नमृणं दत्त्वा पूर्वकृतं लेख्यं पाठयेत् । यदा तु दुर्गदेशावस्थितं लेख्यं नष्टं वा तदा शुद्ध्यै अधमर्णस्यनिवृत्त्यर्थमन्यद्वेष्ट्यं कारयेदुत्तमर्णं अधमर्णः । पूर्वोक्तक्रमेणोत्तमर्णो विशुद्धिपत्रमधमर्णाय दद्यादित्यर्थः ।

ससाक्षिणे क्रमेण कृत्स्ने दातव्ये किं कर्तव्यमित्यत आह

साक्षिमच्च भवेद्यदा तद्दातव्यं ससाक्षिकम् ॥ ९४ ॥

यत्तु ससाक्षिकमृणं तत्पूर्वसाक्षिसमक्षमेव दद्यात् ॥ ९४ ॥ इति लेख्यप्रकरणम्

अथ दिव्यप्रकरणम् ७

लिसितसाक्षिभुक्तिरक्षणं त्रिविधं मानुषप्रमाणमुक्तम् । अथावसरमासं दिव्यं प्रमाणमभिध्यास्यन् तुलाभ्याप इत्यादिभिराद्यैः पञ्चभिः श्लोकेर्दिव्यमातृकां कथयति । तत्र तावदिव्यान्पुपदिशति ॥

तुलाभ्यापोविषं कोशो दिव्यानीह विशुद्ध्यै ।

तुलादीनि पोशान्तानि पञ्च दिव्यानीह धर्मशास्त्रे विशुद्ध्यै संदिग्धस्मार्थस्य संदिग्धनिवृत्तये दातव्यानीति ॥

अन्यत्रान्यान्यपि तण्डुलादीनि दिव्यानि सन्ति । घटोऽभिदरु चैव विषं कोशस्तथैव च । तण्डुलाश्चैव दि-
व्यानि सप्तमस्तप्तमापक इति पितामहस्मरणात् । अतः कथमेव तावन्त्येवेत्यन आह

महाभियोगेष्वेतानि

एतानि महाभियोगेष्वेव नान्यत्रेति नियम्यते न पुनरिमान्येव दिव्यानीति । महत्त्वावधिं
च वक्ष्यति । नन्वरूपाभियोगेऽपि कोश इष्यते । कोशमल्पेऽपि दापयेदिति स्मरणात् । स-
त्यम् । कोशस्य तुलादिषु पाठो न महाभियोगेष्वेवेति नियमार्थः । किंतु सावष्टम्भाभियोगेऽपि
प्राप्त्यर्थः । अन्यथा शङ्काभियोग एव स्यात् । अवष्टम्भाभियुक्तानां घटादीनि विनिर्दिशेत् ।
तण्डुलाश्चैव कोशश्च शङ्कास्वेव न संशय इति स्मरणात् ॥

महाभियोगेषु शङ्किष्येणु सावष्टम्भेषु चाविशेषेण प्राप्तावपवादमाह

शीर्षकस्येऽभियुक्तारि ॥ ९५ ॥

एतानि तुलादीन्यभियुक्तारि शीर्षकस्येऽभियुक्तस्य भवन्ति । शीर्षकं शिरः । व्यवहा-
रस्य चतुर्थः पादो जयपराजयलक्षणस्तेन च दण्डो लक्ष्यते । तत्र तिष्ठतीति शीर्षकस्यः त-
त्प्रयुक्तदण्डभागित्यर्थः ॥ ९५ ॥

ततोर्धो लेखयेत्स्यः प्रतिष्ठातायैसाधनमिति भावप्रतिज्ञादिन एव क्रियाव्यवस्था दाक्षिता तदपवादार्थमाह

रुच्या वान्यतरः कुर्यादितरो वर्तयेच्छिरः ।

रुच्याभियोक्तभियुक्तयोः परस्परसंप्रतिपक्षान्यतरोऽभियुक्तोऽभियोक्ता वा दिव्यं कुर्या-
दितरोऽभियुक्तः अभियोक्ता वा शिरःशारीरमर्थदण्डं वा वर्तयेदङ्गीकुर्यात् । अयमभिसन्धिः ।
न मानुषप्रमाणवद्विव्यं प्रमाणं भावैकगोचरं अपितु भावाभावविशेषेण गोचरयति । अतश्च
मिथ्योत्तरे प्रत्यवस्कन्दने प्राङ्ग्याये वार्धिप्रत्याधिनीरन्यतरेच्छया दिव्यं भवतीति ॥

अल्पाभियोगे महाभियोगे शङ्काभावष्टम्भयोरप्यविशेषेण कोशो भवतीत्युक्तं तुलादीनि विधान्तानि तु महाभि-
योगेष्वेव सावष्टम्भेष्वेवेति च नियमो दाक्षितः । तत्रावष्टम्भाभियोगेष्वेवेत्यस्यापवादमाह

विनापि शीर्षकात्कुर्यान्नृपद्रोहेऽथ पातके ॥ ९६ ॥

राजद्रोहाभिशाङ्कायां ब्रह्महत्यादिपातकाभिशाङ्कायां च शिरःस्यायिना विनापि तुलादीनि
कुर्यात् । महाचौर्याभिशाङ्कायां च । यथाह । राजभिः शङ्कितानां च निर्दिष्टानां च दस्युभिः ।
आत्मशुद्धिपराणां च दिव्यं देयं शिरो विनेति । तण्डुलाः पुनरल्पचौर्यशङ्कायामेव । चौर्ये तु
तण्डुला देया नान्यत्रेति विनिश्चय इति पितामहवचनात् ॥ तप्तमापस्तु महाचौर्याभिशाङ्काया-
मेव । चौर्यशङ्काभियुक्तानां तप्तमापो विधीयत इति स्मरणात् ॥ अन्ये पुनः शपथा अल्पा-
र्थविषयाः । सत्यवाहनशस्त्राणि गोबीजकनकानि च । स्पृशेच्छिरांसि पुत्राणां दाराणां सुहृदां
तथा ॥ अभियोगेषु सर्वेषु कोशपानमथापि वा । इत्येते शपथाः प्रोक्ता मनुना स्वल्पकारण इ-
ति नारदादिस्मरणात् ॥ यद्यपि मानुषप्रमाणानिर्णयस्य निर्णायकं यत्तद्विव्यमिति लोकप्रसिद्ध्या
शपथानामपि दिव्यत्वं तथापि कालान्तरनिर्णयनिमित्तत्वेन समनन्तरनिर्णयनिमित्तेभ्यो घटा-

दिभ्यो दिव्येभ्यो येदत्वव्यपदेशो ब्राह्मणपरिव्राजकवत् । कोशस्य तु शपथत्वेऽपि घटादिषु पाठो महामियोगविषयत्वेनावष्टम्भाभियोगविषयत्वेन च घटादिसाम्यान्नतु समनन्तरनिर्णय-
निमित्तत्वेन । तण्डुलानां तप्तमाषस्य च समनन्तरनिर्णयनिमित्तत्वेऽप्यल्पविषयत्वेन शङ्का-
विषयत्वेन च घटादिवैलक्षण्यत्वेनैव पाठ इति सन्तोष्यम् । एतानि च दिव्यानि शपथाश्च
यथासंभवमृणादिषु विवादेषु प्रयोक्तव्यानि । यत्तु पितामहवचनम् । स्थावरेषु विवादेषु दि-
व्यानि परिवर्जयेदिति तदपि लिखितसामन्तादिसद्भावे दिव्यानि परिवर्जयेदिति व्याख्येयम् ।
ननु विवादान्तरेष्वपि प्रमाणान्तरसंभवे दिव्यानामनवकाश एव । सत्यम् । अणादिषु विवा-
देषु उक्तलक्षणसाक्ष्यपन्थासे अर्पिना कृतेऽपि मत्पर्यं यदि दण्डाम्युपगमावष्टम्भेन दिव्यमव-
लम्बते तदा दिव्यमपि भवति । साक्षिणामाशयदोषसंभवादिष्वस्य च निर्दोषत्वेन वस्तुतत्त्व-
विषयत्वात्तल्लक्षणत्वाच्च धर्मस्य । यथाह नारदः । तत्र सत्ये स्थितो धर्मो व्यवहारस्तु सा-
क्षिणि । दैवसाध्ये पौरुषेयीं न लेख्यं वा प्रयोजयेदिति । स्थावरेषु विवादेषु प्रत्यर्पिना दण्डा-
वष्टम्भेन दिव्यावलम्बने कृतेऽपि सामन्तादिदृष्टप्रमाणसद्भावे न दिव्यं ग्राह्यमिति विकल्पनि-
राकरणार्थम् । स्थावरेषु विवादेष्वित्यादिपितामहवचनं नात्यन्तिकदिव्यनिराकरणार्थम् । लि-
खितसामन्ताद्यभावे स्थावरविवादेष्वनिर्णयप्रसंगात् ॥ ९६ ॥

सचैलं स्नातमाहूय सूर्योदय उपोषितम् ।

कारयेत्सर्वदिव्यानि नृपब्राह्मणसन्निधौ ॥ ९७ ॥

किं । पूर्वद्युरूपोषितमुदिते सूर्ये सचैलं स्नातं दिव्यग्राहिणमाहूय नृपस्य सम्यानां च
ब्राह्मणानां सन्निधौ सर्वाणि दिव्यानि कारयेत्प्राङ्निवाकः । त्रिरात्रोपोषिताय सूर्येकरात्रोपो-

ताय वा । नित्यं दिव्यानि देयानि शुचये चार्द्रवासस इत्युपवासविकल्पः
पितामहेनोक्तो बलवदवलबन्महाकार्यारूपकार्यविषयत्वेन व्यवस्थितो द्रष्टव्यः
उपवासनियमश्च कारयितुं प्राङ्निवाकस्वापि । दिव्येषु सर्वकार्याणि प्राङ्निवाकः
समाचरेत् । अध्वरेषु यथाध्वर्युः सोपवासे नृपाज्ञयेति पितामहवचनात् ॥ अत्र च यद्यपि सू-
र्योदय इत्यविशेषणोक्तं तथापि शिष्टसमाचाराङ्गानुवारे दिव्यानि देयानि । तत्रापि पूर्वाह्ने-
ऽग्निपरीक्षा स्यात्पूर्वाह्ने च घटो यजेत् । मध्याह्ने तु जलं देयं धर्मतत्त्वमभीप्सता ॥ दिवसस्य
तु पूर्वाह्ने कोशसिद्धिर्विधीयते । रात्री तु पश्चिमे यामे विषं देयं सुशीतल इति पितामहोक्तो
विशेषो द्रष्टव्यः ॥ अनुक्तकालविशेषाणां तण्डुलतप्तमाषमृतीनां पूर्वाह्न एव प्रदानम् । पूर्वा-
ह्ने सर्वदिव्यानां प्रदानं परिकीर्तितमिति सामान्येन नारदस्मरणात् । अहनि त्रिधा विभक्ते
पूर्णे भागः पूर्वाह्ने मध्यो मध्याह्नः उत्तरोऽपराह्नः । तथापरोऽपि कालविशेषो विधिमतिवे-
धमुत्तेन दर्शितः । विधिमुक्तस्तवत् । अग्नेः शिशिरहेमन्तो वर्षाश्चैव प्रकीर्त्ताः । शरद्वी-
ष्णेषु शलिलं हेमन्ते शिशिरे विषम् । चैत्रो मार्गशिराश्चैव वैशाखश्च तथैव च । एते साधा-

दिव्येसाधार-
णविधिः ।

रणामासा दिव्यानामविरोधिनः । कोशस्तु सर्वदा देयस्तुला स्यात्सार्वकालिकीति । कोश-
ग्रहणं सर्वशपथानामुपलक्षणम् । तण्डुलानां पुनर्विशेषानभिधानात्सार्वकालिकत्वम् । प्रति-
पेधमुखोऽपि न शीते तोयसिद्धिः स्यान्नोष्णकालेऽग्निशोधनम् । न प्रावृषि विषं दद्यात्प्र-
वाते न मुलां तथा । नापराहे न सन्ध्यायां न मध्याहे कदाचनेति । न शीते तोयशुद्धिः
स्यादित्यत्र शीतशब्देन हेमन्तशिशिरवर्षाणां ग्रहणम् । नोष्णकालेऽग्निशोधनमित्यत्रोष्ण-
कालशब्देन ग्रीष्मशरदोर्विधानलब्धस्यापि पुनर्निषेध आदरार्थः । प्रयोजनं तु वक्ष्यते ॥९७॥

तुला स्त्रीबालवृद्धान्धपङ्गुब्राह्मणरोगिणाम् ।

अमिर्जलं वा शूद्रस्य यवाः सप्त विपस्य वा ॥ ९८ ॥

स्त्री स्त्रीमात्रं जातिवयवस्याविशेषानादरेण । बाल आपोऽशार्द्धर्षाज्जातिविशेषानादरेण ।
वृद्धोऽशीतिकावरः । अन्यो नेत्रविकलः । पङ्गुः पादविकलः । ब्राह्मणो
अधिकारिव्य-
वस्थामाह । जातिमात्रम् । रोगी व्याधितः । एतेषां शोधनार्थं तुलैवेति नियम्यते ।
अग्निः फालस्तप्तमापश्च क्षत्रियस्य । जलमेव वैश्यस्य । वाशब्दोऽवधा-
रणे । विपस्य यवा उक्तपरिमाणाः सप्तैव शूद्रस्य शोधनार्थं भवन्ति । ब्राह्मणस्य तुलाविधा-
नात् शूद्रस्य यवाः सप्त विपस्य वेति विषविधानादमिर्जलं वेति क्षत्रियवैश्यविषयमुक्तम् ।
एतदेव स्पष्टीकृतं पितामहेन । ब्राह्मणस्य घटो देयः क्षत्रियस्य हुताशनः । वैश्यस्य सलिलं
प्रोक्तं विषं शूद्रस्य दापयेदिति । यत्तु रुपादीनां दिव्याभावस्मरणम् । सम्रतानां भृशार्तानां
व्याधितानां तपस्विनाम् । स्त्रीणां च न भवेदिव्यं यदि धर्मस्त्वपेक्षित इति तद्वृत्त्या बान्य-
तरः कुर्यादिति विकल्पनिवृत्त्यर्थम् । एतदुक्तं भवति । अवष्टम्भाभियोगेषु रुपादीनामभि-
योक्तृत्वेऽभियोज्यानामेव दिव्यमेतेषामभियोज्यत्वेऽप्यभियोक्तृणामेवं दिव्यम् । परस्परभि-
योगे तु विकल्प एव । तत्रापि तुलैवेत्यनेन वचनेन नियम्यते । तथा महापातकादिशङ्काभि-
योगे रुपादीनां तुलैवेति । एतच्च वचनं सर्वदिव्यसाधारणेषु मार्गेश्वरैश्च वैशाखेपु रुपादीनां
सर्वदिव्यसमवधाने नियामकतयार्थवत् । न च सार्वकालं स्त्रीणां तुलैवेति । स्त्रीणां च न
विषं प्रोक्तं न चापि सलिलं स्मृतम् । घटकोशादिभिस्ताप्तमन्तस्तत्त्वं विचारयेदिति विपस-
लिलव्यतिरिक्तघटकोशाभ्यादिभिः शुद्धिविधानात् । एवं बालादिष्वपि योजनीयम् । यथा
ब्राह्मणादीनामपि न सार्वकालिकस्तुलादिनियमः । सर्वेषामेव वर्णानां कोशशुद्धिर्विधीयते ।
सर्वान्येतानि सर्वेषां ब्राह्मणस्य विषं विनेति पितामहवचनात् । तस्मात्साधारणे काले बहु-
दिव्यसमवधाने तुलादिनियमार्थमेवेदं वचनम् । कालान्तरे तु तत्तत्कालविहितं सर्वेषाम् ।
तथाहि । वर्षास्वामिरेव सर्वेषाम् । हेमन्तशिशिरयोस्तु क्षत्रियादिजयाणामग्निविषयोऽधिकल्पः ।
ब्राह्मणस्य त्वमिरेव न कदाचिद्विषम् । ब्राह्मणस्य विषं विनेति प्रतिषेधात् । ग्रीष्मशरदोस्तु
सलिलमेव । येषां तु व्याधिविशेषेणाभ्यादिनिषेधः कुष्ठिनां वर्णयेदग्नि सलिलं श्वासकामि-

नाम् । पित्तश्लेष्मयतां नित्यं विपं तु परियर्जयेदिति तेषामभ्यादिकालेऽपि साधारणं तुलाद्येव दिव्यं भवति । तथा तोयमग्निर्विपं चैव दातव्यं बलिनां नृणामिति वचनाद्बुर्बलानामपि सर्वथा विधिमतिपेधादृतुकालानतिक्रमेण जातिवयोवस्थानाश्रितानि दिव्यानि देयानि ॥ ९८ ॥

महाभियोगेऽप्येतानीत्युक्तं तत्राभियोगस्य यदपेक्ष्यं महत्त्वे तदिदानीमाह

नासहस्राद्धरेत्कालं न विपं न तुलां तथा ।

पणसहस्रादर्वाह् कालं विपं तुलां वा न कारयेत् । मध्यवर्ति जलमपि । यथोक्तम् । तुलादीनि विषान्तानि गुरुष्वर्थेषु दापयेदिति । अत्र कोशस्याग्रहणम् । कोशमल्पेऽपि दापयेदित्यल्पाभियोगेऽपि तस्य स्मरणात् । एतानि चत्वारि दिव्यानि पणसहस्राद्धर्धमेव भवन्तीति । नार्वागित्यर्थः । नन्वर्वागप्यभ्यादीनि पितामहेन दर्शितानि । सहस्रे तु घटं दद्यात्सहस्राधे तपायसम् । अर्थस्यार्थे तु सलिलं तस्यार्थे तु विपं स्मृतमिति । सत्यम् । तत्रेत्थं व्यवस्था । यद्ब्रूयापहारे पातित्वं भवति तद्विषयं पितामहवचनमितरद्ब्रूयविषयं योगीश्वरवचनमिति । एतच्च वचनद्वयं स्तेयसाहसविषयम् । अपहरे तु विशेषो दर्शितः कात्यायनेनादत्तस्यापहवो यत्र प्रमाणं तत्र कल्पयेत् । स्तेयसाहसयोर्दिव्यं स्वल्पेऽप्यर्थे प्रदापयेत् । सर्वद्रव्यप्रमाणं तु ज्ञात्वा हेम प्रकल्पयेत् । हेमप्रमाणयुक्तं तु तदा दिव्यं नियोजयेत् । ज्ञात्वा संख्यां सुवर्णानां शतनाशे विपं स्मृतम् । अशीतेस्तु विनाशे वै दद्यादेव हुताशनम् । पृष्ठा नाशे जलं देयं चत्वारिंशति वै घटम् । विशदशविनाशे तु कोशपानं विधीयते । पञ्चाधिकस्य वा नाशे ततोर्धार्धस्य तण्डुलाः । ततोर्धार्धविनाशे हि स्पष्टोत्पुत्रादिमस्तकान् । ततोर्धार्धविनाशे तु लौकिक्यश्च क्रियाः स्मृताः । एवं विचारयन्नाना भर्माधर्म्यां न हीयत इति । ज्ञात्वा संख्यां सुवर्णानामित्यत्र सुवर्णशब्दः षोडश मापाः सुवर्ण इत्युक्तपरिमाणवचनः नाशशब्दश्चात्रापहववचनः । नासहस्राद्धरेत्कालमित्यत्र तु तान्त्रिकपणसहस्रं बोद्धव्यम् ।

ननु नृपद्रोहे पातके चैतानि दिव्यान्युक्तानि । तत्कर्तव्यं नासहस्राद्धरेत्कालमित्यत्राह

नृपार्थेऽप्यभिशापे च वहेयुः शुचयः सदा ॥ ९९ ॥

नृपद्रोहेपु महापातकाभियोगे च सदा ब्रह्मसंख्यामनपेक्ष्यैवैतानि दिव्यानि कुर्युरुपवासादिना शुचयः सन्तः । तथा देशविशेषोऽपि नारदनोक्तः । सभाराजकुलद्वारे देवायतनचत्तरे । निधेयो निश्चलः पूज्यो धूपमाल्यानुलेपनैरिति । निधेयो घटः । व्यवस्था च कात्यायनेनोक्ता । इन्द्रस्थानेऽभिशास्तानां महापातकिनां नृणाम् । नृपद्रोहे प्रवृत्तानां राजद्वारे प्रयोजयेत् । मातिलोम्यप्रसूतानां दिव्यं देयं चतुष्पथे । अतोऽन्येषु सभामध्ये दिव्यं देयं विदुर्गुहाः । अस्थयाधमदासानां म्लेच्छानां पापकारिणाम् । मातिलोम्यप्रसूतानां निश्चयो न तु राजानि । तत्प्रसिद्धानि दिव्यानि संशये तेषु निर्दिशेदिति । इति दिव्यमातृका ॥ ९९ ॥

एव सर्वदिव्योपयोगिनीं दिव्यमातृकामभिषायेतानीं धत्तदिदिव्यानां प्रयोगमाह

तुलाधारणविद्वद्भिरभियुक्तस्तुलाश्रितः ।

त्वमरुद्रणैः । आवाह्य तु घटे घर्म पश्चादङ्गानि विन्यसेत् । इन्द्रं पूर्वं तु संस्थाप्य प्रेतेशं दक्षिणे तथा । वरुणं पश्चिमे भागे कुबेरं चोत्तरे तथा । अन्यादिभिरुपपात्रांश्च कोणभागेषु विन्यसेत् । इन्द्रः पीतो यमः श्यामो वरुणः स्फटिकप्रभः । कुबेरस्तु सुवर्णाभो वह्निश्चापि सुवर्णभः । तथैव निश्चितिः श्यामो वायुधूर्मः मशस्पते । ईशानस्तु भवेद्रक्त एवं ध्यायेत्क्रमदिमान् । इन्द्रस्य दक्षिणे पार्श्वे वसुनाराधयेद्बुधः । घरो ध्रुवस्तथा सोम आपश्चैवानिलोऽनलः । प्रत्यूषश्च प्रभातश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः । देवेशेशानयोर्मध्ये आदित्यानां तथा गणम् । धातार्यमा च मित्रश्च वरुणोऽशुर्भगस्तथा । इन्द्रो विवस्वान्पूषा च पर्जन्यो दशमः । स्मृतः । ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरभयन्यो जयन्यजः । इत्येते द्वादशादित्या नामभिः परिकीर्तिताः । अग्नेः पश्चिमभागे तु रुद्राणामयनं विदुः । वीरभद्रश्च शम्भुश्च गिरिशश्च महायशः । अजैकपादहिर्बुध्नयः पिनाकी चापराजितः । भुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च विशांपतिः । स्थाणुर्मयश्च भगवान् रुद्रास्त्वेकादश स्मृताः । प्रेतेशरक्षोमध्ये तु मातृस्थानं प्रकल्पयेत् । ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा । वाराही चैव माहेंद्री चामुण्डा गणसंयुता । निश्चितेरुत्तरे भागे गणेशायतनं विदुः । वरुणस्योत्तरे भागे मरुतां स्थानमुच्यते । गगनः स्पर्शनो वायुरनिलो मांस्तथा । प्राणः प्राणेशजीवौ च मरुतोऽष्टौ प्रकीर्तिताः । धटस्योत्तरभागे तु दुर्गामावाहयेद्बुधः । एतासां देवतानां तु स्वनाम्ना पूजनं विदुः । भूपावसानं धर्माय दत्त्वा चार्घ्यादिकं क्रमात् । अर्घ्यादिपश्चादङ्गानां भूपान्तमुपकल्पयेत् । गन्धादिकां नैवेद्यान्तां परिचर्यां प्रकल्पयेदिति । अत्र च तुला पताकाध्वजालङ्कृतां विधाय तस्यामेहो-
हीति मन्त्रेण धर्ममावाह्य धर्मायार्घ्यं कल्पयामि नम इत्यादिना प्रयोगेणार्घ्यपाद्याचमनीयमधुपर्काचमनीयलानवस्त्रयज्ञोपवीताचमनीयमुकुटकटादिभूपान्तं दत्त्वा इन्द्रादीनां दुर्गान्तानां प्रणवाद्यैः स्वनामभिश्चतुर्थ्यन्तैरर्घ्यादिभूपान्तं पदार्थानुसमयेन दत्त्वा धर्माय गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यानि दत्त्वा इन्द्रादीनां गन्धादीनि पूर्ववदद्यात् । गन्धपुष्पाणि च घटपूजायां रक्तानि कार्याणि । यथाह नारदः । रक्तैर्गन्धैश्च माल्यैश्च दध्यपूपास्ततादिभिः । अर्चयेत्तु घटं पूर्वं ततः शिष्टास्तु पूजयेदिति । इन्द्रादीनां तु विशेषानभिधानाद्यधालाभं रक्तैरन्यैर्वा पूजनमिति पूजाक्रमः । एतच्च सर्वं प्राङ्निवाकः कुर्यात् । यथोक्तम् । प्राङ्निवाकस्ततो विप्रो वेदवेदाङ्गपारगः । श्रुतवृत्तोपसंपन्नः शान्तचित्तो विमत्सरः । सत्यसन्धः शुचिर्दक्षः सर्वज्ञा-
णिहिते रतः । उपोषितः शुद्धतासाः कृतदन्तानुधावनः । सर्वासां देवतानां च पूजां कुर्याद्यथाविधि । तथा । ऋत्विग्मिश्रतुभिश्चतसृषु दिक्षु लौकिकाग्नौ होमः कार्यः । यथाह । चतुर्दिक्षु तथा होमः कर्तव्यो वेदपारगैः । आज्येन हविषा चैव समिद्धिर्होमसाधनैः । सावित्र्या प्रणवेनाथ स्वाहान्तेनैव होमयेत् । प्रणवादिकां गायत्रीमुच्चार्य पुनः स्वाहाकारान्तं प्रणवमुच्चार्य समिदाज्यचरुन्मस्येकमष्टोत्तरशतं जुहुयादित्यर्थः । एवं हवनान्तां देवपूजां विधायानन्तरमभियुक्तमर्थं वक्ष्यमाणमन्त्रसहितं पत्रे लिखित्वा तत्पत्रं शोधय शिरीगंतं कुर्यात् । यथाह । यथार्थमभियुक्तः । स्यादलिखित्वा तं तु पत्रके । मन्त्रेणानेन सहितं तत्कार्यं तु शिरीगतम् । मन्त्रश्चायम् । आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूभिरापो हृदयं यमश्च । अहश्च रा-

त्रिंश उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् । एतच्च धर्मावाहनादि शिरसि पञ्जारोप-
णान्तमनुष्ठानकाण्डं सर्वदिव्यसाधारणम् । यथोक्तम् । इमं मन्त्रविधिं कृत्स्नं सर्वदिव्येषु
योजयेत् । आवाहनं च देवानां तथैव परिकल्पयेदिति । अनन्तरं प्राङ्निवाको घटमामन्त्र-
येत् । घटमामन्त्रयेच्चैव विधिनानेन शास्त्रविदिति स्मरणात् । मन्त्राश्च दर्शिताः । त्वं घट
ब्रह्मणा सृष्टः परीक्षार्थं दुरात्मनाम् । धकाराद्धर्ममूर्तिस्त्वं टकारात्कुटिलं नरम् । धृतो भाव-
यसे यस्माद्धटस्तेनाभिधीयसे । त्वं वेत्सि सर्वजन्तूनां पापानि सुरुतानि च । त्वमेव देव
जानीषे न विदुर्यानि मानवाः । व्यवहाराभिशास्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति । तदेनं संशया-
दस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसीति । शोध्यस्तु त्वं तुले इत्यादिना पूर्वोक्तेन मन्त्रेण तुलामामन्त्रयेत् ।
अनन्तरं प्राङ्निवाकः शिरोगतपत्रकं शोध्य यथास्वानं निवेद्य च घटमारोपयति । पुनरा-
रोपयेत्तस्मिन् स्थित्वावस्थितपत्रकमिति स्मरणात् । आरोपितं च विनाडीपञ्चकं यावत्त-
थैवावस्थापयेत् । तत्कालपरीक्षां च ज्योतिःशास्त्राभिज्ञः कुर्यात् । ज्योतिर्विद्ब्राह्मणः श्रेष्ठः
कुर्यात्कालपरीक्षणम् । विनाड्यः पञ्च विज्ञेयाः परीक्षाकालकोविदैरिति स्मरणात् । दशगुर्व-
क्षरोच्चारणकालः प्राणः । पद्माणा विनाडी । उक्तं च । दशगुरुवर्णः प्राणः षट् प्राणाः स्या-
द्दिनाडिका तासाम् । पट्टघा घटी घटीनां पट्टघाहोरात्र उक्तश्च । त्वाग्निभिर्दिनैर्मास इति । तस्मिन्
काले शुद्धचशुद्धिपरीक्षणार्थं शुचयः पुरुषा राज्ञा नियोक्तव्याः । ते च शुद्धचशुद्धी कथय-
न्ति । यथोक्तं पितामहेन । साक्षिणां ब्राह्मणः श्रेष्ठा यथादृष्टार्थवादिनः । ज्ञानिनः शुचयो-
ऽलुब्धा नियोक्तव्या नृपेण तु । शंसन्ति साक्षिणः श्रेष्ठाः शुद्धचशुद्धी नृपे तदेति । शुद्धचशु-
द्धिनिर्णयकारणं चोक्तम् । तुलितो यदि वर्धेत स शुद्धः स्यान्न संशयः । समो वा हीयमानो
वा न स शुद्धो भवेन्नर इति । यत्तु पितामहवचनम् । अल्पदोषः समो ज्ञेयो बहुदोषस्तु
हीयत इति । तत्र यद्यभियुक्तस्यार्थस्याल्पत्वं बहुत्वं च न दिव्येनावधारयितुं शक्यते तथापि
सकृदमतिपूर्वत्वेनाल्पत्वमसकृन्मतिपूर्वत्वेन च महत्त्वमिति दण्डप्रायश्चित्ताल्पत्वमहत्त्वमव-
धार्यते । यदा चानुपलक्ष्यमाणदृष्टकारण एव कक्षादीनां छेदो भङ्गो वा भवति तदाप्यशुद्धि-
रेव । कक्षच्छेदे तुलाभङ्गे घटकर्कटयोस्तथा । रज्जुच्छेदेऽक्षभङ्गे वा तथैवाशुद्धिमादिशेदिति
स्मरणात् । कक्षं शिक्यतलम् । कर्कटौ तुलान्तयोः शिक्याधारावीपद्वकावायसकीलकौ कर्कट-
शृङ्गसन्निभौ । अक्षः पादस्तम्भयोरुपरि निविष्टस्तुलाधारपट्टः । यदातु दृश्यमानकारणरु
एषां भङ्गस्तदा पुनरारोपयेत् । शिक्यादिच्छेदभङ्गेषु पुनरारोपयेन्नरमिति स्मरणात् । ततश्च
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान्दाक्षिणाभिश्च तोषयेत् । एवं कारयिता राजा भुक्त्वा भोगान्मनोरमान् ।
महतीं कीर्तिमाप्नोति ब्रह्मभूयाय कल्पते । यदा तत्कलक्षणं घटं तथैव स्थापयितुमिच्छति तदा
वायसास्युपवातनिरासार्यं कषायादिसहितां शालां कुर्यात् । विशालामुन्नतां शुभ्रां घटशालां
तु कारयेत् । यत्रस्था नोपहन्येत श्वभिश्चाण्डालत्रायसैः । तत्रैव लोरुपालादीन् सर्वान् दिक्षु
निवेशयेत् । त्रिसन्ध्यं पूजयेदेतान् गन्धमाल्यानुलेपैः । कषाट्बीजसंयुक्तां परिचारकरत्नि-
ताम् । मृत्पानीयाग्निसंयुक्तामग्न्यां कारयेन्नृप इति स्मरणात् । बीजानि यवमीसादीनाम् ।
॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ इति घटविधिः ॥

करौ विमृदितब्रीहेर्लक्षयित्वा ततो न्यसेत् ।

सप्ताश्वत्थस्य पत्राणि तावत्सूत्राणि वेष्टयेत् ॥ १०३ ॥

दिव्यमातृकोक्तसाधारणधर्मेषु सत्सु तुलानिधानोक्तधर्मावाहनादिशिरःपत्रारोपणान्ते
 इदानीं क्रमप्रा- च विध्यन्ते सत्ययमश्रिंविधौ विशेषः । विमृदितब्रीहिर्विमृदितां विर्यापिता,
 सममिदिव्यमाह । ब्रीहयः कराम्यां येनासौ विमृदितब्रीहिस्तस्य करौ लक्षयित्वा तिलकालक-
 ग्रणकिणादिस्थानेष्वलक्तकरसादिनाङ्कयित्वा । यथाह नारदः । हस्तक्षतेषु सर्वेषु कुर्याद्धस-
 पदानि त्विति । अनन्तरं सप्ताश्वत्थस्य पर्णानि हस्तयोरञ्जलीकृतयोर्न्यसेत् । पत्रैरञ्जलि-
 मापूर्य आश्वत्थैः सप्तभिः समैरिति स्मरणात् । तानि च हस्तसहितानि सूत्रेण तावद्वेष्ट-
 येत् । यावन्त्यश्वत्थपर्णानि सप्तकृत्वो वेष्टयेदित्यर्थः । सूत्राणि च सप्त शुक्रानि भवन्ति । वे-
 ष्टयीत सितैर्हस्तौ सप्तभिः सूत्रतन्तुभिरिति नारदवचनात् । तथा सप्त शमीपत्राणि सप्तैव
 दूर्यापर्णानि चाक्षतांश्च दध्यक्तानक्षतांश्चाश्वत्थपत्राणामुपरि विन्यसेत् । सप्त पिप्पलपत्राणि
 शमीपत्राण्यधाक्षताम् । दूर्यायाः सप्त पत्राणि दध्यक्तांश्चाक्षताम्यसेदिति स्मरणम् । कुसुमा-
 नि च विन्यसेत् । सप्त पिप्पलपत्राणि अक्षतान्मुमनो वधि । हस्तयोर्निक्षिपेत्तत्र सूत्रेणावे-
 ष्टनं तथेति पितामहवचनात् । मुमनसः पुष्पाणि । यदपि स्मरणम् । अयस्तप्तं तु पाणिभ्या-
 मर्कपत्रैस्तु सप्तभिः । अन्तर्हितं रहःशुद्धमदग्धः सप्तमे पद इति तदप्यश्वत्थपत्रामात्रे अर्कप-
 त्रनिर्णयं वेदितव्यम् । अश्वत्थपत्राणां पितामहप्रशंसावचनेन मुख्यत्वावगमात् । पिप्पलाज्जा-
 यते वक्त्रिः पिप्पलो घृतराट् स्मृतः । अतस्तस्य तु पत्राणि हस्तयोर्विन्यसेद्बुध इति ॥ १०३ ॥

त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि पावक ।

साक्षिवत्पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्यं कवे मम ॥ १०४ ॥

अग्ने त्वं सर्वभूतानां जरायुजाण्डनखेदजोद्विज्जानामन्तःशरीराम्पन्तरे चरसि उपपु-
 क्तुराग्निमि- क्ताग्रपानादीनां पावकत्वेन वर्तते । पावक शुद्धिहेतोः । कवे क्रान्तद-
 न्नग्रमाह । क्षिन् । साक्षिवत्पुण्यपापेभ्यः सत्यं ब्रूहि । पुण्यपापेभ्य इति ह्यवलोपे
 पञ्चमी । पुण्यपापान्यपेक्ष्य सत्यं ब्रूहि दर्शयेत्यर्थः । अयःपिण्डे त्रिभिस्तापैः संतप्ते
 सन्दंशेन पुरतःआनीते कर्ता पश्चिममण्डले प्राप्नुवन्तिष्ठन् अनेन मन्त्रेणाग्निं अभिग-
 न्नयेत् । यथाह नारदः । अग्निवर्णमयःपिण्डं सस्फुलिङ्गं गुराडितम् । तापे तृतीये संताप्य
 ब्रूयात्सत्यपुरस्कृतमिति । अस्वार्थः । लोहशुद्धचर्षं मुतप्तं लोहपिण्डमुदके निक्षिप्य पुनः
 संताप्योदके निक्षिप्य तृतीये तापे संताप्य सन्दंशेन गृहीत्वा पुरतःआनीते सत्यपुरस्कृतं सत्य-
 शब्दयुक्तं त्वमग्ने सर्वभूतानामित्यादिमन्त्रं कर्ता ब्रूयादिति । प्राड्विवाकस्तु मण्डलभूमागाद-

१ तावत्सूत्रेण श्रेष्ठोपेक्षितं पाठान्तरम् । तावतां सूत्राणां सप्ताहारास्तावत्सूत्रं तेन तत्तत्सूत्रं गच्छेत् २
 २ योरेत्यर्थ इति मदनः ॥

शिणप्रदेशे लौकिकमग्निमुपसमाधाय अग्नये पावकाय स्वाहेति आज्येनाष्टोत्तरशतवारं जुहु-
यादग्नौ । घृतमष्टोत्तरं शतमिति स्मरणात् । हुत्वा च तस्मिन्नग्रावयःपिण्डं प्रक्षिप्य तस्मि-
स्ताप्यमाने धर्मावाहनादिहवनान्तं पूर्वोक्तविधिं विधाय तृतीये तापे वर्तमाने अयःपिण्डमग्नि-
मेभिर्मन्त्रैरभिमन्त्रयेत् । त्वमग्ने वेदाश्चत्वारस्तत्त्वं च यज्ञेषु हूयसे । त्वं मुखं सर्वदेवानां त्वं-
मुखं ब्रह्मवादिनाम् । जठरस्थो हि भूतानां ततो वेत्ति शुभाशुभम् । पापं पुनासि वै यस्मात्त-
स्मात्पावक उच्यसे । पापेषु दर्शयात्मानमग्निष्मान् भव पावक । अथवा शुद्धभावेपु शीतो
भव हुताशन । त्वमग्ने सर्वदेवानामन्तश्चरसि साक्षिवत् । त्वमेव देव जानीये न विदुर्यानि
मानवाः । व्यवहाराभिश्चस्तोऽयं मानुषः शुद्धिभिच्छति । तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्ह-
सीति ॥ १०४ ॥

तस्येत्युक्तवतो लौहं पञ्चाशत्पलिकं समम् ।

अमिवर्णं न्यसेत्पिण्डं हस्तयोरुभयोरपि ॥ १०५ ॥

अपिच । तस्य कर्तुरित्युक्तवतस्त्वमग्ने सर्वभूतानामित्याद्यभिमन्त्रणं कृतवतो लौहं लोह-
विकारं पिण्डं पञ्चाशत्पलिकं पञ्चाशत्पलसम्मितं सममस्त्ररहितम् । सर्वैश्च समं घृतं शृङ्गं
च तथाष्टाङ्गुलामम् । अस्त्रहीनं समं कृत्वा अष्टाङ्गुलमयामयम् । पिण्डं तु तापयेदग्नौ
पञ्चाशत्पलिकं सममिति पितामहस्मरणात् । अमिवर्णमग्निस्त्रयशुभयोर्हस्तयोरश्वत्थपत्रदधि-
दूर्वाद्यन्तरितयोन्यसेत् निसिपेत्प्राङ्निवाकः ॥ १०५ ॥

स तमादाय सप्तैव मण्डलानि शनैर्ब्रजेत् ।

ततः किं द्रव्यं-
दित्यत आह । स पुरुषस्तसं लोहपिण्डं अञ्जलिना गृहीत्वा सप्तमण्डलानि शनैर्ब्रजेत् ।
एवकारेण मण्डलेष्वेव पदन्यासं मण्डलानतिक्रमणं च दर्शयति । यथाह

पितामहः । न मण्डलमतिक्रामेन्नाप्यर्वाक् स्थापयेत्पदमिति ।

सप्तैव मण्डलानि शनैर्ब्रजेदित्युक्तं तत्रैकैकं मण्डलं किं प्रमाणं मण्डलयोरन्तरं च क्रियत्प्रमाणकमन्यत आह

षोडशाङ्गुलकं ज्ञेयं मण्डलं तावदन्तरम् ॥ १०६ ॥

षोडश अङ्गुलानि यस्य तत् षोडशाङ्गुलकम् । षोडशाङ्गुलप्रमाणं मण्डलं बोद्धव्यम् ।
मण्डलयोरन्तरं मध्यं च तावदेव । षोडशाङ्गुलकमेव सप्त मण्डलानि ब्रजेदिति वदता प्रथम-
मवस्थानमण्डलमेकमुक्तं अतश्चाष्टमण्डलानि षोडशाङ्गुलकानि मण्डलान्तराणि तु सप्त ताव-
त्प्रमाणानि । एतदेव नारदेन परिसंख्यायोक्तम् । द्वात्रिंशदङ्गुलं प्राहुर्मण्डलान्मण्डलान्त-
रम् । अष्टाभिर्मण्डलैरेवमङ्गुलानां शतद्वयम् । चत्वारिंशत्सप्तमधिकं भूमेरङ्गुलमानत इति ।
अयमर्थः । अवस्थानमण्डलात्षोडशाङ्गुलान्मण्डलान्तरमन्यन्मण्डलम् । द्वितीयाद्येकमेकं द्वा-
त्रिंशदङ्गुलं सान्तरालं तदेवमवस्थानमण्डलं षोडशाङ्गुलम् । गन्तव्यानि च सप्त मण्डलानि
सान्तरालानि द्वात्रिंशदङ्गुलान्येवमष्टाभिर्मण्डलैश्चत्वारिंशदधिकं शतद्वयं भूमेरङ्गुलमानतोऽङ्गु-

लमानमिति । सार्वविभक्तिकस्ततिः । अस्मिन्स्तु पक्षेऽवस्थानमण्डलं षोडशाङ्गुलं विधाय
 द्वात्रिंशदङ्गुलप्रमाणानां सप्तानां सान्तरालमण्डलभूभागानामेकमेकं भूभागं द्विधा विभ-
 ज्यान्तरालभूभागान् षोडशाङ्गुलप्रमाणान् विहाय मण्डलभूभागेषु द्विषोडशाङ्गुलप्रमाणेषु ग-
 न्त्पदप्रमाणानि सप्त मण्डलानि कार्याणि । यथा तेनैवोक्तम् । मण्डलस्य प्रमाणं तु कुर्यात्त-
 त्पदसंभितमिति । यत्तु पितामहेनोक्तम् । कारयेन्मण्डलान्यष्टौ पुरस्तान्नवमं तथा । आग्नेयं म-
 ण्डलं चाद्यं द्वितीयं वारुणं स्मृतम् । तृतीयं वायुदैवत्यं चतुर्थं यमदैवतम् । पञ्चमं त्विन्द्र-
 दैवत्यं षष्ठं कौबेरमुच्यते । सप्तमं सोमदैवत्यं सावित्रं त्वष्ट्रं तथा । नवमं सर्वदैवत्यमिति
 दिव्यविदो विदुः । द्वात्रिंशदङ्गुलं प्राहुर्यमण्डलान्मण्डलान्तरम् । अष्टाभिर्मण्डलैरेवमङ्गुलानां
 शतद्वयम् । पदपञ्चाशत्सप्तमधिक भूमेस्तु परिकल्पना । कर्तुः पदसप्तं कार्यं मण्डलं तु प्रमाण-
 तः । मण्डले मण्डले देयाः कुशाः शास्त्रप्रचोदिता इति तन्नवमं सर्वदैवत्यमपरिमिताङ्गुलप्र-
 माणं मण्डलं विहायाष्टाभिर्मण्डलैरेष्टाभिश्चान्तरालैः प्रत्येकं षोडशाङ्गुलप्रमाणैरङ्गुलानां पदप-
 ञ्चाशदधिकं शतद्वयं संपद्यते । तत्रापि गन्तव्यानि सप्तैव मण्डलानि । यतः प्रथमे तिष्ठति
 नवमे सिपतीति न विरुद्धते अङ्गुलप्रमाणं च । तिर्यग्यवोदराण्यष्टावूर्ध्वा वा ग्रीहयस्त्रयः ।
 प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं यितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः । हस्ते यितस्तिर्द्द्वितयं दण्डो हस्तचतुष्टयम् । तत्सह-
 स्रद्वयं क्रोशो योजनं तच्चतुष्टयमिति बोद्धव्यम् ॥ १०६ ॥

सप्त मण्डलानि गत्वा किं कर्तव्यमिति आह

सुक्ताग्निं मृदितग्रीहिरदग्धः शुद्धिमाप्नुयात् ।

अष्टमे मण्डले स्थित्वा नवमे मण्डले अग्नितप्तमयःपिण्डं त्यक्त्वा कराभ्यां ग्रीहीन्मृदयि-
 त्वा अदग्धहस्तश्चेच्छुद्धिमाप्नुयात् । दग्धहस्तश्चेदशुद्ध इत्यर्थे सिद्धम् । यस्तु सप्त्रासात्प्रस्त-
 लम् हस्ताभ्यामन्यत्र दहते तथाप्यशुद्धो न भवति । यथाह कात्यायनः । प्रस्वलन्नग्निश-
 स्तश्चेत्स्थानादन्यत्र दहते । अदग्धं तं विदुर्दंवास्तस्य भूयोऽपि दापयेदिति ॥

अन्तरा पतिते पिण्डे संदेहे वा पुनर्हरेत् ॥ १०७ ॥

यदा गच्छतोऽन्तराष्टममण्डलादवर्गमेव पिण्डः पतति दग्वादग्धत्वे वा संशयस्तदा पुनर्ह-
 रेदित्यर्थमाप्तमुक्तम् । अथ नायमनुष्ठानकमः । पूर्वेषुभूतशुद्धिं विधाय परेषुमण्डलानि य-
 थाशास्त्रं निर्माय मण्डलाधिदेवताश्च मन्त्रैस्तत्र तत्र संपूज्याग्निगुप्तसमाधाय शान्तिहोमं
 निर्वर्त्य उपोषितस्य आतस्यार्द्रवाससः पश्चिमे मण्डले तिष्ठतो ग्रीहिमर्दनादिकं करसंस्कारं
 विधाय प्रतिज्ञापत्रं समन्त्रकं कर्तुः शिरसि बध्वा प्राड्विवाकस्तृतीये तापेऽग्निमभिमुख्य त-
 त्समयःपिण्डं सन्दर्शेन गृहीत्वा कर्त्रेभिर्मन्त्रितं तस्याङ्गलौ निदध्यात् । सोऽपि मण्डलानि स-
 त गत्वा नवमे मण्डले प्रसिप्यादग्धः शुद्धो भवतीति ॥ १०७ ॥ इत्यग्निविधिः ।

सत्येन माभिरक्ष त्वं वरुणेत्यभिशाप्य कम् ।

नाभिदग्धोदकस्थस्य गृहीत्वोरु जलं विशेत् ॥ १०८ ॥

हे वरुण सत्येन मामभिरक्ष त्वमित्यनेन मन्त्रेण कमुदकममिश्राप्याभिमन्त्र्य नाभिद-
घ्नोदकस्थस्य नाभिप्रमाणोदकस्थितस्य पुरुषस्योरु गृहीत्वा शोध्यो जलं प्रविशेत् जले
निमज्जेत् । एतच्च वरुणपूजायां सत्याम् । गन्धमाल्यैः सुरभिभिर्मधुसूरीरघू-
तादिभिः । वरुणाय प्रकुर्वीत पूजामादौ समाहित इति नारदस्मरणात् । तथा
साधारणधर्मेण धर्मावाहनादिसकलदेवतापूजाहोमसमन्त्रकप्रतिज्ञापत्रशिरोनि-
वेशनान्तेषु सत्सु च । तथा । तोय त्वं प्राणिनां प्राणः सृष्टेराद्यं तु निर्मितम् । शुद्धेश्च कार-
णं प्रोक्तं द्रव्याणां देहिनां तथा । अतस्त्वं दर्शयात्मानं शुभाशुमपरीक्षण इति माद्विवाके-
गोदकाभिमन्त्रणे कृते शोध्यः सत्येन माभिरक्ष त्वं वरुणेत्युदकं प्रार्थयते । उदकस्थानानि
च नारदेनोक्तानि । नदीषु तनुवेगासु सागरेषु वहेषु च । हृदेषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु
चेति । तथा पितामहेनापि । स्थिरतोये नियजेत्तु न ग्राहिणि न चारुपके । तृणशैवालरहिते
जलौकामस्त्यर्वाजिते । देवखातेषु यत्तोयं तस्मिन् कुर्याद्विशोधनम् । आहार्यं वर्जयेन्नित्यं
शीघ्रगामु नदीषु च । आविशेन्नसलिले नित्यमूर्मिपङ्कविवर्जित इति । आहार्यं तडागादिभ्य
आहृतं ताम्रकटाहादिक्षिप्तं जलम् । नाभिप्रमाणोदकस्थश्च यज्ञियवृक्षोद्भवां धर्मस्थूणामवष्ट-
भ्य प्राञ्चुस्तिष्ठेत् । उदके प्राञ्चुस्तिष्ठेद्धर्मस्थूणां प्रगृह्य चेति स्मरणात् ॥ १०८ ॥

समकालमिष्टं मुक्तमानीयान्यो जवी नरः ।

गते तस्मिन्निमग्राङ्गं पश्येच्चेल्लुद्धिमाप्नुयात् ॥ १०९ ॥

निमज्जनसमकालं गते तस्मिन् जविन्येकस्मिन्पुरुषे अन्यो जवी शरपातस्थानस्थितः पूर्व-
मुक्तमिष्टमानीय जले निमग्राङ्गं यदि पश्यति तदा स शुद्धो भवति । एतदुक्तं
भवति । त्रिषु शरेषु मुक्तेष्वेको वेगवान् मध्यमशरपातस्थानं गत्वा तमा-
दाय तत्रैव तिष्ठति । अन्यस्तु पुरुषो वेगवान् शरमोक्षस्थाने तोरणमूले ति-
ष्ठति । एवं स्थितयोस्तयोस्तृतीयस्यां करतालिकायां शोध्यो निमज्जति । तत्समकालमेव तो-
रणमूलस्थितोऽपि द्रुततरं मध्यमशरपातस्थानं गच्छति । शरग्राही च तस्मिन्प्राप्ते द्रुततरं
तोरणमूलं प्राप्यान्तर्जलगतं यदि न पश्यति तदाऽशुद्धो भवतीति । एतदेव स्पष्टोक्तं पिता-
महेन । गन्तुश्चापि च कर्तुश्च समं गमनमज्जनम् । गच्छेतोरणमूलात्तु लक्ष्यस्थानं जवी नरः
तस्मिन्गते द्वितीयोऽपि वेगादादाय सायकम् । गच्छेतोरणमूलं तु यतः स पुरुषो गतः ॥
आगतस्तु शरग्राही न पश्यति यदा जले । अन्तर्जलगतं सम्पत्कदा शुद्धिं विनिर्दिशेदिति ।
जविनोश्च पुरुषयोर्निर्धारणं कृतं नारदेन । पञ्चाशतो घावकानां यौ स्यातामधिकौ जवे । तौ
च तत्र नियोक्तव्यौ शरानयनकारणादिति । तोरणं च निमज्जनसमीपस्थाने समे शोध्यकर्ण-
प्रमाणोच्छिन्नं कार्यम् । गत्वा तु तज्जलस्थाननटे तोरणमुच्छ्रितम् । कुर्वीत कर्णमात्रं तु भूमि-
भागे समे शुचाविति नारदस्मरणात् शरत्रयं वैणवं च धनुर्मङ्गलद्रव्यैः श्वेतपुष्पादिभिः प्रथमं
संपूजयेत् । शरान् संपूजयेत्पूर्वं वैणवं च धनुस्तथा । मङ्गलैर्धूपपुष्पैश्च ततः कर्म समाचरे-

दिति पितामह्यचनात् । धनुषः प्रमाणं लक्ष्यस्थानं च नारदेनोक्तम् । क्रूरं धनुः सप्तशतं
 मध्यमं पट्शतं स्मृतम् । मन्दं पञ्चशतं ज्ञेयमेपज्ञेयो धनुर्विधिः । मध्यमेन तु चापेन प्रक्षिपेच्च
 शरत्रयम् । हस्तानां तु शते सार्धं लक्षं रुद्ध्वा विषक्षणः । न्यूनाधिके तु दोषः स्यात्स्तिप-
 तः सांयकांस्तपेति । अङ्गुलानां सप्ताधिकं शतं सप्तशतं क्रूरं धनुः एवं पट्शतं पञ्चशतं च
 एवं चैकादशाङ्गुलाधिकं हस्तचतुष्टयं क्रूरस्य धनुषः प्रमाणम् । मध्यमस्य दशाङ्गुलाधिकम् ।
 मन्दस्य नवाङ्गुलाधिकमित्युक्तं भवति । शराश्रानायसाया वैणवाः कार्याः । शराश्रानायसा-
 आस्तु प्रकुर्वीत विशुद्धये । षण्काण्डमयांश्चैव क्षेप्ता तु सुदृढं क्षिपेदिति स्मरणात् । क्षेप्ता तु
 क्षत्रियस्तद्वृत्तिर्वा ब्राह्मणः सोपवासो नियोज्यः । यदाह । क्षेप्ता च क्षत्रियः प्रोक्तस्तद्वृ-
 त्तिर्ब्राह्मणोऽपि वा । अक्रूरद्वयः शान्तः सोपवासस्ततः क्षिपेदिति । त्रिषु मुक्तेषु मध्यमः
 शरो ब्राह्मणः । तेषां च प्रेषितानां च शराणां शास्त्रबोदनात् । मध्यमस्तु शरो ब्राह्मणः पुरुषेण
 बलीयसेति यचनात् । तत्रापि पतनस्थानादानेतज्यो न सर्पणस्थानात् । शरस्य पतनं ब्राह्मणं
 सर्पणं तु विषर्जयेत् । सर्पन् सर्पन् शरो यायाहूराहूतरं यत इति यचनात् ॥ चाते च भक्षय-
 ति विषमादिदेशे च शरमोक्षो न कार्यः । इपुं नं प्रक्षिपेद्विद्वान्मारुते चातिवायति । विषमे
 भूमदेशे च वृक्षस्थानसमाकुले । तृणगुल्मलतावल्लीपङ्कपाणसंयुतइति पितामह्यचनात् निम-
 ग्नाङ्गं पर्येक्षेच्छृङ्गिमागुयादिति पदता उन्मज्जिताङ्गस्याशुद्धिर्दिशिता । स्थानान्तरगमने चाशु-
 द्धिः पितामहेनोक्ता । अन्यथा न विशुद्धिः स्यादेकाङ्गस्यापि दर्शनादिति स्थानाद्धान्यत्र गम-
 नाद्यस्मिन्पूर्वं निवेशित इति । एकाङ्गस्यापि दर्शनादिति च कर्णोद्यभिप्रायेण । शिरोमानं
 तु दृश्येत न कर्णो नापि नासिका । अप्सु प्रवेशने यस्य शुद्धं त्वमपि निर्दिशेदिति विशेषा-
 भिधानात् । अयमत्र प्रयोगक्रमः । उक्तलक्षणजलाशयसन्निधावुक्तलक्षणं तोरणं विधाय उ-
 क्तममाणे देशे लक्ष्यं निधाय तोरणसन्निधौ सशरं धनुः संपूज्य जलाशये वरुणमावाह्य पूज-
 यित्वा तत्तीरे धर्मादींश्च देवान् हवनान्तमिष्ट्वा शोध्यस्य शिरसि प्रतिज्ञापत्रमाप्य प्राङ्निवा-
 को जलमभिमन्त्रयेत् । तोय त्वं प्राणिनां प्राण इत्यादिना मन्त्रेण । अथ शोध्यः सत्येनेत्या-
 दिना मन्त्रेण जलमभिमन्त्र्य गृहीतस्थण्डस्य नाभिमात्रोदकावस्थितस्य बलीयसः पुरुषस्य
 पुरुषस्य सर्षापमुपसर्पति । अथ शरेषु त्रिषु मुक्तेषु मध्यमशरपातस्थाने मध्यमशरं गृहीत्वा
 जवन्येकस्मिन्पुरुषे स्थिते अन्यस्मिंश्च तोरणमूले स्थिते प्राङ्निवाकेन तालत्रये दत्ते युगपद-
 मनमज्जनमथ शरानयनमिति ॥ १०९ ॥ इत्युदकविधिः ।

त्वं विष ब्रह्मणः पुत्रः सत्यधर्मे व्यवस्थितः ।

त्रायस्वास्मादभीशापात्सत्येन भव मेऽमृतम् ॥ ११० ॥

एवमुक्त्वा विषं शार्ङ्गं भक्षयेद्धिमशैलजम् ।

अस्य वेगैर्विना जीर्येच्छृङ्गि तस्य विनिर्दिशेत् ॥ १११ ॥

त्वं विपेत्यादिमन्त्रेण विषमभिमन्त्र्य कर्ता विषं हिमशैलजं शृङ्गप्रभवं भक्षयेत् । तच्च

भक्षितं यस्य विषं वेगैर्विना जीर्यति स शुद्धो भवति । विषवेगो नाम घातोर्धोत्वन्तरप्राप्तिः ।
 धातोर्धोत्वन्तरप्राप्तिर्विषवेग इति स्मृत इति वचनात् । घातवश्च त्वमसृङ्गा-
 समेदोस्थिमज्जाशुक्राणीति सप्त । एवं च सप्तैव विषवेगा भवन्ति । तेषां च
 लक्षणानि पृथगेव विपतन्त्रे कथितानि । वेगो रोमाञ्चमाद्यो रचयति विपजः
 स्वेदवक्रोपशोषौ तस्योर्ध्वस्तत्परी द्वौ वपुषि जनयतो वर्णमेदमवेपी । यो वेगः पञ्चमोऽसौ
 नयति विवशातां कण्ठभङ्गं च हिक्कां पष्ठो निःश्वासमोहौ वितरति च मूर्ति सप्तमो भक्षकस्येति ।
 अत्र च महादेवस्य पूजा कर्तव्या । यथाह नारदः । दद्याद्विषं सोपवासो देवब्राह्मणसन्निधौ ।
 धूपोपहारमन्त्रैश्च पूजयित्वा महेश्वरमिति । प्राङ्निवाकः कृतोपवासो महादेवं पूजयित्वा तस्य
 पुरतो विषं व्यवस्थाप्य धर्मादिपूजां हवनान्तां विधाय प्रतिज्ञापत्रं शोध्यस्य शिरसि निधाय
 विषमभिमन्त्रयते । त्वं विष ब्रह्मणा सृष्टं परीक्षार्थं दुरात्मनाम् । पापानां दर्शयात्मानं शुद्धा-
 नाममृतं भव । मृत्युमूर्ते विष त्वं हि ब्रह्मणा परिनिर्मितम् । त्रायस्त्वेनं नरं पापात्सत्येना-
 स्यामृतं भवेति । एवमभिमन्त्र्य दक्षिणाभिमुखाय स्थिताय दद्यात् । नारदवचनात् । द्विजानां
 सन्निधावेव दक्षिणाभिमुखे स्थिते । उदन्मुखः प्राञ्मुखो वा विषं दद्यात्समाहित इति । विषं
 च वत्सनाभादि ग्राह्यम् । शृङ्गिणो वत्सनामस्य हिमजस्य विषस्य वेति पितामहवचनात् ।
 ब्रह्मर्षिणि च तथैवोक्तानि । चारितानि च जीर्णानि कृत्रिमाणि तथैव च । भूमिजानि च
 सर्वाणि विषाणि परिवर्जयेदिति । नारदेनापि । भृष्टं च चारितं चैव धूपितं मिश्रितं तथा ।
 कालकूटमलाष्ट्रं च विषं यत्नेन वर्जयेदिति । कालश्च नारदेनोक्तः । तोलयित्वेप्सितं काले देयं
 तद्वि हिमागमे । नापराह्णे न मध्याह्णे न सन्ध्यायां तु धर्मविदिति । कालान्तरे तूक्तप्रमाणा-
 दल्पं देयम् । वर्षे चतुर्थया मात्रा ग्रीष्मे पञ्चयवा स्मृता । हेमन्ते सा संस्यवा शरदरूपा
 ततोऽपि हीति स्मरणात् । अत्येति पञ्चवेत्यर्थः । हेमन्तग्रहणेन शिशिरस्यापि ग्रहणम् ।
 हेमन्तशिशिरयोः समासेनेति श्रुतेः । वसन्तस्य च सर्वदिन्यसाधारणत्वात्तत्रापि सप्त यवा
 विषं च घृतहृतं देयम् । नारदवचनात् । विषस्य पलपद्भागो द्वागो विंशतिमस्तु यः । तमष्ट-
 भागहीनं ॥ शोष्ये दद्याद्घृतहृतमिति । पलं चात्र चतुःसुवर्णिकम् । तस्य पष्ठो भागो दशमापाः
 पञ्चदश यवाश्च भवन्ति । त्रियवं त्वेककृष्णलम् । पञ्चकृष्णलको माप इत्येको मापः पञ्च-
 दश यवा भवन्ति । एवं पञ्चदशानां मापाणां यवाः सार्धं शतं भवन्ति । पूर्वं च दशयवा
 इति पष्ट्यधिकं शतं यवाः पलस्य पष्ठो भागस्तस्माद्विंशतितमो भागोऽष्टौ यवास्तस्याष्टभाग-
 हीनः एकयवहीनः विंशतिमं भागं सप्तयवं घृतहृतं दद्यात् । घृतं च विषात् त्रिंशद्दणं ग्राह्यम् ।
 पूर्वाह्णे शीतले देशे विषं देयं तु देहिनाम् । घृते नियोजितं श्लक्ष्णं पिष्टं त्रिंशद्दणान्वितमिति
 कात्यायनवचनात् । त्रिंशद्दणेन घृतेनान्वितं विषम् । शोध्यश्च कुहकादिभ्यो रक्षणीयः । त्रिरात्रं
 पञ्चरात्रं वा पुरुषैः स्वैरधिष्ठितम् । कुहकादिभयाद्भाना रक्षयेद्विव्यकारिणम् ॥ औषधीर्मन्त्रयो-
 गांश्च मणीनथ विषापहान् । कर्तुः शरीरसंस्पांसु गूढोत्पन्नान्परिीक्षयेदिति पितामहस्मरणात् ॥

तथा च विषमपि रक्षणीयम् । शार्ङ्गं हैमवतं शस्तं गन्धवर्णरसान्वितम् । अरुत्रिममसंमूढ-
ममन्त्रोपहृतं च यदिति नारदस्मरणात् । तथा विषे पीते यावत्करतालिकाशतपञ्चकं ताव-
त्प्रतीक्षणीयोऽनन्तरं चिकित्सनीयः ॥ यथाह नारदः । पञ्चतालिशतं कालं निर्विकारो यदा
भवेत् । तदा भवति संशुद्धस्ततः कुर्याच्चिकित्सितमिति । पितामहेन तु दिनान्तोवधिरुक्तो-
ऽल्पमात्राविषयः । मसिते तु यदा स्वस्थो मूर्च्छाछर्दिविवाजितः । निर्विकारो दिनस्यान्ते शुद्धं
तमपि निर्दिशेदिति । अत्र च प्राङ्निवाकः सोपवासो महादेवं संपूज्य तत्पुरतो विषं स्थाप-
यित्वा धर्मादीनिष्ट्वा शोध्यस्य शिरसि प्रतिज्ञापत्रं निधाय विषमभिमन्त्र्य दक्षिणाभिमुक्ताय
स्थिताय विषं प्रयच्छति । स च शोध्यो विषमभिमन्त्र्य भयक्षतीति क्रमः ॥ ११० ॥ १११ ॥
इति विषविधानम् ।

देवानुग्रान्समभ्यर्च्य तत्स्नानोदकमाहरेत् ।

संश्राव्य पाययेत्तस्माज्जलं तु प्रसृतित्रयम् ॥ ११२ ॥

उग्रान्देवान् दुर्गादित्यादीन् समभ्यर्च्य गन्धपुष्पादिभिः पूजयित्वा तस्मात्पाय तत्स्नानोदक-
माहरेत् । आहत्य च तोय त्वं प्राणिनां प्राण इत्यादिना तत्तोयं प्राङ्निवाकः
संश्राव्य शोध्येन च तत्तोयं पात्रान्तरे कृत्वा सत्येन भाभिरक्ष त्वं वरुणे-
त्यनेनाभिमन्त्रितं पाययेत्प्रसृतित्रयम् । एतच्च साधारणधर्मेषु धर्मावाहनादिसं-
कलदेवतापूजाहोमसमन्त्रकप्रतिज्ञापत्रशिरोनिवेशनान्तेषु सत्सु च । अत्र च स्नाप्य देवनियमः
कार्यनियमोऽधिकारिनियमश्च पितामहादिभिरुक्तः । मक्तो यो यस्य देवस्य पाययेत्तस्य
तज्जलम् । सनभाषे तु देवानामादित्यस्य तु पाययेत् ॥ दुर्गायाः पाययेच्चौरान् ये च
शस्त्रोपजीविनः । भास्करस्य तु यत्तोयं ब्राह्मणं तत्र पाययेत् । दुर्गायाः स्नापयेच्छूलमादि-
त्यस्य तु मण्डलम् । अन्येषामपि देवानां स्नापयेदायुधानि त्विति देवतानियमः । वित्तम्भे
सर्वशङ्कासु संधिकार्ये तथैव च । एषु कोशः मदातव्यो नित्यं चित्तविशुद्धय इति कार्यनियमः ।
पूर्वाह्णे सोपवासस्य ज्ञातस्पर्द्रपटस्य च । सशूकस्याव्यसनिनः कोशपानं विधीयते । सशूक
आस्तिकः । मद्यपस्त्रीव्यसनिनां कितवानां तथैव च । कोशः माज्ञैर्न दातव्यो ये च नास्तिक-
घृत्तयः ॥ महापराधे निर्धर्मे कृतघ्ने क्रीवकुत्सिते । नास्तिकब्राह्मणदासेषु कोशपानं विधर्नये-
दिति । महापराधो महापातकम् । निर्धर्मो वर्णाश्रमधर्मरहितः पाखण्डी । कुत्सितः प्रतिलो-
मनः । दाशाः कैवर्ताः इत्यधिकारिनियमः । तथा गोमयस्य मण्डलं कृत्वा तत्र शोध्यमा-
दित्याभिमुखं स्थापयित्वा पाययेदिति नारदवचनादवगन्तव्यम् । यथाह । तमाहूयाभिःशस्तं
तु मण्डलाम्यन्तरे स्थितम् । आदित्याभिमुखं कृत्वा पाययेत्प्रसृतित्रयमिति ॥ ११२ ॥

ननु तुल्यदिषु विधानेऽपि समानन्तरमेव शुद्धशुद्धिभावना कोशे तु कथमित्यत आह

अर्वाक् चतुर्दशादक्षो यस्य नो राजदैविकम् ।

धर्माधर्माख्यदिव्यविधिश्च पितामहेनोक्तः । तथाच । अधुना संप्रवक्ष्यामि धर्माधर्म-
परीक्षणम् । हन्तृणां याचमानानां प्रायश्चित्तार्थिनां नृणाञ्च । हन्तृणामिति साहस्राभियोगेषु ।
याचमानानामिति अर्धाभियोगेषु । प्रायश्चित्तार्थिनामिति पातकाभियोगेषु । राजतं कारयेद्धर्म-
मधर्मं सीसकायसमिति प्रतिमाविधानं सीसकं वा आयसं वेति ॥

पक्षान्तरमाह । लिखेद्भूर्जे पटे वापि धर्माधर्मौ सितासितौ । अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन ग-
न्धमाल्यैः समर्चयेत् । सितपुष्पस्तु धर्मः स्यादधर्मोऽसितपुष्पधक् ॥ एवंविधायोपलिख्य
पिण्डयोस्तौ निधापयेत् ॥ गोमयेन मृदावापि पिण्डौ कार्यौ समन्ततः । मृद्वापण्डकेऽनुपहते
स्याप्यौ चानुपलक्षितौ ॥ उपलिप्ते शुचौ देशे देवब्राह्मणसन्निधौ । आवाहयेत्ततो देवान् लोक-
पालांश्च पूर्ववत् ॥ धर्मावाहनपूर्वं तु प्रतिज्ञापत्रकं लिखेत् । यदि पापविमुक्तोऽहं धर्मस्त्वायातु
मे करे ॥ अशुद्धश्चेन्मम करे पापमायातु धर्मत इति ॥ अभिशस्तोऽभिमन्त्रयते । अभियुक्त-
स्तयोश्चैकं प्रगृहीताविलम्बितः । धर्मे गृहीते शुद्धः स्यादधर्मे तु स हीयते ॥ एवं समासतः
मोक्तं धर्माधर्मपरीक्षणमिति ॥ इति धर्माधर्मदिव्यविधिः ॥

अन्ये च शपथा द्रव्याल्पत्वमहत्त्वविषया जातिविशेषविषयाश्च मन्वादिभिरुक्ताः । यथा ।
निष्के तु सत्यवचनं द्विनिष्के पादलम्भनम् । त्रिकादकार्क्तुं पुष्पं त्यात्कोशपानमतः परम् ॥

(मनु. अ. ८ श्लो. ११२) सत्येन शापयेद्विभं क्षत्रियं वाहनायुधैः । गोवी-
शपथाः । अकाश्चनैर्वैश्यं शुद्धं सर्वैस्तु पातकैरित्यादयः । अत्र च शुद्धिविभावना मनु-

नोक्ता ॥ (अ. ८ श्लो. ११४) न चार्तिमृच्छति क्षिप्रं स क्षेपः शपथे शुचिरिति । आर्तिर-
पि यस्य नो राजदैविकं व्यसनं जायते धोरमित्युक्तैव । कालनियमश्च एकरात्रमारभ्य त्रिरा-
त्रपर्यन्तं त्रिरात्रमारभ्य पञ्चरात्रपर्यन्तं एकरात्रमभूतित्वं कार्यलाघवगौरवपर्यालोचनया द्र-
ष्टव्यम् । एवं दिव्यैर्जयपराजयावधारणे दण्डविशेषोऽपि दर्शितः काल्यायनेन । शतार्धं दापये-
च्छुद्धमशुद्धो दण्डभागभवेदिति । तं दण्डमाह । विषे तोये हुताशे च तुलाकोशे च तण्डुले ।
तप्तमाषकदिव्ये च क्रमादण्डं प्रकल्पयेत् ॥ सहस्रं पदशतं चैव तथा पञ्चशतानि च । चतुस्त्रि-
त्येकमेवं च हीनं हीनेषु कल्पयेदिति ॥ निद्वये भावितो दद्यादित्युक्तदण्डेनायं दिव्यनि-
बन्धनो दण्डः समुच्चीयते ॥ इति दिव्यप्रकरणम् ॥

अथ दायविभागप्रकरणम् ८

प्रमाणं नानुपं देवमिति भेदेन वर्णितम् । अधुना वर्ण्यते दायविभागो योगमूर्तिना ॥ तत्र
दायशब्देन यद्धनं स्वामिसंवन्धादेव निमित्तादन्यस्य स्वं भवति तदुच्यते ॥
दायनिर्णयः । स च द्विविधः । अप्रतिबन्धः सप्रतिबन्धश्च । तत्र पुत्राणां पौत्राणां च पुत्र-
त्वेन पौत्रत्वेन च पितृघनं पितामहघनं च स्वं भवतीत्यप्रतिबन्धो दायः । पितृव्यभ्रात्रादीनां तु

अप्रतिबन्ध-
प्रतिबन्धशाल-
क्षण !

पुत्राभावे स्वाम्यभावे च स्वं भवतीति पुत्रसद्भावः स्वामिसद्भावश्च प्रतिबन्ध-
स्तदभावे पितृव्यत्वेन भ्रातृत्वेन च स्वं भवतीति स प्रतिबन्धो दायः । एवं
तत्पुत्रादिष्वप्यहनीयः । विभागो नाम द्रव्यसमुदायविपयाणामनेकस्वाम्यानां

तदेकदेशेषु द्रव्यस्य व्यवस्थापनम् । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं नारदेन ॥ विभागोऽर्थस्य पित्र्यस्य
तनयैर्यत्र करुष्यते । दायभाग इति श्रौतं व्यवहारपदं बुधैरिति । पित्र्यस्येति स्वत्वनिमित्त-
संबन्धोपलक्षणम् । तनयैरित्यपि प्रत्यासन्नोपलक्षणम् । इदमिह निरूपणीयम् । कस्मिन्काले
कस्य कथं कैश्च विभागः कर्तव्य इति । तत्र कस्मिन्काले कथं कैश्चेति तत्र सत्र श्लोकव्या-
ख्यान एव वक्ष्यते । कस्य विभाग इत्येतावदिह चिन्त्यते । किं विभागास्त्वत्वमुत स्वस्य सतो
विभाग इति । तत्र स्वत्वमेव तावन्निरूप्यते । किं शास्त्रैकसमधिगम्यं स्वत्वमुत प्रमाणान्तर-
समधिगम्यमिति । तत्र शास्त्रैकसमधिगम्यमिति तावद्युक्तं गौतमवचनात् । स्वामी रिकथक्रयसं-
विभागपरिग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं सत्रियस्य विनिवर्तिर्विष्टं वैश्यशूद्रयोरिति
प्रमाणान्तरगम्ये स्वत्वेनेदं वचनमर्थवत्स्यात् । तथा स्तेनातिदेशे मनुः । (अ. ८ श्लो. १४०)

योऽदत्तादायिनो हस्तालिप्सेत ब्राह्मणो घनम् । याजनाध्यापनाद्यापि यथा स्तेनस्तथैव स इति ।
अदत्तादायिनः सकाशात् याजनादिद्वारेण द्रव्यमर्जयतां दण्डविधानमुपपन्नं स्यात्स्वत्वस्य
लौकिकत्वे । अपि च । लौकिकं चेत्स्वत्वं यम स्वमनेनापद्धतमिति न ब्रूयात् । अपहर्तुरेव

२. स्वत्वात् । अन्यथा स्वं तेनापद्धतमिति नापहर्तुः स्वम् । एवं तर्हि सुवर्णरजतादिस्वरूपवदस्य
वा स्वमन्यस्य वा स्वमिति संशयो न स्यात् । तस्माच्छास्त्रैकसमधिगम्यं स्वत्वमिति ॥ अत्रो-
च्यते । लौकिकमेव स्वत्वं लौकिकार्थक्रियासाधनत्वात् । ग्रीह्यादिवत् । आहवनीयादीनां हि
शास्त्रगम्यानां न लौकिकक्रियासाधनत्वमस्ति । नन्वाहवनीयादीनामपि पाकादिसाधनत्वम-
स्त्येव । नैतन् । न हि तत्राहवनीयादिरूपेण पाकादिसाधनत्वम् । किं तर्हि प्रत्यक्षादिपरिदृश्य-
मानान्यादिरूपेण । इह तु सुवर्णादिरूपेण न क्रयादिसाधनत्वमपि तु स्वत्वेनेव । न हि यस्य
यस्त्वं न भवति तत्तस्य क्रयाद्यर्थक्रिया साधयति । अपिच । प्रत्यन्तवासिनामप्यदृष्टशा-
स्त्रव्यवहाराणां स्वत्वव्यवहारो दृश्यते । क्रयविक्रयादिदर्शनात् । किंच । नियतोपायकं स्वत्वं
लोकसिद्धमेवेति न्यायविदो मन्यन्ते । तथाहि । लिप्तामूत्रे तृतीये वर्णके द्रव्यार्जननियमानां
क्रत्वर्थत्वे स्वत्वमेव न स्यात् । स्वत्वस्यालौकिकत्वादिति पूर्वपक्षासम्भवमाशङ्क्य द्रव्यार्ज-
नस्य प्रतिग्रहादिना स्वत्वसाधनत्वं लोकसिद्धमिति पूर्वपक्षः समर्थितो गुरुणा । ननु च द्र-
व्यार्जनस्य क्रत्वर्थत्वे स्वत्वमेव न भवतीति याग एव न संबन्धतः । प्रदपितमिदं केनापि
अर्जनं स्वत्वं नापादयतीति विप्रतिषिद्धमिति वदता । तथा सिद्धान्तेऽपि स्वत्वस्य लौकिकत्व-
मङ्गीकृत्यैव विचारप्रयोजनमुक्तम् । अतो नियमातिक्रमः पुरुषस्य न क्रनोरिति । अस्य चार्थ
एवं विवृतः । यथा द्रव्यार्जननियमानां क्रत्वर्थत्वं तदा नियमार्जनेनैव द्रव्येण क्रतुसिद्धिः ।
नियमातिक्रमान्तिनेन द्रव्येण न क्रतुसिद्धिरिति । न पुरुषस्य नियमातिक्रमदोषः पूर्वपक्षे ।
राद्धान्ते तु अर्जननियमस्य पुरुषार्थत्वात्तदतिक्रमेणाभितेनापि द्रव्येण क्रतुसिद्धिर्भवति । पु-
रुषस्यैव नियमातिक्रमदोष इति नियमातिक्रमान्तस्यापि स्वत्वमङ्गीकृतम् । अन्यथा क्रतु-

सिद्धभावात् न चेतावता चौर्यादिप्राप्तस्यापि स्वत्वं स्यादिति मन्तव्यम् । लोके तत्र स्वत्व-
 मसिद्धभावात् व्यवहारविस्वादात् । एवं प्रतिग्रहाद्युपायके स्वत्वे लौकिके स्थिते ब्राह्मणस्य
 प्रतिग्रहादय उपायाः । सत्रियस्य विजितादयो वैश्यस्य कृष्यादयः । शूद्रस्य शुश्रूपादय इ-
 त्यदृष्टार्थनियमाः । रिक्थादयस्तु सर्वसाधारणाः । स्वामी रिक्थकयसविभागपरिग्रहाधिगमे-
 प्यित्युक्ताः । तत्रामतिबन्धो दायो रिक्थम् । क्रयः मसिद्धः । संविभागः सप्तविबन्धो दायः ।
 प्रतिग्रहोऽनन्यपूर्वस्य जलवृणकाद्यादेः स्वीकारः । अधिगमो निध्यादेः प्राप्तिः । एतेषु निमि-
 त्तेषु सत्सु स्वामी भवति । कृतेषु ज्ञायते स्वामी ब्राह्मणस्याधिकं लब्धमिति ब्राह्मणस्य प्रति-
 ग्रहादिना यल्लब्धं तदधिकमसाधारणम् । सत्रियस्य विजितमित्यत्राधिकमित्यनुवर्तते । स-
 त्रियस्य विजयदण्डादिलब्धमसाधारणम् । निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोरिति । अत्राप्यधिकमित्यनुव-
 र्तते । वैश्यस्य कृषिगोरसादिलब्धं निर्विष्टं तदसाधारणम् । शूद्रस्य द्विजशुश्रूपादिना भूतिरू-
 पेण यल्लब्धं तदसाधारणम् । एवमनुलोमजनानां प्रतिलोमजनानां च लोकमसिद्धेषु स्वत्वहेतुषु
 यद्यदसाधारणमुक्तं मृतानामश्वसारथ्यमित्यादि तत्तत्सर्वं निर्विष्टशब्देनोच्यते । सर्वस्यापि भू-
 तिरूपत्वाभिर्वेशो भूतिमोगयोरिति त्रिकाण्डीस्मरणात् तत्तदसाधारणं वेदितव्यम् ॥ यद्यपि
 पक्षी दुहितरश्चेत्यादिस्मरणं तत्रापि स्वामिसंबन्धितया बहुषु दायविभागितया प्राप्तेषु लोक-
 मसिद्धेऽपि स्वत्वे व्यामोहनिवृत्त्यर्थं स्मरणमिति सर्वमनवद्यम् । यदपि मम स्वमनेनापह-
 तमिति न द्रव्यास्त्वत्वस्य लौकिकत्व इति तदप्यसत् । स्वत्वहेतुभूतकयादिसन्देहात्स्वत्वसं-
 न्देहोपपत्तेः । विचारप्रयोजनं तु यद्गर्हितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् । तस्योत्सर्गेण
 शुद्धयन्ति जप्येन तपसैव चेति शास्त्रैकसमधिगम्ये स्वत्वे गर्हितेनासत्प्रतिग्रहवाणिज्या-
 दिना लब्धस्य स्वत्वमेव नास्तीति तत्पुत्राणां तदविभाज्यमेव । यदा तु लौकिकं स्वत्वं तदा
 सत्प्रतिग्रहादिलब्धस्यापि स्वत्वात् तत्पुत्राणां सद्भिभाज्यमेव । तस्योत्सर्गेण शुद्धयन्तीति प्राय-
 श्चित्तमर्भयितुरेव तत्पुत्रादीनां तु दायत्वेन स्वत्वमिति न तेषां दोषसंबन्धः ॥ (म. अ. १० श्लो.
 १५) सप्त विप्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः । प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव चेति
 मनुस्मरणात् ॥ इदानीमिदं संदिह्यते । विभागात्स्वत्वमुत स्वस्य सतो विभाग इति । तत्र
 विभागात्स्वत्वमिति तावद्युक्तम् । आतपुत्रस्याधानविधानात् । यदि जन्मनैव स्वत्वं स्यात्तदो-
 त्पन्नस्य पुत्रस्यापि तत्स्वं साधारणमिति द्रव्यसाध्येष्वाधानादिषु पितुरन-
 नम् । धिकारः स्यात् । तथा विभागात्प्राक्पितृमसादलब्धस्य विभागप्रतिपेक्षो नोपप-
 द्यते । सर्वाणामुत्सा दत्तत्वादिमागमास्यमावात् । यथाह । शौर्यभार्यापने चोमे यच्च विद्याधनं
 भवेत् । त्रीण्येतान्यविभाज्यानि मसादो यश्च पैतृक इति ॥ तथा । भर्त्रा प्रीतेन यदत्तं स्त्रिये त-
 स्मिन्मृतेऽपि तत् । सा यथाकाममश्नीयाद्द्यावद् स्यावराद्धत इति प्रीतिदानवचनं नोपपद्यते ॥
 तज्जननैव स्वत्वे न च स्यावराद्धते यदत्तमिति संयन्धो युक्तो व्यवहितयोजनामसङ्गात् । यदपि ।
 गणिमुक्ताप्रयाजानां सर्वस्यैव पिता भ्रमुः । स्थावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितृमहः ॥ तथा ।
 पितृमसादादुज्यन्ते वस्त्राण्याभरणानि च । स्थावरं तु न भुज्येत मसादे सति पैतृके इति ॥ स्या-
 वरस्य मसादादिह न मतिपेक्षवचनं तत्पितामहोपात्तस्यावरविषयम् । अतीते पितामहे तद्धनं पि-

तापुत्रयोः साधारणमपि मणिमुक्तादि पितुरेव । स्थावरं तु साधारणमित्यस्मादेव वचनादवग-
म्यते । तस्मान्न जन्मना स्वत्वं किंतु स्वामिनाशाद्विभागाद्वा स्वत्वम् । अतएव पितुरुर्ध्वं वि-
भागात्माग्नद्रव्यस्वत्वस्य प्रहीणत्वादन्वेन गृह्यमाणं न निवार्यत इति चोद्यस्यानवकाशः । तथैक-
पुत्रस्यापि पितृप्रयाणादेव पुत्रस्य स्वमिति न विभागमपेक्षत इति । अत्रोच्यते । लोकप्रसिद्ध-
मेव स्वत्वमित्युक्तम् ॥ लोके च पुत्रादीनां जन्मनैव स्वत्वं प्रसिद्धतरं नापह्नवमर्हति । वि-
भागशब्दश्च बहुस्वामिकधनविषयो लोकप्रसिद्धो नान्यदीयविषयो न प्रहीणविषयः । तं तथोत्प-
त्यैवार्थस्वामित्वं लभेतेत्याचार्या इति गौतमवचनाच्च । मणिमुक्ताप्रवालानामित्यादि वचनं च
जन्मना स्वत्वपक्ष एवोपपद्यते । न च पितामहोपासत्स्यावरविषयमिति युक्तम् । न पिता न
पितामह इति वचनात् । पितामहस्य हि स्वार्जितमपि पुत्रे पौत्रे च सत्यदेयमिति वचनं जन्म-
ना स्वत्वं गमयति । तथा परमते मणिमुक्तावस्त्राभरणादीनां पैतामहानामपि पितुरेव स्वत्वं
वचनात् । एवमस्मन्मतेऽपि पित्रार्जितानापप्येतेषां पितुर्दानाधिकारो वचनादित्यविशेषः । यत्तु
भर्त्रा प्रीतिनेत्यादिविष्णुवचनं स्थावरस्य प्रीतिदानज्ञापनं तत्त्वोपार्जितस्यापि पुत्राद्यभ्यनुज्ञाये-
वेति व्याख्येयम् । पूर्वोक्तैर्मणिमुक्तादिवचनैः स्थावरव्यतिरिक्तस्यैव प्रीतिदानयोग्यत्वनिश्चयात् ।
यदप्यर्थसाध्येषु वैदिकेभ्यः कर्मस्वनधिकार इति तत्र तद्विधानबलादेवाधिकारो गम्यते । तस्मात्पै-
तुके पैतामहे च द्रव्ये जन्मनैव स्वत्वम् । तथापि पितुरावश्यकेषु धर्मरुत्वेषु याचनिकेषु प्रसा-
१. दानकुटुम्बभरणापद्धिमोक्षादिषु च स्थावरव्यतिरिक्तद्रव्यविनियोगे स्वातन्त्र्यमिति स्थितम् ।
स्थावरे तु स्वार्जिते पित्रादिप्राप्ते च पुत्रादिपारतन्त्र्यमेव । स्थावरं द्विपदं चैव यद्यपि स्वय-
मर्जितम् । असंभूय सुतान्सवान्न दानं न च विक्रयः ॥ ये जाता येऽप्यजाताश्च ये च गर्भे
व्यवस्थिताः । वृत्तिं च तेऽभिकाङ्क्षन्ति न दानं न च विक्रम इत्यादिस्मरणात् ॥ अस्यापवादः ।
एकोपि स्थावरे कुर्यादानाधमनविक्रयम् । आपत्काले कुटुम्बार्थं धर्मार्थं च विशेषत इति ।
अस्यार्थः । अप्राप्तव्यवहारेषु पुत्रेषु पौत्रेषु वा अनुज्ञादानादावसमर्थेषु भ्रातृषु वा तथाविधेष्व-
विभक्तेष्वपि सकलकुटुम्बव्यापिन्यामापदि तत्सोपणे वावश्यं कर्तव्येषु पितृश्राद्धादिषु स्थावरस्य
दानाधमनविक्रयमेकोपि समर्थः कुर्यादिति ॥ यत्तु वचनम् । अविभक्ता विभक्ता वा सपिण्डाः
स्थावरे समाः । एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रय इति तदप्यविभक्तेषु द्रव्यस्य मध्यस्थ-
त्वादेकस्यानीश्वरत्वात् सर्वाम्यनुज्ञावश्यं कार्या । विभक्तेषुत्तरकालं विभक्ताविभक्तसंशयव्यु-
दासेन व्यवहारसौकर्याय सर्वाभ्यनुज्ञा न पुनरेकस्यानीश्वरत्वेनातो विभक्तानुमतिव्यतिरेकेणापि
व्यवहारः सिद्ध्यत्येवेति व्याख्येयम् । यदपि । स्वग्रामज्ञातिसामन्तदायादानुमतेन च । हिरण्यो-
दकदानेन पट्टिर्गच्छति मेदिनीति । तत्रापि ग्रामानुमतिः प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात्स्थावरस्य
विशेषत इति स्मरणात् व्यवहारप्रकाशनार्थमेवापेक्ष्यते न पुनर्ग्रामानुमत्या विना व्यवहारासि-
द्धिः । सामन्तानुमतिस्तु सीमाप्रतिपत्तिनिरासाय । ज्ञातिदायादानुमतेस्तु प्रयोजनमुक्तमेव हिर-
ण्योदकदानेनेति । स्थावरे विक्रयो नास्ति कुर्यादाधिमनुज्ञेयति स्थावरस्य विक्रयप्रतिषेधात् । भूमि-
यः प्रतिगृह्णाति यश्च भूमिं प्रयच्छति । उभौ तौ पुण्यकर्माणौ नियतौ स्वर्गमाभिनाविति दानप्रशं-
सादर्शनाच्च । विक्रयेऽपि कर्तव्ये संहिरण्यमुदकं दत्त्वा दानरूपेण स्थावरविक्रयं कुर्यादित्यर्थः ।

पैतके पितामहे च धने जन्मनैव स्वत्वेऽपि विशेषं मूयां पितामहोपात्तयत्र वक्ष्यामः ।
इदानीं यत्र काले येन च यथा विभागः कर्तव्यस्तद्दर्शयिष्याह

विभागं चेत्पिता कुर्यादिच्छया विभजेत्सुतान् ।

ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वे वा स्युः समांशिनः ॥ ११४ ॥

यदा विभागं पिता चिकीर्षति तदा इच्छया विभजेत् पुत्रानात्मनः सकाशात् पुत्रं पुत्रीं पुत्रान् ॥ इच्छोया निरङ्कुशत्वादनियमप्राप्तौ नियमार्थमाह । ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेनेति । ज्येष्ठं श्रेष्ठभागेन मध्यमं मध्यभागेन कनिष्ठं कनिष्ठभागेन विभजेदित्यनुवर्तते । श्रेष्ठादिविभागश्च

मनुनोक्तः । (अ. ९. श्लो. ११२) ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्हरम् ।
ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयं तु यवोयस इति । वाशब्दो वक्ष्यमाणपक्षापेक्षः ।
सर्वे वा स्युः समांशिन इति । सर्वे वा ज्येष्ठादयः समांशभाजः कर्तव्याः ।

अयं च विपमो विभागः स्वार्जितद्रव्यविषयः । पितृक्रमायाते तु समस्वाम्यस्य वक्ष्यमाणत्वाच्चेच्छया विपमो विभागो युक्तः । विभागं चेत्पिता कुर्यादिति यदा पितुर्विभागेच्छा स तावदेकः कालः । अपरोऽपि जीवत्यपि पितरि द्रव्यनिःस्पष्टे निवृत्तरमणे मातरि च निवृत्तिरिति विभागकालः

सूत्रजस्कायां पितुरनिच्छायामपि पुत्रेच्छयैव विभागो भवति । यथोक्तं नारदेन ।
अत ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा विभजेयुर्धनं सममिति । पित्रोरूर्ध्वं विभागं प्रतिपाद्य । मातुर्निवृत्ते रजसि सप्ताह भगिनीषु च । निवृत्ते चापि रमणे पितर्यपरतस्पृह इति दर्शितः । अत्र पुत्रा धनं समं विभजेयुरित्यनुपपद्यते । गौतमेनापि । ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा रिक्थं विभजेरन्नित्युक्त्वा निवृत्ते चापि रजसीति द्वितीयः कालो दर्शितः । जीवति चेच्छतीति तृतीयः कालो दर्शितः । तथा सरजस्कायामपि मातर्यनिच्छत्यपि पितर्यधर्मवर्तिनि दीर्घरोगग्रस्ते च पुत्राणामिच्छया भवति विभागः । यथाह शाहः ॥ अकामे पितरि रिक्थविभागो बृद्धे विपरीतचेतसि रोगिणि चेति ॥ ११४ ॥

पितुरिच्छया विभागो द्विधा इक्षितः समो विपमश्च तत्र समविभागे विशेषमाह

यदि कुर्यात्समानंशान् पत्न्यः कार्याः समांशिकाः ।

न दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्त्रा वा श्वशुरेण वा ॥ ११५ ॥

१ ऐच्छिकविभाग एव विवृत उत्तरार्धेन इच्छयाः संभवति उक्तपक्षद्वयानुलम्बनत्वे स्वातन्त्र्यायोगाद्वा-
क्यभेदापत्तेः एतस्मै लक्ष्यं कस्मैचित्कर्षादिकमन्यस्मै न किमपीत्यव्यवस्थापत्तेश्च । २ अर्थ चौद्धारविभागः कालो
नेष्टः कश्चित्ज्येष्ठेषु पाठात् । निर्णीतं चेदं समयययूक्षेऽस्माभिः । व्यवहारमयूखः । ३ रमणः कामः । उपरतस्पृहो
विरक्तः । प्रसाधु भगिनीषु चेति कश्चाद्विषयज्ञो निवृत्त्योर्विशेषणम् । ४ क्वचित्तिदिच्छां विनापि विभागमाह
पृहस्पतिः । क्रमागते स्पृहक्षेपे पिता पुत्राः समांशिनः । पैतके न विभागार्हाः सुताः पितुरनिच्छया । अर्पाति-
तामहायजिते धने तदनिच्छयापि विभागार्हा इत्यर्थः ॥

यदा स्वेच्छया पिता सर्वानेव सुतान् समविभागिनः करोति तदा पत्न्यश्च पुत्रसमांश-
भाजः कर्तव्याः । यासां पत्नीनां भर्त्रा श्वशुरेण वा स्त्रीधनं न दत्तम् । दत्ते तु स्त्रीधने अर्धांशं
वक्ष्यति दत्ते त्वर्धे प्रकल्पयेदिति ॥ यदा तु श्रेष्ठभागादिना ज्येष्ठादीन् वि-
भजति तदा पत्न्यः श्रेष्ठादिभागाद्ग लभन्ते किंतुद्धृतोद्धारात्समुदायात्समाने-
वांशान् लभन्ते स्त्रोद्धारं च । यथाहापस्तम्बः । परीभाण्डं च गृहेऽलङ्कारो
भार्याया इति ॥ ११९ ॥

स्वस्यपुत्राणां
चतुर्मांशपक्षे पत्नी-
नामर्धांशः ।

ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वे वा स्युः समांशिन इति पक्षद्वयैऽप्युपनादमाह

शक्तस्यानीहमानस्य किञ्चिदत्वा पृथक् क्रिया ।

शायजिपृक्षा- स्वयमेव द्रव्यार्जनसमर्थस्य पितृद्रव्यमनीहमानस्यानिच्छतो यदि किञ्चिदसारम-
भावे । पृथक् क्रिया विभागः कार्यः पित्रा । तत्पुत्रादीनां दायजिपृक्षा माभूदिति ॥

ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेनेति न्यूनाधिकविभागो दर्शितः तत्र शास्त्रोक्तोद्धाराविषय-
विभागव्यतिरेकेणान्यथाविषयविभागनिर्दिधार्थमाह

न्यूनाधिकविभक्तानां धर्म्यः पितृकृतः स्मृतः ॥ ११६ ॥

न्यूनाधिकविभागेन विभक्तानां पुत्राणामसौ न्यूनाधिकविभागे यदि धर्म्यः शास्त्रोक्तो
भवति तदासौ पितृकृतः कृत एव न निर्वर्तत इति मन्वादिभिः स्मृतः । अन्यथा तु पितृकृ-
तोऽपि निर्वर्तत इत्यभिप्रायः । यथाह नारदः । व्याधितः कुपितश्चैव विपयासक्तमानसः ।
अन्यथाशास्त्रकारी च न विभागे पिता प्रभुरिति ॥ ११६ ॥

इदानीं विभागस्य कालान्तरं कर्त्तव्यं प्रहारनियममाह

विभजेरन्सुताः पित्रोरूर्ध्वं रिक्थमृणं समम् ।

पित्रोर्भातापित्रोरूर्ध्वं प्रयाणादिति कालो दर्शितः । सुता इति कर्तारो दर्शिताः । सममिति
प्रकारनियमः । सममेवेति रिक्थमृणं च विभजेरन् । ननूर्ध्वं पितुश्च मातुश्चेत्युपक्रम्य (मनु. अ.

९ श्लो. १०९) ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात्पितृयं धनमशेषतः । शेषास्तमुपजीवेयु-
र्यथैव पितरं तथेत्युक्तोक्तम् (मनु. अ. ९ श्लो. ११२) ज्येष्ठस्य विशद-
उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम् । तेतोऽर्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयं तु यवीयस इति ।

सर्वस्मान्नसमुदायाद्विशतिमो भागः सर्वद्रव्येभ्यश्च यच्छ्रेष्ठं तज्ज्येष्ठाय दातव्यम् । तदर्थं चत्वार-
विंशत्तमो भागो मध्यमं च द्रव्यं मध्यमाय दातव्यम् । तुरीयमशीतितमो भागो हीनं द्रव्यं च क-
निष्ठाय दातव्यमिति मातापित्रोरूर्ध्वं विभजतामुद्धारविभागो मनुना दर्शितः । तथा । (मनु
अ. ९. श्लो. ११६ । ११७) उद्धारेऽनुद्धृते त्वेषामियं स्यादंशकल्पना । एकाधिकं हरे-

१ तदर्थं मध्यमस्य स्यात्तदर्थं तु कनीयस इति मयूखे पाठान्तरम् ।

ज्येष्ठः पुत्रोऽध्यर्धं ततोऽनुजः । अंशमंशं यवीयांस इति धर्मो व्यवस्थित इति । ज्येष्ठस्य द्वौ भागौ तदनन्तरजातस्य सार्धं एको भागः ततोऽनुजानामेकैको विभाग इत्युद्धारव्यतिरेकेणापि विषमो विभागो दर्शितः । पित्रोरुर्ध्वं विभजतां जीवद्विभागे च स्वयमेव विषमो विभागो दर्शितो ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेनेति । अतः सर्वस्मिन्नपि काले विषमो विभागोऽस्तीति कथं सममेव विभजेरन्निति नियम्यते ॥

अत्रोच्यते । सत्यम् । अयं विषमो विभागः शास्त्रदृष्टस्तथापि लोकविद्विष्टत्वान्नानुष्ठेयः । अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेन्न त्विति निषेधात् । यथा । महोक्षं वा महाजं वा श्री-त्रियायोपकल्पयेदिति विधानेऽपि लोकविद्विष्टत्वादननुष्ठानम् । यथा वा मैत्रावरुणीं गां व-शामनुवन्ध्यानालभेत इति गवालम्भनविधानेऽपि लोकविद्विष्टत्वादननुष्ठानम् । उक्तं च । य-था नियोगधर्मो नोनानुवन्ध्यावधोऽपि वा । तथोद्धारविभागोऽपि नैव संप्रति वर्तते इति । आप-स्तम्बोऽपि । जीवन्पुत्रेभ्यो दायं विभजेत्सममिति समतामुक्त्वा ज्येष्ठो दायद्वयत्वेक इति कुत्स-धनग्रहणं ज्येष्ठस्यैकीयमतेनोपन्यस्य देशविशेषेण सुवर्णं कृष्णा गावः कृष्णं भीमं ज्येष्ठस्य रथः पितुः परीमाण्डं च गृहेऽलङ्कारोभार्यायाज्ञातिधनं चेत्येक इत्येकीयमतेनैवोद्धारविभागं दर्शयित्वा तं शास्त्रविप्रमितिपिबन्मिति निराकृतवान् । तं च शास्त्रविप्रमितिपेधं स्वयमेव दर्शय-तिस्म मनुः । पुत्रेभ्यो दायं विभजेदित्यविशेषेण श्रूयते इति । तस्माद्विषमो विभागः शास्त्र-दृष्टोऽपि लोकविरोधाच्छ्रुतिविरोधाच्च नानुष्ठेय इति सममेव विभजेरन्निति नियम्यते ॥

मातापित्रोर्धनं सुता विभजेरन्नित्युक्तं तत्र मातृधनेऽपवादमाह

मातुर्दुहितरः शेषमृणात्

मातुर्धनं दुहितरो विभजेत् । ऋणाच्छेषं मातृकृतर्णापाकरणावशिष्टं अतश्चर्णसमं न्यूनं वा मातृधनं सुता विभजेरन्नित्यस्य विषयः । एतदुक्तं भवति । मातृकृतमृणं पुत्रैरेवापा-
 करणीयं न दुहितृभिः ऋणावशिष्टं तु धनं दुहितरो गृह्णीयुरिति । युक्तं चैतत् ।
 मातृधनं ऋणा-
 गामि । पुमान्पुंसोऽधिके शुक्ले स्त्री भवत्वधिके स्त्रिया इति रूपवयवानां दुहितृषु मा-
 हुर्यात् स्त्रीधनं दुहितृगामि । पितृधनं पुत्रगामि पित्र्यवयवानां पुत्रेषु बाह-
 र्यादिति । तत्र च गौतमेन विशेषो दर्शितः । स्त्रीधनं दुहितृणामप्रदानामप्रतिष्ठितानां चेति
 अस्पार्थः । प्रत्ताऽप्रत्तासमवायेऽप्रत्तानामेव स्त्रीधनम् । प्रत्तासु चाप्रतिष्ठिताप्रतिष्ठासमवा-
 येऽप्रतिष्ठितानां चेति । अप्रतिष्ठिता निर्धनाः ॥

दुहितृमावे मातृधनमृणावशिष्टं को गृह्णीयादित्यत आह

ताभ्य ऋतेऽन्वयः ॥ ११७ ॥

ताभ्यो दुहितृभ्यो विना दुहितृणामभावे अन्वयः पुत्रादिर्गृह्णीयात् । एतच्च विभजेरन् सुताः
 पित्रोरुर्ध्वमित्यनेनैव सिद्धं स्पष्टार्थमुक्तम् ॥ ११७ ॥

पितृद्रव्याविरोधेन यदन्यत्स्वयमर्जितम् ।

मैत्रमौद्वाहिकं चैव दायदायानां न तद्भवेत् ॥ ११८ ॥

क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हृतमप्युद्धरेत्तु यः ।

दायादेभ्यो न तदद्याद्विद्यया लब्धमेव च ॥ ११९ ॥

मातापित्रोर्द्रव्यविनाशेन यत्स्वयमर्जितं मैत्रं मित्रसकाशाद्यल्लब्धं औद्वाहिकं विवाहलब्धं

अविभाज्यमाह

दायादायां भ्रातृणां तन्न भवेत् । क्रमात्पितृक्रमादायातं यत् किञ्चित् द्रव्यं

अन्यैर्हृतमसामर्थ्यादिना पित्रादिभिरनुद्धृतं यः पुत्राणां मध्ये इतराम्यनुज्ञ-
योद्धरति तदायादेभ्यो भ्रात्रादिभ्यो न दद्यात् । उद्धर्तैव गृहीयात् । तव क्षेत्रे तुरीयांशमुद्धर्ता
लभते शेषं तु सर्वेषां सममेव । यथाह शङ्खः । पूर्वं नष्टां तु यो भूमिमेष श्रेडुद्धरेत्क्रमात् । यथाभागं
लभन्तेऽन्ये दत्तांशं तु तुरीयकमिति । क्रमादभ्यागतमिति शेषः । तथा विद्यया वेदाध्ययनेना-
ध्यापनेन वेदार्थव्याख्यानेन वा यल्लब्धं तदपि दायादेभ्यो न दद्यात् । अर्जक एव गृहीयात् ।

अत्र च पितृद्रव्याविरोधेन यत्किञ्चित्स्वयमर्जितमिति सर्वत्र शेषः । अतश्च पितृद्रव्याविरोधेन
यन्मैत्रमर्जितं पितृद्रव्याविरोधेन यदौद्वाहिकं पितृद्रव्याविरोधेन यत्क्रमादायातमुद्धृतं पितृद्र-
व्याविरोधेन विद्यया यल्लब्धमिति प्रत्येकमभिसंबध्यते । तथा च पितृद्रव्याविरोधेन प्रत्युपका-
रेण यन्मैत्रम् । आसुरादिविवाहेषु यल्लब्धम् । तथा पितृद्रव्यव्ययेन यत्क्रमायातमुद्धृतं तथा
पितृद्रव्यव्ययेन लब्धया विद्यया यल्लब्धं तत् सर्वं सर्वैर्भ्रातृभिः पित्रा च विभजनीयम् । तथा
पितृद्रव्याविरोधेनेत्यस्य सर्वशेषत्वादिव पितृद्रव्याविरोधेन प्रतिग्रहलब्धमिति विभजनीयम् ।
अस्य च सर्वशेषत्वाभावे मैत्रमौद्वाहिकमित्यादिना लब्धव्यम् । अपि पितृद्रव्याविरोधेनापि
यन्मैत्रादिलब्धं तस्याविभाज्यत्वाद्यन्मैत्रादिवचनमित्यर्थवदित्युच्यते । तथा सति समाचार-
विरोधः विद्यालब्धे नारदवचनविरोधश्च ॥ कुटुम्बं विधृयाद्भ्रातृपुत्रौ विद्यामधिगच्छतः । भागं
विद्याधनात्तस्मात्स लभेताश्रुतोऽपि सन्निति । तथा विद्याधनस्याविभाज्यस्य लक्षणमुक्तं का-
त्यायनेन । परमक्तोपयोगेन विद्या प्राप्ता न्यतस्तु या । तथा लब्धं धनं यच्च विद्याप्राप्तं तदु-
च्यत इति । तथा पितृद्रव्याविरोधेनेत्यस्य भिन्नवाक्यत्वे प्रतिग्रहलब्धस्याविभाज्यत्वमाचारवि-
रुद्धमापद्येत । एतदेव स्पष्टीकृतं मनुना । (अ. ९ श्लो. २०८) अनुपपन्नं पितृद्रव्यं श्रमेण
यदुपार्जयेत् । दायादेभ्यो न तदद्याद्विद्यया लब्धमेव चेति । श्रमेण सेवया युद्धादिना । ननु पि-
तृद्रव्याविरोधेन यन्मैत्रादिलब्धं द्रव्यं तदविभाज्यमिति न वक्तव्यम् । विभागप्राप्त्यभावात् ।
यद्येन लब्धं तत्तस्यैव नान्यस्येति प्रसिद्धतरम् । प्राप्तिपूर्वकश्च प्रतिषेधः । अत्र कश्चि-
दित्थं प्राप्तिमाह । यत्किञ्चित्पितरि मेते धनं ज्येष्ठोधिगच्छति । भागो यवीयसां तत्र यदि
विद्यानुपालिन इति ज्येष्ठो वा कनिष्ठो वा मध्यमो वा पितरि मेते अमेते वा यवीयसां वर्षीयसां
चेति व्याख्यानेन पितरि सत्यसति च मैत्रादीनां विभाज्यत्वं प्राप्तं प्रतिपिध्यते इति । तदसत् ।

न ह्यत्र प्राप्तस्य प्रतिषेधः । किंतु सिद्धस्यानुवादोऽयम् । लोकसिद्धस्यैवानुवादकान्येव प्रायेणा-
स्मिन्प्रकरणे वचनानि । अथवा समवेतैस्तु यत्प्राप्तं सर्वं तत्र समांशिन इति प्राप्तस्यापवाद-
इति सन्तुष्यतु भवान् । अतश्च यत्किञ्चित्पितरि भेते इत्यस्मिन्वचने ज्येष्ठादिपदाविवक्षया
प्राप्तिरिति व्यामोहमात्रं अतो मैत्रादिनचनैः पितुः प्रागूर्ध्वं वा विभाज्यत्वेनोक्तस्य यत्कि-
ञ्चित्पितरि भेते इत्यस्यापवाद इति व्याख्येयम् । तथान्यदप्यविभाज्यमुक्तं मनुना । (अ. ९
श्लो. ११९) पत्नं पञ्चमलङ्कारं कृताञ्जमुदकं स्त्रियः । योगक्षेमं प्रचारं च न विभाज्यं प्रचक्षते
इति । धृतानामेव वस्त्राणामविभाज्यत्वं यद्येन धृतं तत्तस्यैव । पितृधृतानि तु पितरूर्ध्वं वि-
भजतां श्राद्धभोक्ते दातव्यानि । यथाह बृहस्पतिः । वस्त्रालङ्कारशय्यादि पितुर्यद्वाहनादिकम् ।
गन्धमास्यैः समम्यर्च्य श्राद्धभोक्ते समर्पयेदिति । अभिनवानि तु वस्त्राणि विभाज्यान्येव ।
पत्रं वाहनमश्वशिविकादि तदपि यद्येनारूढं तत्तस्यैव । पित्र्यं तु पत्नवदेव । अश्वा-
दीनां बहुत्वे तु तद्विक्रयोपजीविनां विभाज्यत्वमेव । यैपन्येण विभाज्यत्वे ज्येष्ठस्य ।
(अ. ९ श्लो. ११९) अजाविकं सैकशफं न जातु विपमं भवेत् । अजाविकं सैकशफं
ज्येष्ठस्यैव विधीयते इति मनुस्मरणात् । अलङ्कारोऽपि यो येन धृतः स तस्यैव । अधृतः सा-
धारणो विभाज्य एव । (मनु. अ. ९ श्लो. २००) पत्नी जीवति यः स्त्रीभिरलङ्कारो धृतो भवेत् ।
न तं भनेरन्दायादा भजमानाः पतन्ति तदिति ॥ अलङ्कारो धृतो भवेदिति विशेषणोपादानादधु-
तानां विभाज्यत्वं गम्यते । कृताञ्जं तण्डुलमोदकादि तदप्यविभाज्यं यथासंभवं भोक्तव्यम् ॥
उदकं तूदकाधारः कूपादिः तच्च विपमं मूल्यद्वारेण न विभाज्यं पर्यायेणोपभोक्तव्यम् । स्त्रिय-
श्च दास्यो विपमा न मूल्यद्वारेण विभाज्याः पर्यायेण कर्म कारयितव्याः । अवरुद्धास्तु पित्रा
स्वैरिण्याद्याः समा अपि पुत्रैर्न विभाज्याः । स्त्रीषु च संयुक्तास्वविभाग इति गौतमस्मरणात् ।
योगश्च क्षेमश्च योगक्षेमम् । योगशब्देनालङ्घनप्रकरणं श्रौतस्मार्ताग्निसाध्यमिष्टं कर्म लक्ष्य-
ते । क्षेमशब्देन लङ्घपरिरक्षणहेतुभूतं बहिर्वेदिदानतडागारामनिर्माणादि पूर्तं कर्म लक्ष्यते । त-
दुभयं पैतृकमपि पितृद्रव्यविरोधान्नितमप्यविभाज्यम् । यथाह लौगाक्षिः । क्षेमं पूर्तं योगमि-
ष्टमित्याहुस्तत्त्वदर्शिनः । अविभाज्ये च ते भोक्ते शयनासनमेव चेति । योगक्षेमशब्देन यो-
गक्षेमकारिणो राजमन्त्रिपुरोहितादय उच्यन्ते इति केनित् । छत्रचामरशस्त्रोपानत्रभृतय इत्य-
न्ये । प्रचारो गृहारामादिषु प्रवेशनिर्गममार्गः सोऽप्यविभाज्यः । यत्सूशनसा क्षेत्रस्यावि-
भाज्यत्वमुक्तम् । अविभाज्यं सगोत्राणामासहस्रकुलादपि । याज्यं क्षेत्रं च पत्रं च कृताञ्ज-
मुदकं स्त्रिय इति तद्वाहणोत्पन्नसन्नियादिपुत्रविषयम् । न प्रतिग्रहभूदेया क्षत्रियादिपुताय-
थे । यद्यप्येषां पिता दद्यान्मृते विप्रा मुतो हरेदिति स्मरणात् । याज्यं याननकर्मलङ्घ्यम् ।
पितृप्रसादलङ्घ्यस्याविभाज्यत्वं वक्ष्यते । निगमातिव्रमस्याविभाज्यत्वमनन्तरमेव निरासि । पितृ-
द्रव्यविरोधेन यदांनतं तद्विभजनीयमिति स्थितं तत्रार्जकस्य मागद्वयम् यत्तिष्ठवचनात् । येन
पैषां स्वयमुपांनिनं स्यात्सम्भवेन रूपेणेति ॥ ११८ ॥ ११९ ॥

सामान्यार्थसमुत्थाने विभागस्तु समः स्मृतः ।

अस्यापवादमाह । अविभक्तानां भ्रातॄणां सामान्यस्थार्यस्य कृषिवाणिज्यादिना संभूय समु-
त्थाने सम्यग्भवेन केनचित्कृते समएव विभागो नार्जयितुरंशद्वयम् ॥

पित्र्ये द्रव्ये ॥ पुत्राणां विभागो दर्शितः । इदानीं पैतामहे पौत्राणां विभागे विशेषमाह

अनेकपितृकाणां तु पितृतो भागकल्पना ॥ १२० ॥

यद्यपि पैतामहे द्रव्ये पौत्राणां जन्मना स्वत्वं पुत्रैरविशिष्टं तथापि तेषां पितृद्वारेणैव

अनेकभ्रातृपुत्रा-
णां विभागप्रकारः ।

पैतामहद्रव्ये विभागकल्पना । न स्वरूपापेक्षया । एतदुक्तं भवति । वि-

भक्ता भ्रातरः पुत्रानुत्पाद्य दिष्टं गतास्तदैकस्य द्वौ पुत्रावन्वस्य त्रयोऽपरस्य

चत्वार इति पुत्राणां वैपन्त्ये तत्र द्वावेकं स्वपित्र्यमंशं लभेते । अन्ये त्रयो-

ऽप्येकमंशं पित्र्यं चत्वारोऽप्येकमंशं पित्र्यं लभन्त इति । तथा केषुचित्पुत्रेषु प्रियमाणेषु के-

षुचित्पुत्रानुत्पाद्य विनष्टेष्वयमेव न्यायो प्रियमाणाः स्वांशानेव लभन्ते । नष्टानामपि पुत्राः

पित्र्यानेवांशान् लभन्त इति वाचनिकी व्यवस्था ॥ १२० ॥

अधुना विभक्ते पितर्यविद्यमानभ्रातृके वा पौत्रस्य पैतामहे द्रव्ये विभागो नास्ति अधिप्रमाणे पितरि पितृतो
भागकल्पनैत्युक्तत्वात् । भवतु वा स्वार्जितवत् पितुरिच्छयैवेत्याशंकित आह

भूर्या पितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव च ।

तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चैव हि ॥ १२१ ॥

भूः शालिक्षेप्रादिका । निबन्ध एकस्य पर्णमारकस्येयन्ति पर्णानि । तथा एकस्य क्रमु-

कफलभारकस्येयन्ति क्रमुकफलानित्याद्युक्तलक्षणः । द्रव्यं सुवर्णरजतादि

पितामहधनेपि-
तुः पुत्रस्य च तत्ता-
समाना ।

यत्पितामहेन प्रतिग्रहविनयादिना लब्धं तत्र पितुः पुत्रस्य च स्वाम्यं

लोकप्रसिद्धमिति कृत्वा विभागोऽस्ति । हि यस्मात्सदृशं समानम् । तस्मान्न

पितुरिच्छयैव विभागो नापि पितुर्भागद्वयम् । अतः पितृतो भागकल्पने-

त्येतत्स्वाम्ये समेऽपि वाचनिकम् । विभागं चेत्पिता कुर्यादित्येतत्स्वार्जितविषयम् । तथा द्वावंशौ

प्रतिपद्येत विभनन्नात्मनः पितेत्येतदपि स्वार्जितविषयम् । जीवतोरस्वतन्त्रः स्यात्तरयापि समन्वि-

त इत्येतदपि पारतन्त्र्यं मातापित्रर्जितद्रव्यविषयम् । तथा अनीशास्ते हि जीवतोरित्येतदपि । तथा

च सरजस्कायां मातरि सस्पृष्टे च पितरि विभागमनिच्छत्यपि पुत्रेच्छया पैतामहद्रव्यविभागो

भवति । तथा विभक्तेन पित्रा पैतामहे द्रव्ये दीयमाने विक्रीयमाणे वा पौत्रस्य निषेधेऽप्य-

धिकारः । पित्रर्जिते तु न निषेधाधिकारः । तत्परतन्त्रत्वात् । अनुमतिस्तु कर्तव्या । तथाहि ।

पैतृके पैतामहे च स्वाम्यं यद्यपि जन्मनैव तथापि पैतृके पितृपरतन्त्रत्वात् पितुः स्वार्जक-

त्वेन प्राधान्यात् पित्रा विनियुज्यमाने स्वार्जिते द्रव्ये पुत्रेषानुमतिः कर्तव्या । पैतामहे तु
द्वयोः स्वाम्यमविशिष्टमिति निषेधाधिकारोऽप्यस्तीति विशेषः । मनुष्ये (अ. ९ श्लो. २०९)

पैतृकं तु पिता द्रव्यमनवाप्तं यदाप्नुयात् । न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्धमकामः स्वयमर्जितमिति । य-
त्पितामहार्जितं केनाप्यपहृतं पितामहेनानुद्धृतं यदि पितोद्धरति तत्स्वार्जितमिव पुत्रैः सार्ध-
मकामः स्वयं न विभजेदिति वदन् पितामहार्जितमकामोऽपि पुत्रेच्छया पुत्रैः सह विभजे-
दिति दर्शयति ॥ १२१ ॥

विभागोत्तरकालमुत्पन्नस्य पुत्रस्य कथं विभागकल्पनेत्यत आह

विभक्तेषु सुतो जातः सवर्णायां विभागमाह ।

विभक्तेषु पुत्रेषु पश्चात्सवर्णायां भार्यायामुत्पन्नो विभागमाह । विभज्यते इति विभागः ।
पित्रोर्विभागस्तं भजतीति विभागमाह । पित्रोरुर्ध्वं तयोरंशं लभत इत्यर्थः ।
मातृभागं च । सत्यां दुहितरि मातुर्दुहितरः शेषमित्युक्तत्वात् । असवर्णा-
यामुत्पन्नास्तु स्वांशमेव पित्र्याल्लभते । मातृकं तु सर्वमेव । एतदेव मनुनो-
क्तम् (अ. ९ श्लो. २१६) ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्धनमिति । पित्रोरिदं पित्र्यमिति
व्याख्येयम् । अनीशः पूर्वजः पित्रोर्भ्रातृभागे विभक्तज इति स्मरणात् । विभक्तयोर्मातापित्रो-
र्विभागे विभागात्पूर्वमुत्पन्नो न स्वामी विभक्तजश्च भ्रातृभागे न स्वामीत्यर्थः । तथा विभा-
गोत्तरकालं पित्रा यत्किंचिद्वर्जितं तत्सर्वं विभक्तनस्यैव ॥ पुत्रैः सह विभक्तेन पित्रा यत्स्वयं-
मर्जितम् । विभक्तनस्य तत्सर्वमनीशाः पूर्वजाः स्पृता इति स्मरणात् । ये च विभक्ताः पि-
त्रा सह संसृष्टाः पितरुर्ध्वं तैः सार्धं विभक्तनो विभजेत् । यथाह मनुः (अ. श्लो. २१६)
संसृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत स तैः सहेति ।

पितरुर्ध्वं पुत्रेषु विभक्तेषु पश्चादुत्पन्नस्य कथं विभागकल्पनेत्यत आह

दृश्याद्वा तद्विभागः स्यादायव्ययविशोधितात् ॥ १२२ ॥

तस्य पितरि भेते भ्रातृविभागसमयेऽस्पष्टगर्भायां मातरि भ्रातृविभागोत्तरकालमुत्पन्नस्य
विभागस्तद्विभागः कुत इत्यत आह । दृश्याद्भातृभिर्गृहीतादनात् । कीदृशात् आयव्ययविशो-
धितात् आयः प्रतिदिवसं प्रतिमासं प्रत्यब्दं वा यदुत्पद्यते । व्ययः पितृकृतर्णोपाकरणं । ताम्या-
मायव्ययाम्यां यच्छोभितं तस्मात् उद्धृत्य तद्भागो दातव्यः स्यात् । एतदुक्तं भवति । प्रातिस्वि-
केषु भागेषु तदुत्पन्नायं भवेदयं पितृकृतं वर्णमपनीयावशिष्टेभ्यः स्वेभ्यः स्वेभ्यो भागेभ्यः किं-
चित्किंचिदुद्धृत्य विभक्तनस्य भागः स्वभागसमः कर्तव्य इति । एतच्च विभागसमयेऽप्रगस्य
भ्रातृभार्यायामस्पष्टगर्भायां विभागादूर्ध्वमुत्पन्नस्यापि वेदितव्यम् । स्पष्टगर्भायां तु प्रसवं प्रतीक्ष्य
विभागः कर्तव्यः । यथाह वसिष्ठः । अथ भ्रातृणां दायविभागो याश्चानवत्याः स्त्रियस्तासामापु-
त्रलाभादिति । गृहीतगर्माणामप्रसवात्प्रतीक्षणमिति योजनीयम् ॥ १२२ ॥

विभक्तजः पित्र्यं मातृकं च सर्वं धनं गृहणीतुमुक्तं तत्र यदि विभक्तः पिता माता वा विभक्तयः पुत्राय सेद-
नशतभरणादिकं प्रयच्छति तत्र विभक्तजेन दानप्रतिषेधो न कर्तव्यो नापि इत्तं प्रसादितव्यमित्याह

पितृभ्यां यस्य यद्वत्तं तत्तस्यैव धनं भवेत् ।

मातापितृभ्यां विभक्त्या पूर्वं विभक्तस्य पुत्रस्य यद्वत्तमलङ्कारादि तत्तस्यैव पुत्रस्य न विभक्तजस्य स्वं भवति । न्यायसाम्याद्विभागात्प्रागपि यस्य यद्वत्तं तत्तस्यैव तथाऽसति विभक्तजेविभक्तयोः पित्रोरंशं तदूर्ध्वं विभजतां यस्य यद्वत्तं तत्तस्यैव नान्यस्येति वेदितव्यम् ॥

जीवद्विभागे स्वपुत्रसमांशित्वं पत्नीनामुक्तं यदि कुर्यात्समानशान्तिना पितरूर्ध्वं विभागेपि मातुः स्वपुत्रसमांशित्वं दर्शयितुमाह

पितरूर्ध्वं विभजतां माताप्यंशं समं हरेत् ॥ १२३ ॥

मातुः समांशत्वं । पितरूर्ध्वं पितुः प्रयाणादूर्ध्वं विभजतां मातापि स्वपुत्रांशसमं अंशं हरेत् । यदि स्त्रीधनं न दत्तम् । दत्ते त्वर्थांशहारिणीति वक्ष्यते ॥ १२३ ॥

पितरि भ्रते पयतस्कृता भ्रातरः सन्ति तत्संस्कारे कोऽधिक्यित इत्यत आह

असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ।

पितरूर्ध्वं विभजद्विभ्रातृभिरसंस्कृता भ्रातरः समुदायद्रव्येण संस्कर्तव्याः ।

भगिन्यश्च निजादंशाद्वत्वांशं तु तुरीयकम् ॥ १२४ ॥

अस्यार्थः । भगिन्यश्चासंस्कृताः संस्कर्तव्या भ्रातृभिः । किं कृत्वा निजादंशाच्चतुर्थमंशं दत्त्वा । अनेन दुहितरोऽपि पितरूर्ध्वं अंशभागिन्य इति गम्यते । तत्र निजादंशादिति मत्येकं प-

रिकल्पितादंशाद्गृह्य चतुर्थांशो दातव्य इत्येवमर्थो न भवति । किंतु यज्जातीया कन्या तज्जातीयपुत्रभागाच्चतुर्थांशभागिनी सा कर्तव्या । एतदुक्तं भवति । यदि ब्राह्मणी सा कन्या तदा ब्राह्मणीपुत्रस्य यावानंशो भवति तस्य चतुर्थांशस्तस्या भवति । तद्यथा । यदि कस्यचिद्ब्राह्मण्येव एका पत्नी पुत्रश्चैकः कन्या चैका तत्र पित्र्यं सर्वमेव द्रव्यं द्विधा विभज्य तत्रैकं भागं चतुर्थां विभज्य तुरीयमंशं कन्यायै दत्त्वा शेषं पुत्रो गृह्णीयात् । यदा ॥ द्वौ पुत्रौ एका कन्या तदा पितृधनं सर्वं त्रेधा विभज्य एकं भागं चतुर्थां विभज्य तुरीयमंशं कन्यायै दत्त्वा शेषं द्वौ पुत्रौ विभज्य गृह्णीतः ॥ अथ त्वेकः पुत्रो द्वे कन्ये तदा पित्र्यं धनं त्रेधा विभज्य एकं भागं चतुर्थां विभज्य तत्र द्वौ भागौ द्वौ कन्याभ्यां दत्त्वावशिष्टं सर्वं पुत्रो गृह्णीतीत्येवं समानजातीयेषु समविषयेषु भ्रातृषु भगिनीषु च योजनीयम् । यदा ॥ ब्राह्मणीपुत्र एकः क्षत्रिया कन्यैका तत्र पित्र्यं धनं सप्तधा विभज्य क्षत्रियापुत्रभागांस्त्रीश्रतुर्थां विभज्य तुरीयांशं क्षत्रियाकन्यायै दत्त्वा शेषं ब्राह्मणीपुत्रो गृह्णीति । यत्र तु द्वौ ब्राह्मणीपुत्रौ क्षत्रियाकन्या चैका तत्र पित्र्यं धनमेकादशधा विभज्य तेषु क्षत्रियापुत्रभागान् त्रीन् चतुर्थां विभज्य चतुर्थमंशं क्षत्रियाकन्यायै दत्त्वा शेषं सर्वं ब्राह्मणीपुत्रौ विभज्य गृह्णीतः ॥ एवं जातिवैषम्ये भ्रातृणां भगिनीनां च संख्यायाः साम्ये वैषम्ये च सर्वत्रोहनीयम् । न च निजादंशाद्वत्वांशं तु तुरीयकमिति तुरीयांशविवक्षया संस्कारमात्रोपयोगि द्रव्यं दत्त्वेति व्याख्यानं युक्तम् । मनुवचनविरोधात् (अ. ९. श्लो. ११८.) स्वैर्म्योऽशेभ्यस्तु कन्याभ्यः प्रदद्युर्भ्राताः एषः । सा-

त्वादंशाच्चतुर्भागं पतिताः स्युरदित्सव इति । अस्वार्थः । ब्राह्मणादयो भ्रातरो ब्राह्मणीप्रभृतिभ्यो भ-
गिनीभ्यः स्वेभ्यः स्वजातिविहितेभ्योऽशेभ्यश्चतुरोऽशान् हरो द्विप्रदत्त्वादिवक्ष्यमाणेभ्यः स्वात्स्वा-
दंशादात्मीयात्मीयभागाच्चतुर्थं चतुर्थं भागं दद्युः । न चात्मभागादुद्धृत्य चतुर्थांशो देय इत्युच्य-
ते किंतु स्वजातिविहितादेकस्मादंशात्पृथक्पृथगेकस्यै कन्यायै चतुर्थोऽंशो देय इति जातिवैप-
म्ये संख्यावैपम्ये च विभागकृत्स्नैव । पतिताः स्युरदित्सव इत्यकरणे प्रत्यवायश्रवणादवर्यं
दातव्यता प्रतीयते । अत्रापि चतुर्भागवचनमविवक्षितं संस्कारोपयोगिद्रव्यदानमेव विवक्षित-
मिति चेत् । स्मृतिद्वयेपि चतुर्थांशदानाविवक्षायां प्रमाणाभावाददाने मत्यवायश्रवणाच्चेति । यद-
पि कैश्चिदुच्यते । अंशदानविवक्षायां बहुभ्रातृकायां बहुधनत्वं बहुभगिनीकस्य च निर्धनता
प्राप्नोतीति तदुक्तरीत्या परिहृतमेव । न ह्यत्रात्मीयाद्भागानुद्धृत्य चतुर्थांशस्य दानमुच्यते येन
तथा स्यादतोऽस्मत्सहाय्येधातिभिः प्रभृतीनां व्याख्यानमेव चतुरस्तं न भारुचे । तस्मात्पितृरुद्ध्वं
कन्याप्यंशभागिनी पूर्वं चेद्यत्किंचिस्पृता ददाति तदेव लभते विशेषवचनाभावादिति सर्वम-
नवद्यम् ॥ १२४ ॥

एवं विभागं धेत्पिता पुत्र्यादित्यादिना प्रपन्थेन समानजरातीयानां भ्रातॄणां परस्परं
विभ्रा सह विभागकृत्स्नैव । अधुना मिश्रजातीयानां विभागमाह

चतुस्त्रिव्येकभागाः स्युर्वर्णशो ब्राह्मणात्मजाः ।

क्षत्रजास्त्रिव्येकभागाविड्जास्तु द्व्येकभागिनः ॥ १२५ ॥

तिस्रोवर्णानुपूर्व्येणेति ब्राह्मणस्य चतस्रः क्षत्रियस्य तिस्रो वैश्यस्य द्वे शूद्रस्यैकेति भार्या
दर्शितास्तत्र ब्राह्मणात्मजा ब्राह्मणोत्पन्नावर्णशः वर्णशब्देन ब्राह्मणाविवर्णाः स्त्रिय उच्यन्ते
संख्यैक्यवचनाच्च वीप्सायामित्यधिकरणकारकादेक्यवचनाद्दीप्सायां शस् । अतश्च वर्णवर्णे

ब्राह्मणोत्पन्ना यथाक्रमं चतुस्त्रिव्येकभागाः स्युर्भवेयुः । एतदुक्तं भवति । ब्राह्मणे-
न ब्राह्मण्यामुत्पन्ना एकैकशश्चतुरश्रचतुरो भागोल्लभन्ते । तेनैव क्षत्रियायामुत्पन्नाः

प्रत्येकं त्रीन् त्रीन् भागान् लभन्ते । वैश्यायां द्वौ द्वौ शूद्रायामेकमेकमिति
क्षत्रजाः क्षत्रियेणोत्पन्नाः वर्णशः इत्यनुवर्तते । यथाक्रमं त्रिव्येकभागाः क्षत्रियेण क्षत्रियाया-
मुत्पन्नाः प्रत्येकं त्रीन् त्रीन् भागान् लभन्ते । वैश्यायां द्वौ द्वौ शूद्रायामेकमेकम् । विड्जाः
वैश्येनोत्पन्नाः अत्रापि वर्णश इत्यनुवर्तते । यथाक्रमं द्व्येकभागिनः वैश्येन वैश्यायामुत्पन्नाः प्रत्येकं
द्वौ द्वौ भागौ लभन्ते । शूद्रायामेकमेकम् । शूद्रस्यैकैव भार्येति मिश्रजातीयपुत्राभावात्तत्पुत्राणां
पूर्वोक्त एव विभागः । यद्यपि चतुस्त्रिव्येकभागा इत्यविशेषणेन तत्रापि प्रतिग्रहप्राप्तमूव्यतिरि-
क्तविषयनिर्दिष्टं द्रष्टव्यम् । यतः स्मरन्ति । न प्रतिग्रहभूदया क्षत्रियादिमुताय वै यद्यप्येषां
पिता दद्यान्मृते विमामुनो हरेदिति । प्रतिग्रहग्रहणात्क्रयादिना लब्धा भूः क्षत्रियादिमुतानामपि
भनत्येव । शूद्रापुत्रस्य विशेषप्रतिषेधाच्च । शूद्राणां द्विजातिभिर्नितो न मूमेर्भागमर्हतीति

यदि क्रयादिप्राप्ता भूः सत्रियादिमुत्तानां न भवेत्तद्वा शूद्रापुत्रस्य विशेषप्रतिपेधो नोपपद्यते । यत्पुनः (मनु. अ. ९ श्लो. १९९) ब्राह्मणसत्रियविशां शूद्रापुत्रो न रिक्यभाक् । यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य धनं भवेदिति । तदपि जीवता पित्रा यदि शूद्रापुत्राय किमपि मदत्तं स्यात्तद्विषयम् । यदा तु प्रसाददानं नास्ति तदैकांशमागित्यविरुद्धम् ॥ १२५ ॥

अथ सर्वविभागशेषं किंचिदुच्यते

अन्योन्यापहतं द्रव्यं विभक्ते यत्तु दृश्यते ।

तत्पुनस्ते समैरंशैर्विभजेरन्निति स्थितिः ॥ १२६ ॥

परस्परापहतं समुदायद्रव्यं विभागकाले वा ज्ञातं विभक्ते पितृघने यदृश्यते तत्समैरंशैर्विभजेरन्नित्येवं स्थितिः शास्त्रमर्यादा । अत्र समैरंशैरिति वदता उद्धारविभागो निषिद्धः । विभजेरन्निति वदता येन दृश्यते तेनैव न ब्राह्ममिति दर्शितम् । एवं च वचनस्यार्थवत्त्वाच्च समुदायद्रव्यापहारे दोषाभावपरत्वम् । ननु मनुना ज्येष्ठस्यैव समुदायद्रव्यापहारे दोषो दर्शितो न कनीयसाम् (अ. ९ श्लो. २१३) यो ज्येष्ठो विनिकुर्वीत छोभाद्रन्धून्यवीयसः । स ज्येष्ठः स्यादभागश्च नियन्तव्यश्च राजभिरिति वचनात् । नैतत् यतः संभावितत्वात्तस्य पितृस्थानीयस्य ज्येष्ठस्यापि दोषं वदता ज्येष्ठपरतन्त्राणां कनीयसां पुत्रस्थानीयानां दण्डापूर्विकनीत्या सुतरां दोषो दर्शित एव । तथा चारिशेषेणैव दोषः श्रूयते । गौतमः यो वै भागिनं भागाद्बुद्धे चयते एवैनं स यदि चैनं न चयतेऽथ पुत्रमथ पौत्रं चयत इति । यो भागिनं भागार्हं भागाद्बुद्धे भागादपाकरोति भागं तस्मै न प्रयच्छति स भागाद्बुद्ध एनं नोत्तारं चयते नाशयति दोषिणं करोति । यदि तं न नाशयति तदा तस्य पुत्रं पौत्रं वा नाशयतीति ज्येष्ठविशेषमन्तरेणैव साधारणद्रव्यापहारिणो दोषः श्रुतः । अथ साधारणं द्रव्यमात्मनोऽपि स्वं भवतीति स्वबुद्ध्या गृह्यमाणं न दोषमावहतीति मतम् । तदसत् । स्वबुद्ध्या गृहीतेऽपि वर्जनीयतया परस्वमपि गृहीतमेवेति निषेधानुप्रवेशादोषमावहत्येव । यथा मौद्रे चरौ विपन्ने सदृशतया माषेषु गृह्यमाणेषु अयक्षिया वै माषा इति निषेधो न प्रविशति । मुद्रावयवबुद्ध्या गृह्यमाणत्वादिति पूर्वपक्षिणोक्ते मुद्रावयवेषु गृह्यमाणेषु अवर्जनीयतया माषावयवा अपि गृह्यन्त एवेति निषेधः प्रविशत्येवेति राद्धान्तिनोक्तम् । तस्माद्वचनतो न्यायतश्च साधारणद्रव्यापहारे दोषोऽस्त्येवेति सिद्धम् ॥ १२६ ॥

द्वयामुध्यायणस्य भागविशेषं दर्शयस्तस्य स्वरूपमाह

अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः ।

उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः ॥ १२७ ॥

अपुत्रां गुर्वनुज्ञात इत्याद्युक्तविधिना अपुत्रेण देवरादिना परस्त्रे परभार्यायां गुरुनियो-
गेनोत्पादितः पुत्र उभयोर्वीजिलेत्रिणोरसौ रिक्थी रिक्थहारी पिण्डदाता च
द्वयमुप्यायण-
लक्षणम् । धर्मत इत्यस्यार्थः । यदासौ नियुक्तो देवरादिः स्वयमप्यपुत्रोऽपुत्रस्य क्षेत्रे

स्वपरपुत्रार्थं प्रवृत्तोऽयं जनयति स द्विपितृको ध्यामुप्यायणो द्वयोरपि रिक्थहा-
री पिण्डदाता च । यदा तु नियुक्तः पुत्रवान् केवलं क्षेत्रिणः पुत्रार्थं प्रयतते तदा तदुत्पन्नः
क्षेत्रिण एव पुत्रो भवतीति न बीजिनः । सच न नियमेन बीजिनो रिक्थहारी पिण्डदो वेति ।
यथोक्तं मनुना । (अ. ९ श्लो. १२) क्रियाभ्युपगमात्सेत्रं बीजार्थं यत्प्रदीयते । तस्येह
भागिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्रिक एव चेति । क्रियाभ्युपगमादिति अत्रोत्पन्नमपत्यमावयोरुभयो-
रपि भवत्विति संविदङ्गीकरणाद्यत्सेत्रं क्षेत्रस्वामिना बीजावपनार्थं बीजिने दीयते तत्र त-
स्मिन्क्षेत्रे उत्पन्नस्यापत्यस्य बीजिलेत्रिणौ भागिनौ स्वामिनौ दृष्टौ महर्षिभिः । तथा ।
(मनु. अ. ९ श्लो. १२) फलं त्वनभिसंधाय क्षेत्रिणां बीजिनां तथा । मत्स्यं क्षेत्रिणामर्थो
बीजाद्योनिर्वलीयसीति । फलं त्वनभिसंधायेति अत्रोत्पन्नमपत्यमावयोरुभयोरस्त्वित्येवमन-
भिसंधाय परक्षेत्रे यदपत्यमुत्पाद्यते तदपत्यं क्षेत्रिण एव गतो बीजाद्योनिर्वलीयसीति । गवा-
श्वादिषु तथा दर्शनात् । अत्रापि नियोगो वाग्दत्ताविषय एव । इतरस्य नियोगस्य मनुना-कि-

पिद्वत्वात् (मनु. अ. ९ श्लो. १९।१०) देवराद्या सपिण्डाद्या स्त्रिया सन्य-

नियोगः । द्वियुक्त्या । प्रजेप्सिताधिगन्तव्या सन्तानस्य परिक्षये । विधवायां नियुक्तस्तु

युताक्तो वाग्यतो निशि । एकमुत्पादयेत्पुत्रं न द्वितीयं कथंचनेत्येवं नियोगमुपन्यस्य मनुः

स्वयमेव निषेधति (अ. ९ श्लो. १४।१५।१६।१७।१८) नान्यस्मिन्विधवानारी

नियोगनिन्दा । नियोक्तव्या द्विजातिभिः । अन्यस्मिन्हे नियुज्याना धर्मं हन्युः सनातनम् । नो-

द्वाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्यते क्वचित् । न विवाहविधानुक्तं विधवावेदनं पुनः । अयं द्विजै-

र्हि विद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः । मनुष्याणामपि श्रोक्तो वेने राज्यं प्रशासति । स महीमखिलां

भुजन् राजपिमवरः पुरा । वर्णानां संकरं चक्रे कामोपहतचेतनः । ततः प्रमृति यो मोहात्

प्रमीतपतिकां स्त्रियम् । नियोजयत्यपत्यार्थं गर्हन्ते तं हि साधव इति ॥ नच विहितप्रतिपि-

द्वत्वाद्विकल्प इति मन्तव्यम् । नियोक्तृणां निन्दाश्रवणात् । स्त्रीधर्मेषु व्यभिचारस्य बहुदोष-

श्रवणात् । संयमस्य प्रशस्तत्वाच्च । यथाह मनुरेव । (अ. ९ श्लो. १९७) कामं तु क्षपये-

द्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः । नतु नामापि गृहीयात्पत्यौ प्रेते परस्य त्विति जीवनाथं पुरुषान्त-

राश्रयणं प्रतिषिध्य (मनु. अ. ९ श्लो. १९८।१९९।२००।२०१) आसीतामरणात्

क्षान्ता नियता ब्रह्मचारिणी । यो धर्मं एकपत्नीनां काङ्क्षन्ती तमनुत्तमम् ॥ अनेकानि सह-

स्त्राणि कौमारब्रह्मचारिणां । दिवं गतानि विप्राणामुत्त्वा कुलसंततिम् ॥ मृते भर्तारि साध्वी

स्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता । स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥ अपत्यलोभाद्या तु स्त्री

भर्तारमतिवर्षते । सेह निन्दाप्रवामोति परलोकाच्च ह्यियते । इति पुत्रार्थमपि पुरुषान्तराश्रयणं

निषेधति । तस्माद्विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकस्य इति न युक्तम् ॥ एवं विवाहसंस्कृतानियोगे प्र-
तिषिद्धे कस्तर्हि धर्म्यो नियोग इत्यत आह । (मनु. अ. ९ श्लो. ६९ । ७०) यस्या प्रियेत

धर्मनियोगः । कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः । तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः ॥

यथाविध्यभिगम्यैनां शुक्रवस्त्रां शुचिव्रताम् । मिथो भजेतामसत्सवात्सकृत्सकृ-
द्वतावृतौ इति ॥ यस्मै वाग्दत्ता कन्या स प्रतिग्रहमन्तरेणैव तस्याः पतिरित्यस्मादेव वचनाद-
वगम्यते तस्मिन्नेते देवरस्तस्य ज्येष्ठः कनिष्ठो वा निजः सोदरो विन्देत परिणयेत् । यथाविधि
यथाशास्त्रमधिगम्य परिणीय अनेन विधानेन घृताभ्यङ्गवादनियमादिना शुक्रवस्त्रां शुचिव्रतां
मनोवाक्कायसंयतां । मिथोरहस्यागर्भग्रहणात् प्रत्युल्लेखवारं गच्छेत् । अयं च विवाहो वाच-
निको घृताभ्यङ्गादिनियमवन्निपुक्ताभिगमनाङ्गमिति न देवरस्य भार्यात्वमापादयति । अतस्त-
दुत्पन्नमपत्यं क्षेत्रस्वामिन एव भवति । न देवरस्य । संविदातृभयोरपि ॥ १२७ ॥

समानासमानजार्तायानां पुत्राणां विभागश्रुतिरुक्ता अपुना मुख्यगीणपुत्राणां

दायग्रहणव्यवस्थायां दर्शयिष्यन् तेषां स्वरूपं तावदाह

औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः ।

क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा ॥ १२८ ॥

गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गृहजस्तु सुतः स्मृतः ।

कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः ॥ १२९ ॥

अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः सुतः ।

दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥ १३० ॥

क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात्स्वयंकृतः ।

दत्तात्मा तु स्वयंदत्तो गर्भे भिन्नः सहोदजः ॥ १३१ ॥

उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धो भवेत्सुतः ।

उरसो मात औरसः पुत्रः सच धर्मपत्नीजः सर्वर्णा धर्मविवाहोद्भवा धर्मपत्नी तस्यां जात औ-

रसः पुत्रो मुख्यः । तत्समः पुत्रिकासुतः तत्सम औरससमः । पुत्रिकायाः सुतः
औरसपुत्रिका-
पुत्रक्षेत्रजलेक्षणा-
ति । पुत्रिकासुतः । अतएव औरससमः । यथाह वसिष्ठः । अभ्रातृकां प्रदास्यामि
तुभ्यं कन्यामलंकृताम् । अस्यां यो जायते पुत्रः समे पुत्रो भवेदिति । अ-

थवा पुत्रिकैव सुतः पुत्रिकासुतः सोऽप्यौरससम एव पित्रवयवानामल्पत्वात् मात्रवयवानां वा-
हुल्याच्च । यथाह वसिष्ठः । द्वितीयः पुत्रिकैवेति । द्वितीयः पुत्रः पुत्रिकैवेत्यर्थः ॥ ग्रामु-
प्याणयस्तु जनकस्यौरसादपकृष्टोऽन्येक्षेत्रोत्पन्नत्वात् । क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा ।
इतरेणासपिण्डेन देवरेण वोत्पन्नः पुत्रः क्षेत्रजः ॥ १२८ ॥

द्धत्वाच्च । यासिष्ठादिषु वर्गद्वयेऽपि कंस्यचिद्व्यत्ययेन पाठो गुणवद्गुणवद्विषयो वेदितव्यः ।
 गौतमीये तु पौत्रिकेयस्य दशमत्वेन पाठो विजातीयविषयः । तस्मात्स्थितमेतत्पूर्वपूर्वाभावे परः
 परोक्षभागिति ॥ यत्तु (अ. ९ श्लो. १८२) आतृणामेकजातानामेकश्रोतृपुत्रवान् भवेत् । स-
 र्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुष्यवैदिति । तदपि आतृपुत्रस्य पुत्रीकरणसंभवेऽप्येतां पुत्रीक-
 रणनिषेधार्थम् । न पुनः पुत्रत्वप्रतिपादनाय । तत्सुता गोत्रजा बन्धुरित्यनेन विरोधात् ॥ १३२ ॥

इदानीमुक्तोपसंहारव्याजेन सर्वत्र नियममाह

सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः ।

समानजातीयेष्वेव पुत्रेषु अयं पूर्वाभावे परः पर इत्युक्तो विधिः न भिन्नजातीयेषु । तत्र
 च कानीनगूढोत्पन्नसहोदजनपौनर्धवाणां सवर्णत्वं जनकद्वारेण न स्वरूपेण । तेषां वर्णजाति-
 क्षणाभावस्योक्तत्वात् । तथालुलोमजानां मूर्धावसिक्कादीनामौरसेष्वन्तर्भावात्तेषामप्यभावे
 क्षेत्रजादीनां दायहरत्वं बोद्धव्यम् । शूद्रापुत्रस्त्वौरतोऽपि कृत्स्नं भागमन्याभावेऽपि न लभते ।
 यथाह मनुः । (अ. ९ श्लो. १५४) यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रो यद्यपुत्रोऽपि वा भवेत् । नाधिकं
 दशमाह्याच्छूद्रापुत्राय धर्मेत इति । यदि सत्पुत्रो विद्यमानद्विजातिपुत्रो यद्यपुत्रोऽविद्यमान-
 द्विजातिपुत्रो वा स्यात्तस्मिन्मृते क्षेत्रजादिर्वान्यो वाऽसपिण्डः शूद्रापुत्राय तद्धनादशनां-
 शादधिकं न दद्यादित्यस्मादेव क्षत्रियावैश्यापुत्रयोः सवर्णापुत्राभावे सकलधनग्रहणं गम्यते ॥

अपुना गृध्रधनविभावे विरोधमाह

जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतौशहरो भवेत् ॥ १३३ ॥

मृते पितरि कुर्युस्तं आतरस्त्वर्धभागिकम् ।

अभ्रातृको हरेत्सर्वं दुहितृणां सुताहते ॥ १३४ ॥

शूद्रेण दास्यामुत्पन्नः पुत्रः कामतः पितुरिच्छया भागं लभते । पितुरुर्ध्वं तु यदि परि-

शूद्रेणपरिणी-
 तायामुपपन्ने विशेष-
 पमाह ।

णीता पुत्राः सन्ति तदा ते आतरस्तं दासीपुत्रं अर्धभागिनं कुर्युः । स्वभागा-
 दर्धं दद्यादित्यर्थः । अथ परिणीतापुत्रा न सन्ति तदा कृत्स्नं धनं दासीपु-
 त्रो गृहीयात् । यदि परिणीतादुहितरस्तत्पुत्रा वा न सन्ति । तत्सद्भावे त्व-
 र्धभागिक एव दासीपुत्रः । अत्र च शूद्रग्रहणाद्विजातिना दास्यामुत्पन्नः पितुरिच्छयाप्यंशं न
 लभते नाप्यर्धं दूरत एव कृत्स्नम् । किंत्वनुकूलश्रेज्जीवनमात्रं लभते ॥ १३३ ॥ १३४ ॥

मुह्यगौणमुता दायं गृह्णन्तीति निरूपितम् । तेषामभावे सर्वेषां दास्यादक्रम उच्यते

पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ आतरस्तथा ।

तत्सुता गोत्रजा बन्धुः शिष्यः सव्रह्मचारिणः ॥ १३५ ॥

एषामभावे पूर्वस्य धनभाग्युत्तरोत्तरः ।

स्वर्थातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥ १३६ ॥

पूर्वोक्ता द्वादशपुत्रा यस्य न सन्ति असावपुत्रः तस्यापुत्रस्य स्वर्थातस्य परलोकं गतस्य धन-
भाक् धनग्राही एषां पत्न्यादीनामनुक्रान्तानां मध्ये पूर्वस्य पूर्वस्याभाव उत्तर उत्तरो धनभागि-

विभक्तस्यापुत्र-
स्यासम्पत्तिनोपने-
ऽधिकारिणः ।

ति संबन्धः । सर्वेषु मूर्ध्निवसित्तादिषु अनुलोमनेषु प्रतिलोमनेषु वर्णेषु च ब्राह्म-

णादिषु अयं दायग्रहणविधिर्दायग्रहणक्रमो वेदितव्यः । तत्र प्रथमं पत्नी ध-

नभाक् । पत्नी विवाहसंस्कृता । पत्युर्नो यज्ञसंयोग इति स्मरणात् । एकवचनं

च जात्यभिप्रायेण अतश्च बह्व्यश्वेत्सजातीया विजातीयाश्च यथांशं विभज्य

धनं गृह्णन्ति । यथा बृहन्नमुरपि पत्न्याः समग्रधनसंबन्धं वक्ति । अपुत्रा शयनं भर्तुः पालय-

न्ती व्रते स्थिता । पत्न्येव दद्यात्तत्पिंडं कृत्स्नमंशं लभेत चेति । बृहद्विष्णुरपि । अपुत्रधनं

पत्न्यभिगामि तदभावे दुहितृगामि तदभावे पितृगामि तदभावे मातृगामीति । कात्यायनोऽपि ।

पत्नी पत्युर्धनहरी या स्यादव्यभिचारिणी । तदभावे तु दुहिता यद्यनूढा भवेत्तदेति । तथा ।

अपुत्रस्यार्यकुलजा पत्नी दुहितरोऽपि वा । तदभावे पिता माता भ्राता पुत्राश्च कीर्तिता इति ।

बृहस्पतिरपि । कुल्येषु विद्यमानेषु पितृभ्रातृसनाभिषु । अमुतस्य ममीतस्य पत्नी तज्जागहारि-

णी । एतद्विरुद्धानीव वाक्यानि लक्ष्यन्ते । भ्रातृणामप्रजाः प्रेयात् कश्चित्प्रमत्तमेत वा ।

विभज्योन् धनं तस्य शेषास्ते स्त्रीधनं विना ॥ भरणं चास्य कुर्वीरन्स्त्रीणामाजीवनक्षयात् । र-

क्षन्ति शय्यां भर्तुश्चेदाच्छिद्यतिरतासु स्थिति पत्नीसङ्गवेऽपि भ्रातृणां धनग्रहणं पत्नीनां च भ-

रणमात्रं नारदेनोक्तम् । मनुना तु । (अ. ९. श्लो. १८९) पिता हरेदपुत्रस्य रिक्यं भ्रातर एव

वेत्त्वपुत्रस्य धनं पितृभ्रातृर्वेति दर्शितम् । यथा (अ. ९. श्लो. २१७) अनपत्यस्य पुत्रस्य

माता दायमवामुयात् । मातर्यपि च दृत्तायां पितुर्मता हरेद्धनमिति । मातुः पितामह्याश्च धन-

संबन्धो दर्शितः । शंखेनापि । स्वर्थातस्य ह्यपुत्रस्य भ्रातृगामि द्रव्यं तदभावे पितरौ हरेयातां

ज्येष्ठा वा पत्नीति । भ्रातृणां पित्रोज्येष्ठयाश्च पत्न्याः क्रमेण धनसंबन्धो दर्शितः । कात्या-

यनेनापि । विभक्ते संस्थिते द्रव्यं पुत्राभावे पिता हरेत् । भ्राता वा जननी वाथ माता वा त-

त्पितुः क्रमादित्येवमादीनां विरुद्धार्थानां वाक्यानां योगीश्वरेण व्यवस्था दर्शिता । पत्नी गृ-

ह्णीयादित्येतद्वचनजातं विभक्तभ्रातृस्त्रीविषयम् । सा च यदि नियोगार्थिनी भवति । कुतः

तत् नियोगसव्यपेक्षायाः पत्न्या धनहरणं न स्वतन्त्रया इति । पिता हरेदपुत्रस्येत्यादिवचना-

त्तत्र व्यवस्थाकारणं वक्तव्यम् । नान्यव्यवस्थाकारणमस्तीति । गौतमवचनाच्च । पिण्डगोत्र-

पिसंबन्धा रिक्यं भजेरन् स्त्री वानपत्यस्य बीजं लिप्सेतेति । अस्यार्थः । पिण्डगोत्रपिसंबन्धा

अनपत्यस्य रिक्यं भजेरन्स्त्री वा रिक्यं भजेत् । यदि बीजं लिप्सेतेति । मनुरपि (अ.

९ श्लो. १४६) धनं यो विभृयाद्भ्रातृमृतस्य स्त्रियमेव वा । सोऽपत्यं भ्रातुरुत्पाद्य दद्यात्तस्यैव

तद्धनमिति । अनेनैतद्दर्शयति विभक्तधनेऽपि भ्रातृपत्न्यद्वारेणैव पत्न्या धनसंबन्धो

नान्यथेति । तथाऽविभक्तधनेऽपि (मनु. अ. ९ श्लो. १२०) कनीयान् ज्येष्ठभार्यायां पुत्र-

मुत्पादयेद्यदि । समस्तत्र विभागः स्यादिति धर्मो व्यवस्थित इति । तथा वसिष्ठोऽपि । रिक्य-

हत्वाच्च । वासिष्ठादिषु वर्गद्वयेऽपि कस्यचिद्व्यत्ययेन पाठो गुणवद्गुणवद्विषयो वेदितव्यः ।
 गौतमीये तु पौत्रिकेयस्य दशमत्वेन पाठो विजातीयविषयः । तस्मात्पितृमतेतत्पूर्वपूर्वाभावे परः
 परोक्षभागिति ॥ यत्तु (अ. ९ श्लो. १८२) आतृणामेकजातानामेकश्रेत्पुत्रवान् भवेत् । स-
 र्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरन्नवीदिति । तदपि आतृपुत्रस्य पुत्रीकरणसंभवेऽप्येषां पुत्रीक-
 रणनिषेधार्थम् । न पुनः पुत्रत्वमतिपादनाय । तत्सुता गोत्रजा बन्धुरित्वनेन विरोधात् ॥ ११२ ॥

इदानीमुक्तोपसंहारव्याजेन तत्रैव नियममाह

सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः ।

समानजातीयेष्वेव पुत्रेषु अयं पूर्वाभावे परः पर इत्युक्तो विधिः न भिन्नजातीयेषु । तत्र
 च कानीनगूढोत्पन्नसहोदजपौनर्भवाणां सवर्णत्वं जनकद्वारेण न स्वरूपेण । तेषां वर्णजातिल-
 क्षणाभावस्योक्तत्वात् । तथानुलोमजानां मूर्धावसिक्तादीनामौरसेष्वन्तर्भावात्तेषामप्यभावे
 क्षेत्रजादीनां दायहरत्वं बोद्धव्यम् । शूद्रापुत्रस्त्वौरसोऽपि कृत्स्नं भागमन्याभावेऽपि न लभते ।
 यथाह मनुः । (अ. ९ श्लो. १९४) यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रो यद्यपुत्रोऽपि वा भवेत् । नाधिकं
 दशमाहद्याच्छूद्रापुत्राय धर्मत इति । यदि सत्पुत्रो विद्यमानद्विजातिपुत्रो यद्यपुत्रोऽविद्यमान-
 द्विजातिपुत्रो वा स्यात्तस्मिन्मृते क्षेत्रजादिर्वान्यो वाऽसपिण्डः शूद्रापुत्राय तद्वनादशमां-
 शादधिकं न दद्यादित्यस्मादेव सत्रियावैश्यापुत्रयोः सवर्णापुत्राभावे सकलधनग्रहणं गम्यते ॥

अधुना गृहधनविभागे विधेयमाह

जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोऽहरो भवेत् ॥ १३३ ॥

मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्धभागिकम् ।

अभ्रातृको हरेत्सर्वं दुहितृणां सुतादृते ॥ १३४ ॥

शूद्रेण दास्यामुत्पन्नः पुत्रः कामतः पितुरिच्छया भागं लभते । पितुरूर्ध्वं तु यदि परि-

शूद्रेणपरिणी-
 तायामुत्पन्ने विधे-
 यमाह ।

णीता पुत्राः सन्ति तदा ते भ्रातरस्तं दासीपुत्रं अर्धभागिनं कुर्युः । स्वभागा-

धर्धं ददुरित्यर्थः । अथ परिणीतापुत्रा न सन्ति तदा कृत्स्नं धनं दासीपु-

त्रो गृहीयात् । यदि परिणीतादुहितरस्तत्पुत्रा वा न सन्ति । तत्सङ्गावे त्व-

र्धभागिक एव दासीपुत्रः । अत्र च शूद्रग्रहणाद्विजातिना दास्यामुत्पन्नः पितुरिच्छयाप्यंशं न

लभते नाप्यर्धं दूरत एव कृत्स्नम् । कित्नुकूलश्रेजीवनमात्रं लभते ॥ १३३ ॥ १३४ ॥

मुख्यगोणयुक्तं दायं गृहन्तीति निरूपितम् । तेषामभावे सर्वेषां दायादक्षयं ज्ञेयम्

पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा ।

तत्सुता गोत्रजा बन्धुः शिष्यः सन्नह्यचारिणः ॥ १३५ ॥

एषामभावे पूर्वस्य धनभायुत्तरोत्तरः ।

स्वर्थातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥ १३६ ॥

पूर्वेक्ता द्वादशपुत्रा यस्य न सन्ति असावपुत्रः तस्यापुत्रस्य स्वर्थातस्य परलोकं गतस्य धन-
भाक् धनग्राही एषां पत्न्यादीनामनुक्रान्तानां मध्ये पूर्वस्य पूर्वस्याभाव उत्तर उत्तरो धनभागि-
ति संबन्धः । सर्वेषु मूर्धावसिक्तादिषु अनुलोमनेषु प्रतिलोमनेषु वर्णेषु च ब्राह्म-
णादिषु अयं दायग्रहणविधिर्दायग्रहणक्रमो वेदितव्यः । तत्र प्रथमं पत्नी ध-
नभाक् । पत्नी विवाहसंस्कृता । पत्युर्नो यज्ञसंयोग इति स्मरणात् । एकवचनं
च जात्यभिप्रायेण अतश्च बह्व्यश्चेत्सजातीया विजातीयाश्च यथांशं विभज्य
धनं गृह्णन्ति । यथा वृद्धमनुरपि पत्न्याः समग्रधनसंबन्धं वक्ति । अपुत्रा शयनं भर्तुः पालय-
न्ती व्रते स्थिता । पत्येव दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत चेति । बृहद्भिष्णुरपि । अपुत्रधनं
पत्न्यभिगामि तदभावे दुहितृगामि तदभावे पितृगामि तदभावे मातृगामीति । कात्यायनोऽपि ।
पत्नी पत्युर्धनहरी या स्यादव्यभिचारिणी । तदभावे तु दुहिता यद्यनूदा भवेत्तदेति । तथा ।
अपुत्रस्यार्यकुलजा पत्नी दुहितरोऽपि वा । तदभावे पिता माता भ्राता पुत्राश्च कीर्तिता इति ।
बृहस्पतिरपि । कुल्येषु विद्यमानेषु पितृभ्रातृसनाभिषु । असुतस्य प्रमीतस्य पत्नी तज्जागहारि-
णी । एतद्विरुद्धानीव वाक्यानि लक्ष्यन्ते । भ्रातृणामप्रजाः प्रेयात् कश्चित्प्रमज्जेत वा ।
विभज्यते धनं तस्य शेषास्ते स्थाधनं विना ॥ भरणं चास्य कुर्वीरन्स्त्रीणामाजीवनक्षयात् । र-
क्षन्ति शय्यां भर्तुश्चेदाच्छिद्युरितरासु त्विति पत्नीसङ्गवेऽपि भ्रातृणां धनग्रहणं पत्नीनां च भ-
रणमात्रं नारदेनोक्तम् । मनुना तु । (अ. ९. श्लो. १८९) पिता हरेदपुत्रस्य रिक्यं भ्रातर एव
वेत्यपुत्रस्य धनं पितृभ्रातुर्वेति दर्शितम् । यथा (अ. ९. श्लो. २१७) अनपत्यस्य पुत्रस्य
माता दायमवाप्नुयात् । मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनमिति । मातुः पितामह्याश्च धन-
संबन्धो दर्शितः । शंखेनापि । स्वर्थातस्य ह्यपुत्रस्य भ्रातृगामि द्रव्यं तदभावे पितरौ हरेयातां
ज्येष्ठा वा पत्नीति । भ्रातृणां पित्रोज्येष्ठ्याश्च पत्न्याः क्रमेण धनसंबन्धो दर्शितः । कात्या-
यनेनापि । विभक्ते संस्थिते द्रव्यं पुत्राभावे पिता हरेत् । भ्राता वा जननी वाध माता वा त-
त्पितुः क्रमादित्येवमादीनां विरुद्धार्थानां वाक्यानां योगीश्वरेण व्यवस्था दर्शिता । पत्नी गृ-
ह्णीयादित्येतद्वचनमात्रं विभक्तभ्रातृस्त्रीविषयम् । सा च यदि नियोगार्थिनी भवति । कुतः
तत् नियोगसव्यपेक्षायाः पत्न्या धनहरणं न स्वतन्त्रया इति । पिता हरेदपुत्रस्येत्यादिवचना-
त्तत्र व्यवस्थाकारणं वक्तव्यम् । नान्यव्यवस्थाकारणमस्तीति । गौतमवचनाच्च । पिण्डगोत्र-
पिसंबन्धा रिक्यं भजेरन् स्त्री वानपत्यस्य बीजं लिप्सेतेति । अस्यार्थः । पिण्डगोत्रपिसंबन्धा
अनपत्यस्य रिक्यं भजेरन्स्त्री वा रिक्यं भजेत् । यदि बीजं लिप्सेतेति । मनुरपि (अ.
९. श्लो. १४१) धनं यो निभृयाद्भ्रातुर्मृतस्य स्त्रियमेव वा । सोऽपत्यं भ्रातुरुत्पाद्य दद्यात्तस्यैव
तद्धनमिति । अनेनैतद्दर्शयति विभक्तधनेऽपि भ्रातर्युपरतेऽपत्यद्वारेणैव पत्न्या धनसंबन्धो
नान्यपेति । तथाऽविभक्तधनेऽपि (मनु. अ. ९. श्लो. १२०) कनीयान् ज्येष्ठभार्यायां पुत्र-
मुत्पादयेद्यदि । समस्तत्र विभागः स्यादिति धर्मो व्यवस्थित इति । तथा वसिष्ठोऽपि । रिक्य-

लोभाद्भास्ति नियोग इति । रिक्थलोभान्नियोगं प्रतिषेधन् नियोगद्वारक एव पत्न्या धनसंबन्धो नान्यथेति दर्शयति । नियोगाभावे तु पत्न्या भरणमात्रमेव नारदवचनात् । भरणं चास्य कुर्वीरन्त्रीणामाजीवनक्षयादिति । योगीश्वरेणापि किल वक्ष्यते । अपुत्रा योषितश्चैषां भर्तव्याः साधुवृत्तयः । निर्दास्याव्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव चेति । अपिच । द्विजातिधनस्य यज्ञार्थत्वात्स्त्रीणां च यज्ञेऽनधिकाराद्धनग्रहणमयुक्तम् । तथा च केनापि स्मृतम् । यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नं तत्रानधिकृतास्तु ये । अरिक्थभाजस्ते सर्वे आसाच्छादनभाजनाः । यज्ञार्थं विहितं वित्तं तस्मात्तद्विनियोजयेत् । स्थानेषु धर्मजुष्टेषु न स्त्रीमूर्खविधिमिप्त्विति तदनुपपन्नम् । पत्नी दुहितर इत्यत्र नियोगस्याप्रतीतिरप्रस्तुतत्वाच्च । अपिच इदमत्र वक्तव्यम् । पत्न्या धनग्रहणे नियोगो वा निमित्तं तदुत्पन्नमपत्यं वा । तत्र नियोगस्यैव निमित्तत्वे अनुत्पादितपुत्राया अपि धनसंबन्धः प्राप्नोति । उत्पन्नस्य च पुत्रस्य धनसंबन्धो न प्राप्नोति । अथ तदपत्यस्यैव निमित्तत्वं तथा सति पुत्रस्यैव धनसंबन्धात्पत्नीति नारदव्ययम् ॥ अथ स्त्रीणां पतिद्वारको धनसंबन्धः पुत्रद्वारको वा नान्यथेति मतं तदप्यसत् । (मनु. अ. ९ श्लो. १९४) अध्यय्यप्यावहानिकं दत्तं च प्रीतिकर्मणि । भ्रातृमातृपितृभ्रातृ पद्धिं स्त्रीधनं स्मृतमित्यादिविरोधात् । किंच । सर्वपुत्राभावे पत्नी दुहितर इत्यारब्धं तत्र नियुक्ताया धनसंबन्धं वदता क्षेत्रज्ञस्यैव धनसंबन्ध उक्तो भवति । स च प्रागेवाभिहित इत्यपुत्रप्रकरणे । पत्नीति नारदव्ययम् । अथ पिण्डगोत्रपितृसंबन्धा रिक्थं भजेरन् स्त्री वानपत्यस्य बीजं लिप्सेद्वेति गीतमवचनामियुक्ताया धनसंबन्ध इति तदप्यसत् । नहि यदि बीजं लिप्सेत तदानपत्यस्य स्त्री धनं गृह्णीयादित्ययमर्थोऽस्मात्प्रतीयते । किन्वनपत्यस्य धनं पिण्डगोत्रपितृसंबन्धा भजेरन्तस्त्री वा सा स्त्री बीजं वा लिप्सेत संयता वा भवेदिति तस्या धर्मान्तरोपदेशः । वाशब्दस्य पसान्तरपचनत्वेन यद्यर्थाप्रतीतिः । अपिच संयताया एव धनग्रहणं युक्तम् । न नियुक्तायाः स्मृतिलोकनिन्दितायाः । अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता । पत्येव दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत चेति संयताया एव धनग्रहणमुक्तम् । तथा नियोगश्च निन्दितो मनुना । (अ. ९

श्लो. ९४) नान्यस्मिन्विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः । अन्यस्मिन् हि नियोगनिन्दः ।

नियुक्तानां धर्म हन्युः सनातनमित्यादिना । यच्च वसिष्ठवचनम् । रिक्थलोभाद्भास्ति नियोग इति । तदविभक्ते संसृष्टिनि वा भर्तरि प्रेते तस्या धनसंबन्धो नास्तीति स्वापत्यस्य धनसंबन्धार्थं नियोगो न कर्तव्य इति व्याख्येयम् । यदपि नारदवचनम् । भरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनक्षयादिति । तदपि संसृष्टानां तु यो भागस्तेषामेष स इष्यत इति । संसृष्टानां प्रस्तुतत्वात्तत्स्त्रीणामनपत्यानां भरणमात्रप्रतिपादनपरम् । न च भ्रातृणामभ्रानाः प्रेषादित्येतस्य संसृष्टिविषयत्वे संसृष्टानां तु यो भाग इत्यनेन पौनरुक्त्यमाशङ्कनीयम् । यतः पूर्वोक्तपितृवरेण स्त्रीधनस्याविभाज्यत्वं तत्स्त्रीणां च भरणमात्रं विधीयते । यदप्यपुत्राद्योषितश्रीपामित्यादिवचनं तत् स्त्रीणादिस्त्रीविषयमिति वक्ष्यते । यच्च द्विजातिधनस्य यज्ञार्थत्वात्स्त्रीणां च यज्ञेऽनधिकाराच्च धनग्रहणमयुक्तमिति तदसत् । सर्वस्य द्रव्यमाप्तस्य यज्ञार्थत्वे दानहोमाद्यभिदेः । अथ यज्ञशब्दस्य धर्मपक्षेणत्वान् दानहोमादीनामपि धर्मत्वात्तदर्थ-

त्वमविरुद्धमिति मतम् । एवं तर्ह्येकामयोर्धनसाध्ययोरसिद्धिरेव स्यात् । तथा सति धर्ममर्थं च कामं च यथाशक्ति न हापयेत् । तथा । न पूर्वाह्नमध्यन्दिनापराह्णान् कुर्याद्यथाशक्ति धर्मार्थकामेभ्यः । तथा । न तथैतानि शन्यन्ते संनियन्तुमसेवयेत्यादियाज्ञवल्क्यगौतममनु-
वचनविरोधः । अपिच धनस्य यज्ञार्थत्वे हिरण्यं धार्यमिति हिरण्यसाधारणस्य क्रत्वर्थता-
निराकरणेन पुरुषार्थत्वमुक्तं तत्प्रत्युद्धृतं स्यात् । किंच । यज्ञशब्दस्य धर्मोपलक्षणपरत्वे स्त्री-
णामपि पूर्वधर्माधिकाराद्धनग्रहणं युक्ततरम् । यत्तु पारतन्त्र्यवचनं न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हतीत्या-
दि तदस्तु पारतन्त्र्यं धनस्वीकारे तु को विरोधः । कथं तर्हि यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नमित्यादि-
वचनम् । उच्यते । यज्ञार्थमेवार्जितं यद्धनं तद्यज्ञेव नियोक्तव्यं पुत्रादिभिरपीत्येवंपरं तत् ।
यज्ञार्थं लब्धमददत्तासः काकोपि वा भवेदिति दोषश्रवणस्य पुत्रादिष्वप्यविशेषात् । यदपि
कात्यायनेनोक्तम् । अदायिकं राजगामि योपिद्वृत्यौर्ध्वदेहिकम् । अपास्य श्रोत्रियद्रव्यं श्रोत्रि-
येभ्यस्तदर्पयेदिति । अदायिकं दायारहितं यद्धनं तद्गानगामि राज्ञो भवति योपिद्वृत्यौर्ध्वदेहि-
कमपास्य तत्स्त्रीणामशनाच्छादनोपयुक्तं और्ध्वदेहिकं धनिनः श्राद्धाद्युपयुक्तं चापास्य परि-
हृत्य राजगामि भवतीति संबन्धः । अस्यापवादः । श्रोत्रियद्रव्यं च योपिद्वृत्यौर्ध्वदेहिकम-
पास्य श्रोत्रियायोपपादयेदिति एतदप्यवरुद्धस्त्रीविषयम् । योपिद्वहणात् । नारदवचनं च ।
अन्यत्र ब्राह्मणात्किंतु राजा धर्मपरायणः । तत्स्त्रीणां जीवनं दद्यादेव दायविधिः स्मृत इत्यवरु-
द्धस्त्रीविषयमेव । स्त्रीशब्दग्रहणात् । इह तु पत्नीशब्दाद्दायाः संयताया धनग्रहणमविरुद्धम् ।
तस्माद्विभक्तासंसृष्टिन्यपुत्रे स्वर्थाते पत्नी धनं प्रथमं गृह्णातीत्ययमर्थः सिद्धो भवतीति । वि-
भागस्योक्तत्वात्संसृष्टिनां वक्ष्यमाणत्वात् । एतेनाल्पधनविषयत्वं श्रीकरादिभिरुक्तं निरस्तं
वेदितव्यम् । तथा ह्यारसेषु पुत्रेषु सत्स्वपि जीवद्विभागे अजीवद्विभागे च पत्न्याः पुत्रसमां-
शग्रहणमुक्तम् । यदि कुर्यात्समानंशान् पत्न्यः कार्याः समांशिकाः । पितृरुद्धं विभजतां
माताप्यंशं समं हरेदिति च । तथासत्यपुत्रस्य स्वर्थातस्य धनं पत्नी भरणादतिरिक्तं न लभ-
त इति व्यामोहमात्रम् । अथ पत्न्यः कार्याः समांशिका इत्यत्र माताप्यंशं समं हरेदित्यत्र
च जीवनोपयुक्तमेव धनं स्त्रीहरतीति मतं तदस्तु । अंशशब्दस्य समशब्दस्य चानर्थक्य-
प्रसङ्गात् । स्यान्मतम् । बहुधने जीवनोपयुक्तं धनं गृह्णाति अल्पे तु पुत्रांशसमांशं गृह्णातीति
तच्च न । विधिवैषम्यप्रसङ्गात् । तथाहि । पत्न्यः कार्याः समांशिकाः माताप्यंशं समं हरेदिति
च बहुधने जीवनमात्रोपयुक्तम् । वाक्यान्तरमपेक्ष्य प्रतिपादयति अल्पधने तु पुत्रांशसममंशं
प्रतिपादयतीति ॥ तथा चातुर्मास्येषु द्वयोः म्रणयन्तीत्यत्र पूर्वपक्षिणा सौमिकम्रणयनातिदे-
शे हेतुत्वेन वैश्वदेव उत्तरवेदिमुपकिरन्ति न शुनासीरीयइत्युत्तरवेदिप्रतिषेधे दर्शिते राह्मन्ते-
कदेशिना न सौमिकम्रणयनातिदेशप्राप्ताया उत्तरवेद्याः प्रथमोत्तमयोः पूर्वगोरयं प्रतिषेधः कि-
तूपात्तं वपन्तीति प्राकरणिकेन वचनेन प्राप्ताया उत्तरवेद्याः प्रतिषेधोऽयमित्यभिहिते पुनः पूर्वप-
क्षिणोपात्तं वपन्तीति प्रथमोत्तमयोः पूर्वगोः प्रतिषेधमपेक्ष्य पात्निकीमुत्तरवेदिं प्रापयति

मध्यमयोस्तु निरपेक्षमेव नित्यवदुत्तरवेदिं प्रापयतीति विधिवैषम्यं दर्शितम् । राद्धान्तेऽपि विधिवैषम्यभयात्प्रथमोक्तमयोः पर्वणोरुत्तरवेदिप्रतिषेधो नित्यानुवादो द्वयोः प्रणयन्तीत्याद्यर्थवादपर्यालोचनयोपात्तं वपन्तीति मध्यमयोरेव वरुणप्रधासप्तकमेवपर्वणोरुत्तरवेदिं विधत्त इति दर्शितम् । यदपि मतम् । (मनु अ. ९ श्लो. १८५) पिता हरेदपुत्रस्य रिक्तं भ्रातर एव वेति मनुस्मरणात् । तथा स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य भ्रातृगामि द्रव्यं तदभावे पितरौ हरेयातां ज्येष्ठा वा पत्नीति शंसस्मरणाच्च अपुत्रस्य धनं भ्रातृगामि इति प्राप्तं भरणं चास्य कुर्वारन्त्रीणामार्जवनक्षयादित्यादिवचनाच्च भरणोपयुक्तं धनं पत्नी लभत इत्यपि स्थितम् । एवं स्थिते बहुधने अपुत्रे स्वर्ग्यति भरणोपयुक्तं पत्नी गृह्णाति शेषं च भ्रातरो यदा तु पत्नीभरणमात्रोपयुक्तमेव द्रव्यमस्ति ततो न्यूनं वा तदा किं पश्येव गृह्णात्युत भ्रातरोऽपीति विरोधे पूर्ववलीयस्त्वज्ञापनार्थं पत्नी दुहितर इत्यारब्धमिति तदप्यत्र भगवानाचार्यो न मृष्यति । यतः । (मनु. अ. ९ श्लो. १८५) पिता हरेदपुत्रस्य रिक्तं भ्रातर एव वेति विकल्पस्मरणाच्चेदं क्रमपरं वचनमपितु धनग्रहणेऽधिकारप्रदर्शनमात्रपरम् । तच्चास्त्यपि पश्यादिगणे घटत इति व्याचक्षते । शंसवचनमपि संछद्मभ्रातृविषयमिति । अपि चाल्पनियत्यस्त्वस्माद्वचनात्प्रकरणाद्वा नावगम्यते । धनभागुत्तरोत्तर इत्यस्य च पत्नी दुहितर इति विषयद्वये वाक्यान्तरमपेक्ष्यास्पधनविषयत्वम् । पित्रादिपु तु धनमात्रविषयत्वमिति पूर्वोक्तं विधिवैषम्यं तदवस्थमेवेति पत्किञ्चिदेतत् । यत्तु हारीतवचनम् । विधवा यौवनस्था चेन्नारी भवति कर्कशा । आयुष्मत्पत्नार्षं तु दातव्यं जीवनं तदेति तदपि शङ्कितव्यभिचारायाः सकलधनग्रहणमिषेयपरम् । अस्मादेव वचनादशङ्कितव्यभिचारायाः सकलधनग्रहणं गम्यते । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं शंखेन । ज्येष्ठा वा पत्नीति । ज्येष्ठा गुणज्येष्ठा अनाशङ्कितव्यभिचारा सा सकलं धनं गृहीत्वान्यां कर्कशामपि मातृवत्पालयतीति सर्वमनवद्यम् । तस्मादपुत्रस्य स्वर्यातस्य विमक्तस्यासंस्तुतिः

पत्नी ।

दुहिता ।

परिणीता स्त्री संयता सकलमेव धनं गृह्णातीति. स्थितम् । तदभावे दुहितरः ।

दुहितर इति बहुवचनं समाननातीयानामसमानजातीयानां च समविषमांशप्राप्त्यर्थम् । तथाच कात्यायनः । पत्नी भर्तुर्धनहरी या स्यादव्यभिचारिणी । तदभावे तु दुहिता यद्यनूदा भवेत्तदेति । वृहस्पतिरपि । भर्तुर्धनहरी पत्नी तां विना दुहिता स्मृता । अद्भ्यद्भ्यस्तंभवति पुत्रवदुहिता नृणाम् । तस्मात्पितृधनं त्वन्यः कथं गृहीत मानव इति । तत्र चोदानूदासमवायेऽनूदैव गृह्णाति । तदभावे तु दुहिता यद्यनूदा भवेत्तदेति विशेषस्मरणात् तथा प्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितासमवाये अप्रतिष्ठितैव तदभावे प्रतिष्ठिता । स्त्रीधेनं दुहितृणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां चेति गौतमवचनस्य पितृधनेऽपि समानत्वात् । न चैतत्पुत्रिकाविषयमिति मन्तव्यम् । तत्समः पुत्रिकासुत इति पुत्रिकायास्तत्सुतस्य चौरसप्तम-

रौहिमः ।

त्वेन पुत्रप्रकरणेऽभिधानात् । चशब्दाद्दुहित्रभावे दौहित्रो घनभाक् । यथाह विष्णुः । अपुत्रपौत्रसंताने दौहित्रा घनमाप्नुयुः । पूर्वेषां तु स्वधकारे पौत्रा

दाहित्रिका मता इति ॥ मनुरपि । (अ. ९ श्लो. १३६) अकृता वा कृता वापि यं विन्देत्स-
दृशात्सुतम् । पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिडं हरेद्धनमिति ॥ तदभावे पितरौ मातापितरौ
धनभानौ । यद्यपि युगपदधिकरणवचनतायां द्वन्द्वस्मरणात् तदपवादत्वादकेशेयस्य धनग्रहणे

माता ।
पिता ।

पित्रोः क्रमो न प्रतीयते तथापि विग्रहवाक्ये मातृशब्दस्य पूर्वनिपातादेक-
शेषभावपक्षे च मातापितराविति मातृशब्दस्य पूर्व श्रवणात् पाठक्रमादेवार्थ-
क्रमावगमाद्धनसंबन्धेऽपि क्रमापेक्षायां प्रतीतक्रमानुरोधेनैव प्रथमं माता ध-

नभाक् तदभावे पितेति गम्यते । किंच पिता पुत्रान्तरेष्वपि साधारणो माता तु न साधा-
रणीति प्रत्यासत्त्यतिशयादनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेदिति वचनान्मातुरेव
प्रथमं धनग्रहणं युक्तम् । न च सपिण्डेष्वेव प्रत्यासत्तिर्नियामिका अपि तु समामोदका-
दिष्वप्यविशेषेण धनग्रहणे माते प्रत्यासत्तिरेव नियामिकेत्यस्मादेव वचनादवगम्यत इति ।
मातापित्रोर्मातुरेव प्रत्यासत्त्यतिशयाद्धनग्रहणं युक्ततरम् । तदभावे पिता धनभाक् । पित्र-

भ्रातरः ।

भावे भ्रातरो धनभानः । तवाच मनुः (अ. ९ श्लो. १८९) पिता हरेदपु-
त्रस्य रिक्तं भ्रातर एव वेति यत्पुनर्धारेऽश्वरेणोक्तम् । (अ. ९ श्लो. २१७)

अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात् । मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनमिति
मनुवचनाज्जीवत्यपि पितरि मातरि वृत्तायां पितुर्माता पितामही धनं हरेद्धनमिति । यतः
पितृगृहीतं धनं विजातीयेष्वपि पुत्रेषु गच्छति पितामहीगृहीतं तु सजातीयेष्वेव गच्छतीति
पितामहोऽपि गृह्णातीति । एतदप्याचार्यो नानुमन्यते । विजातीयपुत्राणामपि धनग्रहणस्योक्त-
त्वात् । चतुस्त्रिंशेकमायाः स्युरित्यादिनेति । (अ. ९ श्लो. १८९) यत्पुनरहायं ब्राह्मण-
द्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिरिति मनुस्मरणं तद्व्याभिप्रायं न तु पुत्राभिप्रायम् । भ्रातृष्वपि
सौदराः प्रथमं गृहीयुः भिन्नोदराणां मात्रा विप्रकर्षात् । अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य
धनं भवेदिति स्मरणात् । सौदराणामभावे भिन्नोदरा धनभानः । भ्रातृणामप्यभावे तत्सु-

भिन्नोदराधन- भ्राः पितृव्रमेण धनभानः । भ्रातृभ्रातृपुत्रसमयां भ्रातृपुत्राणामनधिकारः ।
भानः । भ्रात्रभावे भ्रातृपुत्राणामधिकारवचनात् ॥ यदा त्वपुत्रे भ्रातरि स्वयाने त-

आतृपुत्राः
धनभाजः ।

आतृपुत्राणामविशेषेण धनसंबन्धे जाते आतृधनविभागात्प्रागेव यदि कश्चिद्भाता
मृतस्तदा तत्पुत्राणां पितृतोऽधिकारे भासे तेषां आतृणां च विभज्य ग्रहणे
पितृतो भागकल्पनेति युक्तम् ॥ आतृपुत्राणामप्यभावे गोत्रजा धनभा-
जः । गोत्रजाः पितामही सपिण्डाः समानोदकाश्च । तत्र पितामही प्रथमं
धनभाक् । (अ. ९ स्तो. ११७) मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता धनं हरे-
दिति मात्रनन्तरं पितामहा धनग्रहणे भासे पित्रादीनां आतृमुत्तर्पयन्तानां व-

गोत्रजा पि-
तामही ।

द्व्यक्रमत्वेन मध्येऽनुप्रवेशमाभावात् । पितुर्माता धनं हरेदित्यस्य वचनस्य धनग्रहणाधिका-
रमाक्षिमात्रपरत्वादुत्कर्षे तत्सुतानन्तरं पितामही गृह्णातीत्यविरोधः ॥ पितामहाश्राभावे समा-
नगोत्रजाः सपिण्डाः पितामहादयो धनभाजः । भिन्नगोत्राणां सपिण्डानां बन्धुशब्देन ग्रह-
णात् । तत्र च पितृसन्तानाभावे पितामही पितामहः पितृव्यास्तत्पुत्राश्च क्रमेण
धनभाजः । पितामहसन्तानाभावे अपितामही अपितामहस्तत्पुत्रास्तत्सूनव-
श्रेत्येवमासप्तमात्समानगोत्राणां सपिण्डानां धनग्रहणं वेदितव्यम् । तेषा-
मभावे समानोदकानां धनसंबन्धः । ते च सपिण्डानामुपरि सप्त वेदितव्याः ।

पितामहादयो
धनभाजः ।
समानोदकाः ।

जन्मनामज्ञानाधिका वा । यथाह बृहन्मनुः । सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते । स-
मानोदकभायस्तु निवर्तेताच्चतुर्दशात् । जन्मनाघ्नोः स्मृतेरेके तत्परं गोत्रमुच्यते इति । गोत्रजा-
भावे बन्धवो धनभाजः । बन्धवश्च त्रिविधाः आत्मबन्धवः पितृबन्धवो समातृबन्धवश्चेति ।

गोत्रजाभावे
बन्धवः ।

यथोक्तम् । आत्मपितृष्वसुः पुत्रा आत्ममातृष्वसुः सुताः । आत्मनातुलपु-
त्राश्च विज्ञेया ह्यात्मबान्धवाः ॥ पितुः पितृष्वसुः पुत्राः पितुर्मातृष्वसुः सुताः ।
पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः ॥ मातुः पितृष्वसुः पुत्रा मातुर्मातृ-
ष्वसुः सुताः । मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवा इति ॥ तत्र चान्तरङ्गत्वात्प्रथममात्मब-
न्धवो धनभाजस्तदभावे पितृबन्धवस्तदभावे मातृबन्धव इति क्रमो वेदितव्यः । बन्धूनामभावे
आचार्यः । तदभावे शिष्यः ॥ पुत्राभावे यः प्रत्यासन्नः सपिण्डस्तदभावे आचार्यः आचार्यामा-

१ तदभावे भगिनी । अग्नन्तरः सपिण्डावस्तस्य तस्य धनं हरेत् इति मन्त्रेः (अ. ९ श्रौ. १८८) पद-
वो ज्ञातयो यत्र तत्कृत्या बान्धवास्तथा । यस्तत्सप्तस्तत्स्तेषां षोऽन्यत्पुत्रं हरेदिति वृद्धस्त्युक्तेः । तस्या अपि
भातृगोत्रवत्पत्नत्वेन गोत्रजत्वाविशेषाच्च । समोत्रतापरं नास्ति नच सात्र धनग्रहणप्रयोगरत्वेनोक्ता । मयूखः ।

२ मनुस्मृतौ तदभावसमुल्लेखः स्यादाचार्यः शिष्यएव केचन सकुल्यशब्देन सगोत्रसमानोदकानां मातुल्या-
दीनां बन्धुव्यस्य ग्रहणम् । योगीश्वरवचनेऽपि बन्धुपदेन मातुललक्षणमन्धवा मातुल्यादीनामग्रहणमेव प्रसज्ये-
तेति तत्पुत्राणां धनाधिकास्तत्ततः प्रत्यासन्नानां तेषां स नैति महदनीचित्यभाष्येति । वीरमित्रोदयः ।

३ ननु परयादीनां सर्वेषां मृतविधपितानामेव धनभाक्त्वं बान्धवानामपि तथैवास्तु भतः कथं पितुर्मा-
तुल्य बान्धवानां धनसंबन्धः । पितुः पितृष्वसुः पुत्रा इत्यादि तु संज्ञासंज्ञिसंबन्धमात्रार्थं न धनसंबन्धार्थमि-
ति चेदुच्यते । विनाप्येतद्वचनं पित्रातुलपितृव्यादिविव पितृमातृबान्धवेष्वपि योग्यैव तच्छब्दप्रयुक्तिसंभवे
संज्ञासंज्ञिसंबन्धोपधानार्थक्यापत्तेः । तेन बन्धुनिर्दिष्ट धनसंबन्धविधौ पितृमातृबन्धुप्रापणैव वचोऽर्थवत्ता ।
बन्धुरेवेनासौपादि विधावप्येवमेवेति दिक् ॥

शिष्यः सव्रह्म- वेऽन्तेवासीत्यापस्तम्बस्मरणात् ॥ शिष्याभावे सव्रह्मचारी धनभाक् । येन सहै-
चारी । कस्मादाचार्यादुपनयनाध्ययनतदर्थज्ञानप्राप्तिः स सव्रह्मचारी । तदभावे ब्रा-
ह्मणद्रव्यं यः कश्चित् श्रोत्रियो गृह्णीयात् । श्रोत्रियो ब्राह्मणस्यानपत्यस्य रिक्तं भजेरन्निति
गौतमस्मरणात् । तदभावे ब्राह्मणमात्रम् । यथाह मनुः । (अ. ९ श्लो. १८८) सर्वेषामप्यभा-
वे तु ब्राह्मणा रिक्तभागिनः । त्रैविद्याः शुचयो दान्तास्तथा धर्मो न हीयते इति ॥ न कदा-
चिदपि ब्राह्मणद्रव्यं राजा गृह्णीयात् । (अ. ९ श्लो. १८९) अहार्यं ब्राह्मणद्रव्यं राजा
नित्यमिति स्थितिरिति अनुवचनात् । नारदेनाप्युक्तम् । ब्राह्मणार्थस्य तन्नाशे दयादश्रेष्ठ
कश्चन । ब्राह्मणायैव दातव्यमेतस्मी स्याद्वृषोऽन्यथेति ॥ क्षत्रियादिधनं स ब्रह्मचारिपर्य-
न्तानामभावे राजा हरेत् । न ब्राह्मणः । यथाह मनुः (अ. ९ श्लो. १८९) इतरेषां तु
वर्णीनां सर्वाभावे हरेद्वृष इति ॥ १३५ ॥ १३६ ॥

जीमूतवाहनदायभागटीकायां प्रदर्शितक्रमो लिख्यते ।

१ अत्राय मृतपुत्रनाधिकारक्रमः । तत्र प्रथमं पुत्रः तदभावे पीत्रः तदभावे प्रपौत्रः मृतपितृकपी-
त्रमृतपितृपितामहकप्रपौत्रयोस्तु पुत्रेव सह युगपदधिकारः । प्रपौत्रपर्यन्ताभावे यस्मी । सा च प्राप्तमर्तदाया
मर्तकुलं तदभावे पितृकुलं वा समाधिता सती गरीरक्षार्यं भर्तृदर्यं भुङ्गीति । तथा । मनुष्यकारार्यं
यथाकृत्यं विद्वानादिकमपि कुर्वीत । न तु स्त्रीधनवस्त्वच्छन्दं विनियुज्जीति । तदभावे दुहिता तत्र प्रथमं
कुमारी तदभावे वाग्दत्ता तदभावे चोदा । सा च पुत्रवती सम्भावितपुत्रा च द्वे युगपदेवाधिकारिणी । वन्ध्या
विधवा च पुत्रहीना नाधिकारिणी । उदाया अभावे दीहित्रः तदभावे पिता तदभावे भ्राता
तत्रापि प्रथमं सोदरः तदभावे वैमात्रेयः मृतस्य भ्रातृसमूह्ये तु सोदरमात्रविषये प्रथमं संसृष्टसोदर
एवाधिकारी तदभावे चासंसृष्टसोदरः । एव वैमात्रेयमात्रविषये प्रथमं संसृष्टवैमात्रेयः तदभावे चासंसृष्टवै-
मात्रेयः । सदा तु मष्टौ वैमात्रेयः सोदरश्च संसृष्टः तदा तावुमी मुख्यवदधिकारिणी । भ्रातृणामभावे
भ्रातुः पुत्रः । तत्रापि प्रथमं सोदरभ्रातृपुत्रः तदभावे वैमात्रेयभ्रातृपुत्रः सर्वे तु सोदरभ्रातृपुत्रमात्रविषये
प्रथमं संसृष्टसोदरभ्रातृपुत्रः तदभावे चामसंसृष्टसोदरभ्रातृपुत्रः । वैमात्रेयभ्रातृपुत्रमात्रविषये प्रथमं संसृष्ट-
वैमात्रेयभ्रातृपुत्रः । तदभावे चासंसृष्टवैमात्रेयभ्रातृपुत्रः । यदा तु सोदरभ्रातृपुत्रोऽसंसृष्टो वैमात्रेयभ्रातृपुत्रश्च
संसृष्टः तदा द्वौ भ्रातृवचुल्गाधिकारिणी । भ्रातृपुत्राभावे तु भ्रातृपीत्रः । तत्रापि भ्रातृ सोदरामोदरक्रमः स-
सर्गासमर्गक्रमश्च बोध्यः । तदभावे पितृदीहित्रः स च सोदरभगिनीपुत्रः तदभावे वैमात्रेयभगिनीपुत्रश्च
तदभावे पितुः सहोदरः । तदभावे पितुर्वैमात्रेयः । तदभावे पितृमोदरपुत्रपितृवैमात्रेयपुत्रपितृसोदरपी-
त्रपितृवैमात्रेयपीत्राणां क्रमेणाधिकारः । तदभावे पितामहदीहित्रः तत्रापि पितृमोदरभगिनीपुत्रः वैमात्रेय-
भगिनीपुत्रश्च वक्ष्यमाणपितामहदीहित्राधिकारेष्वन्यम् । तदभावे पितामहः । तदभावे पितामही तदभावे
पितामहसोदरभ्रातृवैमात्रेयभ्रातृपुत्रपुत्रपौत्रपितामहदीहित्राः क्रमेणाधिकारिणः । एतावत्पर्यन्तानां धनि-
भोग्यविण्महदातृणां त्वभावे धनिदेयविण्महदातृणां मातुलदीनमाधिकारस्तदभावे धनिमातृष्वस्यस्याधि-
कारः तदभावे मातुलपुत्रपौत्राणां क्रमेणाधिकारः । तदभावे बाधस्तनसकुल्यानां धनिभोग्यलेपदातृणां प्रति-
प्रणमृपभृतिपुरुषप्रयाणां क्रमेणाधिकारः । तदभावे पुनरुद्धन्तनसकुल्यानां धनिदेयलेपदातृणां वृद्धप्रपिताम-
हदीसन्ततीनामासित्क्रमेणाधिकारः । तदभावे ममनोदकानामधिकारः । तेषामभावे चाचार्यस्य तद-
भावे शिष्यस्य तदभावे सहवेद्याधिव्रह्मचारिणोऽधिकारः । तदभावे वैक्रममस्यमग्नोत्तमानप्रवरयोः
क्रमेणाधिकारः । उत्तमपर्यन्तानां सर्वेषां सन्निधनामभावे ब्राह्मणधनवर्ग्य राजा गृह्णीयात् । ब्राह्मणधनं तु

पुत्राः पौत्राश्च दायं गृह्णन्ति तदभावे पत्न्यादय इत्युक्तं इदानीं तदुभयापवादमाह

वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां रिक्थभागिनः ।

क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रैकतीर्थिनः ॥ १३७ ॥

वानप्रस्थस्य यतेर्ब्रह्मचारिणश्च क्रमेण प्रतिलोमक्रमेणाचार्यः सच्छिष्यो धर्मभ्रात्रैकतीर्थी च रिक्थस्य धनस्य भागिनः । ब्रह्मचारी नैष्ठिकः । उपकुर्वाणस्य तु धनं भ्रात्रादय एव गृह्णन्ति । नैष्ठिकस्य तु धनं तदपवादत्वेनाचार्यो गृह्णातीत्युच्यते । यतेस्तु धनं ब्रह्मचारिणां धने- सच्छिष्यो गृह्णाति । सच्छिष्यः पुनरध्यात्मशास्त्रश्रवणधारणतदर्थानुष्ठानक्षमः । अधिकारिणः । दुर्दृष्टस्याचार्यदेरपि भागानर्हत्वात् । वानप्रस्थस्य धनं धर्मभ्रात्रैकतीर्थी गृह्णा-

ति धर्मभ्राता प्रतिपन्नो भ्राता । एकतीर्थी एकाश्रमो धर्मभ्राता चासावेकतीर्थी च धर्मभ्रात्रैकतीर्थी । एतेषामाचार्यादीनामभावे पुत्रादिषु सत्त्वप्येकतीर्थ्येव गृह्णाति । नन्वनंशास्त्राश्रमान्तरगताः इति वसिष्ठस्मरणादाश्रमान्तरगतानां रिक्थसंबन्ध एव नास्ति कुतस्तद्विभागः । नच नैष्ठिकस्य स्वार्जितधनसंबन्धो युक्तः । प्रतिग्रहादिनिषेधात् । अनिचयो भिक्षुरिति गौतमस्मरणात् । भिक्षोरपि न स्वार्जितधनसंबन्धसंभवः । उच्यते । वानप्रस्थस्य तावत् । अहो मासस्य पण्णां वा तथा संवत्सरस्य वा । अर्धस्य निषयं कुर्यात्कृतमाश्वयुजे त्यजेदिति र्षच-नाद्धनसंबन्धोऽस्त्येव । यतेरपि । कौपीनाच्छादनार्थं वा वासोऽपि विभूयाच्च सः । योगसंभारभेदांश्च गृह्णीयात्पादुके तथेत्यादिवचनाद्वस्त्रपुस्तकसंबन्धोऽस्त्येव । नैष्ठिकस्यापि शरीर-पात्रार्थं वस्त्रादिसंबन्धोऽस्त्येवेति तद्विभागकथनं युक्तमेव ॥ १३७ ॥

इदानीं स्वर्गादस्य पुत्रस्य पत्न्यादयो धनमात्र इत्यपवादमाह

संसृष्टिनस्तु संसृष्टी

विभक्तं धनं पुनर्मिश्रीकृतं संसृष्टं तदस्यास्तीति संसृष्टी । संसृष्टत्वं च न येन केनापि किंतु पित्रा भ्राता पितृव्येण वा । यथाह बृहस्पतिः । विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा धैर्य

त्रयिषादिगुणयुक्ता ब्राह्मणा गृहीयुः । एवं वानप्रस्थधनं भ्रातृत्वेनानुमतोऽपरोयानप्रस्थ एकतीर्थेनेति गृहीयात् । तथा यतिधनं सच्छिष्यः नैष्ठिकब्रह्मचारिणो धनमाचार्यः । उपकुर्वाणस्य तु ब्रह्मचारिणो धनपित्रादिगृहीयादिति संक्षेपः ॥ १ ॥

१ अत्र वाक्ये किंमात्रपितृव्येणैव सह संसृष्टत्वा नान्येन वचनेऽनुपादानात् इति मितक्षरादिषु । विभाग-कर्मसामानाधिकरत्येनैव सेति युक्तम् । पित्रादिपदानि तु विभागकर्ममात्रोच्यते । अथेभ्यस्तत्तद्विभिनो-त्यर्थं बहिर्देशीतिवत् । भन्त्यत्र वाक्यभेदान् । तेन पत्नीपितामहभ्रातृव्यतिवृत्त्यनुपादिभिर्गणै सह ससृष्टता भवति । विभक्तो य एवैक स्थितः ॥ मय्यत्र इति सामानाधिकरण्याद्विभक्त्यभावेः पुत्रादीनां न संसृष्टेः । विभाग-मात्रेण वा धनमात्रेणैः पुनरध्यात्मशास्त्राचार्यैः पुनरध्यात्मशास्त्राचार्यैः पुनरध्यात्मशास्त्राचार्यैः वा संसृष्टः । मय्यत्रः ।

संस्मृतिधनारि-
कारिणमाह ।

संस्थितः । पितृव्येणाथवा प्रीत्या स तत्संस्मृ उच्यते इति । तस्य संस्मृतिनो
मृतस्यांशं विभागं विभागकाले अविज्ञातगर्भायां भार्यायां पश्चादुत्पन्नस्य पु-
त्रस्य संस्मृष्टो दद्यात् । पुत्राभावे संस्मृष्टयेवापहरेत् गृह्णीयात् न पयश्वादिः ॥

संस्मृतिस्तु संस्मृष्ट्यस्यापवादमाह

सोदरस्य तु सोदरः ।

दद्यादपहरेच्चांशं जातस्य च मृतस्य च ॥ १३८ ॥

संस्मृतिनः संस्मृष्टोऽत्यनुवर्तते अतश्च सोदरस्य संस्मृतिनो मृतस्यांशं सोदरः संस्मृष्टो संस्मृष्टानु-
जातस्य सुतस्य दद्यात् । तदभावे अपहरेदिति पूर्ववत् संबन्धः । एवं च सोदरासोदरसंसर्गे
सोदरसंस्मृतिनो धनं सोदर एव संस्मृष्टो गृह्णाति । न भिन्नोदरः संस्मृष्ट्यपीति पूर्वोक्तस्यापवादः

इदानीं संस्मृष्टिन्यपुत्रे स्वर्गाने संस्मृष्टिनो भिन्नोदरस्य सोदरस्य चासंस्मृतिनः सद्भावे कस्य

धनग्रहणमिति विवक्षायां द्वयोर्विभज्य ग्रहणे करणमाह

अन्योदर्यस्तु संस्मृष्टो नान्योदर्यो धनं हरेत् ।

असंस्मृष्ट्यपि वा दद्यात्संस्मृष्टो नान्यमातृजः ॥ १३९ ॥

अन्योदर्यः सापन्नो भ्राता संस्मृष्टो धनं हरेत् न पुनः अन्योदर्यो धनं हरेदसंस्मृष्टी । अ-
नेनान्वयव्यतिरेकाभ्यामन्योदर्यस्य संस्मृष्टित्वं धनग्रहणे कारणमुक्तं भवति । असंस्मृष्टीत्येत-
दुत्तरेणापि संबध्यते । अतश्चासंस्मृष्ट्यपि संस्मृष्टिनो धनमाददीत । कोसावित्यत आह । संस्मृष्ट
इति । संस्मृष्ट एकोदरसंस्मृष्टः सोदर इति यावत् । अनेनासंस्मृष्टस्यापि सोदरस्य धनग्रहणे सो-
दरत्वं कारणमुक्तम् । संस्मृष्ट इत्युत्तरेणापि संबध्यते । तत्र च संस्मृष्टः संस्मृष्टीत्यर्थः । नान्य-
मातृजः । अत्रैव शब्दाध्यारूपेण व्याख्यानं कार्यम् । संस्मृष्ट्यप्यन्यमातृज एव संस्मृष्टिनो धनं
नाददीतेति । एवं चासंस्मृष्ट्यपि वा दद्यादित्यपि शब्दश्रवणात् संस्मृष्टो नान्यमातृज एवेत्यव-
धारणनिषेधाच्चासंस्मृष्टसोदरस्य संस्मृष्टभिन्नोदरस्य च विभज्य ग्रहणं कर्तव्यमित्युक्तं भवति ।
द्वयोरपि धनग्रहणकारणस्यैकैकस्य सद्भावात् । एतदेव स्पष्टीकृतं मनुना । (अ. ९ श्लो.
२१०) विभक्ताः सहजीवन्तो विभजेरनुनर्यदीति संस्मृष्टिविभागं प्रक्रम्य (अ. ९ श्लो. २११ ।
२१२) येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा हीयेतांशप्रदानतः । भ्रियेतान्यतरो वापि तस्य भागो न लु-
प्यते । सोदर्या विभजेयुस्तं समेत्य सहिताः समम् । भ्रातरो ये च संस्मृष्टा भगिन्यश्च स-
नाभय इति वदता येषां मातृणां संस्मृष्टिना मध्ये ज्येष्ठः कनिष्ठो मध्यमो वाशप्रदानतोऽशप्र-
दाने सार्वविभक्तिकस्तसिः विभागकाल इतियावत् । हीयेत स्वांशात् अग्रेयत आश्रमान्तरप-
रिग्रहेण ब्रह्महत्यादिना वा भ्रियेत वा तस्य भागो न लुप्यते अनः पृथगुद्धरणीयो न संस्म-
ष्टिन एव गृह्णीयुरित्यर्थः तस्योद्धृतस्य विनियोगमाह । सोदर्या विभजेयुस्तामिति । तमुद्धृतं

पुत्राः पौत्राश्च शयं पृच्छन्ति तदभावे पत्न्यादय इत्युक्तं इदानीं तदुभयापवादमाह

वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां रिक्थभागिनः ।

क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रैकतीर्थिनः ॥ १३७ ॥

वानप्रस्थस्य यतर्ब्रह्मचारिणश्च क्रमेण प्रतिलोमक्रमेणाचार्यः सच्छिष्यो धर्मभ्रात्रैकतीर्थी च रिक्थस्य धनस्य भागिनः । ब्रह्मचारी नैष्ठिकः । उपकुर्वाणस्य तु धनं मात्रादय एव गृह्यन्ति । नैष्ठिकस्य तु धनं तदपवादत्वेनाचार्यो गृह्णातीत्युच्यते । यतेस्तु धनं सच्छिष्यो गृह्णाति । सच्छिष्यः पुनरध्यात्मशास्त्रश्रवणधारणतदर्थानुष्ठानक्षमः । दुर्दत्तस्याचार्यद्विरपि भागानर्हत्वात् । वानप्रस्थस्य धनं धर्मभ्रात्रैकतीर्थी गृह्णाति धर्मभ्राता प्रतिपन्नो भ्राता । एकतीर्थी एकाश्रमी धर्मभ्राता चासायैकतीर्थी च धर्मभ्रात्रैकतीर्थी । एतेषामाचार्यादीनामभावे पुत्रादिषु सत्स्वप्येकतीर्थेव गृह्णाति । नन्वनंशास्त्वाश्रमान्तरगताः इति वसिष्ठस्मरणादाश्रमान्तरगतानां रिक्थसंबन्ध एव नास्ति कुतस्तद्विभागः । नच नैष्ठिकस्य स्वार्जितधनसंबन्धो युक्तः । प्रतिग्रहादिनिषेधात् । अनिचयो भिक्षुरिति गौतमस्मरणात् । भिक्षोरपि न स्वार्जितधनसंबन्धसंबन्धः । उच्यते । वानप्रस्थस्य तावत् । अहो मासस्य पण्णां वा तथा संवत्सरस्य वा । अर्यस्य निचयं कुर्यात्कृतमाश्वयुजे त्यजेदिति वंचनाद्धनसंबन्धोऽस्त्येव । यतेरपि । कौपीनाच्छादनार्थं वा वासोऽपि विभूयाच्च सः । योगसं

तत्त गच्छीयात्पादुके तथेत्यादिवचनाद्वस्त्रपुस्तकसंबन्धोऽस्त्येव । नैष्ठिकस्यापि शृङ्गिरेकपा-

दिति मनुस्मरणात् । अथेति, तद्विभागकथनं युक्तमेव ॥ १३७ ॥ तत्र च दोषमाप्तावनंशलमुपपन्नं न पुनर्विभक्तस्य । विभागोत्तरकालमप्यौषधादिना दोषनिर्हरणे भागमाप्तिरस्त्येव । विभक्तेषु सुतो जातः सवर्णायां विभागमागित्यस्य समानन्यायत्वात् । पतितादिषु पुच्छिन्नत्वमविवक्षितं अतश्च पत्नीदुहितृमात्रादीनामप्युक्तदोषदुष्टानामनंशलं वेदितव्यम् ॥ १४० ॥

स्त्रीवादीनामनंशित्वात्तत्पुत्राणामप्यनंशित्वे प्राप्ते इदमाह

औरसाः क्षेत्रजास्त्वेपां निर्दोषा भागहारिणः ।

एतेषां स्त्रीवादीनामौरसाः क्षेत्रजा वा पुत्रा निर्दोषा अंशग्रहणविरोधित्वेन्यादिदोषरहिता पश्यादीनां पुत्रा- भागहारिणोऽश्वग्राहिणो भवन्ति । तत्र स्त्रीवस्य क्षेत्रजः पुत्रः संभवत्यन्येषां विभागः । पामौरसा अपि । औरसक्षेत्रजनवोर्ग्रहणमितरपुत्रव्युदासार्थम् ॥

सुताश्चैषां प्रभर्तव्या यावद्वै भर्तृसात्कृताः ॥ १४१ ॥

१ श्यादपमाश्रितः इति पाठान्तरः । अपमाश्रितः राजद्रोहाद्यपराधेन कन्धुभिर्वधस्त्रोटादिना बहिष्कृत इति मदनः । व्ययसाधार्यं नायादिना समुद्रमध्ये क्षीयान्तरं गन्तेति युक्तम् । क्षिणस्याध्वौ तु नैयातुः शोषितस्याप्यस- भद इति तस्य कलौ संमर्शनिषेधात् ॥ राजद्रोहादी घटस्त्रोटपदिभारयोरविधानाच्च ॥

30

किंच । बन्धुभिः कन्याया मातृबन्धुभिः पितृबन्धुभिश्च यद्वत्तं शुल्कं यद्वहीत्वा कन्या दी-
यते । अन्वाधेयकं परिणयनादनु पश्चादाहितं दत्तम् । उक्तंच कात्यायनेन । विवाहात्परतो-
यच्च लब्धं भर्तृकुलात्स्त्रिया । अन्वाधेयं तु तद्व्यं लब्धं पितृकुलात्तथेति । स्त्रीधनं परिकी-
र्तितमिति गतेन संबन्धः ॥

अतीतायामप्रजसि बान्धवास्तदवानुयुः ॥ १४४ ॥

एवं स्त्रीधनमुक्तं तत्पूर्वोक्तं स्त्रीधनमप्रजसि अनपत्यायां दुहितृदौहित्रीपुत्रपौत्ररहितायां
तद्विभागमाह । स्त्रियापतीतायां मृतायां बान्धवा भर्त्रादयो वक्ष्यमाणा गृह्णन्ति ॥ १४४ ॥

सामान्येन बान्धवा भवंप्रदणायधिकारिणो दक्षितः इदानीं विवाहभेदेनाधिकारिभिरमाह

अप्रजस्त्रीधनं भर्तुर्ब्राह्मादिषु चतुर्ध्वपि ।

दुहितृणां प्रसूता चेच्छेषेषु पितृगामि तत् ॥ १४५ ॥

अप्रजस्त्रियाः पूर्वोक्तायाः ब्राह्मदैवार्थमाज्ञापत्येषु चतुर्षु विवाहेषु भार्यात्वं प्राप्ताया
अतीतायाः पूर्वोक्तं धनं प्रथमं भर्तुर्भवति । तदभावे तत्प्रत्यासन्नानां सपिण्डानां भवति ।
शेषेष्वामुरगान्धर्वराक्षसपैशाचेषु विवाहेषु तदप्रजस्त्रीधनं पितृगामि । मा-
ता च पिता च पितरौ तौ गच्छतीति पितृगामि । एकशेषनिर्दिष्टाया अवि-
भातुः प्रथमं धनग्रहणं पूर्वमेवोक्तम् । तदभावे तत्प्रत्यासन्नानां धनग्रहणम् ।
सर्वेष्वेव विवाहेषु प्रसूतापत्यवती चेदुहितृणां तदनं भवति । अत्र दुहितृशब्देन दुहितृदुहि-
तर उच्यन्ते । साक्षादुहितृणां मातृदुहितरः शेषमित्यत्रोक्तत्वात् । अतश्च मातृधनं मातरि वृ-
त्तायां प्रथमं दुहितरो गृह्णन्ति । तत्र चोदानूदासमवायेऽनूदा गृह्णाति । तदभावे परिणीता ।
तत्रापि प्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितासमवायेऽप्रतिष्ठिता गृह्णाति । तदभावे प्रतिष्ठिता । यथाह गौतमः ।
स्त्रीधनं दुहितृणामप्रजानामप्रतिष्ठितानां चेति । तत्र नशब्दात् प्रतिष्ठितानां च । अ-
प्रतिष्ठिता अनपत्या निर्धना वा । एतच्च शुल्कव्यतिरेकेण । शुल्कं ॥ सोदर्याणामेव ।
भगिनीशुल्कं सोदर्याणामूर्ध्वं मातुरिति गौतमवचनात् ॥ सर्वासां दुहितृणामभावे दुहितृ ।
दुहितरो गृह्णन्ति । दुहितृणां प्रसूता चेदित्यस्माद्वचनात् । तासां भिन्नमातृकाणां विपमार्गा
समावाये मातृद्वारेण भागकल्पना । प्रतिमातृतो वा स्ववर्गेण भागविशेष इति गौतमस्मरणा-
त् ॥ दुहितृदौहित्रीणां समवाये दौहित्रीणां किंचिदेव दातव्यम् । यथाह गतुः । (अ० ९

१ अपिशब्दान् गान्धर्वपरिमहः । यद्वा अतद्व्यतिरेकेण नशब्दोद्गीर्णानां ब्राह्मणिना दैवार्थमाज्ञापत्यगान्धर्वशब्दत्वारः ।
तेन ब्राह्मदैवार्थमाज्ञापत्येषु यद्वत्तम् । अप्रजायामतीतायां भर्तुर्वै तद्विप्यते इति मनुवचनवित्तवादः ।
२ भर्तृभावे तत्प्रत्यासन्नानां सपिण्डानां पितृभावे च तत्प्रत्यासन्नानां सपिण्डानां गतिः तत्रापि तेनारयाः प्रत्या-
सनास्तत् प्रत्यासनास्तदुक्तं तत्कृते प्रत्यासना इति याज्ञवल्क्येन व्याख्येयम् ।

श्लोक १९२) यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथार्हतः । मातामह्याधनार्त्तिकचित्प्रदेयं प्री-
तिपूर्वकमिति ॥ दौहित्रीणामप्यभावे दौहित्रा धनहारिणः । यथाह नारदः । मातुर्दुहितरो-
ऽभावे दुहितृणां तदन्वय इति तच्छब्देन सन्निहितदुहितृपरामर्शात् ॥ दौहित्राणामभावे पुत्रा
गृह्णन्ति । ताम्य ऋतेऽन्वय इत्युक्तत्वात् । मनुरपि दुहितृणां पुत्राणां च मातृधनसंबन्धं
दर्शयति ॥ (अ० ९ श्लो० १९२) जनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः । भजे-
रन्मातृकं रिक्थं भगिन्यश्च सनाभय इति । मातृकं रिक्थं सर्वे सहोदराः भजेरन् सनाभयः
समं भगिन्यश्च समं भजेरन्निति संबन्धः । न पुनः सहोदरा भगिन्यश्च संभूय भजेरन्निति ॥
इतरेतरयोगस्य द्वन्द्वैकशेषाभावादप्रतीतेः । विभागकर्तृत्वान्वयेनापि चशब्दोपपत्तेः । यथा
देवदत्तः कृषिं कुर्याद्यज्ञदत्तश्चेति । समग्रहणमुद्धारविभागनिवृत्त्यर्थम् । सोदरग्रहणं भि-
न्नोदरनिवृत्त्यर्थम् । अनपत्यहीनजातिस्त्रीधनं तु भिन्नोदराप्युत्तमजातीयसपत्नीदुहिता गृह्णा-
ति । तदभावे तदपत्यम् । तथाच मनुः । (अ. ९-श्लो. १९८) स्त्रियास्तु यज्ञवैदित्तं
पित्रा दत्तं कथंचन । ब्राह्मणी सद्धरेत्कन्या तदपत्यस्य वा भवेदिति । ब्राह्मणीग्रहणमुत्तम-
जात्युपलक्षणम् । अतश्चानपत्यवैद्याधनं सत्रिया कन्या गृह्णाति । पुत्राणामभावे पौत्राः पि-
तामही धनहारिणः । रिक्थभाजकणं प्रतिकुर्युरिति गौतमस्मरणात् । पुत्रपौत्रैर्ऋणं देय-
मिति पौत्राणामपि पितामहर्णपाकरणेऽधिकारात् । पौत्राणामप्यभावे पूर्वोक्तमर्त्रादयो वा-
न्धवा धनहारिणः ॥ १४९ ॥

लौभमप्रसंगेन वाग्दत्ताविषय किंचिदाह

दत्त्वा कन्यां हरन्दण्ड्यो व्ययं दद्याच्च सोदयम् ।

कन्यां वाचा दत्त्वापहरन् द्रव्यानुबन्धाद्यनुसारेण राज्ञा दण्डनीयः । एतच्चापहरणकार-
णामभावे । सति तु कारणे दत्तामपि हरेत्कन्यां श्रेयांश्चेद्भर आत्रजेदित्यप-
हाराम्यनुज्ञानान्न दण्ड्यः । यच्च वाग्दाननिमित्तं वरेण स्वसंबन्धिनां क-
न्यासंबन्धिनां बोधचारार्थं धनं व्ययीकृतं तत्सर्वं सोदयं सवृद्धिकं कन्या-
दाता वराय दद्यात् ॥

अथ कथं विद्वाग्दत्ता संस्कारात्प्राक् भियने तदा किं कर्तव्यमिति आह

मृतायां दत्तमादद्यात्परिशोध्योभयव्ययम् ॥ १४६ ॥

यदि वाग्दत्ता मृता तदा यत्पूर्वमङ्गुलीयकादि शुल्कं वा वरेण दत्तं तद्वर आददीत ।
परिशोध्योभयव्ययम् । उभयोरात्मनः कन्यादातुश्च यो व्ययस्तं परिशोध्य
विगणय्यावशिष्टमाददीत । यत्तु कन्यायै मातामहादिभिर्दत्तं शिरोभूषणा-
दिकं वा क्रमागतं तत्सहोदरा भ्रातरो गृह्णीयुः । रिक्थं मृतायाः कन्याया
गृह्णीयुः सोदरास्तदभावे मातुस्तदभावे पितुरिति बौधायनस्मरणात् ॥ १४६ ॥

वाग्दानोत्तर क-
न्यामरणे निर्णयः ।

पुत्रप्रजाप्रीधनं भर्तृगामीत्युक्तम् । इदानीं जीवन्त्याः सप्ततया अपि द्रव्या धनग्रहणे
अचिद्रतुरभ्यनुशामाह

दुर्मिक्षे धर्मकार्ये च व्याधौ संप्रतिरोधके ।

गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता न स्त्रियै दातुमर्हति ॥ १४७ ॥

दुर्मिक्षे कुटुम्बमरणार्थं धर्मकार्ये अवश्यकर्तव्ये व्याधौ च संप्रतिरोधके मन्दिग्रहणानि-
ग्रहादौ ब्रह्मान्तररहितः स्त्रीधनं गृहन् भर्ता न पुनर्दातुमर्हति । मकारान्तरेणापहरन्द्वात् ।
भर्तृव्यतिरेकेण जीवन्त्याः स्त्रिया धनं केनापि दायादेन न गृहीतव्यम् ।
दुर्मिक्षाविसं-
टे भर्ता स्त्रीधनं
प्राप्यम्
(मनु अ. ८ श्लो. २९) जीवन्तीनां तु तासां ये तद्धरेयुः स्ववान्धवाः ।
तांश्छिप्याच्चौरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिरिति दण्डविधानात् । तथा ।
(मनु अ. ९ श्लो. २००) पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलङ्कारो भूतो भवेत् ।
न ते भजेरन्दायादा भजमानाः पतन्ति ते इति दोषश्रवणाच्च ॥ १४७ ॥

अधिविन्नस्त्रियै दद्यादाधिवेदनिकं समम् ।

न दत्तं स्त्रीधनं यस्यै दत्ते त्वर्थं प्रकीर्तितम् ॥ १४८ ॥

यस्या उपरि विवाहः साधिविन्ना सा चासौ स्त्री चेत्साधिविन्नस्त्री तस्यै अधिविन्नस्त्रियै
आधिवेदनिकं अधिवेदननिमित्तं धनं समं यावदधिवेदनार्थं व्ययीकृतं ता-
वद्दद्यात् । यस्यै श्वशुरेण भर्ता वा स्त्रीधनं न दत्तम् । दत्ते पुनः स्त्रीधने
आधिवेदनिकद्रव्यस्यार्थं दद्यात् । अर्धशब्दश्चात्र समविभागवचनो न भ-
वति अतश्च यावता तत्पूर्वदत्तमाधिवेदनिकसमं भवति तावदेयमित्यर्थः ॥ १४८ ॥

आधिवेदनिकं
स्त्रीधनमुक्तं त-
दाह ।

एवं विभागमुक्त्वा इदानीं तत्तद्देहि निर्णयहेतूनाह

विभागनिहवे ज्ञातिवन्धुसाक्ष्यमिलेखितैः ।

विभागभावना ज्ञेया गृहक्षेत्रैश्च यौतकैः ॥ १४९ ॥

विभागस्य निहवे अपलापे ज्ञातिभिः पितृवन्धुभिर्मामातृवन्धुभिः मातुलादिभिः साक्षि-
भिः पूर्वाक्तलक्षणैर्लक्ष्येन च विभागपत्रेण विभागभावना विभागनिर्णयो ज्ञातव्यः । तथा

१ नावस्थितिस्तु संप्रतिरोधक इति व्याधिविशेषणं कार्यानुष्ठानवापक इति न तदर्थं द्रव्याह ।

२ धृतोभर्तादिना तस्यै दत्तः स तया धृत इत्यर्थः ।

विभागस्य नि-
वेदिभागनिर्णयः ।

यौतकैः एयकृतैर्गृहसेत्रैश्च । एयकृप्यादि कार्यप्रवर्तनं एयक् पञ्चमहायज्ञा
दिधर्मानुष्ठानं च नारदेन विभागलिङ्गमुक्तम् । भ्रातृणामविभक्तानामेको धर्मः
प्रवर्तते । विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां एयक् एयमिति ॥ तथापराण्यपि
विभागलिङ्गानि तेनोक्तानि । साक्षित्वं प्रातिभाष्यं च दानं ग्रहणमेव च । विभक्ता भ्रातरः
कुर्युर्नाविभक्ताः कथंचनेति ॥ १४९ ॥ इति रिक्वविभागप्रकरणम्

अथ सीमाविवादप्रकरणम् ९

सीमो विवादे क्षेत्रस्य सामन्ताः स्थविरादयः ।

गोपाः सीमाकृपाणा ये सर्वे च वनगोचराः ॥ १५० ॥

नयेयुरेते सीमानं स्थलाङ्गारतुपट्टमैः ।

सेतुवल्मीकनिम्नास्थिचैत्याद्यैरुपलसिताम् ॥ १५२ ॥

ग्रामद्वयसंबन्धिनः क्षेत्रस्य सीमो विवादे तथैकग्रामान्तर्गतक्षेत्रमर्यादा विवादे च सामन्ता-
दयः स्थलाङ्गारादिभिः पूर्वकृतैः सीमालक्षणैरुपलसितां चिह्नितां सीमां नयेयुः निश्चिनुयुः ॥

सीमा क्षेत्रादिमर्यादा सा चतुर्विधा । जनपदसीमा ग्रामसीमा क्षेत्रसीमा गृह-
सीमा चेति ॥ सा च यथासंभवं पञ्चलक्षणा । तदुक्तं नारदेन । ध्वजिनी
मत्स्यिनी चैव नैधानी भयवर्जिता । राजशासननीता च सीमा पञ्चविधा
स्मृतेति ॥ ध्वजिनी वृक्षादिलक्षिता । वृक्षादीनां प्रकाशत्वेन ध्वजतुल्यत्वात् ।

मत्स्यिनी सलिलवती । मत्स्यशब्दस्य स्वाधारजललक्षणत्वात् । नैधानी निखातनुपाङ्गारा-
दिमती । तेषां निखातत्वेन निधानतुल्यत्वात् । भयवर्जिता आधिप्रत्यापिपरस्परसंप्रतिपत्ति-
निर्मिता । राजशासननीता ज्ञानृचिह्नाभावे राजेच्छया निर्मिता । एवंभूतायां पोडा विवादः
संभवति । यथाह कात्यायनः । आधिक्यन्यूनता चांशे अस्ति नास्तित्वमेव च । अभोगभुक्तिः
सीमा च पट्टभूवादस्य हेतव इति ॥ तथाहि । ममाग्र पञ्चनिवर्तनाया भूमेरधिका भूरस्तीति केन-
चिदुक्ते पञ्चनिवर्तनं नाधिकेत्याधिक्ये विवादः । पञ्चनिवर्तना मदीया भूमिरित्युक्तेन ततो
न्यूनैवेति न्यूनतायाम् । पञ्चनिवर्तनो ममांश इत्युक्ते अंश एव नास्तीत्यस्तिनास्तित्वविवादः
संभवति । मदीया भूः प्रागविद्यमानमोगैव भुज्यते इत्युक्ते न सन्तता चिरन्तन्येव मे भुक्ति-
रित्यभोगभुक्ती विवादः । इयं मर्यादेयं वेति सीमाविवाद इति पट्टप्रकार एव विवादः संभ-
वति । पट्टप्रकारेऽपि भूविवादे श्रुत्यर्थाभ्यां सीमाया अपि निर्णयमानत्वात् सीमानिर्णयप्रक-
रणे तस्यान्तर्भावः । सामन्ताद्वाः सामन्ताः । चतसृषु दिक्ष्वनन्तरग्रामादयस्ते च प्रतिसीमं

व्यवस्थिताः । ग्रामो ग्रामस्य सामन्तः क्षेत्रं क्षेत्रस्य कीर्तितम् । गृहं गृहस्य निर्दिष्टं सम-
न्तात्परिरम्य हीति कात्यायनवचनात् । ग्रामादिशब्देन तत्स्थाः पुरुषा लक्ष्यन्ते । ग्रामः पला-
यित इति यथा । सामान्तग्रहणं च तत्संसक्ताद्युपलक्षणार्थम् । उक्तं च कात्यायनेन । संस-
क्तकास्तु सामन्तारतत्संसक्तास्तपोक्षराः । संसक्तसक्तसंसक्ताः पद्माकाराः प्रकीर्तिता इति ॥
स्थविरा वृद्धाः । आदिग्रहणेन मौलोद्धृतयोर्ग्रहणम् । वृद्धादिलक्षणं च तेनैवोक्तम् । निष्पा-
द्यमानं यैर्दृष्टं तत्कार्यं तद्गुणान्वितैः । वृद्धा वा यदि वाऽवृद्धास्ते तु वृद्धाः प्रकीर्तिताः । ये तत्र
पूर्वं सामन्ताः पश्चाद्देशान्तरं गताः । तन्मूलत्वात् ते मौल्य श्रमिभिः परिकीर्तिताः ॥ उपश्रव-
णसंभोगकार्याख्यानोपचिह्निताः । उद्धरन्ति पुनर्यस्माद्गुदुतास्ते ततः स्मृता इति ॥ गोपाः गो-
चारकाः । सीमारूपाणाः सीमासंनिहितक्षेत्रकर्षकाः । सर्वे च वनगोचराः वनचारिणो व्या-
धादयः । ते च मनुनोक्ताः । (अ. ८ श्लो. २६०) व्याधान् शाकुनिकान् गोपान् कैवर्तान्
मूलजातकान् । व्यालग्राहानुच्छृत्तीनन्यांश्च वनगोचरानिति ॥ स्थलमुन्नतो भूप्रदेशः । अ-
ङ्कारोऽग्रेरुच्छिष्टम् । तुषा धान्यत्वचः । हुमा न्यग्रोधादयः । सेतुर्नलप्रवाहबन्धः । चैत्यं पाषा-
णादिबन्धः । आदिशब्देन वेणुषालुकादीनां ग्रहणम् । एतानि च प्रकाशप्रकाशभेदेन द्विम-
काराणि । तथा च मनुः । (अ. ८ श्लो. २४६।४७।४८) सीमावृक्षास्तु कुर्वीत न्यग्रोधाश्वत्थ-

किंशुकान् । शास्मलीशालतालांश्च क्षीरिणश्चैव पादपान् ॥ गुल्मान्वेणूश्च

सीमावृक्षाः ।

विविधान् शमीवल्लीस्थलानि च । शरान्कुञ्जकगुल्मांश्च यथा सीमा न न-

श्यति ॥ तडागान्युदपानानि बाप्यः प्रस्त्रवणानि च । सीमासंधिषु कार्याणि देवतायतनानि
चेति प्रकाशरूपाणि ॥ (अ. ८ श्लो. २४९।५०।५१।५२) उपच्छन्नानि चान्पानि सीमालि-
ङ्गानि कारयेत् । सीमाज्ञाने नृणां वीक्ष्य नित्यं लोके विपर्ययम् ॥ अस्मनोऽस्थीनि गोवाला-
स्तुपान् भस्मकपालिकाः । करीषमिष्टकाङ्गारशर्करावालुकास्तथा ॥ यानि चैवंप्रकाराणि
कालाबूमिर्न भक्षयेत् । तानि संधिषु सीमायामप्रकाशानि कारयेत् ॥ एतैर्लिङ्गैर्नयेत्सीमां
राजा विवदमानयोरिति प्रच्छन्नलिङ्गानि ॥ एतैः प्रकाशप्रकाशरूपैर्लिङ्गैः सामन्तादिप्रदक्षितैः
सीमांप्रति विवदमानयोः सीमानिर्णयं कुर्याद्वाजा ॥ १५० ॥ १५१ ॥

यदा पुनर्विद्वानि न सन्ति विवदमानानि वा लिङ्गालिङ्गतया सीदग्धानि तदा निर्णयोपायमाह

सामन्ता वा समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ दशापि वा ।

रक्तस्त्रग्वसनाः सीमां नयेयुः क्षितिधारिणः ॥ १५२ ॥

सामन्ताः । पूर्वोक्तलक्षणाः । समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ दशापि वेति एवं समसंख्याः प्रत्यास-
न्नग्रामीणाः । रक्तस्त्रग्विणो रक्ताम्बरधरा मूर्ध्न्यारोपितक्षितिखण्डाः सीमानं नयेयुः प्रदर्श-
येयुः । सामन्ता वेति विकल्पाभिधानं स्मृत्यन्तरोक्तसाक्ष्यभिप्रायम् । यथा-
ह मनुः । (अ. ८ श्लो. २५३) साक्षिपत्यस्य एव स्यात्सीमावादविनि-
र्णय इति ॥ तत्र च साक्षिणां निर्णेतृत्वं मुख्यं तदभावे सामन्तानाम् । तदु-

सीमाविवाद-
सीमावर्जिताः ।

क्तम् । मनुः (अ. ८ श्लो. २९८) साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सीमान्तवासिनः । सीमाविनिर्णयं कुर्युः प्रयता राजसन्निधाविति ॥ तदभावे तत्संसक्तादीनां निर्णेतृत्वम् । यथाह कात्यायनः । स्वार्थसिद्धौ प्रदुष्टेषु सामन्तेष्वर्थगौरवात् । तत्संसक्तैस्तु कर्तव्य उद्धारो नात्र संशयः ॥ संसक्तसक्तदोषे तु तत्संसक्ताः प्रकीर्तिताः । कर्तव्या न प्रदुष्टास्तु राज्ञा धर्म विज्ञानतेति । सामन्ताद्यभावे मौलादयो आह्लाः । तेषामभावे सामन्तमौलवृद्धोद्धृतादयः । स्थावरे पट्टप्रकारेऽपि कार्यमात्रं विचारणेति कात्यायनेन क्रमविधानात् । एते च सामन्तादयः संख्यागुणातिरेकेण संभवन्ति । सामन्ताः साधनं पूर्वं निर्दोषाः स्युर्गुणान्विताः । द्विगुणास्तु सारा ज्ञेयास्ततोऽप्ये त्रिगुणा मता इति स्मरणात् ॥ ते च साक्षिणः सामन्तादयश्च स्त्रैः शपथैः शापिताः सन्तः सीमां नयेयुः । (अ. ८ श्लो. २९९) शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्ध्वं त्वग्विणो रक्तवाससः । सुकृतैः शापिताः स्त्रैः स्त्रैर्नयेयुस्ते समञ्जसमिति मनुस्मरणात् । नयेयुरिति बहुवचनं द्वयोर्निरासार्थं नैकस्य । एकश्चेदुन्नयेत्सीमां सोवपासः समुन्नयेत् । रक्तमास्याम्बरधरो भूमिमादाय मूर्धनीति नारदनैकस्याभ्यनुज्ञानात् ॥ योऽयं नैकः समुन्नयेत्सीमां नरः प्रत्ययवानपि । गुरुत्वादस्य कार्यस्य क्रियैषा बहुषु स्थितेत्येकस्य निषेधः स उभयानुमतधर्मविब्यतिरिक्तविषय इत्यविरोधः ॥ स्थलादिचिह्नाभावेऽपि साक्षीसामन्तादीनां सीमाज्ञान उपायविशेषो नारदेनोक्तः । निम्नगापह्नोत्सृष्टनष्टचिह्नानु भूमिषु । तत्प्रदेशानुमानाच्च प्रमाणाज्ञो गदर्शनादिति । निम्नगाया नद्या अपह्नेनापहरणेनोत्सृष्टानि स्वस्थानात्प्रच्युतानि नष्टानि वा लिङ्गानि यामु मर्यादाभूमिषु तत्र तत्प्रदेशानुमानादुत्सृष्टनष्टचिह्नानां प्राचीनप्रदेशानुमानात् ग्रामादारभ्य सहस्रदण्डपरिमितं क्षेत्रमस्य ग्रामस्य पश्चिमे भागे इत्येवंविधात्प्रमाणाद्वा प्रत्यक्षसमक्षमविप्रतिपन्नाया अस्मार्तकालोपलक्षितभुक्तेर्वा निश्चिनुयुः ॥ बृहस्पतिना चात्र विशेषो दर्शितः । आगमं च प्रमाणं च भोगकालं च नाम च । भूभागलक्षणं चैव ये विदुस्तेऽत्र साक्षिण इति ॥ एते च साक्षिसामन्तादयः शपथैः श्राविताः सन्तः कुलादिसमस्तं राज्ञा मष्टव्याः । यथाह मनुः (अ. ८ श्लो. २९४) ग्रामेयककुलानां तु समस्तं सीमि साक्षिणः । प्रष्टव्याः सीमलिङ्गानि तयोश्चैव विवादिनोरिति । ते च प्रष्टाः साक्ष्यादयः ऐकमत्येन समस्ताः सीमि निर्णयं ब्रूयुः । तैर्निर्णीतां सीमानं तत्प्रदर्शितसकललिङ्गयुक्तां साक्ष्यादिनामान्वितां चाविस्मरणार्थं पत्रे समारोपयेत् । उक्तंच मनुना (अ. ८ श्लो. २९१) ते प्रष्टास्तु यथा ब्रूयुः समस्ताः सीमि निर्णयम् । निबध्नीयात्तथा सीमां सर्वास्तांश्चैव नापत इति ॥ एतेषां साक्षिसामन्तप्रवृत्तीनां सीमाचङ्क्रमणदिनादारभ्य यावन्निपक्षं राजदैविकं व्यसनं चेन्नोत्पद्यते तदा तत्प्रदर्शनात्सीमानिर्णयः । अयं च राजदैविकव्यसनावधिः कात्यायनेनोक्तः । सीमाचङ्क्रमणे कोशे पादस्पर्शे तथैव च । त्रिपक्षपक्षसप्ताहं दैवराजिकमिष्यत इति ॥ १९२ ॥

यदा त्वमीपामुक्तसाक्ष्यवचसा त्रिपक्षाम्यन्तरे रोगादि दृश्यते अथवा प्रतिवादिनिर्दिष्टाभ्यधिरुतस्या-

गुणसाक्ष्यन्तरविरुद्धवचनता तदा ते प्रष्टामावितया दण्घनीयास्तदाह

अनृते तु पृथक् दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम् ।

अद्वते मिथ्यावादाने निमित्तभूते सति सर्वे सामन्ताः प्रत्येकं मध्यमसाहसेन चत्वारिंशदधि-
केन पणपञ्चशतेन दण्डनीयाः । सामन्तविषयता चास्य साक्षिमौलादीनां स्मृत्यन्तरे दण्डान्तर-
विधानादवगम्यते । तथाच मनुः (अ. ८ श्लो. २५७) यथोक्तेन नयन्तस्ते धूयन्ते सत्य-
साक्षिणः । विपरीतं नयन्तस्तु दाप्याः स्युर्द्विशतं दममिति ॥ नारदोऽपि । अथ चेदद्वतं वृ-
युः सामन्ताः सीमनिर्णये । सर्वे षष्ठक् षष्ठक् दण्ड्यां राज्ञा मध्यमसाहसमिति सामन्तानां
मध्यमसाहसं दण्डमभिधाय शेषाश्चेदद्वतं द्यूयुर्नियुक्ता भूमिकर्मणि । प्रत्येकं तु जयन्यास्ते
विनेयाः पूर्वसाहसमिति तत्संसक्तादिषु प्रथमसाहसमुक्तवान् ॥ मौलादीनामपि तमेव द-
ण्डमाह । मौलवृद्धादयस्त्वन्ये दण्डगत्या षष्ठक् षष्ठक् । विनेयाः प्रथमेनैव साहसेनाद्वते स्थि-
ता इति । आदिशब्देन गोपशाकुनिकन्याधवनगोचराणां ग्रहणम् । यद्यपि शाकुनिकादीनां
पापरतत्वाच्छिद्मदर्शन एवोपयोगो न साक्षात्सीमानिर्णये तथापि लिङ्गदर्शन एव मृषाभावि-
त्वसंभवाद्दण्डविधानमुपपद्यत एव । अद्वते तु षष्ठक् दण्ड्या इत्येतद्दण्डविधानमज्ञानविषय-
म् ॥ यद्वा न तु गृहीतानां न सर्वे निर्णयं यदि । कुर्युर्मयाद्या लोभमाद्या दण्ड्यास्तूत्तमसाहसमि-
ति ज्ञानविषये साक्ष्यादीनां कात्यायनेन दण्डान्तरविधानात् ॥ तथा साक्षिवचनभेदेऽप्ययमेव
दण्डस्तेनैवोक्तः । कीर्तिते यदि भेदः स्याद्दण्ड्यास्तूत्तमसाहसमिति । एवमज्ञानादिनावृतवदने
साक्ष्यादीन् दण्डयित्वा पुनः सीमाविचारः प्रवर्तयितव्यः । अज्ञानोक्तौ दण्डयित्वा पुनः
सीमां विचारयेदित्युक्त्वा । स्वयत्वा दुष्टास्तु सामन्तानम्यान्मौलादिभिः सह । संमिश्रय कारये-
त्सीमामेवं धर्मविदो विदुरिति निर्णयप्रकारस्तेनैवोक्तः ॥

यदा पुनः सामन्तप्रभृत्यो शातारथिद्वानि च न सन्ति तदा कथं निर्णय इत्यत आह

अभावे ज्ञातृचिह्नानां राजा सीमः प्रवर्तिता ॥ १५३ ॥

ज्ञातृणां सामन्तादीनां लिङ्गादीनां च वृक्षादीनामभावे राजैव सीमः प्रवर्तिता प्रवर्तयिता ।
अन्तर्भावितोऽत्र प्यर्थः । ग्रामद्वयमध्यवर्तिनीं विवादास्पदीभूतां भुवं समं प्रविभज्य अस्येयं
भूरस्येयमित्युभयोः समर्प्य तन्मध्ये सीमालिङ्गानि कुर्यात् । यदा तस्यां भूमावन्यतरस्योप-
कारातिशयो दृश्यते तदा तस्यैव ग्रामस्य सकला भूः समर्पणीया । यथाह मनुः । (अ. ८
श्लो. २६९) सीमायामविपत्त्यायां स्वयं राजैव धर्मवित् । मदिशेद्भूमिमेकेषामुपकारादिति
स्थितिरिति ॥ १५३ ॥

असत्यामप्यनद्रावाशं कायामस्याः स्मृतेर्न्यायमूलतां दर्शयितुमितिदिशमाह

आरामायतनग्रामनिषानोद्यानवेश्मसु ।

एष एव विधिर्ज्ञेयो वर्षाम्बुप्रवहादिषु ॥ १५४ ॥

आरामः पुष्पफलोपचयहेतुर्भूमामः । आयतनं निवेशनं पलाङ्कूदाद्यर्थं विभक्तो भू-
प्रवेशः । ग्रामः प्रसिद्धः । ग्रामग्रहणं च नगराद्युपलक्षणार्थम् । निषानं पानीयस्थानं वापीकू-
पमध्यतिकम् । उद्यानं क्रीडावनम् । वेश्म गृहम् । एतेष्वारामादिष्वयमेव सामन्तसाक्ष्यादिल-

क्षणो विधिज्ञातव्यः । तथा प्रवर्षणोद्भूतजलप्रवाहेषु अनयोर्गृहयोर्मध्येन जलौघः प्रवहति अनयोर्वैत्येवंप्रकारे विवादे आदिग्रहणांत्मासादेव्यपि प्राचीन एव विधिर्वेदितव्यः । तथाच कात्यायनः । क्षेत्रकूपतडागानां केदारारामयोरपि । गृहप्रासादावसयनृषदेवगृहेषु चेति ॥ १९४ ॥

सीमानिर्णयमुक्ता तत्प्रसंगेन मर्यादाप्रभेदनादौ दण्डमाह

मर्यादायाः प्रभेदे च सीमातिक्रमणे तथा ।

क्षेत्रस्य हरणे दण्डा अधमोत्तममध्यमाः ॥ १९५ ॥

अनेकक्षेत्रव्यवच्छेदिका साधारणा भूमर्यादा तस्याः प्रकर्षेण भेदने सीमातिक्रमणे सीमानमतिलङ्घ्य कर्पणे क्षेत्रस्य च भयादिप्रदर्शनेन हरणे यथाक्रमेण अधमोत्तममध्यमसाहसा दण्डा

वेदितव्याः । क्षेत्रग्रहणं चात्र गृहारामाद्युपलक्षणार्थम् । यदा पुनः स्वीयभ्रान्त्या क्षेत्रादिकमपहरति तदा द्विशतो दमो वेदितव्यः यथाह मनुः ।

(अ. ८ श्लो. १६४) गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन् । शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादज्ञानाद्विशतो दम इति । अपरिग्रयमाणक्षेत्रादिभूयस्त्वपर्यालोचनया कदाचित्तुत्तमोऽपि दण्डः प्रयोक्तव्यः । अतएवाह । वषः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्गने । तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहस इति ॥ १९५ ॥

यः पुनः परक्षेत्रे सेतुकृपादिकं प्रार्थनयार्थदानेन वा लब्धवानुक्तो निर्मातुमिच्छति तन्निषेधतः

क्षेत्रस्वामिन एव दण्ड इत्याह

न निषेधोऽल्पबाधस्तु सेतुः कल्याणकारकः ।

परभूमिं हरन्कूपः स्वल्पक्षेत्रो बहुदकः ॥ १९६ ॥

परकीयां भूमिमपहरन् नाशयन्नपि सेतुर्जलप्रवाहबन्धः क्षेत्रस्वामिना न प्रतिषेध्यः स वेदीपत्तीडाकरो बहुपकारकश्च भवति । कूपश्चाल्पक्षेत्रव्यापित्वेनाल्पबाधो बहुदकत्वेन कल्याण-

कारकश्चातो बहुदको नैव निवारणीयः । कूपग्रहणं च वापीपुष्करिण्याद्युपलक्षणार्थम् । यदा पुनरसौ सर्वक्षेत्रवर्तितया बहुबाधो नद्यादिसमीपक्षेत्रवर्तितया अल्पोपकारकस्तदासौ निषेध्य इत्यर्थादुक्तं भवति ॥ सेतोश्च द्वैविध्यमुक्तं नारदेन । सेतुश्च द्विविधो ज्ञेयः सेयो बन्ध्यस्तथैव च । तोयप्रवर्तनात्सेयो बन्ध्यः स्यात्तन्निवर्तनादिति ॥ यदा त्वन्यनिर्मितं सेतुं भेदनादिना नष्टं स्वयं संस्करोति तदा पूर्वस्वामिनं तद्वश्यं रुपं वा दृष्ट्वैव संस्क्रुयात् । यथाह नारदः । पूर्वप्रवृत्तमुत्सन्नमष्ट्वा स्वामिनं तु यः । सेतुं प्रवर्तयेत्कश्चिन्न स तत्फलमाप्नुवेत् ॥ मृते तु स्वामिनि पुनस्तद्वंश्ये वापि मानवे । राजानमामन्य ततः कुर्यात्सेतुप्रवर्तनमिति ॥ १९६ ॥

क्षेत्रस्वामिनं प्रत्युपदिधिमिदानीं सेतोः प्रवर्तयितारं प्रत्याद

स्वामिने योऽनिवेद्यैव क्षेत्रे सेतुं प्रवर्तयेत् ।

उत्पन्ने स्वामिनो भोगस्तदभावे महीपतेः ॥ १५७ ॥

क्षेत्रस्वामिनमन्युपगम्य तदभावे राजानं वा यः परक्षेत्रे सेतुं प्रवर्तयत्यसौ फलमाङ्गं न भवत्यपि ॥ तदुत्पन्ने फले क्षेत्रस्वामिनो भोगस्तदभावे राज्ञः । तस्मात्प्रार्थनया अर्थदानेन वा क्षेत्रस्वामिनं तदभावे राजानं वानुज्ञाप्यैव परक्षेत्रे सेतुः प्रवर्तनीय इति तात्पर्यम् ॥ १५७ ॥

क्षेत्रस्वामिना सेतुर्न प्रतिषेध्य इत्युक्तमिदानीं तस्यैव प्रसक्तानुपसक्तया कृषिद्विध्यन्तरमाह

फालाहतमपि क्षेत्रं न कुर्याद्यो न कारयेत् ।

स प्रदाप्यः कृष्टफलं क्षेत्रमन्येन कारयेत् ॥ १५८ ॥

यः पुनः क्षेत्रस्वामिपार्श्वे अहमिदं क्षेत्रं कृषामीति अङ्गीकृत्य पश्चादुत्सृजति न वान्येन कर्षयति तच्च क्षेत्रं यद्यपि फालाहतं ईषद्भलेन विदारितं न सम्पन्मीजंवापार्हं तथापि तस्या-
कृष्टस्य फलं यावत्तत्रोत्पत्यहं सामन्तादिकल्पितं तावदसौ कर्षकौ दापनीयः । तच्च क्षेत्रं पूर्व-
कर्षकादाच्छिद्यान्येन कारयेत् ॥ १५८ ॥ इति सीमाविवादप्रकरणम् ॥

अथ स्वामिपालविवादप्रकरणम् १०

व्यवहारपदानां परस्परहेतुहेतुमद्भावाभावात् तेषामाद्यमृणादशमिभ्यादिना पाठश्रमो न विवक्षित इति व्युत्क्रमेण स्वामिपालविवादोऽभिधीयते

मापानष्टौ तु महिषी सस्यघातस्य कारिणी ।

दण्डनीया तदर्धं तु गौस्तदर्धमजाविकम् ॥ १५९ ॥

परसस्यविनाशकारिणी महिषी अष्टौ मापान्दण्डनीया । गौस्तदर्धं चतुरो मापान् । अजा मेपाश्च मापद्वयं दण्डनीयाः । महिष्यादीनां धनसंबन्धाभावात्तत्स्वामी पुरुषो लक्ष्यते । माप-

गवाविपशुभिः
पासस्यादिभक्ष-
णे पशुस्वामिनो
दण्डः ।

श्वात्र ताम्रिकवर्णाविंशतिगो भागः । मापो विंशतिगो भागः पणस्य परिकी-
र्तित इति नारदस्मरणात् । एतच्चाज्ञानविषयम् । ज्ञानपूर्वं तु पणस्य पादौ
द्वौ गां तु तद्विगुणं महिषीं तथा । तथाजाविकवत्सनां पादौ दण्डः प्रकी-
र्तित इति स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् । यत्पुनर्नारदेनोक्तम् । मापं गां दापये-

दण्डं द्वौ मापो महिषीं तथा । तथाजाविकवत्सनां दण्डः स्यादर्धमापिक इति तत्पुनः प्ररो-
हयोग्यमूलावशेषभक्षणविषयम् ॥ १५९ ॥

अपराधातिशयेन तच्चिदण्डद्विगुणमाह

भक्षयित्वोपविष्टानां यथोक्ताद्विगुणो दमः ।

यदि पशवः परक्षेत्रे सस्यं भक्षयित्वा तत्रैवानिवारिताः शेरते तदा यथोक्तादण्डाद्विगु-
णो दण्डो वेदितव्यः । सवत्सानां पुनर्भक्षयित्वापविष्टानां यथोक्ताच्चतुर्गुणो दण्डो वेदितव्यः ।
वसतां द्विगुणः श्रोक्तः सवत्सानां चतुर्गुण इति वचनात् ॥

क्षेत्रान्तरे पञ्चन्तरे वातिदेशमाह

सममेपां विवीतेऽपि खरोष्ट्रं महिषीसमम् ॥ १६० ॥

विवीतः प्रचुरतृणकाष्ठो रक्ष्यमाणः परिगृहीतो भूप्रदेशः तदुपघातेऽपीतरक्षेत्रदण्डेन समं
दण्डमेपां महिष्यादीनां विद्यात् । खराश्च उष्ट्राश्च खरोष्ट्रं तन्महिषीसमम् । महिषी यत्र
तादृशेन दण्डेन दण्ड्यते तत्र तादृशेनैव दण्डेन खरोष्ट्रमपि प्रत्येकं दण्डनीयम् । सस्योप-
रोधकत्वेन खरोष्ट्रयोः प्रत्येकं महिषीतुल्यत्वाद्दण्डस्य चापराधानुसारित्वात्खरोष्ट्रमिति समा-
हारो न विवक्षितः ॥ १६० ॥

परसस्यविनाशे गोस्वामिनो दण्ड उक्तः इदानीं क्षेत्रस्वामिने फलमध्यस्तौ दापनीय इत्याह

यावत्सस्यं विनश्येत्तु तावत्स्यात्क्षेत्रिणः फलम् ।

गोपस्ताब्धस्तु गोमी तु पूर्वोक्तं दण्डमर्हति ॥ १६१ ॥

सस्यग्रहणं क्षेत्रोपचयोपलक्षणार्थम् । यस्मिन्क्षेत्रे यावत्फललभान्यादिकं गवादिभिर्वि-
नाशितं तावत्क्षेत्रफलमेतावति क्षेत्रे एतावद्भवतीति सामन्तैः परिकल्पितं तत्क्षेत्रस्वामिने
गोमी दापनीयः । गोपस्तु ताडनीय एव न फलं दापनीयः । गोपस्य ताडनं पूर्वोक्तधनद-
ण्डसहितमेव पालदोषेण सम्यग्नाशे द्रष्टव्यम् । या नष्टा पालदोषेण गौस्तु सस्यानि नाश-
येत् । न तत्र गोमिनां दण्डः पालस्तं दण्डमर्हतीति वचनात् ॥ गोमी पुनः स्वापराधेन सस्य-
नाशे पूर्वोक्तं दण्डमेवार्हति न ताडनम् । फलदानं पुनः सर्वत्र गोस्वामिन एव । तत्फलपु-
ष्टमहिष्यादिक्षीरेणोपभोगद्वारेण तत्क्षेत्रफलभागित्वात् । गवादिभक्षितावशिष्टं पलालादिकं
गोस्वामिनेव गृहीतव्यम् । मध्यस्थकल्पितमूल्यदानेन क्रीतप्रायत्वात् । अतएव नारदः । गो-
भिस्तु भक्षितं सस्यं यो नरः प्रतिपाचते । सामन्तानुमतं देयं धान्यं यत्तत्र वापितम् ॥ प-
लालं गोमिनो देयं धान्यं वै कर्षकस्य त्विति ॥ १६१ ॥

पथि ग्रामविवीतान्ते क्षेत्रे दोषो न विद्यते ।

अकामतः कामचारे चौरवद्दण्डमर्हति ॥ १६२ ॥

पथि ग्रामसमीपवर्तिनि क्षेत्रे ग्रामविवीतसमीपवर्तिनि च क्षेत्रे अकामतो गोभिर्भक्षिते गो-

क्षेत्रविशेषे अ-
पवादमाह ।

पगोमिनोर्द्वयोरप्यदोषः । दोषाभावप्रतिपादनं दण्डाभावार्थं विनष्टसस्य-
मूल्यदानप्रतिषेधार्थं च । कामचारे कामतश्चरणे चौरवत् चौरस्य यादृ-
शो दण्डस्तादृशं दण्डमर्हति । एतच्चानावृतक्षेत्रविषयम् । (मनु. अ. ८
श्लो. २३८) यत्रापरिवृतं धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि न । तत्र प्रणयेद्दण्डं नृपतिः पशु-

रक्षिणामिति दण्डाभावस्यानाद्यतसेत्रविषयत्वेन मनुनोक्तत्वात् ॥ आवृते पुनर्मागदिकेऽपि दोषोऽस्त्येव । वृत्तिकरणं च तेनैवोक्तम् । मनु- (अ. ८ श्लो. २३९) वृत्तिं च तत्र कुर्वीत यामुष्ट्रो नावलोकयेत् । छिद्रं निवारयेत्सर्वं श्वसूकरमुखागुगमिति ॥ १६२ ॥

महोक्षोत्सृष्टपशवः सूतिकागन्तुकादयः ।

पालो येषां न ते मोच्या दैवराजपरिहृताः ॥ १६३ ॥

महांश्चासायुक्ता च महोक्षो वृषः सेक्ता । उत्सृष्टपशवः वृषोत्सर्गादिविधानेन देवतोद्देशे-
 न या त्यक्ताः । सूतिका प्रसूता अनिर्देशाहा । आगन्तुकः स्तव्यूथात्परि-
 पशुविशेषेऽपि दण्डाभावात्माह ।
 भ्रष्टो देशान्तरादागतः । एते मोच्याः । परसस्यभक्षणेऽपि न दण्ड्याः ।
 येषां च पालो न विद्यते तेऽपि दैवराजपरिहृताः दैवराजोपहताः सस्यना-
 शकारिणो न दण्ड्याः । आदिग्रणाद्धस्त्यभ्यांदयो गृह्यन्ते । ते चोशनसोक्ताः । अदण्ड्या हस्ति-
 नो ह्यश्वः प्रजापाला हि ते स्मृताः । अदण्ड्यौ काणकुठ्नौ च ये शश्वत्कृतलक्षणाः ॥ अ-
 दण्ड्यागन्तुकी गौश्च सूतिका वाभिर्सारिणी । अदण्ड्याश्चोत्सवे गावः श्राद्धकाले तथैव
 चेति । अत्रोत्सृष्टपशूनामस्वामिकत्वेन दण्ड्यत्वासंभवात् दृष्टान्तार्थमुपादानम् । यथोत्सृष्ट-
 पशवो न दण्ड्या एवं महोक्षादय इति ॥ १६३ ॥

गोस्वामिन उक्तमिश्राणां गोपं प्रत्युपदिश्यते

यथार्पितान् पशून्गोपः सायं प्रत्यर्पयेत्तथा ।

प्रमादमृतनष्टांश्च प्रदाप्यः कृतवेतनः ॥ १६४ ॥

गोस्वामिना प्रातःकाले यथा गणयित्वा यथा समर्पिताः पशवस्तथैव सायंकाले गोपो
 गोस्वामिने पशून् विगणय्य प्रत्यर्पयेत् । प्रमादेन स्वापराधेन मृताघ्नष्टांश्च
 गोपविषये आह । पशून् कृतवेतनः कल्पितवेतनो गोपः स्वामिने दाप्यः । वेतनकल्पना च
 नारदेनोक्ता । गवां शताहृतसतरी धेनुः स्याद्विशताभृतिः । प्रतिसंपत्सरं गोपे सन्दोहश्चाष्ट-
 मेऽहनीति । प्रमादनाशश्च मनुना स्पष्टीकृतः । (अ. ८ श्लो. २३२) नष्टं जघं च कृ-
 मिभिः श्वहतं विषमे मृतम् । हीने पुरुषकारेण प्रदद्यात्पालेन त्विति ॥ प्रसह्य चौरैरपतङ्-
 तान् न दाप्यः । यथाह मनुः । (अ. ८ श्लो. २३३) विक्रम्य तु हतं चौरैर्न पालो दा-
 तुमर्हति । यदि देशे च काले च स्वामिनः स्वस्थ शंसतीति । दैवराजमृतानां पुनः कर्णादि
 भद्रदर्शनीयम् । (अ. ८ श्लो. २३४) कर्णौ चर्म च वालांश्च बस्ति क्वायं च रोचनाम् ।
 पशुषु स्वामिनां दद्यान्मृतेष्वङ्गानि दर्शयन्निति मनुस्मरणात् ॥ १६४ ॥

१ अदण्ड्याः काणकुठ्नाश्च कृष्णश्च कृतलक्षणाः इति पाठान्तरम् । कृतः एतद्भूतः कृतलक्षणः प्रातः-
 पतेन कृतलाकृतः । २ अभिसारिणी स्तव्यूथात्प्रच्युता पुनः स्तव्यूथागमिनी । ३ विधुष्यत्विति पाठान्तरम् ।
 ४ अंकादि दर्शयेदिति अविश्याहः ।

पालदोषविनाशे तु पाले दण्डो विधीयते ।

अर्धत्रयोदशपणः स्वामिनो द्रव्यमेव च ॥ १६५ ॥

किंच । पालदोषेण पशुविनाशे अर्धाधिकत्रयोदशपणं दण्डं पालो दाप्यः । स्वामिनश्च द्रव्यं विनष्टपशुमुख्यं मध्यस्थकल्पितम् । दण्डपरिमाणार्थः श्लोकोऽन्यत्पूर्वोक्तमेव ॥ १६५ ॥

ग्रामेच्छया गोप्रचारो भूमी राजवशेन वा ।

द्विजस्तृणैः पुष्पाणि सर्वतः सर्वदा हरेत् ॥ १६६ ॥

ग्रामेच्छया ग्राम्यजनेच्छया भूम्यल्पत्वमहत्त्वापेक्षया राजेच्छया वा गोप्रचारः कर्तव्यः । गवादीनां प्रचारणार्थं कियानपि भूभागोऽकृष्टः परिकल्पनीय इत्यर्थः । द्विजस्तृणेन्धनाद्यभावे गवामिदेवतार्थं तृणकाष्ठकुसुमानि सर्वतः स्ववदनिवारित आहरेत् । फलानि त्वपरिवृतादेव । गोमयार्थं तृणमेघांसि धीरुद्धनस्पतीनां च पुष्पाणि स्ववदाददीत फलानि चापरिवृत्तानामिति गौतमस्मरणात् । एतच्च परिगृहीतविषयम् । अपरिगृहीते द्विजव्यतिरिक्तस्यापि परिग्रहादेव स्वत्वसिद्धेः । यथा तेनैवोक्तम् । स्वामी रिकथक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेष्विति । यत्पुनरुक्तम् । तृणं वा यदि वा काष्ठं पुष्पं वा यदि वा फलम् । अनाष्टच्छन् हि गृहानो हस्तच्छेदनमर्हतीति तद्विजव्यतिरिक्तविषयमनापद्विषयं वा । गवादिद्रव्यतिरिक्तविषयं वेति ॥ १६६ ॥

इदमपरं गवादीनां स्थानामनसौकर्यार्थमुच्यते

धनुःशतं परीणाहो ग्रामे क्षेत्रान्तरं भवेत् ।

द्वे शते खर्वटस्य स्यान्नगरस्य चतुःशतम् ॥ २६७ ॥

ग्रामक्षेत्रयोरन्तरं धनुःशतपरिमितं परीणाहः । सर्वतोदिशं अनुसृतस्य कार्यम् । खर्वटस्य प्रचुरकण्टकसन्तानस्य ग्रामस्य द्वे शतं परीणाहः । नगरस्य बहुक्षेत्रपरिमाणम् । जनसंकीर्णस्य धनुषां चतुःशतपरिमितमन्तरं कार्यम् ॥ १६७ ॥

इति स्वामिपालविवादप्रकरणम् ॥

१ अर्धत्रयोदशपणः अर्धरहितत्रयोदशपणः सार्धद्वादशपण इति यावत् । तास्वर्तीयपूर्वपदाः समानाधिकरणेन समस्यन्त उत्तरपदलोपश्चेति वार्तिकदुत्तरपदलोपी कर्मधारयः । यत्तु विज्ञानेश्वरगोष्ठाधिकत्रयोदशपणो दण्डः इति व्याख्यातं तत् सार्धद्वादशादिषु अर्धत्रिमात्रादि महामाध्यकारशब्दप्रयोगदर्शनादुपेक्ष्यम् ।

अथास्वामिविक्रयप्रकरणम् ११

संप्रत्यस्वामिविक्रयाख्यं व्यवहारपदमुपक्रमते । तस्य च लक्षणं नारदेनोक्तम् । निक्षिप्तं वा परद्रव्यं
नष्टं लब्ध्वापहत्य वा ॥ विक्रीयते समक्षं यत् स ज्ञेयोऽस्वामिविक्रयं इति । तत्र किमन्याह

स्वं लभेतान्यविक्रीतं केतुर्दोषोऽप्रकाशिते ।

हीनाद्रहो हीनमूल्ये वेलाहीने च तस्करः ॥ १६८ ॥

स्वमात्मसंबन्धि द्रव्यं अन्यविक्रीतमस्वामिविक्रीतं यदि पश्यति तदा लभेत् गृहीयात् ।
अस्वामिविक्रयस्य स्वत्वहेतुत्वाभावात् । विक्रीतग्रहणं वृत्ताहितयोरुपलक्ष-
अस्वामिविक्र-
णार्थम् । अस्वामिक्रीतत्वेन तुल्यत्वात् । अतएवोक्तम् । अस्वामिविक्रयं दान-
माधि च विनिवर्तयेदिति । केतुः पुनरप्रकाशिते गोषिते क्रय्ये दोषो भवति ।
तथा हीनाद्रव्यागमोपायहीनाद्रहसि चैकान्ते संभाव्य द्रव्यादपि हीनमूल्येनारूपतरेण च
मूल्येन क्रये वेलाहीने वेलया हीनो वेलाहीनः क्रयो राश्यादौ कृतस्तत्र च क्रेता तस्करो भवति ।
तस्करवत् दण्डभाग्यवतीत्यर्थः । यथोक्तम् । द्रव्यमस्वामिविक्रीतं प्राप्य स्वामी तदामुयात् ।
मकाशक्रयतः शुद्धिः केतुः स्तेयं रहः क्रयादिति ॥ १६८ ॥

स्थानीभिरुक्तं क्रेत्रा किं कर्तव्यमित्यत आह

नष्टापहतमासाद्य हर्तारं ग्राहयेन्नरम् ।

देशकालातिपत्तो च गृहीत्वा स्वयमर्पयेत् ॥ १६९ ॥

नष्टमपहनं वान्यदीयं क्रयादिना प्राप्य हर्तारं विक्रेतारं नरं ग्राहयेत् । चौरौद्धरणका-
दिभिः । आत्मविशुद्धार्थं सान्दण्ड्यासाध्यं च । अथापिदितदेशान्तरं गतः कालान्तरे वा
विपन्नस्तदा मूलममाहरणाशक्तेर्विक्रेतारमदर्शयित्वैव स्वयमेव तद्धनं नाष्टिकस्य समर्पयेत् ।
तार्त्तनासां शुद्धो भवतीति श्रीकराचार्येण व्याख्यातं तदिदमनुपपन्नम् । विक्रेतुर्दर्शनाच्छु-
द्धिरित्यनेन पानरूपत्वममदादतोऽन्यथा व्याख्यायते । नष्टापह्नमिति नाष्टिकं मत्स्यमुप-
देशः । नष्टमपहनं पात्नीयद्रव्यमासाद्य केतृहस्तस्थं ज्ञात्वा तं हर्तारं क्रेतारं स्थानपाशा-
दिभिर्ग्राहयेत् । देशकालातिपत्ता देशकालातिक्रमे स्थानपाश्याद्यमग्निधाने तद्विज्ञापनकालात्
प्राक् पलायनशस्त्रायां न्ययमेव गृहीत्वा तस्यः समर्पयेत् ॥ १६९ ॥

मार्हते हर्तारं किं कर्तव्यमित्यत आह

विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धिः स्वामी द्रव्यं नृपो दमम् ।

क्रेता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विक्रयी ॥ १७० ॥

यद्यसौ गृहीतः क्रेता न मयेदमपहृतमन्यसकाशात्क्रीतमिति वक्ति तदा तस्य क्रेतुर्वि-
क्रेतुर्दर्शनमात्रेण शुद्धिर्भवति । न पुनरसावभियोज्यः । किंतु तत्प्रदर्शितेन विक्रेत्रा सह
नाष्टिकस्य विवाहः । यथाह बृहस्पतिः । मूले समाह्वे क्रेता नाभियोज्यः कथंचन । मूले-
न सह वादस्तु नाष्टिकस्य विधीयत इति ॥ तस्मिन् विवादे यद्यस्वामिविक्रयनिश्रयो भ-
वति तदा तस्य नष्टापहृतस्य गवादिद्रव्यस्य यो विक्रयी विक्रेता तस्य सकाशात्स्वामी
नाष्टिकः स्वीयं द्रव्यमवाप्नोति । नृपश्चापराधानुरूपं दण्डं क्रेता च मूल्यमवाप्नोति । अथासौ
देशांतरगतस्तदा योजनसंख्ययानयनार्थं कालो देयः । प्रकाशं वा द्रव्यं कुर्यान्मूलं वापि स-
मर्पयेत् । मूलानयनकालश्च देयस्तत्राध्वसंख्ययेति स्मरणात् ॥ अथाविज्ञातदेशतया मूलमा-
हर्तुं न शक्नोति तदा क्रयं शोधयित्वैव शुद्धो भवति । असमाहृत्यमूलस्तु क्रयमेव विशोधये-
दिति वचनात् ॥ यदा पुनः साक्ष्यादिभिर्द्रव्येन वा क्रयं न शोधयति मूलं च न प्रदर्शयति
तदा स एव दण्डभाभवतीति । अनुपस्थापयन्मूलं क्रयं वाप्यविशोधयन् । यथाभियोगं धनिने
धनं दाप्यो दमं च स इति मनुस्मरणात् ॥ १७० ॥

स्वं लभेतान्यविक्रीतमित्युक्तं तल्लिप्सुना किं कर्तव्यमित्यत आह

आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतोऽन्यथा ।

पञ्चबन्धो दमस्तस्य राज्ञे तेनाविभाविते ॥ १७१ ॥

आगमेन रिक्थक्रयादिना उपयोगेन च मदीयमिदं द्रव्यं तच्चैवं नष्टमपहृतं वेत्यपि भाव्यं
साधनीयं तस्वामिना । अतोऽन्यथा तेन स्वामिना अविभाविते-पञ्चबन्धो नष्टद्रव्यस्य
पञ्चमांशो दमो नाष्टिकेण राज्ञे देयः । अत्र चायं क्रमः । पूर्वस्वामी नष्टमा-
न्वेषयन् नष्टवस्तुनिध-
योपायाः । त्मीयं साधयेत् । ततः क्रेता चौर्यपरिहारार्थं मूल्यलाभाय च विक्रेतारं आनयेत् ।
अथानेतुं न शक्नोति तदात्मदोषपरिहाराय क्रयं शोधयित्वा द्रव्यं नाष्टिकस्य
समर्पयेदिति ॥ १७१ ॥

हृतं प्रनष्टं यो द्रव्यं परहस्तादवाप्नुयात् ।

अनिवेद्य नृपे दण्ड्यः स तु पण्णवर्ति पणान् ॥ १७२ ॥

हृतं प्रनष्टं वा चौरादिहस्तस्थं द्रव्यमनेन मदीयं द्रव्यमपहृतमिति नृपस्यानिवेद्यैव दर्पा-
तस्करस्य प्र-
च्छादक प्रत्याह । दिना यो गृह्णाति असौ पहृत्तरान् नवर्ति पणान् दण्डनीयः । तस्करमच्छा-
दकत्वेन दुष्टत्वात् ॥ १७२ ॥

राजपुरुषानर्तितं प्रत्याह

शौल्किकैः स्थानपालैर्वा नष्टापहृतमाहृतम् ।

अर्वाक्संवत्सरात्स्वामी हरेत् परतो नृपः ॥ १७३ ॥

यदा तु शुल्काधिकारिभिः स्थानरक्षिभिर्वा ऋषमपद्धतं द्रव्यं राजपार्श्वं प्रत्यानीतं तदा संवत्सरादर्वाक् मासश्चेत् नाष्टिकस्तद्व्ययमवाप्नुयात् । ऊर्ध्वं पुनः संवत्सराद्राजा गृहीयात् । स्वपुरुषानीतं च द्रव्यं जनसमूहेषूद्योप्य गावत्संवत्सरं राज्ञा रक्षणीयम् । यथाह गौतमः । मनष्टस्वामिकमधिगम्य राज्ञे मन्वृयुर्विल्याप्य संवत्सरं राज्ञा रक्षयिमिति । यत्पुनर्मनुना विध्यन्तरमुक्तम् । (अ. ८ श्लो. ३०) मनष्टस्वामिकं द्रव्यं राज्ञा ज्यब्दं निधापयेत् । अर्वाक् ज्यब्दाद्धरेत्स्वामी परतो वृषतिर्हरेदिति तच्छतवृतसंपन्नब्राह्मणविषयम् । रक्षणनिमित्तपद्भागग्रहणं च तेनैवोक्तम् । (मनु. अ. ८ श्लो. ३३) आददीताथ पद्भागं मनष्टाधिगतामृषः । दशमं द्वादशं वापि सतां धर्ममनुस्मरन्निति ॥ तृतीयद्वितीयप्रथमसंवत्सरेषु यथाक्रमं पष्ठादयो भागा वेदितव्याः । मपक्षितं चैतत्पुरस्तात् ॥ १७३ ॥

मनुक्तपद्भागदिग्रहणस्य द्रव्यविशेषे अपवादमाह

पणानेकशफे दद्याच्चतुरः पञ्च मानुषे ।

महिषोष्ट्रगवां द्वौ द्वौ पादं पादमजाविके ॥ १७४ ॥

एकशफे अश्वादौ मनष्टाधिगते तत्स्वामी राज्ञे रक्षणनिमित्तं चतुरः पणान् दद्यात् ।

पास्वामिकमनष्ट- मानुषे मनुष्यजातीये द्रव्ये पञ्च पणान् । अजाविके पुनः प्रत्येकं पादं पा-
लब्धपशूनामेकदि- दम् । महिषोष्ट्रगवां रक्षणनिमित्तं प्रत्येकं द्वौ द्वौ पणान् दद्यादिति सर्व-
नेभृतिमाह । ज्ञानुपजते ॥ अजाविकमिति समासनिर्देशेऽपि पादं पादमिति वीप्साबला-

त्प्रत्येकं संबन्धोऽवगम्यते ॥ १७४ ॥ इत्यस्वामिविकल्पप्रकरणम् ॥

अथ दत्ताप्रदानिकप्रकरणम् १२

अधुना विहितमार्गादयाश्रयतया दत्तानपाकर्म दत्ताप्रदानिकमिति च लब्धाभिधानद्वयं

दानारूपं व्यवहारपदं अभिधीयते । तत्स्वरूपं च नारदेनोक्तम् । दत्त्वा दत्ताप्रदानिकम् ।

द्रव्यमसम्भयः पुनरादातुमिच्छति । दत्ताप्रदानिकं नाम व्यवहारपदं हि-

तदिति ॥ असम्भयविहितमार्गाश्रयेण द्रव्यं दत्त्वा पुनरादातुमिच्छति यस्मिन् विवादपदे त-

दत्ताप्रदानिकं दत्तस्याप्रदानं पुनर्हरणं यस्मिन् दानारूपे तदत्ताप्रदानिकं नाम व्यवहारपदम् ।

विहितमार्गाश्रयत्वेन तत्प्रतिपक्षभूतं तदेव व्यवहारपदं दत्तानपाकर्मैत्यर्थाद्भुक्तं भवति । दत्त-

स्थानपाकर्म अपुनरादानं यत्र दानारूपे विवादपदे तदत्तानपाकर्म । तच्च देयादेयादिभेदेन

चतुर्विधम् । यथाह नारदः । अथ देयमदेयं च दत्तं वाऽदत्तमेव च । व्यवहारेषु विज्ञेयो

दानमार्गाश्रतुर्विध इति । तत्र देयमित्यनिषिद्धदानविक्रयायोग्यमुच्यते । अदेयमस्वतया निषि-

द्धतया वा दानानर्हं यत्पुनः मरुतिस्थेन दत्तमव्यावर्तनीयं तदत्तमुच्यते । अदत्तं तु यत्प्र-

त्याहरणीयं तत्कच्यते । तदेतत्संक्षेपतो निरूपयितुमाह ।

स्वं कुटुम्बाविरोधेन देयं

स्वमात्मीयं कुटुम्बाविरोधेन कुटुम्बापरोधेन कुटुम्बमरणावशिष्टमिति यावत्तद्दद्यात् । तद्गणस्यावश्यकत्वात् । तथाच मनुः । (अ. ८ श्लो. ३९) वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः । अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्तव्या मनुरब्रवीदिति । कुटुम्बाविरोधेनेत्यनेना-
देयमेकविधं दर्शयति । स्वं दद्यादित्यनेन चास्वभूतानामन्वाहितयाचितकापिप्साधारणनिक्षे-
पाणां पञ्चानामप्यदेयत्वं व्यतिरेकतो दर्शितम् । यत्पुनर्नारदेनाष्टविधत्वमदे-
यानामुक्तम् । अन्वाहितं याचितकमाधिः साधारणं च यत् । निक्षेपः पु-
त्रदारांश्च सर्वस्वं चान्वये सति ॥ आपत्स्वपि च कष्टासु वर्तमानेन देहिना । अदेया-
न्याहुराचार्या यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतमिति ॥ एतददेयत्वमात्राभिप्रायेण । न पुनः स्वत्वाभा-
वाभिप्रायेण । पुत्रदारसर्वस्वप्रतिश्रुतेषु स्वत्वस्य सद्भावात् ॥ अन्वाहितादीनां स्वरूपं प्रा-
गेव प्रपञ्चितम् ॥

अदेयम् ।

स्वं दद्यादित्यनेन दानमुतादेगपि स्वत्वाविरोधेन देयत्वप्रसङ्गे प्रतिषेधमाह
दारसुतादृते ।

नान्वये सति सर्वस्वं यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम् ॥ १७५ ॥

दारसुतादृते दारसुतव्यतिरिक्तं स्वं दद्यान्न दारमुतमित्यर्थः । तथा पुत्रपौत्राद्यन्वये वि-
द्यमाने सर्वं धनं न दद्यात् ॥ पुत्रानुत्पाद्य संस्कृत्य वृत्तिं चैषां प्रकल्पयेदिति स्मरणात् । तथा
हिरण्यादिकमन्यस्मै प्रतिश्रुतमन्यस्मै न देयम् ॥ १७५ ॥

एवं दारमुतादिव्यतिरिक्तं देयमुक्त्वा प्रमद्वद्देयधनग्रहणं च प्रतिग्रहीत्रा प्रसाद्यमेव कर्तव्यमित्याह

प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात्स्थावरस्य विशेषतः ।

प्रतिग्रहणं प्रतिग्रहः सः प्रकाशः कर्तव्यः विवादनिराकरणार्थम् । स्थावरस्य च विशेष-
तः प्रकाशमेव ग्रहणं कार्यम् । तस्य भुवर्णादिवदात्मनि स्थितस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् ॥

एवं प्राप्तद्विकमुक्त्वा प्रकृतमनुमरमाह

देयं प्रतिश्रुतं चैव दत्त्वा नापहरेत्पुनः ॥ १७६ ॥

देयं प्रतिश्रुतं चैव । यद्यस्मै धर्मार्थं प्रतिश्रुतं तत्तस्मै देयमेव यद्यसौ धर्मात्प्रच्युतो न
भवति । प्रच्युते न पुनर्दातव्यम् । प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यादिति गौतमस्मरणात् ।
दत्त्वा नापहरेत्पुनः । न्यायमार्गेण यद्वत् तत्तत्प्रविधमपि पुनर्नापहर्तव्यम् । किंतु तथैवानु-
मन्तव्यम् । यत्पुनरन्यायेन दत्तं तद्दत्तं षोडशप्रकारमपि प्रत्याहर्तव्यमेवेत्यर्थादुक्तं भवति ।

नारदेन च दत्तं सप्तविधं प्रोक्तमदत्तं षोडशात्मकमिति प्रतिपाद्य दत्ताद-
त्तयोः स्वरूपं विवृतम् । पण्यमूल्यं मृतिस्फुट्ट्या स्नेहात्मन्युपकारतः । स्त्री-
शुल्कानुग्रहार्थं च दत्तं दानविदो विदुः ॥ अदत्तं तु भयकोपशोकवेगरुग्मन्त्रैः । नभोत्कोच-

दत्तादत्तस्वरूपम्

परीहासव्यत्यासच्छलयोगतः ॥ नालमूढास्वतन्त्रार्तमत्तोन्मत्तापवर्जितम् । कर्ता ममेदं कर्मेति
प्रतिलाभेच्छयां च यत् ॥ अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये वा धर्मसंयुते । यद्वत्तं स्यादविज्ञानाद-
दत्तकृतमिति तत्स्मृतमिति ॥ अयमर्थः । पण्यस्य क्रीतद्रव्यस्य यन्मूल्यं दत्तम् । श्रुतिर्वेतनं
वृत्तकर्मणे दत्तम् । तुष्ट्या वन्दिचारणादिभ्यो दत्तम् । जेहाहुहितपुत्रादिभ्यो दत्तम् । प्रत्युप-
कारतः उपकृतवते प्रत्युपकाररूपेण दत्तम् । स्त्रीशुल्कं परिणयनार्थं कन्याज्ञातिभ्यो यद्वत्तम् ।
यच्चानुग्रहार्थमदृष्टार्थं दत्तं तदेतत्सप्तविधमपि दत्तमेव न प्रत्याहरणीयम् । भयेन वन्दिग्राहा-
दिभ्यो दत्तम् । क्रोधेन पुत्रादिभ्यो वैरनिर्यातनायान्यस्मै दत्तम् । पुत्रवियोगादिनिमित्तशोका-
वेशेन दत्तम् । उत्क्रोचेन कार्यप्रतिबन्धनिरासार्थमधिकृतेभ्यो दत्तम् । परिहासेनोपहासेन द-
त्तम् । एकोऽपि स्वं द्रव्यमन्यस्मै ददात्यन्योऽपि तस्मै ददातीति दानव्यत्यासः । छलयोगतः
शतदानमभिसंधाय सहस्रमिति परिभाष्य ददाति । बालेनामासपोडशवर्षेण । मूढेन लोका-
दानभिज्ञेन । अस्वतन्त्रेण पुत्रदासादिना । आर्तेन रोगाभिभूतेन । मत्तेन मदनीयमत्तेन वाति-
काद्युन्मादग्रस्तेन वा अपवर्जितं दत्तम् । यथायं मदीयं कर्म करिष्यतीति प्रतिलाभेच्छया
दत्तम् । अचतुर्वेदाय चतुर्वेदोऽहमित्युक्तवते दत्तम् । यज्ञं करिष्यामीति धनं लब्ध्वा द्यूतादौ
विनिर्मुक्तनाय दत्तमित्येवं षोडशप्रकारमपि दत्तमदत्तमित्युच्यते । प्रत्याहरणीयत्वात् । आ-
र्तदत्तस्यादत्तत्वं धर्मकार्यव्यतिरिक्तविषयम् । स्वस्थेनार्तेन वा दत्तं श्रावितं धर्मकारणात् ।
अदत्त्वा तु मृते दाप्यस्तत्सुतो नात्र संशय इति कात्यायनस्मरणात् ॥ तपेदमपरं संक्षिप्तार्थ-
वचनं सर्वविवादसाधारणम् ॥ मनुः (अ. ८ श्रौ. १९९) योगधमनविक्रीतं योगदानम-
तिग्रहम् । यस्य चाप्युपार्थं पश्येत्तत्सर्वं विनिर्पत्येदिति ॥ उपाधिः । येनागामिनोपाधिविशे-
षेणाधिविक्रयदानप्रतिग्रहाः कृतास्तदुपाधिविगमे तान् क्रयादीन्विनिवर्तयेदित्यस्यार्थः । यः
पुनः षोडशप्रकारमपि अदत्तं गृह्णाति यश्चादेयं प्रयच्छति तयोर्दण्डो नारदेनोक्तः । गृह्णात्यदत्तं
यो लोभाद्यश्चादेयं प्रयच्छति । अदेयदायको दण्डव्यस्तथा दत्तप्रतीच्छक इति ॥ १७६ ॥ इति
दत्ताप्रदानिकं नाम प्रकरणम् ।

अथ क्रीतानुशयप्रकरणम् १३

अथ क्रीतानुशयः कथ्यते । तत्स्वरूपं नारदेनोक्तम् । क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं क्रेता न
बहु मन्यते । क्रीतानुशय इत्येताद्विवादपदमुच्यते इति ॥ तत्र च यस्मिन्नहनि पण्यं क्रीतं त-
स्मिन्नेवाह्नि तदविकृतं प्रत्यर्पणीयमिति तेनैवोक्तम् । क्रीत्वा मूल्येन य-
त्पण्यं दुःक्रेतं मन्यते क्रयी । विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्तस्मिन्नेवाह्न्यविशतमिति ।
द्वितीयादिदिने तु प्रत्यर्पणे विशेषस्तेनैवोक्तः । द्वितीयेऽह्नि ददन्नेता मू-
ल्यात् त्रिंशंशमावहेत् । द्विगुणं तु तृतीयेऽह्नि परतः क्रेतुर्देव तदिति ॥ परतोऽशयो न कर्त-
व्य इत्यर्थः । एतच्च धीनातिरिक्तोपभोगादि विनश्वरवस्तुविषयम् ॥

बीजादिक्रये पुनरन्य एव प्रत्यर्पणविधिरित्याह

दशैकपञ्चसप्ताहमासत्र्यहार्धमासिकम् ।

बीजायोवाह्यस्त्रस्त्रीदोह्यपुंसां परीक्षणम् ॥ १७७ ॥

बीजं ग्रीहादिबीजम् । अयो लोहादि । वाहो बलीवर्दादिः । रत्नं मुक्ताप्रवालादिकम् । स्त्री दासी । दोहं माहिष्यादि । पुमान् दासः । एषां बीजादीनां यथाक्रमेण दशाहादिकः परीक्षाकालो विज्ञेयः । परीक्ष्यमाणे च बीजादौ यद्यसम्भक्त्यनुशयो भवति तदा दशाहाभ्यन्तर एव क्रयनिवृत्तिर्न पुनरुर्ध्वमित्युपदेशप्रयोजनम् ॥ यच्च मनुवचनम् । (अ. ८ श्लो. २२२) क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिद्यस्येहानुशयो भवेत् । सोऽन्तर्दशाहात् तद्व्यं दद्याच्चैवाद्दीत चेति । तदुक्तलोहादिव्यतिरिक्तोपभोगविनश्वरगृहसंज्ञयानुशयनासनादिविषयम् । सर्वं चैतदपरीक्षितक्रीतविषयम् । यत्पुनः परीक्ष्य न पुनः प्रत्यर्पणीयमिति समयं कृत्वा क्रीतं तद्विक्रेत्रे न प्रत्यर्पणीयम् । तदुक्तम् । क्रेता पण्यं परीक्षेत् प्राक् स्वयं गुणदोषतः । परीक्ष्याभिमतं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनरिति ॥ १७७ ॥

दोह्यादिपरीक्षाप्रसङ्गेन स्वर्णादेषां परीक्षामाह

अमौ सुवर्णमक्षीणं रजते द्विपलं शते ।

अष्टौ त्रपुणि सीसे च ताम्रे पञ्च दशायसि ॥ १७८ ॥

वक्षो प्रताप्यमानं सुवर्णं न क्षीयते अतः कटकादिनिर्माणार्थं यावत्सुवर्णकारहस्ते प्रक्षिप्तं तावत्तुलितं तैः प्रत्यर्पणीयम् । इतरथा क्षयं दाप्या दण्ड्याश्च । रजते तु शतपले प्रताप्यमाने पलद्वयं क्षीयते । अष्टौ त्रपुणि सीसे च शत इत्यनुवर्तते । त्रपुणि सीसे च शतपले प्रताप्यमानेऽष्टौ पलानि क्षीयन्ते । ताम्रे पञ्च दशायसि ताम्रे शतपले पञ्चपलानि । अयसि दशपलानि क्षीयन्ते । अत्रापि शत इत्येव । कांस्यस्य तु त्रपुताम्रयोनिवत्तत्तदनुसारेण क्षयः कल्प्यः । इतोऽधिकक्षयकारिणः शिल्पिनो दण्ड्याः ॥ १७८ ॥

शते दशपला वृद्धिरौणं कार्पाससौत्रिके ।

मध्ये पञ्चपला वृद्धिः सूक्ष्मे तु त्रिपला मता ॥ १७९ ॥

स्थूलैर्नैर्मूत्रेण यत्कम्बलादिकं क्रियते तस्मिन् शतपले दशपला वृद्धिर्वेदितव्या । एवं कार्पासमूत्रनिर्मिते पत्रादां वेदितव्यम् । मध्ये अनतिमूत्रनिर्मिते पत्रादां पञ्चपला वृद्धिः । सूक्ष्ममूत्ररचिने शते त्रिपला वृद्धिर्वेदितव्या । एतच्चाप्रस्तावितवासो विषयम् ॥ १७९ ॥

काचित्कम्बलादां वृद्धिमाह ।

कार्मिके रोमवद्धे च त्रिंशद्भागः क्षयो मतः ।

न क्षयो न च वृद्धिश्च कौशेये वल्कलेषु च ॥ १८० ॥

कार्मिकं कर्मणा चित्रेण निर्मितम् । यत्र निष्पन्ने पटे चक्रस्वस्तिकादिकं चित्रं सूत्रैः
क्रियते तत्कार्मिकमित्युच्यते । यत्र प्रावारादौ रोमाणि बध्यन्ते स रोमबद्धः
द्रव्यान्तरे विज्ञे- तत्र त्रिशत्तमो भागः क्षयो वेदितव्यः । कौशेये कोशमभवे वल्कलेषु वृक्ष-
पमाह । त्वङ्निर्मितेषु वसनेषु वृद्धिहासौ न स्तः किंतु यावद्द्वयनार्थं कु विन्दादिभ्यो
दत्तं तावदेव प्रत्यादेयम् ॥ १८० ॥

द्रव्यानन्त्यात्यतिद्वयं क्षयवृद्धिप्रतिपादनाशक्तेः सामान्येन हासवृद्धिहासोपायमाह

देशं कालं च भोगं च ज्ञात्वा नष्टे बलावलम् ।

द्रव्याणां कुशला द्रव्युर्यत्तदाप्यमसंशयम् ॥ १८१ ॥

शाणसौमादौ द्रव्ये नष्टे हासमुपगते द्रव्याणां कुशलाः द्रव्यवृद्धिक्षयाभिज्ञाः देशं का-
लमुपभोगं तथा नष्टद्रव्यस्य बलावलं सारासारतां च परीक्ष्य यत्कल्पयन्ति तदसंशयं शि-
ल्पिनो दाप्याः ॥ १८१ ॥ इति क्रीतानुशयप्रकरणम् ॥

अथाभ्युपेत्याशुश्रूपाप्रकरणम् १४

साम्रतनम्युपेत्याशुश्रूपाख्यमपरं विवादपदमभिधातुमुपक्रमते । तत्स्वरूपं च नारदेनो-
क्तम् ॥ अभ्युपेत्य तु श्रूपां यस्तां न प्रतिपद्यते । अशुश्रूपाभ्युपेत्यैतद्विवादपदमुच्यते इति ।
आज्ञाकारणं श्रूपा तामङ्गीकृत्य पश्चाद्यो न संपादयति तद्विवादपदमभ्युपेत्याशुश्रूपाख्यम् ॥
श्रूपाप्रकरणं पञ्चविधः । शिष्योऽन्तेवासी भृतकोऽधिकर्मकृत्दास इति तेषामाद्याश्चत्वारः कर्म-
करा इत्युच्यन्ते ते च शुभकर्मकारिणः । दासाः पुनर्गृहजातादयः पञ्चदशप्रकाराः गृहद्वारा-
शुचिस्थानरथ्यावस्करशोघनाद्यशुभकर्मकारिणः । तदिदं नारदेन स्पष्टीकृतम् ॥ श्रूपाप्रकः
पञ्चविधः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः । चतुर्विधाः कर्मकरास्तेषां दासास्त्रिपञ्चकाः ॥ शिष्यान्तेवा-
सिभृतकाश्चतुर्थस्त्वधिकर्मकृत् । एते कर्मकरा ज्ञेया दासास्तु गृहजादयः ॥ सामान्यमस्वतन्त्र-
त्वमेपामाहर्मेनीषिणः । जातिकर्मकरस्तूको विशेषो वृत्तिरेव च ॥ कर्मापि द्विविधं ज्ञेयम-
शुभं शुभमेव च । अशुभं दासकर्मोक्तं शुभं कर्मकृतां स्मृतम् ॥ गृहद्वाराशुचिस्थानरथ्या-
वस्करशोभनम् । गृहाङ्गस्पर्शनेच्छिष्टविष्मूत्रग्रहणोज्झनम् ॥ इच्छतः स्वामिनश्चाङ्गैरुपस्थान-
मथान्ततः । अशुभं कर्म विज्ञेयं शुभमन्यदतः परमिति ॥ तत्र शिष्यो वेदविद्यार्थी । अ-
न्तेवासी शिल्पशिक्षार्थी । मूल्येन यः कर्म करोति स भृतकः । कर्मकुर्वतामभिष्ठाताधिकर्म-
कृत् । अशुचिस्थानमुच्छिष्टप्रक्षेपार्थं गर्तादिकम् । अवस्करो गृहमार्जितं पांस्वादिनिचयस्या-
नम् । उज्झनं त्यागः । भृतकश्चात्र त्रिविधः । तदुक्तम् । उत्तमस्त्वायुधीयोऽत्र मध्यमस्तु
कृषीवलः । अधमो भारवाही स्यादित्येवं त्रिविधो भृत इति ॥ दासः पुनः गृहजातस्तथा

दासभेदाः ।

क्रीतो लब्धो दायादुपागतः । अनाकालभृतस्तद्वदाहितः स्वामिना च यः ॥

मोक्षितो महत्श्रृणोद्युद्धप्राप्तः पणे मितः । तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्यावसितः

कृतः ॥ भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वडवाहृतः । विक्रेता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृ-
ताः ॥ गृहे दास्यां जातो गृहजातः । क्रीतो मूल्येन । लब्धः प्रतिग्रहादिना । दायादुपागतः
पित्रादिदासः । अनाकालभृतो दुर्भिक्षे यो दासत्वाय मरणाद्वसितः । आहितः स्वामिना धनग्रह-
णेनाधितां नीतः । ऋणमोचनेन दासत्वमभ्युपगतः ऋणदासः । युद्धप्राप्तः समरे विजित्य
गृहीतः । पणे मितः यद्यस्मिन् विवादे पराजितोऽहं तदा त्वदासो भवामीति परिभाष्य
जितः । तवाहमित्युपगतः तवाहं दास इति स्वयं संप्रतिपन्नः । प्रव्रज्यावसितः प्रव्रज्यात-
श्रुतः । कृतः एतावत्कालं त्वदास इति अभ्युपगमितः । भक्तदासः सर्वकालं भक्तार्थमेव
दासत्वमभ्युपगम्य यः प्रविष्टः । वडवाहृतः वडवा गृहदासी तयाहृतः तच्छोभेन तामुद्वाह्य
दासत्वेन भविष्टः । य आत्मानं विक्रीणीते असावात्मविक्रेतेत्येवं पञ्चदशप्रकाराः ॥ यत्तु
मनुना (अ. ८ श्लो. ४१९) ध्वजाहृतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदम्भिर्न । पैतृको दण्डदासश्च
ससैते दासयोनय इति सप्तविधत्वमुक्तं तत्तेषां दासत्वप्रतिपादनपरम् । ननु परिसंख्यार्थम् ।
तत्रैषां शिष्यान्तेषासिभृतकाधिकर्मरुद्धासानां मध्ये शिष्यवृत्तिः प्रागेव प्रतिपादिता । आह-
तश्चाप्यधीषीत लब्धं चास्मै निवेदयेदित्यादीनां ॥ अधिकर्मरुद्धतकानां तु वेतनादानप्रकरणे
वक्ष्यते । यो यावत्कुरुते कर्म तावत्तस्य तु वेतनमित्यादिना ॥

दासान्तेनामिनोस्तु धर्मविशेषं वक्तुमाह

बलादासीकृतश्रौरैर्विक्रीतश्चापि मुच्यते ।

स्वामिप्राणप्रदो भक्तत्यागात्तन्निष्क्रयादपि ॥ १८२ ॥

बलात् बलावष्टम्भेन यो दासीकृतः । यश्रौरैरपहृत्य विक्रीतः अपिशब्दादाहितो दत्तश्च
समुच्यते । यदि स्वामी न मुच्यति तर्हि राज्ञा मोचयितव्यः । उक्तं च नारदेन । चौराप-
हृतविक्रीता ये च दासीकृता बलात् । राज्ञा मोचयितव्यास्ते दास्यं तेषु हि नेष्यत इति ॥
चौरव्याघ्राद्यवरुद्धस्य स्वामिनः प्राणान् यः प्रददाति रक्षत्यसावपि मोचयितव्यः । तदिदं
सर्वदासानां साधारणं दास्यनिवृत्तिकारणम् । यो वैषां स्वामिनं कश्चिन्मोचयेत्प्राणसंशयात् ।
दासत्वात्स विमुच्येत पुत्रभागं लभेत् चेति नारदस्मरणात् ॥ भक्तदासादीनां प्रातिस्विकम-
पि मोक्षकारणमुच्यते । अनाकालभृतभक्तदासो भक्तस्य त्यागादासभावादारम्य स्वामिद्र-
व्यं यावदुपमुक्तं तावदत्वा मुच्यते । आहितर्णदासो तु तन्निष्क्रयात् । यदृहीत्वा स्वामिना
आहितो यच्च दत्वा घनिनोत्तमर्णान्मोचितस्तस्य निष्क्रयात्सबुद्धिकस्य प्रत्यर्पणान्मुच्यते ।
नारदेन विशेषोऽप्युक्तः । अनाकालभृतो दास्यान्मुच्यते गोयुगं ददत् । संभक्षितं यदुर्भिक्षे
न तच्छुद्ध्येत कर्मणा ॥ भक्तस्योत्सेषणात्सचो भक्तदासः प्रमुच्यते । आहितोऽपि धनं दत्वा
स्वामी यद्येनमृद्धरेत् ॥ ऋणं तु सोदयं दत्वा ऋणी दास्यात्ममुच्यत इति ॥ तथा तवाहमि-
त्युपगतयुद्धप्राप्तपणजितकृतवडवाहृतानां च प्रातिस्विकं मोचनकारणं च तेनैवोक्तम् ।

यथा । तवाहमित्युपगतो युद्धप्राप्तः पणे जितः । प्रतिशीर्षप्रदानेन मुच्येरंस्तुल्यकर्मणा ॥ कृतकालव्यपगमात्कृतकोऽपि विमुच्यते । निग्रहाद्वडवायास्तु मुच्यते वडवाहृत इति ॥ दासेन सह संभोगनिरोधादित्यर्थः ॥ तदेवं गृहजातक्रीतलब्धदायप्राप्तात्मविक्रयिणां स्वामिप्राणप्रदानतत्प्रसादरूपसाधारणकारणव्यतिरेकेण मोक्षो नास्ति । विशेषकारणानभिधानात् । दास-

दासमोक्षविधिः । मोक्षश्रानेन क्रमेण कर्तव्यः । स्वं दासमिच्छेद्यः कर्तुमदासं प्रीतमानसः ।

स्कन्धादादाय तस्यासौ भिन्धात्कुम्भं सहान्मसा ॥ साक्षताभिः सपुष्पाभिर्मूर्धन्यद्विरवाकिरेत् । अदास इत्यथोक्त्वा त्रिः प्राङ्मुखं तमवासुनेदिति तेनैवोक्तम् ॥ १८२ ॥

प्रज्यावसितस्य तु मोक्षो नास्तीत्याह

प्रज्यावसितो राज्ञो दास आमरणान्तिकम् ।

प्रज्यावसा संन्यासस्ततोऽवसितः प्रच्युतः । अनम्युपगतप्रागश्रितश्चेद्वाङ्ग एव दासो भवति । मरणमेव तदासत्त्वस्यान्तोऽन्यस्मिन् काले न मोक्षोऽस्ति ॥

वर्णानामानुलोम्येन दास्यं न प्रतिलोमतः ॥ १८३ ॥

ब्राह्मणादीनां वर्णनामानुलोम्येन दास्यम् । ब्राह्मणस्य क्षत्रियादयः । क्षत्रियस्य वैश्य-शूद्रौ । वैश्यस्य शूद्र इत्येवमानुलोम्येन दासभावो भवति । न प्रतिलोम्येन । स्वधर्मत्यागिनः पुनः परिव्राजकस्य प्रतिलोम्येनापि दासत्वमिष्यत एव । यथाह नारदः । वर्णानां प्रतिलोम्येन दासत्वं न विधीयते । स्वधर्मत्यागिनोऽन्यत्र दारवद्दासता मतेति ॥ १८३ ॥

कृतशिल्पोऽपि निवसेत्कृतकालं गुरोगृहे ।

अन्तेवासी गुरुप्राप्तभोजनस्तत्फलप्रदः ॥ १८४ ॥

अन्तेवासी गुरोगृहे कृतकालं वर्षचतुष्टयमायुर्वेदादिशिल्पशिक्षार्थं त्वद्गृहे वसामीति यावदक्षौक्यं तावत्कालं वसेत् । यद्यपि वर्षचतुष्टयादवगमेव लब्धापेक्षित-शिल्पविद्याः । कथं निवसेत् । गुरुप्राप्तभोजनः गुरोः सकाशात् प्राप्तं भोजनं येन स तथोक्तः । तत्फलप्रदः तस्य शिल्पस्य फलमाचार्यस्य प्रददातीति तत्फलप्रदः । एवंभूतो वसेत् । नारदेन विशेषोऽप्यत्र दर्शितः । स्वशिल्पमिच्छन्नाहर्तुं बान्धवानामनुज्ञया । आचार्यस्य वसेदन्ते कृत्वा कालं मुनिश्रितम् ॥ आचार्यः शिक्षयेदेनं स्वगृहे दत्तभोजनम् । न चान्यत्कारयेत्कर्म पुत्रवच्चैनमाचरेत् ॥ शिक्षयन्तमसं दुष्टं य आचार्यं परित्यजेत् । बलाद्वास्थितव्यः स्याद्वधवन्धौ च सोऽर्हति ॥ शिक्षितोऽपि कृतं कालमन्तेवासी समाप्नुयात् । तत्र कर्म च यत्कुर्यादाचार्यस्यैव तत्फलम् ॥ गृहीतशिल्पः समये कृत्वाचार्यं प्रदक्षिणम् । शिक्षितश्रानुमान्येनमन्तेवासी निवर्तत इति ॥ वधशब्दोऽत्र ताडनार्थः दोषस्याल्पत्वात् ॥ १८४ ॥

इत्यम्युपेत्याशुश्रूषारूपं विवादपदम्

अथ संविद्यतिक्रमप्रकरणम् १५

संप्रति संविद्यतिक्रमः कथ्यते । तस्य च लक्षणं नारदेन व्यतिरेकमुखेन दर्शितम् ।
पाखण्डिनैगमादीनां स्थितिः समय उच्यते । समयस्यानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतमिति ॥
पारिभाषिकधर्मेण व्यवस्थानं समयस्तस्यानपाकर्मान्यतिक्रमः परिपालनं तद्व्यतिक्रम्यमाणं
विवादपदं भवतीत्यर्थः ॥ १८४ ॥

राजा कृत्वा पुरे स्थानं ब्राह्मणान्यस्य तत्र तु ।

त्रैविद्यं वृत्तिमद्रूयात्स्वधर्मः पाल्यतामिति ॥ १८५ ॥

राजा स्वपुरे दुर्गादौ स्थानं धवलगृहादिकं कृत्वा तत्र ब्राह्मणान् न्यस्य स्थापयित्वा
तद्ब्राह्मणम्रातं त्रैविद्यं वेदत्रयसंपन्नं वृत्तिमद्रूहिरण्यादिसंपन्नं च कृत्वा स्व-
धर्मो वर्णाश्रमनिमित्तः श्रुतिस्मृतिविहितो भवन्निरनुष्ठीयतामिति तान् ब्रा-
ह्मणान् द्रूयात् ॥ १८५ ॥

एवं नियुक्तैस्तैर्यत्कर्म कर्तव्यं तदाह

निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् ।

सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मो राजकृतश्च यः ॥ १८६ ॥

श्रुतिस्मार्तधर्मानुपमर्देन समयास्त्रिप्पन्नो यो धर्मो गोप्रचारेदकरक्षणदेवगृहालनादिरूपः सो-
ऽपि यत्नेन पालनीयः । तथा च राजा च निजधर्माविरोधेनैव यः साम-
यिको धर्मो यावत्पथिकं भोजनं देयमस्मदरातिमण्डलं तुरङ्गादयो न प्रस्थाप-
नीया इत्येवं रूपः सोऽपि रक्षणीयः ॥ १८६ ॥

एवं समयधर्मः परिपालनीय इत्युक्त्वा तदतिक्रमादौ दण्डमाह

गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं लङ्घयेच्च यः ।

सर्वस्वहरणं कृत्वा तं राष्ट्रादिप्रवासयेत् ॥ १८७ ॥

यः पुनर्गणस्य ग्रामादिजनसमूहस्य संबन्धि साधारणं द्रव्यमपहरति । संवित्समयस्तां
समूहकृतां रानकृतां वा यो लङ्घयेदतिक्रामेत्तदीयं सर्वं धनमपहृत्य स्वरा-
ष्ट्रादिप्रवासयेन्नृष्कासयेत् । अयं च दण्डोऽनुबन्धाद्यतिशये द्रष्टव्यः ॥
अनुबन्धाल्पत्वे ॥ मनुः (अ. ८ श्लो. २१९।२२०) यो ग्रामदेशसं-
घानां कृत्वा सत्येन संविदम् । विसंवदेन्नरो ल्येमात्तं राष्ट्रादिप्रवासयेत् । निगृह्य दापयेदेनं
समयव्यभिचारिणम् । चतुः सुवर्णं पण्डिनः शतमानं च राजतमिति मनुप्रतिपादितदण्डानां
निर्वासनचतुःसुवर्णपण्डिनः शतमानानां चतुर्णामन्यतमो जातिशक्त्याद्यपेक्षया करुणीयः ॥

१ पाखण्डिनः वेदमार्गविरोधिनो वाणिज्यादिकराः । नैगमास्तद्विरोधिनः । आदिष्वेन त्रैविद्या गृह्यन्ते ॥

इदं च तैः कर्तव्यमित्याह

कर्तव्यं वचनं सर्वैः समूहहितवादिनाम् ।

गणिनां मध्ये ये समूहहितवादनशीलास्तद्वचनमितरैर्गणानामन्तर्गतैरनुसरणीयम् ॥

यस्तत्र विपरीतः स्यात्स दाप्यः प्रथमं दमम् ॥ १८८ ॥अन्यथा दण्ड इत्याह । यस्तु गणिनां मध्ये समूहहितवादिवचनप्रतिबन्धकारी स राजा प्रथमस्त-
हसं दण्डनीयः ॥ १८८ ॥

राज्ञा चेत्यं गणिषु वर्तनीयमित्याह

समूहकार्यं आयातान्कृतकार्यान् विसर्जयेत् ।**स दानमानसत्कारैः पूजयित्वा महीपतिः ॥ १८९ ॥**समूहकार्यनिवृत्त्यर्थं स्वपार्श्वं प्राप्तान् गणिनोर्निर्वर्तितास्मीयप्रयोजनान् दानमानसत्कारैः
स राजा परितोष्य विसर्जयेत् ॥ १८९ ॥**समूहकार्यप्रहितो यल्लभेत तदर्पयेत् ।****एकादशगुणं दाप्यो यद्यस्मै नार्पयेत्स्वयम् ॥ १९० ॥**समूहकार्यार्थं महान्नैः प्रेरितो राजपार्श्वं यद्विरण्यवस्त्रादिकं लभते तदना-
र्थित एव महाजनेभ्यो निवेदयेत् । अन्यथा लब्धादेकादशगुणं दण्डं दाप-
नीयः ॥ १९० ॥

एवंप्रकाराश्च कार्यचिन्तकाः कार्वा इत्याह

धर्मज्ञाः शुचयोऽल्लुब्धा भवेयुः कार्यचिन्तकाः ।**कर्तव्यं वचनं तेषां समूहहितवादिनाम् ॥ १९१ ॥**श्रीतस्मार्तधर्मज्ञाबाह्याभ्यन्तरशौचयुक्ताः अर्थेज्वलुब्धाः कार्यविचारकाः कर्तव्याः ।
तेषां वचनमितरैः कार्यमित्येतदादरार्थं पुनर्वचनम् ॥ १९१ ॥

इदानीं त्रिययानां प्रतिपादितं धर्मं श्रेण्यादिष्वतिदिशमाह

श्रेणिनैगमपाखण्डिगणानामप्ययं विधिः ॥**भेदं चैषां नृपो रक्षेत्पूर्ववृत्तिं च पालयेत् ॥ १९२ ॥**एकपण्यशिलोपजीविनः श्रेणयः । नैगमाः ये वेदस्याप्तप्रणीतत्वेन ग्रामाण्यमिच्छन्ति
पाशुपतादयः । पाखण्डिनो ये वेदस्य ग्रामाण्यमेव नेच्छन्ति नग्नाः सौगतादयः । गणो व्रातः
आयुधीयादीनामेककर्मोपजीविनोऽपि चतुर्विधानामप्ययमेव विधिः । यो निजधर्माविरोधे-

नेत्यादिना प्रतिपादितः । एतेषां च श्रेण्यादीनां भेदं धर्मव्यवस्थां नृपो रक्षेत् । पूर्वोपात्तां धृतिं च पालयेत् ॥ १९२ ॥ इति संविद्यवृत्तिक्रमप्रकरणम् ॥

अथ वेतनादानप्रकरणम् १६

संप्रति वेतनस्यानपाकमौह्य व्यवहारपदं प्रस्तूयते । तत्स्वरूपं च नागदेनोक्तम् । भृत्यानां वेतनस्योक्तो दानादानविधिक्रमः । वेतनस्यानपाकमौह्यं तद्विवादपदं स्मृतमिति । अस्त्यर्थः । भृत्यानां वेतनस्य वक्ष्यमाणश्रीदे-
रुक्तो दानादानविधिक्रमो यत्र विवादपदे तद्वेतनस्यानपाकमौह्यमुच्यते । तत्र निर्णयमाह

गृहीतवेतनः कर्म त्यजन् द्विगुणमावहेत् ।

अगृहीते समं दाप्यो भृत्यै रक्ष्य उपस्करः ॥ १९३ ॥

गृहीतं वेतनं येनासौ स्वाङ्गीकृतं कर्म त्यजन् अकुर्वन् द्विगुणं धृतिं स्वामिने दद्यात् । यदा पुनरभ्युपगतं कर्म अगृहीते एव वेतने त्यजति तदा समं यावद्वेतनमभ्युपगतं तावद्दाप्यो न द्विगुणम् । यद्वाङ्गीकृतां धृतिं दत्त्वा बलात्कारयितव्यः । कर्माकुर्वन् प्रतिश्रुत्य कार्यो दत्त्वा धृतिं बलादिति नारदवचनात् ॥ धृतिरपि तेनैवोक्ता, भृत्याय वेतनं दद्यात्कर्मस्वामी यथा क्रमम् । आदौ मध्येऽवसाने वा कर्मणो यद्विनिश्चितमिति । तैश्च भृत्यैरुपस्कर उपस्करणं लाङ्गलादीनां मग्नहयोकादिकं यथाशक्त्या रक्षणीयमितरथा कृप्यादिनिष्पत्त्यनुपपत्तेः ॥ १९१ ॥

धृतिमपरिच्छिद्यः कर्म कारयति तं प्रत्याह

दाप्यस्तु दशमं भागं वाणिज्यपशुसस्यतः ।

अनिश्चित्य धृतिं यस्तु कारयेत्स महीक्षिता ॥ १९४ ॥

यस्तु स्वामी वाणिक् गोमी क्षेत्रिको वा अपरिच्छिन्नवेतनमेव भृत्यं कर्म कारयति तस्माद्वाणिज्यपशुसस्यलक्षणात्कर्मणो यल्लब्धं तस्य दशमं भागं भृत्याय महीक्षिता राज्ञा दापनीयः ॥ १९४ ॥

देशं कालं च योऽस्तीयाल्लभं कुर्याच्च योऽन्यथा ।

तत्र स्यात्स्वामिश्चन्द्रोऽधिकं देयं कृतेऽधिके ॥ १९५ ॥

यस्तु भृत्यः पण्यविक्रयाद्युचितं देशं कालं च पण्यविक्रयाद्यकुर्वन् दर्पादिनोद्धत्येत्त-

स्मिन्नेव वा देशे काले च लाभमन्यथा न्ययाद्यतिशयसाध्यतया हीनं करोति तस्मिन् भृत्ये

अनाशक्तकारि- भृतिदानं प्रति स्वामिनः छन्दः इच्छा भवेद्यावदिच्छति तावदद्यान्न पुनः स-
नं प्रत्याह । र्नामेव भृतिमित्यर्थः । यदा पुनर्देशकालाभिज्ञतया अधिको लाभः कृतस्तदा

पूर्वपरिच्छिन्नाया भूतेरपि किमपि धनमधिकं स्वामिना भृत्याय दातव्यम् ॥ १९९ ॥

यो यावत्कुरुते कर्म तावत्तस्य तु वेतनम् ।

उभयोरप्यसाध्यं चेत्साध्ये कुर्याद्यथाश्रुतम् ॥ १९६ ॥

यदा पुनरेकमेव कर्म नियतवेतनमुभाभ्यां क्रियमाणं उभयोरप्यसाध्यं चेत्साध्याद्यभि-
वाद्दुभाभ्यां अपिशब्दाद्बहुभिरपि यदि न परिसमापितं तदा यो भृत्यो यावत्कर्म करोति ता-
वत्तसौ तत्कृतकर्मनुसारेण मध्यस्थकल्पितं वेतनं देयं न पुनः समम् । न-

अनेकभृत्यसाध्य- चावयवशः कर्मणि वेतनस्यापरिभाषितत्वाददानमिति मन्तव्यम् । साध्ये तु-
कर्मणि भृतिदान- भाभ्यां कर्मणि निवर्तिते यथाश्रुतं यावत्परिभाषितं तावद्दुभाभ्यां देयं न
प्रकारमाह । पुनः अत्येकं कृतवेतनं नापि कर्मानुरूपं परिकल्प्य देयम् ॥ १९६ ॥

अराजदैविकं नष्टं भाण्डं दाप्यस्तु वाहकः ।

प्रस्थानविघ्नकृच्चैव प्रदाप्यो द्विगुणां भृतिम् ॥ १९७ ॥

न विद्यते राजदैविकं यस्य भाण्डस्य तत्तथोक्तम् । तद्यदि प्रज्ञाहीनतया वाहकेन ना-

शितं तदा नाशानुसारेणासौ तद्भाण्डं दापनीयः । तदाह नारदः । भाण्डं
आयुधीयभार- व्यसनमागच्छेद्यदि वाहकदोषतः । दाप्यो यत्तत्र नश्येच्च दैवराजकृताद्यतो
वाहकी प्रत्याह । इति ॥ यः पुनः विवाहाद्यर्थं मङ्गलवति वासरे प्रतिष्ठमानस्य तत्प्रस्थानौ-

पथिकं कर्म प्रागङ्गीकृत्य तदानीं न करिष्यामीति प्रस्थानविघ्नमाचरति तदासौ द्विगुणां भृतिं
दाप्यः । अत्यन्तोत्कर्षहेतुकर्मनिरोधात् ॥ १९७ ॥

प्रक्रान्ते सप्तमं भागं चतुर्थं पथि संत्यजन् ।

भृतिमर्धपथे सर्वां प्रदाप्यस्त्याजकोऽपि च ॥ १९८ ॥

किं च । प्रक्रान्ते अध्यवसिते प्रस्थाने स्वाङ्गीकृतं कर्म यस्त्यजति असौ भृतेः सप्तमं भागं
दाप्यः । नन्वत्रैव विषये प्रस्थानविघ्नकृदित्यादिना द्विगुणभृतिदानमुक्तं इदानीं सप्तमो भागः
इति विरोधः उच्यते । भृत्यन्तरोपादानावसरसंभवे स्वाङ्गीकृतं कर्म यस्त्यजति तस्य सप्तमो
विभागः । यस्तु प्रस्थानलभ्रसमय एव त्यजति तस्य द्विगुणभृतिदानमित्यविरोधः । यः पुनः
पथि प्रक्रान्ते गमने वर्तमाने सति कर्म त्यजति स भृतेः श्रुतार्थं भागं दाप्यः । अर्धपथे पुनः
सर्वां भृतिं दाप्यः । यस्तु त्याजकः कर्मात्यजन्तं त्याजयति स्वामी पूर्वोक्तप्रदेशेष्वसावपि

पूर्वोक्तसप्तमभागादिकं भृत्याय दापनीयः । एतच्चान्याधितादिविषयम् । (मनु अ. ८ श्लो. २१९)
भृत्यो नातो न कुर्याद्यो दर्पात्कर्म यथोदितम् । स दण्ड्यः कृष्णलान्यष्टौ न देयं तस्य वेतनमि-
ति मनुवचनात् ॥ यदा पुनर्व्याधवपगतेऽन्तरितदिवसान्परिगणय्य पूरयति तदा लभत एव
वेतनम् । (अ. ८ श्लो. २१६) आर्तस्तु कुर्यात्स्वस्थः सन् यथामापितमादितः । स दीर्घस्या-
पि कालस्य स्वं लभेतैव वेतनमिति मनुस्मरणात् ॥ यस्त्वपगतव्याधिः स्वस्थ एव वा-
लस्यादिना स्वारब्धं कर्माल्पोनं न करोति परेण वा न समापयति तस्मै वेतनं न देय-
मिति । यथाह मनुः (अ. ८ श्लो. २१७) यथोक्तमार्तः स्वस्थो वा यस्तत्कर्म न कारयेत् ।
न तस्य वेतनं देयमल्पोनस्यापि कर्मण इति ॥ १९८ ॥ इति वेतनादानप्रकरणम् ॥

अथ द्यूतसमाह्वयप्रकरणम् १७

अधुना द्यूतसमाह्वयस्य विवादपदमधिक्रियते । तत्स्वरूपं नारदेनाभिहितम् । अक्ष-
बन्धशलाकाद्यैर्देवनं निह्नकारितम् । पणक्रीडावयोभिश्च पदं द्यूतसमाह्वयम् ॥ अक्षाः पा-
शकाः । बन्धश्चर्मपट्टिका शलाका दन्तादिमस्यो दीर्घचतुरस्त्राः । आद्यग्रहणाच्चतुरङ्गादिक्रीडा-
साधनं करितुरङ्गरथादिकं गृह्यते । तैरप्राणिभिर्यदेवनं क्रीडा पणपूर्विका क्रियते । तथा
वयोभिः पक्षिभिः कुक्कुटपारावतादिभिः चशब्दान्मल्लमेपमहिषादिभिश्च प्राणिभिर्या पणपूर्वि-
का क्रीडा क्रियते तदुभयं यथाक्रमेण द्यूतसमाह्वयस्य विवादपदम् । द्यूतं च समाह्वयश्च
द्यूतसमाह्वयम् । तदुक्तं मनुना । (अ. ९ श्लो. २२३) अप्राणिभिर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतमु-
च्यते । प्राणिभिः क्रियमाणस्तु स विज्ञेयः समाह्वय इति ॥

तत्र द्यूतसमाधिकारिणो दृष्टिमाह

ग्लहे शतिकवृद्धेस्तु सभिकः पञ्चकं शतम् ।

गृहीयाद्धूर्तकितवादितरादृशकं शतम् ॥ १९९ ॥

परस्परसंमतिपत्त्या कितवपरिकल्पितः पणो ग्लह इत्युच्यते तत्र ग्लहे तदाश्रया शतिका
शतपरिमितादधिकपरिमाणा वा शृद्धिर्यस्यासौ शतिकवृद्धिस्तस्माद्धूर्तकितवात्पञ्चकं शत-
मात्मवृत्त्यर्थं सभिको गृहीयात् । पञ्चपणा आयो यस्मिन् शते तत्पञ्चकं शतम् । तदस्मि-
न्वृद्ध्यायलभेत्यादिना कन् । जितग्लहस्य विंशतितमं भागं गृहीयादित्यर्थः । सभा कितव-
निवासार्या यस्यासौ स सभिकः । कल्पितास्यादिनिखिलक्रीडोपकरणस्तदुपचितद्रव्योपजीवी
सभापतिरुच्यते । इतरस्मात्पुनरपरिपूर्णशतिकवृद्धेः कितवादृशकं शतं जितद्रव्यस्य दशमं
भागं गृहीयादिति यावत् ॥ १९९ ॥

एवं कृतशक्तिना समिकेन किं कर्तव्यमित्याह

स सम्यक्पालितो दद्याद्राज्ञे भागं यथाकृतम् ।

जितमुद्राहयेजेत्रे दद्यात्सत्यं वचः क्षमी ॥ २०० ॥

य एवं कृतवृत्तिर्द्युताधिकारी स राज्ञा धूर्तकितवेभ्यो रक्षितस्तस्मै राज्ञे यथा संप्रति-
पन्नमंशं दद्यात् । तथाजितं द्रव्यमुद्राहयेत् । बन्धकग्रहणेनासोधादिना च पराजितसकाशा-
दुद्धरेत् । उद्धृत्य च तद्धनं जेत्रे जयिने सभिको दद्यात् । तथा क्षमी भूत्वा सत्यं वचो वि-
श्वासार्यं द्यूतकारिणां दद्यात् । तदुक्तं नारदेन । सभिकः कारयेत् द्यूतं देयं तद्याच्च तत्कृत-
मिति ॥ २०० ॥

यदा पुनः सभिको दापयितुं न शक्नोति तदा राजा दापयेदित्याह

प्राप्ते नृपतिना भागे प्रसिद्धे धूर्तमण्डले ।

जितं ससभिके स्थाने दापयेदन्यथा न तु ॥ २०१ ॥

प्रसिद्धे अमच्छन्ने राजाध्यक्षसमन्विते ससभिके सभिकतरहिते कितवसमाने सभिकेन च
राजभागे दत्ते राजा धूर्तकितवमविप्रतिपन्नं जितं पणं दापयेत् । अन्यथा मच्छन्ने सभिक-
रहिते अदत्तराजभागे द्यूते जितं पणं जेत्रे न दापयेत् ॥ २०१ ॥

जयपराजयविप्रतिपत्तौ निर्णयोपायमाह

द्रष्टारो व्यवहाराणां साक्षिणश्च त एव हि ।

द्यूतव्यवहाराणां द्रष्टारः सम्यास्त एव कितवा एव राज्ञा नियोक्तव्याः । तत्र श्रुताध्य-
यनसंपन्ना इत्यादिर्नियमो नास्ति । साक्षिणश्च द्यूते द्यूतकारा एव कार्यः । न तत्र स्त्रीबाल-
वृद्धकितवेत्यादिनिषेधोऽस्ति ॥

कचित् द्यूतं निषेधं दण्डमाह

राज्ञा सचिह्नं निर्वास्याः कूटाक्षोपधिदेविनः ॥ २०२ ॥

कूटैरस्तादिभिरुपधिना च मतिवञ्चनहेतुना मणिमन्त्रौषधादिना ये दीव्यन्ति तान् श्वपदा-
दिनाङ्कयित्वा राजा स्वराष्ट्राभिर्वासयेत् । नारदेन निर्वासने विशेष उक्तः । कूटाक्षदेविनः
पापान् राजा राष्ट्राद्विनासयेत् । कण्ठेऽक्षमालायासज्य स होषां विनयः स्मृत इति ॥ यानि च
मनुवचनानि द्यूतनिषेधपराणि (अ. ९ श्लो. २१४) द्यूतं समाह्वयं चैव यः कुर्यात् कारयेत्
वा । तान् सर्वान् घातयेद्वा राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिन इत्यादीनि तान्यपि कूटाक्षदेवनविषयतया
राजाध्यक्षसभिकरहितद्यूतविषयतया च योज्यानि ॥ २०२ ॥

द्यूतमेकमुखं कार्यं तत्स्करज्ञानकारणात् ।

किञ्च । यत्पूर्वोक्तं द्यूतं तदेकमुखं एकं मुखं प्रधानं यस्य द्यूतस्य तत्तथोक्तं कार्यम् ।
राजाध्यक्षाधिष्ठितं राज्ञा कारयितव्यमित्यर्थः । तत्स्करज्ञानकारणात् । तत्स्करज्ञानरूपं प्रयो-
जनं पर्यालोच्य प्राचशश्रौरीर्याजितधना एव कितवा भवन्त्यतश्चौरविज्ञानार्थमेकमुखं कार्यम् ॥

शूतधर्म समाह्वयेऽतिदिशन्नाह

एष एव विधिर्ज्ञेयः प्राणिद्यूते समाह्वये ॥ २०३ ॥

गृहे शतिकवृद्धेरित्यादिना यो शूतधर्म उक्तः ॥ एव प्राणिद्यूते मल्लमेपमहिषादिनिर्वर्त्ये
समाह्वयसंज्ञिके ज्ञातव्यः ॥ २०३ ॥ इति शूतसमाह्वयाख्यं प्रकरणम् ॥

अथ वाक्पारुष्यप्रकरणम् १८

इदानीं वाक्पारुष्यं प्रस्तूयते । तल्लक्षणं चोक्तं नारदेन । देशजातिकुलादीनामाक्रोशं न्य-
ङ्गसंयुतम् । यद्वचः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥ देशादीनामाक्रोशं न्यङ्गसंयुतम् उ-
च्यैर्भाषणमाक्रोशो न्यङ्गमवद्यं तदुभययुक्तं यत्प्रतिकूलार्थमुद्देगननार्थं वाक्यं तद्वाक्पारुष्यं
कथ्यते । तत्र कलहमियाः खलु गौडा इति देशाक्रोशः । नितान्तं खलु लोलुपा विमा इति
जात्याक्रोशः । क्रूरचरिता ननु वैश्वामित्रा इति कुलाक्षेपः । आदिग्रहणारत्नविद्याशिल्पादि-
निन्दया विद्वच्छिल्पादिपरुषाक्षेपो गृह्यते । तस्य च दण्डतारतम्यार्थं निष्ठुरादिभेदेन त्रैविध्य-
मभिधाय तल्लक्षणं तेनैवोक्तम् । निष्ठुराश्लीलतीव्रत्वात्तदपि त्रिविधं स्मृतम् । गौरवानुक्रमा-
त्तस्य दण्डोऽपि स्यात्क्रमाद्गुरुः ॥ साक्षेपं निष्ठुरं ज्ञेयमश्लीलं न्यङ्गसंयुतम् । पतनीयैरुपा-
क्रोशैस्तीव्रमाहर्मेनीषिण इति ॥ तत्र धिक्खलं जालममित्यादि साक्षेपम् । अत्र न्यङ्गमित्य-
सम्यम् । अवद्यं भगिन्यादिगमनं तद्युक्तमश्लीलम् । मुरापोसीत्यादिमहापातकाद्याक्रोशैर्युक्तं
वचस्तीव्रम् ॥

तत्र निष्ठुराक्रोशे सवर्णविषये दण्डमाह

सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैर्न्यूनाङ्गेन्द्रियरोगिणाम् ।

क्षेपं करोति चेदण्ड्यः पणानर्धत्रयोदशान् ॥ २०४ ॥

न्यूनाङ्गाः करचरणादिविकलाः । न्यूनेन्द्रिया नेत्रश्रोत्रादिरहिताः । रोगिणो दुश्चर्मभृ-
तयः । तेषां सत्येनासत्येनान्यथास्तोत्रेण च निन्दार्थतया स्तुत्या यो नेत्रयुगलहीन एषोऽन्ध
इत्युच्यते तत्सत्यम् । यत्र पुनश्चसुप्मानेपोऽन्ध इत्युच्यते तदसत्यम् । यत्र विहताकृतिरेव
दर्शनीयस्त्वमसीत्युच्यते तदन्यथास्तोत्रं । एवंविधैर्यः क्षेपं निर्भर्त्सनं करोत्यसौ अर्धाधिकत्र-
योदशपणान् दण्डनीयः । (अ. ८ श्लो. २७४) काष्णं वाप्ययवा खञ्जमन्यं वापि तथावि-
धम् । तध्येनापि श्रुत्वा द्वाप्यो दण्डं कार्ष्णपणावरमिति यन्मनुवचनं तदतिदुर्दृष्टवर्णविषयम्
॥ यदा पुनः पुत्रादयो मात्रादीन् शपन्ति तदा शतं दण्डनीया इति तेनैवोक्तम् । (मनु-
अ. ८ श्लो. २७५) मातरं पितरं जायां भ्रातरं श्वशुरं गुरुम् । आश्वारयन् शतं द्वाप्यः
पन्थानं चाददद्गुरोरिति । एतच्च सापराधेषु मात्रादिषु गुरुषु निरपराधायां च जायायां
द्रष्टव्यम् ॥ २०४ ॥

अभिगन्तास्मि भगिनीं मातरं वा तवेति ह ।

शपन्तं दापयेद्राजा पञ्चविंशतिकं दमम् ॥ २०५ ॥

अशीलाक्षेपे द- त्वदीयां भगिनीं मातरं वा अभिगन्तास्मीति शपन्तं राजा पञ्चविंशतिकं प-
ण्डमाह । नानां पञ्चाधिका विंशतिर्यस्मिन्दण्डे स तथोक्तः तं दमं दापयेत् ॥ २०५ ॥

एवं समानगुणेषु वर्णेषु दण्डं विधाय विषमगुणेषु दण्डं प्रतिपादयितुमाह

अर्थोऽधमेषु द्विगुणः परस्त्रीपूत्तमेषु च ।

अधमेष्वासेष्वापेक्षया न्यूनवृत्तादिगुणेष्वर्थो दण्डः । पूर्वावाक्ये पञ्चविंशतेः प्रकृतत्वा-
त्तदपेक्षयार्थः सार्धद्वादशपणात्मको द्रष्टव्यः । परभार्यासु पुनरविशेषेण द्विगुणः पञ्चविंश-
त्यपेक्षयैव पञ्चाशत्पणात्मको वेदितव्यः ॥ तथोत्तमेषु च स्वापेक्षयाधिकश्रुतवृत्तेषु दण्डः प-
ञ्चाशत्पणात्मक एव ॥

वर्णानां मूर्धावसिक्तादीनां च परस्पराक्षेपे दण्डकल्पनामाह

दण्डप्रणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरैः ॥ २०६ ॥

वर्णा ब्राह्मणादयः । जातयो मूर्धावसिक्ताद्याः । वर्णाश्च जातयश्च वर्णजातयः । उत्तराश्च
अधराश्च उत्तराधराः । वर्णजातयश्च ते उत्तराधराश्च वर्णजात्युत्तराधराः तैः वर्णजात्युत्तराधरैः
परस्परमाक्षेपे क्रियमाणे दण्डस्य प्रणयनं प्रकर्षेण नयनमूहमं वेदितव्यम् । तच्च दण्डकल्प-
नमुत्तराधरैरिति विशेषोपादानादुत्तराधराभावापेक्षयैव कर्तव्यमित्यवगम्यते । यथा मूर्धावसिक्तं
ब्राह्मणाद्धीनं क्षत्रियादुत्कृष्टं चाकुक्ष्य ब्राह्मणः क्षत्रियाक्षेपनिमित्तात्पञ्चाशत्पणदण्डात्किंचि-
दधिकं पञ्चसप्तत्यात्मकं दण्डमर्हति । क्षत्रियोऽपि तमाकुक्ष्य ब्राह्मणाक्षेपनिमित्ताच्छतदण्डावूनं
पञ्चसप्ततिमेव दण्डमर्हति । मूर्धावसिक्तोऽपि तावाकुक्ष्य तमेव दण्डमर्हति । मूर्धावसिक्ताम्ब-
ष्ठयोः परस्पराक्षेपे ब्राह्मणक्षत्रिययोः परस्परक्रोशनिमित्तकौ यथाक्रमेण दण्डौ वेदितव्यौ ।
एवमन्यब्राह्मणहनीयम् ॥ २०६ ॥

एवं सवर्णविषये दण्डमभिधाय वर्णानामेव प्रतिलोमानुलोमाक्षेपे दण्डमाह

प्रातिलोम्यापवादेषु द्विगुणत्रिगुणा दमाः ।

वर्णानामानुलोम्येन तस्मादर्धार्धहानितः ॥ २०७ ॥

अपवादा अधिक्षेपाः । प्रातिलोम्येनापवादाः प्रातिलोम्यापवादास्तेषु ब्राह्मणाक्रोशका-
रिणोः क्षत्रियवैश्ययोर्यथाक्रमेण पूर्वावाक्यात् द्विगुणपदोपात्तपञ्चाशत्पणापेक्षया द्विगुणाः श-
तपणास्त्रिगुणाः सार्धशतपणा दण्डा वेदितव्याः । शूद्रस्य ब्राह्मणाक्रोशे ताडनं जिह्वाच्छेदनं
या भवति । यथाह मनुः । (अ. ८ श्लो. २६७) । शतं ब्राह्मणमाकुक्ष्य क्षत्रियो दण्डमर्हति ।

वैश्योऽध्यर्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु वषमर्हतीति । विद्शूद्रयो रपितत्रियादनन्तरैकान्तरयोस्तु-
ल्यन्यायतया शतमध्यर्धशतं च यथाक्रमेण क्षत्रियाक्रोशे वेदितव्यम् । शूद्रस्य वैश्याक्रोशे
शतम् । आनुलोम्बेन तु वर्णानां क्षत्रियविद्शूद्राणां ब्राह्मणेनाक्रोशे कृते तस्माद्ब्राह्मणा-
क्रोशनिमित्ताच्छतपरिमिताक्षत्रियदण्डात्प्रतिवर्णमर्धस्यार्धस्य हानिं कृत्वावशिष्टं पञ्चाश-
त्पञ्चविंशतिसार्धद्वादशपणात्मकं यथाक्रमं ब्राह्मणो दण्डनीयः । तदुक्तं मनुना । (अ. ८
श्लो. २६८) । पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिर्शंसने । वैश्यः स्यादर्धपञ्चाशच्छूद्रे
द्वादशको दम इति ॥ क्षत्रियेण वैश्ये शूद्रे बाक्रुष्टे यथाक्रमं पञ्चाशत्पञ्चविंशतिकौ दमौ ।
वैश्यस्य च शूद्राक्रोशे पञ्चाशदित्यूहनीयम् । ब्राह्मणराजन्यवत्क्षत्रियवैश्ययोरिति गौतम-
स्मरणात् । (अ. ८ श्लो. २७७) विद्शूद्रयोरेवमेव स्वजातिप्रति तत्त्वत इति मनु-
स्मरणाच्च ॥ २०७ ॥

बाहुग्रीवानेत्रसंस्थिविनाशे वाचिके दमः ।

शत्यस्तदर्थिकः पादनासाकर्णकरादिषु ॥ २०८ ॥

बाह्वादीनां मत्स्येकं विनाशे वाचिके वाचा प्रतिपादिते तव बाहू छिनन्तीत्येवंरूपे शत्यः
शतपरिमितो दण्डो वेदितव्यः । पादनासाकर्णकरादिषु आदिग्रहणास्तिगा-
दिषु वाचिके विनाशे तदर्थिकः तस्य शतस्यार्धं तदर्थं तद्यस्यास्त्यसौ
तदर्थिकः पञ्चाशत्पणिको दण्डो वेदितव्यः ॥ २०८ ॥

अशक्तस्तु वदन्नेवं दण्डनीयः पणान्दश ।

तथा शक्तः प्रतिभुवं दाप्यः क्षेमाय तस्य तु ॥ २०९ ॥

किंच । यः पुनर्ज्वरादिना क्षीणशक्तिस्त्वद्बाह्याद्यन्नभङ्गं करोमीत्येवं शपत्यसौ दशपणा-
न्दण्डनीयः । यः पुनः समर्थः क्षीणशक्तिं पूर्ववदाक्षिपत्यसौ पूर्वोक्तशतादिदण्डोत्तरकाष्ठं त-
स्याशक्तस्य क्षेमार्थं प्रतिभुवं दापनीयः ॥ २०९ ॥

पतनीयकृते क्षेपे दण्डो मध्यमसाहसः ।

उपपातकयुक्ते तु दाप्यः प्रथमसाहसम् ॥ २१० ॥

तीव्राक्रोशे उ-
पमाह । पातित्यहेतुभिर्विहत्यादिभिर्वर्णिनामाक्षेपे मध्यमसाहसो दण्डः । उपपातक-
संयुक्ते पुनर्गोष्ठस्त्वमसीत्येवमादिरूपे क्षेपे प्रथमसाहसं दण्डनीयः ॥ २१० ॥

त्रैविद्यनृपदेवानां क्षेप उत्तमसाहसः ।

मध्यमो जातिप्लूगानां प्रथमो ग्रामदेशयोः ॥ २११ ॥

किंच । त्रैविद्याः वेदत्रयसंपन्नास्तेषां राज्ञां देवानां च क्षेपे उत्तमसाहसो दण्डः । ये पुनर्ब्राह्मणमूर्धावसित्तादिजातीनां पूगाः संवास्तेषां आक्षेपे मध्यमसाहसो दण्डः । ग्रामदेशयोः मत्प्रेकमाक्षेपे प्रथमसाहसो दण्डो वेदितव्यः ॥२१॥ इति वाक्पारुष्यं नाम विवादप्रकरणम् ॥

अथ दण्डपारुष्यप्रकरणम् १९

दण्डपारुष्यं नाम संप्रति प्रस्तूयते । तत्स्वरूपं च नारदेनोक्तम् । परगात्रेष्वभिद्रोहो हस्तपादायुधादिभिः । भस्मादिभिश्चोपघातो दण्डपारुष्यमुच्यते इति । परगात्रेषु स्थावर-जङ्गमात्मकद्रव्येषु हस्तपादायुधैरादिग्रहणाद्वाधादिभिर्योऽभिद्रोहो हिंसनं दुःखोत्पादनं तथा भस्मना आदिग्रहणाद्वज्रः पङ्कपुरीषाद्यैश्च य उपघातः संस्पर्शमरूपं मनोदुःखोत्पादनं तदुभयं दण्डपारुष्यम् दण्ड्यतेऽनेनेति दण्डो वेहस्तेन यत्पारुष्यं विरुद्धाचरणं जङ्गमादेर्द्रव्यस्य तद्दण्डपारुष्यम् । तस्य त्वगोरणादिकरणभेदेन त्रैविध्यमभिधाय हीनमध्यमोत्तमद्रव्यरूप-कर्मत्रैविध्यात् पुनस्तैविध्यं तेनैवोक्तम् । तस्योपदृष्टं त्रैविध्यं हीनमध्योत्तमक्रमात् । अव-गोरणनिःसङ्गपातनक्षतवर्धनैः ॥ हीनमध्योत्तमानां तु द्रव्याणां समतिक्रमात् । ग्रीष्मेव साहसान्याहुस्तत्र कण्ठकशोधनमिति । निःसङ्गपातनं निःशङ्कमहरणम् । ग्रीष्मेव साहसा-नि त्रिप्रकाराण्येव । साहसात्कृतानि दण्डपारुष्याणीत्यर्थः ॥ तथा वाग्दण्डपारुष्ययोरुभयोर-पि द्वयोः मवृत्तकलहयोर्मध्ये यः क्षमते तस्य न केवलं दण्डभावः किंतु पूज्य एव । तथा पूर्वं कलहे मवृत्तस्य दण्डगुरुत्वम् । कलहे च बद्धे वरानुसन्धातुरेव दण्डभाक्त्वम् । तथा द्व-योरपराधविशेषापरिज्ञाने दण्डः समः । तथा श्वपचादिभिरार्याणामपराधे कृते सज्जना एव द-ण्डदापनेऽधिकारिणस्तेषामशक्यत्वे तान् राजा धातयेदेव नार्थं गृहीयादित्येवं पञ्च प्रकारा वि-धयस्तेनैवोक्ताः । विधिः पञ्चविधस्तुक्त एतयोरुभयोरपि । पारुष्ये सति संरम्भादुत्पन्ने क्रुद्ध-पोर्हयोः ॥ स मन्यते यः क्षमते दण्डभाग्योऽतिवर्तते । पूर्वमासारयेद्यस्तु नियतं स्यात्त दो-षभाक् ॥ पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वं तु विनयो गुरुः । द्वयोरापन्नयोस्तुल्यमनुबध्नाति यः पुनः ॥ स तयोर्दण्डमाप्नोति पूर्वं वा यदि वेतरः । पारुष्यदोषाद्यतयोर्युगपत्संप्रवृत्तयोः ॥ विशेषश्चेन्न लक्ष्येत विनयः स्यात्सामस्तयोः । श्वपाकपण्डकण्डालव्यङ्गेषु वधवृत्तिषु ॥ हरि-तपत्रात्यदासेषु गुर्वाचार्यवृत्तेषु च । मर्यादातिक्रमे सद्यो पात एवानुशासनम् ॥ यमेव सति-पतैरन्नेने सन्तं जनं नृप ॥ स एव विनयं कुर्यान्न तद्विनयमादृत्यः ॥ मला हेते मनुष्याणां धनमेषां मलात्मकम् । अतस्तान्धातयेद्राना नार्थदण्डेन दण्डयेदिति ॥

एतद्दण्डपारुष्यनिर्णयपूर्वकस्तार्दण्डप्रणयनस्य तत्स्वरूपतरेदे निर्णयेदनुयाह

असाक्षिकहते चिद्द्वैर्युक्तिमिश्रागमेन च ।

द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कृट्चिद्धकृतो भयात् ॥ २१२ ॥

यदा कश्चिद्रहस्यहमनेन हत इति राज्ञे निवेदयति तदा चिद्वैवर्णादिस्वरूपगतैर्लिङ्गैर्यु-
क्त्या कारणप्रयोजनपर्यालोचनात्मिकया आगमेन जनप्रवादेन चशब्दादिव्येन वा कूटचिद्व-
रुतसंभावनामयात्परीक्षा कार्या ॥ २१२ ॥

एवं निश्चिते साधनविशेषेण दण्डविशेषमाह

भस्मपङ्कजरजःस्पर्शे दण्डो दशपणः स्मृतः ।

अमेध्यपार्णिनिष्ठयूतस्पर्शने द्विगुणः स्मृतः ॥ २१३ ॥

समेप्वेवं परस्त्रीषु द्विगुणस्तूतमेषु च ।

हीनेष्वर्धदमो मोहमदादिभिरदण्डनम् ॥ २१४ ॥

भस्मना पङ्केन रेणुना वा यः परं स्पर्शयत्यसौ दशपणं दण्डं दाप्यः । अमेध्यमिति अ-
श्रुत्येष्मन्सकेशकर्णविट्पिकामुक्तोच्छिष्टादिकं च गृह्यते । पार्णिनिः पादस्य पश्चिमो भागः ।
निष्ठयूतं मुखनिःसारितं जलम् । तैः स्पर्शने ततः पूर्वादशपणात् द्विगुणो विंशतिपणो दण्डो
वेदितव्यः ॥ पुरीषादिस्पर्शने पुनः काल्याणनेन विशेष उक्तः । छर्दिमूत्रपुरीषाद्यैरापाद्यः स
चतुर्गुणः । पशुगणः कायमध्ये स्यान्मूर्ध्नि त्वष्टगुणः स्मृत इति ॥ आद्यग्रहणाद्दत्ताशुक्रासृद्-
मज्जानो गृह्यन्ते । एवंभूतः पूर्वोक्तो दण्डः सर्वविषये द्रष्टव्यः । परमार्थासु चाविशेषेण ।
तथोक्तमेव स्वापेक्षया अधिकश्रुतश्रुतेषु पूर्वोक्तादशपणाद्विंशतिपणाश्च दण्डाद्विगुणो दण्डो
वेदितव्यः । हीनेषु स्वापेक्षया न्यूनश्रुतादिषु पूर्वोक्तस्यार्धदमः पञ्चपणो दशपणश्च वेदितव्यः ।
मोहश्चित्तवैकल्यम् । मदो मद्यपानजन्योऽवस्थाविशेषः । आद्यग्रहणाद्ब्रह्मपेशादिकम् ।
एतैर्युक्तेन भस्मादिस्पर्शने कृतेऽपि दण्डो न कर्तव्यः ॥ २१३ ॥ २१४ ॥

विप्रपीडाकरं छेद्यमङ्गमब्राह्मणस्य तु ।

उद्धूर्णे प्रथमो दण्डः संस्पर्शे तु तदर्धिकः ॥ २१५ ॥

ब्राह्मणानां पीडाकरमब्राह्मणस्य क्षत्रियादेर्यदङ्गं करचरणादिकं तच्छेत्तव्यम् । क्षत्रिय-
वैश्ययोरपि पीडां कुर्वतः शूद्रस्याङ्गच्छेदनमेव (अ. ८ श्लो. २७९) येन केनचिदङ्गेन हिं-
स्याच्छेद्रेयांसमन्त्यजः । छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनमिति । द्विजा-
प्रतिलोम्यापराधे
दण्डमाह ।
तिमात्रस्यापराधे शूद्रस्याङ्गच्छेदविधानाद्वैश्यस्यापि क्षत्रियापकारिणोऽय-
मेव दण्डस्तुल्यन्यायत्वात् । उद्धूर्णे वधार्थमुच्यते शस्त्रादिके प्रथमसाहसो द-
ण्डो वेदितव्यः । शूद्रस्य पुनरुद्धूर्णेऽपि हस्तादिच्छेदनमेव (अ. ८ श्लो. २८०) पाणिमुद्यम्य
दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हतीति मनुस्मरणात् । उद्धिरणार्थं शस्त्रादिस्पर्शने तु तदर्धिकः प्रथमसा-

हसार्धदण्डो वेदितव्यः ॥ भस्मादिसंस्पर्शे पुनः क्षत्रियवैश्ययोः प्रातिलोम्यापवादेषु द्विगुणत्रिगुणा दमा इति वाक्पासुष्योक्तन्यायेन कल्प्यम् । शूद्रस्य तत्रापि हस्तच्छेद एव (अ. ८ श्लो. २८२) अवनिष्ठीवतो दर्पाद्वावोष्ठौ छेदयेन्नृपः । अवमूत्रयतो मेढ्रमवशर्षयतो गुदमिति मनुस्मरणात् २१९

एवं प्रातिलोम्यापराधे दण्डमभिधाय पुनः सत्रातिगधिकृत्याह

उद्धूणे हस्तपादे तु दशविंशतिकौ दमौ ।

परस्परं तु सर्वेषां शस्त्रे मध्यमसाहसः ॥ २१६ ॥

हस्ते पादे वा ताडनार्थमुद्धूणे यथाक्रमं दशपणो विंशतिपणश्च दण्डो वेदितव्यः ॥ परस्परवधार्थं शस्त्रे उद्धूणे सर्वेषां वर्णिनां मध्यमसाहसो दण्डः ॥ २१६ ॥

पादकेशांशुककरोल्लुञ्चनेषु पणान् दश ।

पीडाकर्पांशुकावेष्टपादाध्यासे शतं दमः ॥ २१७ ॥

किंच । पादकेशवस्त्रकराणामन्यतमं गृहीत्वा य उल्लुञ्चति शठित्याकर्षयति असौ दशपणं दण्ड्यः । पीडा च कर्षश्च अंशुकावेष्टश्च पादाध्यासश्च पीडाकर्पांशुकावेष्टपादाध्यासं तस्मिन् समुचिते शतं दण्ड्यः । एतदुक्तं भवति । अंशुकेनावेष्टय गादमापीत्याकृष्य च यः पादेन घट्टयति तं शतं पणान् दापयेदिति ॥ २१७ ॥

शोणितेन विना दुःखं कुर्वन्काष्ठादिभिर्नरः ।

द्वात्रिंशतं पणान्दण्ड्यो द्विगुणं दर्शनेऽसृजः ॥ २१८ ॥

किंच । यः पुनः शोणितं यथा न दृश्यते तथा मृदुताडनं काष्ठलोष्टादिभिः करोत्यसौ द्वात्रिंशतं पणान् दण्ड्यः ॥ यदा पुनर्गादताडनेन लोहितं दृश्यते तदा द्वात्रिंशतो द्विगुणं चतुःषष्टिपणान् दण्डनीयः । तद्वर्मासास्थिविभेदे पुनर्विशेषो मनुना दर्शितः । (अ. ८ श्लो. २८४) त्वग्भेदकः शतं दण्ड्यो लोहितस्य च दर्शकः । मांसमेत्ता च पणिक्रान्तमास्यस्त्वस्थिभेदक इति ॥ २१८ ॥

करपाददतोभङ्गे छेदने कर्णनासयोः ।

मध्यो दण्डो व्रणोद्भेदे मृतकल्पहते तथा ॥ २१९ ॥

किंच । करपाददन्तस्य प्रत्येकं भङ्गे कर्णनासस्य च प्रत्येकं छेदने रूढव्रणस्योद्भेदने मृतकस्यो यथा भवति तथा हते ताडिते मध्यमसाहसो वेदितव्यः । अनुन्यादिना विषयस्य साम्यमत्रापादनीयम् ॥ २१९ ॥

चेष्टाभोजनवाग्रोधे नेत्रादिप्रतिभेदने ।

कन्धराबाहुसक्त्रां च भङ्गे मध्यमसाहसः ॥ २२० ॥

किंच । गमनभोजनभाषणनिरोधे नेत्रस्य आदिग्रहणाज्जिह्वायाश्च प्रतिभेदने कन्धरा
ग्रीवा । बाहुः प्रसिद्धः । सक्त्रि ऊरुस्तेषां प्रत्येकं यञ्जने मध्यमसाहसो दण्डः ॥ २२० ॥

एकं धृतां बहूनां च यथोक्ताद्विगुणो दमः ।

अपिच । यदा पुनर्वहवो मिलिता एकस्याङ्गभङ्गादिकं कुर्वन्ति तदा यस्मिन्यस्मिन् अप-
राधे यो यो दण्ड उक्तस्तत्र तस्माद्विगुणो दण्डः प्रत्येकं वेदितव्यः । अतिभूत्वात्तेषां प्रा-
तिलोम्यानुलोम्यापराधयोरप्येतस्यैव सर्वर्णविषयेऽभिहितस्य दण्डजातस्य वाक्पारुष्योक्तक्र-
मेण हानिं वृद्धिं च कल्पयेत् । वाक्पारुष्ये य एवोक्तः प्रातिलोम्यानुलोमतः । स एव दण्ड-
पारुष्ये दाप्यो राज्ञा यथाक्रममिति स्मरणात् ॥

कलहापहृतं देयं दण्डश्च द्विगुणस्ततः ॥ २२१ ॥

कलहे वर्तमाने यद्येनापहृतं तत्तेन प्रत्यर्पणीयम् । अपहृतद्रव्याद्विगुणश्चापहारनिमित्तो
दण्डो देयः ॥ २२१ ॥

दुःखमुत्पादयेद्यस्तु स समुत्थानजं व्ययम् ।

दाप्यो दण्डं च यो यस्मिन् कलहे समुदाहृतः ॥ २२२ ॥

किंच । यो यस्य ताडनाहुःखमुत्पादयेत्स तस्य व्रणरोपणादौ औपचार्यं पथ्यार्थं च यो
व्ययः, क्षिपते तं दद्यात् । समुत्थानं व्रणरोपणं यस्मिन्कलहे यो दण्डस्तं च दद्यान्न समुत्थान-
जव्ययमात्रम् ॥ २२२ ॥

परमात्राभिग्रीहे दण्डमुक्त्वानन्तरं बहिर्गद्गार्पनाद्ये दण्डमाह

अभिघाते तथा छेदे भेदे कुड्यावपातने ।

पणान्दाप्यः पञ्चदशविंशतिं तद्व्ययं तथा ॥ २२३ ॥

मुद्रादिना कुड्यस्याभिघाते विदारणे द्विघाकरणे च यथाक्रमं पञ्चपणो दशपणो विंश-
तिपणश्च दण्डो वेदितव्यः । अवपातने पुनः कुड्यस्यैते त्रयो दण्डाः समन्विता ग्राह्याः । पुनः
संपादनार्थं च धनं स्वाभिने दद्यात् ॥ २२३ ॥

दुःखोत्पादि गृहे द्रव्यं क्षिपन्प्राणहरं तथा ।

षोडशाद्यः पणान्दाप्यो द्वितीयो मध्यमं दमम् ॥ २२४ ॥

अपिच । परगृहे दुःखजनकं कण्टकादि द्रव्यं प्रक्षिपन् षोडशपणान् दण्ड्यः । प्राणहरं
पुनर्विषभुजङ्गादिकं प्रक्षिपन् मध्यमसाहसं दण्ड्यः ॥ २२४ ॥

दुःखे च शोणितोत्पादे शाखाङ्गच्छेदने तथा ।

दण्डः क्षुद्रपशूनां तु द्विपणप्रभृतिः क्रमात् ॥ २२५ ॥

क्षुद्राणां पशूनां अजाविकहरिणप्रायाणां ताडने दुःखोत्पादने असृक्त्वावणे शाखाङ्ग-
च्छेदने शाखाशब्देन चात्र प्राणसंचाररहितं शृङ्गादिकं लक्ष्यते । अङ्गानि
पश्वभिद्रोहे द-
ण्डमाह ।
करचरणप्रभृतीनि । शाखा चाङ्गं च शाखाङ्गं तस्य छेदने द्विपणप्रभृतिर्दण्डः ।
ह्यौ पणौ यस्य दण्डस्य स द्विपणः । द्विपणः प्रभृतिरादिर्यस्य दण्डगणस्यासौ
द्विपणप्रभृतिः । स च दण्डगणो द्विपणश्चतुःपणः षट्पणोऽष्टपण इत्येवंरूपो न पुनर्द्विपणस्त्रि-
श्रतुप्पणः पञ्चपण इति । कथमिति चेदुच्यते । अपराधगुरुत्वात्तावत्प्रथमदण्डाद्गुरुतरमुपरित-
नदण्डत्रयमवगम्यते । तत्र चाश्रुतत्रित्वादिसंख्याश्रयणाद्वरं श्रुतद्विसंख्याया एवाम्यासाश्रयणे-
न गुरुत्वसंपादनमिति निरवद्यम् ॥ २२५ ॥

लिङ्गस्य छेदने मृत्यौ मध्यमो मूल्यमेव च ।

महापशूनामेतेषु स्थानेषु द्विगुणो दमः ॥ २२६ ॥

किंच तेषां क्षुद्रपशूनां लिङ्गच्छेदने मरणे च मध्यमसाहसो दण्डः । स्वामिने च मूल्यं
दद्यात् । महापशूनां पुनर्गौगजवाजिप्रभृतीनामेषु स्थाने ते ताडनलोहितस्त्रावणादिनिमित्तेषु
पूर्वोक्तादण्डाद्विगुणो दण्डो वेदितव्यः ॥ २२६ ॥

प्ररोहिशाखिनां शाखास्कन्धसर्वविदारणे ।

उपजीव्यद्दुमाणां च विंशतेर्द्विगुणो दमः ॥ २२७ ॥

प्ररोहा अङ्कुरास्तद्वन्त्यः शाखाः प्ररोहिण्यः याश्छिन्नाः पुनरुत्ताः प्रतिकण्डं प्ररोहन्ति ताः ।
स्थावराभिद्रो-
हे दण्डमाह ।
शाखा येषां वटादीनां ते प्ररोहिशाखिनः तेषां शाखाच्छेदने । यतो मूलशा-
खा निर्मच्छन्ति स स्कन्धस्तस्य छेदने समूलवृक्षच्छेदने न यथाक्रमं विंशतिप-
णदण्डादारम्य पूर्वस्मात् पूर्वस्माद्गुत्तरोत्तरदण्डो द्विगुणः । एतदुक्तं भवति विं-
शतिपणश्चत्वारिंशत्पणोऽशीतिपण इत्येवं त्रयो दण्डा यथाक्रमं शाखाच्छेदनादिव्यवहारेषु भव-
न्तीति । अप्ररोहिशाखिनामप्युपजीव्यवृक्षाणामाग्रादीनां पूर्वोक्तेषु स्थानेषु पूर्वोक्ता एव दण्डाः
अनुपजीव्याप्ररोहिशाखिषु पुनर्वृक्षेषु कल्प्याः ॥ २२७ ॥

चैत्यदमशानसीमासु पुण्यस्थाने सुरालये ।

जातद्दुमाणां द्विगुणो दमो वृक्षेऽथ विश्रुते ॥ २२८ ॥

चैत्यादिषु जातानां वृक्षाणां शाखाच्छेदनादिषु पूर्वोक्तादण्डाद्विगुणः । वि-
स्तारः ।
श्रुते च विष्णुलंछादादिके द्विगुणो दण्डः ॥ २२८ ॥

गुल्मगुच्छक्षुपलताप्रतानौपधिवीरुधाम् ।

पूर्वस्मृतादर्धदण्डः स्थानेषूक्तेषु कर्तने ॥ २२९ ॥

गुल्मा अनतिदीर्घनिषिडलता मालत्यादयः । गुच्छा अवल्लीरूपाः असरलप्रायाः कुरण्ट-
कादयः । क्षुपाः करवीरादयः सरलप्रायाः । लता दीर्घयायिन्यो द्राक्षातिमुक्ताप्रभृतयः । म-
गुल्मादीन् प्र- तानाः काण्डप्ररोहरहिताः सरलयायिन्यः सारिवाप्रभृतयः । ओषध्यः फलपा-
त्याह । कावसानाः शालिप्रभृतयः । वीरुधः छिन्ना अपि या विविधं मरोहन्ति ताः
गुच्छीप्रभृतयः । एतेषां पूर्वोक्तेषु स्थानेषु विकर्तने छेदने पूर्वोक्तादण्डादर्धदण्डो वेदितव्यः ॥
॥ २२९ ॥ इति दण्डपारुष्यप्रकरणम् ॥

अथ साहसप्रकरणम् २०

संप्रति साहसं नाम विवादपदं व्याचिख्यामुस्तल्लक्षणं तावदाह

सामान्यद्रव्यप्रसभहरणात्साहसं स्मृतम् ।

सागान्यस्य साधारणस्य यथेष्टं निनियोगानर्हत्वाविशेषेण परकीयस्य वा द्रव्यस्यापह-
रणं साहसम् । कुतः प्रसभहरणात् प्रसभ हरणाद्वलावष्टम्भेन हरणादिति यावत् ॥ एतदुक्तं
भवति । राजदण्डं जनक्रोशं वोढुं च राजपुरुषेतरजनसमक्षं यत्किञ्चिन्मारणपरदारप्रधर्षणा-
दिकं क्रियते तत्सर्वं साहसमिति साहसलक्षणम् । अतः साधारणधनपरधनयोर्हरणस्यापि
बलावष्टम्भेन क्रियमाणत्वात्साहसत्वमिति । नारदेनापि साहसस्य स्वरूपं विवृतम् । सहसा
क्रियते कर्म यत्किञ्चिद्वलदर्पितैः । तत्साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते इति । तदिदं
साहसं चौर्यबाणदण्डपारुष्यस्त्रीसंग्रहेषु व्यासक्तमपि बलदर्पावष्टम्भोपाधितो भिद्यते इति
दण्डातिरेकार्थं पृथग्भिधानम् । तस्य च दण्डवैचित्र्यप्रतिपादनार्थं प्रथमादिभेदेन त्रैविध्यम-
भिधाय तल्लक्षणं तेनैव विवृतम् । तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं प्रथमं मध्यमं तथा । उत्तमं चेति
शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक् ॥ फलमूलोदकादीनां क्षेत्रोपकरणस्य च । भङ्गासेपोपमर्दाद्यैः
प्रथमं साहसं स्मृतम् ॥ वासः पञ्चन्नपानानां गृहोपकरणस्य च । एतेनैव प्रकारेण मध्यमं
साहसं स्मृतम् ॥ व्यापादो विपशस्त्राद्यैः परदाराभिमर्शनम् । प्राणोपरोधि यच्चान्यदुक्तमुत्त-
मसाहसम् ॥ तस्य दण्डः क्रियाशेषः प्रथमस्य शतावरः । मध्यमस्य तु शास्त्रैर्दण्डः पञ्चश-
तावरः । उत्तमे साहसे दण्डः सहस्रावर इष्यते । वधः सर्वस्वहरणं पुराश्चिर्वासनाङ्कने ॥
तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसे इति ॥ वधादयश्चापराधतारतम्यादुत्तमसाहसे समस्ता
व्यस्ता वा योज्याः ॥

तथा परद्रव्याणहरणह्ये साहसं दण्डमाह

तन्मूल्याद्विगुणो दण्डो निहवे तु चतुर्गुणः ॥ २३० ॥

तस्यापहतद्रव्यस्य मूल्यात् द्विगुणो दण्डः यः पुनः साहसं कृत्वा नाहमकार्षमिति नि-
हुते तस्य मूल्याच्चतुर्गुणो दण्डो भवति । एतस्मादेव विशेषदण्डविधानात्प्रथमसाहसादिसा-
मान्यदण्डविधानमपहारव्यतिरिक्तविषयं गम्यते ॥ २३० ॥

साहसस्य प्रयोजयितारं प्रत्याह

यः साहसं कारयति स दाप्यो द्विगुणं दमम् ।

यश्चैवमुक्त्वाहं दाता कारयेत्स चतुर्गुणम् ॥ २३१ ॥

यस्तु साहसं कुर्वित्येवमुक्त्वा कारयत्यसौ साहसिकादण्डात् द्विगुणं दण्डं दाप्यः । यः
पुनरहं तुभ्यं धनं दास्यामि त्वं कुर्वित्येवमुक्त्वा साहसं कारयति स चतुर्गुणं दण्डं दाप्योऽनु-
बन्धातिशयात् ॥ २३१ ॥

अर्घ्याक्रोशातिक्रमकृद्भ्रातृभार्याप्रहारदः ।

संदिष्टस्याप्रदाता च समुद्रगृहभेदकृत् ॥ २३२ ॥

सामन्तकुलिकादीनामपकारस्य कारकः ।

पञ्चाशत्पणिको दण्ड एषामिति विनिश्चयः ॥ २३३ ॥

अर्घ्यस्यार्घ्याहस्याचार्यादेराक्षेपमाज्ञातिक्रमं च यः करोति यश्च भ्रातृभार्या ताडयति
तथा संदिष्टस्य प्रतिश्रुतस्यार्थस्याप्रदाता यश्च मुद्रितं गृहमुद्रादपति तथा
स्वगृहसेनादिंसंसक्तगृहसेनादिस्वामिनां कुलिकानां स्वकुलोद्भवानां आदि-
ग्रहणात् स्वग्राम्यस्वदेशीयानां च योऽपकर्तो ते सर्वे पञ्चाशत्पणपरिमितेन
दण्डनीयाः ॥ २३२ ॥ २३३ ॥

स्वच्छन्दं विधवागामी विकुटे नाभिधावकः ।

अकारणे च विक्रोष्टा चण्डालश्चोत्तमान् स्पृशेत् ॥ २३४ ॥

शूद्रप्रव्रजितानां च देवे पित्र्ये च भोजकः ।

अयुक्तं शपथं कुर्वन्न योग्यो योग्यकर्मकृत् ॥ २३५ ॥

वृषभुदपशूनां च पुंस्त्वस्य प्रतिधातकृत् ।

साधारणस्यापलापी दासीगर्भविनाशकृत् ॥ २३६ ॥

पितापुत्रस्वसृभ्रातृदम्पत्याचार्यशिष्यकाः ।

एषामपतितान्योन्यत्यागी च शतदण्डभाक् ॥ २३७ ॥

किं च । नियोगं विना यः स्वेच्छया विधवां गच्छति । चौरादिभयाकुलेर्विकृष्टे यः शक्तोऽपि नाभिधावति । यश्च वृषाक्रोशं करोति । यश्चण्डालो ब्राह्मणादीन् स्पृशति । यश्च शूद्रप्रमजितान् दिगम्बरादीन् दैवे पित्र्ये च कर्मणि भोजयति । यश्चायुक्तं मातरं ग्रहीष्यामीत्येवं शपथं करोति । तथा यश्च अयोग्य एव शूद्रादियोग्यकर्माध्ययनादि करोति । वृषो बलीवर्धः शुद्रपशवोऽजादयस्तेषां पुंस्त्वस्य प्रजननशक्तेर्विनाशकः । वृक्षशुद्रपशूनामिति पाठे हिंवाद्यौषधप्रयोगेण वृक्षादेः फलप्रसूनानां पातयिता साधारणमपलपति साधारणद्रव्यस्य वक्त्रकः दासीगर्भस्य पातयिता च ये च पित्रादयोऽपतिता एव सन्तोऽन्योन्यं त्यजन्ति ते सर्वे प्रत्येकं पणशतं दण्डार्हा भवन्ति ॥ २३४ ॥ २३५ ॥ २३६ ॥ २३७ ॥ इति साहसप्रकरणम् ॥

साहसप्रसङ्गात्तत्तदशापराधेषु निर्णेजनादीनां दण्डमाह

वसानस्त्रीन्पणान् दण्ड्यो नेजकस्तु परांशुकम् ।

विक्रयावक्रयाधानयाचितेषु पणान्दश ॥ २३८ ॥

नेजको वस्त्रस्य धावकः स यदि निर्णेजनार्थं समर्पितानि वासांसि स्वयमाच्छादयति तदासौ पणत्रयं दण्ड्यः । यः पुनस्तानि विक्रीणीते अवक्रयं वा एतावत्कालमुपमोकार्थं वस्त्रं दीयते मंह्यमेतावद्धनं देयमित्येवं भाटकेन यो ददाति आधित्वं वा नयति स्वसुहृद्भ्यो याचितं वा ददात्यसौ मत्स्यपरायं दशपणान् दण्डनीयः । तानि च वस्त्राणि शृङ्गशाल्मलीफलके क्षालनीयानि न पापाणे न च व्यत्यसनीयानि न च स्वगृहे वासयितव्यानि इतरथा दण्ड्यः । (अ. ८ श्लो. ३९६) । शाल्मले फलके शृङ्गे निज्याद्वासांसि नेजकः । न च वासांसि वासोभिर्निर्हेरेण च वासयेदिति मनुस्मरणात् ॥ यदा पुनस्तानि प्रमादाम्नाशयति तदा नारदेनोक्तं द्रष्टव्यम् । मूल्याष्टमागो हीयेत सखद्वौतस्य वाससः । द्विःपादस्त्रिस्तृतीयांशश्चतुर्थेतिऽर्धमेव च ॥ अर्धस्याचतुः परतः पादांशापचयः क्रमात् । यावत्सोणदशं जीर्णं जीर्णस्यानियमः क्षय इति । अष्टपणक्रीतस्य सखद्वौतस्य वस्त्रस्य नाशितस्याष्टममागोनपणं मूल्यं देयम् । द्विर्धौतस्य तु पादोनं त्रिर्धौतस्य पुनस्तृतीयांशान्मूनम् । चतुर्धौतस्यार्धं पणचतुष्टयं देयम् । ततः परं प्रतिनिर्णेजनमवाशिष्टं मूल्यं पादाद्यपचयेन देयम् । यावज्जीर्णं जीर्णस्य पुनर्नाशितस्येच्छतो मूल्यदानकल्पनम् ॥ २३८ ॥

पितापुत्रविरोधे तु साक्षिणां त्रिपणो दमः ।

अन्तरे च तयोर्यः स्यात्तस्याप्यष्टणो दमः ॥ २३९ ॥

पितापुत्रयोः कलहे यः साक्ष्यमद्वीकरोति न पुनः कलहं निवारयति असौ पणत्रयं दण्ड्यः ।

यश्च तयोः सपणे विवादे पणदाने प्रतिभूर्भवत्यसौ चकारात्तयोर्थः कलहं वर्धयति सोऽपि
त्रिपर्णादष्टगुणं चतुर्विंशतिपणान्दण्डनीयः । दम्पत्यादिष्वयमेव दण्डोऽनुसरणीयः ॥ २३९ ॥

तुलाशासनमानानां कूटकृन्नाणकस्य च ।

एभिश्च व्यवहर्ता यः स दाप्यो दमसुत्तमम् ॥ २४० ॥

तुला तोलनदण्डः । शासनं पूर्वोक्तम् । मानं प्रत्यद्रोणादि । नाणकं मुद्रादिचिह्नितं
द्रम्भनिष्कादि । एतेषां यः कूटकृत् देशप्रसिद्धपरिमाणादन्यथा न्यूनत्वमाधिक्यं वा द्रम्भादे-
रव्यवहारिकमुद्रात्वं वा ताम्रादिगर्भत्वं वा करोति यश्चतैः कूटैर्जातैर्नापि व्यवहरति तावुमौ-
प्रत्येकमुत्तमसाहसं दण्डनीयौ ॥ २४० ॥

अकूटं कूटकं द्यूते कूटं यश्चाप्यकूटकम् ।

स नाणकपरीक्षी तु दाप्य उत्तमसाहसम् ॥ २४१ ॥

नाणकपरीक्षि- यः पुनर्नाणकपरीक्षी ताम्रादिगर्भमेव द्रम्भादिकं सम्यगिति द्यूते सम्यक् च
र्ण प्रत्याह वा कूटकमिति असाधुत्तमसाहसं दण्ड्यः ॥ २४१ ॥

भिषग्भिष्याचरन्दण्ड्यस्तिर्यक्षु प्रथमं दमम् ।

मानुषे मध्यमं राजपुरुषेषूत्तमं दमम् ॥ २४२ ॥

यः पुनर्भिषक् मिथ्या आयुर्वेदानभिज्ञ एव जीवनार्थः चिकित्सितज्ञोऽहमिति तिर्यग्भु-
प्यराजपुरुषेषु चिकित्सानाचरत्यसौ यथाक्रमेण प्रथममध्यमोत्तमसाहसात्
चिकित्सके प्रत्याह दण्डनीयः । तत्रापि तिर्यगादिषु मूल्यविशेषेण वर्णविशेषेण राजमत्यासत्ति-
विशेषेण दण्डस्य छव्यगुरुभावः कल्पनीयः ॥ २४२ ॥

अबध्यं यश्च वध्नाति बद्धं यश्च प्रमुञ्चति ।

अप्राप्तव्यवहारं च स दाप्यो दमसुत्तमम् ॥ २४३ ॥

यः पुनर्वन्धनानर्हमनपराधिनां राजाज्ञयाविना वध्नाति । यश्च बद्धं व्यवहारार्थमाहूतं अ-
निर्वृत्तव्यवहारं चोत्सृजत्यसौ उत्तमसाहसं दाप्यः ॥ २४३ ॥

मानेन तुल्या वापि यौशमष्टमकं हरेत् ।

दण्डं स दाप्यो दिशतं वृद्धौ हानौ च कल्पितम् ॥ २४४ ॥

यः पुनर्वणिक् ग्रीहिकार्पासादेः पण्यस्याष्टमंशं कूटमानेन कूटतुल्या वा अन्यथा वा प-
रिहरति असौ पणानां दिशतं दण्डनीयः । अपहृतस्य द्रव्यस्य पुनर्वृद्धौ हानौ च दण्डस्यपि
पृष्ठिहानी कल्प्ये ॥ २४४ ॥

भेषजस्नेहलवणगन्धधान्यगुडादिषु ।

पण्येषु प्रक्षिपन् हीनं पणान् दाप्यस्तु षोडशं ॥ २४५ ॥

भेषजमोषघ्नद्रव्यम् । स्नेहो घृतादिः । गन्धद्रव्यमुशीरादि । आदिशब्दाद्धिहुमरीचादि ।
एतेष्वसारं द्रव्यं विक्रयार्थं मिश्रयतः षोडशपणो दण्डः ॥ २४५ ॥

मृच्चर्ममणिसूत्रायःकाष्ठवल्कलवाससाम् ।

अजातौ जातिकरणे विक्रेयाष्टगुणो दमः ॥ २४६ ॥

किंच । न विद्यते बहुमूल्या जातिर्यस्मिन्मृच्चर्मोदिके तदजाति तस्मिन् जातिकरणे विक्र-
यार्थं गन्धवर्णरसान्तरसञ्चारणेन बहुमूल्यजातीयसादृश्यसम्पादनेन । यथा मल्लिकामोदसञ्चा-
रेण मृत्तिकायां सुगन्धामलकमिति । मार्जारचर्मणि वर्णोत्कर्षाधानेन व्याघ्रचर्मोत्कर्षादि-
मणौ वर्णान्तरकरणेन पद्मराग इति । कार्पासिके सूत्रे गुणोत्कर्षाधानेन पट्टमूत्रमिति । का-
लायसे वर्णोत्कर्षाधानेन रजतमिति । बिल्वकाष्ठे चन्दनामोदसञ्चारणेन चन्दनमिति कङ्कोले
त्वगाख्यं लवङ्गमिति । कार्पासिके वाससि गुणोत्कर्षाधानेन कौशेयमिति । विक्रेयस्यापा-
दितसादृश्यमृच्चर्मोदिकेः पण्यस्याष्टगुणो दण्डो वेदितव्यः ॥ २४६ ॥

समुद्रपरिवर्तं च सारभाण्डं च रुत्रिमम् ।

आधानं विक्रयं वापि नयतो दण्डकल्पना ॥ २४७ ॥

भिन्ने पणे तु पञ्चाशत्पणे तु शतमुच्यते ।

द्विपणो द्विशते दण्डो मूल्यवृद्धौ च वृद्धिमान् ॥ २४८ ॥

मुद्रः पिधानं मुद्रेण सह वर्तते इति समुद्रं करण्डकं परिवर्तनं व्यत्यासः योऽन्यदेवमु-
क्तानां पूर्णं करण्डकं दर्शयित्वा हस्तलाघवेनान्यदेव स्फटिकानां पूर्णकरण्डकं समर्पयति यश्च
सारभाण्डं कस्तूरिकादिकं कत्रिमं कृत्वा विक्रयमार्थं वा नयति तस्य दण्डकल्पना वक्ष्य-
माणा वेदितव्या । रुत्रिमकस्तूरिकादेर्मूल्यभूते पणे भिन्ने न्यूनं न्यूनपणमूल्य इति यावत् ।
यस्मिन् रुत्रिमे विक्रीते पञ्चाशत्पणो दण्डः । पणमूल्ये पुनः शतम् द्विपणमूल्ये द्विशतो
दण्ड इत्येवं मूल्यवृद्धौ दण्डवृद्धिरुच्येया ॥ २४७ ॥ २४८ ॥

संभूय कुर्वतामर्घं सचाधं कारुशिल्पिनाम् ।

अर्घस्य हासं वृद्धिं वा जानतो दम उत्तमः ॥ २४९ ॥

राजनिरूपितार्घस्य हासं वृद्धिं वा जानतोऽपि वणिजः संभूय मिथित्वा कम्पूनां रज-

कादीनां शिल्पिनां चित्रकारादीनां सनाथं पीडाकरमर्षान्तरं लाभलोभात्कुर्वन्तः पणसहस्रं दण्डनीयाः ॥ २४९ ॥

संभूय वणिजां पण्यमनर्घेणोपरुन्धताम् ।

विक्रीणतां वा विहितो दण्ड उत्तमसाहसः ॥ २५० ॥

किंच । ये पुनर्वणिजो मिलित्वा देशान्तरादागतं पण्यमनर्घेण हीनमूल्येन प्रार्थयमाना उपरुन्धन्ति महार्घेण वा विक्रीणन्ते तेषामुत्तमसाहसो दण्डो विहितो मन्वादिभिः ॥ २५० ॥

केन पुनर्घेण पणितव्यमिव आह

राजनि स्थाप्यते योऽर्घः प्रत्यहं तेन विक्रयः ।

क्रयो वा निःस्वस्तस्माद्वणिजां लाभकृत्स्मृतः ॥ २५१ ॥

राजनि संनिहिते सति यस्तेनार्घः स्थाप्यते निरूप्यते तेनार्घेण प्रतिदिनं क्रयो विक्रयो वा कार्यः । निर्गतः स्ववो निःस्ववो विशेषस्तस्माद्वाजनिरूपितार्घाद्यो निःस्ववः स एव वणिजां लाभकारी न पुनः स्वच्छन्दपरिकल्पितात् । मनुना चार्घ्यकरणे विशेषो दर्शितः । (अ. ८ श्रौ. ४०२) पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पसे मासे तथा गते । कुर्वति तेषां प्रत्यक्षमर्षसंस्थापनं ह्य इति ॥ २५१ ॥

स्वदेशपण्ये तु शतं वणिगृहीत पञ्चकम् ।

दशकं पारदेश्ये तु यः सद्यः क्रयविक्रयी ॥ २५२ ॥

किंच । स्वदेशमाप्तं पण्यं गृहीत्वा यो विक्रीणीते असी पञ्चकं शतं पणशते पणपञ्चकं लाभं गृहीयात् । परदेशात्प्राप्ते पुनः पण्ये शतपणमस्ये दशपणान्नाभं गृहीयात् । यस्य पण्यस्य ग्रहणदिवस एव विक्रयः संपद्यते । यः पुनः कालान्तरे विक्रीणीते तस्य कालोत्कर्ष-वशाद्दामोत्कर्षः कल्प्यः । एवं च यथार्थं निरूपिते पणशते पञ्चपणो लाभो भवति तथैवार्घो राज्ञा स्वदेशपण्यविषये स्थापनीयः ॥ २५२ ॥

पारदेश्यपण्येऽर्घ्येनिरूपणत्रात्माह

पण्यस्योपरि संस्थाप्य व्ययं पण्यसमुद्भवम् ।

अर्घोऽनुग्रहकृत्कार्यः केतुर्विक्रेतुरेव च ॥ २५३ ॥

देशान्तरादागते पण्ये देशान्तरागमनमत्यागमनमाण्डग्रहणशुल्कादिस्थानेषु यावानुपशु-कोऽर्घ्यस्तावन्तमर्घं परिगणय्य पण्यमूल्येन सह मेलयित्वा यथा पणशते दशपणो लाभः संपद्यते तथा केतुर्विक्रेतोरनुग्रहकार्येषां राज्ञा स्थापनीयः ॥ २५३ ॥

अथ विक्रीयासंप्रदानप्रकरणम् २३

प्रासङ्गिकं परिसमाप्याधुना विक्रीयासंप्रदानं प्रक्रमते । तत्स्वरूपं च नारदेनाभिहितम् । विक्रीय पण्यं मूल्येन केतुर्यन्न प्रदीयते । विक्रीयासंप्रदानं तद्विवादपदमुच्यते इति ॥ तत्र विक्रेयद्रव्यस्य चराचरभेदेन द्वैविध्यमभिधाय पुनः पट्टिधत्वं तेनैव प्रत्यपादि । लोकेऽस्मिन्निद्विविधं पण्यं जङ्गमं स्यावरं तथा । पट्टिधस्तस्य तु बुधैर्दानादानविधिः स्मृतः ॥ गणितं तुलितं मेयं क्रियया रूपतः श्रियेति । गणितं क्रमुकफलादि । तुलितं कनककस्तूरीकुङ्कुमादि । मेयं शाह्यादि । क्रियया बाह्यदोहादिरूपयोपलक्षितमश्वमहिष्यादि । रूपतः पण्याङ्गनादि । श्रिया दीप्त्या मरकतपद्मरागादीति ॥

एतत्पदप्रकारकमपि पण्यं विक्रीयासंप्रयच्छतो दण्डमाह

गृहीतमूल्यं यः पण्यं केतुर्नैव प्रयच्छति ।

सोदयं तस्य दाप्योऽसौ दिग्गमं वा दिगागते ॥ २५४ ॥

गृहीतं मूल्यं यस्य पण्यस्य विक्रेता तद्गृहीतमूल्यं तद्यदि विक्रेता प्रार्थयमानाय स्वदेशवणिजे क्रेत्रे न समर्पयति तच्च पण्यं यदि क्रयकाले बहुमूल्यं सत्कालान्तरेऽल्पमूल्येनैव लभ्यते तद्वर्षाहासकृतो य उदयो वृद्धिः पण्यस्य स्थावरजङ्गमात्मकस्य तेन सहितं पण्यं विक्रेता क्रेत्रे दापनीयः । यदा मूल्यहासकृतः पण्यस्योदयो नास्ति किंतु क्रयकाले यावदेव यतो मूल्यस्येत्यपण्यमिति प्रतिपन्नं तावदेव तदा तत्पण्यमादाय तस्मिन्देशे विक्रीणानस्य यो लाभस्तेनोदयेन सहितं द्विकं त्रिकमित्यादिमतिपादितवृद्धिरूपोदयेन वा सहितं केतुर्वाञ्छावशाद्दापनीयः । यथाह नारदः । अर्धश्रेदत्र हीयेत सोदयं पण्यमावहेत् । स्थानिनामेप नियमो दिग्गमं दिग्विचारिणामिति ॥ यदा त्वर्धमहस्त्वेन पण्यस्य न्यूनभागस्तदा तस्मिन्पण्ये वस्त्वगृहादिके य उपभोगस्तदाच्छादनमुखनिवासादिरूपो विक्रेतुस्तत्सहितं पण्यमसौ दाप्यः । यथाह नारदः । विक्रीय पण्यं मूल्येन यः केतुर्नैव प्रयच्छति । स्थावरस्य क्षयं दाप्यो जङ्गमस्य क्रियाफलमिति । विक्रेतुरुपभोगः क्षय उच्यते । केतुसंबन्धित्वेन स्तीयमाणत्वात् । न पुनः कुञ्चपातस्य धातादिरूपः । तस्य तु उपहन्येत वा पण्यं दह्येतापह्रियेत वा । विक्रेतुरेव सोऽनयो विक्रीयासंप्रयच्छत इत्यत्रोक्तत्वात् ॥ यदा त्वसौ क्रेता देशान्तरात्पण्यग्रहणार्थमागतस्तदा तत्पण्यमादाय देशान्तरे विक्रीणानस्य यो लाभस्तेन सहितं पण्यं विक्रेता क्रेत्रे दापयितव्यः अयं च क्रीतपण्यसमर्पणनियमोऽनुशयाभावे द्रष्टव्यः ॥ सति त्वनुशये क्रीत्वा विक्रीय वा किंचिदित्यादि मनूकं वेदितव्यम् ॥ २५४ ॥

विक्रीतमपि विक्रेयं पूर्वकेतर्यगृह्णाति ।

हानिश्रेकेतृदोषेण केतुरेव हि सा भवेत् ॥ २५५ ॥

किंच । यदा पुनर्जातानुशयः क्रेता-पण्यं न-जिघृक्षति तदा विक्रीतमपि पण्यमन्यत्र विक्रेयम् । यदा पुनर्विक्रेत्रा दीपमानं क्रेता न गृह्णाति तच्च पण्यं राजदैविकेनोपहतं तदा क्रेतुरेवासौ हानिर्भवेत् । पण्याग्रहणरूपेण क्रेतृदोषेण नाशितत्वात् ॥ २९५ ॥

राजदैवोपघातेन पण्ये दोषमुपागते ।

हानिर्विक्रेतुरेवासौ याचितस्याप्रयच्छतः ॥ २९६ ॥

अपिच । यदा पुनः क्रेत्रा प्रार्थ्यमानमपि पण्यं विक्रेता न समर्पयति अजातानुशयोऽपि तच्च राजदैविकेनोपहतं भवति तदासौ हानिर्विक्रेतुरेव । अतोऽन्यददुष्टं पण्यं विनष्टसदृशं क्रेत्रे देयम् ॥ २९६ ॥

अन्यहस्ते च विक्रीतं दुष्टं वाऽदुष्टवद्यदि ।

विक्रीणीते दमस्तत्र मूल्यात्तु द्विगुणो भवेत् ॥ २९७ ॥

किंच । यः पुनर्विनैवानुशयमेकस्य हस्ते विक्रीतं पुनरन्यस्य हस्ते विक्रीणीते सदोषं वा पण्यं प्रच्छादितदोषं विक्रीणीते तदा तत्पण्यमूल्याद्विगुणो दमो वेदितव्यः । नारदेनाप्यत्र विशेषो दर्शितः । अन्यहस्ते च विक्रीय योऽन्यस्मै तत्प्रच्छति । द्रव्यं तद्विगुणो दाप्यो विनयस्तापदेव तु ॥ निर्दोषं दर्शयित्वा तु सदोषं यः प्रयच्छति । स मूल्याद्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव त्विति ॥ सर्वश्रायं विधिर्दत्तमूल्ये पण्ये द्रष्टव्यः । अदत्तमूल्ये पुनः पण्ये बाष्पाग्रहणक्रेतृविक्रेत्रो नियमकारिणः समयाद्वते प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा न कश्चिदोपः । यथाह नारदः । दत्तमूल्यस्य पण्यस्य विधिरेव प्रकीर्तितः । अदत्तेऽन्यत्र समयान्न विक्रेतुरविक्रय इति ॥ २९७ ॥

विप्रदानुशयोऽभिहितः क्रीतानुशयस्वरूपं तु प्राक् प्रस्थितं अधुना तदुभयमाधारणं धर्मेमाह

क्षयं वृद्धिं च वणिजा पण्यानामविजानता ।

क्रीत्वा नानुशयः कार्यः कुर्वन् पद्मागदण्डभाक् ॥ २९८ ॥

परीक्षितक्रीतपण्यानां क्रयोत्तरकालं क्रयकालपरिमाणतोऽर्पकृतां वृद्धिमपश्यता क्रेत्रा अनुशयो न कार्यः । विक्रेत्रा न महार्धनिबन्धनं पण्यशयमपश्यता नानुशयितव्यम् । वृद्धि-क्षयपरिज्ञाने पुनः क्रेतृविक्रेत्रोरनुशयो भवतीति व्यतिरेकादुक्तं भवति । अनुशयकालावधिस्तु नारदेनोक्तः । क्रीत्वा मूल्येन यत्पण्यं दृष्टक्रीतं मन्यते कर्तव्यं । विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्तस्मिन्नेवाह्वयविशतम् ॥ द्वितीयदि ददत्तेक्रेता मूल्याग्रांशं समापहेत् । द्विगुणं तु तृतीयेऽदि परतः क्रेतुरेव तदिति ॥ अपरीक्षितक्रयविक्रये पुनः पण्यवैगुण्यनिषन्धनानुशयावधिर्दर्शयमस-सारेत्यादिना दर्शित एव । तदनया बान्धोयुक्तया वृद्धिक्षयपरिज्ञानस्यानुशयकारणत्वमशङ्क्य-ते । तथा पण्यपरीक्षाविधिपत्रात्पण्यदोषाणामनुशयकारणत्वं भवति । पण्यदोषमवृद्धिक्षयकार-णविशेषाभादेऽनुशयकालावधौ न विद्यमाने तदा पण्यपदार्थं दण्डनीयः । अनु-

शयकारणसद्भावेऽप्यनुशयकालातिक्रमेणानुशयं कुर्वतोऽप्ययमेव दण्डः । उपभोगेनाविन-
श्वरेषु स्थिरार्थेष्वनुशयकालातिक्रमेणानुशयं कुर्वतो मनुक्तो दण्डो द्रष्टव्यः । (अ० ८।
श्लो. २२३) । परेण तु दशाहस्य न दद्यान्नापि दापयेत् । आददानोददश्चैव राज्ञा दण्ड्यः
शतानि पडिति ॥ २९८ ॥ इति विक्रीयासंप्रदानं नाम प्रकरणम्

अथ संभूयसमुत्थानप्रकरणम् २२

संभूयसमुत्थानं नाम विवादपरमिदानीमभिधीयते

समवायेन वणिजां लाभार्थं कर्म कुर्वताम् ।

लाभालाभौ यथाद्रव्यं यथा वा संविदा कृतौ ॥ २५९ ॥

सर्वे वयमिदं कर्म मिलिताः कुर्म इत्येवंरूपा संप्रतिपत्तिः समवायः तेन ये वणिक्कृटनर्तकप्रभू-
तयो लामलिप्सवः प्रातिस्विकं कर्म कुर्वते तेषां लाभालाभापुपचयापचयौ यथाद्रव्यं येन याव-
द्धनं पण्यग्रहणार्थं दत्तं तदनुसारेणावसेयौ । यद्वा । प्रवानगुणभावपर्यालोचनयास्य भागद्वय-
मस्यैको भाग इत्येवंरूपया संविदा समयेन यथा संप्रतिपन्नौ तथा वेदितव्यौ ॥ २९९ ॥

प्रतिपिद्धमनादिष्टं प्रमादाद्यच्च नाशितम् ।

स तदद्यादिप्लवाच्च रक्षितादशमंशभाक् ॥ २६० ॥

किंच । तेषां संभूय प्रचरतां मध्ये पण्यमिदमित्थं न व्यवहर्तव्यमिति प्रतिपिद्धमाचरता
यन्नाशितमनादिष्टमनुज्ञातं वा कुर्वाणेन तथा प्रमादात्प्रज्ञाहीनतया वा येन यन्नाशितं
स तत्पण्यं वणिग्भ्यो दद्यात् । यः पुनस्तेषां मध्ये चौररानादिजनिताद्व्यसनात्पण्यं पालयति
स तस्माद्रक्षितात्पण्यादशमंशं लभते ॥ २६० ॥

अर्धप्रक्षेपणादिंशं भागं शुल्कं नृपो हरेत् ।

व्यासिद्धं राजयोग्यं च विक्रीतं राजगामि तत् ॥ २६१ ॥

इयतः पण्यस्येयन्मूल्यमित्यर्थस्तस्य प्रक्षेपणात् राजनो निरूपणाद्धेतोरसौ मूल्याद्विशति-
सममंशं शुल्कार्थं गृह्णीयात् । यत्पुनर्व्यासिद्धमन्यत्र न विक्रेयमिति राज्ञा प्रतिपिद्धं यद्वा-
जयोग्यं मणिमाणिक्याद्यप्रतिपिद्धमपि तद्वाज्ञेऽनिवेद्य लामलोभेन विक्रीतं चेद्रामगामि मू-
ल्यदाननिरपेक्षं तत्सर्वं पण्यं राजापहरेदित्यर्थः ॥ २६१ ॥

मिथ्यावदन्परीमाणं शुल्कस्थानादपासरन् ।

दाप्यस्त्वष्टृगुणं यश्च सव्याजक्रयविक्रयी ॥ २६२ ॥

यः पुनर्वणिक् शुल्कवचनार्थं पण्यपरिमाणं निदुने शुल्कग्रहणस्थानाद्व्यपसरति यश्चा-

स्वेदमस्येदं वेत्येवं विवादास्पदीभूतं पण्यं क्रीणाति विक्रीणीते वा ते सर्वे पण्यादष्टगुणं दण्डनीयाः ॥ २६२ ॥

तरिकः स्थलजं शुल्कं गृह्णन् दाप्यः पणान्दश ।

ब्राह्मणप्रातिवेश्यानामेतदेवानिमन्त्रणे ॥ २६३ ॥

अपि च शुल्कं हि द्विविधं स्थलजं जलजं च । तत्र स्थलजमर्धमसेपणाद्विशं मार्गं शुल्कं नृपो हरेदित्यत्रोक्तम् । जलजं तु मानवेऽभिहितम् । (अ. ८ ख्ये. ४०४।५।७) पणं यानं तरे दाप्यः पुरुषोऽर्धपणं तरे । पादं पशुश्च योषिच्च पादार्धं रिक्तकः पुमान् ॥ भाण्ड-
पूर्णानि यानानि तार्यं दाप्यानि सारतः । रिक्तमाण्डानि यत्किंचित्पुमांसश्चापरिच्छदाः ॥ गर्भिणी तु द्विमासादिस्तथा भ्रज्जितो मुनिः । ब्राह्मणा लिङ्गिनश्चैव न दाप्यास्तारिकं नरा इति ॥ शुल्कद्वयेऽप्ययमपरो विशेषः । न भिन्नकार्पाणमस्ति शुल्कं न शिल्पवृत्तौ न शिशौ न दूते । न भैक्षलब्धे न हतावशेषे न श्रोत्रिये भ्रज्जिते न यज्ञे इति ॥ तीर्थतेऽने-
नेति तरिः नावादिः तज्जन्यशुल्केऽधिकृतस्तारिकः स पदा स्थलेऽर्धं शुल्कं गृह्णाति तदा दशपणान् दण्डनीयः । वेशो वेशमप्रतिवेश इति स्ववेशमाभिमुखं स्ववेशमपार्श्वस्थं चोच्यते तत्र भवाः प्रातिवेश्याः ब्राह्मणाश्च ते प्रातिवेश्याश्च ब्राह्मणप्रातिवेश्याः तेषां श्रुतवृत्तसंपूर्णानां श्राद्धादिषु विभवे सत्यनिमन्त्रणे एतदेव दशपणात्मकं दण्डनं वेदितव्यम् ॥ २६३ ॥

देशान्तरगते प्रेते द्रव्यं दायादवान्धवाः ।

ज्ञातयो वा हरेयुस्तदागतास्तैर्विना नृपः ॥ २६४ ॥

यदा संभूयकारिणां मध्ये यः कश्चिद्देशान्तरगतो भूतस्तदा तदीयमंशं दायादाः पुत्राद्य-
पत्यवर्गो बन्धवो मातृपत्न्या मातुलाद्याः ज्ञातयोऽपत्यवर्गव्यतिरिक्ताः सपि-
देशान्तरगतवणि-
प्रिया प्रत्याह ।
ण्डा वा आगताः संभूय व्यवहारिणो ये देशान्तरादागतास्ते वा गृहीयुः ।
तैर्विना दायादाद्यभावे राजा गृहीयात् । वाशब्देन च दायादादीनां वैकल्पि-
कमधिकारं दर्शयति । पौर्वापर्यनियमस्तु पत्नी कुहितर इत्यादिप्रतिपादित एवात्रापि वेदितव्यः ।
शिष्यसहचरिवाह्मणनिषेधो वणिक्प्राप्तिश्च वचनप्रयोजनम् । वणिजामपि मध्ये यः पिण्डदा-
नर्णवानादिसमर्थः स गृहीयात् । सामर्थ्याविशेषे सर्वे वणिजः संसृष्टिनो विमज्ज्य गृहीयुः ते-
षामप्यभावे दशवर्षं दायादाद्याममनं प्रतीक्ष्यानागतेषु स्वयमेव राजा गृहीयात् । तदिदं नारदेन
स्पष्टीकृतम् । एकस्य चेतस्यान्मरणं दायादोऽस्य तदामुयात् । अन्यो वा सति दायादे शक्ताश्चेत्स-
र्वे एव ते ॥ तदभावे ॥ गुप्तं तत्कारयेदशवत्सरात् । अस्वामिकमदायादं दशवर्षस्थितं ततः ॥
राजा तदात्मसात्कुर्ष्यदेवं धर्मो नहीयत इति ॥ २६४ ॥

जित्वां त्यजेयुर्निर्लाभमशक्तोऽन्येन कारयेत् ।

किं । जिहो यत्रकः तं निर्गलाममाच्छिद्य त्यजेयुर्निहिः कुर्युः । यश्च संभूयकारिणां

मध्ये भाण्डप्रत्यवेक्षणादिकं कर्तुमसमर्थोऽसावन्येन स्वं कर्म भाण्डभारवाहनं तदायव्ययपरी-
क्षणादिकं कारयेत् ॥

प्रागुपदिष्टं वणिग्धर्ममृत्विगादिष्वतिदिशति

अनेन विधिराख्यात ऋत्विक्कर्मकर्मिणाम् ॥ २६५ ॥

अनेन लाभालाभौ यथाद्रव्यमित्यादिवणिग्धर्मकयनेन ऋत्विजां होत्रादीनां कृषीवला-
नां नटनर्तकतसादीनां च शिल्पकर्मोपजीविनां विधिर्वर्तनप्रकार आख्यातः ।

ऋत्विजां धन- तत्र च ऋत्विजां धनविभागे विशेषो मनुना दर्शितः । (अ. ८ श्लो. २१०)
विभागे विशेष- सर्वेषामर्धिनो मुख्यास्तदर्थेनार्धिनोऽपरे । तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशाश्च
कारः । पादिन इति ॥ अस्यायमर्थः । ज्योतिष्टोमेन तं शतेन दीक्षयन्तीति वचनेन

गवां शतमृत्विगानतिरूपे दक्षिणाकार्ये विनियुक्तम् । ऋत्विजश्च होत्रादयः षोडश तत्र
कस्य कियानंश इत्यपेक्षायामिदमुच्यते सर्वेषां होत्रादीनां षोडशऋत्विजां मध्ये ये मुख्याश्चत्वा-
रो होत्रध्वर्युब्रह्महोताः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥
पार्थेनार्धभाजः । अपरे ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

न चतुर्विंशतिरूपेणार्धभाजः । ये पुनस्तृतीयिनः अच्छावाकूनेष्ट्राग्नीध्रप्रतिहर्तारस्ते तृतीयिनो
मुख्यांशस्य षोडशगोरूपतृतीयांशेन तृतीयांशभाजः । ये तु पादिनः ब्राह्मस्तदुन्नेतृपोतुमुब्रह्म-
ण्यास्ते मुख्यभागस्य चतुर्थांशो द्वादशगोरूपस्तद्भाजः ॥ ननु कथमयमंशनियमो
घटते । न तावदत्र समयो नापि द्रव्यसमवायो नापि वचनं यद्वशाद्भागनियमः स्यादतः समं
स्यादश्रुतत्वादिति न्यायेन सर्वेषां समांशभाक्त्वं कर्मानुरूपेण वांशभाक्त्वमिति युक्तम् ॥ अ-
त्रोच्यते । ज्योतिष्टोमप्रकृतिके द्वादशाहेऽर्धिनस्तृतीयिनः पादिन इति सिद्धवदनुवादो न घटते ।
यदि तत्प्रकृतिभूते ज्योतिष्टोमे अर्धतृतीयचतुर्थांशभाक्त्वं मैत्रावरुणादीनां न स्यादतो वैदि-
कधर्ममृत्तित्तमाख्याब्रह्मत् प्रागुक्तोऽंशनियमोऽवकल्प्यत इति निरवद्यम् ॥ २६५ ॥

इति संभूयसमुत्थानप्रकरणम् ।

अथ स्तेयप्रकरणम् २३

इदानीं स्तेयं प्रस्तूयते । तद्वक्षणं च मनुनाभिहितम् । (अ. ८ श्लो. ३१२) स्यात्साह-

॥ त्वन्वयवत्प्रसभं कर्म यत्कृतम् । निरन्वयं भवेत्स्तेयं कृत्वापद्रुयते च यदिनि ।

स्तेयलक्षणम् । अन्यवत् । द्रव्यरक्षितानाध्यक्षादिसमक्षम् । प्रसभं बलावष्टम्भेन यत्परध-

नहरणादिकं क्रियते तत्साहसम् । स्तेयं तु तद्विन्क्षणं निरन्वयं द्रव्यस्वाम्याद्यसमक्षं वञ्चयि-

त्वा यत्परधनहरणं तदुच्यते । यच्च सान्वयमपि कृत्वा न मयेदं कृतमिति भयाग्निद्वेते तदपि

स्तेयम् ॥ नारदेनाप्युक्तम् । उपायैर्विविधैरेषां छलयित्वापरकृषणम् । सुप्तमत्तप्रमत्तोभ्यः स्तेय-

माहुर्मनीषिण इति ॥

तत्र तस्करग्रहणपूर्वकत्वादण्डनस्य ग्रहणस्य ज्ञानपूर्वकत्वात् ज्ञानोपायं तादृशहं

ग्राहकैर्गृह्यते चौरौ लोप्सेणाथ पदेन वा ।

पूर्वकर्मापराधी च तथा चाशुद्धवासकः ॥ २६६ ॥

यश्चौरौऽयमिति जनैर्विख्याप्यते असौ ग्राहकै रानपुरुषैः स्थानपालप्रभृतिभिर्गृहीतव्याः । लोप्सेणापहतभाजनादिना वा चौर्यचिह्नेन नाशदिवसादारम्य चौर्यपदानुसारेण वा ग्राह्यः । यश्च पूर्वकर्मापराधी प्राक् प्रख्यातचौर्यः अशुद्धोऽप्रज्ञातो वासः स्थानं यस्यासी अशुद्धवा-
सकः सोऽपि ग्राह्यः ॥ २६६ ॥

अन्येऽपि शङ्कया ग्राह्या जातिनामादिनिह्वैः ।

द्यूतस्त्रीपानसक्ताश्च शुष्कभिन्नमुखस्वराः ॥ २६७ ॥

परद्रव्यगृहाणां च पृच्छका गूढवारिणः ।

निराया व्ययवन्तश्च विनष्टद्रव्यविक्रयाः ॥ २६८ ॥

किंच । न केवलं पूर्वोक्ता ग्राह्याः किन्त्येऽपि वक्ष्यमाणैर्लिङ्गैः शङ्कया ग्राह्याः । जाति-
निह्वेन नाहं शूद्र इत्येवंरूपेण । नामनिह्वेन नाहं लपित्य इत्येवंरूपेण । आदिग्रहणतत्त्वदे-
शाग्रामकुलाद्यपलायेन च ललिता ग्राह्याः । द्यूतपण्याङ्गनामद्यपानादिव्यसनेष्वतिप्रसक्तास्तथा
कुतस्त्योऽसि त्वमिति चौरग्राहिभिः दृष्टो यदि शुष्कमुखो भिन्नस्वरो वा भवति तर्ह्येतावपि
ग्राह्यः । बहुवचनात् स्विन्नललाटादीनां ग्रहणम् । तथा ये निष्कारणं कियदस्य धनं किं
यास्य गृहमिति पृच्छन्ति वेपान्तरधारणेनात्मानं गूहयित्वा ये चरन्ति ये चायामावेऽपि
यद्व्ययकारिणः ये च विनष्टद्रव्याणां जीर्णयस्त्रभिन्नभाजनादीनामविज्ञातस्वामिकानां विक्रय-
कास्ते सर्वे चौरसंभावनया ग्राह्याः । एवं नानाविधचौर्यलिङ्गान्पुरुषान् गृहीत्वा एते चौराः
किं वा सावध इति सम्यक्परीक्षेत न पुनर्लिङ्गदर्शनमात्रेण चौरनिर्णयं कुर्यात् । अचौरस्या-
पि लोप्त्रादिलिङ्गसंन्यसंभवात् । यथाह नारदः । अन्यहस्तात्परिभ्रष्टमकामादुत्थितं भुवि ।
चौरेण वा परिक्षितं लोप्सं यज्ञात्परीक्षयेत् । तथा । असत्याः सत्यसंकाशाः सत्याश्चासत्य-
सन्निभाः । दृश्यन्ते विविधा भावास्तस्मादुक्तं परीक्षणमिति ॥ २६७ ॥ २६८ ॥

एवं चौर्यद्रव्या गृहीतेनात्मा संज्ञोपनीय इत्याह

गृहीतः शङ्कया चौर्ये नात्मानं चेदिशोधयेत् ।

दापयित्वा गतं द्रव्यं चौरदण्डेन दण्डयेत् ॥ २६९ ॥

गदि चौर्यशङ्कया गृहीतस्तन्निस्तरणार्थमात्मानं न शोधयति तर्हि वक्ष्यमाणवनदापनव-
नादिदण्डमाप्नयेत् । अतो मानुषेण तदभावे दिव्येन वा शोधनीयः ॥ ननु नाहं चौर इति

मिथ्योत्तरे कथं प्रमाणं संभवति । तस्याभावरूपत्वात् । उच्यते । दिव्यस्य तावद्भावाभाव-
गोचरत्वं रुच्याऽवान्यतरः कुर्यादित्यत्र प्रतिपादितम् । मानुषं पुनर्यद्यपि साक्षाच्छुद्धमिथ्यो-
त्तरे न संभवति तथापि कारणेन संसृष्टभावरूपमिथ्याकारणसाधनमुखेनाभावमपि गोचरय-
त्येव । यथा नाशापहारकाले अहं देशान्तरस्थ इत्यभियुक्तैर्भाविते चौर्याभावस्याप्यर्थात्तिष्ठेः
शुद्धिर्भवत्येव ॥ २६९ ॥

चौरं प्रदाप्यापहतं घातयेद्विविधैर्वैधैः ।

यस्तु प्रागुक्तपरीक्षया तन्निरपेक्षं वा निश्चितचौर्यस्तं स्वामिने अपहृतं धनं स्वरूपेण मू-
ल्यकल्पनया वा दापयित्वा निविविधैर्घातैर्घातयेत् । एतच्चोत्तमसाहसदण्डप्राप्तियोग्योत्तमद्रव्य-
विषयम् । न पुनः पुष्पवस्त्रादिसुद्रमध्यमद्रव्यापहारविषयम् । साहसेषु च
चौरदण्डमाह । एवोक्तस्त्रिषु दण्डो मनीषिभिः । स एव दण्डः स्तेयेऽपि द्रव्येषु त्रिष्वनुक-
मादिति नारदवचनेन वधरूपस्योत्तमसाहसस्योत्तमद्रव्यविषये व्यवस्थापितत्वात् ॥ यत्पुनर्बु-
द्धमनुवचनम् । अन्यायोपात्तवित्तत्वाद्धनमेपां मलात्मकम् । अतस्तान् घातयेद्भ्राजा नार्थदण्डे-
न दण्डयेदिति तदपि महापराधविषयम् ॥

सचिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्रादिप्रवासयेत् ॥ २७० ॥

ब्राह्मणं पुनश्चौरं महत्यपराधेऽपि न घातयेदपि तु ललाटेऽङ्कयित्वा स्वदेशाग्निष्कासयेत् ।
अङ्कनं च श्वपदाकारं कार्यम् । तथाच मनुः । (अ. ९ खो. २३७) गुरुतल्पे भगः कार्यः
सुरापाने सुराध्वजः । स्तेये च श्वपदं कार्यं ब्रह्महण्यशिराः पुमानिति । ए-
तच्च दण्डोत्तरकालं प्रायश्चित्तमचिकीर्षतो द्रष्टव्यम् ॥ यथाह मनुः । (अ. ९
श्र. २४०) प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणाः सर्वे वर्णा यपोदितम् । नाङ्कया राज्ञा
ललाटे ॥ दाप्यास्तूत्तमसाहसमिति ॥ २७० ॥

घातितेऽपहृते दोषो ग्रामभर्तुरनिर्गते ।

विवीतभर्तुस्तु पथि चौरोद्धर्तुर्वीतके ॥ २७१ ॥

यदि ग्राममध्ये मनुष्यादिप्राणिवधो धनापहरणं वा जायते तदा ग्रामपतेरेव चौरापेक्षा
दोषस्तत्परिहारार्थं स एव चौरं गृहीत्वा राज्ञेऽर्पयेत् । तदशक्ती द्वनं धनं
धनिने दद्यात् । यदि चौरपदं स्वग्रामाग्निर्गतं न दर्शयति । दर्शिते पुनस्त-
त्पदं यत्र प्रविशति तद्विषयाधिपतिरेव चौरं धनं चार्पयेत् । तथा च नारदः ।
गोचर यस्य लुप्येत तेन चौरः प्रयत्नतः । ग्राहो दाप्योऽपवा दोषं पदं यदि
न निर्गतम् । निर्गते पुनरेतस्मान्न चेदन्यत्र पातितम् । सामन्तान्मार्गपालांश्च दिक्पालांश्चैव
दापयेदिति । विवृते त्वपहारे विवृतेस्वामिने एव दोषः । यदा त्वध्वन्येव तद्घृतं भवत्यधी-
तके वा विवृतादन्यत्र क्षेत्रे तदा चौरोद्धर्तुर्मार्गपालस्य दिक्पालस्य वा दोषः ॥ २७१ ॥

स्वसीम्नि दद्याद्ग्रामस्तु पदं वा यत्र गच्छति ।

पञ्चग्रामी वहिः क्रोशादशग्राम्यथवा पुनः ॥ २७२ ॥

किंच । यदा पुनर्ग्रामाद्वहिः सीमापर्यन्ते क्षेत्रे मोषादिकं भवति तदा तद्ग्रामवासिन एव दद्यात् । यदि सीम्नो वहिश्चौरपदं न निर्गतम् । निर्गते पुनर्यत्र ग्रामादिके चौरपदं प्रविशति स एव चौरार्षणादिकं कुर्यात् । यदा त्वनेकग्राममध्ये क्रोशमात्राद्वहिः प्रदेशे घातितो मुषितो वा चौरपदं च जनसंमर्दादिना भ्रमं तदा पञ्चानां ग्रामाणां समाहारः पञ्चग्रामी दशग्रामसमाहारो दशग्रामी वा दद्यात् । विकल्पवचनं तु यथा तत्प्रत्यासत्त्यपहतघनप्रत्यर्पणादिकं कुर्यादित्येवमर्थम् । यदा त्वन्यतोऽपहृतं द्रव्यं दापयितुं न शक्नोति तदा स्वकोशादेव राजा दद्यात् । चौरहतमवजित्य यथास्थानं गमयेत्स्वकोशाद्वा दद्यादिति गौतमस्मरणात् ॥ मुषिता-मुषितसन्देशे मानुषेण दिव्येन वा निर्णयः कार्यः । यदि तस्मिन् दाप्यमाने भवेन्मोषे तु संशयः । मुषितः क्षपथं दाप्यो वन्मुभिर्वापि साधयेदिति बृद्धमनुस्मरणात् ॥ २७१ ॥

वन्दिग्राहांस्तथा वाजिकुञ्जराणां च हारिणः ।

प्रसह्य घातिनश्चैव शूलानारोपयेन्नरान् ॥ २७३ ॥

वन्दिग्राहादीन् मलावष्टम्भेन घातकांश्च नरान् शूलानारोपयेत् । अयं च वधप्रकारवि-
अपराधविशेषः शोषोपदेशः । (अ. ९ श्लो. ३८०) कोष्ठागारायुषागारदेवतागारभेदकाद् ।
दण्डविशेषमाह । हस्त्यश्वरथहर्तृश्च हन्यादेवाविचारयन्निति मनुस्मरणात् ॥ २७३ ॥

उत्क्षेपकग्रन्थिभेदौ करसन्दंशहीनकौ ।

कार्यौ द्वितीयापराधे करपादैकहीनकौ ॥ २७४ ॥

किंच । वस्त्राद्युत्तिपत्यपहरतीत्युत्क्षेपकः । वस्त्रादिबद्धं स्वर्णादिकं वित्तस्योत्कृत्य वा योऽपहरत्यसौ ग्रन्थिभेदकः तौ यथाक्रमं करेण सन्दंशसदृशेन तर्जन्याहुष्ठेन च हीनौ कार्यौ । द्वितीयापराधे पुनः करश्च पादश्च करपादं तच्च तदेकं च करपादैकं तद्वीनं ययोस्तौ करपादैकहीनकौ कार्यौ । उत्क्षेपकग्रन्थिभेदकयोरेकमेकं करं पादं च छिन्द्यादित्यर्थः । एतदप्युत्तमसाहसमासियोग्यद्रव्यविषयम् । तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहस इति नारदवचनात् ॥ तृतीयापराधे तु वध एव । तथा च मनुः । (अ. ९ श्लो. २७७) अहलीर्ग्रन्थिभेदस्य छेदेत्यत्र प्रथमे अहे । द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हतीति । जातिद्रव्यपरिमाणतो मूल्याद्यनुसारतो दण्डः कल्पनीय इति ॥ २७४ ॥

जातिद्रव्यपरिमाणपरिग्रहविधिविषयः अतिमुपदेशकालादीनां दण्डगुणलघुभावकारणा-

सामान्यताप्रतिद्वयं वक्तुमशक्तेः सामान्येन दण्डकल्पनोपायमाह

क्षुद्रमध्यमहाद्रव्यहरणे सारतो दमः ।

देशकालवयःशक्ति सञ्चिन्त्यं दण्डकर्मणि ॥ २७५ ॥

क्षुद्राणां मध्यमानामुत्तमानां च द्रव्याणां हरणे सारतो मूल्याद्यनुसारतो दण्डः कल्पनीयः । क्षुद्रादिद्रव्यस्वरूपं च नारदेनोक्तम् । मृद्गाण्डासनखट्वास्थिदारुचर्मटुणादि यत् । शमीधान्यं कृतान्नं च क्षुद्रं द्रव्यमुदाहृतम् ॥ वासः कौशेयवर्ज्यं च गोवर्ज्यं पशवस्तथा । हिरण्यवर्ज्यं लोहं च मध्यं व्रीहियवा अपि ॥ हिरण्यरत्नकौशेयं स्त्रीपुद्गोगनवाजिनः । देव-
घ्राहणराज्ञां च द्रव्यं विज्ञेयमुत्तमम् । त्रिप्रकारेष्वपि द्रव्येष्वौत्सर्गिकः प्रथममध्यमोत्तमसा-
हसरूपो दण्डनियमस्तेनैव दर्शितः । साहसेषु य एवोक्तस्त्रिषु दण्डो मनीषिभिः । स एव दण्डः स्तेयेऽपि द्रव्येषु त्रिष्वनुक्रममादिति ॥ मृन्मयेषु मणिकमलिकादिषु गोवाजिव्यतिरिक्ते-
षु च महिषमेपादिपशुषु घ्राहणसंवेन्धिषु च कनकचान्यादिषु तरतमभावोऽस्तीति उच्चावच-
दण्डविशेषाकाङ्क्षायां मूल्याद्यनुसारेण दण्डः कल्पनीयः । तत्र च दण्डकर्मणि दण्डकल्पना-
यां तद्धेतुभूतं देशकालवयःशक्तीतिसम्यक् चिन्तनीयम् । एतच्च जातिद्रव्यपरिणामपरिग्रहा-
दीनामुपलक्षणम् । तथाहि । अष्टपाद्यं स्तेयकिल्बिषं शूद्रस्य द्विगुणोत्तराणीतरेषां प्रतिवर्णं विदुषोऽतिक्रमे दण्डभूयस्त्वमिति । अयमर्थः । किल्बिषशब्देनात्र दण्डो लक्ष्यते । यस्मिन्न-
पहारे यो दण्ड उक्तः स विद्वच्छूद्रकर्तृकेऽपहारे अष्टगुणआपादनीयः । इतरेषां पुनर्विद्वत्त-
त्र ब्राह्मणादीनां विदुषां द्विगुणोत्तराणि किल्बिषाणि षोडशद्वित्रिशन्नतुं पट्टिगुणा दण्डा आपा-
दनीयाः । यस्माद्विद्वच्छूद्रकर्तृकेऽपहारे दण्डभूयस्त्वम् । मनुनाप्ययमेवार्थो दर्शितः ।
(अ. ८ श्लो. ३३७।३३८) । अष्टपाद्यं तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषम् । षोडशैव तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत्त्रयस्य तु ॥ ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णं वापि शतं भवेत् । द्विगुणा
या चतुःषष्टिस्तद्वैश्यगुणवेदेन इति ॥ तथा परिणामकृतमपि दण्डगुरुत्वं दृश्यते । यथाह
मनुः । (अ. ८ श्लो. ३२०) धान्यं दशम्यः कुम्भेभ्यो हरतोभ्यधिकं वधः । शेषेष्वेका-
दशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनमिति ॥ विंशतिद्वेणकः कुम्भः । हर्तुर्द्वियमाणस्त्वामिगुणापेक्ष-
या सुभिक्षद्विभिक्षकालापेक्षया ताडनाहच्छेदनवधरूपा दण्डा योज्याः ॥ तथा संख्यावि-
शेषादपि दण्डविशेषो रत्नादिषु । (अ. ८ श्लो. ३२१।३२२) सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां
च वाससाम् । रत्नानां चैव सर्वेषां शतादभ्यधिके वधः ॥ पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदन-
मिष्यते । शेषेष्वेकादशगुणं मूल्यादण्डं प्रकल्पयेदिति ॥ तथा द्रव्यविशेषादपि । (अ. ८
श्लो. ३२३) पुरुषाणां कुलीनानां नारीणां वा विशेषतः । रत्नानां चैव सर्वेषां हरणे व-
धमर्हति । अकुलीनानां तु दण्डान्तरम् । पुरुषं हरतो दण्ड उक्त उत्तमसाहसः । रुयपराधे
॥ सर्वस्वं कन्यां तु हरतो वध इति ॥ क्षुद्रद्रव्याणां तु मापतो न्यूनमूल्यानां मूल्यात्पञ्चगु-
णो दमः । काष्ठभाण्डटुणादीनां मृन्मयानां तथैव च ॥ वेणुवैणवमाण्डानां तथा स्राव्यस्थि-
चर्मणाम् ॥ शाकानामार्द्रमूलानां हरणे फलमूलयोः । गोरसेक्षुविकाराणां तथा लवण-
तैलयोः । पक्वान्नानां कृतान्नानां मत्स्यानामामिषस्य च । सर्वेषां मूल्यभूतानां मूल्यात्प-
ञ्चगुणो दम इति नारदस्मरणात् ॥ यः पुनः प्रथमसाहसः क्षुद्रद्रव्येषु शतावरः पञ्चाशत्प-

र्यन्तोऽसौ मापमूल्ये तदधिकमूल्ये वा यथायोग्यं व्यवस्थापनीयः ॥ यत् पुनर्मानवं सुद्रद्र-
व्यगोचरवचनं तन्मूल्याद्विगुणो दम इति तद्रूपप्रयोजनशरावादिविषयम् । तथापराधगुरु-
त्वादपि दण्डगुरुत्वम् । संधिं छित्वा तु ये चौर्यं रात्रौ कुर्वन्ति तत्कराः । तेषां छित्वा
चूपो हस्तौ तीक्ष्णशूले निवेशयेत् । इत्येवं सर्वेषामानन्त्यात्मतिद्वयं वक्तुमशक्तेर्नातिपरिमा-
णादिभिः कारणैर्दण्डगुरुलघुभावः कर्त्तव्यः । अधिकारीनां पुनरल्पापराधे न दण्डः ।
यथाह मनुः । (अ. ८ श्लो. ३४१) द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविंशं द्वे च मूलके । आद-
वानः परसेनात्र दण्डं दातुमर्हति । तथा । चणकग्रीहिगोधूमयवानां मुद्रमापयोः । अनिपि-
दैर्गृहीतव्यो मुष्टिरकः पथि स्थितैः ॥ तथैव सप्तमे भक्तं भक्तानि पडनश्चता । अश्वस्तनवि-
धानेन हर्तव्यं हीनकर्मण इति ॥ २७५ ॥

अचौरस्यापि चौरोपकारिणो दण्डमाह

भक्तावकाशाग्न्युदकमन्तोपकरणव्यान् ।

दत्त्वा चौरस्य वा हन्तुर्जानतो दम उत्तमः ॥ २७६ ॥

भक्तमशनम् । अवकाशो निवासस्थानम् । अग्निश्चौरस्य शीतापनोदाद्यर्थः । उदकं
तृपितस्य । मन्त्रश्चौर्यप्रकारोपदेशः । उपकरणं चौर्यसाधनम् । व्ययः अपहारार्थं देशान्तरं
गच्छतः पाथेयम् । एतानि चौरस्य हन्तुर्वा दुष्टत्वं जानन्नपि यः प्रयच्छति तत्सोत्तमसा-
हसो दण्डः । चौरोपेक्षिणामपि दोषः । शक्ताश्च य उपेक्षन्ते तेऽपि तद्वोपभाति इति
नारदस्मरणात् ॥ २७६ ॥

शस्त्रावपाते गर्भस्य पातने चोत्तमो दमः ।

उत्तमो बाधमो वापि पुरुषस्त्रीप्रमापणे ॥ २७७ ॥

किंच । परगात्रेषु शस्त्रस्यावपातने दासीब्राह्मणगर्भव्यतिरेकेण गर्भस्य पातने चोत्तमो
दमः दण्डः । दासीगर्भनिपातने तु दासीगर्भविनाशकृदित्यादिना शतदण्डोभिहितः । ब्राह्म-
णगर्भे तु हत्वा गर्भमविज्ञातमित्यत्र ब्रह्महत्यातिदेशं वक्ष्यति । पुरुषस्य स्त्रियाश्च प्रमापणे
शीलवृत्ताद्यपेक्षयोत्तमो बाधमो वा दण्डो व्यवस्थितो वेदितव्यः ॥ २७७ ॥

विप्रदुष्टां स्त्रियं चैव पुरुषस्त्रीमगर्भिणीम् ।

सेतुभेदकरीं चाप्सु शिलां बध्वा प्रवेशयेत् ॥ २७८ ॥

अपि च । विशेषेण प्रदुष्टा विप्रदुष्टा भ्रूणाग्री स्वगर्भपातिनी च वा च पुरुषस्य हन्त्री
सेतूनां भेद्री च एता गर्भरहिताः स्त्रीर्गले शिलां बध्वा अप्सु प्रवेशयेत् यथा न डबन्ति ॥

विपात्रिदां पतिशरुनिजापत्यप्रमापणीम् ।

विकर्णकरनासौर्ध्वं कृत्वा गोभिः प्रमापयेत् ॥ २७९ ॥

किंच । अर्गभिणीमित्यनुवर्तते । या च परवधार्थमन्नपानादिषु विषं ददाति क्षिपति । या च दाहार्थं ग्रामादिष्वग्निं ददाति । तथा या च निजपतिगुर्वपत्यानि मारयति तां छिन्नकर्ण-करनासौर्ध्वं कृत्वा अदान्तैर्दुष्टबलीवदैः प्रवाह्य मारयेत् । स्तेयप्रकरणे यदेतत्साहसिकस्य दण्डविधानं तत्प्रासङ्गिकमिति मन्तव्यम् ॥ २७९ ॥

अविज्ञातकर्तृकै हनेन हन्तृज्ञानोपायमाह

अविज्ञातहतस्याशु कलहं सुतवान्धवाः ।

प्रष्टव्या योपितश्चास्य परपुंसि रताः पृथक् ॥ २८० ॥

अविज्ञातपुरुषेण घातितस्य संबन्धिनः सुताः मत्यासन्नाश्च बान्धवाः केनास्य कलहो जात इति कलहमाशु प्रष्टव्याः । तथा मृतस्य संबन्धिन्यो योपितो याश्च परपुंसि रता व्यभिचारिण्यस्ता अपि प्रष्टव्याः ॥ २८० ॥

स्त्रीद्रव्यवृत्तिकामो वा केन वायं गतः सह ।

मृत्युदेशसमासन्नं पृच्छेद्वापि जनं शनैः ॥ २८१ ॥

किमयं स्त्रीकामो द्रव्यकामो वृत्तिकामो वा तथा कस्यां किसंबन्धिन्यां वा स्त्रियामस्य रतिरासीत् । कस्मिन् वा द्रव्ये प्रीतिः । कुतो वा वृत्तिकामः । केन वा सह देशान्तरं गत इति नानाप्रकारं व्यभिचारिण्यो योपितः वृथक्पृथक् विश्वास्य प्रष्टव्याः । तथा मरणदेशनिकटवर्तिनो गोपाटविक्राद्या ये जनास्तेऽपि विश्वासपूर्वकं प्रष्टव्याः । एवं नानाप्रकारैः प्रश्नैर्हन्तारं निश्चित्य तदुपितो दण्डो विधातव्यः ॥ २८१ ॥

क्षेत्रवेदमवनग्रामविवीतखलदाहकाः ।

राजपत्न्यभिगामी च दग्धव्यास्तु कटाग्निना ॥ २८२ ॥

किंच । क्षेत्रं पक्कफलसस्योपेतम् । वेदम गृहम् । वनमटवीं क्रीडावनं वा । ग्रामम् । विवीतमुत्कलक्षणम् । खलं वा ये दहन्ति यश्च राजपत्नीमभिगच्छति तान्सर्वान् कटैर्वीरणमयैर्वैष्टयित्वा दहेत् । क्षेत्रादेर्दाहकानां मारणदण्डप्रसंगादण्डविधानम् ॥ २८२ ॥

॥ इति स्तेयप्रकरणम् ॥

अथ स्त्रीसंग्रहणप्रकरणम् २४

स्त्रीसंग्रहणार्थं विवादपदं व्याख्यायते । प्रथमसाहसादिदण्डप्राप्त्यर्थं त्रेधा तत्स्वरूपं व्यासेन विवृतम् । त्रिविधं तत्समाख्यातं प्रथमं मध्यमोत्तमम् । अदेशकालमापाभिर्निर्जने च परस्त्रियाः ॥ कटाक्षावेक्षणं हास्यं प्रथमं साहसं स्मृतम् । प्रेषणं गन्धमाख्यातार्तां धूपभूषण-

वाससाम् । प्रलोभनं चात्रपानैर्घृक्ष्यमं साहसं स्मृतम् । सहासनं विविक्तेषु परस्परमुपाश्रयः ॥
 केशाकेशिग्रहं चैव सम्यक् संग्रहणं स्मृतम् ॥ स्त्रीपुंसयोर्मिथुनीभावः संग्रहम् ॥

संग्रहणज्ञानपूर्वकत्वात्तत्कर्तुं ऽविधानं तज्जनोपायं ताम्रदाह

पुमान्संग्रहणे ग्राह्यः केशाकेशि परस्त्रियाः ।

सद्यो वा कामजैश्चिह्नैः प्रतिपत्तौ द्वयोस्तथा ॥ २८३ ॥

संग्रहणे मवृत्तः पुमान् केशाकेश्यादिभिर्लिङ्गैर्ज्ञात्वा गृहीतव्यः । परस्परं केशग्रहणपूर्विका क्रीडा केशाकेशि । तत्र तेनेदमिति सरूप इति बहुग्रीही सति इच्छकर्मव्यतिहार इति सनासांत इच्छमत्ययः । अव्ययत्वाच्च छुत्तृतीया विभक्तिः ॥ ततश्चायमर्थः । परमार्थया सह केशाकेशिक्रीडनेनाभिनवैः कररुहदशनादिकृतव्रणैः रागकृतैर्लिङ्गैर्द्वयोः संग्रहणस्या वा ज्ञात्वा संग्रहणे मवृत्तो गृहीतव्यः । परस्त्रीग्रहणं नियुक्तावरुद्धादिव्युदासार्थम् ॥ २८३ ॥

नीवीस्तनप्रावरणसन्धिकेशावमर्शनम् ।

अदेशकालसंभाषं सहैकासनमेव च ॥ २८४ ॥

किंच । यः पुनः परदारपरिधानअग्निसदृशकुचप्रावरणमधनमूर्धरुहादिस्पर्शनं साभिलाष इवाचरति । तथा अदेशे निर्जने जनताकीर्णे वान्धकाराकुले संलयनं करोति । परमार्थया वा सहैकमञ्जुकावी रिरंसयेवावतिष्ठते सोऽपि संग्रहणे मवृत्तो ग्राह्यः । एतच्च शङ्क्यमानदोषपुरुषविषयनितरस्य तु न दोषः । यथाह मनुः । (अ. ८ श्लो. ३९९) यस्त्वनासारितः पूर्वमभिभाषेत करणात् । न दोषं प्राप्नुयात्किञ्चिद्वाहि तस्य व्यतिक्रम इति ॥ यः परस्त्रिया स्पष्टः क्षमते असावपि ग्राह्यः इति तेनैवोक्तम् । (अ. ८ श्लो. ३९८) स्त्रियं स्पष्टो वदेशे यः स्पष्टो वा मर्षयेत्तथा । परस्परस्यानुमते सर्व संग्रहणं स्मृतमिति । यश्च ममेयं विद्वद्वाऽसकृद्भ्रमितेति श्लाघया भुजगजनसमसं ख्यापयत्यसावपि ग्राह्य इति तेनैवोक्तम् । दर्पाद्वा यदि वा मोहाच्छ्लाघया वा स्वयं वदेत् । पूर्वं ममेयं भुकेति तच्च संग्रहणं स्मृतमिति ॥ २८४ ॥

प्रतिषिद्धयोः स्त्रीपुंसयोः पुनः संतापादिकरणे दण्डमाह

स्त्री निषेधे शतं दद्याद्विशतं तु दमं पुमान् ।

प्रतिषेधे तयोर्दण्डो यथा संग्रहणे तथा ॥ २८५ ॥

प्रतिषिद्धत इति प्रतिषेधः पतिपित्रादिभिर्येन सह संभाषणादिकं निषिद्धं तत्र भवतीमाना स्त्री शतपणं दण्डं दद्यात् । पुरुषः पुनरेवं निषिद्धे भवर्तमानो द्विशतं दद्यात् । द्वयोस्तु स्त्रीपुंसयोः प्रतिषिद्धे भवर्तमानयोः संग्रहणे संभोगे वर्णानुसारेण यो दण्डो नश्यते स एव विज्ञेयः । एतच्च चारणादिभार्याव्यतिरेकेण । (अ. ८ श्लो. ३९९) नैप चारणद्वारेण विधिर्नास्मोपजीविषु । सज्ययन्ति हि ते नारीं निगूढाश्चारयन्ति चेति मनुस्मरणात् ॥ २८५ ॥

सजाताबुत्तमो दण्ड आनुलोम्ये तु मध्यमः ।

प्रातिलोम्ये वधः पुंसो नार्याः कर्णादिकर्तनम् ॥ २८६ ॥

चतुर्णामपि वर्णानां बलात्कारेण सजातीयगुप्तपरदारभिगमने साक्षीतिपणसहस्रं दण्डनीयः । यदा त्वानुलोम्येन हीनवर्णो स्त्रियमगुप्तामभिगच्छति तदा मध्यमसाहसं दण्डनीयः ।

यदा पुनः सवर्णमगुप्तामानुलोम्येन गुप्तां वा व्रजति तदा मानवे विशेष उक्तः
 तदिदानीं संग्रहणे दण्डमाह । (अ. ८ श्लो. ३७८, ३८१) सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्तां विमां बलाद्ब्र-

जन् । शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादिच्छन्त्या सह संगतः ॥ सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन् । शूद्रायां क्षत्रियविशोः सहस्रं तु भवेद्दम इति ॥ एतच्च गुरुस्त्रिभार्याव्यतिरेकेण द्रष्टव्यम् । माता मातृप्वसा श्वश्रूमातुलनी पितृप्वसा । पितृव्यसत्तिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्तुपा ॥ दुहिताचार्यभार्या च संगोत्रा शरणागता । राज्ञी भ्रमजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ॥ आसामन्यतमां गच्छन् गुरुतल्पग उच्यते । शिश्वस्योत्कर्तनात्तत्र नान्यो दण्डो विधीयत इति नारदस्मरणात् ॥ प्रातिलोम्ये उत्कृष्टवर्णस्त्रीगमने क्षत्रियादौः

पुरुषस्य वधः । एतच्च गुप्ताविषयमन्यत्र तु घनदण्डः । (अ. ८ श्लो. ३७६ । ३७७) उभावपि हि तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह । विवृतौ शूद्रवदण्ड्यौ दम्ब्यौ वा कटाग्रिना ॥ ब्राह्मणौ यद्यगुप्तां तु सेवेतां वैश्यपार्थिवौ ॥ वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात्क्षत्रियं तु सहस्त्रिमिति मनुस्मरणात् । शूद्रस्य पुनरगुप्तामुत्कृष्टवर्णां स्त्रियं व्रजतो लिङ्गच्छेदनसर्वस्वापहारौ । गुप्तां तु व्रजतस्तस्य वधसर्वस्वापहाराविति तेनैवोक्तम् ॥ (अ. ८ श्लो. ३७३) शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमावसन् । अगुप्तमगुप्तसर्वस्वैर्गुप्तं सर्वेण हीयत इति । नार्याः पुनर्हीनवर्णं व्रजन्त्याः कर्णयोरादिग्रहणात्सादेश्च कर्तनम् । आनुलोम्ये सवर्णं वा व्रजन्त्या दण्डः कल्प्यः अयं च वधाद्युपदेशो राज्ञ एव तस्यैव पालनाधिकाराच्च द्विजातिमात्रस्य । तस्य ब्राह्मणः परीक्षार्थमपि शस्त्रं नाददीति शस्त्रग्रहणनिषेधात् । यदा तु राज्ञो निवेदने कालविलम्बनेन कार्यातिपाताशङ्का तदा स्वयमेव जारादीन् हन्यात् (मनु. अ. ८ श्लो. ३४८) शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं घर्मो यत्रोपरुद्धपते । तथा (मनु. अ. ८ श्लो. ३९१) नाततायिकषे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन । प्रकाशं वामकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छतीति शस्त्रग्रहणाम्यनुज्ञानाच्च ॥ तथा क्षत्रियवैश्ययोरन्योन्यतयभिगमने यथाक्रमं सहस्रशतपणात्मकौ दण्डौ वेदितव्यौ । तदाह मनुः । (अ. ८ श्लो. ३८२) वैश्यश्चेत्क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो व्रजेत् । यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां ताबुभौ दण्डमर्हत इति ॥ २८६ ॥

पारशर्यप्रसहात् कन्यायामपि दण्डमाह ।

अलङ्कृतां हरेत्कन्यामुत्तमं ह्यन्यथाधमम् ।

दण्डं दद्यात्सवर्णासु प्रातिलोम्ये वधः स्मृतः ॥ २८७ ॥

विवाहाभिमुखीभूतामलङ्कृतां सवर्णां कन्यामपहरन्नुत्तमसाहसं दण्डनीयः । तदनभिमुखीं सवर्णां हरन् प्रथमसाहसम् । उत्कृष्टवर्णजां कन्यामपहरतः पुनः क्षत्रियादेर्वध एव ॥ दण्ड-
विधानाच्चापहर्तृसकाशादाच्छिद्यान्यस्मै देयेति गम्यते ॥ २८७ ॥

सकामास्त्रुलोमास्तु न दोषस्त्वन्यथा दमः ।

अनुलोम्यापहरणे यदि सानुरागां हीनवर्णां कन्यामपहरति तदा दोषाभावात्त दण्डः । अन्यथा दण्डमाह । त्वनिच्छन्तीमपहरतः प्रथमसाहसो दण्डः ॥

दूषणे तु करच्छेद उत्तमायां वधस्तथा ॥ २८८ ॥

अनुलोमास्त्रित्यनुवर्तते । यद्यकामां कन्यां बलात्कारेण नखक्षतादिना दूषयति तदा तस्य करद्वयेऽन्त्यः यदा पुनस्तामेवाङ्गुलिमक्षेपेण योनिक्षतं कुर्वन्दूषयति तदा मनुक्तपद्मशत-
हितोऽङ्गुलिच्छेदः । (अ. ८ श्लो. ३६७) अविषहा तु यः कन्यां कुर्याद्विषेण
मानवः । तस्याशु कर्त्तव्यं अङ्गुल्यौ दण्डं चार्हति पद्मशतमिति ॥ यदा पुनः
सानुरागां पूर्ववद्दूषयति तदापि तेनैव विशेष उक्तः (अ. ८ श्लो. ३६८)
सकामां दूषयंस्तुल्यो नाङ्गुलिच्छेदमर्हति । द्विशतं तु दमं दाप्यः प्रसङ्गविनिवृत्तये इति ॥
यदा तु कन्यैव कन्यां दूषयति विदग्धा वा तत्रापि विशेषस्तेनैवोक्तः । (अ. ८ श्लो. ३६९)
कन्यैव कन्यां या कुर्यात्तस्यास्तु द्विशतो दमः । या तु कन्यां प्रकुर्यात् स्त्री सा सद्यो मौ-
ण्यमर्हति ॥ अङ्गुल्योरेव च च्छेदं खरेणोद्ग्रहणं तथेति । कन्यां कुर्यादिति कन्यां योनिक्ष-
तवतीं कुर्यादित्यर्थः ॥ यदा पुनरुत्कृष्टजातीयां कन्यामविशेषात्सकामामकामां वाभिगच्छति
तदा हीनस्य क्षत्रियादेर्वध एव । (अ. ८ श्लो. ३६९) उत्तमां सेवमानस्तु नान्यो वधमर्हती-
ति मनुस्मरणात् ॥ यदा सवर्णां सकामामभिगच्छति तदा गोमिथुनं शुल्कं तत्पित्रे दद्यात्
यदीच्छति । पितरि तु शुल्कमनिच्छति दण्डरूपेण तदेव राज्ञे दद्यात् । सवर्णामकामां तु
गच्छतो वध एव । यथाह मनुः । (अ. ८ श्लो. ३६९) शुल्कं दद्यात्सेवमानः समामिच्छेत्पि-
ता यदि । (अ. ८ श्लो. ३६४) योऽकामां दूषयेत्कन्यां स सद्यो वधमर्हति । सकामां दूषयं-
स्तुल्यो न वधं प्राप्नुयाच्चर इति ॥ २८८ ॥

शतं स्त्रीदूषणे दद्याद्दे तु मिथ्याभिशंसने ।

पशून् गच्छन् शतं दाप्यो हीनां स्त्रीं गां च मध्यमम् ॥ २८९ ॥

विंश. । स्त्रीशब्देनात्र प्रकृतत्वात्कन्यावमृश्यते । तस्या यदि कश्चिद्विद्यमानानेवापस्मार-
राजयक्षमादिदीर्घकुस्तितरोगसंसृष्टमैषुनत्वादिदोषान्प्रकाशयेयमकन्येति दूषयत्यसौ शतं दा-
प्यः । मिथ्याभिशंसने तु पुनरविद्यमानदोषाविष्कारेण दूषणे द्वेशते दापनीयः । गोव्यतिरि-
क्तपशुगमने तु शतं दाप्यः । यः पुनर्हीनां स्त्रियमन्यावसायिनीमविशेषात्सकामामकामां
वा गां वाभिगच्छत्यसौ मध्यमसाहसं दण्डनीयः ॥ २८९ ॥

अवरुद्धासु दासीषु भुजिष्यासु तथैव च ।

गम्यास्वपि पुमान्दाप्यः पञ्चाशत्पणिकं दमम् ॥ २९० ॥

गच्छन्नित्यनुवर्तते । उक्तलक्षणा वर्णस्त्रियो दास्यस्ता एव स्वामिना शुश्रूषाहानिव्युदासा-
र्थं गृह एव स्थातव्यमित्येवं पुरुषान्तरोपभोगतो निरुद्धा अवरुद्धाः । पुरुषनियतपरिग्रहाः भु-
साधारणस्त्री- जिष्याः यदा दास्योऽवरुद्धा भुजिष्या वा भवेयुस्तदा तामु यथा चशब्दाद्वे-
मनेदण्डमाह । इयास्त्रैरिणीनामपि साधारणस्त्रीणां भुजिष्याणां च ग्रहणम् । तामु च सर्वपुरुष-
साधारणतयागम्यास्वपि गच्छन् पञ्चाशत्पणान् दण्डनीयः । परपरिगृहीतत्वेन तासां परदारतुल्य-
त्वात् एतच्च स्पष्टमुक्तं नारदेन । स्त्रैरिण्यग्राहणी वेश्या दासी निष्कासनी च या । गम्याः
स्युरानुलोम्येन स्त्रियो न प्रतिलोमतः ॥ आस्त्रेव तु भुजिष्यामु दोषः स्यात्परदारवत् । गम्या-
स्वपि हि नोपेयाद्यत्ताः परपरिग्रहा इति ॥ निष्कासिनी स्वाम्यनवरुद्धा दासी । ननु च स्त्रैरिण्या-
दीनां साधारणतया गम्यत्वाभिधानमयुक्तम् । नहि जातितः शास्त्रतो वा काश्चन लोके साधारणाः
स्त्रिय उपलभ्यन्ते । तथाहि । स्त्रैरिण्यो दास्यश्च तावद्वर्णस्त्रिय एव । स्त्रैरिणी या पतिं हित्वा
सर्वं कामतः श्रयेत् । वर्णानामानुलोम्येन दास्यं न प्रतिलोमत इति मनुस्मरणात् ॥ न च व-
र्णस्त्रीणां पत्न्यौ जीवति मृते वा पुरुषान्तरोपभोगो घटते । (मनु. अ. ९ श्लो. १९४।१९७)
दुःशीलः कामघृत्तो वा गुणैर्वा परिवर्जितः । परिचर्यः स्त्रिया साध्या सततं देववत्पतिः ॥
कामं तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः । न तु नामापि गृहीयात् पत्न्यौ मृते परस्य त्विति
निषेधस्मरणात् ॥ नापि कन्यावस्थायाः साधारणत्वम् । पित्रादिपरिरक्षितायाः कन्याया एव
दानोपदेशात् । दात्रभावेऽपि तथाविधाया एव स्वयंवरोपदेशात् । न च दासीभावात्स्वधर्मा-
धिकारच्युतिः । पारतन्त्र्यं हि दास्यं न स्वधर्मपारित्यागः । नापि वेश्या साधारणी वर्णानुलो-
मजन्यतिरेकेण गम्यजात्यन्तरासंभवात् । तदन्तःपातित्वे च पूर्ववदेवागम्यत्वम् । प्रतिलो-
मन्त्वे तु तासां नितरामगम्यत्वम् । अतः पुरुषान्तरोपभोगे तासां निन्दितकर्म्याप्तेन
पातित्वात् । पतितसंसर्गस्य निषिद्धत्वाच्च न सकलपुरुषोपभोगयोग्यत्वम् । तस्यैवम् ।
किं त्वत्र स्त्रैरिण्याद्युपभोगे पित्रादिस्सकरानदण्डभयादिदृष्टदोषाभावाद्गम्यत्ववाच्योपुक्तिः ।
दण्डाभावश्चावरुद्धासु दासीष्विति नियतपुरुषपरिग्रहोपाधितो दण्डविधानात्तदुपाधिरहिता-
स्वर्यादवगम्यते । स्त्रैरिण्याद्यानां पुनर्दण्डाभावो विधानामावात् ॥ कन्यां भनन्तीमुत्कृष्टां न
किञ्चिदपि दापयेदिति लिङ्गनिर्दर्शनाच्चावगम्यते । प्रायश्चित्तं तु स्वधर्मस्सलननिमित्तं गम्यानां
गन्तॄणां चाविशेषाद्भवत्येव । यत्पुनर्वेश्यानां जात्यन्तरासंभवे न वर्णान्तःपातित्वमनुमाना-
दुक्तम् । वेश्या वर्णानुलोमाद्यन्तःपातिन्यो मनुष्यजात्याश्रयत्वात् । ग्राहणादिश्चदिति । तत्र ।
तत्र कुण्डगोलकादिभिरनैकान्तिकत्वात् । अतो वेश्यास्या काचिज्जातिरनादिर्वेश्यायामुत्कृष्ट-
जातेः समानजातेर्वा पुरुषादुत्पन्ना पुरुषसंभोगवृत्तिर्वश्येति ग्राहण्यादिवहोक्तमसिद्धिबन्धदम्प्य-

पगमनीयम् । न च निर्मूलैयं प्रसिद्धिः । स्मर्यते हि स्कन्दपुराणे । पञ्चचूडा नाम काशना-
प्सरसस्तत्सन्ततिर्वेद्याख्या पञ्चमी जातिरिति । अतस्तासां नियतपुरुषपरिणयनविधिविधुरत-
या समानोत्कृष्टजातिपुरुषाभिगमनेनादृष्टदोषो नापि दण्डस्तांस्तु चानवरुद्धास्तु गच्छतां पुरु-
षाणां यद्यपि न दण्डस्तथाप्यदृष्टदोषोऽस्त्येव स्वदारनियतः सदेति नियमात् । पशुवेद्या-
भिगमने प्राजापत्यं विधीयत इति प्रायश्चित्तस्मरणाच्चेति निरवद्यम् ॥ २९० ॥

अवरुद्धास्तु दासीध्वन्यनेन दासीसैरिण्यादिभुजिष्याभिगमने दण्डं विदधतस्तास्तुभुजिष्यास्तु दण्डो
नास्तीत्यर्थमुक्तं तदपवादमाह ।

प्रसह्य दास्यभिगमे दण्डो दशपणः स्मृतः ।

बहूनां यद्यकामाऽसौ चतुर्विंशतिकः पृथक् ॥ २९१ ॥

पुरुषसंभोगजीविकामु दासीसैरिण्यादिषु शुल्कदानविरहेण प्रसह्य बलात्कारेणाभिगच्छ-
तो दशपणो दण्डः । यदि बहव एकामनिच्छन्तीमपि बलात्कारेणाभिगच्छन्ति तर्हि प्रत्येकं
चतुर्विंशतिपणपरिमितं दण्डं दण्डनीयाः । यदा पुनस्तदिच्छया माटि दत्त्वा पश्चादनिच्छन्ती-
मपि बलाङ्गनन्ति तदा तेषामदोषः । यदि व्याध्याद्यभिगमस्तस्या न स्यात् । व्याधिता सश्रमा
व्यग्रा राजकर्मपरायणा । आमन्त्रिता चेन्नागच्छेददण्ड्या वडवा स्मृतेति गारदवचनात् ॥ २९१ ॥

गृहीतवेतना वेश्या नेच्छन्ती द्विगुणं वहेत् ।

अगृहीते समं दाप्यः पुमानप्येवमेव च ॥ १९२ ॥

यदा शुल्कं गृहीत्वा स्वस्यापि अर्धपतिं नेच्छति तदा द्विगुणं शुल्कं दद्यात् । तथा शुल्कं
दत्त्वा स्वयमनिच्छतः स्वस्थस्य पुंसः शुल्कहानिरेव । शुल्कं गृहीत्वा पण्यस्त्री नेच्छन्ती द्वि-
गुणं वहेत् । अनिच्छन्दत्तशुल्कोऽपि शुल्कहानिमवाप्नुयादिति तेनैवोक्तम् । तथान्योऽपि
विशेषस्तैनैव दर्शितः । अप्रयच्छेत्तथा शुल्कमनुभूय पुमान् स्त्रियम् । आक्रमेण च संगच्छ-
न् यातदन्तनखादिभिः ॥ अयोनौ वाभिगच्छेद्यो बहुभिर्वापि वासयेत् । शुल्कमष्टगुणं दाप्यो
विनयं तावदेव तु ॥ वेद्या प्रधाना यास्तत्र कामुकास्तद्रूपोपिताः । तत्समुत्थेषु कार्येषु निर्ण-
यं संशये विदुरिति ॥ २९२ ॥

अयोनौ गच्छतो योपां पुरुषं वापि मेहतः ।

चतुर्विंशतिको दण्डस्तथा प्रव्रजितागमे ॥ २९३ ॥

किञ्च । यस्तु स्वयोपां मुखादावभिगच्छति पुरुषं वाभिमुत्तो मेहति तथा प्रव्रजितां वा
गच्छत्यसौ चतुर्विंशतिपणान्दण्डनीयः ॥ २९३ ॥

अन्याभिगमने त्वङ्मयः कुबन्धेन प्रवासयेत् ।

शृङ्गस्तथान्त्य एव स्यादन्त्यस्यार्यागमे वधः ॥ २९४ ॥

किंच । अन्त्या चाण्डाली तद्गमने त्रैवर्णिकान्प्रायश्चित्तानभिमुखान् सहस्रं त्वन्त्यजस्त्रिय-
मिति मनुवचनात्पणसहस्रं दण्डयित्वा कुवन्धेन कुत्तितवन्धेन मगाकारेणाङ्कयित्वा स्वरा-
ष्ट्रान्निर्वासयेत् । प्रायश्चित्तानभिमुखस्य पुनर्दण्डनमेव । शूद्रः पुनश्चाण्डाल्यभिगमेऽन्त्य एव
चाण्डाल एव भवति । अन्त्यजस्य पुनश्चाण्डालादेरुत्कृष्टजातिरूप्यभिगमे वध एव ॥ २९४ ॥

इति स्त्रीसंग्रहणप्रकरणम् ॥

अथ प्रकीर्णकप्रकरणम् २५

व्यवहारप्रकरणमध्ये स्त्रीपुंसयोगारूप्यमप्यपरं विवादपरं मनुनारदाम्यां विवृतम् । तत्र नार-
दः । विवाहादिविधिः स्त्रीणां यत्र पुसां च कीर्त्यते । स्त्रीपुंसयोगसंज्ञं तद्विवादपदमुच्यते इति ॥
मनुरप्याह । (अ. ८ श्लो. २) अस्तत्पन्नाः स्त्रियः कार्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिशम् । विषयेषु च
सज्जन्त्यः संस्थाप्या ह्यात्मनो वश इत्यादि ॥ यद्यपि स्त्रीपुंसयोः परस्परमधिप्रत्यर्पितया नृप-
समक्षं व्यवहारो निषिद्धस्तथापि प्रत्यक्षेण कर्णपरम्परया वा विदिते तयोः परस्परप्रतिचारे
दण्डादिना दम्पती निजधर्ममार्गे राज्ञा स्थापनीया । इतरथा दोषभागभवतीति व्यवहारप्रकरणे
राजधर्ममध्ये अस्य स्त्रीपुंसधर्मजातस्योपदेशः । एतच्च विवाहप्रकरण एव सप्रपञ्चं प्रतिपादित-
मिति योगीश्वरेण न पुनरत्रोक्तम् ॥

सांप्रतं प्रकीर्णकारूप्यं व्यवहारपदं मस्तूपते । तद्वक्ष्ये च कथितं नारदेन । प्रकीर्णके
पुनर्ज्ञेया व्यवहारा नृपाश्रयाः । राज्ञा माहाप्रतीचातस्तत्कर्मकरणं तथा ॥ पुरः प्रदानं संभेदः
प्रकृतीनां तथैव च । पालण्डिनैगमश्रेणीगणधर्मविपर्ययाः ॥ पितापुत्रविवादश्च प्रायश्चित्तव्य-
तिक्रमः । प्रतिग्रहविलोपश्च कोष आश्रमिणामपि । वर्णसंकरदोषश्च तद्भूतिनियमस्तथा । न
दृष्टं यच्च पूर्वेषु सर्वं तस्मात्प्रकीर्णके इति ॥ प्रकीर्णके विवादपदे ये विवादा राजाक्षोछिद्वन-
तदाज्ञाकरणादिविषयास्ते नृपसमवायिनः । इत एव तत्र श्रुत्याचारव्यपेतमार्गे वर्तमानानां
प्रतिकूलतामास्थाय व्यवहारनिर्णयं कुर्यात् ॥ एवं च वदता यो नृपाश्रयो व्यवहारस्ताप्र-
कीर्णकमित्यर्थाहसितं भवति ॥

तत्रापराधविशेषेण दण्डविशेषमाह

ऊनं वाभ्यधिकं चापि लिखेद्यो राजशासनम् ।

पारदारिकचौरं वा मुञ्चतो दण्ड उत्तमः २९५ ॥

राजदत्तभूमेर्निबन्धस्य वा परिमाणाभ्युनत्वमाधिक्यं वा प्रकाशयन् राजशासनं यो
लिखति यश्च पारदारिकं चौरं वा गृहीत्वा राजेऽनर्पयित्वा मुञ्चति तावुभावुत्तममाहसं
दण्ड्यो ॥ २९५ ॥

प्रसंगाच्चाप्यन्यतिरिक्तव्यवहारविषयमपि दण्डमाह

अभक्ष्येण द्विजं दूष्य दण्ड उत्तमसाहसम् ।

मध्यमं क्षत्रियं वैश्यं प्रथमं शूद्रमधिकम् ॥ २९६ ॥

मूत्रपुरीषादिना अभक्ष्येण भक्ष्यानर्हेणान्नपानादिमिश्रणेन द्रव्यरूपेण वा द्वाहणं दूषयित्वा स्वादयित्वोत्तमसाहसं दण्ड्यो भवति । क्षत्रियं पुनरेवं दूषयित्वा मध्यमम् । वैश्यं दूषयित्वा प्रथमम् । शूद्रं दूषयित्वा प्रथमसाहसं स्यादर्थं दण्ड्यो भवतीति संबन्धः । लशुनाद्यभक्ष्यदूषणे तु दोषतारतम्यादण्डतारम्यमूहनीयम् ॥ २९६ ॥

कूटस्वर्णव्यवहारी विमांसस्य च विक्रयी ।

अङ्गहीनस्तु कर्तव्यो दाप्यश्चोत्तमसाहसम् ॥ २९७ ॥

किंच । रसवेद्यापादितवर्णोत्कर्षैः कूटैः स्वर्णव्यवहारशीलः यः स्वर्णकारादिः यश्च विमांसस्य कुत्सितमांसस्य श्वादिसंबद्धस्य विक्रयशीलः सौनिकादिः । चशब्दात्कूटरजतादिव्यवहारी च ते सर्वे मत्वेकं नासाकर्णकैरेस्त्रिभिर्होनाः कार्याः । चशब्दादङ्गच्छेदेन समुद्धितमुत्तमसाहसं दण्डं दाप्याः । यत्पुनर्मनुनोक्तम् । (अ. ९ श्लो. २९२) सर्वकण्टकपापिष्ठं हेमकारं तु पापिवः ॥ प्रवर्तमानमन्याये छेदयेद्धवशः सुरेरिति तदेवद्वाहणराजस्वर्णविषयम् ॥ २९७ ॥

चतुष्पादकृतो दोषो नापैहीति प्रजल्पतः ।

काष्ठलोष्टेषु पापाणवाहुयुग्यकृतस्तथा ॥ २९८ ॥

चतुष्पादैर्गोत्रजादिभिः कृतो यो दोषो मनुष्यमारणादिरूपोऽसौ गवादिस्वामिनो न भवति अपसरेति प्रकर्षेणोच्चैर्भाषमाणस्य । तथा लकुटलोष्टसायकपापाणोत्सेपणेन बाहुना युग्येन च युगं बहताश्वादिना कृतो यः पूर्वोक्तो दोषः सोऽपि काष्ठादीन्मास्यतो न भवत्यपसरेति प्रजल्पतः । काष्ठाद्युत्सेपणेन हिंसायां दोषाभावकथनं दण्डाभावमतिपादनार्थम् । प्रायश्चित्तं पुनरनुद्धिकरणनिमित्तमस्त्येव । काष्ठादिग्रहणं च शक्तितोमरादेरुपलक्षणार्थम् ॥ २९८ ॥

छिन्ननस्येन यानेन तथा भग्नयुगादिना ।

पश्चाच्चैवापसरता हिंसने स्वाम्यदोषभाक् ॥ २९९ ॥

किंच । नसि भवा रज्जुर्नस्या छिन्ना शकटादियुक्तचलीवर्दनस्यारज्जुर्यस्मिन् तत् छिन्ननस्यं शकटादि तेन । तथा भग्नयुगेन आदिग्रहणाद्ग्रहासक्तक्रादिना च यानेन पश्चात्पृष्ठतोऽपसरता चशब्दात्तिर्यग्गण्यच्छता प्रतिमुलं चागच्छता च मनुष्यादिर्हिंसने स्वामी मानको वा दोषभाक् न भवति । अतः प्रयत्नजनितत्वाद्विद्वानस्य । तथा च मनुः (अ. ९ श्लो. २९१ । २९२) छिन्ननस्ये भग्नयुगे तिर्यक्प्रतिमुखागते । अंसभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च ॥ छेदने चैव यन्त्राणां योक्तृदृष्ट्योस्तथैव च । आक्रन्दे सत्यपैहीति न दण्डं मनुस्मृत्येति ॥ २९९ ॥

शक्तोऽप्यमोक्षयन्स्वामी दंष्ट्रिणां शृङ्गिणां तथा ।

प्रथमं साहसं दद्याद्विक्रुष्टे द्विगुणं तथा ॥ ३०० ॥

अप्रवीणप्राजकप्रेरितैर्दंष्ट्रिभिर्गजादिभिः शृङ्गिभिर्गवादिभिर्वध्यमानं समर्थोऽपि स्वामी

उपेक्षायामि-
नोदण्डमाह ।

यद्यमोक्षयन् उपेक्षते तदा अकुशलप्राजकनियोजननिमित्तं प्रथमसाहसं

दण्डं दद्यात् । यदा तु मारिताऽहमिति विक्रुष्टेऽपि न मोक्षयति तदा

द्विगुणम् । यदा पुनः प्रवीणमेव प्राजकं प्रेरयति तदा प्राजकं एव दण्ड्यो

न स्वामी । यथाह मनुः । (अ. ८ श्लो. २९४) प्राजकश्चेद्भवेदासः प्राजको दण्डमर्हतीति ॥ प्राज-

को यन्ता । आसोऽभियुक्तः । प्राणिविशेषाच्च दण्डविशेषः कल्पनीयः । यथाह मनुः ।

(अ. ८ श्लो. २९६ । २७ । २८ ।) मनुष्यमरणे क्षिप्रं चौरवत्किल्बिषी भवेत् । प्राण-

भृत्सु महत्स्वर्धं गोगजोद्वह्यादिषु ॥ सुद्राणां च पशूनां तु हिंसायां द्विशतो दमः । पञ्चा-

शत्तु भवेद्दण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु ॥ गर्दभाजाविकानां तु दण्डः स्यात्पञ्चमापकः । मापकस्तु

भवेद्दण्डः श्वशूकरनिपातन इति ॥ ३०० ॥

जारं चौरैरत्यभिवदन् दाप्यः पञ्चशतं दमम् ।

उपजीव्य धनं मुञ्चंस्तदेवाष्टगुणीकृतम् ॥ ३०१ ॥

किंच । स्ववंशकलङ्कभयाज्जारं पारदारिकं चौरं निर्गच्छेत्यभिवदन् पञ्चशतं पणानां पञ्चश-

तानि यस्मिन् दमे स तथोक्तस्तं दमं दाप्यः । यः पुनर्जोरहस्ताब्जिनमुपजीव्य उत्क्रोचरू-

पेण गृहीत्वा जारं मुञ्चत्यसौ यावद्गृहीतं तावदष्टगुणीकृतं दण्डं दाप्यः ॥ ३०१ ॥

राज्ञोऽनिष्टप्रवक्तारं तस्यैवाक्रोशकारिणम् ।

तन्मन्वस्य च भेत्तारं छित्त्वा जिह्वां प्रवासयेत् ॥ ३०२ ॥

किंच । राज्ञोऽनिष्टस्थानभिमतस्याभिन्नस्तोत्रादेः प्रकर्षेण भूयोभूयो वक्तारं तस्यैव राज्ञ

आक्रोशकारिणं निन्दाकरणशीलं तदीयस्य च मन्त्रस्य स्वराष्ट्रविद्विहेतोः परराष्ट्रापसयक-

रस्य वा भेत्तारं अभिन्नकर्णेण जपन्तं तस्य जिह्वामुत्कृत्य स्वराष्ट्राभिन्नकासयेत् । कोशापहर-

णादौ पुनर्वध एव । (अ. ९ श्लो. २७९) राज्ञः कोशापहर्तृश्च मतिकूलेषु च स्थितान् ।

घातयेद्विविधैर्दण्डैररीणां चोपकारकानिति मनुस्मरणात् । विविधैः सर्वस्वापहारान्छेदवध-

रूपैरित्यर्थः ॥ सर्वस्वापहारेऽपि यद्यस्य जीवनोपकरणं तन्नापहर्तव्यम् चौर्योपकरणं विना ।

यथाह नारदः । आयुधान्यायुधीयानां बाह्यादीन्वाहनीविनाम् । वेश्यास्त्रीणामङ्कुरान् वाद्य-

तोद्यादि तद्विदाम् ॥ यच्च यस्योपकरणं येन जीवन्ति कारुकाः । सर्वस्वहरणेऽप्येतन्न राजा

हर्तुमर्हतीति ॥ ब्राह्मणस्य पुनर्न शरीरो दण्ड इति निषेधाद्वधस्थाने शिरोमुण्डनादिकं कर्त-

व्यम् । ब्राह्मणस्य वधो मौण्ड्यं पुरातिर्वासनाद्वने । ललाटे चाभिशास्ताङ्कः मयाणं गर्दभेन
त्विति मनुस्मरणात् ॥ ३०२ ॥

मृताङ्गलभविक्रेतुर्गुरोस्ताडयितुस्तथा ।

राजयानासनारोढुर्दण्ड उत्तमसाहसः ॥ ३०३ ॥

किंच । मृतशरीरसंवन्धिनो वस्त्रपुण्यादेर्विक्रेतुः गुरोः पित्राचार्यादेस्ताडयितुः तथा रा-
जानुमतिं विना तद्यानं गजाश्वादि आसनं सहासनादि आरोह्य श्रोत्रमसाहसो दण्डः ॥ ३०३ ॥

दिनेत्रभेदिनो राजद्विष्टादेशकृतस्तथा ।

विप्रत्वेन च शूद्रस्य जीवतोऽष्टशतो दमः ॥ ३०४ ॥

किंच । यः पुनः क्रोधादिना परस्य नेत्रद्वयं भिनत्ति । यश्च ज्योतिःशास्त्रवित् गुर्वादिहिं-
तेष्वप्यतिरिक्तो राज्ञो द्विष्टमनिष्टं संवत्सरान्ते तव राज्यच्युतिर्भविष्यतीत्यादिरूपमादेशं क-
रोति । तथा यः शूद्रो भोजनार्थं यथोपवीतादिब्राह्मणलिङ्गानि दर्शयति तेषामष्टशतो दमः ।
अष्टौ पणशतानि यस्मिन्दमे स तथोक्तः । श्राद्धभोजनार्थं पुनः शूद्रस्य विप्रवेषधारिणः तप्त-
शलाकया यज्ञोपवीतबद्धपुण्यालिखेदिति स्मृत्यन्तराकं द्रष्टव्यम् । दृष्ट्यर्थं यज्ञोपवीतादिब्रा-
ह्मणलिङ्गधारिणो वध एव । द्विजातिलिङ्गिनः शूद्रान्यातयेदिति स्मरणात् ॥ ३०४ ॥

रागलोभादिनाऽप्यथा व्यवहारदर्शने दण्डमाह

दुर्दृष्टास्तु पुनर्दृष्ट्वा व्यवहारान्नृपेण तु ।

सभ्याः सजयिनो दण्ड्या विवादाद्विगुणं दमम् ॥ ३०५ ॥

दुर्दृष्टान्मृत्याचारप्राप्तधर्मोच्छिन्नेन रागलोभादिभिरसम्भविचारितत्वेनाशङ्क्यमानान् व्य-
वहारान्पुनः स्वयं राजा सम्भविचार्य निश्चितदोषाः पूर्वसभ्याः सजयिनः मत्वेकं विवादपदे
यो दमः पराजितस्य तद्विगुणं दाप्याः । अप्राप्तजनेतुदण्डविधिपरत्वाद्भवन्स्य रामाच्छोभादित्या-
दिना श्लोकेनापौनरुक्त्यम् । यदा पुनः साक्षिदोषेण व्यवहारस्य दुर्दृष्टता तदा साक्षिण एव
दण्ड्या न जयी नपि सभ्याः । यदा तु राजानुमत्या व्यवहारस्य दुर्दृष्टत्वं तदा सर्व एव
राजसहिताः सभ्यादयो दण्डनीयाः । पादो गच्छति कर्तारं पादः साक्षिणमृच्छति । पादः
सभासदः सर्वान् पादो राजानमृच्छतीति वचनात् । एतच्च मत्वेकं राजादीनां दोषमतिपाद-
नपरं न पुनरेकैकस्यैव पाषाणपूर्वस्य विमागाय । यथोक्तम् । कर्तृसमवायिफलजननस्वभावत्वा-
दपूर्वस्य ॥ ३०५ ॥

न्यायतो निर्णीतव्यवहारस्य प्रत्यावर्तयितुर्दण्डमाह

यो मन्येताजितोऽस्मीति न्यायेनापि पराजितः ।

तमायान्तं पुनर्जित्वा दापयेद्विगुणं दमम् ॥ ३०६ ॥

यः पुनर्न्यायमार्गेण पराजितोऽपि औढत्यान्नाहं पराजितोऽस्मीति मन्यते तमायान्तं कूट-
लेख्याद्युपन्यासेन पुनर्धर्माधिकरणमधितिष्ठन्तं धर्मेण पुनः पराजयं नीत्वा द्विगुणं दण्डं
दापयेत् ॥ नारदेनाप्युक्तम् । तीरितं चानुशिष्टं वा यो मन्येत विधर्मतः । द्विगुणं दण्डमा-
स्थाय तत्कार्यं पुनरुद्धरेदिति ॥ तीरितं साक्षिलेरूयादिनिर्णीतमनुद्धृतदण्डम् । अनुशिष्टमुद्धृ-
तदण्डं दण्डपर्यन्तं नीतमिति यावत् ॥ यत्पुनर्मनुवचनम् । (अ. ९ श्लो. २३३) तीरितं चानुशिष्टं
च यत्र कचन विद्यते । कृतं तद्धर्मतो ज्ञेयं न तत्प्राज्ञो निवर्तयेदिति । तदर्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरवच-
नाद्व्यवहारस्याधर्मतो वृत्तत्वाशङ्कायां पुनर्द्विगुणं दण्डं प्रतिज्ञापूर्वकं व्यवहारं प्रवर्तयेत् । न पुन-
र्धर्मतो वृत्तत्वनिश्चयेऽपि राज्ञा लोभादिना प्रवर्तयितव्य इत्येत्त्वं परम् । यत्पुनर्न्यायान्तरेणापि
न्यायापेतं कार्यं निवर्तितं तदपि सम्यक्परीक्षणेन धर्म्यं पथि स्थापनीयम् । न्यायापेतं यदन्येन
राज्ञा ज्ञानकृतं भवेत् । तदप्यन्यायविहितं पुनर्न्याये निवेशयेदिति स्मरणात् ॥ ३०६ ॥

राज्ञाऽन्यायेन यो दण्डो गृहीतो वरुणाय तम् ।

निवेद्य दद्याद्विप्रेभ्यः स्वयं त्रिंशद्गुणीकृतम् ॥ ३०७ ॥

अन्यायेन यो दण्डो राज्ञा लोभाद्गृहीतस्तं त्रिंशद्गुणीकृतं वरुणायेदमिति संकल्प्य ब्राह्म-
णेभ्यः स्वयं दद्यात् । यस्माद्दण्डरूपेण यावद्गृहीतमन्यायेन तावत्तस्मै प्र-
तिदेयमितरथापहारदोषप्रसङ्गात् ॥ अन्यायदण्डग्रहणे पूर्वस्वामिनः स्वत्व-
विच्छेदाभावाच्चेति ॥ ३०७ ॥

इति श्रीमत्पद्मनाभभट्टोपाध्यायात्मजस्य श्रीमत्परमहंसपरिव्रजनाचार्यविज्ञानेश्वरभट्टा-
रकस्य कृतौ ऋजुमितासराख्यायां याज्ञवल्कीयधर्मशास्त्रविष्टौ द्वितीयोऽध्यायो व्यवहारा-
ख्यः समाप्तिमगात् ॥

अथास्मिन् अध्याये प्रकरणानुक्रमणिका कथ्यते । आद्यं साधारणव्यवहारमातृका-
प्रकरणम् १ । साधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणम् २ । ऋणादानम् ३ । उपनिधिप्रकर-
णम् ४ । साक्षिप्रकरणम् ५ । लेख्यप्रकरणम् ६ । दिव्यप्रकरणम् ७ । दायविभागः ८ ।
सीमाविवादः ९ । स्वामिपालविवादः १० । अस्वामिविक्रयः ११ । दत्ताप्रदानिकम् १२ ।
क्रीतानुशयः १३ । अम्पुपेत्याशुश्रूषा १४ । संविभ्रतिक्रमः १५ । वेतनादानम् १६ ।
यूतसमाह्वयाख्यम् १७ । वाक्पारुष्यम् १८ । दण्डपारुष्यम् १९ । साहसम् २० । विक्री-
यासंप्रदानम् २१ । संभूयसमुत्थानम् २२ । स्तेयप्रकरणम् २३ । स्त्रीसंग्रहणम् २४ ।
प्रकीर्णकम् २५ । इति पञ्चविंशति प्रकरणानि ॥ उत्तमोपपदस्येयं शिष्यस्य कृतिरात्मनः ।
धर्मशास्त्रस्य विष्टतिर्विज्ञानेश्वरयोगिनः ॥ १ ॥

अथ प्रायश्चित्ताध्यायः ॥

अथाशौचप्रकरणम् १

श्रीगणेशाय नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः । गृहस्थाश्रमिणां नित्यनैमित्तिका धर्मा उक्ताः । अभिषेकादिगणयुक्तस्य गृहस्थविशेषस्य गुणधर्माश्च प्रदर्शिताः । अधुना तदधिकारसंकोचेतुभूताशौचप्रतिपादनमुखेन तेषामपवादः प्रतिपाद्यते । आशौचशब्देन च कालः स्नानाद्यपनोद्यः पिण्डोदकदानादिविधेः अध्ययनादिपर्युदासस्य च निमित्तभूतः पुरुषगतः कश्चनातिशयः कथ्यते न पुनः कर्मनाधिकारमात्रम् । अशुद्धा बान्धवाः सर्वे इत्यादावशुद्धत्वाभिधानात् । अग्राशुद्धशब्दस्य च व्यवहारेऽनाहिताग्निदीप्तितादावनधिकारिमात्रे प्रयोगाभावात् शुद्ध्यन्वहारन्युत्पत्तिनिबन्धनत्वाच्च शब्दार्थावगतेः । किञ्च । यद्याशौचिना दानादिनिषेधदर्शनात् तदप्ययोग्यत्वमाशौचशब्दाभिधेयं कल्पते तर्हि उदकदानादिविधिदर्शनात् तद्योग्यत्वमप्यभिधेयं स्यात् तत्रानेकार्थकल्पनादोपपन्नं इत्युपेक्षणीयोऽयं पक्षः ॥

तत्राशौचिभिः सपिण्डार्चयित्तत्तव्यं तत्तद्वदह

ऊनद्विर्षं निखनेन कुर्यादुदकं ततः ।

आश्मशानादनुव्रज्य इतरो ज्ञातिभिर्मृतः ॥ १ ॥

यमसूक्तं तथा गाथा जपद्विलोकिकामिना ।

स दग्धव्य उपेतश्चेदाहिताभ्यावृतार्थवत् ॥ २ ॥

ऊने अपरिपूर्णं द्वे वर्षे यस्यासावूनद्विर्षस्तं मेतं निखनेन भूमाववटं कृत्वा निदध्याह्न पुनर्देहेदित्यर्थः । न च सरुत्तमसिञ्चन्त्युदकमित्यादिभिः मेतोद्देशेन विहितमुद्रकदानाद्यौर्ध्वदेहिकं कुर्यात् । अयं च गन्धमाल्यानुलेपनादिभिरलङ्कृत्य शुचौ भूमौ साग्निद्वयप्रास्थिनिषयरहितायां बहिर्ग्रामाग्निसननीयः । यथाह मनुः । (अ. ५ श्लो. ६८) ऊनद्विर्षाः पिकं मेतं निदध्नुर्वान्धवा बहिः । अलङ्कृत्य शुचौ भूमावस्थिसंचयनादृते ॥ नास्य कार्योऽग्निसंस्कारो नास्य कार्योदकक्रिया । अरण्ये काष्ठवत्पक्त्वा क्षिपेयुरुग्रहमेव तु ॥ अरण्ये काष्ठवत्पक्त्वेत्यस्यायमर्थः । यथारण्ये काष्ठं त्यक्त्वोदासीनास्तद्विषये भवन्ति तथोन्नद्विर्षापिकमपि खातायां भूमौ परित्यज्य तद्विषये श्राद्धाद्यौर्ध्वदेहिकेषु उदासीनिर्भविताभ्यामित्याचारादिप्राप्तश्राद्धाद्यभावोऽनेन दृष्टान्तेन सूच्यते । स च घृतेनाभ्यज्य यमगाथाः पठद्विनिधातव्यः । ऊनद्विर्षापिकं मेतं घृताक्तं निखनेद्वहिः । यमगाथा गायमानो यमसूक्तमनुस्मरन्निति यमस्मरणात् ॥ ततस्तस्मादूनद्विर्षापिकादितरः पूर्णद्विर्षो यो घृतोऽस्ती श्मशानपर्यन्तं ज्ञातिभिः

सपिण्डैः समानोदकैश्च ज्येष्ठपुरःसरैरनुब्रज्योऽनुगन्तव्योऽस्मादेव वचनात् ऊनद्विवर्षस्यानु-
गमनमनियतमिति गम्यते ॥ अनुगम्य च परेषां समित्यादि यमसूक्तम् । यमदैवत्या गाथाश्च
नपद्भिर्लौकिकेनासंस्कृतेनाग्निना दग्धव्यो यदि जातारणिर्नास्ति । तत्सद्भावे तु तन्मथितेन
दग्धव्यो न लौकिकेन । तस्याग्निस्पाद्यकार्यमात्रार्थत्वेनोत्पत्तेः लौकिकाग्निश्च चाण्डाला-
भ्यादिव्यतिरिक्तो ग्राह्यः । चाण्डालाग्निरेध्याग्निः सूतिकाग्निश्च कहिचित् । पतिताग्निश्चि-
ताग्निश्च न शिष्टग्रहणोचिता इति देवस्मरणात् ॥ लौगाक्षिणा चात्र विशेष उक्तः ।
तूष्णीमेवोदकं कुर्यात्तूष्णीं संस्कारमेव च । सर्वेषां कृतचूडानामन्यत्रापीच्छया द्वयमिति । अय-
मर्थः । चूलकर्मनन्तरकाले नियमेनाभ्युदकदानं कार्यम् । अन्यत्रापि नामकरणादूर्ध्वं
अकृतचूडेऽपीच्छया प्रेताभ्युदयकामनया द्वयं अभ्युदकदानात्मकं तूष्णीं कार्यम् । न नियमे-
नेति विकल्पः । मनुनाप्यत्र विशेषो दर्शितः । (अ. ९ श्लो. ७०) नात्रिवर्षस्य कर्तव्या
वान्धवैरुदकक्रिया । जातदन्तस्य वा कुर्यान्नाग्निं वापि कृते सति । उदकग्रहणं साहचर्यादग्निसं-
स्कारस्याप्युपलक्षणार्थम् । नात्रिवर्षस्येति वचनात् ॥ कुलधर्मापेक्षया चूडोत्कर्षेऽपि वर्षत्रया-
दूर्ध्वमभ्युदकदानादिनियमोऽवगम्यते । लौगाक्षिवचनाद्वर्षत्रयात्मागपि कृतचूडस्य तयोर्मियम
इति विवेचनीयम् । उपेतश्चेद्यद्युपनीतस्तर्हि आहिताभ्याश्रुता आहिताग्नेर्दानप्रक्रियया सगृह्या-
दिप्रसिद्धया लौकिकाग्निनैव दग्धव्यः । अर्थवत्प्रयोजनवत् । अयमर्थः । यद्यस्य कूटद्वारं कार्यरूपं
प्रयोजनं संभवति भूमिजोषणोक्षणादि तत्तदुपादेयम् । यत्पुनर्लुप्तप्रयोजनं पात्रयोजनादि त-
न्निवर्तते । तथा लौकिकाग्निविधानेन उपनीतस्य अनाहिताग्नेर्गृह्याग्निना दाहविधानेन च
अपहृतप्रयोजनत्वादाहवनीयादेरपि निवृत्तिरिति ॥ अभ्यन्तरविधानं च बृद्धयाज्ञवल्क्येनो-
क्तम् । आहिताग्निर्धन्यायं दग्धव्यस्त्रिभिर्भिः । अनाहिताग्निरेकेन लौकिकेनापरो जन
इति । न च शूद्रेण श्मशानं प्रति अग्निकाष्ठादिनयनं कार्यम् । यस्यानयति शूद्रोऽग्निं तृणं
काष्ठं हवींषि च । प्रेतत्वं हि सदा तस्य स चाधर्मेण लिप्यत इति यमस्मरणात् ॥ तथा दाहश्च
स्तपनाद्यनन्तरं कार्यः । प्रेतं दहेच्छूर्गैर्गन्धैः स्नापितं स्वमिषूषितमिति स्मरणात् । प्रचेतसाप्युक्तम् ।

(अ. ९ श्लो. १०४) न विप्रं स्वेपु तिष्ठत्सु मृतं शूद्रेण हारयेत् । अस्वर्ग्या ह्याहुतिः सा स्या-
च्छूद्रसंपर्कदूषिता ॥ अत्र च स्वेपु तिष्ठत्सु इत्यविवक्षितम् । अस्वर्ग्यत्वादिदोषश्रवणात् ॥ दक्षि-
णेन मृतं शूद्रं परद्वारेण निर्हरेत् । पश्चिमोत्तरपूर्वैस्तु यथासंख्यं द्विजातयः ॥ तथा हारीतोपि ।
न ग्रामाभिमुखं प्रेतं हरेयुरिति ॥ यदा तु श्रोतृमरणे शरीरं न लभ्यते तदास्थिभिः प्रतिकूर्ति
कृत्वा तेषामप्यलभे पर्णशरैः शौनकादिगृह्योक्तमार्गेण प्रतिकूर्ति कृत्वा संस्कारः कार्यः ।
आशौचं चात्र दशाहादिकमेव । आहिताग्निश्चेत्प्रवसन् प्रियेतु पुनःसंस्कारं कृत्वा शववदा-
शौचमिति वसिष्ठस्मरणात् ॥ अनाहिताग्निस्तु त्रिरात्रं सुपिष्टैर्नलसंमिश्रैर्दग्धव्यश्च तथाग्निना ।

असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेत्युक्त्वा स बान्धवैः । एवं पर्णशरं दग्ध्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति वचनात् ॥ ततश्चायमर्थः नामकरणादूर्वाङ्घ्रिखननमेव न चोदकदानादि तत ऊर्ध्वं यावत् त्रिवर्षं वैकल्पिकमभ्युदकदानम् । ततः परं यावदुपनयनं तूष्णीमेवाभ्युदकदानं नियतं वर्ष-
त्रयात्प्रागपि कृतचूडस्य उपनयनादूर्ध्वं पुनराहिताभ्यावृता दाहं कृत्वा सर्वमौर्ध्वदेहिकं कार-
येम् । अयंतु विशेषः । उपनीतस्य लौकिकाग्निना दाहः कार्यः । अनाहिताग्नेर्गृह्याग्निना दाहो यथासंभवं पात्रयोजनं च कार्यम् ॥ १ ॥ २ ॥

संस्कारानन्तरं किं कर्तव्यमित्यत आह

सप्तमाद्विंशमाद्यापि ज्ञातयोऽभ्युपयन्त्यपः ।

अपनःशोशुचदधमनेन पितृदिञ्जुखाः ॥ ३ ॥

सप्तमाद्विंशमाद्विंशमद्विंशमाद्या ज्ञातयः समानगोत्राः सपिण्डाः समानोदकाश्च अपनः शोशुचदधमित्यनेन मन्त्रेण दक्षिणामुखाः अपः अभ्युपयन्ति । अभ्युपगमनेन तत्प्रयोजन-
भूतोदकदानविशिष्टमभ्युपगमनं लक्ष्यते । एवं मातामहाचार्येष्वनन्तरं उदकदानस्यातिदेशद-
र्शनात् । एतच्चायुग्मासु तिथिषु कार्यम् । मयमतृतीयपञ्चमसप्तमेपूदकक्रियेति गौतमस्मरणात् ॥
एतच्च स्नानानन्तरं कार्यम् । शरीरमग्नौ संयोज्यानवेक्षमाणा आपोऽभ्युपयन्तीति शातातप-
स्मरणात् ॥ तथा मचेतसाप्यत्र विशेषो दर्शितः । मेतस्य बान्धवा यथावृद्धमुदकमवतीर्य नो-
द्धर्षयेयुरुदकान्ते प्रसिञ्चेयुरपसव्ययज्ञोपवीतवाससो दक्षिणाभिमुखा ब्राह्मणस्योदञ्जुखाः प्राञ्जु-
खाश्च राजन्यवैश्ययोरिति ॥ स्मृत्यन्तरे तु यावन्त्याशौचदिनानि तावदुदकदानस्यावृत्तिरुक्ता ।
यथाह विष्णुः । यावदाशौचं तावत्मेतस्योदकं पिण्डं च दद्यादिति ॥ तथा मचेतसाप्युक्तम् । दिने
दिनेऽञ्जलीन्पूर्णान्मदद्यात्मेतकारणात् । तावद्बुद्धिः प्रकर्तव्या यावत्पिण्डः समाप्यत इति ॥ प्र-
तिदिनमञ्जलीनां वृद्धिः कार्या यावद्दशमः पिण्डः समाप्यत इत्यर्थः ॥ यद्यप्यनयोर्गुरुलघुक-
ल्पयोरन्यतरानुष्ठानेनापि शास्त्रार्थः सिद्धस्तथापि बहुल्लेशावहत्वेन गुरुतरकल्पे प्रवृत्त्यनुपपत्तेः
प्रेतस्योपकारातिशयो भविष्यतीति कल्पनीयम् । अन्यथा गुरुतरकल्पान्नायस्यानर्थक्यप्रसंगात् ॥
वसिष्ठेनापि विशेषोऽभिहितः । सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्यामुदकक्रियां कुर्वीरन्निति ॥ ३ ॥

इयमात्रसङ्कल्पसंकेतनामगोत्रादिभिर्गुणैर्विशिष्टस्योदकदानस्य समानगोत्रेषु मातामहादिष्वतिदेशमाह

एवं मातामहाचार्यप्रेतानामुदकक्रिया ।

कामोदकं सखिप्रत्तास्वस्त्रीयश्चशूरत्विजाम् ॥ ४ ॥

यथा संगोत्रसपिण्डानां प्रेतानामुदकं दायते तथा मानामहानामाचार्याणां च प्रेतानां नित्य-
मुदकक्रिया कार्या । सखा मित्रं मत्ताः परिणीतादुहितृभगिन्यादयः स्वस्त्रीयो भागिनेयः श्व-
शूरः प्रसिद्धः ऋत्विजो याजकाः एषां सख्यादीनां प्रेतानां कामोदकं कार्यम् । काम इच्छा
कामेनोदकदानं कामोदकं प्रेतमभ्युदयकामनायां सत्यामुदकं देयमसत्यां न देयमिति अकरणे
मत्प्रयायो नास्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

सकृत्प्रसिञ्चन्त्युदकं नामगोत्रेण वाग्यताः ।

तच्चोदकदानमित्थं कर्तव्यम् । सपिण्डाः समानोदकाश्च मौनिनो भूत्वा मेतस्य नामगोत्रे उच्चार्य अमुकनामा भेतोऽमुकगोत्रस्तृप्यत्विति सकृदेवोदकं प्रसिञ्चेयुः । उदकदानेगुण- विधिमाह । त्रिर्वा त्रिःप्रत्येकं कुर्युः मेतस्तृप्यत्विति प्रचेतःस्मरणात् ॥ प्रतिदिनमञ्जलि- वृद्धिस्तु प्रतिपादितैव । तथा अयमपि विशेषस्तेनैवोक्तः । नदीकूलं ततो गत्वा शौचं कृत्वा यथार्थवत् । वस्त्रं संशोधयेदादौ ततः स्नानं समाचरेत् ॥ सचैलस्तु ततः स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः । पापाणं तत आदाय विप्रे दद्याद्दशाञ्जलीन् ॥ द्वादश क्षत्रिये दद्याद्द्वैत्ये पञ्चदश स्मृताः । त्रिंशच्छूद्राय दातव्यास्ततः संप्रविशेद्गृहम् ॥ ततः स्नानं पुनः कार्यं गृहशौचं च कारयेदिति ॥

सपिण्डानां मध्ये केषांचिदुदकदानप्रतिषेधमाह

न ब्रह्मचारिणः कुर्युरुदकं पतितास्तथा ॥ ५ ॥

ज्ञातित्वे सत्यपि ब्रह्मचारिणः समावर्तनपर्यन्तं पतिताश्च प्रच्युतद्विजातिकर्माधिकारा उदकादिदानं न कुर्युः ॥ ब्रह्मचर्योत्तरकालं पूर्वं मृतानां सपिण्डादीनां उदकदानमाशौचं च कुर्यादेव । यथाह मनुः । (अ. १ श्लो. ८८) आदिष्टी नोदकं कुर्यादाग्रतस्तस्य समापनात् । समाप्ते तूदकं दत्त्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति । आदिष्टी कस्य ब्रह्मचार्यस्यपोशानं कर्म कुरु दिवा मा स्नाप्सीरित्यादिग्रतादेशयोगाद्ब्रह्मचार्युच्यते । एतच्च पित्रादिव्यतिरेकेणेति वक्ष्यति । आचार्यपित्रुपाध्यायानित्यत्राचार्यः पुनरेवं मन्यते । आदिष्टीति प्रकान्तप्राश्चित्तः कथ्यते तस्यैवायमुदकदानादिनिषेधः प्रायश्चित्तरूपग्रतसमाप्त्युत्तरकालमुदकदानाशौचविधिरिति ॥ तथा स्त्रीवादीनां चोदकदायित्वं निषिद्धम् । स्त्रीवाद्या नोदकं कुर्युः स्तेना घ्रात्या विधर्मिणः । गर्भमर्तृद्वहश्चैव मुराप्यश्चैव योषित इति वृद्धमनुस्मरणात् ॥ ५ ॥

एवमुदकदाने कर्तव्यविशेषप्रतिषेधमुक्त्वा संप्रदानविधेयेण प्रतिषेधमाह

पाखण्ड्यनाश्रिताः स्तेनाः भर्तृभ्यः कामगादिकाः ।

सुराप्य आत्मत्यागिन्यो नाशौचोदकभाजनः ॥ ६ ॥

नरशिरःकपालादि श्रुतिबाह्यलिङ्गधारणं पाखण्डं तद्येषां ते पाखण्डिनः । अनाश्रिताः अधिकारे सत्यप्यकृताश्रमविशेषपरिग्रहाः । स्तेनाः सुवर्णाद्युत्तमद्रव्यहारिणः भर्तृभ्यः पतिवातिन्यः । कामगाः कुलटाः आदिग्रहणात्स्वगर्भवाहणवातिन्यो गृह्यन्ते । सुराप्यो यासां या सुरा प्रतिषिद्धा तत्पानरताः आत्मत्यागिन्यः विप्राभ्युदकोद्वन्धनाद्यैरात्मानं यास्त्यजन्ति । एते पाखण्ड्यादयस्त्रिरात्रं दशरात्रं वेति वक्ष्यमाणस्याशौचस्योदकदानाद्यौर्ध्वदेहिकस्य च भाजना न भवन्ति । भाजयन्तीति भाजनाः सपिण्डादीनामाशौचादिनिमित्तमृता न भवन्ति अतस्तन्मरणे सपिण्डैरुदकदानादि न कार्यमित्येतत्प्रतिपादनपरं वचनम् । अत्र च सुराप्य

इत्यादिषु लिङ्गमविवक्षितम् । लिङ्गं च वचनं देशः कालोऽयं कर्मणः फलम् । गीमांसा कुश-
 लाः प्राहुरनुपादेयपञ्चकमित्यनुपादेयगतत्वात् । एतच्च बुद्धिपूर्वविषयम् । यथाह गौतमः । प्रा-
 योऽनाशकशस्त्राग्निविषोदकोद्वन्वनप्रपतनैश्चेच्छतामिति । प्रायो महाप्रस्थानम् । अनाशकमन-
 शनम् । गिरिशिखरादवपातः प्रपतनम् । अत्र चेच्छतामिति विशेषणोपादानात् प्रमादयते दोषो
 नास्तीत्यवगन्तव्यम् । अथ कश्चित् प्रमादेन प्रियेताम्युदकादिभिः । तस्याशौचं विधातव्यं कर्तव्या
 षोदकक्रियेति अङ्गिरःस्मरणात् ॥ तथा मृत्युविशेषादपि आशौचादिनिषेधः । चाण्डालादु-
 दकात्सर्पाद्वाहणाद्द्वेद्युतादापि । दंष्ट्रिम्पश्च पशुम्यश्च मरणं पापकर्मणाम् । उदकं पिण्डदानं च
 प्रेतैर्म्यो यस्मदीयते । नोपतिष्ठति तत्सर्वमन्तरिक्षे विनश्यतीति । एतदपि इच्छापूर्वमात्महनन-
 विषयम् । गौतमपञ्चनेनेच्छापूर्वकमेवोदकेन हतस्याशौचनिषेधस्थोक्तत्वात् । अत्रापि चाण्डा-
 लादुदकात्सर्पादिति तत्साहचर्यदर्शनाद्बुद्धिपूर्वविषयत्वनिश्चयः । अतो दर्पादिना चाण्डालादीन्
 हन्तुं गतो यस्तेर्मारितस्तस्यायं सर्वत एवात्मानं गोपायेदिति विध्यति क्रमानिमित्तः पिण्ड-
 दानादिनिषेधः । एवं दुष्टदंष्ट्रादिग्रहणार्थमाभिमुख्येन दर्पाद्विच्छतो मरणेऽयं निषेध इति अनुसं-
 धेयम् । अयं चाशौचप्रतिषेधो दशाहादिकालावच्छिन्नस्य । हतानां नृपगोविभ्रैरन्वत् चान्म-
 पातिनामिति सत्यः शौचस्य नश्यमाणत्वात् । तथा दाहादिकमप्येषां न कार्यम् । नाशौचं
 नोदकं नाशु न दाहाद्यन्त्यकर्म च । ब्रह्मदण्डहतानां च न कुर्यात्कटभारणमिति यमस्मरणात् ।
 ब्रह्मदण्डहता ब्राह्मणदण्डहताः । मृत्यवहनसाधनं खट्वादि कटशब्देनोच्यते । न चाहिताग्निमग्नि-
 मिदं हन्ति यज्ञपात्रे श्रेत्येतत् । श्रुतिविहिताग्निपूजायादिमतिपतिलोपप्रसंगात् अयं स्मार्तो दाहा-
 दिनिषेधो विमोहिताग्निविषयं नास्कन्दतीत्याशङ्कनीयम् । यतश्चाण्डालादिहताहिताग्निप्रसवन्धि-
 नामग्निपूजाप्राणां स्मृत्यन्तरे मतिपत्यन्तरं विधीयते । यैतानं प्रतिषेदप्यु आवस्यप्यं चतुष्पथे ।
 पात्राणि तु दहेदग्नौ यजमाने पृथा मृत इति । तथा तच्छरीरस्यापि प्रतिपत्यन्तरमुक्तम् । आ-
 त्मनस्त्यागिनां नास्ति पतितानां तथा क्रिया । तेषामपि तथा गद्गातोये संस्थापनं हितमिति
 स्मरणात् । तस्मादविशेषेण सर्वेषां दहनादिनिषेधः अतः स्नेहादिना निषेधातिक्रमे प्रायश्चित्तं
 कर्तव्यम् । कृत्वाग्निमुदकं स्नानं स्पर्शनं बह्वनं कथाम् । रज्जुच्छेदाश्रुपातं च तत्तच्छृङ्गेण शु-
 द्ध्यतीति स्मरणात् । एतच्च प्रत्येकं बुद्धिपूर्वकं वेदितव्यम् । अनुद्धिपूर्वकरणे तु एषामन्यतमं मेतं
 यो बहेतु दहेतु वा । कटोदकक्रियां कृत्वा रुच्छं स्नानपनं चरेदिति संवर्तोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ यः
 पुनस्तच्छृङ्गं येषं स्पष्टमश्रु वा पानितं यदि । पूर्वोक्तानामकारि चेदेकरात्रमभोजनमिति स्प-
 दाश्रुपातयोरुपवाम उक्तः ॥ अर्सा रुच्छेत्पशक्तश्च तथा बन्धनच्छेदने वा मासं भैशाहा-
 रस्तिपणं चेति मुमन्नुना भैशाशित्वमुक्तं तदप्यशक्तस्यैव । एवमन्यान्यपि तद्विषयाणि
 स्मृतिवाक्यानि ध्येयस्थापनीयानि । अयं च दाहादिमतिषेधो नित्यकर्मानुष्ठानासमर्पणी-
 र्णानमस्यादिव्यतिरिक्तविषयः । तेषामप्यनुज्ञादर्शनात् । वृद्धः शीघ्रमृतेर्लुप्तः मर्यादाया-
 भिषण्यः । आत्मानं पातयेद्यस्तु भृशमनशानाम्भुभिः ॥ तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीयं
 त्र्यस्यतंपचः । तृतीये तृदकं कृत्वा चतुर्थं श्राद्धमाचरेदिति स्मरणात् ॥

एवं येन येनोपाधिना आत्महननं शास्त्रोऽप्यनुज्ञायते तस्यानिरिक्तमार्गजातमहननं

श्राद्धाद्यौर्ध्वदेहिकेषु निषिद्धेषु किं पुनस्तेषां कार्यमित्यपेक्षायां बृद्धयाज्ञवल्क्यलागलेयाम्या-
मुक्तम् । नारायणचलिः कार्यो लोकगर्हयज्ञरैः । तथा तेषां भवेच्छौचं नान्यपेक्ष्यव्य-
यमः ॥ तस्मात्तेभ्योऽपि दातव्यमन्नमेव सदक्षिणमिति ॥ व्यासेनाप्युक्तम् । नारायणं समुहि-
श्य शिवं वा यत्प्रदीयते । तस्य शुद्धिकरं कर्म तद्भवेन्नैतदन्यपेक्षितं ॥ एवं नारायणचलिः
भेतस्य शुद्ध्यापादनद्वारेण श्राद्धादिसंप्रदानत्वयोग्यतां जनयतीति और्ध्वदेहिकमपि सर्वं कार्य-
मेव । अत एव पद्मश्रमतेऽपि और्ध्वदेहिकस्याभ्यनुज्ञा दृश्यते । गोब्राह्मणहतानां च प-
तितानां तथैव च । ऊर्ध्वं संवत्सरात्कुर्यात्सर्वमेवौर्ध्वदेहिकमित्येवं संवत्सरादूर्ध्वमेव नारायण-
चलिं कृत्यौर्ध्वदेहिकं कार्यम् ॥

नारायणचलिश्चेत्थं कार्यः । कस्यांचिच्छुद्धैकादश्यां विष्णुं वैवस्वतं यमं च यथावदभ्यर्च्य
पिण्डमवाहणान्तं कृत्वा नद्यां सिपेत् न पश्यादिभ्यो दद्यात् ॥ ततस्तस्यामेव रात्र्यामयुगमान्ब्रा-
ह्मणानामभ्युपोषितः श्वोभूते मध्याह्ने विष्ण्वाराधनं कृत्वा एकोद्दिष्टविधिना
ब्राह्मणपादप्रक्षालनादितृप्तिमश्नान्तं कृत्वा पिण्डपितृयज्ञाद्यतोद्योतनाद्यवने-
जनान्तं तूर्णान् कृत्वा विष्णवे ब्राह्मणे शिवाय यमाय च परिवारसहिताय
चतुरः पिण्डान्दत्त्वा नामगोत्रसहितं भेतं संस्मृत्य विष्णोर्नाम संकीर्त्य पञ्चमं पिण्डं दद्यात् ।
ततो विप्रानाचान्तान्दक्षिणाभिस्तोषयित्वा तन्मध्ये चैकं गुणवत्तमं भेतमुद्धृत्वा संस्मरन् गोभू-
हिरण्यादिभिरतिशयेन संतोष्य ततः पवित्रपाणिभिर्विभैः प्रेताय तिलादिसहितमुदकं दापयित्वा
स्वर्गतेः सार्धं मुञ्चति ॥

सर्वहते त्वयं विशेषः । संवत्सरं यावत्पुराणोक्तविधिना पञ्चम्यां नागपूजां विधाय पूर्णं
संवत्सरे नारायणचलिं कृत्वा सौवर्णं नागं दद्यात् गां च प्रत्यक्षाम् । ततः
सर्वमौर्ध्वदेहिकं कुर्यात् ।

नारायणचलिस्वरूपं च वैष्णवेभिहितं यथा । एकादशीं समासाद्य शुद्धपक्षस्य वै तिथिम् ।
विष्णुं समर्चयेद्देवं यमं वैवस्वतं तथा ॥ दश पिण्डान्पृताभ्यक्तान्दर्भेषु मधुसंयुतान् । तिल-
मिश्रान्प्रदद्याद्दे संयतो दक्षिणामुतः ॥ विष्णुं बुद्धीं समासाद्य नद्यम्भसि ततः
सिपेत् । नामगोत्रग्रहं तत्र पुष्पैरभ्यर्चनं तथा ॥ भूपदीपप्रदानं च मदनं
भोज्यं तथा परम् । निमज्जयेन् विमान्यै पञ्च सप्त नवापि वा ॥ विद्यातपःसमृद्धा-
न्ने कुलोत्पन्नान्समाहितान् । अपरऽहनि संप्राप्ते मध्याह्ने समुपोषिनः ॥ विष्णोरभ्यर्चनं
कृत्वा विप्रांस्तानुपवेशयेत् । उद्भृग्वान्यथाज्येष्ठं पितृरूपमनुस्मरन् ॥ मनो निवेदय विष्णौ वै
सर्पं कुर्यादतन्द्रितः । आवाहनादि यत्शोक्तं देवतैः तदानीरेत् ॥ तृप्तान् ज्ञात्वा ततो विप्रान्
हृष्टिं पृष्ट्वा यथाविधि । हविष्यन्पञ्चनैव तिलादिमहिनेन च ॥ पञ्च पिण्डान्प्रदद्याच्च देवं रू-
पमनुस्मरन् । प्रथमं विष्णवं दद्याद्ब्राह्मणे च शिवाय च ॥ यमाय सामुचराय चतुर्थं पिण्डमु-
दाहरेत् । मृतं मंजीर्यं मनमा गोत्रपूर्वमतः परम् । विष्णोर्नामं गृहीत्वा पञ्चमं पर्ववत्सिपेत् ॥

विमानाचम्य विधिवद्वशिणामिः समर्चयेत् । एकं दृढतमं विप्रं हिरण्येन समर्चयेत् ॥
 गवा वस्त्रेण भूम्या च मेतं तं मनसा स्मरन् । ततस्तिष्ठाम्भो विमास्तु हस्तैर्दर्भसमन्वितैः ॥
 शिपेयुर्गोत्रपूर्वं तु नाम बुद्धौ निवेश्य च । हविर्गन्धतिलाम्भस्तु तस्मै दद्याः समाहिताः ॥ मि-
 त्रभृत्यजनैः सार्धं पश्चाद्बुद्धौ वाभ्यतः । एवं विष्णुमते स्थित्वा यो दद्यादात्मघातिने ॥ स-
 मुद्धरति तं क्षिप्रं नात्र कार्या विचारणा ॥ सर्पदंशनिमित्तं सौवर्णं नागदानं मतिकृतिरूपेण
 भविष्यत्पुराणे सुमन्तुनाभिहितम् । सुवर्णभारनिष्पन्नं नागं कृत्वा तथैव गाम् । व्यासाय
 दत्त्वा विधिवत्पितुराष्टण्यमाप्नुयात् ॥ ६ ॥

एवमुदकदानं सापवादमभिधापानन्तरं किं फलमिति भावः ।

**कृतोदकान्समुत्तीर्णान्मृदुशादलसंस्थितान् ।
 स्नातानपवदेयुस्तानितिहासैः पुरातनैः ॥ ७ ॥**

कृतमुदकदानं यैस्तान्कृतोदकान् स्नातान्सम्यग्मुदकादुत्तीर्णान्मृदुशादले नवोद्वततृणचया-
 धृतभूभागे सम्यक्स्थितान्पुत्रादीन्कुलवृद्धाः पुरातनैरितिहासैर्वक्ष्यमाणैरपवदेयुः शौकनिरसन-
 समर्थैर्वचोभिर्बोधयेयुः ॥ ७ ॥

शौकनिरसनसमर्थेतिहासस्वरूपमाह

**मानुष्ये कदलीस्तम्भनिःसारे सारमार्गणम् ।
 करोति यः स संमूढो जलबुद्बुदसन्निभे ॥ ८ ॥**

मानुष्यशब्देन जरायुजाण्डजादिनतुर्विधभूतजाते लक्ष्यते तस्य भावो मानुष्यं सत्र संस-
 रणधर्मित्वेन कदलीस्तम्भवदन्तःसाररहिते जलबुद्बुदवदचरिविनश्वरे संसारे सारस्य स्थिरस्य
 मार्गणमन्वेपणं यः करोति स संमूढः अत्यन्तविनष्टचित्तः तस्मात्संसारस्वरूपवेदिभिर्बद्धि-
 रित्थं न कार्यम् ॥ ८ ॥

**पञ्चधा संभृतः कायो यदि पञ्चत्वमागतः ।
 कर्मभिः स्वशरीरोत्थैस्तत्र का परिदेवना ॥ ९ ॥**

किंच । जन्मान्तरात्मीयशरीरजनितैः कर्मबीजैः स्वफलोपभोगार्थं पञ्चधा एधिष्यादिपञ्चभू-
 तात्मकतया पञ्चप्रकारं संभृतो निर्मितः कायः स यदि फलोपभोगनिवृत्तौ पञ्चत्वमागतः पुनः
 एधिष्यादिरूपतां प्राप्स्यतत्र भवतां किमर्थं परिदेवना । निष्प्रयोजनत्वाज्ज्ञानुशोचनं कर्तव्यम् ।
 चानुस्थितैस्तथात्वात् न हि केनचिद्वस्तुस्थितिरतिक्रमिषु शक्यते ॥ ९ ॥

**गन्वी वसुमती नाशमुदधिर्देवतानि च ।
 फेनप्रख्यः कथं नाशं मर्त्यलोको न यास्यति ॥ १० ॥**

अपिच । नेदमाश्रयं मरणं नाशं यतः एधिष्यादीनि महान्नयनि भूतानि नाशं गच्छन्ति । तथा
 समुद्रा अपि नगमरणरिरहिणोऽपरा अपि प्रलयसमये अवसानं गच्छन्ति कथमिवास्थिरतया

फेनसन्निभो मरणधर्मा मृतसंघो विनाशं न यास्यति । उचितमेव हि मरणधर्मिणः प्रयाणं
अतो निष्प्रयोजनः शोकसमावेशः ॥ १० ॥

अनिष्टापादकत्वादप्यनुशौचं न कार्यमित्याह

श्लेष्माश्रु वान्धवैर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः ।

अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वशक्तितः ॥ ११ ॥

यस्मादनुशौचद्विर्बान्धवैर्वदननयननिर्गमितं श्लेष्माश्रु वा यस्मादवशोऽकामोऽपि प्रेतो भुङ्क्ते
तस्मान्न रोदितव्यं किंतु प्रेतहितेषुभिः स्वशक्त्यनुसारेण श्राद्धादिक्रियाः कार्याः ॥ ११ ॥

इति संश्रुत्य गच्छेयुर्गृहं बालपुरःसराः ।

विदश्य निम्बपत्राणि नियता द्वारि वेश्मनः ॥ १२ ॥

आचम्याभ्यादि सलिलं गोमयं गौरसर्पपान् ।

प्रविशेयुः समालभ्य कृत्वाश्मनि पदं शनैः ॥ १३ ॥

एवं कुलवृद्धवचांसि सम्यगाकर्ण्य त्यक्तशोकाः सन्तो बालानग्रतः कृत्वा गृहं गच्छेयुः ।
गत्वा च वेश्मनो द्वारि स्थित्वा नियताः संयतमनस्काः निम्बपत्राणि विदश्य दशनैः खण्ड-
नं कृत्वा खादित्वा वमनं कृत्वाभ्युदकगोमयसर्पपानालम्ब्य आदिग्रहणादूर्वाप्रवालमग्निवृषभौ
वेति शौखोक्तौ दूर्वाङ्कुरवृषभवापि स्पृष्ट्वाश्मनि च पदं निधाय शनैरस्वलितं वेश्म प्रविशेयुः ॥

प्रवेशनादिकं कर्म प्रेतसंस्पर्शिनामपि ।

इच्छतां तत्क्षणाच्छुद्धिः परेषां स्नानसंयमात् ॥ १४ ॥

यदेतत्पूर्वोक्तं निम्बपत्रदशनादि वेश्मप्रवेशनान्तं कर्म तन्न केवलं ज्ञातीनामपि तु परेषा-
मपि धर्मार्थं प्रेतालद्वारनिर्हरणादिकं कुर्वतां भवति । प्रवेशनादिकमित्यत्र
अतिदेशमाह । आदिशब्दो माङ्गलिकत्वात्प्रतिलोमक्रमाभिप्रायः । तेषां च धर्मार्थनिर्हरणादौ

प्रवृत्तामां तत्क्षणाच्छुद्धिमिच्छतां असपिण्डानां स्नानप्राणायामाभ्यामेव शुद्धिः । यथाह परा-
शरः । अनाथं ब्राह्मणं प्रेतं ये वहन्ति द्विजातयः । पदेयदे यज्ञफलमनुपूर्वं लभन्ति ते ॥ न
तेषामशुभं किञ्चित्पार्ष्णं वा शुभकर्मणाम् । जलावगाहनात्तेषां सद्यः शौचं विधियत इति ॥
स्नेहादिना निर्हरणे ॥ मनुक्तो विशेषः । (अ. ५ श्लो. १०१।१०२) असपिण्ड द्वित्रं प्रेतं
विभो निर्हृत्य बन्धुवत् । विशुद्ध्यति त्रिरात्रेण मातुरासांश्च बान्धवान् ॥ यद्यन्नमति तेषां
तु दशाहेनैव शुद्ध्यति । अनदन्नन्नमदैव न चेत्तस्मिन् गृहे वसेत् इति ॥ अत्रेयं व्यवस्था ।
यः स्नेहादिना शवनिर्हरणं कृत्वा तदीयमन्नमश्नाति तद्गृहे च वसति तस्य दशाहेनैव शुद्धिः
यस्तु केवलं तद्गृहे वसति न पुनस्तदन्नमश्नाति तस्य त्रिरात्रम् । यः पुनर्निर्हरणमात्रं करोति
न तद्गृहे वसति न च तदन्नमश्नाति तस्यैकाह इति ॥ एतत्सजातीयविषयम् । विजाती-
यविषये पुनर्यज्ञातीयं प्रेतं निर्हरति तज्जातिप्रयुक्तमाशौचं कार्यम् । यथाह गौतमः । अवर-

श्रेष्ठर्णः पूर्वं वर्णमुपस्पृशेत्पूर्वं वावरं तत्र तच्छब्दोक्तमाशौचमिति ॥ उपस्पर्शनं निर्हरणम्
विमस्य शूद्रनिर्हरणे मासमाशौचम् । शूद्रस्य तु विमनिर्हरणे दशरात्रमित्येवं शक्यदाशौ-
चं कार्यमित्यर्थः ॥ १४ ॥

आचार्यपित्रुपाध्यायान्निर्हत्यापि व्रती व्रती ।

सकटान्नं च नाश्रीयान्न च तैः सह संवसेत् ॥ १५ ॥

आचार्य उक्तलक्षणः माता च पिता च पितरौ उपाध्यायश्च पूर्वोक्तः एतान्निर्हत्यापि व्रती
ब्रह्मचारी व्रत्येव न पुनरस्य व्रतग्रंथः । कटशब्देनाशौचं लक्ष्यते तत्सह-
चरितमन्नं सकटान्नं तद्ब्रह्मचारी नाश्रीयत् । न चाशौचिभिः सह संवसे-
त् । एवं वदता आचार्यादिव्यतिरिक्तमेतन्निर्हरणे तु ब्रह्मचारिणो व्रतलोप
इत्यर्थादुक्तं भवति । अत एव वसिष्ठेनोक्तम् । ब्रह्मचारिणः शक्यकर्मिणो व्रतान्निवृत्तिरन्यत्र
मातापित्रोरिति ॥ १५ ॥

क्रीतलब्धाशना भूमौ स्वपेयुस्ते पृथक्पृथक् ।

पिण्डयज्ञावृता देयं प्रेतायान्नं दिनत्रयम् ॥ १६ ॥

क्रीतमयाचितं लब्धं वा अशनं येषां ते क्रीतलब्धाशनाः भवेयुरिति शेषः । क्रीतलब्धाश-
ननियमात् तदलभेऽनशनमर्थास्तिद्धं भवति । अत एव वसिष्ठः । गृहान्नजित्वा अधःप्रस्त-
रे ज्यहमनश्नन्त आसीरन् क्रीतोत्पन्नेन वर्तन्ति । अधःप्रस्तर आशौचिनां
शयनासनार्थस्तृणमयः प्रस्तरः ते च सपिण्डा भूमावेव पृथक्पृथक् शयी-
रन् न सद्वादौ ॥ मनुनाप्यत्र विशेषो दर्शितः । (अ. ५ श्लो. ७३)

अक्षारलवणान्नाः स्युर्निर्मलेयुश्च ते ज्यहम् । मांसाशनं च नाश्रीयुः शयीरंश्च पृथक् स्थिताविति ।
तथा गौतमेनापि विशेष उक्तः । अधःशय्याशयिनो ब्रह्मचारिणः शक्यकर्मिण इति । तथा पि-
ण्डपितृयज्ञमक्रियया प्राचीनावीतित्यादिरूपया प्रेताय दिनत्रयं पिण्डरूपमन्नं तूष्णीं क्षितौ
देयम् । यथाह मरीचिः । प्रेतपिण्डं बहिर्देवाद्बर्हमन्निविवर्जितम् । प्रागुदीच्यां चरुं कृत्वा स्नातः
प्रयतमानस इति । दर्भमन्निविवर्जितत्वमनुपनीतविषयम् । अंसंस्क्रुतानां भूमौ पिण्डं दद्यात्संस्क्रु-
तानां कुशेष्विति प्रचेतःस्मरणात् ॥ तथा कर्तुर्निषमश्च गृहपरिशिष्टाद्विज्ञेयः । असगोत्रः सगो-
त्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् । प्रथमेऽहनि यो दद्यात्स दशाहं समापयेदिति ॥ तथा द्र-
व्यविनिमयश्च शुनःपुच्छेन दर्शितः । शालिना सज्जुभिर्वापि शकैर्वाप्यथ निर्बपेत् । प्रथमेऽहनि
यद्द्रव्यं तदेव स्याद्दशाहिकम् ॥ तूष्णीं प्रसेकं पुष्पं च दीपं धूपंतथैव चेति ॥ पिण्डश्च पापाणे
देयः । भूमौ माल्यं पिण्डं पानीयमुपले वा दद्यादिति शंखस्मरणात् । न च दद्यादिति बहुयचने-
नोदकदानवत्सर्वैः पिण्डदानं कार्यमित्याशङ्कनीयं किंतु पुत्रेणैव कार्यम् । तदभावे प्रत्यासन्ने-
न सपिण्डानामन्यतमेन तदभावे मातृसपिण्डादिना कार्यम् । पुत्रभावे सपिण्डा मातृसपिण्डाः
शिष्याश्च ददास्तदभावे कृत्विगाचार्याविति गौतमस्मरणात् । पुत्रबहुत्वे पुनर्गर्भेनेव कार्यम् ।

सर्वैरनुमतिं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतम् । द्रव्येण वा विभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेदिति मरीचि-
स्मरणात् ॥ पिण्डसंख्यानियमश्च । ब्राह्मणस्य दश पिण्डाः क्षत्रियस्य द्वादशैवेत्येवमाशौच-
दिवससंख्यया विष्णुनाभिहितः । यावदाशौचं भेतस्योदकं पिण्डमेकं च दद्युरिति ॥ तथा
स्मृत्यन्तरेऽपि । नवभिर्दिवसैर्दद्यान्नव पिण्डान्समाहितः । दशमं पिण्डमुत्सृज्य रात्रिशेषे शु-
चिर्भवेदिति शुचित्ववचनमपरेद्युः क्रियमाणश्चाद्धार्यद्वाह्मणनिमन्त्रणाभिप्रायेण । योगीश्वरेण
तु पिण्डत्रयदानमभिहितं अनयोश्च गुरुलघुकल्पयोरुदकदानविषयोक्ता व्यवस्था विज्ञेया ।
अत्रापरः शातातपीयो विशेषः । आशौचस्य तु द्वासेऽपि पिण्डान्दद्याद्दशैव त्विति ॥ त्रिरात्रा-
शौचिनां पुनः पारस्करेण विशेषो दर्शितः । प्रथमे दिवसे देयास्त्रयः पिण्डाः समाहितः ।
द्वितीये चतुरो दद्यादस्थिसंचयनं तथा ॥ त्रीस्तु दद्यात्तृतीयेऽङ्गि वस्त्रादि क्षालयेत्तपेति ॥ १९ ॥

जलमेकाहमाकाशे स्थाप्यं क्षीरं च मृन्मये ।

किञ्च । जलं क्षीरं च मृन्मये पात्रद्वये षण्क् षण्गकाशे शिख्यादावेकाहं स्थापनीयम् । अत्र
विशेषानुपादानात्प्रथमेऽहनि कार्यम् । तथा पारस्करवचनात् । भेतात्र छाहीत्युदकं स्थाप्यं पिव
चेदमिति क्षीरम् ॥ तथास्थिसंचयनं च प्रथमादिदिनेषु कार्यम् । तथाह संवर्तः । प्रथमेऽङ्गि तृतीये
वा सप्तमे नवमे तथा । अस्थिसंचयनं कार्यं दिने तद्ग्रात्रजैः सहेति । क्वचिद्वितीये त्वस्थिसंचय
इत्युक्तम् । वैष्णवे तु चतुर्थे दिवसेऽस्थिसंचयनं कुर्यात् तेषां च गङ्गाम्भसि प्रक्षेप इति अतोऽन्य-
तमस्मिन्दिने स्वगृहोक्तविधिनास्थिसंचयनं कार्यम् । अङ्गिरसा चात्र विशेषो दर्शितः । अ-
स्थिसंचयने यागो देवानां परिकीर्तितः । भेतीभूतं तमुद्दिश्य यः शुचिर्न करोति चेत् ॥ देव-
तानां तु यजनं तं शपन्त्यथ देवताः ॥ देवताश्चात्र श्मशानवासिन्यः । तत्र पूर्वदग्धाः श्म-
शानवासिनो देवाः शवानां परिकीर्तिता इति तेनैवोक्तम् । अतस्तान्देवानचिरमृतं च भेतमु-
द्दिश्य धूपदीपादिभिः पिण्डरूपेण चाग्नेन तत्र पूजा कार्येत्युक्तं भवति ॥ तथा वपनं च द-
शमेऽहनि कार्यम् । दशमेऽहनि संप्राप्ते स्नानं ग्रामाद्बहिर्भवेत् । तत्र त्याज्यानि वासांसि के-
शश्मश्रुनखानि चेति देवलस्मरणात् ॥ तथा स्मृत्यन्तरेऽपि । द्वितीयेऽहनि कर्तव्यं क्षुरकर्म
प्रयत्नतः । तृतीये पञ्चमे वापि सप्तमे वा प्रदामत इति । श्राद्धप्रदानादवर्गनियम इति यावत् ।
वपनं च केपामित्याकाङ्क्षायामापस्तम्बेनोक्तम् । अनुभाविनां च परिवापनमिति । अयमर्थः ।
शावं दुःसप्तमभुवन्तीत्यनुभाविनः सपिण्डास्तेषां चाविशेषेण वपनपुतारूपवयसामित्यपेक्षया-
मिदमेवोपतिष्ठते । अनुभाविनां परिवापनमिति । अनु पश्चाद्भवन्तीत्यनुभाविनोऽल्पवयसस्तेषां
वपनमिति । अनुभाविनः पुत्रा इति केचिन्मन्यन्ते । गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्गुरोर्मृतौ ।
आधानकाले सोमं च वपनं सप्तमु स्मृतमिति नियमदर्शनात् ॥

अद्वाचितेन सफलश्रौतस्मार्तकर्मोपिकारनिवृत्तिं प्रसक्त्यायां केपुचिदभ्यनुज्ञानार्थमाह ।

वैतानौपासनाः कार्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदनात् ॥ १७ ॥

वितानोऽमीनां विस्तारस्तत्र भवा वैतानाः त्रेतामिसाध्या अमिहोत्रदर्शपूर्णमासाद्याः क्रि-
या उच्यन्ते । प्रतिदिनमुपास्यन् इत्युपामनो गृहामिस्तत्र भवा औपासनाः सायं प्रातर्होमक्रि-

या उच्यन्ते ता वैतानोपासनाः वैदिवयः क्रियाः कार्याः । कथं वैदिकत्वमिति चेत् श्रुतिचोदनात्
तथा हि । यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादित्यादिश्रुतिभिरग्निहोत्रादीनां चोदना स्पष्टैव ॥ तथा
अहरहः स्वाहा कुर्यात् अन्नाभावे केनचिदाकाष्टादिति श्रुत्यौपासनहोमोऽपि चोद्यते । अत्र
च श्रौतत्वविशेषणोपादानात्स्मार्तक्रियाणां दानादीनामनुष्ठानं गम्यते । अत एव वैद्याप्रपादेनो-
क्तम् । स्मार्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके । श्रौते कर्मणि तत्कालं छातः शुद्धिमवामुपा-
दिति । श्रौतानां च कार्यत्वाभिधानं नित्यनैमित्तिकाभिप्रायेण । यथाह पैठीनसिः । नित्यानि
विनिवर्तेरन्वैतानवर्ज्यं शालाग्रौ चैक इति । नित्यानि विनिवर्तेरन्वित्यविशेषेण आवश्यकानां
नित्यनैमित्तिकानां निवृत्तौ मसक्तायां वैतानवर्ज्यमित्यग्नित्रयसाध्यावश्यकानां पर्युदासः । शा-
लाग्रौ चैक इति गृह्याग्रौ भवानामप्यावश्यकानां पाक्षिकः पर्युदास उक्तः । अतस्तेष्वाशौचं ना-
स्त्येव कान्यानां पुनः शौचमावादानुष्ठानम् । मनुनाप्यनेनैवाभिप्रायेणोक्तम् । (अ. १४. ८४)
मत्स्यूहन्नोग्निषु क्रिया इति । अग्निषु क्रिया न प्रत्यूहेदिति अनग्निसाध्यानां पञ्चमहायज्ञादीनां
निवृत्तिः । अत एव संवर्तः । होमं तत्र प्रकुर्वीत शुष्काग्नेन कलेन वा । पञ्चयज्ञविधानं तु न
कुर्यान्मृत्युजन्मनोरिति । वैश्वदेवस्याग्निसाध्यत्वेऽपि वचनान्निवृत्तिः । विमो दशाहमासीत वैश्व-
देवविर्जित इति तेनैवोक्तत्वात् ॥ सूतके कर्मणां त्यागः संध्यादीनां विधीयत इति यद्यपि
संध्याया विनिवृत्तिः श्रूयते तथाप्यजलिप्रसेपादिकं कुर्यात् सूतके सावित्र्या चाजलिं म-
क्षिष्य प्रदक्षिणं कृत्वा सूर्यं ध्यायन्नमस्कुर्यादिति पैठीनसिस्मरणात् ॥ यद्यपि वैतानोपासनाः
कार्या इति सामान्येनोक्तं तथाप्यन्येन कारयितव्यम् । अन्य एतानि कुर्युरिति पैठीनसिस्म-
रणात् । बृहस्पतिनाप्युक्तम् । सूतके मृतके चैव अशक्तौ श्राद्धभोजने । प्रवासादिनिमित्तेषु
हावयेन्न तु हापयेदिति । तथा स्मार्तत्वेऽपि पिण्डपितृयज्ञश्रवणाकर्माश्वयुज्यादिकश्च नित्य-
होमः कार्य एव । सूतके तु समुत्पन्ने स्मार्तं कर्म कथं भवेत् । पिण्डयज्ञं परं होममसगोत्रेण
कारयेदिति जातूकर्ण्यस्मरणात् । यद्यपि साङ्गे कर्मण्यकर्तृत्वं तथापि स्वद्रव्यत्यागात्मकं म-
धानं स्वयं कुर्यात् । तस्यानन्यनिष्पाद्यत्वात् । अत एवोक्तम् । श्रौते कर्मणि तत्कालं छातः
शुद्धिमवामुपादिति यत्पुनर्दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्तत इति होमप्रतिषेधः स
काम्याभिप्रायो वैश्वदेवाभिप्रायो वा व्यवस्थापनीयः । तथा सूतकाश्रमभोजनमपि न कार्यम् ।
उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यत इति यमस्मरणात् । उभयत्र जननमरणयोः । दशा-
हानीत्याशौचकालोपलक्षणम् । कुलस्य सूतकयुक्तस्य संबन्ध्यन्नं असकुल्यैर्न भोक्तव्यं सकुल्यानां
पुनर्न दोषः । सूतके तु कुलस्यान्नमदोषं मनुरब्रवीदिति तेनैवोक्तत्वात् । अयं च निषेधो दातृभो-
क्तेरन्यतरेण जनने मरणे वा ज्ञाते सति वेदितव्यः । उभाम्यामपरिज्ञाते सूतकं नैव दोषरुत् ।
एकेनापि परिज्ञाते भोक्तृदोषमुपावहेदिति पदत्रिशन्मते दर्शनात् ॥ तथा विवाहादिषु सूतको-
त्पत्तेः प्राक् ब्राह्मणार्थं पृथक्कृतमन्नं भोक्तव्यमेव । विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके । पूर्वसं-
कल्पितार्थेषु न दोषः परिकीर्तित इति बृहस्पतिस्मरणात् । तथाऽपरोपि विशेषः पदत्रिशन्मते
दर्शितः । विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके । परैरन्नं प्रदातव्यं भोक्तव्यं च द्विनोत्तमैः ॥
भुजानेषु तु विषेषु त्वन्तरा मृतसूतके । अन्येहोदकाचान्ताः सर्वे ते शुचयः स्मृता इति ॥

तथाशौचपरिग्रहत्वेऽपि केपुचिद्व्येषु दोषाभावः । यथाह मरीचिः । लवणे मधुमांसे च पु-
ष्पमूलफलेषु च । शाककाष्ठतृणेष्वप्यु दधिसर्पिःपयेषु च ॥ तिलौषधानिने चैव पक्कापक्के
स्वयंग्रहः । पण्येषु चैव सर्वेषु नशौचं मृतमृतके इति । पक्वं भक्ष्यजातं मोदकादि । अपक्वं
तण्डुलादि । स्वयंग्रह इति स्वयमेव स्वाम्यनुज्ञातो गृह्णीयादित्यर्थः । पक्वापक्वाभ्यनुज्ञातमन्नं
सत्रप्रवृत्तविषयम् । अन्नसत्रप्रवृत्तानामाग्राजमर्गाहितम् । भुक्त्वा पक्वान्नमेतेषां त्रिरात्रं तु पयः
पिबेदित्यङ्गिरःस्मरणात् । अत्र पक्वशब्दो भक्ष्यव्यतिरिक्तौदनादिविषयः ॥ शवसंसर्गनिमि-
त्ताशौचे त्वङ्गिरसा विशेष उक्तः । आशौचं यस्य संसर्गादापतेद्रूहमेधिनः । क्रियास्तस्य न
लुप्यन्ते गृह्याणां च न तद्वेदिति । तदाशौचं केवलं गृहमेधिन एव न पुनस्तद्रूहे भवानां
भार्यादीनां तद्व्याणां च भवेदित्यर्थः । अतिक्रान्ताशौचेऽप्ययमेवार्थः स्मृत्यन्तरे दर्शितः ।
अतिक्रान्ते दशाहे तु पश्चाज्जानाति चे द्रुही । त्रिरात्रं सूतकं तस्य न तद्व्यस्य कर्हिचि-
दिति ॥ १७ ॥

एवमाशौचिनो विधिप्रतिषेधस्यान्धमानमिषायापुना आशौचनिमित्तं कालनियमं चाह ।

त्रिरात्रं दशरात्रं वा शवमाशौचमिष्यते ।

ऊनद्विवर्ष उभयोः सूतकं मातुखेव हि ॥ १८ ॥

शवनिमित्तं शावम् । सूतकशब्देन च जननवाचिना तन्निमित्तमाशौचं लक्ष्यते । एवं च

वदता जननमरणयोराशौचनिमित्तत्वमुक्तं भवति । तच्च जननमरणमुत्पत्तज्ञा-
तमेव निमित्तम् । निर्देशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म चेत्यादिलिङ्गदर्श-
नात् । तथा विगतं तु विदेशस्थं गृणुयाद्यो ह्यनिर्देशम् । यच्छेषं दशरात्र-
स्य तावेदवाशुचिर्भवेदित्यादिवाक्यारम्भसामर्थ्याच्च । उत्पत्तिमात्रपेक्षत्वे

ह्याशौचस्य दशाहाद्याशौचकालनियमास्तत्प्रभृतिका एवेति ॥ अनिर्देशज्ञातिमरणश्रवणे द-
शरात्रशेषमेवाशौचमर्पात्सिध्यतीति । यच्छेषं दशरात्रस्येत्यनारम्भणीयं स्यात् तस्माज्ज्ञातमेव
मरणं जननं च निमित्तं तच्चोभयनिमित्तमपि आशौचं त्रिरात्रं दशरात्रं चेष्यते मन्वा-
दिभिः । अत्राशौचप्रकरणे अहर्ग्रहणं रात्रिग्रहणं वा अहोरात्रोपलक्षणार्थम् । मन्वा-
दिभिरिष्यत इति वचनं तदुक्तसपिण्डसमानोदकरूपविषयभेदप्रदर्शनार्थम् ॥ तथा हि ।
दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते । जननेऽप्येवमेव स्यान्निपुणां शुद्धिमिच्छताम् ॥
जन्मन्येकोदकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते । शवस्यशो विशुद्भवन्ति त्र्यहाचूदकदायिन इत्येतै-
र्वाक्यैस्त्रिरात्रदशरात्रयोः समानोदकसपिण्डविषयत्वेन व्यवस्था कृता । अतः सपिण्डानां
सप्तमपुरुषावधिकानामविशेषेण दशरात्रम् । समानोदकानां त्रिरात्रमिति ॥ यत्पुनः स्मृत्य-
न्तरवचनम् । चतुर्थे दशरात्रं स्यात्पणिशाः पुंसि पञ्चमे । पष्ठे चतुरहाच्छुद्धिः सप्तमे त्वहरेव
त्विति तद्विगीतत्वाद्ग्रादरणीयम् । यद्यप्यविगीतं तथापि मधुपर्कस्नानालम्भनवत् लोकवि-
द्विष्टत्वान्नानुष्ठेयम् । अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्ट धर्ममप्याचरेन्न त्विति मनुस्मरणात् । न च सप्तमे

पूर्वप्रसवकालजननाशीचमभिभागाधुना अप्राप्तकालगर्भेनिःसरणनिमित्तमाशीचमाह ।

गर्भस्त्रावे मासतुल्या निशाः शुद्धेस्तु कारणम् ॥ २० ॥

स्त्वतिर्यद्यपि लोके द्रवद्रव्यकर्तृके परिस्पन्दे प्रयुज्यते तथाप्यत्र द्रवाद्रवद्रव्यसाधारण-
 रूपेऽघःपतने वर्तते । कुतो द्रवत्वस्य प्रथममास एव संभवाच्चत्र न मास-
 अकालेगर्भेनिः-
 सरणेभाशीचम् ।
 तुल्या निशा इति बहुवचनानुपपत्तेः । गर्भस्त्रावे यावन्तो गर्भग्रहणमासास्त-
 त्समसंख्याका निशाः शुद्धेः कारणम् । एतच्च स्त्रिया एव । गर्भस्त्रावे मास-
 तुल्या रात्रयः स्त्रीणां स्नानमात्रमेव पुरुषस्येति वृद्धवसिष्ठस्मरणात् । यत्पुनर्गौतमेन व्यहं
 चेति त्रिरात्रमुक्तं तन्मासत्रयादर्वावेदितव्यम् । गर्भस्तुत्यां यथामासमचिरे तृत्तमे त्रयः । रा-
 ज्ञ्ये तु चतुरात्रं वैश्ये पञ्चाहमेव तु ॥ अष्टाहेन तु शूद्रस्य शुद्धिरेषा प्रकीर्तितेति मरीचिस्म-
 रणात् । अचिरे मासत्रयादर्वाक् गर्भस्त्रावे उत्तमे ब्राह्मणजातो त्रिरात्रमित्यर्थः । एतच्च पम्मा-
 सपर्यन्ते द्रष्टव्यम् । सप्तमादिषु पुनः परिपूर्णमेव प्रसवाशौचं कार्यम् । तत्र परिपूर्णाङ्गगर्भस्य
 जीवतो निर्गमदर्शनात् । तत्र च लोके प्रसवशब्दमयोगात् । पम्मासाम्पन्तरे यावद्गर्भस्त्रावो
 भवेद्यदा । तदा माससमैस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते ॥ अत ऊर्ध्वं त्वनात्युक्तं तासामाशौ-
 चमिष्यते । सद्यः शौचं सपिण्डानां गर्भस्य पतने सतीति स्मरणात् ॥ एतच्च सपिण्डानां सद्यः-
 शौचविधानं द्रवभूतगर्भपतने वेदितव्यम् ॥ यत्पुनर्वसिष्ठवचनम् । ऊनद्विवापिके प्रेते गर्भस्य
 पतने च सपिण्डानां त्रिरात्रमिति तत्पञ्चमपद्योः कठिनगर्भपतनविषयम् । आचतुर्थ्याद्भवे-
 त्त्त्रावः पातः पञ्चमपद्योः । अत ऊर्ध्वं प्रमूतिः स्यादृशाहं सूतकं भवेत् ॥ त्रावे मातुस्त्रिरात्रं
 स्यात्सपिण्डाशौचवर्जनम् । पाते मातुर्यथामासं पित्रादीनां दिनत्रयमिति मरीचिस्मरणात् ॥
 सप्तममासप्रभृतिमृतजनने जातमृते वा सपिण्डानां जनननिमित्तं परिपूर्णमाशौचम् । जातमृते
 मृतजाते वा सपिण्डानां दशाहमिति हारीतस्मरणात् । अतः सूतके वेदोत्थानादाशौचं सूतक-
 वदिति पारस्करवचनाच्च । औत्थानादासूतिकायां उत्थानादृशाहमिति यावत् । सूतकवदिति
 शिशूपरमनिमित्तोदकदानरहितमित्यर्थः । बृहन्मनुरपि । दशाहाम्पन्तरे बाले प्रमीते तस्य
 बान्धवैः । शावाशौचं न कर्तव्यं सूत्याशौचं विधीयत इति । तथा च स्मृत्यन्तरमपि । अ-
 न्तर्दशाहोपरतस्य सूतकाहोभिरेवाशौचमिति । एवमादिवचननिचयपर्यालोचनया सपिण्डानां
 जनननिमित्ताशौचसंकोचो नास्तीति गम्यते । यत्पुनर्बृहद्विष्णुवचनम् । जाते मृते मृतजाते
 वा कुलस्य सद्यः शौचमिति तच्छिशूपरमनिमित्तस्याशौचस्य स्नानाच्छुद्धिमतिपादनपरं न
 प्रसवनिमित्तस्य । तथा च पारस्करः । गर्भे यदि विपत्तिः स्यादृशाहं सूतकं भवेत् । सपि-
 ण्डानां प्रसवनिमित्तस्य विद्यमानत्वात् । जीवजातो यदि प्रेयात्सद्य एव विशुद्ध्यतीति मेता-
 शौचाभिप्रायम् । तथा च शङ्खेभोजम् । प्राङ्गमकरणात्सद्यः शौचमिति । यत्पुनः कात्याय-
 नवचनम् । अनिशृत्ते दृशाहे ॥ पश्यत्वं यदि गच्छति । सद्य एव विशुद्धिः स्याद् मेतं नोदक-
 क्रियेति । तदपि वैष्णवेन समानार्थम् । यदा तु न मेतं नैव सूतकमिति पाठस्तदा सूतकमप्य-
 त्वं नैव पित्रादीनां भवतीत्यर्थः । अपययमर्थः । अन्तर्दशाहे यदि शिशूपरमस्तदा न मेता-

प्रत्यासत्ते सपिण्ड एकाहो विमलृष्टाष्टमादिषु समानोदकेषु ऋहमिति युक्तम् । एवमविशेषेण सपिण्डानामाशौचे प्राप्ते क्वचित्त्रियमार्थमाह । ऊनद्विवर्षे संस्थिते उभयोरेव मातापित्रोर्दशरात्रमाशौचं न सर्वेषां सपिण्डानाम् । तेषां तु वक्ष्यति आदन्तजननात्सद्य इति । तथा च पैतृव्यः गर्भस्थे भ्रूते मानुर्दशाहं जात उभयोः कृते नाग्नि सोदराणां चेति । अथवा अयमर्थः । ऊनद्विवर्षे संस्थिते उभयोर्मातापित्रोरेव अस्पृश्यत्वलक्षणमाशौचं न सपिण्डानाम् । तथा स्मृत्यन्तरे । ऊनद्विवर्षे भ्रूते मातापित्रोरेव नेतरेषामिति अस्पृश्यत्वलक्षणमभिभ्रूते इतरस्य पुनः कर्मण्यनधिकारलक्षणस्य । सपिण्डेष्वपि आदन्तजननः सद्य इत्यादिभिर्विहितत्वात् । अत्र दृष्टान्तः । सूतकं मातुरेव हीति । यथा सूतकं जनननिमित्तमस्पृश्यत्वलक्षणमाशौचं मातुरेव केवलं तथो-
नद्विवर्षोपरमे मातापित्रोरेवास्यत्वमिति । ऊनद्विवर्षे सपिण्डानामस्पृश्यत्वं प्रतिषेधतान्य-
त्रास्पृश्यत्वमभ्यनुज्ञातं भवति । तथा च देवलः । स्वाशौचकालाद्विज्ञेयं स्पर्शनं च त्रिभागतः । शुद्धविद्वत्त्रयिभाणां यथाशास्त्रं प्रचोदितमिति । एतच्चानुपनीतप्रयाणनिमित्ते अतिक्रान्ताशौचे च त्रिरात्रादौ वेदितव्यम् । उपनीतविषयेऽपि तेनैवोक्तम् । दशाहादित्रिभागे कृते संवयने क्रमात् । अङ्गस्पर्शनमिच्छन्ति वर्णानां तत्त्वदर्शिनः ॥ त्रिचतुःषष्ठदशभिः स्पृश्या वर्णाः क्रमे-
ण तु । भोज्याहो दशभिर्विप्रः शेषां द्वित्रिपञ्चत्तरिति ॥ व्युत्तरैर्दशभिः ष्युत्तरैर्द्वादशभिः पञ्चत्तरैः पञ्चदशभिरिति द्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥

जनननिमित्तमस्पृश्यत्वलक्षणमाशौचमाह ।

पित्रोस्तु सूतकं मातुस्तदसृग्दर्शनाद्भुवम् ।

तदहर्न प्रदुष्येत पूर्वेषां जन्मकारणात् ॥ १९ ॥

सूतकं जनननिमित्तमस्पृश्यत्वलक्षणमाशौचं पित्रोर्मातापित्रोरेव न सर्वेषां सपिण्डानाम् ।

तच्चास्पृश्यत्वं मातुर्भुवं दशाहपर्यन्तं स्थिरमित्यर्थः । कुतस्तदसृग्दर्शनात्
जननाशौचमाह ।

तस्याः संवन्धित्वेनासृगो दर्शनात् ॥ अत एव वसिष्ठः । नाशौचं विद्यते

पुंसः संसर्गं चेन्न गच्छति । रजस्तत्राशुचि ज्ञेयं तच्च पुंसि न विद्यत इति । पितुस्तु ध्रुवं न भवति स्नानमात्रेणास्पृश्यत्वं निवर्तते । यथाह संवर्तः । जाते पुत्रे पितुः स्नानं संचेष्टं तु विधीयते । माता शुद्धेदशाहेन स्नानात्तु स्पर्शनं पितुरिति । माता शुद्धेदशाहेनेत्येतत्संवन्धव-
हारयोग्यतामात्रम् । अदृष्टार्थेषु पुनः कर्मसु पैतृनसिना विशेष उक्तः । सूतिकां पुत्रवतीं विज्ञाति-
रात्रेण कर्माणि कारयेत् । मासेन स्त्रीजननीमिति ॥ अङ्गिरसा च सपिण्डानामस्पृश्यत्वाभावः स्पष्टीकृतः । सूतके सूतिकावर्ज्यं संस्पर्शो न निषिध्यते । संस्पर्शं सूतिकायास्तु स्नानमेव विधीयते इति । यस्मिन्दिवसे कुमारजननं तदहर्न प्रदुष्येत । तन्निमित्तदानाद्यधिकारापहार-
रुद्धं भवतीत्यर्थः । यस्मात्तस्मिन्नहनि पूर्वेषां पित्रादीनां पुत्ररूपेण जन्म उत्पत्तिस्तस्मात्त-
दहर्न प्रदुष्येत ॥ तथा च दृढयाज्ञवल्क्येनोक्तम् । कुमारजन्मदिवसे विप्रैः कार्यः प्रतिग्रहः । हिरण्यभूगवाश्वाजवांसःशय्यासनानिदिपु ॥ तत्र सर्वं प्रतिग्राह्यं कृतान्नं न तु भक्षयेत् । भक्ष-
यित्वा तु तन्मोहाद्विजश्चान्द्रायणं चरेदिति ॥ व्यासेनाप्यत्र विशेष उक्तः । सूतिकावासनिलया

जन्मदानाम् देवताः । तासां यागनिमित्तं तु शुचिर्जन्मनि कीर्तिता ॥ प्रथमे दिवसे पष्ठे दशमे चैव सर्वदा । त्रिष्वेतेषु न कुर्यात् सूतकं पितृजन्मनि ॥ मार्कण्डेयेनाप्युक्तम् । रक्षणीया तथा षष्ठी निशा तत्र विशेषतः । रात्रौ जागरणं कार्यं जन्मदानां तथा बलिः ॥ पुरुषाः शस्त्र-हस्ताश्च नृत्यगीतैश्च योषितः । रात्रौ जागरणं कुर्युर्दशम्यां चैव सूतक इति ॥ १९ ॥

आशौचमध्ये पुनर्जने मरणे वा जाते प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमावर्तत इति न्यायेन पुनर्दशम्याशौचप्राप्ती तद्व्याख्यादमाह ।

अन्तरा जन्ममरणे शेषाहोभिर्विशुद्ध्यति ।

वर्णापेक्षया वयोवस्थापेक्षया वा यस्य यावानाशौचकालस्तदन्तरा तत्समस्य ततो न्यूनस्य वाशौचस्य निमित्तभूते जनने मरणे वा जाते पूर्वाशौचावशिष्टैरेवाहोभिर्विशुद्ध्यति । न पुनः पश्चादुत्पन्नजननादिनिमित्तं पृथक्पृथग्वाशौचं कार्यम् ॥

यदा पुनरल्पाद्धर्तमानाशौचादीर्घकालमाशौचमन्तरा पतति तदा न पूर्वशेषेण शुद्धिः । यथाहोशनाः । स्वल्पाशौचस्य मध्ये तु दीर्घाशौचं भवेद्यदि । न पूर्वेषु विशुद्धिः स्यात्स्वकालेनैव शुद्ध्यतीति । यमोऽप्याह । अहो शुद्धिमदाशौचं पश्चिमेन समापयेदिति । अत्र चान्तरा जन्ममरणे इति यद्यप्यविशेषेणाभिहितं तथापि न सूतकान्तर्वातिनः शावस्य पूर्वाशौचशेषेण शुद्धिः । यथाहाह्निराः । सूतके मृतके चेत्स्यान्मृतके त्वथ सूतकम् । तत्राधिकृत्य मृतकं शौचं कुर्यान्न सूतकमिति । तथा पट्टत्रिशन्मतेऽपि । शावाशौचे समुत्पन्ने सूतके तु यदा भवेत् । शावेन शुद्ध्यते सूतिर्न सूतिः शावशोधनीति । तस्मान्न सूतकान्तःपातिनः शावस्य पूर्वशेषेण शुद्धिः । किंतु शावान्तःपातिन एव सूतकस्य तथा सजातीयान्तःपातित्वेऽपि शावस्य क्वचित्पूर्वशेषेण शुद्धेरपवादः स्मृत्यन्तरे दर्शितः । मातर्यर्धे प्रमीतायामशुद्धौ त्रिय-ते पिता । पितुः शेषेण शुद्धिः स्यान्मातुः कुर्यात्तु पक्षिणीमिति । अयमर्थः । मातरि पूर्वं मृतायां तन्निमित्ताशौचमध्ये यदि पितुरुपरमः स्यात्तदा न पूर्वशेषेण शुद्धिः किंतु पितुः प्रयाण-निमित्ताशौचकालेनैव शुद्धिः कार्या । तथा पितुः प्रयाणनिमित्ताशौचमध्ये मातरि स्वर्गतायामपि न पूर्वशेषमात्राच्छुद्धिः किंतु पूर्वाशौचं समाप्योपरि पक्षिणीं क्षिपेदिति ॥ तथाशौचसन्निपातकालविशेषकृतोऽप्यपवादो गौतमेनोक्तः । रात्रिशेषे सति द्वाभ्यां प्रभाते सति तिसृभिरिति । अयमर्थः । रात्रिमात्रावशिष्टे पूर्वाशौचे यद्याशौचान्तरं सन्निपतेत् तर्हि पूर्वाशौचं समाप्यानन्तरं द्वाभ्यां रात्रिभ्यां शुद्धिः । प्रभाते पुनस्तस्या रात्रेः पश्चिमे यामे जननाद्याशौचान्तरसन्निपाते सति तिसृषु रात्रिभिः शुद्धिः न पुनस्तच्छेषमात्रेण ॥ शातातरेनाप्युक्तम् । रात्रिशेषे ग्रहाच्छुद्धिर्यामशेषे शुचिरुग्रहादिनि । भेतक्रिया पुनः सूतकसन्निपातेऽपि न निवर्तत इति तेनैवोक्तम् । अन्तर्दशहे जननात्पश्चात्स्यान्मरणं यदि । प्रेतमुद्दिश्य कर्तव्यं पिण्डदानं स्वबन्धुभिः ॥ मारुत्ये प्रेतपिण्डे तु मध्ये चेज्जननं भवेत् । तथैवाशौचपिण्डास्तु शेषान्दद्याद्यथाविधीति ॥ तथा शावाशौचयोः सन्निपातेऽपि प्रेतकृत्यं कार्यम् । तुल्यन्यायत्वात् । तथा जातकर्मादिकमपि पुत्रजन्मनिमित्तं आशौचान्तरसन्निपातेऽपि कार्यमेव । तथाह प्रजापतिः । आशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् । कर्तुंस्तान्कालिकीं शुद्धिः पूर्वाशौचेन शुद्ध्यतीति ॥

च वाससां त्यागस्ततः शुद्धा भवेच्च सा । दद्याच्छक्त्या ततो दानं पुण्याहेन विशुद्ध्यतीति ।
अयं चातुरमात्रे ज्ञानप्रकारोऽनुसरणीयः । आतुरे ज्ञान उत्पन्ने दशकृत्वो ह्यनातुरः । ज्ञात्वा
ज्ञात्वा स्पृशेदेनं ततः शुद्धयेत्स आतुर इति पराशरस्मरणात् । यदा तु रजस्वलायाः सूति-
काया वा मृतिर्भवति तदायं ज्ञानप्रकारः । सूतिकायां मृतायां तु कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ।
कुम्भे सलिलमादाय पञ्चगव्यं तथैव च । पुण्यगिरिभिमन्व्यापो वाचा शुद्धिं लभेत्ततः । तेनैव

रजस्वलायाः स्मृतिकायाश्चमरणे विशेषः । आपयित्वा तु दाहं कुर्याद्यथाविधि ॥ रजस्वलायास्तु । पञ्चभिः स्नापयित्वा
तु गन्धैः प्रेतां रजस्वलाम् । वस्त्रान्तरावृतां कृत्वा दाहयेद्विधिपूर्वकमिति ।
एतच्च रजोदर्शनपुत्रजन्मादि यद्युदयोचरकालमुत्पन्नं तदा तद्विवसप्रभृत्या-

शौचाहोरात्रगणना कार्या । यदा तु रजस्यां रजोदर्शनपुत्रजन्मादि जातं तदाधरात्रात्माक्
जननाद्युत्पत्तौ पूर्वदिवसैकदेशव्यापित्वेऽपि आशौचस्य तत्पूर्वदिवसप्रभृत्येव गणना कार्येत्येकाः
कल्पः । रात्रिं त्रेधा विभज्याद्ये भागद्वये जननादौ जाते पूर्वदिनं ग्राह्यमिति द्वितीयः । मागु-
दयादित्परः । यथाह कश्यपः । उदिते तु यदा सूर्ये नारीणां दृश्यते रजः । जननं वा
विधत्तियां यस्याहस्तस्य शर्वरीः ॥ अर्धरात्रावधिः कालः सूतकादौ विधीयते । रात्रिं कुर्या-
न्निभागां तु द्वौ भागौ पूर्वं एव तु ॥ उत्तरांशः प्रभातेन युज्यते श्रुतमृतके । रात्रावेव समु-
त्पन्ने मृते रजसि सूतके ॥ पूर्वमेव दिनं ग्राह्यं यावन्नोदयते रविरिति ॥ एतेषां च कल्पानां दे-
शाचारतो व्यवस्था विज्ञेया । इदं चाशौचमाहिताग्नेरुपरमे संस्कारदिवसप्रभृति कर्तव्यम् ।
अनाहिताग्नेस्तु मरणदिवसप्रभृति संचयनं तूभयोरिति संस्कारदिवसप्रभृतीति विवेचनीयम् ।

आहिताग्निमर-
णविशेषः ।

यथाहाक्षिराः । अनग्निमत उत्क्रान्तेः साग्नेः संस्कारकर्मणः । शुद्धिः संचयनं
वाहान्मृताहस्तु यथातिथीति ॥ साग्नेः संस्कारकर्मण इति श्रवणाद्वाहिताग्नी
पितरि देशान्तरमृते तत्पुत्रादीनामासंस्कारात्संख्यादिकर्मलोपो नास्तीत्यनुसं-
धेयम् । तथा च पैठीनसिः । अनग्निमत उत्क्रान्तेराशौचं हि द्विजातिषु । दाहादग्निमतो
विद्याद्विदेशस्ये मृते सतीति ॥ २० ॥

सपिण्डत्वादिना दशाहादिप्राप्ती कश्चिन्मृत्युविवेकेषापवादमाह ।

हतानां नृपगोविप्रैरन्वक्षं चात्मघातिनाम् ।

नृपोऽभिपिक्तः क्षत्रियादिः । गोग्रहणं शृङ्गिदंष्ट्रादितिरश्रासुपलक्षणार्थम् । विप्रग्रहणम-
न्त्यजोपलक्षणम् । एनैर्हतानां संवन्धिनी ये सपिण्डास्तेषाम् । विप्रोद्वन्धनादिभिः बुद्धिपूर्वमा-
त्मानं ये व्यापादयन्ति ते आत्मघातिनः । आत्मघातिग्रहणं पालण्ड्यनाश्रिता
चापवादः । इत्येकयोगोपात्तपतितमात्रोपलक्षणार्थम् । तत्संवन्धिना चान्वक्ष्यमनुगतम-

क्षमन्वक्षं सद्यः शौचमित्यर्थः । न पुनर्दशाहादिकम् । तथा च गौतमः । गोब्राह्मणहतानाम-
न्वक्षं राजक्रोधाच्चायुद्धे प्रायोऽनाशकशस्त्राग्निविषोदकोद्वन्धनप्रपतनैश्चेच्छतामिति । क्रोधग्रहणं
प्रमादव्यापादितनिरासार्थम् । अयुद्धग्रहणं युद्धहतस्यैकाहमाशौचमस्तीति ज्ञापनार्थम् । वास्-
णार्थं विपन्नानां योपितां गोऽग्रहेपि च । आहवेऽपि हतानां च एकरात्रमशौचकमिति स्मरणात् ।
एतस्य शुद्धकालस्तेनैव कालान्तरविपन्नस्य । समरमूर्धनि हतस्य पुनः सद्यः शौचम् । यथाह

गिरिर्वा व्यवधायकः । वाचो यत्र विमिथ्यन्ते तद्देशान्तरमुच्यते । देशान्तरं वदन्त्येके पट्टियोऽन-
नमायतम् । चत्वारिंशद्दन्त्यन्ये त्रिंशदन्ये तथैव चेति । इदं चातिक्रान्ताशौचमुपनीतोपरमविष-
यम् । न पुनर्वयोवस्थाविशेषाशौचविषयमपि । तथा चोक्तं व्याघ्रपादेन । तुल्यं वयसि स-
र्वेषामतिक्रान्ते तथैव च । उपनीते तु विषमं तस्मिन्नेवातिकालमिति । अयमर्थः । वयसि
त्रिवर्षादिरूपे यदाशौचमादन्तजन्मनः सद्य इत्यादिवाक्यविहितं तत्सर्वेषां ब्राह्मणादिवर्णानां
तुल्यमविशिष्टम् । अतिक्रान्ते दशाहादिके त्र्यहादि यदाशौचं तदपि सर्वेषामविशिष्टम् । उ-
पनीते पुनरुपरमे दशद्वादशपञ्चदशत्रिंशद्दिनानीत्येवं विषमाशौचं ब्राह्मणादीनाम् । तस्मिन्नेवो-
पनीतोपरम एव अतिकालमतिक्रान्ताशौचं भवति । न वयोवस्थाशौचातिक्रम इति ॥ २१ ॥

क्षत्रियादिषु दशरात्रस्य सपिण्डाशौचस्यापञ्चरात्रमाह

क्षत्रस्य द्वादशाहानि विशः पञ्चदशैव तु ।

त्रिंशद्दिनानि शूद्रस्य तदर्थं न्यायवर्तिनः ॥ २२ ॥

क्षत्रियवैश्यशूद्राणां सपिण्डजनने तदुपरमे च यथाक्रमेण द्वादशपञ्चदशत्रिंशद्दिनान्याशौ-
चं भवति । न्यायवर्तिनः पुनः शूद्रस्य पाक्यज्ञद्विजशुश्रूपादिरतस्य तदर्थं तस्य मासस्यार्धं पञ्च-
दशरात्रमाशौचम् । एवं च त्रिरात्रं वेत्येतद्दशरात्रमाशौचं पारिशेष्यात् ब्राह्मणविषये व्यवतिष्ठते ।
स्मृत्यन्तरेषु तु क्षत्रियादीनां दशाहादयोऽप्याशौचकल्पा दर्शिताः । यथाह पराशरः । क्षत्रिय-
स्तु दशाहेन स्वकर्मनिरतः शुचिः । तथैव द्वादशाहेन वैश्यः शुद्धिमवाप्नुयात् । तथा च शातातपः ।
एकादशाहाह्राजन्यो वैश्यो द्वादशमित्तथा । शूद्रो विंशतिरात्रेण शुच्येत मृतसूतके ॥ वसि-
ष्ठस्तु पञ्चदशरात्रेण राजन्यो विंशतिरात्रेण वैश्य इति ॥ अङ्गिरास्त्वाह । सर्वेषामेव वर्णानां
सूतके मृतके तथा । दशाहाच्छुद्धिरेतेषामिति शातातपोऽब्रवीत् । इत्येवमनेकोच्चावचाशौचकल्पा
दर्शिताः तेषां लोके समाचाराभावान्नातीव व्यवस्थाप्रदर्शनमुपयोगीति नात्र व्यवस्था प्रददयते ।
यदा पुनर्ब्राह्मणादीनां क्षत्रियादयः सपिण्डा भवन्ति तदा हारीताद्युक्ताशौचकल्पोऽनुसरणीयः ।
दशाहाच्छुध्यते विप्रो जन्महानो स्वयोन्यिषु । पङ्क्तिस्त्रिभिर्यैकेन क्षत्रविदशूद्रयोनिष्विति । वि-
ष्णुरप्यह । क्षत्रियस्य विदशूद्रेषु सपिण्डेषु पञ्चत्रिरात्रान्यां वैश्यस्य शूद्रे सपिण्डे पञ्चत्रिंश-
शुद्धिः । हीनवर्णानां तूत्कृष्टेषु सपिण्डेषु जातेषु मृतेषु वा तदाशौचव्यपगमे शुद्धिरिति ॥ वीष्ण-
यनेन त्वविशेषेण दशाह इत्युक्तम् । क्षत्रविदशूद्रजातीया ये स्युर्विमस्य बान्धवाः । तेषामशौचे
विप्रस्य दशाहाच्छुद्धिरिष्यत इति । अनयोश्च पक्षयोरपदनापडिपत्येन व्यवस्था । दास्यादीनां
तु स्वान्याशौचेन स्पृश्यत्वं कर्मानधिकारस्तु मासावधिरेव । तदाहाङ्गिराः । दासी दासश्च
सर्वो वै यस्य वर्णस्य यो भवेत् । तद्वर्णस्य भवेच्छौचं दास्यां मासस्तु सूतकमिति । प्रतिलो-
मानां त्वाशौचाभाव एव । प्रतिलोमा यर्महीना इति स्मरणात् । केवलं मृतौ मसवे च मल-
पकर्षणार्थं मूत्रपुरीपोत्सर्गवत् शौचं भवत्येव ॥ २२ ॥

वयोवस्थाविशेषादपि दशाहायाशौचस्यापञ्चरात्रमाह

आदन्तजन्मनः सद्य आचूडात्रैशिकी स्मृता ।

त्रिरात्रमात्रतादेशादशरात्रमतः परम् ॥ २३ ॥

यावता कालेन दन्तानामुत्पत्तिस्तस्मिन्काले अतीतस्य बालस्य तत्संयन्विनां सद्यः शीघ्रं चूडाकरणादर्वाभृतस्य संबन्धिनां नैशिकी निशायां भवा अहोरात्रव्यापिन्यगुदिः । प्रतादेश उपनयनं ततोऽर्वाक् चूडायाश्चोर्ध्वमतीतस्य ग्रहमगुदिः । अत्र चादन्तनन्मनः सद्य इति यद्यप्यविशेषेणाभिधानं तथाप्यग्निसंस्काराभावे द्रष्टव्यम् । अदन्तजाते बाले प्रेते सद्य एव नास्याग्निसंस्कारो नोदकक्रियेति वैष्णवे अग्निसंस्काररहितस्य सद्यःशीचविधानात् । सति त्वग्निसंस्कारे अहस्त्यदत्तकन्यासु बालेषु चेति वक्ष्यमाण एकाहः । तथा च यमः । अदन्तजाते तनये शिशौ गर्भच्युते तथा । सपिण्डानां तु सर्वेषामहोरात्रमशीचकमिति । नामकरणात्मावसद्यः शीचमेव नियतम् । ग्राह्यामकरणात्सद्यः शीचमिति शङ्खस्मरणात् । चूडाकर्म प्रथमे तृतीये वा वर्षे स्मर्यते । चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः । प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्तव्यं श्रुतिनोदनादिति स्मरणात् ॥ ततश्च दन्तनननादूर्ध्वं प्रथमवर्षापर्यन्तमेकाहः । तत्र त्वरुतचूडस्य दन्तनने सत्यपि त्रिवर्षं यावदेकाह एव । तथा च विष्णुः । दन्तजातेऽप्यरुतचूडेऽहोरात्रेण शुद्धिरिति । तन ऊर्ध्वं प्रागुपनयनान् ग्रहः । यत्तु मनुजनम् । (अ. ९ श्लो. ६७) गृणामरुतचूडानामशुद्धिर्नैशिकी स्मृता । निर्दूतचूडानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यत इति तस्याप्ययमेव विषयः । यच्चूतद्विवर्षमधिकृत्य तेनैरोक्तम् । (अ. ९ श्लो. ६९) अरण्ये काष्ठवर्षयन्त्या क्षिपेयुस्त्यहमेव त्विति । यद्य यमिष्ठवचनम् । ऊनद्विवर्षे प्रेते गर्भपतने वा सपिण्डानां त्रिरात्रमिति तत्संवत्सरचूडाभिप्रायेण यत्तद्विरोधवचनम् । यद्यप्यरुतचूडो वै जातदन्तश्च संस्पितः । तथापि दाहयित्वेनमाशीघ्रं ग्रहमाणोदिति तद्वर्षप्रयादूर्ध्वं कुलधर्मापेक्षया चोलोत्तरकपे वेदिन्यम् । विमे न्यूनत्रिवर्षं तु मृते शुद्धिन् नैशिकीति तेनैवाभिहितत्वान् । न चायमेकाहो दन्तनननाभाव इति शङ्कनीयम् । न हि न्यूनत्रिवर्षस्य दन्तानुत्पत्तिः संभवति । तथा सत्यपि दन्तनने अरुतचूडस्यैकाहं यदा विष्णुवचनेन विरोधश्च दुष्परिहरः स्यात् । तस्मात्प्राच्येव व्याख्या व्यापसी । यत्तु कश्यपवचनम् । बालानामदन्तजातानां त्रिरात्रेण शुद्धिरिति तन्मातापितृविषयम् । निरस्य तु पुमाश्चूडकमुपस्पृक्षाद्विदुष्यति । वैनिकादभिसंयन्वादानुरूप्यादर्थं ग्रहमिति जन्यननरुसंयन्वापाविकनया त्रिरात्रस्मरणात् । ततश्चायमर्थः । ग्राह्यामकरणात्सद्यः शीघ्रं तदूर्ध्वं दन्तनननादर्वाग्निसंस्कारक्रियायां एकाह इतरथा सद्यः शीघ्रम् । नानदन्तस्य च प्रथमवर्षापर्यन्तचूडादर्वागेकाहः । प्रथमवर्षादूर्ध्वं त्रिवर्षपर्यन्तं रुतचूडस्य ग्रहः । इतरस्य त्वेकाहः । वर्षप्रयादूर्ध्वमरुतचूडस्यापि ग्रहम् । उपनयनादूर्ध्वं सर्वेषां ब्राह्मणादीनां दशरात्रादिकमिति ॥ २३ ॥

इत्यादीं र्थान् न वदन्त्यस्मिन्नेतद्व्याख्या

अहस्त्यदत्तकन्यासु बालेषु च विशोधनम् ।

अदत्ता अपरिणीता याः कन्यास्तान् रुतचूडान् वाग्दानात्प्राग्होरात्रं विशेषेण शुद्धि-

कारणम् । सपिण्डानां सापिण्ड्यं च कन्यानां त्रिपुरुषपर्यन्तमेव । अप्रतानां तु स्त्रीणां त्रि-
 पुरुषा विज्ञायते इति वसिष्ठस्मरणात् । बालेषु चानुत्पन्नदन्तेषु अग्निसंस्कारे सत्येकाहो वि-
 शोधनम् । अकृतचूडायां तु कन्यायां सद्यः शौचम् । अकृतचूडायां तु कन्यायां सद्यः शौचं
 विधीयत इत्यापस्तम्बस्मरणात् । नागदानादूर्ध्वं तु संस्कारात्मावृत्तिपक्षे पितृपक्षे च त्रिरात्र-
 मेव । यथाह मनुः । (अ. ५ श्लो. ७२) स्त्रीणामसंस्कृतानां तु त्र्यहोत्पद्यन्ति बान्धवाः ।
 यथोक्तेनैव कल्पेन शुध्यन्ति तु सनाभ्य इति । बान्धवाः पतिपक्षास्त्रिरात्रेण शुध्यन्ति ।
 सनाभ्यस्तु पितृपक्षाः सपिण्डा यथोक्तेनैव कल्पेन निवृत्तचूडकन्यामित्यादिनोक्तेन त्रिरात्र-
 रूपेण न पुनर्दशरात्ररूपेण । विवाहात्प्राक् तस्यायुक्तत्वात् । अत एव मरीचिः । भारिपूर्वं
 प्रदत्ता तु या नैव प्रतिपादिता । असंस्कृता तु सा ज्ञेया त्रिरात्रमुभयोः स्मृतमिति । उभयोः
 पतिपितृपक्षयोः । विवाहादूर्ध्वं तु विष्णुना विशेषो दर्शितः । संस्कृतास्तु स्त्रीषु नाशौचं पितृ-
 पक्षे तत्प्रसवमरणे चेत्पितृगृहे स्यातां तदैकरात्रं त्रिरात्रं वेति । तत्र प्रसवे एकाहः मयागे
 त्रिरात्रमिति व्यवस्था । इदं तु वयोवस्थाशौचं सर्ववर्णसाधारणम् । क्षत्रियस्य द्वादशाहानीति
 तद्वर्णविशेषोपादानेनाभिधानात् । अत एव मनुना अनुपात्तवर्णविशेषाशौचविधेः साधारण्यप्र-
 तिपादनार्थं चातुर्वर्ण्याधिकारे सत्यपि पुनश्चतुर्णामपि वर्णानां यथावदनुपूर्वश इत्युक्तम् । त-
 थाक्षिरसाप्युक्तम् । अविशेषेण वर्णानामर्वासंस्कारकर्मणः । त्रिरात्रात्तु भवेच्छुद्धिः कन्या-
 स्याद्वा विधीयत इति व्याघ्रपादवचनं च तुर्यं वयसि सर्वेषामिति प्राक्प्रदर्शितम् । अतो
 यथा विण्मयज्ञातृता देयमित्यादिः पिण्डोदकदानविधिः सर्ववर्णसाधारणः । यथा वा समा-
 नोदकाशौचविधिः अन्तरा जन्ममरणे इति संनिपाताशौचविधिश्च यदूर्ध्वं गर्भस्त्रादेः मास-
 तृत्या निशा इति स्नावाशौचविधिः प्रोषिते कालशेषः स्यादशेषे व्यहमेव सति विदेशस्था-
 शौचविधिश्च यथा वा गुर्वाद्याशौचविधिः सर्ववर्णसाधारणः । तथा वयोवस्थानिमित्तमर्घ्या-
 शौचं सर्ववर्णसाधारणमेव भवितुमर्हति । अत एव क्षत्रे पद्धिः कृते चोले वैश्ये नवभिरुच्यते ।
 ऊर्ध्वं त्रिवर्षाच्छूत्रे तु द्वादशाहो विधीयते । तथा यत्र त्रिरात्रं विमाणायाशौचं संमद्वश्यते ।
 तत्र शूत्रे द्वादशाहः पण्ये क्षत्रवैश्ययोरित्यादीनि ऋष्यशृङ्गादिवचनानि विगीततल्लुब्धा-
 नाद्रियमाणेर्धोरेश्वरविश्वरूपमेधातिथिप्रभृतिभिराचार्यस्यमेव साधारणः पक्षोऽङ्गीकृतः अ-
 विगोतानि चार्तानर्तशत्रियादेर्विषयतया व्याख्येयानि ॥

गुर्वन्तेवास्यनूचानमातुलश्रोत्रियेषु च ॥ २४ ॥

गुरुत्वाध्यायः अन्तेवासी शिष्यः अनूचानोऽङ्गानां भवत्ता मातुलग्रहणेनात्मन्यन्वयो मातृ-
 गुर्वास्पर्शदे- चन्वयः पितृवन्वयश्च योनिर्गन्वा उपलक्ष्यन्ते । ते च पत्नी दुहितर इत्यत्र
 समाह- दर्शिताः । श्रोत्रिय एकशताध्यायी । एकां शारामधीते श्रोत्रिय इति त्रींशा-
 यनस्मरणात् । एषूपरतेज्वहोरात्रमाशौचम् । यस्तु मुख्यो गुरुः पिता तदुपरमे सपिण्डत्वा-
 दशारामेव । यस्तु पिता पुत्रानुत्पाद्य संस्कृत्य वेदानध्याप्य वेदार्थं ग्राहयित्वा श्रुतिं च विधा-
 ति तस्य महत्गुरुत्वाच्चदुपरमे द्वादशरात्रं वा महागुरुषु दानाध्वनये यजेयेदित्याश्रयायनेनोक्तं

प्याद्यास्तु यमाश्रितास्तस्य तु त्रिरात्रमेव । यथाह विष्णुः । अनौरसेषु पुत्रेषु जातेषु च मृ-
तेषु च । परपूर्वासु भार्या प्रसूतासु मृतासु चेति त्रिरात्रमत्र प्रकृतम् । अनयोश्च त्रिरात्रैकरात्रयोः
सन्निधिविदेशस्यापेक्षया व्यवस्था । यदा तु पितुस्त्रिरात्रं तदा सपिण्डानामेकरात्रम् । यथाह
मरीचिः । मृतके मृतके चैव त्रिरात्रं परपूर्वयोः । एकाहस्तु सपिण्डानां त्रिरात्रं यत्र वै पि-
तुरिति । किंच । निवसत्यास्मिन्निति निवासः स्वदेश उच्यते तस्य यो राजा स्वामी विषयाधि-
पतिः स यस्मिन्नहनि अतीतस्तदहर्मात्रं शुद्धिकारणम् । रात्रौ चेदतीतस्तदा रात्रिमात्रम् । अत
एव मनुः (अ. १ श्लो. ८९) प्रेतो राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थित इति । ज्योतिषा सह
वर्तते इति सज्योतिराशौचम् । अह्नि चेद्यावत्सूर्यदर्शनं रात्रौ चेद्यावन्नक्षत्रदर्शनमित्यर्थः ॥२९॥

ब्राह्मणेनानुगन्तव्यो न शूद्रो न द्विजः क्वचित् ।

अनुगम्याम्मसि स्नात्वा स्पृष्ट्वाग्निं घृतमुक्थुचिः ॥ २६ ॥

ब्राह्मणेन असपिण्डेन द्विजो विप्रादिः शूद्रो वा प्रेतो नानुगन्तव्यः । यदि स्नेहादिनानुग-
मनाक्षौ- च्छति तदाम्मसि तडागादिस्थे स्नात्वाग्निं स्पृष्ट्वा घृतं प्राश्य शुचिर्भवेत् । अस्य
चमाह । च घृतप्राशनस्य भोजनकार्यविधाने प्रमाणाभावात् भोजनमतिपेक्षः । इदं च
समानोत्कृष्टजातिविषयम् । यथाह मनुः । (अ. १ श्लो. १०६) अनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिम-
ज्ञातिमेव च । स्नात्वा सचैलः स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यतीति । ज्ञातयो मानुसपिण्डाः ।
इतरेषां तु विहितत्वात्त दोषः । निरुष्टजात्यनुगमने तु स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् । तत्र शूद्रानु-
गमने प्रेतीभूतं तु यः शूद्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः । अनुगच्छेत्तोयमानं स त्रिरात्रेण शुध्यति ॥
त्रिरात्रे तु ततश्च्रीर्णे नर्वी गत्वा समुद्रगाम् । प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यतीति प-
राशरोक्तम् । क्षत्रियानुगमने त्वहोरात्रं मानुषास्थि स्निग्धं स्पृष्ट्वा त्रिरात्रमाशौचं अन्तिगृहे त्व-
होरात्रं श्वानुगमने चैकमिति वसिष्ठोक्तं वैश्यानुगमने पुनः पक्षिणी तथा क्षत्रियस्यानन्तरं
वैश्यानुगमने अहोरात्रमेकान्तरशूद्रानुगमने पक्षिणी वैश्यस्य शूद्रानुगमने एकाह इत्युहनी-
यम् ॥ तथा रोदनेऽपि पारस्करेणोक्तम् । मृतस्य बान्धवैः सार्धं कृत्वा तु परिदेवनम् । वर्जयेत्त-
दहोरात्रं दानं श्राद्धादिकर्म चेति । तथा लङ्कारणमपि न कार्यम् । कृच्छ्रपादोऽसपिण्डस्य प्रेतालङ्क-
रणे कृते । अज्ञानादुपवासः स्यादशक्तौ स्नानमिष्यते इति शहेन प्रायश्चित्तस्याज्ञातत्वात् ॥२६॥

महीपतीनां नाशौचं हतानां विद्युता तथा ।

गोब्राह्मणार्थे संग्रामे यस्य चेच्छति भूमिपः ॥ २७ ॥

यद्यपि महीशब्देन कृत्स्नं भूगोलक्रममिधीयते तथाप्यत्र सकलायाः क्षितरेकमर्तृकत्वा-
नुपपत्तेः महीपतीनामिति बहुवचनानुरोधाच्च तदेकदेशभूवानि मण्डलानि लक्ष्यन्ते । तत्पालना-
धिकृतानां क्षत्रियादीनामभिपिकृतानां नाशौचं तैराशौचं न कार्यमित्यर्थः ॥ तथा
विद्युद्धतानां गोब्राह्मणरक्षणार्थं विपन्नानां च संवन्धिनो ये सपिण्डास्तैरप्या-
शौचं न कार्यम् । यस्य च मन्त्रिपुरोहितादेर्भूमिपतयोऽनन्यसाध्यमन्त्राभि-

सपिण्डादीन्
क्वचिदपवादमाह ।

चारादिकर्मसिद्ध्यर्थमाशौचाभावमिच्छन्ति तैरपि न कार्यम् । अत्र च महीपतीनां यदसाधारणत्वेन विहितं प्रजापरिरक्षणं तद्येन दानमानसत्कारव्यवहारदर्शनादिना विना न संभवति तत्रैवाशौचाभावो न पुनः पञ्चमहायज्ञादिष्वपि । तथा च मनुः । (अ. १ श्रौ. ९९) राज्ञो माहात्मिके स्थाने सद्यः शौचं विधीयते । प्रजानां परिरक्षार्थमासनं चात्र कारणमिति । गौतमेनाप्युक्तम् । राज्ञां च कार्यविधातार्थमिति राजमृत्यादेरप्याशौचं न भवति । तथाह प्रचेताः । कारवः शिल्पिनो वैद्या दासीदासास्तथैव च । राजानो राजमृत्याश्च सद्यःशौचाः प्रकीर्तिता इति । कारवः सूपकारादयः । शिल्पिनश्चित्रकारचैलनिर्णेजकादयः । अयं चाशौचाभावः किंविषय इत्यपेक्षायां कर्मनिमित्तैः शब्दैस्तत्तदसाधारणस्य कर्मणो बुद्धिस्तत्तात्त्रैव द्रष्टव्यः । अत एव विष्णुः । न राज्ञां राजकर्मणि न व्रतिनां व्रते न सत्रिणां सत्रे न कारुणां कारुकर्मणीति प्रतिनियतविषयमेवाशौचाभावं दर्शयति । शातातपीयेऽप्युक्तम् । मूल्यकर्मकराः शूद्रा दासीदासास्तथैव च । स्नाने शरीरसंस्कारे गृहकर्मण्यदूषिता इति ॥ इयं च दासादिशुद्धिरपरिहरणीयतया मासस्पर्शविषयेत्यनुसंधेयम् । अत एव स्मृत्यन्तरम् । सद्यः स्पृश्यो गर्भदासो भक्तदासस्तथाहच्छुचिः । तथा । चिकित्सको यत्कुस्ते तदन्येन न शक्यते ॥ तस्माच्चिकित्सकः स्पर्शं शुद्धो भवति नित्यश इति ॥ २७ ॥

ऋत्विजां दीक्षितानां च यज्ञियं कर्म कुर्वताम् ।

सत्रिव्रतिब्रह्मचारिदातृब्रह्मविदां तथा ॥ २८ ॥

दाने विवाहे यज्ञे च संग्रामे देशविप्लवे ।

आपद्यपि हि कष्टायां सद्यः शौचं विधीयते ॥ २९ ॥

किंच । ऋत्विजो वरणसम्भृताः कर्तृविशेषाः । दीक्षया संस्कृता दीक्षितास्तेषां यज्ञियं यज्ञे भवं कर्म कुर्वतां सद्यः शौचं विधीयत इति सर्वत्रानुपङ्गः । दीक्षितस्य वैतानौपासनाः कार्या इत्यनेन सिद्धेऽप्यधिकारे पुनर्वचनं याजमानेषु त्वयं कर्तृत्वविधानार्थं सद्यः स्नानाविध्यर्थं च । सत्रिग्रहणेन सन्ततानुष्ठानतुल्यतयाज्ञसत्रप्रवृत्ता लक्ष्यन्ते । मुख्यानां तु सत्रिणां दीक्षितग्रहणेनैव सिद्धेः । व्रतिशब्देन रुच्छृचान्द्रायणादिप्रवृत्ताः स्नातकव्रतप्रायश्चित्तप्रवृत्ताश्चोच्यन्ते । तथा ब्रह्मचर्यादिब्रतयोगिनः श्राद्धकर्तृर्गोक्तुश्च ग्रहणम् । तथा स्मृत्यन्तरम् नित्यमन्नप्रदस्यापि रुच्छृचान्द्रायणादिषु निर्वृते रुच्छृहोमादौ ब्राह्मणादिषु भोजने ॥ गृहीतनियमस्यापि तस्मादन्यस्य कस्यचित् । निमन्त्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धे श्राद्धकर्मणि ॥ निमन्त्रितस्य विप्रस्य स्वाध्यायाद्विरतस्य च । देहे पितृषु तिष्ठत्सु नाशौचं विद्यते क्वचित् ॥ प्रायश्चित्तप्रवृत्तानां दातृब्रह्मविदां तथेति ॥ सत्रिणां व्रतिनां सत्रे व्रते च शुद्धिर्न कर्ममात्रे संव्यवहारे वा । तथा च विष्णुः । न व्रतिना व्रते न सत्रिणां सत्रे इति ॥ ब्रह्मचार्यपकुर्वाणको नैष्ठिकश्च । यस्तु नित्यं दातैव न प्रतिग्रहीता ॥ वैखानसो दातृशब्देनोच्यते । ब्रह्मविद्यतिः एतेषां च त्रयाणां माश्रमिणां सर्वत्र शुद्धिः । विशेषप्रमाणाभावात् । दाने च पूर्वसंकल्पितद्रव्यस्य नाशौचम् ।

पूर्वसंकल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुप्यतीति क्रतुस्मरणात् । स्मृत्यन्तरे चात्र विशेष उक्तः ।
 विवाहोत्सवयज्ञादिप्यन्तरा मृतसूतके । शेषमन्नं परेर्देयं दातृन्मोक्षंश्च न स्पृशेदिति । यज्ञे
 वृषोत्सर्गादौ विवाहे च पूर्वसंभृतसंगारे । तथा च स्मृत्यन्तरे । यज्ञे सम्भृतसम्भारे विवाहे श्रा-
 द्धकर्मणाति सद्यः शौचमत्र प्रकृतम् । विवाहग्रहणं पूर्वप्रवृत्तचौलोपनयनादिसंस्कारकर्मोपल-
 णम् । यज्ञग्रहणं च पूर्वप्रवृत्तदेवमतिघारामाद्युत्सवमात्रोपलक्षकम् । न देवमतिघोत्सर्गविवा-
 हेपु न देशविभ्रमे नापद्यपि च कष्टायामाशौचमिति विष्णुस्मरणात् । संग्रामे युद्धे । संग्रामे
 समुपोब्धे राजानं संनाहयेदित्याश्वलायनाद्युक्तसंनहनविधौ प्रास्थानिकशान्तिहोमादौ च सद्यः
 शुद्धिः । देशस्य विस्फोटादिभिरुपसर्गं राजभयाद्वा विह्वले तदुपशमनार्थं शान्तिकर्मणि सद्यः
 शौचम् । विह्वलाभावेऽपि कश्चिदेशविशेषेण पैठीनसिना शुद्धिरुक्ता । विवाहदुर्गयज्ञेषु यात्रायां
 तीर्थकर्मणि । न तत्र सूतकं तद्वत्कर्म यज्ञादि कारयेदिति । तथा कष्टायामप्यापदि व्याध्याद्य-
 भिभवेन समुर्पावस्थायां दुरितशमनार्थं दाने तथा सङ्कुचितवृत्तेश्च क्षुत्परिश्रान्तमातापित्रा-
 दिबहुकुटुम्बस्य तद्वरणोपयोगिनि प्रतिग्रहे सद्यः शुद्धिः । इयं च शुद्धिर्यस्य सद्यः शौचं विना-
 त्पुपशमो न भवति अश्वस्तनिकस्य तद्विषया । यस्येकाहपर्याप्तसंचितधनस्तस्यैकाहः य-
 स्यहोपयोगिसंचयी तस्य श्यहः यस्तु चतुरहार्थमापादितद्रव्यः कुम्भीधान्यस्तस्य चतुरहः कु-
 मूलधान्यकस्य दशाह इत्येवं यस्य यावत्कालमाप्त्यभावस्तस्य तावत्कालमादौ चम् । आपद्रुपा-
 धिकत्वात् आशौचसङ्कोचस्य । अत एव मनुना । (अ. ४ श्लो. ७) कुमूलधान्यको मा स्या-
 स्कुम्भीधान्यक एव वा । श्यहैहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एववेत्यत्र प्रतिपादि चतुर्विधपृहस्था-
 भिप्रायेण । दशाहं शापमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते । अर्वाक्संचयनादस्त्वां ग्रहमेकाहमेव
 वेति कल्पचतुष्टयं प्रतिपादितं समानोदकविषयाश्च सङ्कुचिताशौचकल्पाः पक्षिण्येकाहः सद्यः
 शौचरूपाः स्मृत्यन्तरे दृष्टाः प्रतिसङ्कोचोपाधिकतया एव योज्याः । अयं चाशौचसङ्कोचो येनैव
 प्रतिग्रहादिना विनार्तिस्तद्विषयो न सर्वत्रेत्यवगन्तव्यम् । मनुः । एकाहाद्वाहणः शुष्पेष्टोऽग्निवेद-
 समन्वितः । ग्रहात्केवलवेदस्तु विहीनो दशभिर्दिनेरित्यादिस्मृत्यन्तरवचनपर्यालोचनयाध्ययन-
 ज्ञानानुष्ठानयोगितामेकाहादिना शुद्धिरित्येवं कस्माद्विध्यते । उच्यते । दशाहं शापमाशौचं सपि-
 ण्डेषु विधीयत इति सामान्यप्राप्तदशाहवाचपुरःसरमेव एकाहाद्वाहणः शुद्धेदिति विधायकं
 भवति । बाधकस्य चानुपपत्तिनिवन्धनत्वात् । यावत्प्रसाधितेऽनुपपत्तिप्रशमो न भवति ताव-
 द्वाधनीयम् । अतः कियदनेन बाध्यमित्यपेक्षायामपेक्षितविशेषसमर्पणक्षमस्याग्निवेदसमन्वित
 इति वाच्यविशेषस्य दर्शनादग्निवेदविषयेऽग्निहोत्रादिकर्मणि स्वाध्याये च व्यतिष्ठते न पुनर्दी-
 नादावपि । एवं आग्निवेदपदयोः कार्यान्वयित्वं भवति इतरथा येनाग्निवेदसाध्यं कर्म कृतं तस्यै-
 काहाच्छुद्धिरिति पुरुषनिरोधोपलक्षणत्वमेव स्यात् । न च तद्युक्तं एवं च सति प्रत्युद्देश्यामिषु कि-
 ण्याः पेतानोपासनाः कार्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदिताः । तथा ब्राह्मणस्य स्वाध्यायादिनिवृत्त्यर्थं सद्यः
 शौचमित्येवमादिभिर्मन्यादिवचनैरेकवाक्यता भवति । ततः उभयत्र दशाहानि कुलस्याशं न भु-
 ण्यते इति दशाहपर्यन्तं भोजनादिकं प्रतिषेधयद्विर्यमादिचनैरगिरोपोऽपि सिध्यति अतः क-
 षित्यर्थेविशेषे इदमाशौचसंकोचविधानं न पुनः सर्वसंलग्नपहारादिगोपविस्त्रमतिप्रपञ्चेन ॥

इदं च स्वाध्यायविषये सद्यः शौचविधानं बहुवेदस्य ब्रह्मोज्जनताकृतायामार्तं द्रष्टव्यम् । इतरस्य तु दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्तते इति प्रतिषेध एव । एवं ब्राह्मणादिमध्ये यस्य यावत्कालमाशौचमुक्तं स तस्यानन्तरं स्नात्वा शुच्येत् न तत्कालातिक्रममात्रात् । यथाह मनुः । (अ. १ श्लो. ९९) विप्रः शुध्यत्यपः स्पृष्ट्वा क्षत्रियो वाहनायुधम् । वैश्यः प्रतोदं रसमीन्वा याष्टि शूद्रः कृतक्रिय इति । अयमर्थः । कृतक्रिय इति प्रत्येकमभिसंबध्यते । विप्रोऽनुभूताशौचकालः कृतक्रियः कृतस्नानो हस्तेनापः स्पृष्ट्वा शुध्यति । स्पृष्ट्वेति स्पर्शनक्रियैवोच्यते न स्नानमाचमनं वा । वाहनादिषु तस्यैवानुपज्ञात् । अपवा कृतक्रियो यावदाशौचं कृतोदकादिक्रियः सदनन्तरं विप्रादिरुदकादि स्पृष्ट्वा शुध्येदिति । इत्याशौचकालानन्तरं भाविस्नानप्रतिनिधित्वेनोच्यत इति । क्षत्रियादिर्वाहनादिकं स्पृष्ट्वा शुध्येदिति २८ २९ कुलव्यापिनीं शुद्धिमभिधायेदानीं प्रसङ्गात्प्रतिपुरुषव्यापिनीं शुद्धिमाह ।

उदक्याशुचिभिः स्नायात्संस्पृष्टस्तैरुपस्पृशेत् ।

अब्लिङ्गानि जपेच्चैव गायत्रीं मानसा सकृत् ॥ ३० ॥

उदक्या रजस्वला अशुचयः शवचाण्डालपतितसूतिकाद्याः शावाशौचिनश्च एतैः संस्पृष्टः स्नायात् । तैः पुनरुदक्याशुचित्संस्पृष्टादिभिः संस्पृष्ट उपस्पृशेत् आचामेत् । आचम्याब्लिङ्गानि आपोहिष्ठेत्येवमादीनि त्रीणि मन्त्रवाक्यानि जपेत् । त्रिष्वेव बहुवचनस्य चरितार्थत्वात् । तथा गायत्रीं च सकृन्मनसा जपेत् । मनु उदक्या संस्पृष्टः स्नायादित्येकवचननिर्दिष्टस्य कथं तैरिति बहुवचने परामर्शः । सत्यमेवम् । किंत्वत्र उदक्यादिसंस्पृष्टव्यतिरिक्तस्नानार्हमात्रस्पर्शोऽप्याचमनविधानार्थं तैरिति बहुवचननिर्देश इत्यविरोधः । ते च स्नानार्हाः स्मृत्यन्तरेऽवगन्तव्याः । यथाह पाराशरः । दुःस्वप्ने मैथुने वान्ते विरिक्ते क्षुरकर्मणि । चित्तियूपश्मशानस्थस्पर्शने स्नानमाचरेदिति । तथाच मनुः । (अ. १ श्लो. १४४) वान्तो विरिक्तः स्नात्वा तु घृतप्राशनमाचरेत् । आचामेदेव भुक्त्वा स्नानं मैथुनिनः स्मृतमिति । मैथुनिनः स्नानमुत्तुकादिविषयम् । अशुचौ तु यदा गच्छेच्छौचं मूत्रपुरीषवदिति घृहस्पतिस्मरणात् । अशुचतावपि कालविशेषेण स्मृत्यन्तरे स्नानमुक्तम् । अष्टम्यां च चतुर्दश्यां दिवा पर्वणि मैथुनम् । कृत्वा सचैलं स्नात्वा च वारुणीभिश्च मार्जयेदिति । तथाच यमः । अजीर्णेऽम्पुदिते वान्ते तथाप्यस्तमिते रवौ । दुःस्वप्ने दुर्जनेस्पर्शे स्नानमात्रं विधीयते इति । तथा बृहस्पतिः । मैथुने कटधूमे च सद्यः स्नानं विधीयते इत्येतदसचैलस्पर्शविषयम् । सचैले तु चित्यादिस्पर्शे सचैलमेव स्नानम् । यथाह च्यवनः । श्वानं श्वपाकं भेतवृषं देवद्रव्योपजीविनं । ग्रामयाजिनं सोमविक्रयिणं यूपचिं चितिकाष्ठं मद्यं मद्यभाण्डं सस्तेहं मानुपास्थि शवस्पृष्टं रजस्वलां महापातकिनं शवं स्पृष्ट्वा सचैलमम्भोऽवगाहोत्तीर्यामिमुपस्पृश्य गायत्रीमष्टवारं जपेत् । घृतं मांस्य पुनः स्नात्वा त्रिराचामेदिति । एतच्च बुद्धिपूर्वविषयम् । अन्यत्र स्नानमात्रम् । शवस्पृष्टं दिवाकीर्तिं चितिं यूपं रजस्तृणम् । स्पृष्ट्वा त्वकामनो विप्रः

ज्ञानं कृत्वा विशुध्यतीति बृहस्पतिस्मरणात् । एवमन्यत्रापि वक्ष्यमाणेषु विषयसमीकरणमू-
 हनीयम् ॥ तथाच कश्यपः । उदयास्तमययोः स्कन्दयित्वा अक्षिस्पन्दने कर्णाक्रोशने चि-
 त्त्यारोहणे यूपसंस्पर्शने ॥ सचैलं स्नानं पुनर्मम इति जपेत् । महाव्याहृतिभिः सप्ताज्याहु-
 तीर्जुहुयादिति । तथा स्मृत्यन्तरे । स्पष्टा देवलकं चैव सवासा जलमाविशेत् । देवार्चनपरो
 विप्रो वित्तार्थे वत्सरत्रयम् । असौ देवलको नाम हव्यकव्येषु गंहितः ॥ तथा ब्रह्माण्डपु-
 राणे । शैवान्पाशुपतान्स्पष्टा श्लोकायतिकनास्तिकान् । विकर्मस्थान्द्विजान्शूद्रान्सवासा जलमा-
 विशेदिति ॥ तथा । अस्त्रर्ग्या ह्याहुतिः सा स्याच्छूद्रसंपर्कदूषितेति लिङ्गाच्च शूद्रस्पर्शने नि-
 पेधः ॥ तथाऽङ्गिराः । यस्तु छायां श्वपाकस्य ब्राह्मणो हाधिरौहति । तत्र स्नानं प्रकुर्वीत शृतं
 मास्य विशुध्यतीति ॥ तथा व्याघ्रपादः । चाण्डालं पतितं चैव दूरतः परिवर्जयेत् । गोवालन्य-
 जनादवक्त्रसवासा जलमाविशेदिति । एतदतिसंकटस्थलविषयम् । अन्यत्र तु बृहस्पतिनोक्तम् ।
 युगं च द्वियुगं चैव त्रियुगं च चतुर्थ्युगम् । चाण्डालसूतिकोदक्यापतितानामधः क्रमादिति ॥ तथा
 पैठीनसिः । काकोलूकस्पर्शने सचैलं स्नानमनुदकमूत्रपुरीषकरणे सचैलं स्नानं महाव्याहृतिहो-
 मश्च । अनुदकमूत्रपुरीषकरणे इत्येतच्चिरकालमूत्रपुरीषाशौचाकरणपरम् । तथाङ्गिराः । भास-
 धायसमार्जारखरोर्धू च श्वशूकरान् । अमेध्यानि च संस्पृश्य सचैलो जलमाविशेदिति । मार्ज-
 रस्पर्शनेभित्तं स्नानमुच्छिष्टसमयेऽनुष्ठानसमये च वेदितव्यम् । समाचारात् । अन्यदा तु
 मार्जारश्चैव दर्षी च मारुतश्च सदा शुचिरिति स्नानाभावः । श्वस्पर्शे तु स्नानं नामेकूर्ध्व वे-
 दितव्यम् । अधस्तात् तु क्षालनमेव । नामेकूर्ध्व करौ मुक्त्वा शुना यद्युपहन्यते । तत्र स्नानम-
 धस्ताभ्येत्प्रक्षाल्याचम्य शुध्यतीति तेनैवोक्तत्वात् ॥ तथा पक्षिस्पर्शे विशेषो जातूकर्ण्येनोक्तः ।
 ऊर्ध्वं नाभेः करौ मुक्त्वा यदङ्गं संस्पृशेत्स्वगः । स्नानं तत्र प्रकुर्वीत शेषं प्रक्षाल्य शुध्यतीति ॥
 अमेध्यस्पर्शेऽपि विष्णुना विशेषो दर्शितः । नाभेरधस्तात्प्रबाहुषु च कायिकर्मलैः सुराभि-
 र्मदीर्घपहतो मृत्तोयैस्तदङ्गं प्रक्षाल्याचान्तः शुध्येत् ॥ अन्यत्रापहतो मृत्तोयैस्तदङ्गं प्रक्षाल्य
 ज्ञायात् । तैरिन्द्रियेषूपहतस्तृपोऽप्य स्नात्वा पद्मगव्येन दक्षनच्छदोपहतश्चेति । एतच्च पर-
 कीयामेध्यस्पर्शविषयम् । आत्मीयमलस्पर्शे तु ऊर्ध्वमपि नाभेः क्षालनमेव । यथाह देवलः ।
 मानुषास्थि वसां विष्टाभार्तवमूत्ररेतसी । मज्जानं शोणितं वापि परस्य यदि संस्पृशेत् ॥
 स्नात्वा प्रमृज्य लेपादीनाचम्य स शुचिर्भवेत् । तान्येव स्नाने संस्पृश्य पूतः स्यात्परिमार्ज-
 नादिति ॥ तथा शङ्खः । रथ्याकर्दमतोयेन धीवनाद्येन वा तथा । नाभेकूर्ध्वं नरः स्पष्टः
 सद्यः स्नानेन शुध्यतीति ॥ यमेनाप्यत्र विशेष उक्तः । सकर्दमं तु वर्षासु मयिदय आमस-
 ङ्करम् । जह्मोर्मृत्तिकास्तिस्रः पादयोर्द्विगुणास्तत्र इति । आमसङ्करं आमसल्लिखत्प्रबाहमयेशं
 सकर्दमं मयिदयेत्यर्थः ॥ मारुतशोषिते तु कर्दमादौ न दोषः । रथ्याकर्दमतोयानि स्पष्टान्यन्य-
 श्वायसैः । मारुतेनैव शुध्यन्ति पक्वेष्टकचित्तानि चेति प्रामुक्तत्वात् ॥ अस्थनि मनुना विशेष
 उक्तः । (अ. ५ श्रौ. ८७) नारं स्पष्टास्थि सखेहं स्नात्वा विप्रो विशुध्यति । आचम्यैव ॥
 निःखेहं गं स्पष्टा पीड्य पारविमिति । इदं द्वेनातास्थिविषयम् । अन्यत्र वसिष्ठोक्तम् । मा-

नुपास्मि स्निग्धे स्पष्टा त्रिरात्रमाशौचमस्निग्धे त्वहोरात्रम् । अमानुषे तु विष्णूक्तम् । भक्ष्य-
वर्ज्यं पञ्चनखशवं तदस्थि च सस्नेहं स्पष्टा स्नातः पूर्ववत्स्नं प्रक्षालितं विष्टयादिति ॥ ए-
वमन्येऽपि स्नानार्हाः स्मृत्यन्तरतोऽवबोद्धव्याः ॥ एवं स्नानार्हाणां बहुत्वात्तदभिप्रायं तैरिति
बहुवचनमविरुद्धम् । उदकयाशुचिभिः स्नायादित्येतच्चाण्डालाद्यचेतनव्यवधानस्पर्शे वेदितव्यम् ।
चेतनव्यवधाने तु मानवम् । (अ. १ श्लो. ८१) दिवाकीर्तिमुदक्यां च पतितं सूतिकां
तथा । शवं तत्स्पष्टिनं चैव स्पष्टा स्नानेन शुध्यतीति ॥ तृतीयस्य स्वाचमनमेव । तमेव तु
स्पष्टोद्यस्तु स्नानं तस्य विधीयते । ऊर्ध्वमाचमनं प्रोक्तं द्रव्याणां प्रोक्षणं तथेति संवर्तस्मरणा-
त् । एतच्चाद्युद्धिपूर्वकविषयम् । मतिपूर्वं तु तृतीयस्यापि स्नानमेव । यथाह गौतमः । पति-
तचण्डालमूतिकोदक्यांशवस्पष्टितत्स्पष्टचुपस्पर्शने सचैलमुदकोपस्पर्शनाच्छुध्येदिति । चतुर्थ-
स्य स्वाचमनम् । उपस्पष्टयाशुचिस्पष्टं तृतीयं वापि मानवः । हस्तौ पादौ च तोयेन प्रक्षाल्याच-
म्य शुध्यतीति देवलस्मरणात् । अशुचिना पुनरुदक्यादिस्पर्शे देवलेन विशेष उक्तः । श्वपा-
कं पतितं व्यङ्गमुन्मत्तं शवहारकम् । मूतिकां साविकां नार्हा रजसा च परिहृताम् ॥ श्वकु-
कुट्टवराहांश्च ग्रामान्संस्पृश्य मानवः । सचैलः सशिरः स्नात्वा तदानीमेव शुध्यति ॥ अ-
शुद्धान्स्वयमप्येतानशुद्धस्तु यदि स्पष्टोत् । विशुध्यत्युपवासेन तथा कृच्छ्रेण वा पुनरिति ।
साविका प्रसवस्य कारयित्री । कृच्छ्रः श्वपाकादिविषयः । श्वादिषु तूपवास इति व्यवस्था ३०

अधुना कालशुद्धौ दृष्टान्तत्वेन द्रव्यशुद्धिप्रकरणोक्तोक्तस्तथैवात्र प्रकरणे वक्ष्यमाणार्थं शुद्धिहेतून्नुक्तामनि

कालोऽग्निः कर्म मृदायुर्मनो ज्ञानं तपो जलम् ।

पश्चात्तापो निराहारः सर्वेऽग्नी शुद्धिहेतवः ॥ ३१ ॥

यथाऽयादयोऽग्नी सर्वे स्वविषये शुद्धिहेतवस्तथा कालोऽपि दशरात्रादिकः शास्त्रगम्य-
त्वाच्छुद्धिहेतुत्वस्य । अग्निस्तावच्छुद्धिहेतुर्यथाऽप्येषाणि पुनः पाकान्महोमयमिति । कर्म च
शुद्धिनिमित्तं यथा वक्ष्यति अश्वमेधावभृथस्नानादिति । तथा मृदापि शुद्धिकारणं यथा क-
थितम् । सलिलं भस्म मृदापि प्रसेप्तव्यं विशुद्ध्यति इति । वायुरपि शुद्धिहेतुः यथोदीरितं मारु-
तेनैव शुध्यन्तीति । मनोऽपि वाचःशुद्धिमाधनं यथाम्नायै मनसा वा इयिना वाग्वदी-
त्यादि । ज्ञानं चाध्यात्मिकं शुद्धिशुद्धौ निदानं यथाभिधास्यति क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानादिति । त-
पश्च कृच्छ्रादि यथा वदिष्यति प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं समो वा गुरुनल्पग इत्यादि । तथा
जलमपि शरीरादेः यथा जल्पिष्यति वर्ष्मणो जलमिति । पश्चात्तापो विशुद्धिजनकः यथा
गदितं ख्यापनेनानुतापिनेति । निराहारोऽपि शुद्धचुपादानं यथा व्याहरिष्यति त्रिरात्रोपो-
षितो जप्त्वेत्यादि ॥ ३१ ॥

अकार्यकारिणां दानं वेगो नद्याश्च शुद्धिकृत् ।

शोध्यस्य मृत्र तोयं च संन्यासो वै दिजन्मनाम् ॥ ३२ ॥

तपो वेदविदां शान्तिर्विदुषां वर्ष्मणो जलम् ।

जपः प्रच्छन्नपापानां मनसः सत्यमुच्यते ॥ ३३ ॥

भूतात्मनस्तपोविद्ये बुद्धेर्ज्ञानं विशोधनम् ।

क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानादिशुद्धिः परमा मता ॥ ३४ ॥

किंच । अकार्यकारिणां निषिद्धसेविनां दानमेव मुख्यं शुद्धिकारणं यथा व्याख्यास्यति ॥
पात्रे धनं वा पर्याप्तं दत्तेति । नद्याः निदाघादौ अल्पतोयतया अमेध्योपहततीरायाः कूलरूप-
वर्षाम्बुप्रवाहः वेगः शुद्धिरुत् । शोधनीयस्य द्रव्यस्य मूचं तोयं च शुद्धिरुद्यमेह भणितम् ।
अमेध्याक्तस्य मृत्तोयैः शुद्धिर्गन्धापकर्षणादिति । संन्यासः प्रव्रज्या द्विजन्मनां मानसोप-
चारे शुद्धिरुत् । तपो वेदाभ्यासो वेदविदां शुद्धिकारणम् । रुच्छादि तु सर्वसाधारणं नवेद-
विशामेव । शान्तिरूपशमो विदुषां वेदार्थविदाम् । वर्ष्मणः शरीरस्य जलम् । प्रच्छन्नपापानां-
मविरुपात्तदोषाणां अवमर्षणादिसूक्तजपः शुद्धिकारणं शुद्धिसाधनम् । मनः सदसरसंकरुपा-
त्मकं तस्यासत्संकरुपत्वादशुद्धस्य सत्यं साधुसंकरुपः शोधकम् । भूतशब्देन तद्विकारभूतो
देहेन्द्रियसंबन्धो लक्ष्यते । तत्र स्थूलोऽहं कृशोऽहं काणोऽहं बधिरोऽहमिति । एवं तदभिमानित्वेन
योऽयमात्मा वर्तते स भूतात्मा तस्य तपोविद्ये शुद्धिनिमित्ते तपःशब्देनानेकजन्मस्वेकरिभ-
न्नपि वा जन्मनि जन्मत्त्वमपुण्यवस्यास्वात्मनो योऽयमन्यः शरीरादेश्च व्यतिरेकः सोऽभि-
धीयते । यया तपसा ब्रह्म विनिज्ञासत्वेति पञ्चकोशव्यतिरेकप्रतिपादनपरे वाक्ये विद्याशब्देन
चौपनिषदमस्थूलमनपब्रह्मस्वमत्तज्ञो ह्ययमात्मेत्यादि त्वंपदार्थनिरूपणविषयवाक्यमन्यज्ञानमु-
च्यते एताम्यामस्य शुद्धिः । शरीरादिव्यतिरेकबुद्धेः संशयविपर्ययरूपत्वेनाशुद्धायाः प्रमाण-
रूपज्ञानं विशोधनं क्षेत्रस्य तपोविद्याविशुद्धस्य त्वंपदार्थभूतस्य तत्त्वमसीत्यादिवाक्यजन्या-
त्साकाररूपादीश्वरज्ञानात् परमात्मशुद्धिर्मुक्तिरक्षणाय यथा ताः शुद्धयः परमपुरुषार्थोत्साद्यु-
क्ततराकालशुद्धिरपीत्वेवं प्रशंसार्थभूतात्मादिविशुद्धयभिधानात् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

इत्याशौचप्रकरणम्

अथापद्धर्मप्रकरणम् २

आपपापि च कष्टयोः सदाः शीघ्रं विधीयत इत्यादि मुख्याशीचकल्पानामनुष्ठानार्थमेवेन सद्यः शौचायुक्तस्य-
मुच्चेदानीं तत्प्रसङ्गादपि प्रतिग्रहाऽधिको विधेः याजनाध्यापने तथेत्यायुक्तयाजवादिमुख्यस्मृत्यर्थमेवेन
वृथ्यन्तरमाह

सात्रेण कर्मणा जीवेद्विशां वाप्यापदि द्विजः ।

निस्तीर्यतामथात्मानं पावयित्वा न्यसेत्पथि ॥ ३५ ॥

द्विनो विभो बहुकुटुम्बतया स्वश्रया नीवितुमसमर्थः क्षत्रतन्वन्निना कर्मणा शस्त्रमहणा-

दिनापदि जीवेत् । तेनापि जीवितुमशक्नुवन् वैश्यसंबन्धिना कर्मणा वाणिज्यादिना जीवेत् न शूद्रवृत्त्या । तथा च मनुः । (अ. १० श्लो. ८२) उभाम्यामप्यजीवंस्तु कथं स्यादिति चेद्भवेत् । कृपिगोरक्षमास्थाय जीवेद्वैश्यस्य जीविकामिति । तथा आपद्यपि न हीनवर्णेन ब्राह्मो वृत्तिराश्रयणीया किंतु ब्राह्मणेन क्षात्रो क्षत्रियेण वैश्यसंबन्धिनी वैश्येन च शौद्रोत्येवं त्वानन्तरहीनवृत्तिरेव । अजीवन्तः स्वधर्मेणानन्तरां पापीयर्सां वृत्तिमातिष्ठेरन् । ननु कदाचिज्ज्यायसीमिति वसिष्ठस्मरणात् । ज्यायसी च ब्राह्मो वृत्तिः । तथा च स्मृत्यन्तरम् । उत्कृष्टं वापकृष्टं वा तयोः कर्म न विद्यते । मध्यमे कर्मणी हित्वा सर्वसाधारणे हिते इति । शूद्रस्य उत्कृष्टं ब्राह्मं कर्म न विद्यते । तथा ब्राह्मणस्यापकृष्टं शूद्रं कर्म मध्यमे क्षत्रवैश्यकर्मणी पुनरापद्रुतसर्ववर्णसाधारणे हिते इति । शूद्रश्चापद्रुतो वैश्यवृत्त्या शिल्पैर्वा जीवेत् । शूद्रस्य द्विनशुश्रूषा तया जीवन्वाणिग्भवेत् । शिल्पैर्वा विविधैर्जीवेद्विजातिहितमाचरन्निति प्रागुक्तत्वात् ॥ मनुना चात्र विशेषो दर्शितः । (अ. १० श्लो. १००) यैः कर्मभिः प्रचरितैः शुश्रूष्यन्ते द्विजातयः । तानि कारुककर्माणि शिल्पानि विविधानि चेति । अनेनेव न्यायेनानुलोमोत्पन्नानामपि त्वानन्तरावृत्तिरूहनीया । एवं त्वानन्तरहीनवर्णवृत्त्या आपदं निस्तीर्य प्रायश्चित्ताचरणेनात्मानं पावयित्वा पथि न्यसेत् । स्ववृत्तावात्मानं स्थापयेदित्यर्थः । यद्वायमर्थः गार्हितवृत्त्याजितं धनं पथि न्यसेदुत्सृजेदिति । तथा च मनुः । (अ. १० श्लो. १११) जपहोमैरपैत्येनो याजनाध्यापनैः कृतम् । प्रतिग्रहनिमित्तं तु त्यागेन तपसैव स्थिति ॥ ३९ ॥

वैश्यवृत्त्या जीवतो ब्राह्मणस्य वरपणनीयं तदाह

फलोपलक्षौमसोममनुप्यापूपवीरुधः ।

तिलौदनरसक्षारान्दधि क्षीरं घृतं जलम् ॥ ३६ ॥

शस्त्रासवमधूच्छिष्टं मधु लाक्षा च वर्हिषः ।

मृच्चर्मपुष्पकुतुपकेशतक्रविपक्षितीः ॥ ३७ ॥

कौशेयनीललवणमांसैकशफसीसकान् ।

शाकाद्रौपधिपिण्याकपशुगन्धांस्तथैव च ॥ ३८ ॥

नो विक्रीणोति प्रत्येकमभिसंबध्यते । फलानि कदलीफलादीनि बदरेहुदव्यतिरिक्तानि । यथाह नारदः । स्वयंशीर्णानि पर्णानि फलानां बदरेहुदे । रज्जुः कार्शसिकं सूत्रं तद्येदविकृतं भवेदिति । उपलं माणिक्याद्यश्ममात्रं क्षौममतसीसूत्रमयं वस्त्रम् । क्षौमग्रहणं तान्तयादेरुपलक्षणम् । यथाह मनुः । (अ. १० श्लो. ८७) सर्वं च तान्तवं रक्तं शाणक्षौमाविकानि च । अपि चेत्स्युररक्तानि फलमूले तथौपवीरिति । क्षौमो लताविशेषः । मनुष्यपदेनाविशेषात् स्त्रीपुंनपुंसकानां ग्रहणम् । अपूर्णं मण्डकादिमध्यमात्रम् । बोरुषो वैत्रामृतादिलताः । तिग्नाः प्रसिद्धाः ।

ओदनग्रहणं भोज्यमात्रोपलक्षणम् । रसा गुडसुरसशर्करादयः । तथा च मनुः । (अ. १० श्लोक. ८८)
 क्षीरं सौद्रं दधि घृतं तैलं मधु गुडं कुशानिति । क्षारा यवक्षारादयः दधिक्षीरयोर्ग्रहणं । मस्तु-
 पिण्डकिलाट्कुण्डिकादीनां तद्विकाराणामुपलक्षणम् । क्षीरं सविकारमिति गौतमस्मरणात् । घृत-
 ग्रहणं तैलादस्निहमात्रोपलक्षणम् । नलं प्रसिद्धं शल्यं सङ्गादि । आसवग्रहणं मद्यमात्रोपलक्षणम् ।
 मधूच्छिष्टं सिक्कयकं मधु सौद्रं लासा जतु बर्हिषः कुशाः मृत् प्रसिद्धा चर्मजिनं पुष्पं प्रसिद्धं
 अजलोमकताः कम्बलः कुतुपः केशाश्रमर्यादिसम्बद्धाः तक्रमुदन्वितं विषं शृङ्गाद्यादि सितिभूमिः
 नित्यं भूमिव्रीहियवानाग्न्यश्वर्षमधेन्वनहुह्रश्चैक इति सुमन्तुस्मरणात् । कौशेयं कोशमभवं व-
 सनम् । नीलं नीलीरसम् । लवणग्रहणेनैव विद्वसौवर्चलसैन्धवसामुद्रसोमककुत्रिमाप्यविशेषेण
 गृह्यन्ते मांसं प्रसिद्धं एकशका हयादयः सीसग्रहणं लोहमात्रोपलक्षणं शाकं सर्वमविशेषात् ।
 ओषधयः फलपाकान्ताः आर्द्रौषधय इति विशेषोपादानात् शुष्केषु न दोषः । पिण्याकः
 प्रसिद्धः पशव आरण्याः । (अ. १० श्लो. ८९) आरण्याश्च पशून्सर्वान्दंष्ट्रिणश्च वयांसि
 चेति मनुस्मरणात् ॥ गन्वाश्चन्दनागुरुप्रभृतयः सर्वास्तेतान्यैश्यवृत्त्या जीवन्त्याहणः कदाचि-
 दपि न विक्रीणीत । क्षत्रियादेस्तु न दोषः । अत एव नारदेन वैश्यवृत्तावविक्रयं ब्राह्मणस्य
 पयो दधीति ब्राह्मणग्रहणं कृतम् ॥ ३९ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

वैश्यवृत्त्यापि जीवन्नो विक्रीणीत कदाचन ।

धर्मार्थं विक्रयं नेयास्तिला धान्येन तत्समाः ॥ ३९ ॥

यथावश्यकः पाकयज्ञादिधर्माः स्वसाधनव्रीह्यादिधान्याभावेन न निष्पद्यन्ते तर्हि धा-

न्येन तिला विक्रयं नेयाः । तत्समाः द्रोणपरिमिता द्रोणपरिमितेनेत्येवं तेन

प्रतिप्रत्यमाह ।

धान्येन समाः । तथाच मनुः । (अ. १० श्लो. ९०) काममुत्पाद्य

कृष्यां तु स्वयमेव कृषीवलः । विक्रीणीत तिलान् शुद्धान्धर्मार्थमचिरस्थितानिति । धर्मग्रह-

णमावश्यकमेपेनाशुपलक्षणम् । अत एव नारदः । अश्वत्थौ भेषजसामर्थं गङ्गाहेतोस्तपैव च ।

पद्यवश्यं ॥ विक्रेयास्तिला धान्येन तत्समा इति । यद्यन्यथा विक्रीणीते तर्हि दोषः । (अ.

१० श्लो. ९१) भोजनान्म्यञ्जनादानाद्यदन्यत्कुरुते तिलैः । रुमिर्भूत्वा श्वविघ्नायां पितृभिः सह

मज्जतीति मनुस्मरणात् । सजातीयैः पुनर्किमिधौ भवत्येव । मनुः (अ. १० श्लो. ९४) रसा रसै-

र्निमातव्या न त्वेवं लवणं रसैः । रुतान्नं च रुताघ्रेन तिला धान्येन तत्समा इति । रुताघ्नं

सिद्धाद्यं तच्च रुताघ्रेन परिवर्तनीयमिति यावत् । रुताघ्नं चाकृताघ्रेनेति पाठे सिद्धमन्नम-

रुताघ्रेन तण्डुलादिना परिवर्तनीयमिति यावत् ॥ ३९ ॥

लाक्षालवणमांसानि पतनीयानि विक्रये ।

पयो दधि च मद्यं च हीनवर्णकराणि तु ॥ ४० ॥

लाक्षालवणमांसानि विक्रीयमाणानि सद्यः पतनीयानि द्विजातिकर्महानिकराणि । पयः-
मृत्तीनि तु हीनवर्णकराणि शूद्रतुल्यत्वापादकानि । एतद्व्यतिरिक्तापण्यविक्रये वैश्यतुल्यता ।

यथाह मनुः । (अ. १० श्लो. ९२।९३) सद्यः पतति मांसेन लाक्षया छव-
णेन च । व्यहेण शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् । इतरेषामपण्यानां विक्र-
यादिह कामतः । ब्राह्मणः सप्तरात्रेणः वैश्यभावं निगच्छति ॥ ४० ॥

आपद्रतः संप्रगृह्यन् भुञ्जानो वाग्यतस्ततः ।

न लिप्येतैनसा विप्रो ज्वलनार्कसमो हि सः ॥ ४१ ॥

किंच । यस्त्वधनः अवसन्नकुटुम्बतया आपद्रतोऽपि सन्नृष्टिं वैश्यवृत्तिं वा न प्रविधि-
क्षति स यतस्ततो हीनतरस्ततो हीनतरहीनतमेभ्यः प्रतिगृह्यस्तदन्नं भुञ्जानोऽपि वा नैवेनसा
पापेन लिप्यते । यतस्तस्यामापदवस्थायां सत्प्रतिग्रहादावधिकारित्वेन ज्वलनार्कसमः यथा
ज्वलनोऽर्कश्च हीनसंस्कारेऽपि न दुष्यति तथायमापद्रतोऽपि न दुष्यतीत्येतावता तत्साम्यं एवं
च वदता आपद्रतस्य परधर्माश्रयणाद्विगुणमपि स्वधर्मानुष्ठानमेव मुख्यमिति दर्शितं भवति ।
तथा च मनुः । (अ. १० श्लो. ९७) वरं स्वधर्मो विगुणो न पारक्यः स्वनृष्टितः । परधर्मा-
श्रयाद्विप्रः सद्यः पतति जातित इति ॥ ४१ ॥

• कृपिः शिल्पं भृतिर्विद्या कुसीदं शकटं गिरिः ।

सेवानूपं नृपो भैक्ष्यमापन्नो जीवनानि तु ॥ ४२ ॥

किंच । आपन्नौ जीवनानीति विशेषणात् कृष्यादीनां मध्ये अनापदवस्थायां यस्य या
वृत्तिः प्रतिपिद्धा तस्य सा वृत्तिरनेनाभ्यनुज्ञायते । यथापदि वैश्यवृत्तिः स्वयंकृता कृषिर्विप्र-
क्षत्रिययोरभ्यनुज्ञायते । एवं शिल्पादीन्यस्याभ्यनुज्ञायन्ते । शिल्पं सूपकरणादि । भृतिः प्रे-
ष्यत्वम् । विद्या भूतकाध्यापकत्वाद्या । कुसीदं वृद्ध्यर्थं द्रव्यमयोगः । तत्स्वयंकृतमभ्यनुज्ञा-
यते । शकटं भाटकेन धान्यादिवहनद्वारेण जीवनहेतुः । गिरिस्तद्रतवृत्तेनहनद्वारेण जीवनम् ।
सेवा परचित्तानुवर्तनम् । अनूपं मचुरवृत्तवृत्तनलप्रायः प्रदेशः । तथा नृपयाचनं भैक्ष्यं स्नात-
कस्यापि एतान्यापन्नौ जीवनानि । तथा च मनुः । (अ. १० श्लो. ११९) विद्या शिल्पं
भृतिः सेवा गोरसा विपणिः कृपिः । गिरिर्भैक्ष्यं कुसीदं च दश जीवनहेतवः ॥ ४२ ॥

यथा कृष्यादीनामपि जीवनहेतूनामसम्भवस्तदा कथं जीवनमियत्न आह

बुभुक्षितरूपहं स्थित्वा धान्यमब्राह्मणाद्धरेत् ।

प्रतिगृह्य तदाख्येयमभियुक्तेन धर्मतः ॥ ४३ ॥

धान्याभावेन त्रिरात्रं बुभुक्षितोऽनश्नन् स्थित्वा अब्राह्मणाच्छूद्रात्तदभावे वैश्यात् तदभावे
क्षत्रियाद्वा हीनकर्मण एकाहपर्याप्तं धान्यमाद्धरेत् । यथाह मनुः । (अ. ६ श्लो. ११७) तथैव सप्तमे
भक्ते भक्तानि पठनश्रुता । अशस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मण इति । तथा प्रतिग्रहोत्तरकाळं

च यदपहृतं तद्धर्मतो यथावृत्तमाख्येयम् । यदि नास्तिकेन स्वामिना त्वयेदं किं ममापहृतमित्यभिपुज्यते । यथाह मनुः । खलात्सेत्रादगाराद्वा यतो वायुपलम्ब्यते । आख्यातव्यं तु तत्तस्मै पृच्छते यदि पृच्छतीति ॥ ४३ ॥

तस्य वृत्तं कुलं शीलं श्रुतमध्ययनं तपः ।

ज्ञात्वा राजा कुटुम्बं च धर्म्यां वृत्तिं प्रकल्पयेत् ॥ ४४ ॥

योऽशनया परीतोऽवसीदति तस्य वृत्तमाचारं कुलमाभिनात्यं शीलमात्मगुणं श्रुतं शास्त्र-
श्रवणं अध्ययनं वेदाध्ययनं तपः कृच्छ्रादि च परीक्ष्य राजा धर्मादनपेतां
इदमपरमापरमसं- वृत्तिं प्रकल्पयेत् । अन्यथा तस्य दोषः । तथाच मनुः (अ. ७ श्लो. १३४)
गात्राहो विधीयते । यस्य राजस्तु विषये श्रोत्रियः सीदति दुषा । तस्य सीदति तद्ग्राहं दुर्भि-
क्षन्याधिपीडितमिति ॥ ४४ ॥ इत्यापद्धर्मप्रकरणम् ॥

अथ वानप्रस्थधर्मप्रकरणम् ३

श्रुतार्थमाधनिर्णो मध्ये ब्रह्मचारिगृहस्थयोर्धर्माः प्रतिपादिताः । साम्प्रतमवसरप्राप्तान्वानप्रस्थ-
धर्मोऽप्रतिपादयितुमाह

सुतविन्यस्तपत्नीकस्तया वानुगतो वनम् ।

वानप्रस्थो ब्रह्मचारी साग्निः सोपासनो ब्रजेत् ॥ ४५ ॥

वने प्रकर्षेण नियमेन च तिष्ठति चरतीति वनप्रस्थः वनप्रस्थ एव वानप्रस्थः संज्ञायाम् दैर्घ्यम् ।
आविर्णां वृत्तिमाश्रित्य वनं प्रतिष्ठासुरितियावत् । असौ सुतविन्यस्तपत्नीकस्तत्त्वयेयं भरणीयेत्येवं
सुते विन्यस्ता मिसिस्ता पत्नी येम ॥ तथोक्तः । यदि सा पतिपरिचर्याभिलाषेण स्वयमपि वनं
निगमिपति तदा तयानुगतो वा सहितः । तथा ब्रह्मचारी ऊर्ध्वरेताः साग्निर्वैतानामासहितः
तथा सोपासनो गृह्याग्निसहितश्च वनं ब्रजेत् । सुतविन्यस्तपत्नीक इति वदता कृतगार्हस्थ्यो
वानप्रस्थो वनवासोऽधिक्रियत इति दर्शितम् । एतच्चाश्रमसमुच्चयपञ्चमस्तीकृत्योक्तम् । इतरथा
अविब्रूतब्रह्मचर्यो यमिच्छेत्तमावसेदित्यकृतगार्हस्थ्योऽपि वनवासेऽधिक्रियत एव । अयं च
वनप्रवेशो जरानर्जरकलेवरस्य जातपीत्रस्य वा । यथाह मनुः । (अ. १ श्लो. २) गृहस्थ-
स्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः । अपत्यस्यैव वापत्यं तदारण्यं समाश्रयेदिति । अयं च
पुत्रेषु पत्नीनिसेषो विद्यमानभार्यस्य मृतभार्यस्याप्यापस्तम्बादिभिः वनवासास्मरणात् । अतो
यत् दाहयित्वाग्निहोत्रेणेति पुनराधानविवानं तदपरिपक्वकषायविषयम् । साग्निः सोपासन
इत्यत्रापि यदार्थाधानं कृतं तदा श्रौताग्निभिर्गृह्येण च सहितो वनं ब्रजेत् ॥ सर्वधाने तु श्रौते-

१ अर्थाधानं इत्युक्तं श्रीगर्मातीत्येतेषु वृषक् कृतिः । सर्वधानं चयोरैकवृत्तिः पूर्वपुनराधनम् । योग-
परिमदः सर्वधानम् ।

रेव केवलम् । यदि कथंचिज्ज्ञेष्टातुरनाहिताग्निवादिना श्रौताग्रयोऽनाहितास्तर्हि केवलं सोपा-
सनो ज्ञेयित्वेवं विवेचनीयम् । अग्निनयनं च तन्निवर्त्याग्निहोत्रादिकर्मसिद्ध्यर्थम् । अतएव
मनुः । (अ. ६ श्लो. ९) वैतानिकं च जुहुयादग्निहोत्रं यथाविधि । दर्शमस्कन्दयन्पर्व पी-
र्णमासं च शक्तित इति ॥ ननुच पुत्रनिक्षिप्तपत्नीकस्य तद्विरहिणः कथमग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठानं
घटते । पत्न्या सह यष्टव्यमिति सहाधिकारनियमात् । सत्यमेवं कित्वात्र पत्नीनिक्षेपविधिवला-
देव तन्नैरपेक्ष्येणाधिकारः कल्प्यते । यथा हि रजस्वलायां यस्य ब्रत्येऽहनि पश्यनाल-
म्बुका स्यात्तामवरुध्य यजेतेत्यवरोधविधिवलात्तन्निरपेक्षता । यद्वा वनं प्रतिष्ठमानमेव पतिं
पश्यनुमन्यत इति न विरोधः । न च यथा ब्रह्मचारिणो विधुरस्य वा वनं प्रस्थितस्याग्नि-
होत्रादिपरिलोपः तथा निक्षिप्तपत्नीकस्यापि अग्निहोत्राद्यभाव इति शङ्कनीयम् । अपाक्षि-
त्वेन श्रवणात् । न च ब्रह्मचारिविधुरयोरपि अग्निसाध्यकर्मसु अनधिकारः । पञ्चममासादू-
र्ध्वमाहितश्रावणिकाग्नेस्तदधिकारदर्शनात् । वानप्रस्थो जटिलश्रीराजिनवासा न फालकृष्टमधि-
तिष्ठेत् अकृष्टं मूलफलं संचिन्वीत ऊर्ध्वरेताः क्षमाशयो दद्यादेव न प्रतिगृहीयादूर्ध्वं पञ्चम्यो-
मासेभ्यः श्रावणिकेनाग्निमाघायाहिताग्निर्वृक्षमूलको दद्यादेव पितृमनुष्येभ्यः स गच्छेत्स्वर्ग-
मानन्त्यमिति वसिष्ठस्मरणात् । चीरं वस्त्रखण्डो वल्कलं वा । न फालकृष्टमधितिष्ठेत्कृष्ट-
क्षेत्रस्योपरि न निवसेत् । श्रावणिकेन वैदिकेन मार्गेण न लौकिकेनेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

सामिः सोपासनो ज्ञेयित्वेत्तदग्निसाध्यश्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानार्थमित्युक्तं तत्र गुणविधिमाह

अफालकृष्टेनाग्नींश्च पितृन्देवातिथीनपि ।

भृत्यांश्च तर्पयेत् श्मश्रुजटालोमभृदात्मवान् ॥ ४६ ॥

फालग्रहणं कर्पणसाधनोपलक्षणं अकृष्टक्षेत्रोद्भवेन नीवारवेणुश्यामाकादिना अग्नींस्त-
र्पयेत् अग्निसाध्यानि कर्माण्यनुतिष्ठेत् । चशब्दादग्निसादानमपि तेनैव कुर्यात् । तथा पितृ-
न्देवानतिथीन् अपिशब्दाद्भूतान्यपि तेनैव तर्पयेत् । तथा भृत्यान् चशब्दादाश्रमप्राप्तानपि ।
तथा च मनुः । (अ. ६ श्लो. ७) यज्ञस्यं स्यात्ततो दद्याद्द्वलं भिक्षां च शक्तितः । अ-
मूलफलभिक्षाभिरर्चयेदाश्रमागतानिति ॥ एवं पञ्चमहायज्ञान्कृत्वा स्वयमपि तच्छेषमेव भु-
ञ्जीत । (अ. ६ श्लो. १२) देवताभ्यश्च तदुत्वा वन्यं मेघ्यतरं हविः । शेषमात्मनि यु-
ञ्जीत लवणं च स्वयंकृतमिति मनुस्मरणात् । स्वयंकृतमूखरलवणमेव । भोजनार्थं यागाद्यर्थं
च मुन्यन्ननियमात् । आम्याहारपरित्यागोऽर्थसिद्धः । अत एव मनुः । (अ. ६ श्लो. ३)
संत्यज्य आम्यमाहारं सर्वं चैव परिच्छदमिति । ननु च दर्शपूर्णमासादेर्ग्रीहादिग्राम्यद्रव्य-
साध्यत्वात्कथं तत्परित्यागः । न च वचनीयमफालकृष्टेनाग्नींश्चेति विशेषवचनसामर्थ्याद्ग्री-
हादिबाध इति । विशेषविषयिण्यापि स्मृत्या श्रुतिबाधस्यान्याप्यत्वात् अफालकृष्टविधेश्च
स्मार्ताग्निसाध्यकर्मविषयत्वेनाप्युपपत्तेः । सत्यमेवं कित्वात्र ग्रीहादेरप्यफालकृष्टत्वसंभवाच्च

विरोधः। अत एव मनुना । (अ.-६ श्लो. ११) वासन्तशारदैर्मध्यैर्मुन्यत्रैः स्वयमाहूतैः । पुरोडाशांश्चरुंश्चैव विधिवन्निर्वपेत्प्रयगिति ॥ नीवारादीनां मुन्यन्नानां स्वयमुत्पन्नानां स्वतो मेध्यत्वे सिद्धेऽपि पुनर्मेध्यग्रहणं यज्ञार्हज्जीह्यादिभ्रात्यर्थं कृतम् । मेधो यज्ञस्तदहं मेध्यमिति । तथा श्वश्रूणि मुल्लजानि रोमाणि जयरूपांश्च शिरोरुहान्कक्षादीनि च रोमाणि निभृयात् । रोमग्रहणं नखानामप्युपलक्षणम् । तथाच मनुः । जयाश्च निभृयान्नित्यं श्वश्रूलोमनखांस्त-
थेति । तथात्मवानात्मोपासनाभिरतः स्यात् ॥ ४६ ॥

अहो मासस्य पण्णां वा तथा संवत्सरस्य वा ।

अर्थस्य संचयं कुर्यात्कृतमाश्वयुजे त्यजेत् ॥ ४७ ॥

एकस्याहः संबन्धि भोजनयजनादि दृष्टादृष्टकर्मणः पर्याप्तस्वार्थस्य संचयं कुर्यात् । मा-
सस्य वा पण्णां मासानां वा संवत्सरस्य वा संबन्धि कर्मपर्याप्तं संचयं कु-
र्यात् न्याधिकम् । यद्येवंक्रियमाणमपि कथंचिदतिरिच्यते तर्हि तदतिरि-
क्तमाश्वयुजे मासि त्यजेत् ॥ ४७ ॥

दान्तस्त्रिपवणस्त्रायी निवृत्तश्च प्रतिग्रहात् ।

स्वाध्यायवान्दानशीलः सर्वसत्त्वहिते रतः ॥ ४८ ॥

किंच । दान्तो दर्परहितः त्रिषु सवनेषु प्रातर्मध्यन्दिनापराह्णेषु स्नानशीलः तथा प्रति-
ग्रहे पराश्रुतः । चशब्दाद्याजनादिनिवृत्तश्च स्वाध्यायवान् वेदाम्यासरतः तथा फलमूलमि-
क्षादिदानशीलः सर्वप्राणिहिताचरणनिरतश्च भवेत् ॥ ४८ ॥

दन्तोद्धूलिकः कालपकाशी वाश्मकुट्टकः ।

श्रोतं स्मार्तं फलस्नेहैः कर्म कुर्यात्तथा क्रियाः ॥ ४९ ॥

किंच । दन्ता एवोद्धूलं निस्तुपीकरणसाधनं दन्तोद्धूलं तद्यस्यास्ति स दन्तोद्धूल-
लिकः कालेनैव पक्वं कालपक्वं नीवारवेषुस्यामाकादि बदरेहुदादिफलं च तदज्ञानशीलः का-
लपकाशी । वाशब्दोऽग्निपकाशनी वा स्यात् कालपक्कमुगेव वेति मनुक्तामिपकाशित्वाभि-
प्रायः । अश्मकुट्टको वा भवेत् अश्मना कुट्टनमपहननं यस्य ॥ तथोक्तः । तथा श्रोतं स्मार्तं
च कर्म दृष्टार्थंश्च भोजनाभ्यजनादिक्रियाः लकुनमभूकादिमेध्यतरुफलोद्भवैः स्नेहद्रव्यैः कु-
र्यान्न तु घृतादिकैः । तथा च मनुः । (अ. ६ श्लो. १२) मेध्यवृक्षोद्भवानद्यात्मेहांश्च फ-
लसेववानिति ॥ ४९ ॥

पुरुषार्थतया विहितद्विभोजनविशेषमाह

चान्द्रायणैर्नयेत्कालं कृच्छ्रैर्वा वर्तयेत्सदा ।

पक्षे गते वाप्यश्रीयान्मासे वाहनि वा गते ॥ ५० ॥

चान्द्रायणैर्वैश्यमाणलक्षणैः कालं नयेत् । रुच्छैर्वा प्राजापत्यादिभिः कालं वर्तयेत् । यद्वा पक्षे पञ्चदशदिनात्मकेऽतीतेऽश्रीयात् । मासे वाऽहनि गते वा नक्तमश्रीयात् । अपि-
शब्दाच्चतुर्थकालिकत्वादिनापि । यथाह मनुः । (अ. ६ श्लो. १९) नक्तं वात्रं समश्रीया-
दिवा वाह्यं शक्तितः । चतुर्थकालिको वा स्याद्यद्वाप्यष्टमकालिक इति । एतेषां कालनि-
यमानां स्वशक्त्यपेक्षया विकल्पः ॥ १० ॥

स्वप्याद्भूमौ शुची रात्रौ दिवा संप्रपदैर्नयेत् ।

स्थानासनविहारैर्वा योगाम्यासेन वा तथा ॥ ५१ ॥

किंच । आहारविहारावसरवर्ज्यं रात्रौ शुचिः प्रयतः स्वप्यात् नोपविशेन्नापि तिष्ठेत् ।
दिवा स्वप्नस्य पुरुषमात्रार्थतया प्रतिपिङ्गत्वान्न तन्निवृत्तिपरम् । तथा भूमावेव स्वप्यात् तच्च
भूमावेव न शय्यान्तरितायां मञ्चकादौ वा । दिनं तु संप्रपदैरुत्तरेनयेत् । स्थानासनरूपैर्वा वि-
हारैः संचारैः कंचित्कालं स्थानं कंचिच्चोपवेशनमित्येवं वा दिनं नयेत् योगाम्यासेन वा ।
तथा च मनुः । (अ. ६ श्लो. २९) विविधाश्रौपनिपदोरात्मसंसिद्धये श्रुतीरिति । आत्मनः
संसिद्धये ब्रह्मत्वमाप्तये । तथाशब्दास्तितिपरिलोडनाद्वा नयेत् ॥ (अ. ६ श्लो. २२) भूमौ
विपरिवर्तेत तिष्ठेद्वा प्रपदैर्दिनमिति मनुस्मरणात् । प्रपदैः पादाग्रैः ॥ ५१ ॥

ग्रीष्मे पञ्चामिमध्यस्थो वर्षासु स्थण्डिलेशयः ।

आर्द्रवासास्तु हेमन्ते शक्त्या वापि तपश्चरेत् ॥ ५२ ॥

किंच । त्रिशतः संवत्सरो ग्रीष्मो वर्षा हेमन्त इति दर्शनात् ग्रीष्मे चैत्रादिमासचतुष्टये
चतसृषु दिक्षु चत्वार उपरिष्ठादादित्य इत्येवं पञ्चानामग्रिनां मध्ये तिष्ठेत् । तथा वर्षासु श्राव-
णादिमासचतुष्टये स्थण्डिलेशयः । वर्षाघाराविनिवारणविरहिणि भूतले निवसेत् । हेमन्ते
मार्गशीर्षादिमासचतुष्टये छिन्नं वासो वसीत । एवंविधतपश्चरणे असमर्थः स्वशक्त्यनुरूपं
वा तपश्चरेत् । यथा शरीरशोषस्तथा यतेत । (अ. ६ श्लो. २४) तपश्चरंश्चोन्नतरं शो-
षयेद्देहमात्मन इति मनुस्मरणात् ॥ ५२ ॥

यः कण्टकैर्वितुदति चन्दनैर्यश्च लिम्पति ।

अकुद्धोऽपरितुष्टश्च समस्तस्य च तस्य च ॥ ५३ ॥

किंच । यः कश्चित्कण्टकादिभिर्विविधमङ्गानि तुदति व्यथयति तस्मै न कुध्येत् । यश्च-
न्दनादिभिरुपलिम्पति सुखयति तस्य तु न परितुष्येत् । किंतु तयोर्लभयोरपि समः स्यादु-
दासीनो भवेत् ॥ ५३ ॥

अग्नीन्वाप्यात्मसात्कृत्वा वृक्षावासोऽमिताशनः ।

वानप्रस्थगृहेष्वेव यात्रार्थं भैक्ष्यमाचरेत् ॥ ५४ ॥

अग्नीनात्मनि समारोप्य वृक्षावाप्तौ वृक्ष एव आवासः कुटी यस्य स तथोक्तः । मिता-
 शनः स्वरूपाहारः अपिशब्दात्फलमूलाशनश्च भवेत् । यथाह मनुः । (अ.
 अपिपरिचर्या-
 क्षमं प्रत्याह ।
 ६ श्लो. २९) अग्नीनात्मनि वैतानान्समारोप्य यथाविधि । अनग्निरनि-
 केतः स्यान्मुनिर्मूलफलाशन इति । मुनिर्मानवतयुक्तः फलमूलासंभवे च
 यावत्प्राणधारणं भवति तावन्मात्रं भैक्ष्यं वानप्रस्थगृहेष्व्याचरेत् ॥ १४ ॥

यदा तु तदसंभवो व्याप्यभिभवो वा तदा हि कर्ममितत आह

ग्रामादाहृत्य वा ग्रासान्धौ भुञ्जीत वाग्यतः ।

ग्रामाद्वा भैक्ष्यमाहृत्य वाग्यतो मौनी भूत्वा अष्टौ ग्रासान्भुञ्जीत । ग्राम्यभैक्ष्यविधाना-
 न्मुन्यन्ननियमोऽर्थलुप्तः । यदा पुनरष्टभिर्मासैः प्राणधारणं न संभवति तदाष्टौ ग्रासा मुनेर्भ-
 क्ष्यं वानप्रस्थस्य षोडशेति स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् ॥

वायुभक्षः प्रागुदीचीं गच्छेद्ब्रह्मवर्णसंक्षयात् ॥ ५५ ॥

अथवा वायुरेव भक्षो यस्याप्तौ वायुभक्षः प्रागुदीचीमैशानीं दिशं गच्छेत् । आवर्णसं-
 क्षयात् वर्णं वपुस्तस्य निपातपर्यन्तमकुटिलगतिर्गच्छेत् । यथाह मनुः ।
 सकलानुष्ठान-
 मयं प्रत्याह ।
 (अ. ६ श्लो. ३१) अपराजितां वास्याय गच्छेदिशमजिह्मग इति । महाम-
 स्थानेऽप्यशक्तो मृगुपतनादिकं वा कुर्यात् । वानप्रस्थो धीराध्वानं ज्वलना-
 न्मुमवेशनं भृगुपतनं वानुतिष्ठेदिति स्मरणात् । स्नानाचपनाविषर्मा ब्रह्मचारिमकरणाद्यभिहि-
 ताश्च विरोधिनोऽस्यापि भवन्ति । उत्तरेषां चैतदविरोधीति गौतमस्मरणात् ॥ एवं प्रागुदितैन्दवा-
 दिर्दाक्षामहामस्थानपर्यन्तं तनुत्यागान्तमनुतिष्ठन्ब्रह्मलोके पूज्यतां प्राप्नोति । यथाह मनुः । (अ.
 ६ श्लो. ३२) आसां महर्षिचर्याणां त्यक्त्वान्यतमया तनुम् । वीतशोकमयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयत
 इति । ब्रह्मलोकः स्थानविशेषो न तु निर्व्यग्रहः । तत्र लोकशब्दस्याप्रयोगात् । तत्र तुरीया-
 श्रममन्तरेण मुक्त्यनङ्गीकाराच्च । न च योग्याभ्यासेन वा पुनरिति ब्रह्मोपासनविध्यनुपपत्त्या
 तद्वापत्तिः परिशङ्कनीया । सालोक्यादिप्राप्त्यर्थत्वेनापि तदुपपत्तेः । अत एव श्रुती त्रयो ध-
 र्मेस्कन्धा इत्युपक्रम्य यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमः तप एवेति द्वितीयः ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी
 तृतीयः अत्यन्तमाचार्यकुल एवमात्मानमवसादयन्निति गार्हस्थ्यवानप्रस्थनैष्ठिकत्वस्वरूपम-
 भिधाय सर्व एते पुण्यल्लोका भवन्तीति त्रयाणामाश्रमिणां पुण्यल्लोकप्राप्तिमभिधाय ब्रह्मसं-
 स्पोऽमृतत्वमेतीति पारिशेष्यात् परिव्राजकस्यैव ब्रह्मसंस्थस्य मुक्तिरल्लोकांमृतत्वप्राप्तिरभि-
 हिता । यदपि श्राद्धकस्तत्त्ववादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यत इति गृहस्थस्यापि मोक्षप्रतिपादनं
 तद्वान्तरानुभूतपारिव्रज्यस्येत्यवगन्तव्यम् ॥ ५५ ॥

इति वानप्रस्थधर्मप्रकरणम् ॥

अथ यतिधर्मप्रकरणम् ४

यैस्त्वानसधर्माननुक्रम्य क्रमप्राप्तान्परिधात्ररूपमोन्साभ्यर्तं प्रसीति

वनाद्गृहाद्वा कृत्वेष्टिं सार्ववेदसदक्षिणाम् ।

प्राजापत्यां तदन्ते तानग्नीनारोप्य चात्मनि ॥ ५६ ॥

अधीतवेदो जपकृत्पुत्रवानन्नदोऽग्निमान् ।

शक्या च यज्ञकृन्मोक्षे मनः कुर्यात्तु नान्यथा ॥ ५७ ॥

यावता फालेन तीव्रतपःशोषितवपुषो विषयकपायपरिपाको भवति पुनश्च मदोद्भवाशङ्का
नोद्भाव्यते तावत्कालं वनवासं कृत्वा तत्समनन्तरं मोक्षे मनः कुर्यात् । वनगृहशब्दाभ्यां

यतिधर्मनिरूपणम् । तत्संबन्ध्याश्रमो लक्ष्यते । मोक्षशब्देन च मोक्षकफलकश्चतुर्थाश्रमः । अथवा
गृहाद्गार्हस्थ्यादनन्तरं मोक्षे मनः कुर्यात् । अनेन च पूर्वोक्तश्चतुराश्रमस-

मुच्चयपक्षः पाक्षिक इति द्योतयति । तथा च विकल्पो जाबालश्रुतौ श्रूयते ।
ब्रह्मचर्यं परिसमाप्य गृही भवेत् गृही भूत्वा वनी भवेत् वनी भूत्वा प्रव्रजेत् । यदि वेतरथा
ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् गृहाद्वा वनाद्देति ॥ तथा गार्हस्थ्योत्तराश्रमबाधश्च गौतमेन दर्शितः ।
एकाश्रम्यं त्याचार्याः प्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्यस्येति । एषां च समुच्चयविकल्पबाधपक्षाणां
सर्वेषां श्रुतिमूलत्वादिच्छया विकल्पः अतो यस्कैश्चित्पण्डितमन्यैरुक्तम् । स्मार्तत्वान्नैष्ठिकत्वा-
दीनां गार्हस्थ्येन श्रौतेन बाधः गार्हस्थ्यानधिकृतान्धक्लीबादिविषयता वेति तत्त्वाध्यायाध्य-
यनवैधुर्यनिबन्धनमित्युपेक्षणीयम् । किंच । यथा विष्णुक्रमणाज्यावेक्षणाद्यक्षमतया पंगवादीनां
श्रौतेष्वनधिकारस्तथा स्मार्तेष्वप्युदकुम्भाहरणभिक्षाचर्यादिष्वक्षमत्वात्कथं पंगवादिविषय-
तया नैष्ठिकत्वाद्याश्रमनिर्वाहः ॥ अस्मिन्नाश्रमे ब्राह्मणस्यैवाधिकारः । मनुः । (अ. ६
श्लो. २९) आत्मन्यग्नीन्समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात् । तथा (अ. ६ श्लो. ९७)
एष वोऽभिहितो धर्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विध इत्युपक्रमोपसंहाराभ्यां मनुना ब्राह्मणस्याधिकार-
प्रतिपादनात् । ब्राह्मणाः प्रव्रजन्तीति श्रुतेश्चाग्रजन्मन एवाधिकारो न द्विजातिमात्रस्य ।
अन्ये तु त्रैवर्णिकानां प्रकृतत्वात् त्रयाणां वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार आश्रमा इति सूत्रकार-
वचनाच्च द्विजातिमात्रस्याधिकारमाहुः ॥ यदा च वनाद्गृहाद्वा प्रव्रजति तदा सार्ववेदसद-
क्षिणां सार्ववेदसी सर्ववेदसंबन्धिनी दक्षिणा यस्याः सा तथोक्ता तां प्रजापतिदेवताकामिष्टि
कृत्वा तदन्ते तान्वैतानानग्नीनात्मनि श्रुत्युक्तविधानेन समारोप्य । चशब्दादुदगयने पौर्ण-
मास्यां पुरश्चरणमादौ कृत्वा शुद्धेन कायेनाष्टौ श्राद्धानि निर्वपेत् द्वादश वेति बोधायनाद्युक्तं
पुरश्चरणादिकं च कृत्वा तथाधीतवेदो जपपरायणो जातपुत्रो दीनान्धरूपणार्पिताथो यथाश-
क्त्यन्नदश्च भूत्वाऽनाहिताग्निज्येष्ठत्वादिना प्रतिबन्धमावे कृताधानो नित्यनैमित्तिकान् यज्ञा-
न्कृत्वा मोक्षे मनः कुर्यात् । चतुर्थाश्रमं प्रविशेन्नान्यथा । अनेनानपाकतर्जयस्य प्रव्र-

ज्यायमानधिकारं दर्शयति । यथाह मनुः । (अ. १ ख्ये. ३५) ऋणानि जीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् । अनपाकृत्य मोक्षं ॥ सेवमानो ब्रजत्वध इति ॥ यदा तु ब्रह्मचर्यात्प्रव्रजति तदा न प्रजोत्पादनादिनियमः । अकृतदारपरिग्रहस्य तत्रानधिकारात् रागप्रयुक्तत्वाच्च । विवाहस्य न च ऋणत्रयापाकरणविधिरेव दारानाक्षिपतीति शङ्कनीयम् । विद्याधनार्जननियमवदन्यप्रयुक्तदारसंभवे तस्यानाक्षेपकत्वात् । ननु जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान्जायते ब्रह्मचर्येणापिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रनया पितृभ्य इति । जातमात्रस्यैव प्रजोत्पादनादीन्यावश्यकानीति दर्शयति । मैवम् । हि जातमात्रः अकृतदाराभिपरिग्रहो यज्ञादिष्वधिक्रियते तस्मादधिकारी जायमानो ब्राह्मणादियज्ञादीननुतिष्ठेदिति तस्यार्थः अतश्चोपनीतस्य वेदाध्ययनमेवावश्यकम् । कृतदाराभिपरिग्रहस्य प्रजोत्पादनमपीति निरवद्यम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

एवमधिकारिणं निरूप्य सङ्गर्हानाह

सर्वभूतहितः शान्तस्त्रिदण्डी सकमण्डलुः ।

एकारामः परिब्रज्य भिक्षार्थी ग्राममाश्रयेत् ॥ ५८ ॥

सर्वभूतेभ्यः प्रियाप्रियकारिभ्यो हित उदासीनो न पुनर्हिताचरणः । हिसानुग्रहयोरनारम्भीति गौतमस्मरणात् । शान्तो बाह्यान्तःकरणोपरतः त्रयो दण्डा अस्य सन्तीति त्रिदण्डी । ते च दण्डा वैणवा ग्राह्याः । प्राजापत्येष्टयनन्तरं त्रीन्वैणवान्दण्डान्मूर्ध्वप्रमाणान्दक्षिणेन पाणिना धारयेत्सठयेन सौदकं कमण्डलुमिति स्मृत्यन्तरदर्शनात् । एकं वा दण्डं धारयेत् । एकदण्डी त्रिदण्डी वेति वौधायनस्मरणात् चतुर्थमाश्रमं मच्छेद्ब्रह्मविद्यापरायणः । एकदण्डी त्रिदण्डी वा सर्वसंगविशर्जित इति चतुर्विंशतिमते दर्शनाच्च । तथा शिखाधारणमपि वैकल्पिकम् । मुण्डः शिखी वेति गौतमस्मरणात् । मुण्डोऽममोऽकोषोऽपरिग्रह इति वसिष्ठस्मरणात् । यज्ञोपवीतधारणमपि वैकल्पिकमेव । सशिखान्केशान्निकृन्त्य विसृज्य यज्ञोपवीतमिति काठकश्रुतिदर्शनात् । कुटुम्बं पुत्रदारांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः । केशान् यज्ञोपवीतं च त्यक्त्वा गूढश्रेण्मुनिरिति बाष्कलस्मरणाच्च । अथ यज्ञोपवीतमप्सु जुहोति भूःस्वाहेति अथ दण्डमादत्ते सते मां गोपयेति परिशिष्टदर्शनाच्च । यद्यशक्तिस्तदा कन्यापि ग्राह्या । कापायी मुण्डस्त्रिदण्डी कमण्डुपवित्रपादुकासनकन्यामात्र इति देवलस्मरणात् । शौचाद्यर्थं कमण्डलुसहितश्च भवेत् । एकारामः प्रव्रजितान्तरेणासहायः संन्यासिनीभिः स्त्रीभिश्च । स्त्रीणां चैक इति वौधायनेन स्त्रीणामपि प्रव्रज्यास्मरणात् । तथा च दसः । एको भिक्षुर्यथोक्तश्च द्वावेव मिथुनं स्मृतम् । त्रयो ग्रामः सप्तास्यात ऊर्ध्वं तु नगरायते ॥ राजवार्तादि तेषां तु मिश्रावार्ता परस्परम् । अपि पैङ्ग्यमात्रसर्वं सन्निकर्षाच्च संशय इति परिब्रज्य परिपूर्वो घनतिस्त्यागे वर्तते अतश्चाहंममामिमानं तत्कृतं च लौकिकं कर्मनिचयं वैदिकं च नित्यकाम्यात्मकं संत्यजेत् । तदुक्तं मनुना । (अ. १२ ख्ये. ८८।९०।९२) सुखाम्युदयिकं चैव नैश्चैयसिकमेव च । प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्म वैदिकम् ॥ इह नाम्न वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्यते ।

निष्कामं ज्ञानपूर्वं तु निवृत्तमुपदिश्यते ॥ यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय द्विजोत्तमः ।
आत्मज्ञाने शमे च स्याद्वेदाभ्यासे च यत्नवानिति ॥ अत्र वेदाभ्यासः मृगवाभ्यासस्तत्र य-
त्नवान् । भिक्षाप्रयोजनार्थं ग्राममाश्रयेत् प्रविशेत् न पुनः मुखनिवासार्थम् । वर्षाकाले तु न
दोषः । ऊर्ध्वं वार्षिकाम्यां मासाभ्यां नैकस्थानवासीति शङ्खस्मरणात् । अशक्तौ पुनर्मासच-
तुष्टयपर्यन्तमपि स्थातव्यं न चिरमेकत्र वसेदन्यत्र वर्षाकालात् । श्रावणादयश्चत्वारो मासा
वर्षाकाल इति देवलस्मरणात् । एकरात्रं वसेद्विमे नगरे रात्रिपञ्चकम् । वर्षाम्योऽन्यत्र वर्षासु
मासास्तु चतुरो वसेदिति काण्वस्मरणात् ॥ ५८ ॥

कथं भिक्षाटनं कार्यमित्यत आह

अप्रमत्तश्चरेद्भैक्षं सायाह्नेऽनभिलक्षितः ।

रहिते भिक्षुकैर्ग्रामे यात्रामात्रमलोलुपः ॥ ५९ ॥

अप्रमत्तोवाक्चक्षुरादिचापलरहितो भैक्षं चरेत् । वसिष्ठेनात्र विशेषो दर्शितः । सप्तागा-
राण्यसंकल्पितानि चरेद्भैक्षमिति । सायाह्नेः अह्नः पञ्चमे भागे । तथाच मनुः । (अ. ६ श्लो.
५६) विधूमे सन्नमुसले व्यङ्ग्ये भुक्तवज्जने । वृत्ते शरावसंपाते नित्यं भिक्षां यतिश्चरेद-
ति । तथा एककालं चरेद्भिक्षां प्रसज्येन्न तु विस्तरे । भैक्षप्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्ज-
तीति । अनभिलक्षितः ज्योतिर्विज्ञानोपदेशादिना अचिह्नितः । मनुः । (अ. ६ श्लो. ५०)
न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविधया । नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचि-
दिति तेनोक्तत्वादिति ॥ यत्पुनर्वसिष्ठवचनम् । ब्राह्मणकुले वा यल्लभेत तद्भुञ्जीत सायंप्रात-
र्मासवर्ज्यमिति तदाशक्तविषयम् ॥ भिक्षुकैर्भिक्षणशौलेः पाखण्ड्यादिभिर्विजिते ग्रामे । मनुना-
त्र विशेष उक्तः । (अ. ६ श्लो. ५१) न तापसैर्ब्राह्मणैर्वा वयोभिरपि वा श्वभिः । आकीर्णं
भिक्षुकैरन्यैरगारमुपसंभ्रजेदिति ॥ यावता प्राणयात्रा वर्तते तावन्मात्रं भैक्षं चरेत् । तथा च
सर्वतः । अष्टौ भिक्षाः समादाय मुनिः सप्त च पञ्च वा । अङ्गिः प्रसाल्य ताः सर्वास्ततोऽश्वी-
याश्च वाग्यत इति । अलोलुपी मिष्टान्नव्यङ्गनादिप्रसक्तः ॥ ५९ ॥

यतिपात्राणि मृद्रेणुदार्वलाबुमयानि च ।

सलिलं शुद्धिरेतेषां गोवालैश्चावधर्षणम् ॥ ६० ॥

मृदादिप्रकृतिकानि यतीनां पात्राणि भवेयुः । तेषां सलिलं गोवालावधर्षणं च शुद्धिसा-
धनम् । इयं च शुद्धिर्भिक्षाचरणप्रयोगाङ्गभूता नामध्याद्युपहृतविषया । तदुपघाते द्रव्यशुद्धि-

प्रकरणोक्ता द्रष्टव्या । अत एव मनुना । (अ. ६ श्लो. ५३) अतैजसन-

भिक्षाचरणार्थं
पात्रमाह ।

नि पात्राणि तस्य स्युर्निर्व्रणानि च । तेषामङ्गिः स्मृतं शौचं चमसानामिवा-

ध्वर इति च मसद्वृष्टान्तोपादानेन प्रयोगिकी शुद्धिर्दर्शिता । पात्रान्त-

राभावे भोजनमपि तत्रैव कार्यम् । तद्वैश्यं गृहीत्वैकान्ते तेन पात्रेणान्येन वा तूर्णीं मात्रया
भुञ्जीतेति देवलस्मरणात् ॥ ६० ॥

एवंमृतस्य यत्तेरात्मापसनाई नियमविषयमाह

संनिरुद्धयेन्द्रियग्रामं रागद्वेषौ प्रहाय च ।

भयं हित्वा च श्रुतानाममृती भवति द्विजः ॥ ६१ ॥

चक्षुरादीन्द्रियसमूहं रूपादिविषयेभ्यः सम्यङ्निरुद्ध्य विनिवर्त्य रागद्वेषौ प्रियाप्रियवि-
षयौ प्रहाय त्यक्त्वा चशब्दादीर्ष्यादीनपि तथा श्रुतानामपकारेण भयमकुर्वन् शुद्धान्तःकरणः
सन्नद्धैतसाक्षात्कारेणामृती भवति मुक्तो भवति ॥ ६१ ॥

कर्तव्याशयशुद्धिस्तु भिक्षुकेण विशेषतः ।

ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तत्वात्स्वातन्त्र्यकरणाय च ॥ ६२ ॥

किंच । विषयामिच्छापद्वेयजनितदोषकलुषितस्याशयस्यान्तःकरणस्य शुद्धिः कल्मषक्षयः
प्राणायामैः कर्तव्या । तस्याः शुद्धेरात्माद्वैतसाक्षात्काररूपज्ञानोत्पत्तिनिमित्तत्वात् । एवं च
सति विषयासंस्तिज्जनितदोषात्मकप्रतिबन्धक्षये सत्यात्मध्यानधारणादौ स्वतन्त्रो भवति । त-
स्माद्विभिक्षुकेण स्वेषा शुद्धिविशेषतोऽनुष्ठेया । तस्य मोक्षप्रसाधनत्वात् । मोक्षस्य च शुद्धान्तः-
करणतामन्तरेण दुर्लभत्वात् । यथाह मनुः । (अ. ६ श्लो. ७१) दहन्ते ध्यायमानानां
धातूनां हि यथा मलाः । तथेन्द्रियाणां दहन्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहवदिति ॥ ६२ ॥

इन्द्रियनिरोधोपायतया संसारस्वरूपनिरूपणमाह

आवेक्ष्या गर्भवासाश्च कर्मजा गतयस्तथा ।

आधयो व्याधयः क्लेशा जरा रूपविपर्ययः ॥ ६३ ॥

भवो जातिसहस्रेषु प्रियाप्रियविपर्ययः ।

वैराग्यासिद्धयर्थं मूत्रपुरीषादिपूर्णनानाविधगर्भवासा आवेक्षणीयाः पर्यालोचनीयाः । च-
शब्दाज्जननोपरभावपि । तथा निषिद्धाचरणादिक्रियाजन्या महारौरवादिनिरयपतनरूपा गतयः ।
तथाधयो मनःपीडाः व्याधयश्च ज्वरातीसाराद्याः शारीराः क्लेशाः अविद्यास्मितारागद्वेषाभि-
निवेशाः पञ्च जरा वलितपलितान्धभिभवः रूपविपर्ययः खड्गकुण्डलत्वादिना प्राक्तनस्य रूप-
स्यान्ययमावः तथा द्रवभूकरस्वरोगाद्यनेकजातिषु भव उत्पत्तिः । तथा दृष्ट्याप्राप्तिः अनि-
ष्टस्य प्राप्तिरित्यादिवहुतरक्लेशावहं संसारस्वरूपं पर्यालोच्य तत्परिहारार्थमात्मज्ञानोपायभूते-
न्द्रियजये प्रयतेत ॥ ६३ ॥

एवमवेक्ष्यानन्तरं किं कार्यमित्यत आह

ध्यानयोगेन संपश्येत्सूक्ष्म आत्मात्मनि स्थितः ॥ ६४ ॥

योगश्चित्तशुत्तिनिरोधः आत्मैक्यमता ध्यानं तस्या एव बाह्यविषयव्योपरमः ध्यानयोगेन

निदिध्यासनापरपर्यायेण सूक्ष्मशरीरमाणादिव्यतिरिक्तः क्षेत्रज्ञः आत्मनि ब्रह्मण्यवस्थितः इत्येवं तत्त्वपदार्थयोरभेदं सम्यक् पश्येत् अपरोक्षीकुर्यात् । अतएव श्रुतौ आत्मा वारे द्रष्टव्य इति साक्षात्काररूपं दर्शनमनूद्य तत्साधनत्वेन श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति श्रवणमनननिदिध्यासनानि विहितानि ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

नाश्रमः कारणं धर्मे क्रियमाणो भवेद्धि सः ।

अतो यदात्मनो पथ्यं परेषां न तदाचरेत् ॥ ६५ ॥

किञ्च । प्राक्तनश्लोकोक्तात्मोपासनाख्ये धर्मे नाश्रमो दण्डकमण्डलवादिधारणं कारणं यस्मादसौ क्रियमाणो भवेदेव नातिदुष्करः तस्माद्यदात्मनोऽपथ्यमुद्वेगकरं परुषभाषणादि तत्परेषां न समाचरेत् । अनेन ज्ञानोत्पत्तिहेतुभूतान्तःकरणशुद्ध्यापादनत्वेनान्तरङ्गत्वात् रागद्वेषप्रहाणस्य प्रधानत्वेन प्रशंसार्थमाश्रमनिराकरणम् । न पुनस्तत्परित्यागाय तस्यापि विहितत्वात् । तदुक्तं मनुना । (अ. ६ श्लो. ६९) दूषितोऽपि चरेद्धर्मं यत्र तत्राश्रमे वसन् । समः सर्वेषु भूतेषु न लिङ्गं धर्मकारणमिति ॥ ६५ ॥

सत्यमस्तेयमक्रोधो ह्रीः शौचं धीर्धृतिर्दमः ।

संयतेन्द्रियता विद्या धर्मः सर्व उदाहृतः ॥ ६६ ॥

किञ्च । सत्यं यथार्थप्रियवचनम् । अस्तेयं परद्रव्यानपहारः । अक्रोधोऽपकारिण्यपि क्रोधस्यानुत्पादनम् । ह्रीर्लज्जा । शौचमाहारादिशुद्धिः । धीर्हिताहितविवेकः । धृतिरिष्टवियोगेऽनिष्टप्राप्तौ प्रचलितचित्तस्य यथापूर्वमवस्थापनम् । दमो मदत्यागः । संयतेन्द्रियतां अमतिपिच्छेत्त्वविषयेषु अनतिसङ्गः विद्या आत्मज्ञानम् । एतैः सत्यादिभिरनुष्ठितैः । सर्वो धर्मोऽनुष्ठितो भवति । अनेन दण्डकमण्डलवादिधारणबाह्यलक्षणात्सत्यादीनामात्मगुणानामन्तरङ्गतां द्योतयति ॥ ६६ ॥

ननु ध्यानयोगेनात्मनि स्थितमात्मानं पश्येदित्युक्तं जीवपरमात्मनोर्भेदाभावादित्यत आह

निःसरन्ति यथा लोहपिण्डात्तप्तात्स्फुलिङ्गकाः ।

सकाशादात्मनस्तद्वदात्मानः प्रभवन्ति हि ॥ ६७ ॥

यद्यपि जीवपरमात्मनोः पारमार्थिको भेदो नास्ति तथाप्यात्मनः सकाशादविद्योपाधिभेदभिन्नतया जीवात्मानः प्रभवन्ति हि यस्मात् तस्माद्युज्यत एव जीवपरमात्मनोर्भेदव्यपदेशः । यथा हि तप्तालोहपिण्डादयोगोलकादिस्फुलिङ्गकास्तेनोदयन्तः निःसरन्ति निःसृताश्च स्फुलिङ्गव्यपदेशं लभन्ते तद्वत् अत उपपन्न आत्मात्मनि स्थितो द्रष्टव्य इति । यद्वायमर्थः ननु सुषुप्तिसमये प्रलये च सकलक्षेत्रज्ञानां ब्रह्मणि प्रलीनत्वात् कस्यायमात्मौपासनाविधिरित्यत आह । निःसरन्तीत्यादि । यद्यपि सूक्ष्मरूपेण प्रलयवेलायां प्रलीनास्तथाप्यात्मनः सकाशादविद्योपाधिभेदभिन्नतया जीवात्मानः प्रभवन्ति पुनः कर्मवशात्स्फूलशरीराभिमानिनो जायन्ते तस्मान्नोपासनाविधिविरोधः तैजसस्य एवम्भावसाम्याल्लोहपिण्डदृष्टान्तः ॥ ६७ ॥

ननु धानुपास्तवपुष्पो क्षेत्रज्ञानां निष्परिस्पन्दतया कथं तद्विषयन्धनो जरावुज्जाण्डजादिघनानुविधे-
हपरिमह इत्यत आह .

तत्रात्मा हि स्वयं किञ्चित्कर्म किञ्चित्स्वभावतः ।

करोति किञ्चिदभ्यासाद्धर्माधर्मोभयात्मकम् ॥ ६८ ॥

यद्यपि तस्यामवस्थायां परिस्पन्दात्मकक्रियाभावस्तथापि धर्माधर्माध्यवसायात्मकं कर्म मानसं भवत्येव । तस्य च विशिष्टशरीरग्रहणहेतुत्वमस्त्येव । (अ. १२ श्लो. ९) वा-
चिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातितामिति मनुस्मरणात् । एवं गृहीतवपुः स्वयमेवान्वय-
व्यतिरेकनिरपेक्षः स्तन्यपानादिके कृते तृप्तिर्भवत्यकृते न भवतीत्येवंरूपी यावन्वयव्यति-
रेकौ तत्र निरपेक्षा प्राग्भवीयानुभवभावितभावनानुभावाद्भूतकार्यावबोधः किञ्चित्स्तन्य-
पानादिकं करोति किञ्चित्स्वभावतो यदृच्छया प्रयोजनाभिर्संधिनिरपेक्षपिपीलिकादिभक्षणं क-
रोति किञ्चिद्भावान्तराभ्यासवशाद्धर्माधर्मोभयरूपं करोति । तथा च स्मृत्यन्तरम् । प्रतिगन्म-
यदन्यस्तं दानमध्ययनं तपः । तेनैवाभ्यासयोगेन तदेवाभ्यसते पुनरिति ॥ एवं जीवानां
कर्मवैचित्र्यं तत्कृतं जरायुजादिदेहवैचित्र्यं युज्यत एव ॥ ६८ ॥

नन्वेवं सति ब्रह्मण एव कथमिज्जीव्यपदेदयत्वात्तस्य च निवृत्त्यादिधर्मव्यवहारं विधुमिश्रो-
जात इति व्यवहार इत्याशङ्क्याह

निमित्तमक्षरः कर्ता वोद्धा ब्रह्म गुणी वशी ।

अजः शरीरग्रहणात्स जात इति कीर्त्यते ॥ ६९ ॥

सत्यमात्मा सकलगतप्रपञ्चाविर्भावोऽविद्यासमावेशशक्तसमवाप्यसमवायिनिमित्तमित्येव
स्वयमेव त्रिविधमपि कारणं न पुनः कार्यकोटिनिविष्टः यस्मादक्षरोऽविनश्वरः । ननु
सत्त्वादिगुणविकारस्य सुखदुःखमोहात्मकस्य कार्यभूते जगत्प्रपञ्चे । दर्शनात्तद्गुणवत्याः प्रकृ-
तेरेव जगत्कर्तृतोषिता न पुनर्निर्गुणस्य ब्रह्मणः । मैवं संस्थाः । आत्मेव कर्ता यस्मादसौ जी-
वोपभोग्यसुखदुःखहेतुभूतादृष्टादेर्नोद्धा न ह्यचेतनायाः प्रकृतेर्नामरूपव्याकृतविचित्रभोक्तृ-
धर्मभोगानुकूलभोगायतनादियोगिनगत्प्रपञ्चरचना वदते तस्मादात्मैव कर्ता तथा स एव ब्रह्म
बृंहको विस्तारकः ॥ चासौ निर्गुणः यतस्तस्य त्रिगुणशक्तिरविद्या प्रकृतिप्रधानाद्यपरपर्याया
विद्यते अतः स्वतो निर्गुणत्वेऽपि शक्तिमुखेन सत्त्वादिगुणयोगी कथ्यते । न चैतावता प्रकृतेः
कारणता यस्मादात्मैव वशी स्वतन्त्रो न प्रकृतिर्नाम स्वतन्त्रं तत्त्वान्तरं तादृक्विद्यते प्रमाणमा-
वात् । न च वचनीयं शक्तिरूपापि सैव कर्तृभूतेति । यतः शक्तिमत्कारकं न शक्तिरतस्मा-
दात्मैव जगतस्त्रिविधमपि कारणं तथा अज उत्पत्तिरहितः अतस्तस्य यद्यपि साक्षाज्जननं
नोपपद्यते तथापि शरीरग्रहणमात्रेण जात इत्युच्यते अवस्थान्तरयोगितयोत्पत्तेः । गृहस्थो
जात इतिवत् ॥ ६९ ॥

सर्गादौ स यथाकाशं वायुं ज्योतिर्जलं महीम् ।
सृजत्येकोत्तरगुणांस्तथादत्ते भवन्नपि ॥ ७० ॥

सृष्टिसमये स परमात्मा यथाकाशादीन् शब्दैकगुणं गगनं शब्दस्पर्शगुणः पवनः शब्द-
स्पर्शरूपगुणं तेजः शब्दस्पर्शरूपरसवद्बुदकम् शब्दस्पर्शरूपरसगन्धगुणा
शरीरग्रहणप्र- जगतीत्येवमेकोत्तरगुणान् सृजति । तथात्मा जीवभावमापन्नो भवन्नृत्पद्या-
कारमाह । नोऽपि स्वशरीरस्थारम्भकत्वेनापि तानुपादत्ते गृह्णाति ॥ ७० ॥

कथं शरीरारम्भकत्वं पृथिव्यादीनामित्यत आह

आहुत्याप्यायते सूर्यः सूर्याद्दृष्टिरथौषधिः ।
तदन्नं रसरूपेण शुक्रत्वमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

यजमानैः प्रक्षिप्तयाहुत्या पुरोडाशादिरसेनाप्यायते सूर्यः । सूर्याच्च कालवशेन परिपक्वा-
ज्यादिहवीरसाद्दृष्टिर्भवति ततो ब्रीह्याद्यौषधिरूपमन्नं तच्चान्नं सेवितं सत् रसरूपधिरादिक्रमेण
शुक्रशोणितभावमापद्यते ॥ ७१ ॥

स्त्रीपुंसयोस्तु संयोगे विशुद्धे शुक्रशोणिते ।
पञ्चधातून्स्वयं पष्ठ आदत्ते युगपत्प्रभुः ॥ ७२ ॥

भ्रतुवेलायां स्त्रीपुंसयोर्वोगे शुक्रं च शोणितं च शुक्रशोणितं तस्मिन्परस्परसंयुक्ते वि-
शुद्धे वातपित्तश्लेष्मदुष्टप्रन्थिपूयक्षीणमूत्रपुरीषगन्धरेतांस्यवीजानीति स्पृष्ट्यन्तरोक्तदोषरहिते
स्थित्वा पञ्चधातून् पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतानि शरीरारम्भकतया स्वयं पष्ठश्रि-
द्वातुरात्मा प्रभुः शरीरारम्भकरणेऽदृष्टकर्मयोगितया समर्पो युगपदादत्ते
तत्तत्किमित्य- भोगायतनत्वेन स्वीकरोति । तथा च शारीरके । स्त्रीपुंसयोः संयोगे योनौ
सह रजसाभिसंसृष्टं शुक्रं तत्क्षणमेव सह भूतात्मना गुणैश्च सत्वरजस्तमोभिः सह वायुना मेर्य-
माणं गर्भाशये तिष्ठतीति ॥ ७२ ॥

इन्द्रियाणि मनः प्राणो ज्ञानमायुः सुखं धृतिः ।
धारणा प्रेरणं दुःखमिच्छाहङ्कार एव च ॥ ७३ ॥
प्रयत्न आकृतिर्वर्णः स्वरद्वेषो भवाभवौ ।
तस्यैतदात्मजं सर्वमनादेरादिमिच्छतः ॥ ७४ ॥

किंच । इन्द्रियाणि ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि वक्ष्यमाणानि । मनश्चोभयसाधारणम् । प्राणोऽपा-
नो व्यान उदानः ममान इत्येवं पञ्चवृत्तिभेदभिन्नः शारीरो वायुः प्राणः । ज्ञानमवगमः । आयुः

कालविशेषावच्छिन्नं जीवनम् । सुखं निर्वृतिः । धृतिश्चित्तस्थैर्यम् । धारणा प्रज्ञा मेधा च । मेरुणं ज्ञानकर्मेन्द्रियाणामधिष्ठातृत्वम् । दुःखमुद्वेगः । इच्छा स्पृहा अहङ्कारोऽहङ्कृतिः । मयत्त उद्यमः । आकृतिराकारः । वर्णो गौरिमादिः । स्वरः पट्टजगन्धारादिः । द्वेषो वैरम् । भवः पुत्रपश्वादिविभवः । अभवस्तद्विपर्ययः तस्यानादेरात्मनो नित्यस्यादिमिच्छतः शरीरं निवृत्तमाणस्य सर्वमेतदिन्द्रियादिकमात्मजनितं प्राग्भवोपकर्मबीजजन्यमित्यर्थः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

संयुक्तशुभशोणितस्य कार्यरूपपरिणतौ क्रममाह

प्रथमे मासि संक्लेदभूतो धातुविमूर्छितः ।

मास्यर्बुदं द्वितीये तु तृतीयेऽह्नेन्द्रियैर्युतः ॥ ७५ ॥

असौ चेतनः पट्टो धातुः धातुविमूर्छितः धातुषु स्थित्यादिषु विमूर्छितो लोलीभूतः क्षीरनीर-
षदेकीभूत इति यावत् । अथमे गर्भमासे संक्लेदभूतो द्रवरूपतां प्राप्त एवावतिष्ठते । न कठिण-
तया परिणमते । द्वितीये तु मास्यर्बुदमीपत्कठिणमांसपिण्डरूपं भवति । अयमभिप्रायः कौ-
ष्ठ्यपवननठरवहनाभ्यां प्रतिदिनमीपदीपच्छोप्यमाणं शुक्रासंपर्कात् द्रवीभूतं भूतनातं त्रिशक्ति-
दिनैः काठिण्यमापद्यत इति । तथा च सुश्रुते । द्वितीये शीतोष्णानिर्लेरभिपच्यमानो भूतसं-
धातो वनो जायत इति । तृतीये तु मास्यर्हैरिन्द्रियैश्च संयुक्तो भवति ॥ ७५ ॥

आकाशास्त्राद्यवन् सौक्ष्म्यं शब्दं श्रोत्रं बलादिकम् ।

वायोश्च स्पर्शनं चेष्टां व्यूहनं रौक्ष्यमेव च ॥ ७६ ॥

पित्ताक्षु दर्शनं पक्तिमौण्यं रूपं प्रकाशिताम् ।

रसाक्षु रसनं शैत्यं स्नेहं क्लेदं समार्दवम् ॥ ७७ ॥

भूमेर्गन्धं तथा घ्राणं गौरवं मूर्तिमेव च ।

आत्मा गृह्णात्यजः सर्वं तृतीये स्पन्दते ततः ॥ ७८ ॥

किञ्च । आत्मा गृह्णातीति सर्वत्र संबध्यते । गगनाच्छनिमानं लहन्क्रियोपयोगिनम् ।
सौक्ष्म्यं सूक्ष्मेक्षित्वं शब्दं विषयं श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियं बलं दाढ्यं आदिग्रहणात्सुपिरत्वं विवि-
क्ततां च । आकाशाच्छब्दं श्रोत्रं विविक्ततां सर्वच्छिद्रसमूहान्श्रेति गर्भोपनिषदर्शनात् । पव-
नात्स्पर्शेन्द्रियं चेष्टां गमनागमनादिकाम् । व्यूहनमहानां विविधं प्रसारणम् । रौक्ष्यं कर्कशत्वं
च शब्दात्स्पर्शं च पित्ताक्षेणतो दर्शनम् । चक्षुरिन्द्रियम् । पक्तिं भुक्तस्यान्नस्य पचनम् । औ-
प्यमुष्णस्पर्शत्वमहानाम् । रूपं श्यामिकादि । प्रकाशितां प्राणिष्युताम् । तथा संतापाम-
र्षादि च । शीर्षामर्षवैरूप्यपक्षयोप्यध्वाणिष्युतासंतापवर्णरूपेन्द्रियाणि तैलसानीति गर्भोपनि-
षदर्शनात् । एवं रसादुदकादस्नेहेन्द्रियम् । शैत्यमहानां स्निग्धतां शुद्धस्वसहितं क्लेदमार्दवम् ।

तथा भूमेर्गन्धं घ्राणेन्द्रियम् गरिमाणं मूर्तिं च सर्वमेतत्परमार्थतो जन्मरहितोप्यात्मा तृतीये मासि
गृह्णाति । ततश्चतुर्थे मासि स्पन्दते चलति तथा शारीरके । तस्माच्चतुर्थे मासि चलनादाव-
भिप्रायं करोतीति ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

द्वौ हृदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् ।

वैरूप्यं मरणं वापि तस्मात्कार्यं प्रियं स्त्रियाः ॥ ७९ ॥

किंच । गर्भस्यैकं हृदयं गर्भिण्याश्चापरमित्येवं द्विहृदया तस्याः स्त्रिया यदभिलषितं तत्
द्वौहृदं तस्याप्रदानेन गर्भो विरूपतां मरणरूपं वा दोषं प्राप्नोति । तस्मात्तदोषपरिहारार्थं च
गर्भिण्याः स्त्रियाः यत्प्रियमभिलषितं तत्संपादनीयम् । तथा च सुश्रुते । द्विहृदयां नारीं दोह-
दिनीमाचक्षते तदभिलषितं दद्यात् वीर्यवन्तं चिरायुषं पुत्रं जनयतीति । तथा च व्यायामादि-
कमपि गर्भग्रहणप्रभृतितया परिहरणीयम् । ततःप्रभृति व्यायामव्यवायातितर्पणदिवास्वप्ना-
भिजागरणशोकभययानारोहणवेगधारणकुक्कुटासनशोणितमोक्षणानि परिहरेदिति तत्रैवाभि-
धानात् । गर्भग्रहणं च श्रमादिभिर्लिङ्गैरवगंतव्यम् । सद्योग्रहीतगर्भायाः श्रमो ग्लानिः पि-
पासा सक्थिसीदनं शुक्रशोणितयोरवबन्धः स्फुरणं च योनेरित्यादि तत्रैवोक्तम् ॥ ७९ ॥

स्थैर्यं चतुर्थे त्वङ्मानां पञ्चमे शोणितोद्भवः ।

पष्ठे बलस्य वर्णस्य नखरोम्णां च संभवः ॥ ८० ॥

किंच । तृतीये मासि प्रादुर्भूतस्याङ्गसङ्घस्य चतुर्थे मासि स्थैर्यं स्थेमा भवति । पञ्चमे
लोहितस्योद्भव उत्पत्तिः तथा पष्ठे बलस्य वर्णस्य कररुहरोम्णां च संभवः ॥ ८० ॥

मनश्चैतन्ययुक्तोऽसौ नाडीस्त्रायुशिरायुतः ।

सप्तमेचाष्टमे चैव त्वङ्मांसस्पृतिमानपि ॥ ८१ ॥

किंच । असौ पूर्वोक्तो गर्भः सप्तमे मासि मनसा चेतसा चेतनया च युक्तो नाडीभि-
र्वायुबाहिनीभिः स्त्रायुभिरस्थिबन्धनैः शिराभिर्वातपित्तश्लेष्मवाहिनीभिश्च संयुतः तथाष्टमे
मासि त्वचा मसिन स्पृत्या च युक्तो भवति ॥ ८१ ॥

पुनर्धात्रीं पुनर्गर्भमोजस्तस्य प्रधावति ।

अष्टमे मास्यतो गर्भो जातः प्राणैर्वियुज्यते ॥ ८२ ॥

किंच । तस्याष्टममासिकस्य गर्भस्योजः कश्चन गुणविशेषो धात्रीं गर्भं च मति पुनः पुन-
रतितरां चञ्चलतया शीघ्रं गच्छति अतोऽष्टमे मासि जातो गर्भः प्राणैर्वियुज्यते । अनेनैजः-
स्मितरेव जीवनहेतुरिति दर्शयति ॥ ओजःस्वरूपं च स्पृत्यन्तरे दर्शितम् । इति तिष्ठति
यच्छुद्धमीपदुष्णं सपीतकम् । ओजः शरीरे संख्यातं तन्नाशाद्याशमृच्छतीति ॥ ८२ ॥

नवमे दशमे वापि प्रबलैः सूतिमारुतैः ।

निःसार्यते बाण इव यन्तच्छिद्रेण सज्वरः ॥ ८३ ॥

किंच । एवं करचरणचक्षुरादिपरिपूर्णाङ्गेन्द्रियो नवमे दशमे वापि मासे अपिशब्दा-
त्मासतमेऽष्टमे वा अत्यायासादिदोषवत् प्रबलसूतिहेतुमभजनप्रेरितः स्याद्व्यस्थिचर्मादिनि-
मित्तवपुर्यश्चस्य छिद्रेण सूक्ष्ममुपिरेण सज्वरो दुःसहदुःखामिभूयमानो निःसार्यते धनुर्यन्त्रेण सु-
धन्यप्रेरितो बाण इवातिवेगेन । निर्गमसमनन्तरं च बाहापवनस्पष्टो नष्टप्राचीनस्मृतिर्भवति ।
जातः स बाधुना स्पष्टो न स्मरति पूर्वं जन्ममरणं कर्म च शुभाशुभमिति निरुक्तस्याष्टादशे-
ऽभिधानात् ॥ ८३ ॥

तस्य षोढा शरीराणि पद् त्वचो धारयन्ति च ।

पटङ्गानि तथास्त्रां च सह पट्वा शतत्रयम् ॥ ८४ ॥

तस्यात्मनो यानि नरायुजाण्डजशरीराणि तानि प्रत्येकं पट्प्रकाराणि रक्तादिपट्धातुप-
रिपाकहेतुभूतपट्प्रस्थानयोगित्वेन । तथा ह्यन्नरसो जाठराग्निना पच्यमा-
नायस्वरूप वि-
ष्वभाह ।
नो रक्ततां प्रतिपद्यते रक्तं च स्वकोशस्थेनाग्निना पच्यमानं मांसत्वम् ।
मांसं च स्वकोशान्तपरिपक्वं मेदस्त्वं मेदोऽपि स्वकोशवर्तिना पक्वमस्थितां
अस्थ्यपि स्वकोशशिखिपरिपक्वं मज्जात्वं मज्जापि स्वकोशपावकपरिपच्यमानश्चरमधातुतया
परिणमते चरमधातोस्तु परिणतिर्नास्तीति स एवात्मनः प्रथमः कोश इत्येवं पट्कोशाभियो-
गित्वात् पट्प्रकारत्वं शरीराणाम् । अन्नरसरूपस्य तु मयमधातोरनिपवत्त्वाद् तेन मकारा-
न्तरत्वम् । तानि च शरीराणि पद् त्वचो धारयन्ति रक्तमांसपेदोस्थिमज्जाशुक्राख्याः पद्
धातव एव रम्भास्तन्मत्यगिष माह्याभ्यन्तररूपेण स्थिताः त्वगिवाच्छादकत्वात्त्वचस्ताः पद्-
त्वचो धारयन्ति तदिदमायुर्वेदमसिद्धम् । तथाङ्गानि च पटव करयुग्मं चरणयुगलमुत्तमाङ्गं
गात्रमिति अस्त्रां तु पट्टिसहितं शतत्रयमुपरितनपट्छेदयया वक्ष्यमाणमवगन्तव्यम् ॥ ८४ ॥

स्थालैः सह चतुःपष्टिदन्ता वै विंशतिर्नखाः ।

पाणिपादशलाकाश्च तेषां स्थानचतुष्टयम् ॥ ८५ ॥

किंच । स्थालानि दन्तमूलप्रदेशस्थान्यस्थीनि द्वात्रिंशच्चैः सह द्वात्रिंशदन्ताश्चतुःपष्टिर्भ-
वन्ति । नखाः करचरणरूढाविंशतिः हस्तपादस्थानि । शलाकाकाराण्यस्थीनि मणियन्ध-
स्योपरिवर्तीनि अङ्गुलिमूलस्थानि विंशतिरेव तेषां नखानां शलाकास्त्रां च स्थानचतुष्टयं द्वौ
चरणौ करौ चेत्येवमस्त्रां चतुरश्रं शतम् ॥ ८५ ॥

पट्वकुलीनां द्वे पाण्योर्ध्वलेष्ट च चतुष्टयम् ।

चत्वार्यरत्निकास्थीनि जङ्घयोस्तावदेव तु ॥ ८६ ॥

किंच । विंशतिरङ्गुल्यस्तासां एकैकस्यास्त्रीणि त्रीणीत्येवमङ्गुलिसंबन्धीन्यस्थीनि प-
ट्टिर्भवन्ति । पादयोः पश्चिमौ भागौ पाष्णी तयोरस्थिनी द्वे एकैकस्मिन्पादे गुल्फौ द्वावि-
त्येव चतुर्षु गुल्फेषु चत्वार्यस्थीनि बाह्वोररत्निप्रमाणानि चत्वार्यस्थीनि जङ्घयोस्तावदेव च-
त्वार्येवेत्येवं चतुःसप्ततिः ॥ ८६ ॥

द्वे द्वे जानुकपोलोरुफलकांससमुद्भवे ।

अक्षतालूपकश्रोणीफलके च विनिर्दिशेत् ॥ ८७ ॥

किंच । जङ्घोरुसन्धिर्जानुः कपोलो गच्छः ऊरुः सक्थि तत्फलकं अंसोभुजशिरः अक्षः
कर्णनेत्रयोर्मध्ये शंखादधोभागः तालूपकं काकुदं श्रोणी ककुद्गती तत्फलकं तेषामेकैकत्रा-
स्थीनि द्वे द्वे विनिर्दिशेदित्येवं चतुर्दशास्थीनि भवन्ति ॥ ८७ ॥

भगास्थ्येकं तथा पृष्ठे चत्वारिंशच्च पञ्च च ।

ग्रीवा पञ्चदशास्थी स्याज्जन्वेकैकं तथा हनुः ॥ ८८ ॥

किंच । गुह्यास्थ्येकं पृष्ठे पश्चिमभागे पञ्चचत्वारिंशदस्थीनि भवन्ति ग्रीवा कंधरा सा
पञ्चदशास्थी स्यात् भवेत् । वक्षोसयोः सन्धिर्गन्धुः प्रतिगन्धु एकैकं हनुश्चिदुक्तं तन्नाप्येकम-
स्थीत्येवं चतुःषष्टिः ॥ ८८ ॥

तन्मूले द्वे ललाटाक्षिगण्डे नासाद्यनास्थिका ।

पार्श्वकाः स्थालकैः सार्धमर्बुदैश्च द्विसप्ततिः ॥ ८९ ॥

किंच । तस्य हनोर्मूलेऽस्थिनी द्वे ललाटं भालं अक्षि चक्षुः गण्डः कपोलाक्षयोर्मध्यप्रदे-
शः तेषां समाहारो ललाटाक्षिगण्डं तत्र प्रत्येकमस्थियुगलं नासा घनमंज्ञकास्थिमती पार्श्वकाः
कक्षाधःप्रदेशसंबन्धीन्यस्थीनि तदाधारभूतानि स्थालकानि तैः स्थालकैः अर्बुदैश्चास्थिवि-
शेषैः सह पार्श्वका द्विसप्ततिः पूर्वोक्तैश्च नवभिः सार्धमेकाशीतिर्भवन्ति ॥ ८९ ॥

द्वौ शङ्खकौ कपालानि चत्वारि शिरसस्तथा ।

उरः सप्तदशास्थीनि पुरुषस्यास्थिसंग्रहः ॥ ९० ॥

किंच । भ्रूकर्णयोर्मध्यप्रदेशावस्थिविशेषौ शङ्खकौ शिरसः संबन्धीनि चत्वारि कपाला-
नि उरोवक्षस्तत्सप्तदशास्थिकमित्येवं त्रयोविंशतिः पूर्वोक्तैश्च सह षष्ट्यधिकं शतत्रयमित्येवं
पुरुषस्यास्थिसंग्रहः कथितः ॥ ९० ॥

सविषयाणि शानेन्द्रियाण्याह

गन्धरूपरसस्पर्शशब्दाश्च विषयाः स्मृताः ।

नासिका लोचने जिह्वा त्वक् श्रोत्रं चेन्द्रियाणि च ॥ ९१ ॥

एते गन्धादयो विषयाः पुरुषस्य बन्धनहेतवः विषयशब्दस्य पिञ् बन्धने इत्यस्य धा-
तोर्धुत्पन्नत्वात् । एतैश्च गन्धादिभिर्बोध्यत्वेन व्यवस्थितैः स्वस्वगोचरसंवित्साधनतयातुमे-
यानि घ्राणादिष्वेन्द्रियाणि भवन्ति ॥ ९१ ॥

कर्मेन्द्रियाणि दर्शयितुमाह

हस्तौ पायुरुपस्थं च जिह्वा पादौ च पञ्च वै ।

कर्मेन्द्रियाणि जानीयान्मनश्चैवोभयात्मकम् ॥ ९२ ॥

हस्तौ प्रसिद्धौ पायुरुदं उपस्थं रतिसंपाद्यमुखसाधनं जिह्वा प्रसिद्धा पादौ च एतानि
हस्तादिनि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि आदाननिर्हारानन्दव्याहारविहारदिकर्मसाधनानि जानीयात् ।
मनोन्तःकरणं युगपत् ज्ञानानुत्पत्तिगम्यं तच्च बुद्धिकर्मेन्द्रियसहकारितयोभयात्मकम् ॥ ९२ ॥

प्राणायतनानि दर्शयितुमाह

नाभिरोजोगुदं शुक्रं शोणितं शङ्खकौ तथा ।

मूर्धासकण्ठहृदयं प्राणस्यायतनानि च ॥ ९३ ॥

नाभिमृतीनि दश प्राणस्य स्थानानि । समाननाभः पवनस्य सकलाङ्गचारित्वेऽपि
नाभ्यादिस्थानविशेषवाचोयुक्तिः प्राचुर्याभिप्राया ॥ ९३ ॥

प्राणायतनानि प्रपञ्चयितुमाह

वपा वसावहननं नाभिः क्लोमा यकृत्लिहा ।

क्षुद्रान्त्रं वृक्कौ वस्तिः पुरीषाधानमेव च ॥ ९४ ॥

आमाशयोऽथ हृदयं स्थूलान्त्रं गुद एव च ।

उदरं च गुदौ कोष्ठौ विस्तारोऽयमुदाहृतः ॥ ९५ ॥

वपा प्रसिद्धा वसा मांसस्त्रेहः नाभिः प्रसिद्धा अवहननं कृष्णुतः क्लोमा आयुर्वेदप्रसिद्धा
तौ च मांसपिण्डाकारौ स्तः सन्यकुक्षिगतौ यकृत्कालिका क्लोमा मांसपिण्डस्तौ क्षुद्रान्त्रं
हृत्स्थान्त्रं वृक्कौ हृदयसमीपस्थौ मांसपिण्डौ वस्तिर्मूत्राशयः पुरीषाधानं पुरीषाशयः आमा-
शयोऽपकात्रस्थानं हृदयं हृत्पुण्डरीकं स्थूलान्त्रगुदोदराणि प्रसिद्धानि व्याहृदवलयदन्तर्गु-
दवलये द्वे तौ च गुदौ कोष्ठौ कोष्ठौ नाभेरभाः प्रदेशे भवौ अयं च प्राणायतनस्य विस्तार
उक्तः पूर्वश्लोके तु संक्षेपः अतएव पूर्वश्लोकोक्तानां केषांचिदिह पाठः ॥ ९४ ॥ ९५ ॥

पुनः प्राणायतनप्रपञ्चार्थमाह

कनीनिके चाक्षिकूटे शङ्कुली कर्णपत्रकौ ।

कर्णौ शङ्खौ भ्रुवौ दन्तवेष्टावोष्ठौ ककुन्दरे ॥ ९६ ॥

बहुणौ वृषणौ वृक्कौ श्लेष्मसंघातजौ स्तनौ ।

उपजिह्वा स्फिजौ बाहू जङ्घोरुषु च पिण्डिका ॥ ९७ ॥

ताल्वदरं वस्तिशीर्षं चिबुके गलशुण्डिके ।

अवटश्चैवमेतानि स्थानान्यत्र शरीरके ॥ ९८ ॥

अक्षिवर्णचतुष्कं च पञ्चस्तहृदयानि च ।

नव छिद्राणि तान्येव प्राणस्यायतनानि तु ॥ ९९ ॥

कनीनिके असितारे असिनासिकयोः सन्धी असिकुटे शङ्कुली कर्णशङ्कुली कर्णपत्रकौ कर्णपाल्पौ कर्णौ प्रसिद्धौ दन्तवेष्टौ दन्तपाल्पौ ओष्ठौ प्रसिद्धौ ककुन्दरे जघनकूपकौ बहुणौ जघनोरुसंधी वृक्कौ पूर्वोक्तौ स्तनौ च श्लेष्मसंघातौ उपजिह्वा षण्टिका स्फिजौ कटिप्रोथौ बाहू प्रसिद्धौ जङ्घोरुषु च पिण्डिका जङ्घयोरूर्ध्वोश्च पिण्डिका मांसलप्रदेशः गलशुण्डिके हनुमूलग-
च्छयोः सन्धी शीर्षं शिरः अवटः शरीरे यः कश्चन निम्नो देशः कण्ठमूलकक्षादिः । अवटुरिति पाठे कृकाटिका तथाङ्गोः कनीनिकयोः मध्येकं श्वेतं पार्श्वद्वयमिति वर्णचतुष्टयम् । यद्वा अ-
सिपुटचतुष्टयं शेषं प्रसिद्धम् । एवमेतानि कुत्सिते शरीरे स्थानानि । तथाक्षियुगलम् । कर्ण-
युगम् । नासाविवरद्वयमास्यं पायुरुपस्थमेतानि पूर्वोक्तानि नव छिद्राणि च प्राणस्यायतना-
न्येव ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥

शिराः शतानि सप्तैव नव स्नायुशतानि च ।

धमनीनां शते द्वे तु पञ्च पेशीशतानि च ॥ १०० ॥

किञ्च । शिरा नाभिसंबद्धाश्चत्वारिंशत्संख्या वातपित्तश्लेष्मवाहिन्यः सकलकलेवरव्यापि-
न्यो नामाशाखिन्यः सत्यः सप्तशतसंख्या भवन्ति । तथाङ्गमत्यङ्गसंधिवन्धनाः स्नायवो नवश-
तानि धमन्योनाम नाभेरुद्भूताश्चतुर्विंशतिसंख्याः प्राणादिवायुवाहिन्यः शाखाभेदेन द्विशतं
भवन्ति । पेशयः पुनः मांसलकारा ऊरुपिण्डिकाद्यङ्गमत्यङ्गसंधिन्यः पञ्चशतानि भवन्ति ॥ १०० ॥

पुनश्चासामेव शिरादीनां शाखाप्राचुर्येण संख्यानंतरमाह

एकोनत्रिंशलक्षाणि तथा नव शतानि च ।

पद् पञ्चाशच्च जानीत शिरा धमनिसंज्ञिताः ॥ १०१ ॥

शिराधमन्यो मिलिताः शाखोपशाखाभेदेन एकोनत्रिंशलक्षाणि । तथा च नवशतानि च
पद् पञ्चाशच्च भवन्तीत्येवं हे सामश्रवःप्रमृतयो मुनयो जानीत ॥ १०१ ॥

त्रयो लक्षास्तु विज्ञेयाः श्मश्रुकेशाः शरीरिणाम् ।

सप्तोत्तरं मर्मशतं द्वे च संधिशते तथा ॥ १०२ ॥

किंच । शरीरिणां श्मश्रूणि केशाश्च मिलिताः सन्तस्त्रयो लक्षा विज्ञेयाः । मर्माणि मरणकराणि श्लेशकराणि च स्थानानि तेषां सप्तोत्तरं शतं ज्ञेयम् । अस्थनां तु द्वे सन्धिशते क्षायुशिरादिसन्धयः पुनरनन्ताः ॥ १०२ ॥

सहस्रशरीरुपिरादिसंख्यामाह

रोम्णां कोट्यस्तु पञ्चाशच्चतस्रः कोट्य एव च ।

सप्तपष्टिस्तथा लक्षाः सार्धाः स्वेदायनैः सह ॥ १०३ ॥

वायवीयैर्विगण्यन्ते विभक्ताः परमाणवः ।

यद्यप्येकोऽनुवेत्येषां भावानां चैव संस्थितिम् ॥ १०४ ॥

पूर्वोदितशिराकेशादिसहितानां रोम्णां परमाणवः सूक्ष्मसूक्ष्मतररूपा भागाः स्वेदस्त्रवणमुपि-
रैः सह चतुःपञ्चाशत्कोट्यः । तथा सप्तोत्तरपष्टिलक्षाः सार्धाः पञ्चाशत्सहस्रसहिताः वा-
यवीयैर्विभक्ताः पवनपरमाणुभिः प्रयुक्ता विगण्यन्ते । एतच्च शास्त्रदृष्ट्याभिहितम् । चतुरा-
दिकरणपथगोचरत्वाभावात् अस्मार्प्यस्य इयमतिगहनमर्ष शिरादिभावसंस्थानुरूपं हे मुनयो
भवतां मध्ये यः कश्चिदनुवेत्ति सोऽपि महान् अङ्गो बुद्धिमताम् । अतो यस्ततो बुद्धिमता
बोद्धव्या भावसंस्थितिः ॥ १०३ ॥ १०४ ॥

शरीररसादिपरिमाणमाह

रसस्य नव विज्ञेया जलस्याञ्जलयो दश ।

सप्तैव तु पुरीपस्य रक्तस्याष्टौ प्रकीर्तिताः ॥ १०५ ॥

पट् श्लेष्मा पञ्च पित्तं च चत्वारो मूत्रमेव च ।

वसा त्रयो द्यौ तु मेदो मज्जेकोर्ध्वं तु मस्तके ॥ १०६ ॥

श्लेष्मोजसस्तावदेव रेतसस्तावदेव तु ।

इत्येतदस्थिरं वर्ष्म यस्य मोक्षाय कृत्यसौ ॥ १०७ ॥

सम्यक् परिणताहारसारो रसस्तस्य परिमाणं नञाञ्जलयः पार्थिवपरमाणुमंशेपनिधि-
तस्य नलस्याञ्जलयो दश विज्ञेयाः । पुरीपस्य वर्ष्मरक्तस्य सप्तैव । रक्तस्य नाठरानङ्गपरिपा-
कादिनद्यैर्दित्यस्याग्ररसस्याष्टावञ्जलयः प्रकीर्तिताः । श्लेष्मणः कफस्य पट्शलयः । पित्त-
स्य नेत्रयः पञ्च मूत्रोच्चारणस्य चत्वारः वसाया मांसश्लेष्मस्य त्रयः । मेदसो गामिरमाय

द्वावञ्जली । मज्जा त्वस्थिगतसुपिरगतस्तस्यैकोऽञ्जलिः । मस्तके पुनरर्धाञ्जलिः श्लेष्मौजसः श्लेष्मसारस्य तथा रेतसश्चरमघातोस्तावदेवार्धाञ्जलिरेव । एतच्च समघातुपुरुषाभिप्रायेणोक्तम् । विषमघातोस्तु न नियमः । वैलक्षण्याच्छरीराणामस्थायित्वात्तथैव च । दोषघातुमलानां च परिमाणं न विद्यत इत्यायुर्वेदस्मरणात् ॥ इतीदृशमस्थिश्चाय्वाधारब्धमेतदशुचिनिधानं वर्ष्मास्थिरमिति यस्य बुद्धिरसौ कृती षण्डितो मोक्षाय समर्थो भवति । वैराग्यनित्यानित्यविवेक-योर्मोक्षोपायत्वात् अस्थिमूत्रपुरीषादिप्राचुर्यज्ञानस्य वैराग्यहेतुत्वात् । अतएव व्यासः । सर्वा-शुचिनिधानस्य कृतघ्नस्य विनाशिनः । शरीरकस्यापि कृते मूढाः पापानि कुर्वते ॥ यदि ना-मास्य कायस्य यदन्तस्तद्विर्भवेत् । दण्डमादाय लोकोऽयं शुनः काकांश्च वारयेदिति । त-स्मादीदृशकुत्सितशरीरस्यात्यन्तिकविनिवृत्त्यर्थमात्मोपासने प्रयतितव्यम् ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥

द्वासप्ततिसहस्राणि हृदयादभिनिःसृताः ।

हिताहिता नाम नाड्यस्तासां मध्ये शशिप्रभम् ॥ १०८ ॥

मण्डलं तस्य मध्यस्थ आत्मा दीप इवाचलः ।

स ज्ञेयस्तं विदित्वेह पुनराजायते न तु ॥ १०९ ॥

हृदयंप्रदेशादभिनिःसृताः कदम्बकुसुमकेसरवत्सर्वतो निर्गता हिताहितकरत्वेन हिताहित-
 -
 जपासनीयात्म-
 स्वरूपमाह । संज्ञा द्वासप्ततिसहस्राणि नाड्यो भवन्ति । अपरास्तिस्त्रो नाड्यस्तासामिडा-
 पिङ्गलाख्ये द्वे नाड्यौ सव्यदक्षिणपार्श्वगते द्वे दि विपर्यस्ते नासाविवरसंबद्धे
 प्राणापानायतने । सुपुत्राख्या पुनस्तृतीया दण्डवन्मध्ये ग्रहणरन्ध्रविनिर्गता
 तासां नाडीनां मध्ये मण्डलं चन्द्रप्रभं तस्मिन्नात्मा निर्वातस्थदीप इवाचलः प्रकाशमान् आस्ते
 स एवभूतो ज्ञातव्यः तत्साक्षात्करणादिह संसारे न पुनः संसरति अमृतत्वं प्राप्नोति ॥ १०८ ॥ १०९ ॥

ज्ञेयं चारण्यकमहं यदादित्यादवासवान् ।

योगशास्त्रं च मत्प्रोक्तं ज्ञेयं योगमभीप्सता ॥ ११० ॥

किंच । चित्तवृत्तौ विषयान्तरतिरस्कारेणात्मनि स्थैर्यं योगस्तत्प्राप्त्यर्थं बृहदारण्यकाख्य-
 मादित्याद्यन्मया प्राप्तं तच्च ज्ञातव्यम् । तथा यन्मयोक्तं योगशास्त्रं तदपि ज्ञातव्यम् ॥ ११० ॥

कथं पुनरसायत्मा ध्यातव्य इत्यत आह

अनन्यविषयं कृत्वा मनोबुद्धिस्मृतीन्द्रियम् ।

ध्येय आत्मा स्थितो योऽसौ हृदये दीपवत्प्रभुः ॥ १११ ॥

आत्मैक्यतिरिक्तविषयेभ्यो मनोबुद्धिस्मृतीन्द्रियाणि प्रत्याहृत्य आत्मैकविषयाणि कृत्वा

यो द्रव्यदेवतात्यागसंभृतो रस उत्तमः ।

देवान्संतर्प्य स रसो यजमानं फलेन च ॥ १२१ ॥

संयोज्य वायुना सोमं नीयते रश्मिभिस्ततः ।

ऋग्यजुःसामविहितं सौरं धामोपनीयते ॥ १२२ ॥

स्वमण्डलादसौ सूर्यः सृजत्यमृतमुत्तमम् ।

यजन्म सर्वभूतानामशनानशनात्मनाम् ॥ १२३ ॥

तस्मादन्नात्पुनर्यज्ञः पुनरन्नं पुनः क्रतुः ।

एवमेतदनाद्यन्तं चक्रं संपरिवर्तते ॥ १२४ ॥

द्रव्यस्य चक्रपुरोडाशादेर्देवतोद्देशेन त्यागाद्यो रसः अदृष्टरूपमात्मनः परिणत्यन्तरमुत्तमः

सकलजगज्जन्मत्रोन्नतयोत्कृष्टतमः संभृतः स देवान्संप्रदानकारकभूतान्स-
एतदेव प्रपद्यति । म्यक्प्रीणयित्वा यजमानं चाभिलषितफलेन संयोज्य एवमेतद्भैरवमाणश्च-

न्द्रमण्डलं प्रति नीयते । ततः शशिमण्डलाद्रश्मिभिर्भानुमण्डलम् । सैषा त्रप्येव विद्या त-
पतीत्यभेदाभिधानात् ऋग्यजुःसाममयं मृत्युपनीयते । ततः स्वमण्डलादसौ सूर्योऽमृतं रसं दृष्टि-
रूपमुत्तमं यत्सकलभूतानामशनानशनात्मनां चराचराणां जनननिमित्तं तत्सृजति । तस्माद्दृ-
ष्टिसंभादितौपधिमयात्मजोत्पत्तिहेतोरन्नात्पुनर्यज्ञः यज्ञाच्च पूर्वाभिहितमङ्गाया पुनरन्नं अन्नाद्य-
पुनः क्रतुरित्येवमेतदखिलं संसारचक्रं प्रवाहरूपेणोत्पत्तिविनाशविरहितं सम्यक्परिवर्तते
इत्यनेन क्रमेणात्मनः सकाशादखिलजगदुत्पत्तिः तत्र चात्मनः स्वकर्मानुरूपविग्रहपरिग्रहः
॥ १२१ ॥ १२२ ॥ १२३ ॥ १२४ ॥

ननु यथात्मनः संसरणमनावन्तं तर्हि अनिर्मुक्तिमसह इत्यत आह

अनादिरात्मा संश्रुतिर्विद्यते नान्तरात्मनः ।

समवायी तु पुरुषो मोहेच्छाद्रेपकर्मजः ॥ १२५ ॥

यथाप्यात्मनोऽनादित्वात्संभूतिर्न विद्यते अन्तरात्मनः शरीररूपायिनः तथैव पुरुषः
शरीरेण समवायी भवति भोगायत्तने सुखदुःखात्मकं भोग्यनातमुपभुङ्क्ते इत्येवंभूतेन संबन्धेन
संबन्धी भवत्येव सच समवायः मोहेच्छाद्रेपजनितकर्मनिर्मयो ननु निसर्गमातः तस्य कार्यत्वेन
विनाशोपपत्तेर्न निर्मुक्तिः ॥ १२५ ॥

आत्मनो जगज्जन्मेत्युक्तं तद्व्याचक्षिपुमाह

सहस्रात्मा मया यो च आदिदेव उदाहृतः ।

सुखवाहुरूपजाः स्युस्तस्य वर्णा यथाक्रमम् ॥ १२६ ॥

पृथिवी पादतस्तस्य शिरसो द्यौरजायत ।

नस्तः प्राणा दिशः श्रोत्रात्स्पर्शाद्वायुर्मुखाच्छिखी ॥ १२७ ॥

मनसश्चन्द्रमा जातश्चक्षुषश्च दिवाकरः ।

जघनादन्तरिक्षं च जगच्च सचराचरम् ॥ १२८ ॥

योऽसौ सकलजीवात्मकतया मपञ्चात्मकतया च सहस्रात्मा बहुरूपस्तथा सकलजगद्धे-
तुतया आदिदेवो मया सुष्माकमुदाहृतः तस्य वदनभुजसक्थिचरणजाता यथाक्रममग्र-
जन्मादयश्चत्वारो वर्णास्तथा तस्य पादाङ्गुलिर्मस्तकात्सुरसप्त घ्राणात्प्राणाः कर्णात्ककुम्भः स्पर्-
शात्पवनो वदनाद्भुतवहः मनसः शशाङ्कः नेत्राङ्गानुः जघनाद्भगनं जङ्गमाजङ्गमात्मकं
जगच्च ॥ १२६ ॥ १२७ ॥ १२८ ॥

यद्येवं स कथं ब्रह्मन्पापयोनिषु जायते ।

ईश्वरः स कथं भावैरनिष्टैः संप्रयुज्यते ॥ १२९ ॥

हे ब्रह्मन् योगीश्वर । यद्यात्मैव जीवादिभावं भजते तर्हि कथमसौ पापयोनिषु मृगपक्ष्या-
दिषु जायते । अथ मोहरागद्वेषादिदोषदुष्टत्वाच्चत्र जन्मेत्युच्यते तच्च न
भन्न चोरपन्ति । यस्मादीश्वरः स्वतन्त्रः कथमनिष्टैर्मोहरागादिभावैः ॥ १२९ ॥

करणेनान्वितस्यापि पूर्वं ज्ञानं कथंचन ।

वेत्ति सर्वगतां कस्मात्सर्वगोऽपि न वेदनाम् ॥ १३० ॥

किंच तथेदमप्यत्र दूषणम् । मनःप्रभृतिज्ञानोपायैः सहितस्यापि तस्यात्मनः पूर्वज्ञानं जन्मा-
न्तरानुभूतविषयं कस्माद्भोत्पद्यते । तथा सर्वप्राणिगतां वेदनां सुखादिरूपां स्वयं सर्वज्ञोऽपि
सर्वदेहगतोऽपि कस्मान्न वेत्ति तस्मादात्मैवेश्वरो जीवादिभावं भजत इत्युक्तम् ॥ १३० ॥

अन्त्यपक्षिस्थावरतां मनोवाकायकर्मजैः ।

दोषैः प्रयाति जीवोऽयं भवयोनिशतेषु च ॥ १३१ ॥

यद्यपीश्वरः स्वरूपेण सत्यज्ञानानन्दव्यक्षयः तथाप्यविद्यासमवेतवद्वान्मोहरागादिभा-
वैरभिभूयमानो नानाहीनयोनिजननसाधनं मानसादित्रिविधं कर्मनिचयमा-
चरति । तेन चान्त्यादिहीनयोनितामापद्यते । अन्त्याश्चण्डालादयः पक्षिणः
काकादयः स्थावरा वृक्षादयः तेषां भावोऽन्त्यपक्षिस्थावरता तां यथाक्रमेण
मनोवाकायारब्धकर्मदोषैः जन्मसहस्रेष्वयं जीवः प्राप्नोति ॥ १३१ ॥

अनन्ताश्च यथा भावाः शरीरेषु शरीरिणाम् ।

रूपाण्यपि तथैवेह सर्वयोनिषु देहिनाम् ॥ १३२ ॥

किंच । शरीरेणां जीवानां शरीरेषु भावा अभिप्रायविशेषाः सत्त्वाद्युद्वेकतारतम्याद्यथान-
न्तस्तथा तत्कार्याण्यपि रूपाणि कुञ्जवामनत्वादीनि देहिनां सर्वयोनिषु भवन्ति ॥ १३२ ॥

ननु यदि कर्मजन्यानि कुञ्जत्वादीनि तर्हि कर्मवन्तमेव तैर्मवितव्यमित्याशङ्क्याह

विपाकः कर्मणां भ्रेत्य केपांचिदिह जायते ।

इह वासुत्र वैकेपां भावस्तत्र प्रयोजनम् ॥ १३३ ॥

केपांचिज्योतिष्टोमादिकर्मणां विपाकः फलं भ्रेत्य देहान्तरे भवति केपांचित्कारीर्या-
दिकर्मणां वृष्ट्यादिकलमिहैव भवति । केपांचिच्चित्रादीनां फलं पश्वादिकमिह देहान्तरे
वेत्यनियतम् । न ह्यनन्तरमेव कर्मफलेन भवितव्यमिति शास्त्रार्थः । अत्र च कर्मणां शुभा-
शुभफलजनकत्वे सत्त्वादिभाव एव प्रयोजकभूतस्तदायत्तत्वात्फलतारतम्यस्य ॥ १३३ ॥

मनोवाक्कायकर्मैरन्यादियोनाः प्राप्नोतीत्युक्तं तत्प्रपञ्चयितुमाह

परद्रव्याण्यभिध्यायंस्तथानिष्टानि चिन्तयन् ।

वितथाभिनिवेशी च जायतेऽन्यासु योनिषु ॥ १३४ ॥

परधनानि कथमपहरेयमिति आभिमुख्येन ध्यायंस्तथानिष्टानि ब्रह्महत्यादीनि हिंसात्म-
कानि करिष्यामीति चिन्तयन् वितथे असत्यभूते वस्तुनि अभिनिवेशः पुनः पुनः संकल्पः
तद्वाश्र श्वषण्डालाद्यन्ययोनिषु जायते ॥ १३४ ॥

पुरुषोऽनृतवादी च पिशुनः परुषस्तथा ।

अनिवद्धप्रलापी च मृगपक्षिषु जायते ॥ १३५ ॥

किंच । यस्त्वहृतवदनशीलः पुरुषः पिशुनः कर्णेभ्यः पुरुषः परोद्वेगकरमापी अनि-
वद्धप्रलापी मृदुतासङ्गतार्थवादी च शुद्धिपूर्वाशुद्धिपूर्वाद्यादितारतम्याद्वीनोत्प्लुष्टेषु मृगप-
क्षिषु जायते ॥ १३५ ॥

अदत्तादाननिरतः परदारोपसेवकः ।

हिंसकश्चाविधानेन स्थावरेष्वभिजायते ॥ १३६ ॥

किंच । अदत्तादाननिरतः परधनापहारप्रसक्तः परदारप्रसक्तश्चाविहितमार्गेण माणिनां
पातकश्र दोषयुक्तधुमावतारतम्याचरुलनाप्रतानादिस्थावरेषु जायते ॥ १३६ ॥

आत्मज्ञः शोचवान्दान्तस्तपस्वी विजितेन्द्रियः ।

धर्मरुद्रेदविद्यावित्सात्विको देवयोनिताम् ॥ १३७ ॥

आत्मज्ञो विद्याधनाभिजनाद्यभिमानरहितः शौचवान् बाह्याभ्यन्तरशौचयुक्तः दान्त उप-
 शमान्वितैः तपस्वी कृच्छ्रादितपोयुक्तः तथेन्द्रियार्थेष्वप्रसक्तः नित्यनैमि-
 सत्त्वादियुगप-
 गिपाकमाह ।
 त्तिकधर्मानुष्ठाननिरतः वेदार्थवेदी च यः स सात्विकः स च सत्वोद्वेकतारत-
 म्यवशादुत्कृष्टोत्कृष्टतरमुरयोनितां प्राप्नोति ॥ १३७ ॥

असत्कार्यरतोधीर आरम्भी विषयी च यः ।

स राजसो मनुष्येषु मृतो जन्माधिगच्छति ॥ १३८ ॥

किंच । असत्कार्येषु तूर्यवादिष्वनृत्यादिष्वभिरतो यस्तथा अधीरो व्यग्रचित्तः आरम्भी
 सदा कार्याकुलो विषयेष्वतिप्रसक्तश्च स रजोगुणयुक्तः तद्वृणतारतम्याद्धीनोत्कृष्टमनुष्यजातिषु
 मरणानन्तरमुत्पत्तिं प्राप्नोति ॥ १३८ ॥

निद्रालुः क्रूरकृच्छुब्धो नास्तिको याचकस्तथा ।

प्रमादवान्भिन्नवृत्तो भवेत्तिर्यङ्मु तामसः ॥ १३९ ॥

तथा यः पुनर्निद्राशीलः प्राणिपीडाकरो लोभयुक्तश्च तथा नास्तिको धर्मादेर्निन्दकः याच-
 नशीलः प्रमादवान् कार्याकार्यविवेकशून्यः विरुद्धाचारश्च असौ तमोगुणयुक्तस्तत्तारतम्या-
 ङ्गीनहीनतरपञ्चादियोनिषु जायते ॥ १३९ ॥

रजसा तमसा चैवं समाविष्टो भ्रमन्निह ।

भावैरनिष्टैः संयुक्तः संसारं प्रतिपद्यते ॥ १४० ॥

एवमविद्याविद्धोऽयमात्मा रजस्तमोभ्यां सम्यगाविष्ट इह संसारे पर्यटन् नानाविधदुःख-
 पूर्वोक्तमुपस-
 दृष्टि ।
 प्रदैर्भावैरभिभूतः पुनः पुनः संसारं देहग्रहणं प्राप्नोति । इतीश्वरः स कथं
 भावैरनिष्टैः संप्रयुज्यते इति अस्य चोद्यस्य नावकाशः ॥ १४० ॥

यदपि करणैरन्विनस्यापि इति द्वितीयं चैवं तस्योत्तरमाह

मलिनो हि यथादर्शो रूपालोकस्य न क्षमः ।

तथाविपक्वकरण आत्मज्ञानस्य न क्षमः ॥ १४१ ॥

यद्यप्यात्मा अन्तःकरणादिज्ञानसाधनसंपन्नस्तथापि जन्मान्तरानुभूतार्थावबोधे न समर्थः
 अविपक्वकरणो रागादिमज्जाकान्तचित्तो यस्मात् यथा दर्पणो मलच्छन्नो रूपज्ञानोत्पादनसम-
 र्थो न भवति ॥ १४१ ॥

ननु प्राग्भवीयज्ञानसाधि आत्मप्रकाशित्वान् तस्य च स्वतःसिद्धत्वाभानुपलम्भो युक्त इत्यादिशङ्काह

कद्वेर्वारौ यथा पक्वे मधुरः सन् रसोऽपि न ।

प्राप्यते ह्यात्मनि तथा नापक्वकरणे ज्ञता ॥ १४२ ॥

अपके कट्वैर्वारै तित्ककटिकायां विद्यमानोऽपि गधुरो रसः यथा नोपलभ्यते तथात्म-
न्यपेक्षकरणे विद्यमानापि ज्ञाता ज्ञातृता भ्राम्यवीयवस्तुगोचरता न प्राप्यते ॥ १४२ ॥

वेति सर्वगतां कस्मात्सर्वगोऽपि न वेदनामिति यदुक्तं तत्रोत्तरमाह

सर्वाश्रयां निजे देहे देही चिन्दति वेदनाम् ।

योगी मुक्तश्च सर्वासां योगमाप्नोति वेदनाम् ॥ १४३ ॥

यः पुनर्देही देहाभिमानयुक्तः स सर्वाश्रयामाध्यात्मिकादिबहुरूपां वेदनां स्वकर्मोपार्जित
एव देहे प्राप्नोति न देहान्तरगतां भोगायतनारम्भादष्टवैलक्षण्यादेव यस्तु योगी मुक्तो
मुक्ताहङ्कारादिः सफलक्षेत्रगतानां सुखदुःखादित्संविदां वेदिता भवति परिपक्वकरणत्वा-
त् ॥ १४३ ॥

नन्वेकस्मिन्मात्मनि सुरनरादिदेहेषु भेदप्रत्ययो न घटत इत्याशङ्क्याह

आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत् ।

तथात्मैको ह्यनेकश्च जलाधारेष्विवांशुमान् ॥ १४४ ॥

यथैकमेव गगनं कूपकुम्भाद्युपाधिभेदभिन्नं नानेवानुभूयते यथावा नानुरेकोऽपि मि-
त्रेषु जलभाजनेषु करकमणिकमळिकादिषु नानेवानुभूयते तथैकोऽप्यात्मा अन्तःकरणोपा-
धिभेदेन नाना प्रतीयते । द्वितीयदृष्टान्तोपादानमात्मभेदस्यापारमार्थिकत्वद्योतनार्थम् ॥ १४४ ॥

पञ्चधातून्स्वयं पञ्च भारते युगपत्प्रमुखाद्युक्तवर्णमुपसंहृत्याह

ब्रह्मखानिलतेजांसि जलं भूश्चेति धातवः ।

इमे लोका एष चात्मा तस्माच्च सचराचरम् ॥ १४५ ॥

ब्रह्म आत्मा स्वं गगनं अनिलो वायुः तेजोऽग्निः जलं प्रसिद्धं भूश्चेत्येते वातादिधातवः
शरीरं व्याप्य धारयन्तीति धातवोऽभिधीयन्ते तत्र खादयः पञ्च धातवो लोक्यन्ते दृश्यन्ते
इति लोकाः । जडा इति यावत् । एष चिदातुरात्मा एतस्माज्जडानडसमुदायात्स्वावरजसमात्मकं
जगदुत्पद्यते ॥ १४५ ॥

यद्यप्यस्यावाह्या अगत्प्रजतीत्याह

मृदण्डचक्रसंयोगात्कुम्भकारो यथा घटम् ।

करोति तृणमृत्काष्ठैर्गृहं वा गृहकारकः ॥ १४६ ॥

हेममात्रमुपादाय रूपं वा हेमकारकः ।

निजलालासमायोगात्कोशं वा कोशकारकः ॥ १४७ ॥

कारणान्येवमादाय तासु तास्विहं योनिषु ।

सृजत्यात्मानमात्मा च संभूय कारणानि च ॥ १४८ ॥

यथा हि कुलार्थो मृच्छकचीवरादिकं कारणजातमुपादाय करकशरावादिकं नानाविध-
कार्यजातं रचयति । यथा वा वर्षकिस्तृणमृत्काष्ठैः परस्परसापेक्षैः एकं गृहाख्यं कार्यं क-
रोति । यथा वा हेमकारः केवलं हेमोपादाय हेमानुगतमेव कटकमुकुटकुण्डलादि कार्यमु-
त्पादयति । यथा वा कोशकारकः कीटविशेषो निमलालयारब्धमात्मबन्धनं कोशाख्यमार-
भते तथात्मापि पृथिव्यादीनि साधनानि परस्परसापेक्षाणि तथा कारणान्यपि श्रोत्रादीन्युपा-
दाय अस्मिन्संसारे तासु तासु सुरादियोनिषु स्वयमेवात्मानं निमग्नं शरीरितया सृजति
॥ १४९ ॥ १४७ ॥ १४८ ॥

किं पुनर्विषयिकज्ञानेन्द्रियव्यतिरिक्तात्मसद्भावे प्रमाणमित्याशङ्क्याह

महाभूतानि सत्यानि यथात्मापि तथैव हि ।

कोऽन्यथैकेन नेत्रेण दृष्टमन्येन पश्यति ॥ १४९ ॥

यथा हि पृथिव्यादिमहाभूतानि सत्यानि प्रमाणगम्यत्वात् तथात्मापि सत्यः अन्यथा
यदि बुद्धीन्द्रियव्यतिरिक्तो ज्ञाता भूवो न स्यात्तर्हि एकेन चक्षुरिन्द्रियेण दृष्टं वस्तु अ-
न्येन स्पर्शेन्द्रियेण को विजानाति यमहमद्राक्षं तमहं स्पृशामीति ॥ १४९ ॥

वाचं वा को विजानाति पुनः संश्रुत्य संश्रुताम् ।

तथा कस्यचित्पुरुषस्य वाचं पूर्वं श्रुत्वा पुनः श्रूयमाणां वाचं तस्य वागियमिति कः प्र-
त्यभिजानाति । तस्मात् ज्ञानेन्द्रियातिरिक्तो ज्ञाता भूव इति सिद्धम् ॥

अतीताथ स्मृतिः कस्य को वा स्वप्नस्य कारकः ॥ १५० ॥

जातिरूपवयोवृत्तविद्यादिभिरहङ्कृतः ।

शब्दादिविषयोद्योगं कर्मणा मनसा गिरा ॥ १५१ ॥

किंच । यद्यात्मा भूवो न स्यात् तर्ह्यनुभूतार्थगोचरा स्मृतिः पूर्वानुभवमावितसंस्कारो-
द्बोधनिबन्धना कस्य भवेत् । न ह्यन्येन दृष्टे वस्तुनि अन्यस्य स्मृतिरुपपद्यते । तथा कः
स्वप्नज्ञानस्य कारकः नहीन्द्रियाणामुपरतव्यापाराणां तत्कारकत्वम् । तथाहमेवाभिन्नतत्वा-
दिसंपन्न इत्येवंविधोऽनुसंधानप्रत्ययः कस्य भवति स्थिरात्मव्यतिरिक्तस्य । तथा शब्दस्पर्-
शादिविषयोपभोगसिद्धवर्षमुद्योगं मनोवाक्यैः कः कुर्यात् ॥ तस्मादपि बुद्धोन्द्रियव्यतिरिक्त
आत्मा स्थितः ॥ १५० ॥ १५१ ॥

उपासनाविधिबन्धनं संसारस्य रूपं विवृण्वन्नाह

स संदिग्धमतिः कर्मफलमस्ति न वेति वा ।

विभुतः सिद्धमात्मानमसिद्धोऽपि हि मन्यते ॥ १५२ ॥

योऽसौ पूर्वोक्त आत्मा विभुतोऽहङ्काररूपितः स सकलकर्मसु फलमस्ति न वेति संदिग्धमतिर्भवति । तथाऽसिद्धोऽप्यकृतार्योऽपि सिद्धमेव कृतार्थमात्मानं मन्यते ॥ १५२ ॥

मम दाराः सुतामात्या अहमेपामिति स्थितिः ।

हिताहितेषु भावेषु विपरीतमतिः सदा ॥ १५३ ॥

किंच । तस्य विभुतमतेर्मम पुत्रकलत्रप्रेम्यपुत्रादयोऽहमेपामित्यतीव ममताकुलस्थितिर्भवति । तथा हिताहितकरो कार्यमकरो स विभुतमतिर्विपरीतमतिः सदा भवेत् ॥ १५३ ॥

ज्ञेयज्ञे प्रकृतौ चैव विकारे वा विशेषवान् ।

अनाशकानलापातजलप्रपतनोद्यमी ॥ १५४ ॥

एवंवृत्तोऽविनीतात्मा वितथाभिनिवेशवान् ।

कर्मणा द्वेषमोहाभ्यामिच्छया चैव बध्यते ॥ १५५ ॥

किंच ज्ञेयं जानातीति ज्ञेयज्ञः तस्मिन्नात्मनि प्रकृतौ चास्फुटं गुणसाम्यावस्थायां विकारेऽहङ्कारादावविशेषवान् विवेकानभिज्ञो भवति । तथानशनहुताशनान्ध्रमवेशविशेषाशनादिषु विषयवशात्कृतमयज्ञो भवेत् । एवं भानाप्रकाराकार्यप्रवृत्तोऽविनीतात्माऽसंयतात्मा असत्कार्याभिनिवेशयुक्तः सन् तत्कृतकर्मजातेन रागद्वेषाभ्यां मोहेन च बध्यते ॥ १५४ ॥ १५५ ॥

शरीरग्रहणद्वारेण कथं पुनस्तस्य विसम्प्री भवतिभ्यत आद

आचार्योपासनं वेदशास्त्रार्थेषु विवेकिता ।

तत्कर्मणामनुष्ठानं संगः सद्भिर्गिरः शुभाः ॥ १५६ ॥

ख्यालोकालम्भविगमः सर्वश्रुतात्मदर्शनम् ।

त्यागः परिग्रहाणां च जीर्णकापायधारणम् ॥ १५७ ॥

विषयेन्द्रियसंरोधस्तन्द्रालस्यविवर्जनम् ।

शरीरपरिसंख्यानं प्रवृत्तिष्वघदर्शनम् ॥ १५८ ॥

नीरजस्तमसा सत्वशुद्धिर्निःस्पृहता शमः ।

एतैरुपायैः संशुद्धः सत्वयोग्यमृती भवेत् ॥ १५९ ॥

विद्यार्थमाचार्यसेवा वेदान्तार्थेषु पातञ्जलादियोगशास्त्रार्थेषु च विवेकित्वम् । तत्प्रति-
पादितध्यानकर्मणामनुष्ठानम् । सत्पुरुषसङ्गः प्रियहितवचनत्वम् । ललनालोकनालम्बयोः
परित्यागः । सर्वभूतेष्वात्मवद्दर्शनं समत्वदर्शनम् । परिग्रहाणां च पुत्रक्षेत्रकलत्रादीनां त्या-
गः । जीर्णकापायधारणम् । तथा शब्दस्पर्शादिविषयेषु श्रोत्रादीन्द्रियाणां प्रवृत्तिनिरोधस्त-
न्द्रानिद्रानुकारिणी । आलस्यमनुत्साहः तयोर्विशेषेण त्यागः । शरीरकस्य परिसंख्यानमस्थि-
राशुचित्वादिदोषानुसंधानम् । तथा सकलगमनादिषु प्रवृत्तिषु सूक्ष्मप्राणिवधादिदोषपरामर्शः ।
तथा रजस्तमोविभुरताप्राणायामादिभिर्भावशुद्धिः । निःस्पृहता विषयेष्वनभिलाषः । शमो
बाह्यान्तःकरणसंयमः एतैराचार्योपासनादिभिरुपायैः सम्यक् शुद्धः केवलसत्त्वयुक्तो ब्रह्मो-
पासनेनामृती भवेत् मुक्तो भवति ॥ १९६ ॥ १९७ ॥ १९८ ॥ १९९ ॥

कथममृतत्वमाप्तिरित्यत आह

तत्त्वस्मृतेरुपस्थानात्सत्त्वयोगात्परिक्षयात् ।

कर्मणां सन्निकर्षाच्च सतां योगः प्रवर्तते ॥ १६० ॥

आत्माख्यतत्त्वस्मृतेरात्मनि निश्चलतयोपस्थानात् सत्त्वशुद्धियोगात्केवलसत्त्वगुणयोगात्क-
र्मबीजानां परिक्षयात् सत्पुरुषाणां च संबन्धात् आत्मयोगः प्रवर्तते ॥ १६० ॥

शरीरसंक्षये यस्य मनः सत्त्वस्थमीश्वरम् ।

अविभुतमतिः सम्यग्जातिसंस्मरतामियात् ॥ १६१ ॥

किञ्च । यस्य पुनर्योगिनोऽविभुतमतेः शरीरसंक्षयसमये मनः सत्त्वयुक्तं सम्यगेकाग्रतये-
श्वरे प्रति व्याप्रियते स यद्युपासनाप्रयोगाप्रवीणतयात्मानं नाधिगच्छति तर्हि विशिष्टसंस्कार-
पाटववशेन जात्यन्तरानुभूतकृमिकीटादिनानागर्भवासादिसमुद्भूतदुःखस्मरत्वं प्राप्नुयात् । त-
त्स्मरणेन च जातोद्वेगतस्तद्विच्छेदकारिणि मोक्षे प्रवर्तते ॥ १६१ ॥

यस्त्वं दुःसंस्कारतया पूर्वं जातिं न स्मरति तस्य का गतिरित्यत्राह

यथा हि भरतो वर्णेर्वर्णयत्यात्मनस्तनुम् ।

नानारूपाणि कुर्वाणस्तथात्मा कर्मजास्तनुः ॥ १६२ ॥

भरतो नटः ॥ यथा रामरावणादिनानारूपाणि कुर्वाणः सितासितपीतादिभिर्वर्णैरात्म-
नस्तनुं वर्णयति रचयति तथैवात्मा तत्तत्कर्मफलोपभोगार्थं कुब्जवामनादिनानारूपाणि कर्म-
निमित्तानि कलेवराण्यादत्ते ॥ १६२ ॥

कालकर्मात्मबीजानां दोषैर्मातुस्तथैव च ।

गर्भस्य वैकृतं दृष्टमङ्गहीनादि जन्मतः ॥ १६३ ॥

किंच । न केवलं कर्मैव कुञ्जवामनत्वादिनिमित्तं किंतु कालकर्मणी स्वपितृकारणवोज-
दोषो मातृदोषश्चेति सर्वमेतत्सहकारिकारणम् । एतेन दृष्टादृष्टस्वरूपेण कारणकलापेन गर्भ-
स्याङ्गहीनत्वादिविकारो जन्मन आरम्भानियतकालो दृष्टः ॥ १६३ ॥

ननु प्राकृतिकप्रलयावसरे महदाद्यखिलविकारविनाशे कर्मणो नाशात्कथं तद्विषयधनः प्रथमपिण्डपरि-
ग्रह इत्याशङ्क्याह

अहङ्कारेण मनसा गत्या कर्मफलेन च ।

शरीरेण च नात्मायं मुक्तपूर्वः कथंचन ॥ १६४ ॥

मनोहङ्कारौ प्रसिद्धौ । गतिः संसरणहेतुभूतो दोषराशिः । कर्मफलं धर्माधर्मरूपम् । शरीरं
लिङ्गात्मकं एतैरहङ्कारादिभिरयमात्मा कदाचिदपि न मुच्यते यावन्मोक्षः ॥ १६४ ॥

ननु प्रतिनियतकर्मणां जीवनां प्रतिनियतकालमेवोपरतिर्गुणा न पुनः संश्रामादौ युगपदकाले प्राणसं-
क्षय इत्याशङ्क्याह

वर्त्याधारः स्नेहयोगाद्यथा दीपस्य संस्थितिः ।

विक्रियापि च दृष्टैवमकाले प्राणसंक्षयः ॥ १६५ ॥

यथा हि खलु तैललिङ्गानेकवर्तिरतिनीनां नानाज्वालानां युगपत्संस्थितिः तासां च स्थि-
तीनां तदुत्तरं दीधूयमानपवनाहरिरूपविपक्षिहेतूपनिपातयौगपद्याद्युगपदुपरतिर्यया भवति
तथैव रथिसारथिवानिकुञ्जरादिजीवानां युद्धाख्योपरतिहेतुयौगपद्यादकालेऽपि प्राणपरिक्षयो
नानुपपन्नः । एतदुक्तं भवति । प्रतिनियतकालविपक्षिहेतुभूतादृष्टस्य तद्विरुद्धकार्याकिरदृष्ट-
हेतूपनिपातेन प्रतिबन्ध इति ॥ १६५ ॥

अनन्ता रश्मयस्तस्य दीपवद्यः स्थितो हृदि ।

सितासिताः कर्बुरूपाः कपिला नीललोहिताः ॥ १६६ ॥

ऊर्ध्वमेकः स्थितस्तेषां यो भित्त्वा सूर्यमण्डलम् ।

ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन याति परां गतिम् ॥ १६७ ॥

योऽसौ हृदि प्रदीपवत् स्थितो जीवस्तस्यानन्ता रश्मयो नाड्यः सुखदुःखहेतुभूता द्वा-
स-
मोक्षमार्गमाह ।

सतिसहस्राणीत्यादिनोक्ताः सितासितकर्बुरादिरूपाः सर्वतः स्थितास्तेषामे-
को रश्मिरूर्ध्वं व्यवस्थितः योऽसौ मार्तण्डमण्डलं निर्भिद्य हिरण्यगर्भनिलयं

चातिक्रम्य वर्तते तेन जीवः परां गतिमपुनरावृत्तिलक्षणां प्राप्नोति ॥ १६६ ॥ १६७ ॥

यदस्यान्यद्रश्मिशतमूर्ध्वमेव व्यवस्थितम् ।

तेन देवशरीराणि सधामानि प्रपद्यते ॥ १६८ ॥

यदस्यात्मनो मुक्तिमार्गभूताद्भस्मेरन्यद्भस्मिशतमूर्ध्वाकारमेव व्यवस्थितं तेन सुरशरीराणि
तैजसानि सुखैकभोगाधिकरणानि सधामानि कनकरजतरत्नरचितामरपुरस-
हस्रमार्गमाह ।
हितानि प्रपद्यते ॥ १६८ ॥

येनैकरूपाश्राधस्ताद्रश्मयश्च मृदुप्रभाः ।

इह कर्मोपभोगाय तैः संसरति सोऽवशः ॥ १६९ ॥

समरणमाह । ये पुनस्तस्याधस्ताद्रश्मयो मृदुप्रभास्तैरिह फलोपभोगार्थं संसारे संसरति अ-
वशः स्वकृतकर्मपरतन्त्रः ॥ १६९ ॥

भूतचित्तन्यवादिपक्षं परिगृहीतुं चाह

वेदैः शास्त्रैः सविज्ञानैर्जन्मना मरणेन च ।

आर्त्या गत्या तथाऽगत्या सत्येन ह्यनृतेन च ॥ १७० ॥

श्रेयसा सुखदुःखाभ्यां कर्मभिश्च शुभाशुभैः ।

निमित्तशाकुनज्ञानग्रहसंयोगजैः फलैः ॥ १७१ ॥

तारानक्षत्रसंचारैर्जागरैः स्वप्नजैरपि ।

आकाशपवनज्योतिर्जलभूतिमिरैस्तथा ॥ १७२ ॥

मन्वन्तरैर्युगप्राप्त्या मन्तौपधिफलैरपि ।

वित्तात्मानं वेद्यमानं कारणं जगतस्तथा ॥ १७३ ॥

वेदैः स एष नेति नेतीत्यात्मेति अस्थूलमनण्वहस्त्वमपाणिपादमित्यादिभिः । शास्त्रैश्च मीमां-
सान्वीक्षिक्यादिभिः । विज्ञानैश्च ममेदं शरीरमित्यादिदेहव्यतिरिक्तात्मानुभवैः । तथा जन्म-
मरणाभ्यां जन्मान्तरानुष्ठितधर्माधर्मनियताभ्यां देहातिरिक्तात्मानुमानम् । आर्त्या जन्मान्तर-
गतकर्मानुष्ठातृनियतया । तथा गमनागमनाभ्यां ज्ञानेच्छाप्रयत्नाधारनियताभ्यामपि भौतिक-
देहातिरिक्तात्मानुमानम् । न हि देहस्य चतन्यादि संभवति । यतः कारणगुणप्रोक्तक्रमेण का-
र्यद्रव्ये वैशेषिकगुणारम्भो दृष्टः । न च तत्कारणभूतपार्थिवपरमाण्वादिषु चैतन्यादिसमवायः
संभवति तदारब्धस्तम्भकुम्भादिभौतिकेष्वनुपलम्भात् । न च मदशक्तिवदुदकादिद्रव्यान्तर-
संयोगजन इति वाच्यम् । शक्तेः साधारणगुणत्वात् । अतो भौतिकदेहातिरिक्तचैतन्यादिसमवा-
य्यङ्गीकर्तव्यः । सत्यानृते प्रसिद्धे । श्रेयो हितप्राप्तिः । सुखदुःखे आमुष्मिके । तथा शुभ-
कर्मानुष्ठानमशुभकर्मपरित्यागः एनैश्च ज्ञाननियतैः देहातिरिक्तात्मानुमानम् । निमित्तं भूकम्पा-
दि । शाकुनं ज्ञानं पिङ्गलादि पत्रत्रिचेष्टाब्जिकं ज्ञानम् । ग्रहाः सूर्योदयः तत्संयोगजैः फलैः ।
तारा अभिन्यादिव्यतिरिक्तानि ज्योतींषि नक्षत्राण्याश्वयुक्मंभूतोनि एतेषां संचारैः शुभाशु-

भङ्गलघोतनैर्जीगैर्जीगरावस्थाग्रन्थैश्च सञ्छिद्रादित्यादिदर्शनैः तथा स्वमनैः खरवाराहयुक्तर-
धारोहणादिज्ञानैः तथा आकाशाद्यैश्च जीवोपभोगार्थतया सृष्टैस्तथा मन्वन्तरप्राप्त्या युगान्त-
रप्राप्त्या देहेऽनुपपद्यमानतया तथा मन्त्रौषधिक्षलेः प्रेक्षापूर्वकैः क्षुद्रकर्माद्यैः साक्षात्परम्परया
वा देहेऽनुपपद्यमानैर्बन्धमानं हे मुनयो वित्तं जप्नीत ॥ १७० ॥ १७१ ॥ १७२ ॥ १७३ ॥

अहङ्कारः स्मृतिर्मेधा द्वेषो बुद्धिः सुखं धृतिः ।

इन्द्रियान्तरसंचार इच्छा धारणजीविते ॥ १७४ ॥

स्वर्गः स्वप्नश्च भावानां प्रेरणं मनसो गतिः ।

निमेषश्चेतना यत्न आदानं पाञ्चभौतिकम् ॥ १७५ ॥

यत् एतानि दृश्यन्ते लिङ्गानि परमात्मनः ।

तस्मादस्ति परो देहादात्मा सर्वग ईश्वरः ॥ १७६ ॥

किंच । अहङ्कारिरहङ्कारः । स्मृतिः प्राग्भवीयानुभवभाषितसंस्कारोद्बोधनिबन्धना स्तन्य-
पानादिगोचरा । सुखमैहिकम् । धृतिर्धैर्यम् । इन्द्रियान्तरेण हि दृष्टेऽर्थे इन्द्रियान्तरस्य सं-
चारो यन्महमद्रासं तमहं स्पृशामीत्येवमनुसन्धानरूप इन्द्रियान्तरसंचारः । अत्रेच्छाप्रयत्नै-
तन्यानां स्वरूपेण लिङ्गत्वम् । पूर्वश्लोके तु गमनसत्ययचनादिहेतुतया आधिकं लिङ्गत्वमित्य-
पौनरुक्त्यम् । धारणं शरीरस्य । जीवितं प्राणधारणम् । स्वर्गोऽनियतदेहान्तरोपभोगः सु-
खविशेषः । स्वप्नः प्रसिद्धः । पूर्वश्लोके तु स्वप्नस्य शुभफलद्योतनाय लिङ्गत्वम् । अत्र स्वरू-
पेणेत्यपौनरुक्त्यम् । तथा भावानामिन्द्रियादीनां प्रेरणम् । मनसो गतिश्चेतनाभिधानव्याप्ता ।
निमेषः प्रसिद्धः । तथा पञ्चभूतानामुपादानम् । यस्मादेतानि लिङ्गानि भूतेष्वनुपपन्नानि सा-
क्षात्परम्परया वा परमात्मनो द्योतकानि दृश्यन्ते तस्मादस्ति देहादिरिक्त आत्मा सर्वग ईश्वर
इति प्रसिद्धम् ॥ १७४ ॥ १७५ ॥ १७६ ॥

-बुद्धीन्द्रियाणि सार्थानि मनः कर्मेन्द्रियाणि च ।

अहङ्कारश्च बुद्धिश्च पृथिव्यादीनि चैव हि ॥ १७७ ॥

अव्यक्तमात्मा क्षेत्रज्ञः क्षेत्रस्यास्य निगद्यते ।

ईश्वरः सर्वभूतस्थः सन्नसन्सदसच्च यः ॥ १७८ ॥

प्रदीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि सार्थानि शब्दादिविषयसहितानि मनःकर्मेन्द्रियाणि वागा-
दीनि तणाहङ्कारो बुद्धिश्च निश्चयात्मिक पृथिव्यादीनि पञ्चभूतानि अव्यक्तं
मात्मा । मरुतिरित्येवम् क्षेत्रमस्य योऽसावीश्वरः सक्षेत्रतः अग एव सद्रूपः प्रमाणा-

न्तराग्राहत्वात् । असन् अस्पष्टमतीतिकत्वात् । सदसद्रूपोऽसावात्मा क्षेत्रज्ञ इति निगद्यते ॥ १७७ ॥ १७८ ॥

बुद्धेरुत्पत्तिरव्यक्ता ततोऽहङ्कारसंभवः ।

तन्मात्रादीन्यहङ्कारादेकोत्तरगुणानि च ॥ १७९ ॥

सत्त्वादिगुणसाम्यमव्यक्तम् । तत्स्विप्रकारायाः सत्त्वरजस्तमोमय्या बुद्धेरुत्पत्तिः । त-
स्याश्च वैकारिकतेजसो भूतादिरिति त्रिविधोऽहङ्कार उत्पद्यते तत्र तामसाङ्ग-
तादिसंज्ञकादहङ्कारात्तन्मात्राणि आदिग्रहणाद्गुणनादीनि तानि चैकोत्तरगु-
णान्युत्पद्यन्ते । चशब्दाद्वैकारिकतैजसाम्यां बुद्धिकर्मेन्द्रियाणामुत्पत्तिः ॥ १७९ ॥

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च तद्गुणाः ।

यो यस्मान्निःसृतश्चैषां स तस्मिन्नेव लीयते ॥ १८० ॥

तैषां गगनादिपञ्चभूतानां एकोत्तरवृद्ध्या पञ्च शब्दादयो गुणा वेदितव्याः । एषां च
बुद्ध्यादिविकाराणां मध्ये यो यस्मात्प्रकृत्यादेरुत्पन्नः स तस्मिन्नेव सूक्ष्म-
रूपेण प्रलयसमये प्रलीयते ॥ १८० ॥

यथात्मानं सृजत्यात्मा तथा वः कथितो मया ।

विपाकात्रिप्रकाराणां कर्मणामीश्वरोऽपि सन् ॥ १८१ ॥

सत्त्वं रजस्तमश्चैव गुणास्तस्यैव कीर्तिताः ।

रजस्तमोभ्यामाविष्टश्चक्रवद्राम्यते ह्यसौ ॥ १८२ ॥

अनादिरादिमांश्चैव स एव पुरुषः परः ।

लिङ्गेन्द्रियग्राह्यरूपः सविकार उदाहृतः ॥ १८३ ॥

मानसादित्रिप्रकारकर्मणां विपाकादीश्वरोऽपि सन्नात्मानं सृजति तथा युष्माकं
कथितः । सत्त्वादयश्च गुणास्तस्यैवाविशिष्टस्य कीर्तिताः । तथा स एव रजस्त-
मोभ्यामाविष्टश्चक्रवद्विह संसारे भ्राम्यतीत्यपि कथितम् । स एवानादिः परम-
पुरुषः शरीरग्रहणेनादिमान् कुर्वन्वामनादिविकारसहितः ययाः स्थूलाका-
रतया परिणतो लिङ्गेन्द्रियैश्च ग्राह्यस्वरूप उदाहृतः ॥ १८१ ॥ १८२ ॥ १८३ ॥

पितृयानोऽजवीथ्याश्च यदगस्त्यस्य चान्तरम् ।

तेनाग्निहोत्रिणो यान्ति स्वर्गकामा दिवं प्रति ॥ १८४ ॥

अवेजीध्यमरमार्गः तस्यागस्त्यस्य च यदन्तरमसौ पितृयानस्तेनाग्निहोत्रिणः स्वर्गका-
स्वर्गमार्गमाद । माः स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ॥ १८४ ॥

ये च दानपराः सम्यगष्टाभिश्च गुणैर्युताः ।

तेऽपि तेनैव मार्गेण सत्यव्रतपरायणाः ॥ १८५ ॥

किंच । ये दानादिस्मार्तकर्मपराः सम्यग्दम्भरहिताः तथाष्टाभिरात्मगुणैर्दया क्षान्तिरन-
सूया शौचमनायासो मङ्गलमकार्पण्यमस्पृहेति गौतमादिप्रतिपादितैर्युक्ताः । तथा ये च सत्य-
वचननिरतास्तेऽपि तेनैव पितृयामेनैव सुरसदनमाप्नुवन्ति ॥ १८५ ॥

ननु भैमिषिकादिप्रतिपत्तयोऽस्तिलाध्यापकप्रत्यक्षविदितवेदास्तस्योपरितना जनाः कथमग्निहोमा-

दिक् कर्म करिष्यन्ति कथं तरां चाकृतकमांशः स्वर्गमार्गमोषरोक्ष्यन्तीत्यत आह

तत्राष्टाशीतिसाहस्रमुनयो गृहमेधिनः ।

पुनरावर्तिनो बीजभूता धर्मप्रवर्तकाः ॥ १८६ ॥

तत्र पितृयानेऽष्टाशीतिसहस्रसंख्या मुनयो गृहस्थाश्रमिणः पुनरावृत्तिधर्माः सर्गादौ वे-
दस्योपदेशकतया धर्मतरुप्रादुर्भावे बीजभूताः सन्तोऽग्निहोत्रादिधर्मप्रवर्तकाः अतो न मा-
गुदितदोषसमासङ्गः ॥ १८६ ॥

सप्तर्षिनागवीध्यन्तर्देवलोकं समाश्रिताः ।

तावन्त एव मुनयः सर्वारम्भविवर्जिताः ॥ १८७ ॥

तपसा ब्रह्मचर्येण सङ्गत्यागेन मेधया ।

तत्र गत्वावतिष्ठन्ते यावदाभूतसंश्लवम् ॥ १८८ ॥

किंच । सप्तर्षयः प्रसिद्धाः नागमीथी ऐरावतपन्थाः तदन्तराले तावन्त एव अष्टाशीति-
सहस्रसंख्या मुनयः सर्वारम्भविवर्जिताः केवलज्ञाननिष्ठाः तपोब्रह्मचर्ययुक्ताः तथा सङ्गत्या-
गिनो देवलोकं समाश्रिताः आभूतसंश्लवं प्राकृतप्रलयपर्यन्तमवतिष्ठन्ते । तत्र च रिपताः
सृष्ट्यादावाध्यात्मिककर्मणां प्रवर्तकाः ॥ १८७ ॥ १८८ ॥

कर्मभूतास्ते मुनय इत्यत आह

यतो वेदाः पुराणानि विद्योपनिषदस्तथा ।

श्लोकाः सूत्राणि भाष्याणि यच्च किंचन बाह्ययम् ॥ १८९ ॥

यतो द्विविधादपि मुनिसमूहाद्यत्वारो वेदाः पुराणाङ्गविद्योपनिषदश्च नित्यभूता एवाध्ये-
तुपरम्परापाताः प्रवृत्तास्तथा श्लोका इतिहासात्मकाः सूत्राणि च शब्दानुशासनमीमांसागो-

चराणि भाष्याणि च सूत्रव्याख्यारूपाणि यदन्यदायुर्विद्यादिकं वाङ्मयं तदपि यत्सकाशात्म-
वृत्तं तथाविधास्ते मुनयो धर्मप्रवर्तकाः । एवंसति वेदस्य नानित्यतादोषप्रसङ्गः ॥ १८९ ॥

ततः किमित्यत आह

वेदानुवचनं यज्ञो ब्रह्मचर्यं तपो दमः ।

श्रद्धोपवासः स्वातन्त्र्यमात्मनो ज्ञानहेतवः ॥ १९० ॥

वेदस्य नित्यत्वे सति तत्प्राप्ताप्यनलद्वेदानुवचनादयः सत्वशुद्ध्यापादनद्वारेणात्मज्ञानस्य
हेतव इत्युपपन्नं भवति ॥ १९० ॥

स ह्याश्रमैर्विजिज्ञास्यः समस्तैरेवमेव तु ।

द्रष्टव्यस्त्वथ मन्तव्यः श्रोतव्यश्च द्विजातिभिः ॥ १९१ ॥

य एनमेवं विन्दन्ति ये चारण्यकमाश्रिताः ।

उपासते द्विजाः सत्यं श्रद्धया परया युताः ॥ १९२ ॥

किंच । यस्मान्नित्यतयात्मप्रमाणभूतो वेदस्तस्मादसावुक्तमार्गेण सकलाश्रमिभिर्निर्नामकारं
जिज्ञासितव्यः । तमेव प्रकारं दर्शयति । द्विजातिभिर्द्रष्टव्यः अपरोक्षीकर्तव्यः । तत्रोपायं
दर्शयति । श्रोतव्यो मन्तव्य इति । प्रथमतो वेदान्तश्रवणेन निर्णेतव्यः तदनन्तरं मन्तव्यः
युक्तिमिर्विचारयितव्यः ततोऽसौ ध्यानेनापरोक्षीभवति । ये द्विजातयोऽतिशयश्रद्धायुक्ताः
सन्तो निर्जनप्रदेशमाश्रिताः एवमुक्तेन मार्गेण एनमात्मानं सत्यं परमार्थभूतमुपासते ते आ-
त्मानं विन्दन्ति लभन्ते प्राप्नुवन्ति ॥ १९१ ॥ १९२ ॥

क्रमात्ते संभवन्त्यर्चिरहः शुक्रं तथोत्तरम् ।

अयनं देवलोकं च सवितारं सवैद्युतम् ॥ १९३ ॥

ततस्तान्पुरुषोऽभ्येत्य मानसो ब्रह्मलौकिकान् ।

करोति पुनरावृत्तिस्तेषामिह न विद्यते ॥ १९४ ॥

ते विदितात्मानः क्रमादऽयाद्यभिमानिदेवतास्थानेषु मुक्तिमार्गभूतेषु विश्राम्य तैः प्र-
स्थापिताः परमपदं प्राप्नुवन्ति । आर्चिर्वह्निः अहर्दिनं शुक्रपक्षः तथोत्तरायणं
मुरस्रस्य सविता सूर्यः वैद्युतं च तेजः तान् एवं क्रमादर्चिरादिस्थानगतान्मा-
नसः पुरुषो ब्रह्मलोकभाजः करोति । तेषामिह संसारे पुनरावृत्तिर्न विद्यते
किंतु प्राकृतप्रतिसंचरावसरे त्यक्तलिङ्गशरीराः परमात्मन्येकीभवन्ति ॥ १९३ ॥ १९४ ॥

पूर्वोक्तपिष्टयानमाह ।

यज्ञेन तपसा दानैर्ये हि स्वर्गजितो नराः ।

अथ प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५

वर्माधमेतराणां नो ब्रूहि धर्मान्येयं इत्यत्र प्रतिपाद्यतया प्रतिज्ञातयद्विषयधर्ममध्ये पञ्चप्रकारं धर्म-
मधिपायाधुनावशिष्टं वैधित्तिकं धर्मजातं प्रायश्चित्तपदाभिलष्य प्राप्सुः प्रथमतः
स्तस्मिन्निवर्तयमानमधिकारिविशेषप्रदर्शनार्थं चार्थवादरूपं कर्मविपाकं तावदाह

महापातकजान्घोरात्ररकान्प्राप्य दारुणान् ।

कर्मक्षयात्प्रजायन्ते महापातकिनस्त्वह ॥ २०६ ॥

ग्रहहत्यादिपञ्चकस्य महापातकसंज्ञा ब्रह्महा मद्यप इत्यत्र वक्ष्यते तद्योगिनो महापा-
तकिनस्ते महापातकजनितास्तामित्वादिनरकान्स्वजनितदुष्कृतानुरूपान् घोरातितीव्रवेदना-
पादकत्वेनातिभयङ्करान्दारुणान्दुःखैकमोगनिलयान् प्राप्य कर्मक्षयात् कर्मजन्यनरकदुःखो-
पभोगक्षयादुत्तरं कर्मशेषात्पुनरिह संसारे दुःखबहुलश्वसृगालादितिर्यग्योनिषु प्रकर्षेण भूयो-
भूयो जायन्ते । महापातकिग्रहणमितरेषामप्युपपातक्यादीनामुपलक्षणम् । तेषां च तिर्यगादि-
योनिप्राप्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २०६ ॥

महापातकिनो संसारप्राप्तिमुक्त्वा तद्विशेषरूपनायाह

मृगाश्वसूकरोष्ट्राणां ब्रह्महा योनिमृच्छति ।

खरपुल्कसवेनानां सुरापो नात्र संशयः ॥ २०७ ॥

कृमिकीटपतङ्गत्वं स्वर्णहारी समाप्नुयात् ।

तृणपुल्लमलतात्वं च क्रमशो गुरुतल्पगः ॥ २०८ ॥

मृगा हरिणादयः श्वसूकरोष्ट्राः प्रसिद्धाः तेषां योनिं ब्रह्महा स्वकर्मशेषेण प्राप्नोति । ख-
रो रासभः पुल्कसः प्रतिलोमनिषादेन शूद्रयां जातः वैदेहेकेनाम्बघ्ना
जातो वेनस्तेषां योनीः सुरापः प्राप्नोति । क्रमशः सजातीयसंभोगनिरपेक्षा
मांसविच्छागोपपादिनन्याः ततः किञ्चित्पुल्लतराः पक्षास्थिरहिताः पिपोलि-
कादयः कीटाः पतङ्गः शूलभः तेषां योनिं व्याहृणस्वर्णहारी प्राप्नुयात् । तृणं काशादि गुरुमल्लते
मागुक्ते तज्जातीयतां क्रमेण गुरुतल्पगः प्राप्नोति । एतच्चाकामकृतविषयम् । कामवारकृते
त्यन्यास्वपि दुःखबहुदयोनिषु संसरन्ति । यथाह मनुः । (अ. १२ श्लो. ११-१८) श्वसू-
करसरोष्ट्राणां गोवैनिमृगपक्षिणाम् । चण्डालपुल्कसानां च ब्रह्महा योनिमृच्छति ॥ कृमि-
कीटपतङ्गानां विहृभुजां चैव पक्षिणाम् । हिस्त्राणां च सत्त्वानां सुरापो ग्राहणो ब्रजेत् ॥
तृणहिसरटानां च तिरश्चां चानुचारिणाम् । हिस्त्राणां च विशाचानां स्तेनो विप्रः सखराः ।
तृणार्णवानां सरटः कृकशसः । तृणपुल्लमलतानां च क्रम्यादां दंष्ट्रिणामपि । क्रूरकर्मकृतां
चैव शतशो गुरुतल्पग इति ॥ २०७ ॥ २०८ ॥

एवं च तिर्यक्त्वादुत्तीर्णानां भानुष्ये लक्षणानि भवन्तीत्याह

ब्रह्महा क्षयरोगी स्यात्सुरापः श्यावदन्तकः ।

हेमहारी तु कुन्खी दुश्चर्मा गुरुतल्पगः ॥ २०९ ॥

यो येन संवसत्येषां स तल्लिङ्गोऽभिजायते ।

किंच । एवं रौरवादिनरकेषु श्वसूकरखरादियोगेषु च दारुणं दुःखमनुभूयानन्तरं दुरि-
पापानुरोधेन रौ- तशेषेण जननसमय एव क्षयरोगादिलक्षणयुक्ताः । प्रचुरेषु मानवशरीरेषु सं-
गिणो भवन्ति । सरन्ति । ब्रह्महा क्षयरोगी राजयक्ष्मी भवेत् । निषिद्धसुरापानी स्वभावतः कृ-
ष्णदशनः । ब्राह्मणहेम्नां हर्ता कुस्तिनखित्वम् । गुरुदारगामी दुश्चर्मत्वं
कुष्ठिताम् । एतेषां ब्रह्महादीनां मध्ये येन पतितेन यः पुरुषः संवसति स तल्लिङ्गोऽभिजायते ।

अन्नहर्तामयावी स्यान्मूको वागपहारकः ॥ २१० ॥

धान्यमिश्रोऽतिरिक्ताङ्गः पिशुनः पूतिनासिकः ।

तैलहतैलपायी स्यात्पूतिवक्रस्तु सूचकः ॥ २११ ॥

किंच । अन्नस्यापहर्ता आमयावी अजीर्णान्नः । वागपहारकोऽननुज्ञाताध्यायी पुस्तकाप-
हारी च मूको वाग्निन्द्रियविकलो भवेत् । धान्यमिश्रोऽतिरिक्ताङ्गः पङ्कज्यादिः पिशुनो
विद्यमानपरदोषमरुपापनशीलः । पूतिनासिकः दुर्गन्धनासिकः । तैलस्य हर्ता तैलपायी
कीटविशेषो भवति । सूचकोऽसद्विषसंकीर्तनो दुर्गन्धिवदनो जायते । एतच्च तिर्यक्त्व-
प्राप्त्युत्तरकालं भानुपशरीरप्राप्तौ द्रष्टव्यम् । (अ. १२ श्लो. १८) यद्वा तद्वा परद्रव्यमपह-
त्य मलान्नरः । अवश्यं याति तिर्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाहुतं हविरिति मनुस्मरणात् ॥ २०९ ॥
॥ २१० ॥ २११ ॥

परस्य योपितं हत्वा ब्रह्मस्वमपहत्य च ।

अरण्ये निर्जले देशे भवति ब्रह्मराक्षसः ॥ २१२ ॥

किंच । यः परदारानपहरति ब्रह्मत्वं च सुवर्णव्यतिरिक्तमपहरति असावरण्ये निर्जले
देशे ब्रह्मराक्षसो भूतविशेषो जायते ॥ २१२ ॥

हीनजातौ प्रजायेत परस्त्रापहारकः ।

पत्रशाकं शिखी हत्वा गन्धाञ्छुञ्छुन्दरी शुभान् ॥ २१३ ॥

किंच । हीनजातौ हेमकाराख्यायां पक्षिजातौ परस्त्रापहारको जायते । तथा च

धूमं निशां कृष्णपक्षं दक्षिणायनमेव च ॥ १९५ ॥

पितृलोकं चन्द्रमसं वायुं वृष्टिं जलं महीम् ।

क्रमात्ते संभवन्तीह पुनरेव व्रजन्ति च ॥ १९६ ॥

एतद्यो न विजानाति मार्गद्वितयमात्मवान् ।

दन्दशूकः पतङ्गो वा भवेत्कीटोऽथवा कृमिः ॥ १९७ ॥

ये पुनर्विहितैर्यज्ञदानतपोभिः स्वर्गफलप्रोक्तारस्ते क्रमाद्धूमादिचन्द्रपर्यन्तपदार्थाभिमानि-
नीर्देवताः प्राप्य पुनरेव वायुवृष्टिमलमूमीः प्राप्य व्रीहाद्यन्नरूपेण शुक्लत्वमवाप्य संसारिणो
योनिं व्रजन्ति । एतन्मार्गद्वयममत्तो यो न विजानाति मार्गद्वयोपायभूतधर्मानुष्ठानं न करोति
असौ दन्दशूको मुजङ्गः पतङ्गः शूलमः कृमिः कीटो वा भवेत् ॥ १९५ ॥ १९६ ॥ १९७ ॥

ऊरुस्थोत्तानचरणः सत्ये न्यस्योत्तरं करम् ।

उत्तानं किञ्चिदुन्नाम्य मुखं विष्टम्य चोरसा ॥ १९८ ॥

निमीलिताक्षः सत्वस्थो दन्तैर्दन्तानसंस्पृशन् ।

तालुस्थाचलजिह्वश्च संवृतास्यः सुनिश्चलः ॥ १९९ ॥

संनिरुध्येन्द्रियग्रामं नातिनीचोच्छ्रितासनः ।

द्विगुणं त्रिगुणं वापि प्राणायाममुपक्रमेत् ॥ २०० ॥

ततो ध्येयः स्थितो योऽसौ हृदये दीपवत्प्रभुः ।

धारयेत्तत्र चात्मानं धारणां धारयन्बुधः ॥ २०१ ॥

ऊरुस्थोत्तानौ चरणौ यस्य स तथोक्तः बद्धपदासनः । तथोत्ताने सत्यकरे दक्षिणमु-

उपासनाप्रका-
रमाह ।

त्तानं न्यस्य मुखं किञ्चिदुन्नाम्योरमा च विष्टम्य स्तम्भयित्वा तथा

निमीलिताक्षः सत्वस्थः कामक्रोधादिरहितो दन्तैर्दन्तानसंस्पृशन् तथा तालुनि-

स्थिता अचला जिह्वा यस्य स तथोक्तः तथा संवृतास्यः पिहितान्तः सुनिश्चलो

निष्प्रकम्पः तथा सम्प्रगिन्द्रियसमूहं विषयेभ्यः प्रत्याहृत्य नातिनीचासनो नान्युच्छ्रितासनो यथा

चित्तविशेषो न भवति तथोपविष्टः सन् द्विगुणं त्रिगुणं वा प्राणायामाभ्यासमुपक्रमेत् । ततो वशी-

कृतपत्रेण यो गिता योऽसौ हृदये दीपवदमकम्पः प्रभुः स्थितोऽसौ ध्यातव्यः । तत्र च हृदि आत्मा-

धारणाय च । न मनोगोचरतया धारयेत् । धारणामनधारयेत् । धारणास्वरूपं च । ज्ञानप्र-

श्रमणेन चोदितक्रान्तकालो मात्रा ताभिः पञ्चदशमात्राभिश्चमः प्राणायामः ।

त्रिंशद्भिर्मध्यमः । पञ्चचत्वारिंशद्विरुत्तमः । एवं प्राणायामत्रयात्मिककाधारणा तास्तिष्ठो
योगशब्दवाच्यास्ताश्च धारयेत् । यथोक्तमन्यत्र । संप्रम्य च्छोटिकां दद्यात्कराग्रं जानुमण्डले ।
मात्राभिः पञ्चदशभिः प्राणायामोऽधमः स्मृतः ॥ मध्यमो द्विगुणः श्रेष्ठस्त्रिगुणो धारणा तथा ।
त्रिभिस्त्रिभिः स्मृतैकैका ताभिर्योगस्तथैव चेति ॥ १९८ ॥ १९९ ॥ २०० ॥ २०१ ॥

धारणात्मकयोगाभ्यासे प्रयोजनमाह

अन्तर्धानं स्मृतिः कान्तिर्दृष्टिः श्रोत्रज्ञता तथा ।

निजं शरीरमुत्सृज्य परकायप्रवेशनम् ॥ २०२ ॥

अर्थानां छन्दतः सृष्टिर्योगसिद्धिर्हि लक्षणम् ।

सिद्धे योगे त्यजन्देहममृतत्वाय कल्पते ॥ २०३ ॥

अणिमाप्राप्त्या परैरदृश्यत्वमन्तर्धानम् । स्मृतिरतीन्द्रियेष्वर्थेषु मन्वादेरिव स्मरणम् ।
कान्तिः कमनीयता । दृष्टिरतीतानागतेष्वप्यर्थेषु । तथा श्रोत्रज्ञता अतिदवीयसि देशेऽभिव्यज्य-
मानतया श्रोत्रपथमनासेदुपामपि शब्दानां ज्ञातृता । निजशरीरत्यागेन परशरीरप्रवेशनम् ।
स्ववाष्ठावशेनार्थानां करणनिरपेक्षतया सृष्टिरित्येतद्योगस्य सिद्धेर्लक्षणं लिङ्गं । न चैता-
वदेव प्रयोजनं किंतु सिद्धे योगे त्यजन्देहममृतत्वाय कल्पते । ब्रह्मत्वप्राप्तये च प्रभवति
॥ २०२ ॥ २०३ ॥

यज्ञशानाद्यसंभवे सत्यशुद्धावुपायान्तरमाह

अथवाप्यभ्यसन्वेदं न्यस्तकर्मा वने वसन् ।

अयाचिताशी मितभुक्परां सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ २०४ ॥

अथवा त्यक्तकामी अनिषिद्धकर्मा अन्यतमं वेदमभ्यसन् एकान्तशीलोऽयाचितमिताश-
नापादितसत्त्वशुद्धिरात्मोपासनेन परां मुक्तिलक्षणां सिद्धिं प्राप्नोति ॥ २०४ ॥

न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः ।

श्राद्धकृत्सत्यवादी च गृहस्थोऽपि हि मुच्यते ॥ २०५ ॥

किंच । सत्प्रतिग्रहादिन्यायेनोपार्जितधनः अतिथिपूजातत्परः नित्यनैमित्तिकश्राद्धानुष्ठा-
ननिरतः गृहस्थोऽपि हि यस्मान्मुक्तिमवाप्नोति तस्मान्न केवलमैहिकपारिव्रज्यपरिग्रह एव
मुक्तिसाधनम् ॥ २०५ ॥ इत्यध्यात्मप्रकरणम् ॥

मनुः (अ. १२ श्लो. ६१) मणिमुक्तामवालानि हत्वा लोभेन मानवः । विविधानि च रत्नानि जायते हेमकर्तृष्विति । पत्रात्मकं शाकं हत्वा मयूरः । शुभान् गन्धानपहृत्य वृच्छद्वन्दरी राजदुहिताख्या मृषिका जायते ॥ २१३ ॥

मूपको धान्यहारी स्याद्यानमुष्ट्रः कपिः फलम् ।

जलं प्लवः पयः काको गृहकारी द्युपस्करम् ॥ २१४ ॥

मधुदंशः पलं गृध्रो गां गोधाग्निं वकस्तथा ।

श्वित्री वस्त्रं श्वा रसं तु चीरी लवणहारकः ॥ २१५ ॥

किंच । धान्यहारी आखुः । यानं हत्तोष्ट्रः । फलं वानरः । जलं प्लवः शकटविलास्यः पक्षी । पयः क्षीरं । काको घ्वाह्वः । गृहोपस्करं मुसलादि हत्वा गृहकारी चटकाख्यः कीटविशेषः । मधु हत्वा दंशाख्यः कीटः । पलं मांसं तदृत्वा गृध्राख्यः पक्षी । गां हत्वा गोधाख्यः प्राणिविशेषः । अग्निं हत्वा वलाकाख्यः पक्षी । वस्त्रं हत्वा श्वित्री । इक्ष्वादिरसं हत्वा सारमेयः । लवणहारी चीर्याख्यः उच्चैःस्तरः कीटः ॥ २१४ ॥ २१५ ॥

एवं प्रदर्शनार्थं किंचिद्वत्सा प्रतिद्वयं पृथक्कोटेन वकुलगच्छेत्कोशेषापिना कर्मविपाकं दर्शयितुमाह

प्रदर्शनार्थमेतच्च मयोक्तं स्तेयकर्मणि ।

द्रव्यप्रकारा हि यथा तथैव प्राणिजातयः ॥ २१६ ॥

द्रव्यस्यापह्रियमाणस्य यादृशः प्रकारस्तादृश एव प्राणिजातयः स्तेयकर्मण्यपहन्तरी भवन्ति । यथा कांस्यहारी हंस इति । अथवा यत्फलसाधनं द्रव्यमपहरति तत्साधनविकलो यथा पशुतामश्वहारक इति ॥ शस्त्रेण कचिद्विशेषो दर्शितः । ब्रह्महा कुट्टी । तैजसापहारी मण्डली । देवब्राह्मणाकोशकः खलतिः । गरदाभिदाबुन्मत्तौ । गुरुमति हन्तापस्मारी । गोम्रश्वा-
न्धः । घर्मपत्नीं मुक्त्वान्यत्र प्रवृत्तः शब्दवेधी प्राणिविशेषः । कुण्डाशी भगमसौ देवब्रह्म-
त्सहरः । पाण्डुरोगी न्यासापहारी च काणः । स्त्रीपण्योपजीवी पण्डः । कौमारदारत्यागी दुर्भगः । मृष्टैकाशी वातमुल्मी । अमक्षयभसको गण्डमाली । व्याहृणीगामी निर्वाजी । क्रूर-
कर्मा वामनः । वस्त्रापहारी पतंगः । शय्यापहारी क्षपणकः । शङ्खशुक्त्यपहारी कपाली । दी-
पापहारी कौशिकः । मित्रमुक्त्यस्थी । मातापित्रोराकोशः खण्डकार इति ॥ गौतमोऽपि कं-
चिद्विशेषमाह । अत्रतवागुल्बलः मुहुर्मुहुः संलग्नवाक् । जलोदरी दारत्यागी । कूटसासी स्त्रीपदी । उच्छिन्नमङ्गाचरणः विवाहविघ्नकर्ता छिन्नोष्ठः । अवगुरणी छिन्नहस्तः । मातृघ्नो-
ऽन्धः । स्तुपागामी वातवृषणः । चतुष्पथे विष्णुत्रयिसर्जने मूत्रकृच्छ्री । कन्यादूषकः पण्डः । ईर्ष्यालुर्मशकः । पित्रा विवदमानोऽपस्मारी । न्यासापहारी अनपत्यः । रत्नापहारी अत्यन्त-
परिद्रः । विद्याविक्रयी पुरुषधृष्टः । वेदविक्रयी द्वीपी । बहुयाजको जलछपः । अयाज्य-

याजको वराहः । अनिमञ्चितमोजी वायसः । मृष्टैकमोजी वानरः । यतस्ततोश्मन्मार्जारः ।
कक्षवनदहनात्खद्योतः । दारकाचार्यो मुखविगन्धिः । पर्युषितमोजी रुमिः । अदत्तादायी
बलीवर्दः । मत्सरी भ्रमरः । अश्रुत्सादी मण्डलकुष्ठी । शूद्राचार्यः पाकः । गोहर्ता सर्पः ।
स्नेहापहारी क्षयी । अन्नापहारी अजीर्णी । ज्ञानापहारी मूकः । चण्डालीपुल्कसीगमने अ-
जगरः । मव्रजितागमने मरुपिशाचः । शूद्रोगमने दीर्घकीटः । सवर्णाभिगामी दरिद्रः ।
जलहारी मत्स्यः क्षीरहारी बलाकः । वार्षपिकोऽङ्गहीनः । अविक्रेयविक्रयी गृध्रः । राज-
महिषीगामी नपुंसकः । राजाक्रोशको गर्दभः । गोगामी मण्डूकः । अनध्यायाध्ययने सू-
गालः । परद्रव्यापहारी परमेष्ठ्यः । मत्स्यवधे गर्भवासी इत्येतेऽनूर्ध्वगमना इति । स्त्रियो-
ऽप्येतेषु निमित्तेषु पूर्वोक्तास्वेव जातिषु स्त्रीत्वमनुभवन्ति । यथाह मनुः । (अ. १२ श्लो.
६९) स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन हत्वा दोषमवाप्नुयुः । एतेषामेव जन्तूनां भार्यात्वमुपयान्ति
ता इति । एतच्च क्षयित्वादिलक्षणकथनं प्रायश्चित्तोन्मुखीभूतब्रह्महाद्युद्देगजननार्थं न पुनः
क्षयित्वादिलक्षणयुक्तानां द्वादशवार्षिकादिग्रतःप्राप्त्यर्थं संसर्गनिवृत्त्यर्थं वा । तथा हि । पा-
पक्षयार्थं प्रायश्चित्तम् । न च प्रारब्धफलपापपूर्वविनाशे किञ्चन प्रयोजनमस्ति नहि कार्मु-
कनिर्मुक्तो बाणो लक्ष्यवेषे वेहुस्तथापारस्य वा सत्तां पुनरपेक्षते न च तदारब्धफलनाशा-
र्थोऽपूर्वनाशोऽन्वेषणीयः । न हि निमित्तकारणभूतचक्रचीवरादिविनाशेन तदारब्धकरका-
दिविनाशः । न च नैसर्गिकं कौनल्यादिकं प्रत्यानेतुं शक्यते । किञ्च । नरकतिर्यग्योन्यादि-
जन्यदुःखपरम्परामनुभूय तस्य हि कौनल्यादिको विकारश्चरमं फलम् । तेन चोत्पन्नमात्रेण
स्वकारणापूर्वनाशो जन्यते । मन्थनजनिताशुशुक्षणिनेवारणिस्यस्तस्मान्न पापविनाशार्थं घ्र-
तपरिचर्या नापि संव्यवहारार्थम् । नहि शिष्टाः कुनल्यादिभिः सह संवन्धं परिहरन्ति ।
प्राचीनक्षयात्पापनाशेन संव्यवहारार्थत्वस्यापि सिद्धेर्नाथोऽग्रतश्चर्यया ॥ यत्तु घसिष्ठेनोक्तम् ।
कुनली इयावदन्तश्च रुच्छं द्वादशरात्रं चरेदिति तत्सामवत्यादिवन्नैमित्तिकमात्रं न पुनः
पापक्षयार्थं संव्यवहार्यसिद्धयर्थं वेति मन्तव्यम् ॥ २१६ ॥

यया कर्म फलं प्राप्य तिर्यक्तं कालपर्ययात् ।

जायन्ते लक्षणभ्रष्टा दरिद्राः पुरुषाधमाः ॥ २१७ ॥

किञ्च । यथा कर्म स्वकृतदृष्टतानतिक्रमेण तदनुरूपं नरकादि फले तिर्यक्त्वं च प्राप्य
कालक्रमेण क्षीणे कर्मणि दुष्टलक्षणा दरिद्राश्च पुरुषेषु निरुष्टा जायन्ते ॥ २१७ ॥

ततो निष्कल्मषीभूताः कुले महति भोगिनः ।

जायन्ते विद्ययोपेता धनधान्यसमन्विताः ॥ २१८ ॥

किञ्च । ततो दुष्टलक्षणमनुप्यजन्मानन्तरं निष्कल्मषीभूता नरकाद्युपयोगद्वारेण क्षीणपापाः
प्राग्भवीयमुक्तशेषेण महाकुले भोगसंपन्नाः विद्याधनवान्यसंपन्ना जायन्ते ॥ २१८ ॥

एवं प्रायश्चित्तेषु प्ररोचनार्थं कर्मविपाकमभिधायाधुना तत्त्वेनाधिकारिणं विरूपयितुमाह

विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।

अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥ २१९ ॥

तस्मात्तेनेह कर्तव्यं प्रायश्चित्तं विशुद्ध्यै ।

एवमस्यान्तरात्मा च लोकश्चैव प्रसीदति ॥ २२० ॥

विहितमिति यदावस्यकं संध्योपासनाग्निहोत्रादिकं नित्यं अशुचिस्पर्शादी नैमित्तिक-

त्वेन चोदितं स्नानादिकं च तदुभयमुच्यते यस्याकरणात् निन्दितस्य नि-
पिद्धस्य सुरापानादेः करणात् इन्द्रियाणामनिग्रहाच्च नरः पतनमृच्छति
प्रायश्चित्ताधि-
कारिभिरूपम् ।

प्राप्नोति । मत्प्रवायी भवतीति यावत् ॥ नन्विन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत

कामत इतीन्द्रियप्रसक्तेरपि निपिद्धत्वान्निन्दितग्रहणेनैव गतार्थत्वात्किमर्थमनिग्रहाच्चेन्द्रिया-
णामिति पृथगुपादानम् । अत्रोच्यते । इन्द्रियप्रसक्तिनिपिद्धस्य नैकान्ततः प्रतिषेधरूपता

ज्ञातकप्रतमप्येऽस्य पाठात्तत्र च अतानीमानि धारयेदिति अतश्शब्दाधिकारान्नञ्श्रवणाच्चे-
न्द्रियप्रसक्तिप्रतिषेधकः संकल्पो विधीयते । स चोभयरूप इति पृथगुपादानम् ॥ ननु वि-

हिताकरणात् मत्प्रवेति कुतोऽवसितम् । न तावदग्निहोत्रादिचोदना पुरुषप्रवर्तनात्मकाननु-
ष्ठानस्य मत्प्रवायहेतुताभासिपति । विषयानुष्ठानस्य पुरुषार्थत्वावगतिमात्रपर्यवसायिनी हिंसा

तावन्मात्रेण मत्प्रत्युपपत्तेर्न पुनरकरणस्य मत्प्रवायहेतुत्वमपि वक्ति । शीघ्रशक्तित्वादनुरूपत्तेः
किञ्च । यदाप्यनुपपत्तुपशयेऽपि प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थमर्थान्तरं कल्प्यते तर्हि निषिध्यमानप्रत्यवा-

यपरिहारार्थतयैव तद्वर्जनस्य पुरुषार्थत्वसिद्धावपि फलान्तरं कल्प्येत । न चैतत्कस्यचिदपि
संमतम् ॥ ननु यथा निपिद्धेऽप्यर्थवादावगतप्रत्यवायपरिहारार्थतयैव पुरुषार्थत्वं तथा विहितेऽप्य-

र्थवादावगताकरणजन्यप्रत्यवायपरिहारार्थता कस्मान्न स्थात् ॥ मैवम् । नहि सर्वत्राग्नि-
होत्रादिषु तादृग्विधार्थवादाः सन्ति । न च विहितस्याननुष्ठानान्नरः पतनमृच्छतीतीत्यं स्मृतिरेव

वाक्यशेषस्थानीयेति चतुरस्रम् । न हि वाक्यान्तरमपीति कार्ये वाक्यान्तरेणार्थवादः संभवति ।
भवतु वा कथंचिदेकवाक्यतयार्थवादस्तथापि नामावरूपविहिताकरणं कार्यान्तरं जनयितुं स-

मते । ननु ज्वरे चैवातिसारं च लङ्घनं परमौषधमित्यायुर्वेदवचनाद्भोजनमावरूपं लङ्घनं ज्व-
रशान्तिं ननयतीति यथावगम्यते तथात्रापि भवतु । मैवम् । यतो नात्रापि लङ्घनाज्वर-

शान्तिः किं तर्हि ज्वरनाशप्रतिबन्धकभोजनाभावे सति जठरानलपरिपाकजननाद्यानुसांस्या-
दिति मन्तव्यम् । तस्माद्विहितस्याननुष्ठानान्नरः पतनमृच्छतीति कथमस्याः स्मृतेर्गतिरिति वा-

च्यम् । उच्यते । अग्निहोत्रादिविषयाधिकारासिद्धिरूपप्रत्यवायाभिप्रायेणेति न दोषः । ननु
(अ. १२ श्लो. ७१७२) वान्तास्युत्कामुखः प्रेतो विप्रो धर्मात्स्वकाच्युतः । अमेध्यकुणपाशी

तु क्षत्रियः कटपूतः ॥ मैत्रासज्योतिकः प्रेतो वैश्यो भवति पूयमुक् । चैलाशकस्तु भ-
वति शूद्रो धर्मात्स्वकाच्युत इत्येतानि विहिताकरणप्रत्यवायपराणि अनुवचनानि कथं

घटन्ते । उच्यते यथा वान्तमश्रत उल्कया वा दह्यमानमुखस्य दुःखं तथास्यापि विहितम-
कुर्वतः पुरुषस्य पुरुषार्थासिद्धेरित्यकरणनिन्दनमनुष्ठानप्ररोचनार्थमित्यविरोधः । यद्वा प्राग्म-
वीयनिपिद्धाचरणाक्षिप्तविहितानुष्ठानविरोधि रागालस्यादिजन्यं वान्ताशुल्कामुखमेतत्वादि-
रूपमिति न कचिदभावस्य कारणतेति मन्तव्यम् ॥ ननु पुंश्रुलीवानरखरदृष्टमिध्याभिशास्तादौ
विहिताकरणादिनिमित्तानामन्यतमस्याप्यभावात्कथं प्रत्यवायिता कथं च तदभावे प्रायश्चित्त-
विधानम् । उच्यते । अस्मादेव पापक्षयार्थं प्रायश्चित्तविधानाज्जन्मान्तराचरितनिपिद्धसेवा-
दिजन्यं पापापूर्वं समाक्षिप्तमिध्याभिशापादिकं तन्निमित्तप्रायश्चित्तापनोद्यमनेनानुष्ठितमिति क-
ल्प्यते । पुरुषप्रयत्ननिरोधेण कार्यरूपपापोत्पत्त्यनुपपत्तेः । न च पुंश्रुल्यादिगतप्रयत्नेन पुरु-
षान्तरे पापोत्पत्तिः कर्तृसमवायित्वनियमाद्धर्मार्थमयोस्तस्माद्युक्तैव प्रायश्चित्ते निमित्तत्रयप-
रिगणना । तथा च मनुः । (अ. ११ श्लो. ४४) अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् ।
प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नर इति । नरग्रहणं प्रतिभोमजातानामपि प्रायश्चित्ताधि-
कारप्राप्त्यर्थम् । तेषामप्याहंसादिसाधारणधर्मव्यतिक्रमसंभवात् । यस्मादेवं निपिद्धाचरणादि-
ना प्रत्यवैति तस्मात्तेन कृतनिपिद्धसेवादिना पुरुषेण प्रायश्चित्तं कर्तव्यमिह लोके परत्र च
विशुद्ध्यर्थम् । प्रायश्चित्तशब्दश्चायं पापक्षयार्थं नैमित्तिके कर्मविशेषे रूढः । एवं प्रायश्चित्ते
कृते अस्यान्तरात्मा शुद्धतया प्रसीदति लोकश्चायं संव्यवहर्तुं प्रसीदति । एवं च वदतैतद्विशितम् ।
नैमित्तिकोऽयं प्रायश्चित्ताधिकारः तत्र चार्थवादगतदुरितक्षयोऽपि जातेष्टिन्यायेन साध्यतया
स्वीक्रियते । न च दुरितपरिनिहामुनानुष्ठीयत इत्येतावता कामाधिकाराशङ्का कार्या । यस्मात्
(मनु. अ. ११ श्लो. ९३) चरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्ध्ये । निन्दीहि लक्ष्णै-
र्युक्ता जायन्तेऽनिच्छतैनस इत्यकरणे दोषश्रवणेनावश्यकत्वावगमात् ॥ २१९ ॥ २२० ॥

प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पापेषु निरता नराः ।

अपश्चात्तापिनः कष्टान्नरकान्यान्ति दारुणान् ॥ २२१ ॥

प्रायश्चित्ताकरणे पापेषु शास्त्रार्थव्यतिक्रमनानिषेपु प्रसक्ताः पुरुषाः अपश्चात्तापिनो मया दुष्क-
रोपमाह । तं कृतमित्येवमुद्देगरहिताः प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः दुःसहान्नरकान्मामुवन्ति ॥

नरकस्वरूपं विवृण्वशाह

तामिस्रं लोहशङ्कुं च महानिरयशात्मली ।

रौखं कुब्जलं प्रतिसृत्तिकं कालसूत्रकम् ॥ २२२ ॥

संघातं लोहितोदं च सविपं संप्रपातनम् ।

महानरककाकोलं संजीवनमहापथम् ॥ २२३ ॥

अवीचिमन्धतामिस्रं कुम्भीपाकं तथैव च ।

असिपत्रवनं चैव तापनं चैकविंशकम् ॥ २२४ ॥

महापातकजैर्धैरैरुपपातकजैस्तथा ।

अन्विता यान्त्यचरितप्रायश्चित्ता नराधमाः ॥ २२५ ॥

तामिदममूर्त्तास्तापनपर्यन्तानेकविंशतिनरकानन्वर्थसंज्ञाद्योतितायान्तरभेदान्महापातकोप-

एकविंशतिनर-
काः ।

पातकजनितमयङ्करदुरितैरान्विता अनाचरितप्रायश्चित्ताः पुरुषाधमाः प्राप्नु-
वन्ति ॥ २२२ ॥ २२३ ॥ २२४ ॥ २२५ ॥

उपात्तदुरितनाशार्थं प्रायश्चित्तमिल्युक्तं तत्र विनयेनमाह

प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत् ।

कामतो व्यवहार्यस्तु वचनादिह जायते ॥ २२६ ॥

प्रायश्चित्तैर्विषयमागौरज्ञानाद्यदेनः पापं कृतं तदपैति गच्छति न कामतः कृतम् । किंतु
तत्र प्रायश्चित्तविधायकवचनबलादिह लोके व्यवहार्यो जायते । अत्र च प्रायश्चित्तैरपैत्येनो
यदज्ञानकृतमित्युपक्रमात्तत्प्रतियोगितया ज्ञानत इति वक्तव्ये यत्कामत इत्युक्तं तज्ज्ञान-
कामयोस्तुल्यत्वप्रदर्शनार्थम् । तथा हि विहितं यदकामानां कामात्तद्विगुणं भवेत् । तथा अङ्ग-
द्विपूर्वक्रियायामर्थं प्रायश्चित्तम् । तथा म्लेच्छेनाधिगता शुद्धा स्वज्ञानाच्च कथंचन । कृच्छ्र-
प्रथं प्रकुर्वीत ज्ञानाच्च द्विगुणं भवेदित्यादिभिर्वचनैर्ज्ञानकामयोस्तुल्यप्रायश्चित्तदर्शनाच्चुल्य-
फलतैव । किंच । स्वतन्त्रमष्टतिविधयज्ञानकामनाभ्यां नियता तयोरन्यतराप्रायेऽपि तस्या
असंभवादतः कामत इत्युक्ते ज्ञानाज्ञानत इत्युक्तेऽपि कामः प्राप्नोत्यविनाभावात् । न च
चौरादिभिर्वैलात्मपर्यमानस्य सत्यपि विषयज्ञाने कामनाभावाद्भाविनाभाव इति वाच्यम् ।
यतोऽत्र विद्यमानस्यापि ज्ञानस्य मष्टतिहेतुत्वाभावेनासत्समत्वम् ॥ यच्च शुष्केऽपि विपतिपो-
भ्रान्त्या कर्दमपतनं तत्रापि वास्तवज्ञानाभावात्तद्विषयकामनायाश्चाभाव एव । एवमज्ञानका-
मनयोरप्यभिचार एव ॥ ननुप्रायश्चित्तैरपैत्येन इति न युक्तम् । फलविनाश्यत्वात्कर्म-
णः । मेवम् । यथा पापेत्पत्तिः शास्त्रगम्या तथा तत्परिस्थयोऽपीति नात्र प्रमाणात्तरङ्कमेत ।
अत एव गौतमेन पूर्वोत्तरपक्षमद्वया अयमर्थो दर्शितः । तत्र प्रायश्चित्तं कुर्यान्न कुर्यादिति
मीमांसने न कुर्यादित्याहुर्न हि कर्म क्षीयते इति । कुर्यादित्यपरे पुनः स्तोमेनेष्टा पुनः स-
वनमायान्तीति पिज्ञायते । ब्राह्म्यः स्तोमेनेष्टा ब्रह्मचर्यं चरेदुपनयनत इति सर्वं पाप्मानं तर-
ति भ्रूणहत्यां योऽश्वमेधेन यनत इति पुनःसवनमायान्तीति । सवनसंपाद्यज्योतिष्टोमादिदि-
जातिकर्मणि योग्यो मन्त्रीत्यर्थः । न चेदमर्थवादमात्रमधिकारिविशेषणकाङ्क्षायां रात्रिसप्त-
न्यायेनार्धवादिफलद्वयैव कल्पनाया न्याय्यतादत्ता युक्तं प्रायश्चित्तैरपैत्येन इति ॥ ननु
कामयते प्रायश्चित्ताभावात्कर्म व्यवहार्यत्वं तदभावात्प्रानभिसंधिकृतेऽपराधे प्रायश्चित्तामिति
यसिष्ठवचनादियं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतो द्विजम् । कामतो द्वाहाणकथे निष्कृतिर्न

विधीयते इति (अ. ११ श्लो. ८९) मनुवचनाच्चावगम्यते । नैतत् । यः कामतो महापानं नरः कुर्यात्कथंचन । न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भृग्वग्निपतनादृते इति । तथा । विहितं यदकामानां कामा-
त्तद्विगुणं भवेदिति च कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तदर्शनात् । यत्तु वसिष्ठवचनम् । तस्याप्यकाम-
कृतेऽपराधे प्रायश्चित्तं शुद्धिकरमित्यभिप्रायो न पुनः कामकृतेऽपि प्रायश्चित्ताभाव इति ॥
यत्तु मनुवचनमियं विगुद्धिरुदितेत्यादि तदपीयमिति सर्वनामपरामृष्टद्वादशवार्पिकव्रतचर्याया
एव कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते इत्यनेन प्रतिषेधो न पुनः प्रायश्चित्तमात्रस्य ।
मरणान्तिकादेः प्रायश्चित्तस्य दर्शितत्वात् ॥ ननु यदि कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तमस्ति तर्हि
पापक्षयोऽपि कस्मान्न स्यादविशेषाद्यदि पापक्षयोऽपि नास्ति तर्हि व्यवहार्यतापि कथं भवति ॥
उच्यते उभयप्रायश्चित्ताविशेषेऽपि फलविशेषः शास्त्रतोऽवगम्यते । अज्ञानकृते तु सर्वत्र पाप-
क्षयः । यत्र तु ब्रह्महा मुरापो गुरुतल्पगो मातृपितृयोनिषंबद्धाङ्गस्तेन नास्ति कनिन्दिताकर्मा-
भ्यासिपतितात्याग्यपतितत्यागिनः पतिताः पातकसंयोजकाश्चेति गौतमोक्तमहापातकादौ व्य-
वहार्यत्वं निषिद्धम् । तस्मिन्पतनीये कर्मणि कामतः कृते व्यवहार्यत्वमात्रं न पापक्षय इति ।
न च पापक्षयाभावे व्यवहार्यत्वमनुपपन्नम् । द्वे हि पापस्य शक्ती नरकोत्पादिका व्यवहा-
रनिरोधिका चेति । तत्रैतरशक्त्यविनाशोऽपि व्यवहारनिरोधिकायाः शक्तेर्विनाशो नानुपपन्न-
स्तस्मात्पापानपगमेऽपि व्यवहार्यत्वं नानुपपन्नम् । यत्तु मनुवचनम् । (अ. ११ श्लो. ४९)
अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः । कामकारकृतेऽप्याहुरेके श्रुतिनिदर्शनादिति तदपि
कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तमाप्त्यर्थम् । न पुनः पापक्षयप्रतिपादनपरम् । अपतनीये पुनः काम-
कृतेऽपि प्रायश्चित्तेन पापक्षयो भवत्येव (अ. ११ श्लो. ४६) अकामतः कृतं पापं वेदा-
भ्यासेन शुद्ध्यति । कामतस्तु कृतं मोहात्प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैरिति मनुस्मरणात् । पतनीयेऽपि
कर्मणि कामकृते मरणान्तिकप्रायश्चित्तेषु कल्मषक्षयो भवत्येव । फलान्तराभावात् । नास्या-
न्यस्मिन्नोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते कल्मषं तु निहन्यत इत्यापस्तम्बस्मरणात् ॥ २९६ ॥

निषिद्धाचरणदिक प्रायश्चित्ते निमित्तमित्युक्तं तत्पपद्यतिमुदाह

ब्रह्महा मद्यपः स्तेनस्तथैव गुरुतल्पगः ।

एते महापातकिनो यश्च तैः सह संवसेत् ॥ २९७ ॥

हन्तिरयं प्राणवियोगकरणे व्यापारे रूढः । यश्चापारसमनन्तरं कालान्तरे वा कारणा-
न्तरनिरपेक्षः प्राणवियोगो भवति । स ब्राह्मणं हतवानिति ब्रह्महा । म-
महापातकिन-
आह ।
द्यपो निषिद्धमुरायाः पायी । स्तेनो ब्राह्मणस्य सुवर्णहर्ता । ब्राह्मणसुवर्णा-
पहरणं महापातकमित्यापस्तम्बस्मरणात् । गुरुतल्पगो गुरुभार्यागामी । तल्प-
शब्देन शयनवाचना साहचर्याङ्गार्या लक्ष्यते । एते ब्रह्महादयो महापातकिनः । पातयन्तीति
पातकानि ब्रह्महत्यादीनि । महच्छब्देन तेषां गुरुत्वं व्याप्यते तद्योगिनो महापातकिन इति
लाघवार्थं संज्ञाकरणम् । यश्च तैर्ब्रह्महादिभिः प्रत्येकं सह संवसति एभिस्तु संवसेद्यो वै वत्सरं
सोऽपि तत्तम इति वक्ष्यमाणन्यायेन सोऽपि महापातकी । तथाशब्दः प्रकारवचनः । अनु-

ग्राहकप्रयोजकादिकर्तृसंग्रहार्थः । अनुग्राहकश्च यः पलायमानममित्रं उपरुन्धन् परेभ्यश्च
 हन्तारं परिरक्ष्य हन्तुर्द्रुदिमानमुपजनयन्नुपकरोति स उच्यते । अत एव मनुना ग्राहकस्य हिं-
 साफलसंबन्धो दर्शितः । बहूनामेककार्याणां सर्वेषां शस्त्रधारिणाम् । यद्येको घातयेत्तत्र
 सर्वे ते घातकाः स्मृता इति ॥ तथा प्रयोजकादीनामप्यापस्तम्बेन फलसंबन्ध उक्तः । प्रयो-
 जितानुमन्ता कर्ता चेति । स्वर्गनरकफलेषु कर्मसु भागिनेयो भूय आरभते तस्मिन्फलवि-
 शेष इति तत्रापवृत्तस्य प्रवर्तकः प्रयोजकः । स च त्रिप्रकारः आज्ञापयिताभ्यर्थयमान
 उपदेष्टेति । तत्राज्ञापयिता नाम स्वयमुच्चः सज्जीचं धृत्यादिकं यः प्रेषयति मदीयममित्रं
 जहीति स उच्यते । अभ्यर्थयमानस्तु यः स्वयमसमर्थः सन् प्रार्थनादिना मच्छत्रं व्यापादये-
 त्युच्चं प्रवर्तयति सोऽभिधीयते । अनयोश्च स्वार्थसिद्धयर्थमेव प्रयोक्तव्यम् । उपदेष्टा पुन-
 स्त्वं शत्रुमित्थं व्यापादयेति मर्माद्भाटनानुपदेशपुरःसरं मेरयन्कथ्यते । तत्र च प्रयोज्यगत-
 मेव फलमिति तेषां भेदः । अनुमन्ता तु प्रवृत्तस्य प्रवर्तकः । स द्विप्रकारः कश्चित्स्वार्थसि-
 द्ध्यर्थमनुजानाति कश्चित्प्रार्थार्थमिति ॥ नन्वनुमननस्य कथं हिंसाहेतुत्वम् । न तावत्प्राणवि-
 योगोत्पादनेन तस्य साक्षात्कर्तृव्यापारजन्यत्वान्नापि प्रयोजकस्येव साक्षात्कर्तृमष्ट्युत्पादन-
 द्वारेण प्रवृत्तस्य प्रवर्तकत्वात् । न च साधु त्वयाध्यवसितमिति प्रवृत्तमेवानुमन्यत इति शङ्क-
 नीयम् । तादृशमननस्य हिंसां प्रत्यहेतुत्वाद्यर्थहेतुत्वाच्च । उच्यते । यत्र हि राजादिपारतन्त्र्या
 तत्त्वयं मनसा प्रवृत्तोऽपि प्रवृत्तिविच्छेदमयादागामिदण्डमयाद्वा शिथिलप्रयत्नो राजाद्यनुमति-
 मपेक्षते तत्रानुमतिर्हेतुः प्रवृत्तिमुपोद्बल्यतीति हिंसाफलं प्रति हेतुतां प्रतिपद्यते । तथान्योऽपि
 भर्त्सनताडनधमनापहारादिना परान्कोपयति सोऽपि मरणहेतुभूतमन्युत्पादनद्वारेण हिंसाहेतु-
 र्भवत्यत एव विष्णुनोक्तम् । आरुष्टस्ताडितो वापि धनैर्वा विप्रयोजितः । यमुद्दिश्य स्वजे-
 त्माणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकमिति । तथा । ज्ञातिमित्रकलत्रार्थं मुदत्तेस्वार्थमेव च । यमुद्दिश्य स्व-
 जेत्माणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकमिति । न च कृतेष्वप्याक्रोशनादिषु कस्यचिन्मन्युत्पत्त्यदर्शनाद-
 कारणेनेति शङ्कनीयम् । पुरुषत्वभाववैचित्र्यात् । ये अल्पतरेणापि निमित्तेन जातमन्यवो भ-
 वन्ति तेष्वप्यभिचार इति नाकारणता । एतेषां चानुग्राहकप्रयोजकादीनां प्रत्यासत्तिव्यवधा-
 नापेक्षया व्यापारगतगुरुलाघवापेक्षया च फलं गुरुलाघवात् मावश्रितगुरुलाघवं बोद्धव्यम् ।
 यो भूय आरभते तस्मिन्फलविशेष इति वचनात् । तथा हनुग्राहकस्य तावत्स्वयमेव हिंसायां
 प्रवृत्तेन स्वतन्त्रकर्तृत्वे सत्यपि साक्षात्प्राणवियोगफलकसङ्गप्रहारादिव्यापारयोगित्वाभावेन सा-
 क्षात्कर्तृपद्वयो हिंसारम्भकत्वाभावादल्पफलत्वमल्पप्रायश्चित्तं च । प्रयोजकस्य तु स्वतन्त्रकर्तृ-
 प्रवृत्तिजनकत्वेन व्यवहितत्वाच्चतोऽल्पफलत्वम् । प्रयोजकानां मध्ये परार्थप्रवृत्तत्वेनोपदेष्टु-
 रल्पफलत्वम् ॥ ननु प्रयोजकहस्तस्थानीयत्वात्प्रयोजकस्य न फलसंबन्धो युक्तः । यदि पर-
 प्रयुक्त्या प्रवर्तमानस्यापि संबन्धः तर्हि स्पष्टतितडागं खनिनृमष्टीनामपि गुर्येन प्रवर्तमा-
 नानां स्वर्गादिकलमसङ्गः । उच्यते । शास्त्रफलं प्रयोक्तरीति न्यायेनाधिनारिकर्तृगतफलज-
 नका देवरूपतडागनिर्माणद्वयः । न च स्पष्टतितडागकर्त्रादयो देवरूपतडागकरणादिप्यभि-
 कारिणः । स्वर्गकामित्वान् । अत्र पुनः परमयुज्या प्रवर्तमानानामप्यहिंसायामधिकारित्वा-

द्रवत्येव तद्व्यतिक्रमनिवन्धनो दोषः । अनुमन्तुस्तु प्रयोजकादप्यल्पफलत्वं प्रयोजकव्यापारा-
द्वहिरङ्गत्वाद्युत्पत्त्यानुमनस्य विमित्तकर्तुः पुनराक्रोशकादेः प्रवृत्तिहेतुभूतमन्युजनकत्वेन
व्यवहितत्वान्मरणानुसंधानं विना प्रवृत्तत्वाच्चानुमन्तुः सकाशादप्यल्पत्वम् ॥ ननु यदि व्य-
वहितस्यापि कारणत्वं तर्हि मातापित्रोरपि हन्तृपरुषोत्पादनद्वारेण हननकर्तृत्वमसङ्गः । उ-
च्यते । नहि पूर्वपापविवक्षायां कारणत्वम् । कारणतयापि तथाभावित्वोपपत्तेः । यत्खलु
स्वरूपातिरिक्तकार्योत्पत्त्यनुगुणव्यापारयोगि भवति तद्धि कारणम् । यदि रथन्तरसामा-
सोमः स्यादैन्द्रवायवामान् ग्रहान् गृहीयादिति रथन्तरसामतैवक्तोरेन्द्रवायवामान्तायां कारणं
न हि तत्र सोमयामः स्वरूपेण कारणं व्यभिचाराच्च च विप्रोस्तादृग्विधकारणलक्षणयोगि-
त्वमिति नातिप्रसङ्गः । अनेनैव न्यायेन धर्माभिसंधिना निर्मितकृपवाप्यादी प्रमादपतितब्राह्म-
णादिमरणे स्नानयितुर्दोषाभावः । न हि कृपोऽनेन स्नानितः अतोऽहमात्मानं व्यापादयामी-
त्येवं कृपस्नननिमित्तव्यापादनं यथाक्रोशादौ अतः कृपकर्तुरपि कारणत्वमेव न पुनर्हिंसाहे-
तुत्वमिति मातापितृतुल्यतैव । तथा क्वचित्सत्यपि हिंसानिमित्तयोगित्वे परोपकारार्थमवृत्तौ
वचनादोषाभावः । यथाह संवर्तः । बन्वने गोश्रिकित्तसार्थं गूढगर्भविमोचने । यत्र कृते वि-
पत्तिश्चेत्प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ औषधं स्नेहमाहारं ददद्गोब्राह्मणादिषु । दीयमाने विपत्तिः
स्यान्न स पापेन लिप्यते ॥ दाहच्छदशिराभेदप्रयत्नैरुपकुर्वताम् । प्राणसंघ्राणसिद्धयर्थं प्राय-
श्चित्तं न विद्यते इति । एतच्चादाननिदाननिपुणभिषग्विषयम् । इतरस्य तु भिषग्मिथ्याच-
रन्दाप्य इत्यत्र दोषो दर्शितः । यत्तु मन्युनिमित्ताक्रोशनादिकमकुर्वतोऽपि नाम गृहीत्वो-
न्मादादिनात्मानं व्यापादयति तत्रापि न दोषः । अकारणं तु यः कश्चिद्विज्ञः प्राणान्परित्य-
जेत् । तस्यैव तत्र दोषः स्यान्न तु यं परिकीर्तयेदिति स्मरणात् ॥ यथा यत्राप्याक्रोशका-
दिजनितमन्युनात्मानं खड्गादिना प्रहृत्य मरणाद्वर्षाक्रोशनादिकर्त्रा धनदानादिना संतो-
पितो यदि जनसमक्षमुच्चैः श्रावयति नात्राक्रोशकस्यापराध इति तत्रापि वचनाच्च दोषः ।
यथाह विष्णुः । उद्दिश्य कुपितो हत्वा तोषितः श्रावयेत्पुनः । तस्मिन्मृते न दोषोऽस्ति
ह्ययोरुच्छ्रावणे कृते इति । एतेषां च प्रयोजकादीनां दोषगुरुत्वबुभावपर्यालोचनया प्रायश्चि-
त्तविशेषं वक्ष्यामः ॥ २२७ ॥

गुरूणामध्यधिकेपो वेदनिन्दा सुहृद्रथः ।

ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयमधीतस्य च नाशनम् ॥ २२८ ॥

गुरूणामाधिक्येनाधिकेपः अवृत्ताभिर्शंसनम् । गुरोरवृत्ताभिर्शंसनमिति महापातकसमा-
नीति गौतमस्मरणात् । एतच्च लोकाविदितदोषाभिर्शंसनविषयम् । दोषं
ब्रह्महत्यासमा-
न्याद ।
बुद्ध्या न पूर्वपरेषा समाख्याता स्यात्संव्यवहारे चैनं परिहरेदित्यापस्तम्ब-
स्मरणात् । नास्तिक्याभिनिवेशेन वेदकुत्सनम् । सुद्वन्मित्रं तस्याब्राह्मण-
स्यापि वधः । अधीतस्य वेदस्यासच्छास्त्रविनोदेनालस्यादिना वा नाशनं विस्मरणम् । एतानि
प्रत्येकं ब्रह्महत्यासमानि । यत्पुनः स्वाध्यायाग्निसुतत्याग इति अधीतत्यागस्योपपातकमध्ये प-
रिगणनं तत्कथंचित्कुटुम्बमरणाकुलतयाऽसच्छास्त्रश्रवणव्यभूतया वा विस्मरणे द्रष्टव्यम् २२८

निषिद्धभक्षणं जैहयमुत्कर्षं च वचोऽनृतम् ।

रजस्वलासुखास्वादः सुरापानसमानि तु ॥ २२९ ॥

निषिद्धं लशुनादिकं तस्य मतिपूर्वभक्षणम् । अत एव मनुः । (अ. ५ श्लो. १९) छात्राकं विद्वराहं च लशुनं आमकुक्षुटम् । पलाण्डुं गृध्रनं चैव मत्वा जग्ध्वा पतेत्तर इति । अमतिपूर्वं तु प्रायश्चित्तान्तरम् । (अ. ५ श्लो. ३०) अमत्यैतानि षट् जग्ध्वा रुच्छं सान्त-

सुरापानसम-
पापानि ।

पनं चरेत् । यदि चान्द्रायणं वापि शेषेषूपवसेदहरिति तेनैवोक्तत्वात् ।

जैहयं कौटिल्यं अन्याभिसंधानेनान्यवादित्वमन्यकर्तृत्वं च । अत्र च जैहय-

मिति यद्यपि सामान्येनोक्तं तथापि प्रायश्चित्तस्य गुरुत्वान्निमित्तस्यापि गुरु-

विषयम् । जैहयमिति गौरवं गम्यते । अस्ति च नैमित्तिकपर्यालोचनया निमित्तस्य विशेषावगतिः । यथा यस्योभावग्री अनुगतौ स्यातामभिनिम्बो चेद्वा पुनराधेयं तत्र प्रायश्चित्तिरित्यत्रोभावित्यस्य निमित्तविशेषणत्वेन हविरुभयस्ववद्विवाक्षितत्वेऽप्यभिद्वयनिष्पादकपुनराधेयरूपे नैमित्तिक-विषयलादभिद्वयानुगतिरेव निमित्तमिति कल्प्यते । तथात्रापि तुक्तं निमित्तगौरवरूपनम् । तथा समुत्कर्षनिमित्तं राजकुलादावचतुर्वेद एव चतुर्वेदोऽहमित्यनृतभाषणम् । रजस्वलाया अकामयशेन वक्रासवसेवनमेतानि सुरापानसमानि ॥ २२९ ॥

अश्वरत्नमनुप्यस्त्रीभूधेनुहरणं तथा ।

निक्षेपस्य च सर्वं हि सुवर्णस्तेयसंमितम् ॥ २३० ॥

सुवर्णस्तेयम-
मान्याह ।

अश्वादीनां ब्राह्मणसंघन्धिनां निक्षेपस्य च सुवर्णव्यतिरिक्तस्यापहरणमत-

तत्तवं सुवर्णस्तेयसमं वेदितव्यम् ॥ २३० ॥

सखिभार्याकुमारीषु स्वयोनिष्वन्त्यजासु च ।

सगोत्रासु सुतस्त्रीषु गुरुतल्पसमं स्मृतम् ॥ २३१ ॥

सखा मित्रं तस्य भार्या कुमार्युत्तमजातीया कन्यका तासु । सकामासुनुलोमासु न दोष-स्त्वन्यथा दमः । दूषणे तु करच्छेद उत्तमायां वधस्तथेति तत्रैव दण्डविशेषप्रतिपादनात्प्रा-

गुरुतल्पसमा-
न्याह ।

यश्चित्तगुरुत्वं युक्तम् । स्वयोनिर्भगिनी अन्त्यजना चाण्डाली सगोत्रा समान-

गोत्रा सुतस्त्री स्तृणा एतासां गमनं प्रत्येकं गुरुतल्पसमम् । एतच्च रेतःसेका-

दूर्ध्वं वेदितव्यम् । अर्वाङ्निवृत्तौ तु न गुरुतल्पेन समत्वं कित्त्वल्पमेव प्राय-

श्चित्तम् । (अ. ११ श्लो. ५८) रेतःसेकः स्वयोनीषु कुमारीष्वन्त्यजनासु च । सल्लुः पुत्रस्य

च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुरिति मानवे रेतःसेक इति विशेषणोपादानात् । सगोत्राग्रहणेनैव सिद्धे

पुनः सुतस्त्रीग्रहणं प्रायश्चित्तगौरवप्रतिपादनार्थम् । ब्रह्महत्यादिसमत्ववचनं गुर्वधिशोषादेस्त-

श्चित्तप्रायश्चित्तोपदेशार्थम् । ननु वेदनिन्दादौ दोषस्य लघुत्वाद्गुरुतां ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तं न

युज्यते । भेदम् । गुरुमायश्चित्तोद्देशमलदेव दोषगुरुत्वमागम्यते । न च ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्त-

क्षातिदेशार्थमेवेदं वचनं भवति । किंतु दोषगौरवमात्रप्रतिपादनपरमित्याशङ्कनीयम् । यत-
स्तावन्मात्रप्रतिपादनपरत्वे ब्रह्महत्यासममिदं गुरुतल्पसममित्यादिभेदेन समत्वाभिधानं नोप-
पद्यते । तच्च प्रायश्चित्तं समशब्देनोपदिश्यमानं ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तेभ्यः किञ्चिद्व्यूनमे-
वोपदिश्यते । लोके राजसभो मन्त्रीत्यादिवाक्येषु समशब्दस्य किञ्चिद्भेदे प्रयोगदर्शनात् ।
महतः पातकस्येतरस्य च तुल्यत्वस्यायुक्तत्वाच्च । एवं च सति याज्ञवल्क्येन ब्रह्महत्यासमत्वे-
नोक्तानामपि ब्रह्मोज्झात्वेदनिन्दासुदृढघातां मनुना यत्पुरापानसाम्यम् । (अ. ११ श्लो.
१६) ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुदृढघः । गैहितान्नाज्ययोर्जग्धिः पुरापानसमानि
पश्चिद्युक्तं तत्प्रायश्चित्तविकल्पार्थम् । एवमन्येष्वपि वचनेषु विरोधः परिहर्तव्यः । यत्तु व-
सिष्ठेन गुरोरलीकनिर्बन्धे कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा सचैलः ज्ञातो गुरुप्रसादात् पूतो भवति
इति लघुप्रायश्चित्तमुक्तं तद्व्यतिरेकपूर्वं सकृदनुष्ठाने वेदितव्यम् ॥ २३१ ॥

पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानीं स्त्रुपामपि ।

मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा ॥ २३२ ॥

आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः ।

लिङ्गं छित्वा वधस्तत्र सकामायाः स्त्रिया अपि ॥ २३३ ॥

पितृष्वस्त्रादयः प्रसिद्धास्ताः गच्छन् गुरुतल्पगस्तस्य लिङ्गं छित्वा राज्ञा वधः कर्तव्यो
दण्डार्थः प्रायश्चित्तं च तदेव । चशब्दाद्वाङ्गीप्रव्रजितादीनां ग्रहणम् । य-
थाह नारदः । माता मातृष्वसा श्वश्रूर्मातुलानी पितृष्वसा । पितृव्यसखि-
शप्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्त्रुपा ॥ दुहिताचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता ।
राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ॥ आसामन्यतमां गच्छन्गुरुतल्पग उच्यते ।
शिश्नस्योत्कर्तनात्तत्र नान्यो दण्डो विधीयत इति । राज्ञी राज्यस्य कर्तुर्भार्या ॥ सत्रियस्यैव ।
तद्गमने प्रायश्चित्तान्तरोपदेशात् । धात्री मातृव्यतिरिक्ता स्तन्यदानादिना पोषयित्री । सा-
ध्वी व्रतचारिणी । वर्णोत्तमा ब्राह्मणी । अत्र च मातृग्रहणं दृष्टान्तार्थम् । अयं च लिङ्गच्छे-
दध्वार्थको दण्डो ब्राह्मणव्यतिरिक्तस्य । न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्ववस्थितमिति तस्य
वधनिषेधात् । वधस्यैव प्रायश्चित्तरूपत्वात् । अस्य च विषयं गुरुतल्पप्रायश्चित्तप्रकरणे प्र-
पञ्चयिष्यामः । अत्र स्त्रुपामगिन्योः पूर्वश्लोकेन गुरुतल्पसमीकृतयोः पुनर्ग्रहणं प्रायश्चित्तवि-
कल्पार्थम् । यदा पुनरेताः स्त्रियः सकामाः सत्य एतानेव पुरुषान्वशीकृत्योपमुञ्जन्ते तदा ता-
सामपि पुरुषवद्ध्य एव दण्डः प्रायश्चित्तं च । एतानि गुर्वधिक्षेपादितनयागमनपर्यन्तानि म-
हापातक्षातिदेशविषयाणि सद्यः पतनहेतुत्वात् पातकान्युच्यन्ते । यथाह यमः । मातृष्वसा
मातृसखी दुहिता च पितृष्वसा । मातुलानी स्वसा श्वश्रूर्गता सद्यः पतेन्नर इति । गौतमेन

पुनरन्येषामपि पातकत्वमुक्तम् । मातृपितृयोनिर्जनद्वारङ्गस्तेन नास्तिकनिन्दितकर्माभ्यासिपाति-
तात्याग्यपतितत्यागिनः पतिताः पातकसंयोनकाश्चेति । तेषां च महापातकोपपातकमध्यपा-
ठान्महापातकाद्भूयन्तमुपपातकाच्च गुरुत्वमवगम्यते । तदुक्तम् । महापातकतुल्यानि पापान्यु-
क्तानि यानि तु । तानि पातकसंज्ञानि तद्भूयन्तमुपपातकमिति । तथा चाङ्गिराः । पातकेषु सह-
स्रं स्यान्महत्सु द्विगुणं तथा । उपपापे तुरीयं स्यान्नरकं वर्षसंख्ययेति ॥ २३२ ॥ २३३ ॥

एनं महापातकानि तत्समानि च पातकानि परिणय्योपपातकानि परिणयितुमाह

गोवधो ब्राह्मता स्तेयमृणानां चानपाक्रिया ।

अनाहिताग्नितापण्यविक्रयः परिवेदनम् ॥ २३४ ॥

भृतादध्ययनादानं भृतकाध्यापनं तथा ।

पारदार्यं पारिवित्त्यं वार्धुष्यं लवणक्रिया ॥ २३५ ॥

स्त्रीशूद्रविदक्षत्रवधो निन्दितायोंपजीवनम् ।

नास्तिक्यं व्रतलोपश्च सुतानां चैव विक्रयः ॥ २३६ ॥

धान्यकुप्यपशुस्तेयमयाज्यानां च याजनम् ।

पितृमातृसुतत्यागस्तडागारामविक्रयः ॥ २३७ ॥

कन्यासंदूषणं चैव परिविन्दकयाजनम् ।

कन्याप्रदानं तस्यैव कौटिल्यं व्रतलोपनम् ॥ २३८ ॥

आत्मनोऽर्थे क्रियारम्भो मद्यपस्त्रीनिषेवणम् ।

स्वाध्यायामिसुतत्यागो बांधवत्याग एव च ॥ २३९ ॥

इन्धनार्थं द्रुमच्छेदः स्त्रीहिंसोपधजीवनम् ।

हिंस्रयन्त्रविधानं च व्यसन्नान्यात्मविक्रयः ॥ २४० ॥

शूद्रप्रेष्यं हीनसख्यं हीनयोनिनिषेवणम् ।

तथैवानाश्रमे वासः परात्रपरिपुष्टता ॥ २४१ ॥

असञ्छास्त्राधिगमनमाकरेष्वाधिकारिता ।

भार्याया विक्रयश्चैषामेकैकमुपपातकम् ॥ २४२ ॥

गोवधो गोपिण्डव्यापादनम् । वनच्छेदनुपनीतत्वं ब्राह्मता । ब्राह्मणमुषर्जनस्तमन्यतिदि-
क्षत्तद्रव्यापहरणं रणम् । गृहीतस्य मृगवर्णादेरप्रदानं ऋणानामनपाकरणम् । तथा देवपि-

उपपातकान्याह ।

पितृणां संबन्धवर्णस्थानपाकरणं च । सत्यधिकारेऽनाहिताश्रितम् ॥ ननु ज्यो-
तिष्टोमादिकामश्रुतयः स्वाङ्गभूताग्निपितृव्यमाधानं, प्रयुज्यत इति मीमां-
सकप्रसिद्धिरतश्च यस्याग्निभिः प्रयोजनं तस्य तदुपायभूताधाने प्रवृत्तिर्वाह्याद्यर्थिन इव धना-
र्जने । यस्य पुनरग्निभिः प्रयोजनं नास्ति तस्याप्रवृत्तिरिति कथमनाहिताग्नितादोषः । उच्यते ।
अस्मादेवाधानस्यावश्यकत्ववचनान्नित्यश्रुतयोऽपि साधिकारित्वाविशेषादाधानस्य प्रयोजि-
का इति स्मृतिकाराणामभिप्रायो लक्ष्यत इत्यदोषः । तथा अपण्यस्य लवणादेर्विक्रयः ।
सहोदरस्य ज्येष्ठस्य तिष्ठतः कनीयसो भ्रातुर्दारामिसंयोगः परिषेदनम् । पणपूर्वाध्यापका-
दध्ययनग्रहणं पणपूर्वाध्यापनम् । परदारसेवनं गुरुतत्समव्यतिरेकेण । पारिवित्त्यं कनीयसि
कृतविवाहे ज्येष्ठस्य विवाहराहित्यम् । वार्षुप्यं प्रतिपिद्धदृष्ट्युपजीवनम् । लवणस्योत्पादन-
म् । स्त्रिया वधः ब्राह्मण्या अप्यात्रेयीव्यतिरेकेण । शूद्रवधः अदीक्षितविद्वत्प्रियवधः ।
निन्दितार्थोपजीवनमराजस्थापितार्थोपजीवनम् । नास्तिक्यं नास्ति परलोक इत्याद्यभिनि-
वेशः । व्रतलोपो ब्रह्मचारिणः स्त्रीप्रसङ्गः । मुतानामपत्यानां विक्रयः । धान्यं व्रीह्यादि कु-
प्यमसारद्रव्यं व्रपुसीसादि । पशवो गवादयः तेषामपहरणम् । गोवधो ग्रात्यता स्तेयमित्यनेन
स्तेयग्रहणेनैव सिद्धे पुनर्धान्यकुप्यादिस्तेयग्रहणं नित्यार्थम् । अतो धान्यादिव्यतिरेकद्रव्यस्तेये
नावश्यमेतदेव प्रायश्चित्तमपितु ततो न्यूनमपि भवत्येव । एतेन बान्धवत्यागग्रहणेनैव सिद्धे
पुनः पित्रादित्यागग्रहणं व्याख्यातम् । अयाज्यानां नातिकर्मदुष्टानां शूद्रग्रात्यादीनां याजनम् ।
पितृमातृसुतानामपतितानां त्यागो गृहान्निष्कासनम् । तडागारामस्य चोद्यानोपवनादेर्विक्र-
यः । कन्यायाः दूषणमङ्गल्यादिना योनिविदारणं न तु भोगः । तस्य सखिभार्याकुमारी-
श्रिति गुरुतत्समत्वस्योक्तत्वात् । परिविन्दकयाजनं तस्य च कन्याप्रदानम् । कौटिल्यं गुरो-
रन्यत्र । गुरुविषयस्य तु कौटिल्यस्य सुरापानसमत्वमुक्तम् । पुनर्व्रतलोपग्रहणमशिष्टाम-
तिपिडेऽपि श्रीहरिचरणकमलप्रेक्षणात् प्राक् ताम्बूलादिकं न भक्षयामीत्येवंरूपेषु प्राप्त्यर्थं
न तु स्नातकव्रतमाप्त्यर्थम् । तत्र (अ. ११ श्लो. २०३) स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोज-
नमिति मनुना लघुप्रायश्चित्तस्य प्रतिपादितत्वात् ॥ तथात्मार्थं च पाकलक्षणाक्रियारम्भः ।
(मनु अ. ३ श्लो. ११८) अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात् इति तस्यैव प्रतिपिद्धत्वा-
त् । क्रियामात्रविषयत्वे तु प्रतिषेधकरूपनया गौरवं स्यात् । मद्यपायाः स्त्रियाः जायाया अपि
निषेवणमुपभोगः । स्वाध्यायत्यागो व्याख्यातः । अग्नीनां श्रौतस्मार्तानां त्यागः । सुतत्यागः
संस्काराद्यकरणम् । बान्धवानां पितृव्यमातुलादीनां त्यागः सति विभवे अपरिरक्षणम् ।
पाकादिदृष्टप्रयोजनसिद्ध्यर्थमार्द्रद्रुमच्छेदो न त्वाहवनीयपरिरक्षणार्थमपि । स्त्रिया हिंसया
औषधेन च वर्तनं जीवनं स्त्रीहिंसौषधजीवनम् । तत्र स्त्रीजीवनं नाम भार्या पण्यभावेन
प्रयोज्य तल्लब्धोपजीवनम् । स्त्रीधनेनोपजीवनं वा । हिंसया जीवनं प्राणिवधेन जीवनम् ।

औपधनीवनं वशीकरणादिना । हिस्रयन्त्रस्य तिलेषुपीडाकरस्य प्रवर्तनम् । व्यसनानि मृ-
गयादीन्यष्टादश । आत्मविक्रयो द्रव्यग्रहणेन परदास्यकरणम् । शूद्रसेवनं हीनेषु मैत्रीक-
रणम् । अनुदसवर्णदारस्य केवलहीनवर्णदारोपयमनं साधारणस्त्रीसंभोगश्च । अगृहीताश्र-
मत्वं सत्यधिकारे । पराक्षपरिपुष्टता परपाकरतित्वम् । असच्छास्त्रस्य चार्वाकादिग्रन्थस्या-
धिगमः । सर्वाकरेषु सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु राजाज्ञयाधिकारित्वम् । भार्याया विक्रयः । च-
शब्दान्मन्वाद्युक्ताभिचारामतिपूर्वशुनादिमक्षणादेर्ग्रहणम् । एषां गोवधादीनां मत्येकमुपपा-
तकसंज्ञा वेदितव्या । मनुना पुनरन्यान्यपि निमित्ताभि जातिभ्रंशकरसङ्करीकरणापत्तीक-
रणमखिनीकरणसंज्ञानि परिगणितानि । (मनु अ. ११ श्लो. ६७-७०) ब्राह्मणस्य रुजः
कृत्वा घ्रातिरग्रेयमद्ययोः । जैह्वं च मैथुनं पुंसि जातिभ्रंशकरं स्मृतम् ॥ खराश्वोष्टृमृगेभाना-
मनाविक्रयस्तथा । सङ्करीकरणं ज्ञेयं भीनाहिमहिषस्य च ॥ निन्दितेभ्यो धनावानं वाणिज्यं
शूद्रसेवनम् । अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च आपणम् ॥ कृमिकीटवयोहत्या मद्यानुगतभो-
जनम् । फलैधःकुसुमस्तेयमपैर्यं च मज्जवहमिति ॥ अतोभ्यऽग्निमित्तजातं प्रकीर्णकं कथ्यते ।
मृद्विष्णुना च समस्तानि प्रायश्चित्तनिमित्तान्युत्तरोत्तरं लघीयांसि पृथक्संज्ञामेदमित्तानि
दर्शितानि । ब्रह्महत्या सुरापानं ब्राह्मणसुवर्णीपहरणं गुरुदारगमनमिति महापातकानि त-
त्संयोगश्च ॥ मातृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनमित्यतिपातकानि ॥ दामस्यक्षत्रियवधौ
वैश्यस्य च रजस्वलायाश्चान्तपङ्क्याश्चाग्निगोत्रायाश्चाविज्ञातस्य गर्भस्य शरणागतस्य च घा-
तनं ब्रह्महत्यासमानि । कौटसास्यं मुहह्व इत्येतौ सुरापानसमौ ॥ ब्राह्मणस्य भूमिहरणं
सुवर्णस्तेयसमम् ॥ पितृव्यमातामहमातुलद्रुपपदयभिगमनं गुरुदारगमनसमम् ॥ पितृव्य-
सुभ्रातृव्यसुगमनं श्रोत्रियास्त्रिगुणाध्यायमित्रपङ्क्यभिगमनं च तप्तुः सत्याः सगोत्राया
उच्चमवर्णीया रजस्वलायाः शरणागतायाः प्रघृजितायाः निसिप्तायाश्च गमनमित्येतान्यनुपात-
कानि ॥ अद्वतवचनं समुत्कर्षं राजगामि च पैशून्यं गुरोश्चास्त्रीकनिर्मन्धो वेदनिन्दा अधी-
तस्य त्यागोऽग्निपितृमातृसुतद्वाराणां च । अभोज्यान्नभक्षणं परत्वापहरणं परदारानुगमन-
मयाज्यानां च याजनम् । मातृताभृतकाध्यापनं भृतकाध्ययनादानं सर्वाकरेष्वधिकारो म-
ह्यायन्त्रप्रवर्तनं द्रुमगुल्मपल्लीलतौपथीनां हिस्रया जीवनमभिचारमूलकर्मसु च प्रवृत्तिरात्मा-
र्थक्रियारम्भः अनाहिताग्नितावेर्वापितृणामृणस्थानपात्रिण्या असच्छास्त्राधिगमनं नास्ति-
कता कुशीलता मद्यपस्त्रीनिपेयमनिरुपपातकानि ॥ ब्राह्मणस्य रुजःकरणमग्रेयमद्ययो-

१ मृगयादीन्यष्टादश व्यसनानि यथा । शृमयासा दिवास्वापः परिवादः क्रियो मदः । तीर्थत्रिकं व्रथाद्या
य कामजो दशको गजः ॥ पैगून्यं साहसं श्लेह ईर्ष्यासूयार्धदूषणम् । शम्भुजं च पारुष्यं श्रोत्रभोत्रि गणोऽ-
ष्टकः ॥ द्रयोप्येतयोर्मूलं यं सर्वं कथ्यते विदुः । तं यत्नेन जयेज्जीमे तद्यत्रितामुमी गयी ॥ पागमज्ञाः
त्रियर्धिनः शृमया च यथात्रमज्ज । पतत्कष्टतमं विवाद्यतुल्यं कामजे श्रेष्ठे ॥ दण्डस्य पातनं यैव काश्यादप्यार्थ-
द्वये । श्रोत्रभोत्रि गये विद्यातुल्येनैव त्रिकं मदा ॥ सप्तकलास्य वर्णस्य सर्वविधानुपदिष्टः । पूर्वं पूर्वं
गुणैर् विद्यामत्तममात्मशत्रुः ॥ व्यसनस्य च सुबोध व्यसनं कष्टमुच्यते । व्यसन्यद्योषो मज्जति स्वातंत्र्यव्यसनी
दृष्टः ॥ मनु. ७ श्लो. ४७-५३.

धर्मातिर्जह्यं पशुषु पुंसि च मैथुनाचरणमित्येतानि जातिभ्रंशकराणि ॥ आम्यारण्यपशूनां हिंसनं सङ्गरीकरणम् । निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं कुसीदजीवनं असत्यभाषणं शूद्रसेवनमित्यपात्रीकरणानि ॥ पक्षिणां जलचराणां जलजानां च घातनं कृमिकीटघातनं मद्यानुगतभोजनमिति मलवहानि यदनुक्तं तत्प्रकीर्णकमिति ॥ कात्यायनेन तु महापातकसमानां विष्णुनानुपातकत्वेनोक्तानां पातकसंज्ञा दर्शिता । महापापं चातिपापं तथा पातकमेव च । आसङ्गिकं चोपपापमित्येवं पञ्चको गण इति ॥ ननूपातकादीनां कथं पातकत्वं पतनहेतुत्वाभावात् । यदि तेषामपि पतनहेतुत्वं तर्हि मातृपितृयोनिर्बन्धाङ्ग इत्यादिपरिगणनमनर्थकम् । अथैवमुच्यते । यद्यपि महापातकतत्समेष्टिव सद्यः पातित्यहेतुत्वं नास्ति तथाप्यभ्यासापेक्षया पातित्यहेतुत्वमविरुद्धम् । निन्दितकर्माभ्यासी गौतमवचनादिति । मैवम् । अभ्यासस्यानिरूप्यमाणत्वात् द्विःशतकृत्वो वेति । तत्राविशेषेऽङ्गीक्रियमाणे योऽपि द्विर्दिवा स्वपिति यः शतकृत्वो वा गोवधं करोति तयोरविशेषेण पातित्वं स्यात् । अत्रोच्यते । यत्रार्थवादे प्रत्यवायविशेषः श्रूयते प्रायश्चित्तबहुत्वं वा तस्मिन्निन्दितकर्माणे यावत्सम्यस्यमाने महापातकतुल्यत्वं भवति तावानभ्यासः पातित्यहेतुः । दिवास्वमादौ तु सहस्रकृत्वोऽप्यभ्यस्यमाने न महापातकतुल्यत्वं भवतीति न तत्र पातित्यमतो युक्तमुपपातकादेरभ्यासापेक्षया पतनहेतुत्वम् ॥ २३४ ॥ ॥ २३५ ॥ २३६ ॥ २३७ ॥ २३८ ॥ २३९ ॥ २४० ॥ २४१ ॥ २४२ ॥

एवं व्यवहारार्थं संक्षेपेऽहितं प्रायश्चित्तनिमित्तपरिगणनं कृत्वा नैमित्तिकानि प्रदर्शयितुमाह

शिरःकपाली ध्वजवान् भिक्षाशी कर्म वेदयन् ।

ब्रह्महा द्वादशाब्दानि मितभुक् शुद्धिमाप्नुयात् ॥ २४३ ॥

शिरसः कपालमस्यास्तीति शिरःकपाली । तथा ध्वजवान् (अ. ११ स्तो. ७२) कृत्वा शवशिरोध्वजमिति मनुस्मरणात् । अन्यच्छिरःकपालं दण्डाग्रसमारोपितं ध्वजशब्दवाच्यं गृहीयात् । तच्च कपालं स्वव्यापादितब्राह्मणशिरःसंबन्धि ग्राह्यम् । ब्राह्मणो ब्राह्मणं घातयित्वा तस्यैव शिरःकपालमादाय तीर्थान्यनुसंचरेदिति शातातपस्मरणात् । तदलाभेऽन्यस्य ब्राह्मणस्यैव ग्राह्यम् । एतदुभयं पाणिनैव ग्राह्यम् । खट्वाङ्गकपालपाणिरिति गौतमस्मरणात् । खट्वाङ्गशब्देन दण्डारोपितशिरःकपालात्मको ध्वजो गृह्यते । न पुनः खट्वाङ्गदेशः तेन महोक्षः खट्वाङ्गं परशुरित्यादिव्यवहारेषु तत्रैव प्रसिद्धेः । एतच्च कपालधारणं चिह्नार्थं न पुनर्मोक्षार्थं भिक्षार्थं वा । मृन्मयकपालपाणिर्भिक्षायै ग्रामं प्रविशेदिति गौतमस्मरणात् । तथा च वनवासिना तेन भवितव्यम् । (अ. ११ स्तो. ७२) ब्रह्महा द्वादशाब्दानि कुटीं कृत्वा घने वसेदिति मनुस्मरणात् । ग्रामसमीपादौ वा । (मनु अ. ११ स्तो. ७८) कृतवापनो वा निवसेद्ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि वा । आश्रमे वृक्षमूले वा गोब्राह्मणहिते रत इति तेनैवोक्तत्वात् । कृतवापनो वेति विकल्पाभिधानाज्जटी वेति लक्ष्यते अत एव संवर्तः । ब्रह्महा द्वादशाब्दानि बालवासा जटी ध्वजीति । तथा भिक्षाशनशौलश्च भवेत् । भिक्षा च लोहितकेन मृन्मयखण्डशरावेण ग्राह्या । लोहितकेन खण्डशरावेण ग्रामं भिक्षायै प्रविशेदिति आपस्तम्बस्मरणात् ।

सप्तागाराण्येवात्र मृष्टं लभ्यते नात्रेत्येवमसंकल्पितानि । भिक्षार्थं प्रविशेत्सप्तागाराण्यसंक-
ल्पितानि चोद्देश्यमिति वसिष्ठस्मरणात् । तथा सायङ्काल एव सा आह्वा । एककालाहार
इति तेनैवोक्तत्वात् । तच्च भैक्षं ब्राह्मणादिवर्णेष्वेव कार्यम् । चातुर्वर्ष्ये चोद्देशं खट्वाक्षी सं-
यतात्मवान् । इति संवत्स्मरणात् । तथा ब्रह्महास्मीति स्वकर्म ख्यापयन् द्वारिस्थितो भिक्षां
चरेत् । वेश्मनो द्वारि तिष्ठामि भिक्षार्थी ब्रह्मवातक इति पराशरस्मरणात् । अयं च भैशा-
शित्वनियमो वन्यैर्जीवनाशक्तौ द्रष्टव्यः । भिक्षायै प्रविशेद्ब्राम् वन्यैर्यदि न जीवतीति संव-
त्स्मरणात् । तथा ब्रह्मचर्यादियुक्तेन च तेन भवितव्यम् । खट्वाङ्गपाणिर्द्वादशवत्सरान् ब्रह्म-
चारी भिक्षायै ग्रामं प्रविशेत्कर्माचक्षणः । ययोपक्रामेत्स संदर्शनादार्यस्य स्थानासनाभ्यां वि-
हरेत्सवनेषूदकोपस्पर्शी शुज्येदिति गौतमस्मरणात् । ब्रह्मचारिग्रहणं च वर्जयेन्मधुमांसं ग-
न्धमाल्यदिवास्वप्राज्जनाभ्यञ्जनोपानच्छत्रकामक्रोधलोभगोहर्षवृत्त्यगौतमपरिवादनभयानीति ब्र-
ह्मचारिमकरणोक्ताविरुद्धधर्मप्राप्त्यर्थम् । अत एव शङ्खः । स्नानवीरासनी मौनी मौञ्जी द-
ण्डकमण्डलः । भिक्षाचर्याभिकार्यं च कूष्माण्डीभिः सदा जप इति । तस्य भवेदिति शेषः ॥
अत्र सवनेषूदकोपस्पर्शीति स्नानविधानात् । तदङ्गभूतमन्त्रादिप्राप्तिरप्यवगम्यते । तथा शुचिना
कर्म कर्तव्यमित्यस्य सर्वकर्मसाधारणस्मरणत्वाद्भूतचर्याङ्गभूतशौचसंपन्नर्थं स्नानवत्संध्योपासन-
मपि कार्यम् । तस्यापि शौचापादनद्वारेण सर्वकर्मशेषत्वात् । तथा च दक्षः । संध्याहीनो-
ऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु । यत्किंचित्कुरुते कर्म न तस्य फलभागभवेदिति । न च द्विजाति-
कर्मभ्यो हानिः पतनमिति वचनात् संध्योपासनायाश्च द्विजातिकर्मत्वादप्राप्तिरिति शङ्कनी-
यम् । यस्मात्पतितस्यैव व्रतचर्योपदेशात्तदङ्गतयैव संध्योपासनादिप्राप्तिरतो द्विजातीना-
मध्ययनमिज्या दानं ब्राह्मणस्याधिकाः प्रवचनयाननप्रतिग्रह इत्यादीनामेव द्विजातिकर्मणां
व्रतचर्याङ्गभूतानां हानिर्न सर्वेषाम् । तावन्मात्रभावेन हानिप्रवचनस्य चरितार्थत्वात् । इयं च
मनुयाज्ञवल्क्यगौतमादिप्रतिपादिता द्वादशवर्षव्रतचर्या एकैव न पुनर्भिन्ना । परस्परसापेक्ष-
त्वादविरोधाच्च । तथाहि । भिक्षाशी कर्म वेदयश्चित्युक्ते किं भिक्षापत्रं केपां वा गृहेषु
कतिपु वेत्याकाङ्क्षा जायेतैव । तत्र लोहितकेन । खण्डशरावेणेत्यापस्तम्बवचनैः परिपूर्णमश्नि-
रुद्धम् । अतः सर्वैरेककल्पोपदेशात्कैश्चिदुक्तम् । मनुगौतमाद्युक्तेतिकर्तव्यतायाः परस्पर-
सापेक्षत्वेऽपि विकल्प इति तदतिरूप्यैवोक्तमिति मन्तव्यम् । एवं द्वादशवर्षाणि व्रतचर्या-
भावस्य ब्रह्मा शुद्धिमाप्नुयात् । इदं च कामकृतब्रह्मवधविषयम् । (अ. ११ श्लो. ८९)
इयं विशुद्धिरदिता प्रमाप्याकामतो द्विजम् । कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयत इति
मनुस्मरणात् ॥ अत्रेदं चिन्तनीयम् । किं तत्र द्विजब्राह्मणवधे प्रायश्चित्तस्य तत्प्रत्यमुत्पाद्य-
त्तिरिति । तत्र केचिन्मन्यन्ते । ब्रह्महा द्वादशाब्दानीत्यत्र ब्रह्मशब्दस्यैकस्मिन् द्योर्वर्तुषु
साधारणत्वादेकस्मिन्ब्राह्मणवधे यत्प्रायश्चित्तं तदेव द्वितीये तृतीयेऽपि । तत्रैकब्राह्मणवधनि-
मित्तकप्रायश्चित्तानुष्ठाने सतीदं कृतमिदं नेति न शक्यते वक्तुम् । देशकालकर्तृणां प्रयोगानु-
बन्धभूतानामभेदेनागृह्यमाणविशेषत्वात्तत्रानुष्ठानेनैव पापक्षयलक्षणकार्यनिष्पत्तिरुक्ता । यथा
तत्रानुष्ठितः मथानादिभिरग्नेयादिषु तत्रैगैवानेकोपकारलक्षणकार्याणां निष्पत्तिः । न-

चैवं वाच्यम् । द्वित्रब्राह्मणवधे पापस्य गुरुत्वादेनसि गुरुणि गुरुणि लघुनि लघूनीति गौत-
मवचनादावृत्तमेव प्रायश्चित्तानुष्ठानं युक्तम् । विलक्षणकार्ययोस्तन्त्रेण निष्पत्त्यनुपपत्तेरिति ।
यतो नेदं वचनमावृत्तिविधायकं किंतुपदिष्टानां गुरुलघुकल्पानां व्यावस्थाप्रतिपादनपरम् ।
न च द्वितीयब्राह्मणवधे पापस्य गुरुत्वम् । प्रमाणाभावात् । यच्च मनुदेवलाभ्यामुक्तम् । विधेः
प्राथमिकादस्माद्वितीये द्विगुणं भवेत् । तृतीये त्रिगुणं प्रोक्तं चतुर्थे नास्ति निष्कृतिरिति । तदपि
प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमावर्तत इति न्यायेन द्वित्रब्राह्मणवधगोचरनैमित्तिकशास्त्रावृत्त्यनुवा-
देन चतुर्थे तदभावविधिपरम् । न पुनर्द्वितीयब्रह्मवधे प्रायश्चित्तानुष्ठानद्वैगुण्यविधिपरमिति ।
वाक्यभेदप्रसंगात् । तस्मात् द्वित्रब्राह्मणवधेऽपि सखदेव द्वादशवार्षिकाद्यनुष्ठानं युक्तम् । यथा-
ग्रये कामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदित्यादिगृहदाहादिनिमित्तेषु चोदितानां क्षामवत्या-
दीनां युगपदनैकेष्वपि गृहदाहादिनिमित्तेषु सखदेवानुष्ठानम् । अत्रोच्यते । न हि वचनवि-
रोधे न्यायः प्रभवति ॥ वचनं च विधेः प्राथमिकादित्यादिकं द्वित्रब्राह्मणवधे प्रायश्चित्तानु-
ष्ठानावृत्तिविधिपरम् । एवं सति न्यायलभ्यतन्त्रानुष्ठानबाधेनावृत्तिविशेषकरं स्यात् । इतरथा
शास्त्रतः प्रायश्चित्तवादकत्वेनानर्थकं स्यात् । न च वाक्यभेदः । चतुर्थाद्विग्रहवधपर्युदासेने-
तरत्रावृत्तप्रायश्चित्तविधानेनैकार्थत्वात् । किंच । चतुर्थे नास्ति निष्कृतिरिति लिङ्गदर्शना-
द्धन्यमानब्राह्मणसंख्योत्कर्षे दोषगौरवं गम्यते । तथा देवलादिवचनाच्च । यत्स्यादनभिसंधाय
पापं कर्म सखत्कृतम् । तस्येयं निष्कृतिर्दृष्टा धर्मविद्धिर्मनीषिभिरिति । न च विलक्षणयो-
र्गुरुलघुदोषयोः क्षणस्तन्त्रेण निष्पद्यते । अत एवविधेषु दोषगुरुत्वेन कार्यवैलक्षण्यादपि प्र-
तिनिमित्तं नैमित्तिकस्यावृत्तिर्युक्त्य क्षामवत्यादिषु पुनः कार्यस्यावैलक्षण्याद्युक्तस्तन्त्राभाव
इत्यलं प्रपञ्चेन । यद्धेदं चतुर्थे नास्ति निष्कृतिरिति तदपि महापातकविषयम् । पापस्याति-
गुरुत्वेन प्रायश्चित्तभावप्रतिपादनपरत्वात् । अतः शूद्रास्रसेवनादौ बहुशोऽप्यभ्यस्ते तदनुगु-
णप्रायश्चित्तावृत्तिः कल्पनीया न पुनः प्रायश्चित्ताभावः । अत एवोक्तं मनुना । (अ. ११
श्लो. १४०) पूर्णं चानस्यनस्त्रां तु शूद्रहत्याव्रतं चरेदिति । इदं च द्वादशवार्षिकं व्रतं साक्षाद्-
न्तुरेव । ब्रह्महेति तस्यैवाभिधानात् । अनुग्राहकप्रयोजकादेस्तु तत्र दोषानुसारेण प्रायश्चित्त-
तारतम्यं कल्पनीयम् । तन्त्रानुग्राहको यत्प्रायश्चित्तभानं पुरुषमनुगृह्णाति स तत्प्रायश्चित्तं
पादोनं कुर्यात् । अतस्तस्य द्वादशवार्षिके पादोनं नववार्षिकं प्रयोजकस्त्वर्धेनं पञ्चार्षिकं कु-
र्यात् । अनुमन्ता पुनः सार्धपादं सार्धचतुर्वार्षिकं निमित्ती त्वेकपादं त्रिवार्षिकं । अत एव
सुमन्तुः । तिरस्कृतो यदा विप्रो हत्वात्मानं मृतो यदि । निर्गुणः साहसाल्लोधाद्रहसेत्रादि-
कारणात् ॥ त्रैवार्षिकं व्रतं कुर्यात्प्रतिलोमां सरस्वतीम् । गच्छेद्वापि विशुद्ध्यर्थं तत्प्रापस्येति
निश्चितम् ॥ अत्यर्थं निर्गुणो विप्रो हात्यर्थं निर्गुणोपरि । क्रोधाद्रे प्रियते यस्तु निर्निमित्तं
तु भर्त्सितः ॥ वत्सरत्रितयं कुर्यान्नरः कच्छं विशुद्ध्यर्थे इति ॥ यदा पुनर्निमित्त्यत्यन्तगुणव-
दुपारे आत्मघाती चात्यन्तनिर्गुणस्तदैकवर्षमेव ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यात् । केशदमश्रुनखादीनां
कृत्वा तु वपनं वने । ब्रह्मचर्यं चरन्विप्रो वर्षेणैकेन शुद्ध्यतीति तेनैवोक्तत्वात् ॥ अनयैव
दिशानुग्राहकप्रयोजकादीनां येऽनुग्राहकप्रयोजकादयस्तेपामनि प्रायश्चित्तं कल्प्यम् । अस्यां

च कल्पनायां प्रयोजयितानुमन्ता कर्ता चेति स्वर्गनरकफलेषु कर्मसु भागिनो भूय आर-
भते तस्मिन्फलविशेष इत्यापस्तम्बीयं वचनं मूलम् । तथा प्रोत्साहकादीनामपि दण्डप्राय-
श्चित्ते कल्प्ये । यथाह पैठिनसिः । हन्ता मन्तोपदेष्टा च तथा संप्रतिपादकः । प्रोत्साहकः
सहायश्च तथा मार्गानुदेशकः ॥ आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तदाता विकर्मिणाम् । उपेक्षकः
शक्तिमांश्चेद्वोषक्तानुमोदकः ॥ अकार्यकारिणस्तेषां प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् । यथाशक्त्यनु-
रूपं च दण्डं चैषां प्रकल्पयेदिति ॥ तथा बालवृद्धादीनां साक्षात्कर्तृत्वेऽप्यर्धमेव । अशीतिर्य-
स्य वर्षाणि बालो वाप्यूनपोदशः । प्रायश्चित्तार्धमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव चेत्यङ्गिरःस्म-
रणात् ॥ तथा बालं द्वादशाद्वर्षादशीतेरूर्ध्वमेव वा । अर्धमेव भवेत्सुंसां तुरीयं तत्र योपिता-
मिति ॥ तथानुपनीतस्यापि बालकस्य पादमात्रमेव प्रायश्चित्तम् । स्त्रीणामर्धं प्रदातव्यं वृद्धानां
रोगिणां तथा । पादो बालेषु दातव्यः सर्वपापेष्वयं विधिरिति विष्णुस्मरणात् । अतश्च य-
च्छब्देन । ऊनैकादशवर्षस्य पञ्चवर्षात्परस्य च । प्रायश्चित्तं चरेद्भ्राता पिता धान्यः सुह-
ज्जन इति प्रतिपाद्योक्तम् । अतो बालतरस्यास्य नापराधो न पातकम् । राजदण्डो न तस्या-
स्ति प्रायश्चित्तं न विद्यते इति तदपि संपूर्णप्रायश्चित्ताभावप्रतिपादनपरं न पुनः सर्वात्मना
तदभावप्रतिपादनपरम् । आश्रमविशेषनिरपेक्षेण श्रूयमाणेषु ब्राह्मणो न हन्तव्यस्तस्माद्ब्रा-
ह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां विवेदित्वेवमादिष्वनपेक्षितवयोविशेषस्यैवाधिकशतस्तदीय-
मपि प्रायश्चित्तं पित्रादिभिरैवाचरणीयम् । पुत्रानुत्पाद्य संस्कृत्य वेदमध्याप्य वृत्तिं विदध्या-
दिति तस्यैव पुत्रहिताचरणे अधिकृतत्वात् । यत्र पुनः कस्मिंश्चिद्ब्रह्मवधे प्रयोजकमायमापन्न-
स्यान्यस्मिन्साक्षात्कर्तृत्वे गुरुलघुप्रायश्चित्तसन्निपातस्तत्र द्वादशवार्षिकादिगुरुप्रायश्चित्तान्तः-
पातिनः प्रयोजकसंबन्धिलघुप्रायश्चित्तस्य प्रसङ्गात्कार्यसिद्धिः । न चैवं सत्यविशेषाद्युपकल्पेन
महतोऽपि सिद्धिः स्यादित्याशङ्कनीयम् । अत्र हन्तःपातितयानुष्ठाने विशेषानपगमात्प्रसङ्गा-
त्कार्यसिद्धिरवगम्यते । न च लघ्वन्तःपाति महाकल्प इति कुतः प्रसङ्गाशङ्का । न च चैत्र-
वधजनितकल्माषक्षयार्थमनुष्ठेयेनं कथं विष्णुमित्रवधोत्पाद्यपापनिवृत्तिरिति वाच्यम् । चैत्राद्यु-
द्देशस्यातन्त्रत्यात् । अतो यथा काम्यनियोगनिष्पत्त्यर्थं स्वर्गार्थं वानुष्ठितैराग्नेयादिभिर्नित्यनि-
योगनिष्पत्तिस्तद्ब्रह्मलघुप्रायश्चित्तस्यापि कार्यसिद्धिः । यत्पुनर्मध्यमाङ्गिरोषचनम् । गवांसहस्रं
विधिवत्पात्रेभ्यः प्रतिपादयेत् । ब्रह्महा विप्रमुच्येत सर्वपापेभ्य एव चेति तत्सवनस्यगुणवद्ब्रा-
ह्मणविषयम् । एतच्च द्विगुणं सवनस्थे तु ब्राह्मणे व्रतमादिशेदिति एतद्वाक्यमिहितद्विगुणद्वा-
दशवार्षिकव्रतचर्याशक्तस्य वेदितव्यम् । प्रायश्चित्तस्यातिगुरुत्वात् । न त्वनावृत्तद्वादशवार्षि-
कविषयम् । तत्र हि द्वादशदिनान्येकैकप्रानापत्यमिति गणनायां प्राजापत्यानां षट्त्रयधिकश-
तत्रयं भवति । यद्यपि प्राजापत्यस्यान्ते ऽयहमुपवासोऽधिकस्तथाप्यत्र वनवासजटाधारणवन्या-
हारत्वादिरूपतपोविशेषयुक्तत्वादुपवासात्तमावेऽप्येकैकस्य द्वादशाहस्य प्राजापत्यतुल्यत्वम् ।
ततश्च प्राजापत्यक्रियाशक्तौ भेदं दद्याद्विचक्षणः । गवामभावे दातव्यं तन्मूर्त्यं वा न संशय
इत्यनेन न्यायेन प्रतिप्राजापत्यमेकैकस्यां भेदां दीयमानायां भेदनामपि षट्त्रयधिकं शतत्रयं
भवति । न पुनः सहस्रमतो योक्त एव विषयो युक्तः । यद्यपि शङ्खवचनम् । पूर्ववदमति-

धे विमुच्यत इति । भूमिदेवा ब्राह्मणा ऋत्विजस्तेषां राज्ञा यजमानेन नरदेवेन समवाये स्वीय-
मेनः शिष्टा विख्याप्याश्वमेधावभृथे स्नात्वा शुद्धयेत् यदि तैरनुज्ञातो भवति । अश्वमेधाव-
भृथं गत्वा तत्रानुज्ञातः स्नातः सद्यः पूतो भवतीति शङ्खस्मरणात् ॥ अश्वमेधावभृथग्रहणमग्नि-
पुन्मध्यानां पञ्चदशरात्रादिक्रत्वन्तराणामग्निष्टुत्सगातिकानां च सर्वमेधादीनामुपलक्षम् । अ-
श्वमेधावभृथे वान्ययज्ञेऽप्यग्निष्टुदन्तश्चेति गौतमस्मरणात् । अयं च प्रकान्तद्वादशवार्षिकस्य
कथंचित् ब्राह्मणप्राणत्राणादिकं कुर्वतो व्रतसमाप्त्यवधिरुच्यते । यथा सारस्वते सत्रे शार्ङ्गं प्र-
स्त्ववणं प्राणोत्थानमृपभैकशतानां वा गवां सहस्रस्याभावे सर्वस्वजान्यां गृहपतिमरणे चेति ।
न पुनः स्वतंत्रं प्रायश्चित्तान्तरम् । तथा च शङ्खः । द्वादशे वर्षे शुद्धिमाप्नोत्यन्तरा वा ब्राह्मणं
मोचयित्वा गवां वा द्वादशानां परित्राणात्सद्य एवाश्वमेधावभृथस्नानाद्वा पूतो भवति । अत
एव मनुना । (अ. ११ श्लो. ७८) कृतवापनो वा निवसेदिति द्वादशवार्षिकस्य गुणविधि प्र-
क्रम्य । (अ. ११ श्लो. ७९) ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा सद्यः प्राणान्परित्यजेत् । मुच्यते ब्रह्म-
हत्या गोप्ता गोर्ब्राह्मणस्य चेत्यादिना मध्ये ब्राह्मणप्राणादिकमभिधाय (अ. ११ श्लो. ८१)
एवं दृढव्रतो नित्यं ब्रह्मचारी समाहितः । समाप्ते द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यां व्यपोहतीति द्वादश-
वार्षिकमेवोपसंहृतम् ॥ ननु ब्रह्महत्यायाः शुद्धिमाप्नुयादिति ब्राह्मणप्राणादीनां द्वादशवार्षिकेण
सहैकफलत्वावगमात्स्वातन्त्र्यमेव युक्तम् । न पुनरङ्गत्वम् । किञ्च प्रधानविरोधिभ्लादपि नाङ्ग-
त्वम् । प्रधानानुग्राहकं ह्यङ्गं भवति । न च प्रारब्धद्वादशवार्षिकस्येदं विधानम् । येन तत्कार्यं
विधानं गम्यते । यथा सत्रायावगृह्यं विश्वजिता यजेतेति सत्रप्रयोगप्रवृत्तस्य तत्परिसमापना-
क्षमस्य विश्वमिद्विधानमतोऽपि स्वातन्त्र्यमेव युक्तम् । यथाग्निप्रवेशलक्ष्यभावादीनाम् । न च
तेषामपि द्वादशवार्षिकोपक्रमोपसंहारमध्यपठितत्वेन तदङ्गत्वमिति शङ्कनीयम् । यतः स-
त्यपि मध्यपाठे निष्ठातप्रयोजनत्वेन प्रयोजनाकाङ्क्षाविरहात् परस्परमङ्गाङ्गित्वं युक्तम् । यथा
सामिधेनीप्रकरणमध्यवर्तिनामग्निविदामग्निमन्त्रप्रकाशनत्वेन सामिधेनीभिः सहैककार्या-
णां न सामिधेन्यङ्गत्वम् । न चैकान्ततोऽग्निप्रवेशादीनां द्वादशवार्षिकमध्ये पाठः । वसिष्ठगो-
तमादिभिरेषां द्वादशवार्षिकप्रक्रमात्प्रामेव पठितत्वात् इदमेव स्वातन्त्र्यं प्रकटयितुं मनुना ।
(अ. ११ श्लो. ७३) लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्यात्प्राप्त्येदात्मानमग्नौ वेति प्रतिवाक्यं वाशब्दः
पठितः । तथा प्रतिप्रायश्चित्तमेवोपसंहृतम् । (मनु अ. ११ श्लो. ८६) अतोऽन्यतमभास्याय
विधि विप्रः समाहितः । ब्रह्महत्याकृतं पापं व्यपोहत्यात्मवत्तयेति । अतोऽग्निप्रवेशादीनां
स्वातन्त्र्यमेव युक्तम् । अतश्च ब्राह्मणप्राणादेरप्येकफलत्वान्नाङ्गत्वमिति । उच्यते ॥ परिहृ-
तमेतदन्तरा ब्राह्मणं मोचयित्वेत्यादिना शङ्खवचनेनाङ्गत्वावगमात् । अङ्गस्यैव सतः प्रधान-
द्वारेण फलसंबन्धः न च प्रधानविरोधः । यतो ब्राह्मणप्राणावधिकस्यैव व्रतानुष्ठानस्य फ-
लसाधनत्वं विधीयत इति न विरोधः ॥ २४४ ॥

दीर्घतीत्रामयग्रस्तं ब्राह्मणं गामथापि वा ।

दृष्ट्वा पयि निरांतङ्कं कृत्वा तु ब्रह्महा शुचिः ॥ २४५ ॥

किञ्च । दीर्घेण बहुकालव्यापिना तीव्रेण दुःसहेनामयेन कुष्ठादिव्याधिना ग्रस्तं पीडितं ब्राह्मणं गां वा तथाविधं पथि दृष्ट्वा निरातङ्कं नीरुजं कृत्वा ब्रह्महा शुचिर्भवति । ननु ब्राह्मणस्य परित्राणादित्यत्र यदुक्तं ब्राह्मणरक्षणं तदेव किमर्थं पुनरुच्यते ब्राह्मणं गामधापि वेति । सत्यमेवम् । किं त्वात्मप्राणपरित्यागेनाघस्तनवाक्ये ब्राह्मणरक्षणमुक्तमधुना पुनरौपघदानादिनेति विशेषः । अमुनैवाभिप्रायेणोक्तं मनुना । (अ. ११ श्लो. ८०) विप्रस्य तन्निमित्ते या प्राणालोमे विमुच्यत इति ॥ २४५ ॥

आनीय विप्रसर्वस्वं हृतं घातित एव वा ।

तन्निमित्तं क्षतः शस्त्रैर्जीवन्नपि विशुद्ध्यति ॥ २४६ ॥

किञ्च । विप्रस्यापहतसर्वस्वतयावसीदतः संवन्धि द्रव्यं भूहिरण्यादिकं चौरैर्हृतं साकल्येनानीय रक्षणं यः करोति स विशुद्ध्यति । आनयने प्रवृत्तः स्वयं चौरैर्घातितो वा यदि वा तन्निमित्तं ब्राह्मणसर्वस्वानयनार्थं तत्र युध्यमानः शस्त्रैः क्षतो मृतकल्पो जीवन्नपि विशुद्ध्यति । शस्त्रैरिति बहुवचनं क्षतबहुत्वप्राप्त्यर्थम् । अत एव मनुना । (अ. ११ श्लो. ८०) त्रिवारं प्रतिरोद्धा वा सर्वस्वमवजित्य वेति त्रिवारग्रहणं कृतम् । एतस्य श्लोकद्वयोक्तकल्पपञ्चकस्य ब्राह्मणरक्षणरूपकत्वेनान्तरा वा ब्राह्मणं मोचयित्वेत्यनेन शङ्खवचनेन क्रोडीकृतत्वात् द्वादशवार्षिकसमाप्त्यवधित्वेन विनियोगाच्च स्वातन्त्र्यम् ॥ २४६ ॥

लोमभ्यः स्वाहेत्येवं हि लोमप्रभृति वै तनुम् ।

मज्जान्तां जुहुयाद्वापि मन्त्रैरेभिर्यथाक्रमम् ॥ २४७ ॥

लोमभ्यः स्वाहेत्येवमादिभिर्मन्त्रैर्लोमप्रभृतिमज्जान्तां तनुं जुहुयात् । इतिशब्दः करणत्वनिर्देशार्थः । एवंशब्दः प्रकारमुच्यार्थः । हिशब्दः स्मृत्यन्तरप्रसिद्धत्वादीनां प्रभृतिशब्देनाक्षिप्यमाणानां द्योतनार्थः । ततो लोमादीनि होमद्रव्याणि चतुर्थ्या निर्दिश्यन्ते स्वाहाकारं पठित्वा तैर्मन्त्रैर्जुहुयात् । ते च ह्यमानद्रव्याणां लोमत्वञ्जोहितमांसमेदःस्नाय्वस्थिमज्जानामष्टसंख्यत्वादौ मन्त्रा भवन्ति । तथा च वसिष्ठः । ब्रह्महोमिमुपसमाधाय जुहुयाद्लोमानि मृत्योर्जुहोमि लोमभिर्मृत्युं वाशय इति प्रथमम् । १ । त्वञ्च मृत्योर्जुहोमि त्वञ्चा मृत्युं वाशय इति द्वितीयम् । २ । लोहितं मृत्योर्जुहोमि लोहितेन मृत्युं वाशय इति तृतीयम् । ३ । मांसानि मृत्योर्जुहोमि मांसैर्मृत्युं वाशय इति चतुर्थम् । ४ । मेदो मृत्योर्जुहोमि मेदसा मृत्युं वाशय इति पञ्चमीम् । ५ । स्नायूनि मृत्योर्जुहोमि स्नायुभिर्मृत्युं वाशय इति षष्ठीम् । ६ । अस्थीनि मृत्योर्जुहोमि अस्थिभिर्मृत्युं वाशय इति सप्तमीम् । ७ । मज्जां मृत्योर्जुहोमि मज्जाभिर्मृत्युं वाशय इत्यष्टमीम् । ८ । अत्र च लोमप्रभृति तनुं जुहुयादिति लोमादीनां होमद्रव्यत्वावगमाद्यलोमभ्यः स्वाहेति सत्यपि चतुर्थीनिर्देशो लोमादीनां न देवतात्वं कल्प्यते । द्रव्यप्रकाशनेनैव मन्त्राणां होमसाधनत्वोपपत्तेः । किन्तु लोमभिर्मृत्युं वाशय इत्यादिवसिष्ठमन्त्रपर्यालोचनया मृत्योरेव हविःसंबन्धावगमादेवतात्वं कल्प्यते । अतश्च लोमादीनि सामर्थ्यात्सधितानावदाय मृत्युद्देशेनाष्टी

होमान्छत्वान्ते तनुं प्रक्षिपेत् । अतो यत्कैश्चिदुक्तमनादिदृष्टव्यत्वादाज्यहविष्का होमा इतितद-
निरूप्येवोक्तमित्युपेक्षणीयम् । जुहुयादित्यनेनाग्नौ सिद्धे भ्रूणहाग्रिमुपसमाधायेति पुनर-
ग्निग्रहणं लौकिकाग्निप्राप्त्यर्थम् । युक्तं चैतत् । पविताग्नीनां प्रतिपत्तिविधानात् । आहिताग्निस्तु
यो विप्रो महापातकमाप्नवेत् । प्रायश्चित्तैर्न शुद्ध्येत तदग्नीनां तु का गतिः ॥ वैतानं प्रक्षिपे-
त्तोये शालाग्निं शमयेद्बुध इत्युशनःस्मरणात् । तथा । महापातकसंयुक्तो देवात्स्यादग्निमा-
न्यदि । पुत्रादिः पालयेदग्नीन् युक्तश्चादोषसंक्षयात् ॥ प्रायश्चित्तं न कुर्याद्यः कुर्वन्वा म्रियते
यदि । गृहं निवारयेच्छ्रीतमप्लवस्येत्सपरिच्छदमिति कात्यायनस्मरणात् । तनुप्रक्षेपश्चोत्पायो-
त्थाय त्रिरधोमुखेन कर्तव्यः । यथाह मनुः । (अ. ११ श्लो. ७३) प्राप्तेदात्मानमग्नौ वा समि-
द्धे त्रिरवाक्षिरा इति । गीतमेनाप्यत्र विशेषो दर्शितः । प्रायश्चित्तमग्नौ सक्तिर्घसन्नत्रिर-
वस्थातस्येति । अवस्थातस्य अनशनकश्चितकलेवरस्येत्यर्थः । तथा च काठकश्रुतिः । अन-
शनेन कश्चितोऽग्निमारोहेदिति । इदं च मरणान्तिकं प्रायश्चित्तं कामकारविषयम् । यथाह
मध्यमाह्विराः । प्राणान्तिकं च यत्प्रोक्तं प्रायश्चित्तं मनीषिभिः । तत्कामकारविषयं विज्ञेयं
नात्र संशयः । तथा । यः कामतो महापार्ष नरः कुर्यात्कथंचन । न तस्य शुद्धिर्निर्दिष्टा स-
म्बन्धिपतनादृते इति । एतच्च प्रायश्चित्तं स्वतन्त्रमेव । न ब्राह्मणत्राणादिवत् द्वादशवार्षिकां-
तर्भूतमित्युक्तं प्राक् ॥ २४७ ॥

संग्रामे वा हतो लक्ष्यभूतः शुद्धिमवाप्नुयात् ।

मृतकल्पः महारातौ जीवन्नपि विशुध्यति ॥ २४८ ॥

किंच । अथवा संग्रामे शुद्धभूतावुभयदलप्रेरितशरसंघातस्थाने लक्ष्यभूतो मृतः शुद्धिम-
वाप्नुयात् । गाढमर्ममहारजनिततीव्रवेदनो मृतकल्पो मूर्च्छितो जीवन्नपि विशुध्यति । ल-
क्ष्यभावश्च प्रायश्चित्त्यहमित्येवं विदुषां धनुर्विद्याविदां संग्रामे स्वेच्छया कर्तव्यो न तु रक्षा
बलात्कारयितव्यः । यथाह मनुः । (अ. ११ श्लो. १७) लक्ष्यं सस्त्रभूतां वा स्याद्विदुषामि-
च्छयात्मन इति । इदं च मरणान्तिकत्वात् साक्षात्कर्तुः क्षत्रियस्य कामकारविषयम् । अपिश-
ब्दादश्वमेधादिनापि शुद्ध्यति । यथाह मनुः । (अ. ११ श्लो. ७४) यजेत वाश्वमेधेन स्वर्गि-
तागोसवेन च । अभिनिद्विध्वजिद्रव्यां वा त्रिवृताग्रिपुतापि वेति । अश्वमेधानुष्ठानं सार्वभौमस्य
त्रियस्यैव । यजेत वाश्वमेधेन क्षत्रियस्तु महीपतिरिति पराशरस्मरणात् । नासार्वभौमो यजे-
तेत्यसार्वभौमस्य प्रतिषेधदर्शनाच्च । इदं चाश्वमेधानुष्ठानं सार्वभौमस्य कामकारकृते मरणा-
न्तिकस्थाने द्रष्टव्यम् । महापातककर्तारश्चत्वारो मतिपूर्वकम् । अग्निं प्रविश्य शुद्धयन्ति
स्थित्वा वा महति क्रताविति यमेन मरणकालाग्निसंप्रवेशतुल्यतया महाक्रतोरश्वमेधस्य नि-
र्दिष्टत्वात् । स्वर्गितादयश्च त्रैवर्णिकस्याहिताग्रेरिष्टप्रथमयज्ञस्य द्वादशवार्षिकेण सह विकल्प-
न्ते । न च स्वर्गितार्थ्यप्राधानं प्रथमयज्ञानुष्ठानं वा कार्यम् । पतितस्य द्विजातिकर्गस्वन-
धिकात् । न च संध्योपासनवदविरोध इति युक्तम् । आधानादेरुत्तरक्रतुरोपत्ताभावात् । ते
च दक्षिणालूनधिवयाश्रयणेन द्वादशवार्षिकाद्यर्हेषु साक्षाद्ब्राह्मिण्यवस्थापनीयाः ॥ २४८ ॥

अरण्ये नियतो जप्त्वा त्रिवेदे वेदस्य संहिताम् ।

शुद्ध्येत वा मिताशीत्वा प्रतिस्रोतःसरस्वतीम् ॥ २४९ ॥

किंच । अरण्ये निर्जनप्रदेशे नियतो नियताहारो (अ. ११ श्लो. ७७) जपेद्वा नियताहार इति मनुस्मरणात् । त्रिवारं मन्त्रब्राह्मणात्मकं वेदं जपित्वा शुद्ध्यति । संहिताग्रहणं पदक्रमव्युदासार्थम् । यद्वा मिताशनो भूत्वा ब्राह्मणस्त्रयवणादारम्य पश्चिमोदधेः प्रतिस्रोतः स्रोतःस्रोतः प्रति सरस्वतीं भित्त्वा गत्वा विशुद्ध्यति । अशनं च हविष्येण कार्यम् । (अ. ११ श्लो. ७७) ॥ हविष्यभुञ्जानुचरेत्प्रतिस्रोतः सरस्वतीमिति मनुस्मरणात् । अयं च वेदजपो विदुषो हन्तुर्निर्धनस्यात्यन्तगुणवतो निर्गुणव्यापादने प्रमादकृते द्रष्टव्यः । सरस्वतीगमनं तु तादृश एव विषये विद्याविरहिणो द्रष्टव्यम् । निमित्तिनश्च । तिरस्कृतो यदा विप्रो निर्गुणो म्रियते यदि इति मुमन्तुवचनस्य दर्शितत्वात् । यत्पुनर्मनुवचनम् । (अ. ११ श्लो. ७९) जपित्वान्यतमं वेदं योजनानां शतं ब्रजेदिति तदप्यरण्ये नियतो जप्त्वेत्येतस्यैव विषयेऽशक्तस्यैव द्रष्टव्यम् ॥ २४९ ॥

पात्रे धनं वा पर्याप्तं दत्त्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ।

आदातुश्च विशुद्ध्यर्थमिष्टिर्वैश्वानरी तथा ॥ २५० ॥

किंच । न विद्याया केवलेत्याद्युक्तलक्षणे पात्रे गोभूहिरण्यादिकं जीवनपर्याप्तं समर्थं धनं दत्त्वा शुद्धिमवाप्नुयात् । तद्धनं यः प्रतिगृह्णाति तस्य वैश्वानरदेवत्येष्टिः शुद्ध्यर्थं कर्तव्या । एतच्चाहिताग्निविषयम् । अनाहिताग्नेस्तु तदैवत्यश्चरुर्भवति । य एवाहिताग्नेर्धर्मः स एवौपासनिकस्येति गृह्यकारवचनात् । वाशब्दात्सर्वस्वं सपरिच्छदं वा गृहं दद्यात् । यथाह मनुः (अ. ११ श्लो. ७६) सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणायोपपादयेत् । धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदमिति । इदं च पात्रे धनदानं निर्गुणस्य धनवतो हन्तुर्निर्गुणव्यापादने द्रष्टव्यम् । तत्रैव विषये अविद्यमानान्वयस्य सर्वस्वदानं सान्वयस्य तु सोपस्करगृहदानमिति व्यवस्था । यदपि पराशरेणोक्तम् । चातुर्विद्यापपन्नस्तु विधिवद्ब्रह्मघातके । समुद्रसेतुगमनं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् । सेतुबन्धपथे भिक्षां चातुर्वर्ण्यात्समाहरेत् । वर्जयित्वा विकर्मस्थाञ्छ्रोपानद्विजितः । अहं दुष्टकर्मै वै महापातककारकः । गृहद्वारेषु तिष्ठामि भिक्षार्थं ब्रह्मघानकः ॥ गोकुलेषु च गोष्ठेषु ग्रामेषु नगरेषु च । तपोवनेषु तीर्थेषु नदीमस्तवनेषु च ॥ एतेषु स्थापयेद्देनः पुण्यं गत्वा तु सागरम् । ब्रह्महा विप्रमुच्यते स्नात्वा तस्मिन्महोदधी ॥ ततः पूर्तो गृहं प्राप्य कृत्वा ब्राह्मणभोजनम् । दत्त्वा वस्त्रं पवित्राणि पूतात्मा प्रविशेद्गृहम् ॥ गवां वापि शतं दद्याच्चातुर्विद्याय दक्षिणाम् । एवं शुद्धिमवाप्नोति चातुर्विद्यानुमोदित इति । तदपि पात्रे धनं वा पर्याप्तमित्यनेन समानविषयम् । यच्च मुमन्तुवचनम् । ब्रह्महा संवत्सरं कच्छं चरेदधःशायी त्रिपवणी कर्मवेदको भैसाहारो दिव्यनदीपुलिनसंगमाश्रमगोष्ठपर्वतमस्तवणतपोवनविहारी स्थात्स्थानवीरासनी संवत्सरे पूर्णं हिरण्यमणिगोधान्यतिष्ठभूमिस्पर्षापि ब्राह्मणेभ्यो ददन्पूतो भवति ।

तदपि हन्तुर्मुखस्य धनयतो जातिमात्रव्यापादने द्रष्टव्यम् । यत्पुनर्वसिष्ठवचनम् । द्वादशरा-
त्रमव्यसो द्वादशरात्रमुपवसेदिति तन्मनसाध्यवसितब्रह्महत्यास्य स्वत एवोपरतजिघांसस्य वे-
दितव्यम् । यत्पुनः पण्डं तु ब्राह्मणं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं धरेत् । चान्द्रायणं वा कुर्वीत पराक-
ट्यमेव चेति पर्द्वाश्रित्यन्तवचनं तदप्रत्ययवपुंस्त्वस्य सप्रत्ययवधे द्रष्टव्यम् । अत्रैव विषये
अप्रत्ययवधे बृहस्पतिराह । अरुणायाः सरस्वत्याः संगमे लोकविश्रुते । शुष्येऽग्निपवणात्त्रापी
त्रिरात्रोपोपितो द्विज इति । एवमन्यान्यपि स्मृतिवचनान्यन्विष्य विषयाणां व्यवस्था विज्ञे-
या । समानां तु विकल्पः । एतानि च द्वादशवार्षिकादिघनदानपर्यन्तानि ब्राह्मणस्यैव । क्ष-
त्रियादेस्तु द्विगुणादिकम् । यथाहाङ्गिराः । पर्पद्या ब्राह्मणानां तु सा राज्ञां द्विगुणा मता । वैश्या-
नां त्रिगुणा प्रोक्ता पर्पद्वा व्रतं स्मृतमिति ॥ एवं च ब्राह्मणानां येन हन्तृहन्मानगतगुणवि-
शेषेण यः प्रायश्चित्तविशेषो व्यवस्थितः स एव तद्वृणविशिष्टे क्षत्रियादौ हन्तरि द्विगुणस्त्रिगुणो
वेदितव्यः । अन्यैव दिशा क्षत्रियवैश्यादावपि ह्रीनेनोत्कृष्टवधे दोषगौरवात्प्रायश्चित्तस्यापि
द्विगुण्यादि कल्पनीयम् । दोषगौरवं च दण्डगौरवादवगम्यते । यथोक्तम् । प्रतिलोमापवादेषु
द्विगुणस्त्रिगुणो दमः । वर्णानामानुलोम्ये च तस्मादर्धार्धहानित इति । यत्तु चतुर्विंशतिमत-
वचनम् । प्रायश्चित्तं यदाम्नातं ब्राह्मणस्य महर्षिभिः । पादोनं क्षत्रियः कुर्यादधं वैश्यः स-
माचरेत् ॥ शूद्रः समाचरेत्पादमशेषेष्वपि पाप्मस्यति तत्प्रतिलोमानुष्ठितचतुर्विधसाह-
स्रव्यतिरिक्तविषयम् । तथा मूर्धापसिक्तादीनामप्यनुलोमोत्पन्नानां दण्डवत्प्रायश्चित्तमूह-
नीयम् । दांशतं दण्डतारतम्यम् । दण्डप्रणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरैरिति । ततश्च मूर्धा-
पसिक्तस्य ब्राह्मणवधे ब्राह्मणादतिरिक्तं क्षत्रियात् न्यूनमध्यं द्वादशवार्षिकं भवति । अन्यैव
दिशा प्रतिलोमोत्पन्नानामपि प्रायश्चित्तगौरवमूहनीयम् । तथा आश्रमिणामपि अङ्गिरसा वि-
शेषो दांशतः । गृहस्पोक्तानि पापानि कुर्वन्त्याश्रमिणो यदि । शौचवच्छोधनं कुर्युर्वाग्वह-
निदर्शनादिति । शौचवदिति एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् । त्रिगुणं तु वन-
स्थानां यतीनां तु चतुर्गुणमिति वचनाद्यथा ब्रह्मचार्यादीनां शौचं द्विगुणादिक्रमेण वर्धते
तथा शोधनं प्रायश्चित्तमपि भवतीत्यर्थः ॥ ब्रह्मचारिणस्तु प्रायश्चित्तद्वेगुण्यं षोडशवर्षाद्बुध-
मेव । अर्वाकु पुनर्बालो वाप्यूनषोडशः । प्रायश्चित्तार्धमर्हन्तीति षोडशवर्षादर्वाचीनस्यार्ध-
प्रायश्चित्ताभिधानात् । न च द्वादशवार्षिके चतुर्गुणे क्रियमाणे मध्ये विपत्तिशङ्कया समा-
प्यनुपपत्तेः प्रवृत्तिरेव नोपपद्यते इति शङ्कनीयम् । यतः प्रक्रान्तप्रायश्चित्तस्य मध्ये विपत्ता-
वपि पापक्षयो भवत्येव । यथाह हारीतः । प्रायश्चित्ते व्यवसिते कर्ता यदि विपद्यते । पूत-
स्तदहरेवासाविह लोके परत्र चेति । व्यासोऽप्याह । धर्माधि यतमानस्तु न चेच्छक्योति
मानवः । प्राप्नो भवति तत्पुण्यमत्र वै नास्ति संशय इति ॥ २९० ॥

अधुना निमित्तान्तरेषु ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तस्यासिद्धेः समाह

यागस्थक्षत्रविद्गघाती चरेद्ब्रह्महणि-व्रतम् ।

गर्भहा च यथावर्णं तथात्रेयीनिषूदकः ॥ २५१ ॥

दोषणीयाद्युदवसानीयार्प्यन्ते सोमयागप्रयोगे वर्तमानौ क्षत्रियवैश्यौ यो व्यापादयंति असौ ब्रह्महणि पुरुषे यद्गतमुपदिष्टं द्वादशवार्पिकादि तच्चरेत् । यद्यपि यागशब्दः सामान्य-
वचनस्ताथाप्यत्र सोमयागमभिषत्ते ॥ सवनगतौ च राजन्यवैद्याविति वसिष्ठेन सवनत्रयसं-
पाद्यस्य सोमयागस्यैव निर्दिष्टत्वात् । अत्र च गुरुलघुमूतानां द्वादशवार्पिकादिब्रह्महत्याव्रतानां
जातिशक्तिगुणाद्यपेक्षया प्राग्वद्यवस्था वेदितव्या । एवं गर्भवधादिष्वपि । मरणान्तिकं तु
नातिदिश्यते । व्रतग्रहणात् । अतः कामतो यागस्थक्षत्रियादिवधे व्रतस्यैव द्वैगुण्यम् । एतच्च व्रतं
संपूर्णमेव कर्तव्यम् । पूर्वयोर्वर्णयोर्वेदाध्यायिजं हत्वेति प्रक्रम्यापस्तम्बेन द्वादशवार्पिकाभिधा-
नात् । गर्भं च विश्रासु संभूतं हत्वा यथावर्णं यद्गर्णपुरुषवधे यत्प्रायश्चित्तमुक्तं तद्गर्णगर्भवधे
तच्चरेत् । एतच्चानुपजातस्त्रीपुत्रपुंसकव्यजनगर्भविषयम् । (अ. ११ श्लो. ८७) हत्वा गर्भमविज्ञात-
मिति मानवे विशेषदर्शनात् । अत्र च यद्यपि ब्राह्मणगर्भस्य ब्राह्मणत्वादेव तद्गर्भनिमित्तव्रत-
प्राप्तिस्तथापि स्त्रीत्वस्यापि संभवात्स्त्रीशूद्रविट्सत्रवध इत्युपपातकत्वेन तत्प्रायश्चित्तप्राप्तिरपि
स्यादतः स्त्रीपुत्रपुंसकत्वेनाविज्ञातेऽपि ब्राह्मणगर्भत्वमात्रप्रयुक्तं ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यादित्यर्थवद-
तिदेशवचनम् । उपजाते स्त्रीपुंसादिविशेषव्यजने यथायथमेव प्रायश्चित्तम् । यश्चात्रेय्यानिपूद-
को व्यापादकः सोऽपि तथा व्रतं चरेत् । हन्यमानात्रेयीवर्णानुरूपं व्रतं चरेदित्यर्थः । आत्रे-
यीशब्देन ऋतुमत्युच्यते । रजस्वलामृतुस्नातामात्रेयीमाहुरत्र होतृदपत्वं भवतीति वसिष्ठस्म-
रणात् । अत्रिगोत्रजा च । अत्रिगोत्रां वा नारीमिति विष्णुस्मरणात् । एतदुक्तं भवति ।
ब्राह्मणगर्भवधे ब्राह्मण्यात्रेयीवधे च ब्रह्महत्याव्रतम् । अत्र क्षत्रियगर्भवधे क्षत्रियात्रेयीवधे
च क्षत्रहत्याव्रतमेवमन्यत्रापीति । चशब्दात्साक्ष्ये अनृतवचनादिष्वपि । तथाह मनुः । (अ.
११ श्लो. ८८) उक्त्वा चैवानृतं साक्ष्ये प्रतिरम्य गुरुं तथा । अपहृत्य च निक्षेपं कृत्वा
च स्त्रीमुद्धृधमिति । यत्र व्यवहारे असत्यवचनेन प्राणिनां वधप्राप्तिस्तद्विषयमेतत् । प्रा-
यश्चित्तस्यातिगुरुत्वात् । प्रतिरम्भः क्रोधावेशः । निक्षेपश्च ब्राह्मणसंबन्धी स्त्री चाहिताग्नि-
भार्या पतिव्रतात्वादिगुणयुक्तोच्यते सवनस्था च । यथाहाङ्गिराः । आहिताग्नेर्हिनाद्र्यस्य
हत्वा पत्नीमनिन्दिताम् । ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यादात्रेयीघ्नस्तथैव चेति । सवनस्थां स्त्रियं हत्वा
ब्रह्महत्याव्रतं चरेदिति पराशरस्मरणात् ॥ एवं च सवनस्थाग्निहोत्रिण्यात्रेयीवधे ब्रह्महत्या-
प्रायश्चित्तातिदेशात्तद्व्यतिरिक्तस्त्रीवधस्य स्त्रीशूद्रविट्सत्रवध इत्युपपातकमध्यपाठादुपपात-
कत्वमेव ॥ ननु ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यत्र निषेधेऽनुपादेयगतत्वेन लिङ्गवचनयोरविवक्षित-
त्वाद्ब्राह्मणनातिश्च स्त्रीपुंसयोरविशेषात्तदतिक्रमनिमित्तप्रायश्चित्तविधेरब्रह्मा द्वादशशब्दानि-
त्यस्योभयत्र प्राप्तत्वात् । किमर्थं तथात्रेयीनिपूदक इत्यतिदेशवचनम् । उच्यते । सत्यपि
ब्राह्मणत्वे अनात्रेय्या वधस्य महापातकप्रायश्चित्तस्यैवातिदेशो न पातित्यस्य अतः पति-
तत्यागादि कार्यमत्र न भवति ॥ २५१ ॥

चरेद्भ्रतमहत्वापि घातार्थं चेत्समागतः ।

दिगुणं सवनस्थे तु ब्राह्मणे व्रतमादिशेत् ॥ २५२ ॥

किंच । यथावर्णमित्यनुवर्तते ब्राह्मणादिहने कृतनिश्चयस्तद्यापादनार्थं सन्यगागत्य शस्त्रा-
दिप्रहारे कृते कथंचित्प्रतिघातादिप्रबन्धवशादसौ न मृतस्तदा अहत्वापि यथावर्णं ब्रह्म-
हत्यादि व्रतं चरेत् । तथा च गौतमः । सृष्टश्चेद्ब्राह्मणवधे अहत्वापीति ॥ ननु हनेने तद-
नावे चैकप्रायश्चित्तता न युक्ता । सत्यं अत एवौपदेशिकेभ्यो न्यूनत्वादातिदेशिकानां पादो-
नान्येव ब्रह्महत्यादिप्रतानि द्वादशवर्षाधिकानी भवन्ति । एतच्च प्रपञ्चितं प्राक् । किंच ।
यस्तु सवनसंपाद्यं सोमयागमनुतिष्ठन्तं ब्राह्मणं व्यापादयति तस्मिन्द्वादशवर्षादिकादि व्रतं द्विगुणं
समादिशेत् । तेषां च व्रतानां गुरुलघुभूतानां जातिशक्तिगुणायपेक्षया सत्यपि सवनस्यत्वस्या-
विशेषे पूर्ववदेव इयमस्यावगन्तव्या । ब्रह्महत्यासमानां तु गुर्वधिक्षेपादीनामातिदेशिकेभ्योऽपि
न्यूनत्वादयो न द्वादशवर्षादिकादिप्रायश्चित्तमित्युक्तम् ॥ २५२ ॥

-इति ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥

अथ क्रमप्राप्ते सुरापानप्रायश्चित्तं प्रक्रमते ।

सुराम्बुधृतगोमूत्रपयसामग्निसंनिभम् ।

सुरापोऽन्यंतमं पीत्वा मरणाच्छुद्धिमुच्छति ॥ २५३ ॥

सुरादीनां मध्येऽन्यतममग्निसंनिभं कायापादिताम्रिस्पर्शदाहशक्तिकं कृत्वा पीत्वा सुरापो
मरणाच्छुद्धिमाप्नोति । गोमूत्रसाहचर्याद्वन्ये एव धृतपयसी ग्राह्ये । धृतपयःसाहचर्याच्च त्रेणमेव
गोमूत्रम् । एतच्चाद्र्द्रिवांससा कार्यम् । सुराप आर्द्रिवासाश्च अग्निवर्णां सुरां पिबेदिति पैठीनसि-
स्मरणात् । तथा लौहेन पात्रेण सुरापोऽग्निवर्णां सुरामायसेन पात्रेण तात्रेण वा पिबेदिति प्रचे-
तःस्मरणात् । एतच्च सकृत्पानमात्रे । सुरापानं सकृत्कृत्वाप्यग्निवर्णां सुरां पिबेदित्यद्वित्रिःस्म-
रणात् । यस्तु वसिष्ठवचनम् । अम्यासे तु सुरायाश्च त्वग्निवर्णां सुरां पिबेद्विज इति तत्सुरा-
व्यतिरिक्तमद्यपानविषयम् । एतच्च कामकारविषयम् । सुरापाने कामकृते ज्वलन्तीं तां विनि-
क्षिपेत् । मुक्ते तथा विनिर्दिष्टे मृतः शुद्धिमवाप्नुयादिति बृहस्पतिस्मरणात् ॥ यस्तु (अ. ११
श्लो. ९०) सुरां पीत्वा द्विजो मोहादग्निवर्णां सुरां पिबेदिति मनुना मोहग्रहणं कृतं तच्छास्त्रा-
र्थापरिज्ञानाभिप्रायेण ॥ अत्रेदं निवृत्तनीयम् । किं सुराशब्दो मद्यमात्रे रूढ उत तिसृष्वेव गौ-
डीमाध्वीपैष्टीप्वाहोत्वित्यैष्ट्यामेवेति । तत्र केचिन्मद्यमात्रे रूढ इति वर्णयन्ति । अम्यासे तु
सुराया इति वासिष्ठे पैष्ट्यादित्रयव्यतिरिक्तेऽपि मद्यमात्रे सुराशब्दप्रयोगदर्शनात् न चासौ गौ-
णः प्रयोग इति शङ्कनीयम् । मदनननशक्तिमत्त्वोपाधिकतया सर्वत्र मुख्यत्वोपपत्तौ गौणत्वक-
ल्पनाया अन्याप्यत्वादिति तदयुक्तम् । पानसं द्वाप्तमाधूकं सार्जूरं तालमैश्वरम् । मधूध्वं
सैरमारिष्टं मैरेयं नालिकेरनम् ॥ समानानि विजानीयान्मद्यान्येकादशैव तु । द्वादशं तु सुरा-
मद्यं सर्वपामद्यमं स्मृतमिति पुलस्त्येन मद्यविशेषत्वेन सुराया निर्दिष्टत्वात् । अतश्च मद्यमात्रे
सुराशब्दप्रयोगो गौणः । अन्ये पुनः पैष्ट्यादिषु तिसृषु सुराशब्दस्वरूढे मन्यन्ते । तथा हि ।
यद्यप्यनेकत्र सुराशब्दप्रयोगो दृश्यते तथापि कुत्रानादित्वमिति संदेहे (अ. ११ श्लो. ९४)
गौडी माध्वी च पैष्टी च विज्ञेयाः त्रिविधा सुरेति मनुवचनादुपैष्ट्यधुविकारेष्वनादित्वनि-

धरिणात्तत्रैव मुख्यत्वं युक्तम् । न चानेकत्र शक्तिकल्पना दोषः । मन्त्रशक्तेरुपाधित्वाश्रय-
णेन तस्य सुपरिहरत्वात् । न च तालादिरसेष्वप्युपाधेर्विद्यमानत्वादतिप्रसङ्गः । पङ्कजादिश-
ब्दवद्योगरूढत्वाश्रयणात् । अतश्च । यथैवैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैरिति तिसृणां
सुराणां समानदोषत्वप्रतिपादनपरम् । न पुनरनयोर्गौडीमाध्योः पैष्टीसुरासमत्वमतिपादनपर-
म् । द्विजोत्तमग्रहणं द्विजात्युपलक्षणम् । एतदप्ययुक्तम् । द्वादशं तु सुरामयं सर्वपामधमं
स्मृतमिति पुलस्त्यवचने गौडीमाध्वीभ्यामपि सुरामयस्यातिरेकदर्शनात् । तथा । (मनुः
अ. ११ श्लो. ९३) सुरा वै मलमन्त्रानां पाप्मा च मलमुच्यते इति । अन्नविकारस्यैव
सुरात्वनिर्देशादन्नशब्दस्य चात्रेन व्यञ्जनमित्यादिषु ग्रीहादिविकार एव प्रयोगदर्शनात् ।
गुडमधुनोश्च रसरूपत्वात्तथा सौत्रामणीग्रहेषु चान्नविकारएव सुराशब्दस्य श्रुतत्वात्पैष्ट्येष
सुरा मुख्योच्यते । इतरयोस्तु सुराशब्दो गौणः । यत्तुक्तम् । गौडी माध्वीति मनुवचनात्ति-
सृष्वप्यौत्पत्तिकत्वनिर्धारणेति तदप्ययुक्तम् । यतो नेदं शब्दानुशासनवच्छब्दार्थसंबन्धानादि-
त्वप्रतिपादनपरं किंतु कार्यप्रतिपादनपरं अतो गुरुप्रायश्चित्तनिमित्ततया गौडीमाध्योर्गौणः
सुराशब्दप्रयोगः । एवं च नानेकशक्तिकल्पनादोषो नाप्युपाध्याश्रयणं कृतम् । न चात्र
द्विजोत्तमग्रहणस्योपलक्षणत्वम् । अतश्च (मनुः अ. ११ श्लो. ९३) सुरा वै मलमन्त्रानां
पाप्मा च मलमुच्यते । तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेदिति पैष्ट्या एव वर्णत्रय-
संबन्धित्वेन निषेधः । गौड्यादीनां तु मद्यानां ब्राह्मणसंबन्धित्वेनैव निषेधो न क्षत्रियवैश्य-
योः । (अ. ११ श्लो. ९५) यत्तरक्षःपिशाचाश्च मद्यं मांसं सुरासवम् । तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यं
देवानामश्रुता हविरिति मानवे ब्राह्मणेनेति विशेषोपादानात् । बृहद्विष्णुनापि ब्राह्मणस्यैव म-
द्यप्रतिषेधो दर्शितः । नाधूकमैक्षवं सैरं तालं खार्जूरपानसम् । मधूत्थं चैव मध्वीकं भैरयं
नालिकेरजम् । अमेध्यानि दशैतानि मद्यानि ब्राह्मणस्य त्विति । बृहद्याज्ञवल्क्येनापि क्ष-
त्रियवैश्ययोर्दोषाभावो दर्शितः । कामादपि हि राजन्यो वैश्यो वापि कथंचन । मद्यमेव
सुरां पीत्वा न दोषं प्रतिपद्यते ॥ व्यासेनापि तयोर्माध्वीपानमनुज्ञातम् । उभौ मध्वासवक्षी-
भौ उभौ चन्दनचर्चितौ । एकपर्यङ्कुराणिनौ दृष्टौ मे केशवार्जुनाविति । एवं ब्राह्मणसंबन्धि-
त्वेन मद्यमात्रनिषेधे सत्यपि (मनुः अ. ११ श्लो. ९४) गौडी माध्वी च पैष्टी च विज्ञेया
त्रिविधा सुरा । यथैवैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैरिति गौडीमाध्योः पृथङ्निषेध-
वचनं दोषगुरुत्वेन सुरासमत्वप्रतिपादनपरम् । अयं च सुरानिषेधोऽनुपनीतस्यानूदायाश्च क-
न्याया भवत्येव । (मनुः अ. ११ श्लो. ९३) तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेदिति
जातिमात्रावच्छेदेन निषेधात् । अतश्च (अ. ११ श्लो. ९०) सुरां पीत्वा द्विजो मोहादिति
प्रायश्चित्तविधिवक्तव्ये मनुना यत् द्विजग्रहणं कृतं तद्वर्णत्रयोपलक्षणार्थम् । निमित्तभूतनिषेध-
सापेक्षत्वात्त्रैमित्तिकविधेर्निषेधे च वर्णमात्रस्यावच्छेदकत्वात् । यथा यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ता-
च्चन्द्रमा अम्युदेतीति निमित्तवाक्ये हविर्मात्राम्युदयस्य निमित्तत्वावगतौ तत्सापेक्षनैमित्तिक-
वाक्ये श्रूयमाणमपि त्रेधातन्दुलान्विमजेदिति तन्दुलग्रहणं तन्दुलादित्तरूपहविर्मात्रोपलक्ष-

णम् । इयांस्तु विशेषः । पादो बालेषु दातव्यः सर्वपापेष्वयं विधिरिति वचनात्कामकारे-
 ऽपि न मरणान्तिकं किंतु पादमेव द्विगुणीकृत्य पद्मार्पिकं देयम् । विहितं यदकामानां
 कामात्तद्विगुणं चरेदित्यङ्गिरःस्मरणात् । एवं वृद्धातुरादिव्यपि योज्यम् । तथा (अ. ११
 श्लो. ९५) तद्वाहणेन नात्तव्यं देवानामश्रुता हविरिति मद्यस्यापि जातिमात्रावच्छेदेन
 निषिद्धत्वादनूपनीतेनापि न पेयम् ॥ ननु कथमनूपनीतस्य दोषः । प्रागुपनयनात्कामचारका-
 गवादकामभक्षा इति गौतमवचनात् । तथा । मद्यमृत्रपुरीषाणां भक्षणे नास्ति कश्चन । दोष-
 स्त्वा पञ्चमाहर्षादूर्ध्वं पित्रोः सुहृदुरोरिति कुमारवचनाच्च दोषाभावावगतेः । उच्यते । सुराम-
 द्योर्निषेधवान्ये जातिमात्रस्यावच्छेदकत्वश्रवणादप्रतिहेतव निषेधप्रवृत्तिः । अत एव स्मृत्यन्तरे
 निषेधवचनम् । सुरापाननिषेधस्तु नात्याश्रय इति स्थितिरिति । अतः पादो बालेषु दातव्यः
 सर्वपापेष्वयं विधिरिति । सर्वपापेषु सुरापानादिव्यति वचनात्पाद एव सुरापाने प्रायश्चित्तम् ।
 तथा जातूकण्ठेन मद्यपानेऽपि प्रायश्चित्तमुक्तम् । अनुपेतस्तु यो बालो मद्यं मोहात्पिबेद्यदि ।
 तस्य कृच्छ्रत्रयं कुर्यान्माता भ्राता तथा पितेति अतो गौतमवचनं सुरादिव्यतिरिक्तशुक्तपटुपि-
 तादिविषयम् । कुमारवचनं तु स्वल्पदोषस्यापनपरम् । अत एव प्रागुपनयनात्कृतदोषस्योप-
 नयनमेव प्रायश्चित्तमित्युक्तं मनुना । (अ. २ श्लो. २७) गार्भेर्हर्षेर्भातकर्मचूडामौजीनिब-
 न्धनैः । वैजिकं गार्भिकं चैनो द्विजानामपमृज्यत इति । अयमन्वर्थः । त्रैवर्णिकानामुत्पत्तिप्र-
 भृति पैट्रीप्रतिषेधः । ब्राह्मणस्य तु मद्यमात्रनिषेधोऽप्युत्पत्तिप्रभृत्येव । राजन्यवैश्ययोस्तु न
 कदाचिदपि गौड्या मद्यप्रतिषेधः । गूढस्य न सुराप्रतिषेधो नापि मद्यमात्रप्रतिषेधः ॥ २५१ ॥

वालवासा जटी वापि ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ।

पिण्याकं वा कणान्वापि भक्षयेत्त्रिसमा निशि ॥ २५४ ॥

गोछागादिलोमनिर्मितयस्त्रमावृतो वालवासाः । वालवासोग्रहणं चीरवल्कलयोरुपलक्षणार्थम् ।

प्रायश्चित्तान्त- सुरापगुरुतरूपगौ चीरवल्कलवाससौ ब्रह्महत्याव्रतं चरेयातामिति प्रचेतःस्म-
 रणात् । जटिग्रहणं मुण्डत्वनिराकरणार्थम् । ब्रह्महत्याव्रतं चरेदित्यनेनैव

सिद्धे यद्वालवसनादिग्रहणं तदन्यत्र संगमे स्वयंधारितशिरःकपालादिनिवृत्त्यर्थम् । इदमकामतो
 अलङ्घ्यया यः सुरां पिबति तद्विषयम् । (मनुः अ. ११ श्लो. ८९) इयं विशुद्धिरुदिता प्रमा-
 प्याकामतो द्विजमित्यकामोपाधित्वेन विहितस्यैव द्वादशवर्षिकातिदेशात् । अत्र च सुरापानस्य
 महापातकत्वात्सत्यप्यातिदेशिकत्वे संपूर्णमेव द्वादशवर्षिकं कुर्यात् न पादोनम् । अत एव
 वृद्धहारितः । द्वादशभिर्षर्पैर्महापातकिनः पूयन्ते इति । अथवा पिण्याकं पिण्डितं त्रिसमाः
 वर्षत्रयपर्यन्तं रात्रौ भक्षयेत् । कणास्तन्मृगान्वस्तान्वा पूर्ववद्भक्षयेत् । एतच्च सकृदेन कार्यम् ।
 (अ. ११ श्लो. ९२) कणान्वा भक्षयेद्वदं पिण्याकं वा सकृन्निशीति मनुस्मरणात् । अस्य
 च पिण्याकादिभक्षणस्य भोजनकार्ये विहितत्वादशनान्तरपरित्यागः । एतद्योदकबुद्ध्या सु-
 रापाने छर्दन्ोत्तरकाले वेदितव्यम् । एतदेव व्रतं कुर्यान्मद्यसकृदेन कृते । पञ्चगव्यं तु तस्योक्तं

प्रत्यहं कायशोधनमिति व्यासवचनात् । न च सुरासंसृष्टे यदुपलभ्यमानतद्वन्धरसोदकपान-
विषयमिदमिति सुन्दरम् । संसर्गेऽपि सुरात्वस्यानपायात् । यथाज्यत्वस्य एषदाज्ये अत ए-
वाज्यपा इति निगमाः कार्याः न एषदाज्यपा इत्येवमुक्तं न्यायविविद्धिः । यत्पुनरापस्तम्बवच-
नम् । स्तेयं कृत्वा सुरां पीत्वा गुरुदारागत्वा ब्रह्महत्यां च कृत्वा चतुर्थं कालं मितमो-
जनो योऽभ्युपेयात्सवनानुकल्पं स्थानासनाभ्यां विहरंस्त्रिभिर्वर्षैः पापं व्यपनुदतीति । यच्च-
ङ्गिरोवचनम् । महापातकसंयुक्ता वर्षैः शुध्यन्ति ते त्रिभिरिति तदुभयमपि पिण्याकं वा क-
णान्वेत्यनेनैकविषयम् । यदपि यमेन प्रायश्चित्तद्वयमुक्तम् । बृहस्पतिसवनेनेष्टा सुरापो ब्रा-
ह्मणः पुनः । समत्वं ब्राह्मणैर्षच्छेदितेषां वैदिकी श्रुतिः ॥ भूमिप्रदानं यः कुर्यात्सुरां पीत्वा
द्विजोत्तमः । पुनर्न च पिबेत्तां तु संस्कृतः स विशुध्यतीति तदुभयं पूर्वेण सहैकविषयम् ॥ यद्वा
अतिरिक्तदक्षिणाकल्पाश्रयणाद्वादशवार्षिकेण सह विकल्पते । अत्रापि बालवृद्धादीनां सा-
धैकवर्षीयमनुपनीतानां तु नवमासिकमित्येवं कल्पना कार्या । यत्तु मनुवचनम् । (अ. ११
श्लो. ९२) कणान्वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा सकृन्निशि । सुरापानापनुचर्यं बालवासा जटी
ध्वनीति तत्तालुमात्रसंयोगे सुराया अङ्गुलिपूर्वं द्रष्टव्यम् ॥ ननु च द्रवद्रव्यस्याभ्यवहरणं पान-
मित्युच्यते । अभ्यवहरणं च कण्ठादधोनयनं न तात्वादिसंयोगमाश्रमतः कथं तत्र पाननिमित्तं
प्रायश्चित्तम् । उच्यते । येन तात्वादिसंयोगेन विना पानक्रिया न निवर्तते सोऽपि पानक्रिया-
प्रतिपेधेन प्रतिपिद्धः अतो यद्यपि मुख्यपानाभावात् महापातकत्वं तथापि तत्प्रतिपेधेन
तदङ्गभूताध्यभिचारितात्वादिसंयोगस्थापि प्रतिपिद्धत्वेन दोषस्य विद्यमानत्वाद्भवत्येव प्राय-
श्चित्तम् । चरेद्भूतमहत्वापि घातार्थं चेत्समागत इति । यथा हननप्रतिपेधेन तदङ्गभूताध्यव-
सायादेरपि प्रतिपिद्धत्वात्प्रायश्चित्तविधानम् । यत्तु बोधायनीयम् । त्रैमासिकममत्या सुरापाने
कृच्छ्राब्दपादं चरित्वा पुनरुपनयनमिति । यच्च याम्यम् । सुरां पीत्वा द्विजं हत्वा रुक्मं हत्वा
द्विजन्मनः । संयोगं पतितर्मत्वा द्विजश्चान्द्रायणं चरेदिति । यदपि बार्हस्पत्यम् । गौडीमाध्ययी
सुरां पैष्टीं पीत्वा विभः समाचरेत् । तत्सकृच्छं पराकं च चान्द्रायणमनुक्रमेदिति । तत्रितय-
मप्यनन्यौषधसाध्यव्याध्युषशमार्थं पाने वेदितव्यम् । प्रायश्चित्तस्याल्पत्वात् । यदा तु सुरा-
संसृष्टं शुष्करसमेवात्रं भक्षयति तदा पुनरुपनयनम् । यथाह मनुः । (अ. ११ श्लो. १९०)
अज्ञानात्प्राश्य विष्मृजं सुरासंसृष्टमेव च । पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातय इति ॥
यदा च शुष्कसुराभाण्डस्फोदकं पिबति तदा शातातपोक्तं कुर्यात् । सुराभाण्डोदकपाने छर्दनं
भूतप्राशनमहोरात्रोपवासश्चेति ॥ यत्तु बोधायनीयम् । सुरापानस्य यो भाण्डेष्वापः पर्युषिताः
पिबेत् । शङ्खपुष्पीविषकं तु क्षीरं सर्पिः पिबेद्भयमिति तत्पर्युषितत्वादधिकम् । अकामतो-
ऽभ्यासे पुनर्मनुनोक्तम् । (अ. ११ श्लो. १४७) अपः सुराभाजनस्या मद्यभाण्डस्थितास्तथा ।
पञ्चरात्रं पिबेत्पीत्वा शङ्खपुष्पीशृतं पय इति ॥ यत्तु विष्णूक्तम् । अपः सुराभाजनस्थाः
पीत्वा सप्तरात्रं शङ्खपुष्पीशृतं पयः पिबेदिति तन्प्रतिपूर्वकपाने । ज्ञानतोऽभ्यासे तु बृहद्यम
आह । सुराभाण्डस्थितं तोयं यदि कश्चित्पिबेद्द्विजः । स द्वादशाहं क्षीरेण पिबेद्ब्राह्मीं सुवर्च-
लामिति ॥ सुरापस्य मुखगन्धघ्राणे ॥ मानवम् । (अ. ११ श्लो. १४९) ब्राह्मणस्तु सुरापस्य

गन्धमाघ्राय सोमपः । प्राणानप्नु त्रिरायम्य घृतं प्राश्य विशुद्ध्यतीति तत्सोमयानिन एवाम-
तिपूर्वं । मतिपूर्वं तु द्विगुणं अपीतसोमस्य तु कल्प्यम् । साक्षात्सुरागन्धघ्राणस्य तु घ्रातिर-
धेयमद्ययोरिति जातिभ्रंशकरत्वात् (अ. ११ श्लो. १२४) जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वा-
न्यतममिच्छया । चरेत्सान्तपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छयेति मनुक्तं द्रष्टव्यम् ॥ २५४ ॥

एवं मुख्यसुरापाने प्रायश्चित्तमुक्त्वा मद्यपाने प्रायश्चित्तमाह

अज्ञानान्तु सुरां पीत्वा रेतोविष्णून्मूत्रमेव च ।

पुनःसंस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥ २५५ ॥

यः पुनरज्ञानाद्बुदकशुद्ध्या सुरां मद्यं ब्राह्मणः पिबति ये च ब्राह्मणादयो रेतोविष्णून्नाणि
प्राश्नन्ति ते त्रयोऽपि द्विजातयो वर्णास्तत्तत्कृच्छ्रपूर्वकं पुनरुपनयनप्रायश्चित्तमर्हन्ति । अत्र मद्य-
पाने योऽयं पुनःसंस्कारः स ब्राह्मणस्यैव । क्षत्रियविशोस्तदम्यनुज्ञानस्य दर्शितत्वात् । सुराश-
ब्दश्चात्र मद्यपरः । प्रायश्चित्तस्यातिलुप्तत्वात् । अज्ञानतो मुख्यसुरापाने द्वादशवार्षिकस्य वि-
हितत्वाच्च । अत एव गौतमेनात्र मद्यशब्दः प्रयुक्तः । अमत्या मद्यपाने पयोघृतमुदकं वायुं
प्रति त्र्यहं तप्तानि पिबेत्स तप्तकृच्छ्रस्ततोऽस्य संस्कारो मूत्रपुरीषकुणपरेतसां प्राशने चेति । प-
दम्यस्मिन्नेव विषये मनुनोक्तम् । (अ. ११ श्लो. १४६) अज्ञानाद्बाल्या पीत्वा संस्कारेण वि-
शुद्ध्यतीति तदपि तत्तत्कृच्छ्रपूर्वकमेव । गौतमवाक्यानुरोधात् । पुनःसंस्कारश्च पुनरुपनयनम् ।
तच्चान्वलायनाद्युक्तक्रमेण कर्तव्यम् । यथोक्तम् । अथोपेतपूर्वस्य कृताकृतं केशवपनं मेधान-
ननं चानिरुक्तं परिदानं कालश्च तत्सवितुर्दृणीमह इति सावित्रीमिति । मतिपूर्वमद्यपाने 'व-
सिष्ठोक्तं द्रष्टव्यम् । मत्या मद्यपाने त्वसुरायाः सुरायाश्चाज्ञाने कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ घृतप्राशनं पुनः
संस्कारश्चेति । चान्द्रायणं वा शङ्कोक्तम् । असुरामद्यपानी चान्द्रायणं चरेदिति मुखमाश्रमे-
शे तु मद्यस्यापस्तम्बीयं षड्रात्रम् । अभक्ष्याणामपेयानामलेह्यानां च भक्षणे । रेतोमूत्रपुरीषा-
णां प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥ पद्मोद्गुम्बरविल्वानां पलाशस्य कुशस्य च । एतेषामुदकं पीत्वा
षड्रात्रेण विशुद्ध्यतीति । एतच्च तालादिमद्यविषयम् । गौडीमाध्योः पुनरज्ञतया पाने असुरायाः
सुरायाश्चाज्ञानत इति वसिष्ठोक्तः कृच्छ्रातिकृच्छ्रसहितः पुनः संस्कारो घृतप्राशश्च द्रष्टव्यः ।
तयोर्मतिपूर्वपाने तु पिण्याकं वा कणात्वेति त्रैवार्षिकम् । कामतस्तु तत्पानाम्यासे अम्यासे तु
सुराया अत्रिवर्णां सुरां पिबेन्मरणात्पूतो भवतीति वासिष्ठं मरणान्तिकं द्रष्टव्यम् । नात्र सुरा-
शब्दः पैट्यमिप्रायः । तस्याः सकल्पानेऽपि मरणान्तिकस्य दर्शितत्वात् ॥ मद्यवासितशुष्क-
भाण्डोदकस्याज्ञानतः पाने बृहद्यथोक्तम् । मद्यभाण्डस्थितं तोयं यदि कश्चित्पिबेद्विजः । कुश-
मूळविषयेन त्र्यहं क्षीरेण कर्तयेदिति ॥ अज्ञानतोऽम्यासे तु वसिष्ठेनोक्तम् । मद्यभाण्डस्थितं
तोयं यदि कश्चित्पिबेद्विजः । पद्मोद्गुम्बरविल्वानां पलाशस्य कुशस्य च । एतेषामुदकं पीत्वा
त्रिरात्रेण विशुद्ध्यतीति । ज्ञानतः पाने तु विष्णूक्तम् । मद्यभाण्डस्थितं तोयं पीत्वा पद्मरात्रं
शतपुष्पीशृतं पयः पिबेदिति ॥ ज्ञानतोऽम्यासे तु शङ्कोक्तम् । मद्यभाण्डस्थितं तोयं पीत्वा

सप्तरात्रं गोमूत्रं यावकं पिबेदिति ॥ अत्यन्ताभ्यासे तु हारीतोक्तम् । मद्यभाण्डस्थितं तोयं यदि कश्चित्पिबेद्विजः । द्वादशाहं तु पयसा पिबेद्ब्राह्मीं सुवर्चलामिति ॥ एषु च वाक्येषु द्विजग्रहणं ब्राह्मणाभिप्रायम् । क्षत्रियवैश्ययोरप्रतिषेधादिति दर्शितं प्राक् ॥ इदं च गौडीमाधवी-भाण्डस्थजलपानविषयं गुरुत्वात्प्रायश्चित्तस्य तालादिमद्यभाण्डोदकपाने ॥ कल्प्यम् ॥ २५५ ॥

पतिलोकं न सा याति ब्राह्मणी या सुरां पिबेत् ।

इहैव सा शुनी गृध्री सूकरी चोपजायते ॥ २५६ ॥

या द्विजातिभार्या सुरां पिबति सा कृतपुण्यापि सती पतिलोकं न याति किंत्विहैव लोके श्वगृध्रसूकरलसितां तिर्यग्योनिं क्रमेण प्राप्नोति ॥ ब्राह्मणीग्रहणं द्विजातिभा-
र्याप्रत्याह । चात्र तिस्रो वर्णानुपूर्व्येणेति न्यायेन यस्य द्विजातेर्यावत्यो भार्यास्तासामु-
पलक्षणम् । अत एव मनुः । पतत्यर्थं शरीरस्य यस्य भार्या सुरां पिबेत् । पतितार्थशरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते इति । धर्मार्थकामेषु सहाधिकाराद्व्यस्योरेकशरीरत्व-
मेवातो यस्य द्विजातेर्भार्या सुरां पिबति तस्य भार्यारूपमर्थं शरीरं पतति पतितस्य च भा-
र्यारूपस्यार्थशरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते । तस्माद्विजातिभार्यया ब्राह्मण्याद्यया सुरा न पेया । तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेदिति निषेधविधौ लिङ्गस्याविवक्षितत्वेन वर्णत्रयभार्याणामपि प्रतिषेधे सिद्धे पुनर्वचनं द्विजातिभार्यायाः शूद्राया अपि सुराप्रतिषेध-
प्राप्त्यर्थम् । अतो द्विजातिभार्याभिः सुरापाने प्रायश्चित्तस्यार्थं कार्यम् । शूद्रभार्यास्तु शू-
द्रायाः शूद्रवदेव न प्रतिषेधः । सुरापानसमेषु तु निषिद्धभक्षणादिषु सुरापानप्रायश्चित्तार्थ-
मित्युक्तं प्राक् ॥ २५६ ॥ ॥ इति सुरापानप्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥

क्रमशस्तु सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तमाह

ब्राह्मणः स्वर्णहारी तु राज्ञे मुसलमर्पयेत् ।

स्वकर्म ख्यापयस्तेन हतो मुक्तोऽपि वा शुचिः ॥ २५७ ॥

ब्राह्मणस्थामिकं सुवर्णं योऽपहरत्यसौ सुवर्णस्तेयं मया कृतमित्येवं स्वकर्म ख्यापयन् राज्ञे मुसलं समर्पयेत् । मुसलसमर्पणस्य दृष्टार्थत्वात्तेन मुसलेन राजा तं हन्यात् तेन राजा हतो मुक्तो वा शुद्धो भवति । अपहरणशब्देन च समक्षं परोक्षं वा बलाच्चौर्येण वा क्रयादिस्व-
त्वहेतुं विना ग्रहणमुच्यते । मुसलं समर्पयेदिति यद्यपि सामान्येनोक्तं तथापि तस्य हननार्थत्वात् तत्समर्थस्यायोमयादेर्ग्रहणम् । अत एव मनुनोक्तम् । (अ. ८ श्लो. ३१५) स्कन्धे-
नादाय मुसलं लकुटं वापि खादिरम् । अस्ति चोभयतस्तीक्ष्णमायसं दण्डमेव वेति ॥ श-
ब्देनाप्यत्र विशेष उक्तः । सुवर्णस्तेनः प्रकीर्णकेश आर्द्रवासा आयसं मुसलमादाय रा-
जानमुपतिष्ठेदिदं मया पापं कृतमनेन मुसलेन मां घातयस्तेनि स राज्ञा शिष्टः सन्पूतो भव-

तोति । हननं चावृत्तिविधानाभावात्सकृदेव कार्यम् । अत एव मनुनोक्तम् । (अ. ११ श्लो. १००) ततो मुसलमादाय सकृद्व्याप्तु तं स्वयमिति । एवं सकृच्छाडनेन हतो मृतः शुद्ध्येत् मुक्तो वा मरणाज्जीवन्नपि शुद्ध्येदिति यावत् ॥ तथा च सर्वर्तनोक्तम् । ततो मुसलमादाय सकृद्व्याप्तु तं स्वयम् । यदि जीवति स स्तेनस्ततः स्तेयादिशुद्ध्यते इति । यथोक्तं ब्रह्मवधे । मृतकल्पः प्रहारातो जीवन्नपि विशुद्ध्यतीति ॥ नन्वताडित एव राज्ञा मुक्तः स्तेनः शुद्ध्येदित्ययमर्थः कस्मान्नेष्यते । उच्यते । अग्रेनेनस्वी रानेति गौतमीये ताडनमकुर्वतो राज्ञो दोषाभिधानात् । भवतु राज्ञो दोषस्तथाप्यतिक्रान्तनिषेधेन राज्ञा खेहादिना मुक्तः स्तेनः कथं न शुद्ध्येदिति चेत् उच्यते । एवं च सत्यकारणिका शुद्धिरापतेत् । अयोच्यते । मोक्षोत्तरकाळं द्वादशयार्पिकाद्यनुष्ठानेन शुद्ध्यङ्गीकरणान्नाकारणिकेति । तदप्यमुन्दरम् मुक्तः शुचिरिति मोक्षस्यैव शुद्धिहेतुत्वाभिधानात् अतः प्राच्येव व्याख्या जायसी । मुक्तो वा मरणाज्जीवन्नपि विशुद्ध्येदिति यावत् । इदं च मरणान्तिकं सार्ववर्णिकस्यापहर्तुर्न तु ब्राह्मणस्यैव । ब्राह्मणः स्वर्णहारीति नैमित्तिकवाक्ये विशेषानुपादानात् क्षत्रियादीनां च महापातकित्वाविशेषात्प्रायश्चित्तान्तरस्थानाघ्नानाच्च । यत्पुनर्मानवे (अ. ११ श्लो. ९९) सुवर्णस्तेयकृद्भिः इति विमग्रहणं तन्नरमात्रोपलक्षणम् । प्रायश्चित्तीयते नर इति तस्यैव मरुतत्वात् । मनुः (अ. ११ श्लो. ९४) ब्रह्महत्या मुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागम इति निमित्तवाक्ये विशेषानुपादानाच्च । तत्सापेक्षनैमित्तिकवाक्ये सुवर्णस्तेयकृद्भिः इत्यत्र श्रूयमाणमप्युपलक्षणमेव युक्तम् । यथाभ्युदितेष्टयां यस्य हविरिति वाक्ये तन्दुलग्रहणं हविर्मात्रस्य ॥ इदं च राज्ञाहननं ब्राह्मणव्यतिरिक्तस्य (अ. ८ श्लो. १८०) न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितमिति मानवे ब्राह्मणवधस्य निषिद्धत्वात् । यदि कथंचिदतिक्रान्तनिषेधेन राज्ञा हन्यते तथापि शुद्धो भवति । (मनुः अ. ११ श्लो. १००) वधेन शुष्यति स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव वेति ब्राह्मणस्थापि वधेन शुद्ध्यभिधानात् । न च तपसैव वेत्येवकारेण वधनिषेधः । तस्य केवलतपसापि शुष्यभिधानपरत्वात् । यदि वधो निषिद्धस्तर्हि तपसैव वेति विकल्पाभिधानमनुपपन्नम् न च दण्डाभिप्रायं विकल्पाभिधानम् । तस्यानिर्दिष्टत्वात् । किंच । एकार्थास्तु विकल्परन्निति न्यायेनैकार्थानामेव विकल्पो ब्रीहियवयोरिव न च दण्डतपसोरेकार्थत्वं दण्डस्य दमनार्थत्वात्तपसश्च पापक्षयहेतुत्वात् न च वधेन शुष्यति स्तेन इति सामान्यविषयेण वधेन ब्राह्मणस्तपसैव वेति निशिष्टविषयस्य तपसो विकल्पोपपत्तिः । न हि भवति ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्याय वेति विकल्पस्तस्माद्भूयोरपि सामान्यविषयत्वमेव । यद्वा क्षत्रियस्यापि न निषेधः । मनुना सुवर्णस्तेयकृद्भिः इत्यभिप्रायः (अ. ११ श्लो. १००) गृहीत्वा मुसलं राजा सकृद्व्याप्तु तं स्वयमिति सर्वनाम्ना मरुतब्राह्मणपरामर्शेनैव हननविधानात् । न जातु ब्राह्मणं हन्यादित्यस्य प्रायश्चित्तव्यतिरिक्तदण्डरूपहननविषयत्वेनाप्युपपत्तेः । एतच्च मरणान्तिकं गतिपूर्वसुवर्णस्तेयविषयम् । मरणान्तिकं हि

१ मनुस्मृती तु गृहीत्वा मुसलं राजा सकृद्व्याप्तु तं स्वयम् । वधेन शुद्ध्यति स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव इति पाठान्तरम् । २ उभयविधमप्यवर्ति ग्रन्थोऽधिक इति प्रतिपाति । जीर्णमुस्तकेऽदर्शनादिति ॥

यत्प्रोक्तं प्रायश्चित्तं मनीषिभिः । तत्तु कामकृते पापे विज्ञेयं नात्र संशय इति मध्यमाङ्गि-
रःस्मरणात् । अत्र च सुवर्णशब्दः परिमाणविशिष्टहेमद्रव्यवचनो न जातिमात्रवचनः ।
जालसूर्यमरीचिस्थं असरेणूरजः स्मृतम् । तेऽष्टौ लिखा तु तास्तिष्ठो राजसर्पप उच्यते ॥
गौरस्तु ते त्रयः पङ्क्तिर्वो मध्यस्तु ते त्रयः । कृष्णलः पञ्च ते मापस्ते सुवर्णस्तु षोडशेति
षोडशमापपरिमिते हेमनि सुवर्णशब्दस्य परिमापितत्वात् अतो ब्राह्मणसुवर्णपहरणं महा-
पातकमित्यादिप्रयोगेषु कृतपरिमाणस्यैव सुवर्णस्य ग्रहणं युक्तम् । परिमाणकरणस्य दृष्टार्थ-
त्वात् न ह्यदृष्टार्थपरिमाणस्मरणम् । नापि लोकव्यवहारार्थम् अतत्परत्वात्स्मृतिकारप्रवृत्तेः ।
अत एवोक्तं न्यायविद्विः । कार्यकाले संज्ञापरिमाणयोरुपस्थानमिति । तथा नामापि गुणक-
लोपवन्धेनार्थवदित्युक्तम् । पञ्चदशान्याज्यानीत्यत्र तु न च दण्डमात्रोपयोगिपरिमाणस्मरण-
मिति युक्तम् । तावन्मात्रार्थत्वे प्रमाणामावात् अतोऽविशेषात्सर्वशेषत्वमेव युक्तम् । किं-
च । दण्डस्य दमनार्थत्वाद्दमनस्य च परिमाणविशेषमन्तरेणापि सिद्धेर्नातीव परिमाणस्मरण-
मुपयुज्यते । शब्दैकसमाधिगम्ये तु महापातकित्वादावेकान्ततः स्मरणमुपयुज्यते अतः षोडश-
मापात्मकसुवर्णपरिमितहेमहरण एव महापातकित्वं तन्निमित्तं मरणान्तिकादिप्राश्चित्तवि-
धानं च । द्वित्रादिमापात्मकहेमहरणं तु सत्रियादिहेमहरणवदुपपातकमेवेति युक्तम् । किंच ।
सुवर्णाङ्ग्यूनपरिमाणहेमहरणे प्रायश्चित्तान्तरोपदेशात्तत्परिमाणस्य हेतो हरणे मरणान्तिका-
दिप्रायश्चित्तमिति युक्तम् । तथा चोक्तं पदत्रिशन्मते । बालाग्रमात्रेऽपह्ने प्राणायामं समाच-
रेत् । लिखामात्रेऽपि च तथा प्राणायामत्रयं बुधः ॥ राजसर्पपमात्रे तु प्राणायामचतुष्टयम् ।
गायत्र्यष्टसहस्रं च जपेत्पापविशुद्धये ॥ गौरसर्पपमात्रे च सावित्रीं वै दिनं जपेत् । यवमात्रे
सुवर्णस्य प्रायश्चित्तं दिनद्वयम् ॥ सुवर्णकृष्णलं लोकमपहृत्य द्विजोत्तमः । कुर्यात्सान्तपनं कृ-
च्छ्रं तत्पापस्यापनुत्तये ॥ अपहृत्य सुवर्णस्य मापमात्रं द्विजोत्तमः । गोमूत्रयावकाहारस्त्रिभि-
र्मासैर्विशुद्ध्यति । सुवर्णस्यापहरणे वत्सरं यावकी भवेत् । ऊर्ध्वं प्राणान्तिकं ज्ञेयमपथा ब्रह्म-
हम्यतम् ॥ इदं च वत्सरं यावकाशनं किञ्चिद्व्यूनमुणीपहारविषयम् सुवर्णापहारो मन्वादिम-
हास्मृतिषु द्वादशवार्षिकविधानात् । बलाद्ये कामकारेण गृह्णन्ति स्वं नराधमाः । तेषां च बल-
हर्तृणां प्राणान्तिकमिहोच्यते ॥ सुवर्णपरिमाणादर्वागपीत्यभिप्रेतम् । इदं च स्तेयप्रायश्चित्तमप-
हृत्यनं तरत्वामिने दत्त्वेव कार्यम् । स्तेये ब्रह्मस्वभूतस्य सुवर्णादेः कृते पुनः । स्वामिनेऽप-
हृतं देयं हर्षा त्वेकादशाधिकमिति स्मरणात् ॥ तथा (अ. ११ श्लो. १६४) चरेत्सान्तपनं
कृच्छ्रं तन्निर्यात्यात्मशुद्धये इति मनुस्मरणाच्च । दण्डप्रकरणेऽप्युक्तम् । शेषेत्वेकादशमुणं
दाप्यस्तस्य च तद्धनमिति ॥ यदा त्वशक्त्या राजा हन्तुमसमर्थस्तदा वमिष्ठोक्तं द्रष्टव्यम् ।
स्तेनः प्रकीर्णकेशो राजानमभियाचेन् तनस्तस्मै राजीदुम्बर शस्त्रं दद्यात्तेनात्मानं प्रमापयेत् म-
रणात्पूतो भवतीति विज्ञायत इति । औदुम्बरं ताग्रमयम् । यदपि द्वितीयं प्रायश्चित्तं तेनोक्तम् ।
निष्कालको गोभृताक्तो गोमयाग्निना पादप्रभृत्यात्मानं प्रमापयेन्मरणात्पूतो भवतीति विज्ञायते
इति । तदपि गुरुश्रोत्रिययागम्यादिविप्रद्रव्यापहारविषयम् । सत्रियाद्यपहर्तृविषयं वा । तत्र नि-
ष्कालक इति निर्गतकेशश्मश्रुत्येमाभिधीयते । तथाश्वमेधाद्यनुष्ठानेन वा तथा प्रवेतसा मरणा-

नितकमभिधापोक्तम् । इद्धा वाश्वमेधेन गोसवेन वा विशुद्धयेदिति । एतच्च विद्वत्त्रियाद्यप-
हर्तृविषयम् ॥ २९७ ॥

अनिवेद्य नृपे शुध्येत्सुरापव्रतमाचरन् ।

आत्मतुल्यं सुवर्णं वा दद्याद्वा विप्रतुष्टिकृत् ॥ २९८ ॥

स्वीयं स्तेयं राजन्यनिवेद्य सुरापव्रतं द्वादशवार्षिकमाचरन् शुध्येत् । शवशिरोध्वजे
प्राथमिकान्त- तत्कपालधारणनिराकरणार्थं सुरापव्रतमित्युक्तम् । एतच्चाकामकारविषयम् ।
रमाह । (मनुः अ. ११ श्लो. ८९) इयं विशुद्धिरुदित्ता प्रमाप्याकामतो द्विजमित्यका-
मतो विहितस्यैव द्वादशवार्षिकस्यातिदेशात्-॥ नन्वकामतोऽपहार एव न संभवतीति कथं तद्वि-
षयत्वम् । उच्यते । यदा पञ्चप्रान्तप्रपितं सुवर्णादिकमज्ञानादपहरति रजतादिद्वयान्तरशुद्धया
वा हत्तानन्तरमेवान्यस्मै दत्तं नाशितं वा न पुनः स्वाग्निने प्रत्यर्पितं तदा संभवत्येवाकामतो-
ऽपहारः । यस्तु ताम्रादिकस्य रसोषाद्यापादितसुवर्णरूपस्यापहारो न तत्रेदं प्रायश्चित्तम् ।
मुख्यजातिसमवायामावात् । न च मुख्यसादृश्यमात्रेण गौणे मुख्यधर्मा भवन्ति । यद्यपी-
दृशमेवासुवर्णं सुवर्णभ्रान्त्यापहरति तथापि नेदं प्रायश्चित्तम् । असुवर्णापहारित्वादेव ।
न च सृष्टश्चेद्वाहणवधे अहत्यापीतिवदत्रापि दोष इति वाच्यम् । असुवर्णे प्रवृत्तत्वा-
देव । न ह्यवाहणः सृष्टश्चेदित्यस्य विषयः । यच्चेदं मनसा पापं ध्यात्वा मग्नपूर्वकं
व्याहृतीर्मनसा जपेत् । व्याहृत्य प्राणायामं त्रिराचरेत् । प्रवृत्तौ रुच्छं द्वादशरात्रं च-
रेदिति तदपि सम्यगर्थप्रवृत्तिविषयम् । अतो नेदृशमज्ञानतः स्वर्णापहारः प्रायश्चित्तस्य नि-
मित्तं । किंतु रजताविशुद्ध्या पूर्वोक्त एव स्वर्णापहारः । अस्मिन्नेव विषये यदापहर्ता-
त्यन्तमहाधनः तदात्मतुलितं सुवर्णं दद्यात् । अप तावद्धनं नास्ति तपश्चर्यायां चाशक्त-
स्तदा विप्रतुष्टिकृद्भिर्मस्य यावज्जीवं कुटुम्बभरणपर्याप्ततया तुष्टिकरं धनं दद्यात् । यदा तु
निर्गुणस्वामिकं द्रव्यमपहरति तदा एतदेव व्रतं स्तेनः पादन्यूनं समाचरेदिति व्यासेनोक्तं नव-
वार्षिकं द्रष्टव्यम् । यदा पुनरीदृशमेव सुक्लामकुटुम्बपरिरक्षणार्थमपहरति तदा अग्निप्रतिपा-
दितपञ्चार्पिकं स्वर्निदार्धं वा क्रतुं कुर्यात्तीर्थयात्रां च पठब्दं वाचरेत् रुच्छं यमेद्वा क्रतुना
द्विजः । तीर्थानि वा भ्रमन्विद्वांस्ततः स्तेयादियुच्यते इति । यदा त्वपहारसमनन्तरमेव
महाकष्टं मया कृतमिति जातानुतापः प्रत्यर्पयति त्यजति वा तदापस्तम्बीयं चतुर्धेकालमि-
ताशनेन त्रिवर्षमवस्थानमाङ्गिरसं वा पञ्चार्यं त्रैवार्षिकं द्रष्टव्यम् ॥ ननु प्रत्यर्पणे त्यागे
वापहारपाल्यार्थस्य निष्पन्नत्वात्कथं प्रायश्चित्तालप्यत्वम् । अथानिष्पन्नस्तदा प्रायश्चित्ताभाव
एव स्यान्न तु प्रायश्चित्तालप्यत्वम् । मैवम् । अपहारस्योपभोगादिकलपर्यन्तत्वादुपभोगात्मा-
दिदृष्टौ च पुष्कलस्यापहारार्थस्याभावाद्युक्तमेव प्रायश्चित्तालप्यत्वं पीतवान्त इवापेयद्रव्ये ॥
नन्वेवं सति चौरहस्ताद्वलादाकल्प्य ग्रहणेऽपि तस्योपभोगलक्षणफलाभावात्प्रायश्चित्तालप्य-
मसङ्गः । मैवम् । तस्य त्यागे स्वतः प्रवृत्त्यभावात् फलपर्यन्तेऽपहारे स्वतः प्रवृत्तत्वाच्च ।
यस्तु रजतताम्रादिसंसृष्टसुवर्णापहारो न तत्रेदं लघुप्रायश्चित्तम् । यतः संसर्गोऽपि सुवर्णत्वं

नापेति । आज्यत्वमिव द्रव्यदाज्ये । अतस्तत्र द्वादशवार्षिकमेवेति युक्तम् । अथ मुवर्णस-
दृशं द्रव्यान्तरमेवेति लघुप्रायश्चित्तमुच्यते । न तर्हि तत्र त्रैवार्षिकादिलघुप्रायश्चित्तादिवि-
षयता अमुवर्णत्वादेव । किंतुपपातकप्रायश्चित्तमेव । यदप्यपरमापस्तम्भोक्तम् । स्तेयं कृत्वा
सुरां पीत्वा कृच्छ्रं सांवत्सरं चरेदिति । तत्सुवर्णपरिमाणादर्वाष्पाद्याधिकपरिमाणद्रव्य-
विषयम् । यत्कृतं सुमन्तुना । मुवर्णस्तेयी मासं सावित्र्याष्टसहस्रमाज्याहुतीर्जुह्यात् मत्सहं
त्रिरात्रमुपवासं तत्कृच्छ्रेण च पूतो भवतीति । तत्पूर्वोक्तमापपरिमाणमुवर्णापहारप्रायश्चि-
त्तेन सह विकल्प्यते । यदप्यपरं तेनैवोक्तम् । मुवर्णस्तेयी द्वादशरात्रं वायुभक्षः पूतो भव-
तीति तन्मनसापहारे प्रवृत्तस्य स्वतण्डुलोपरतापनिहीर्यस्य वेदितव्यम् । अत्रापि बालवृद्धा-
दिप्यधर्ममेव प्रायश्चित्तं वेदितव्यम् । यानि चाश्वरत्नमनुष्यस्त्रीभूधेनुहरणं तपेत्यादिना सु-
वर्णस्तेयसमत्वेन प्रतिपादितानि तेष्वधर्ममेव कार्यम् । यत्पुनश्चातुर्विंशतिमतवचनम् । रूढ्यं
हत्वा द्विजो मोहाच्चरेच्चान्द्रायणव्रतम् । गद्याणदशकादूर्ध्वमाशताद्विगुणं चरेत् ॥ आसह-
स्त्राक्षु त्रिगुणमूर्ध्वं हेमविधिः स्मृतः । सर्वेषां धातुलोहानां पराकं तु समाचरेत् ॥ धान्यानां
हरणे कृच्छ्रं तिलानामैन्दवं स्मृतम् । रत्नानां हरणे विमश्वरेच्चान्द्रायणव्रतमिति तदपि ग-
द्याणसहस्त्राधिकरजतहरणे मुवर्णस्तेयसमप्रायश्चित्तप्रतिपादनार्थं न पुनस्तद्विवक्ष्यम् । य-
दपि रत्नापहारे चान्द्रायणमुक्तं तदपि गद्याणसहस्त्रादीनमूष्यरत्नापहारे द्रष्टव्यम् । ऊर्ध्वं
पुनः मुवर्णस्तेयसमम् ॥ १५८ ॥ ॥ इति मुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥

उद्देशकप्रसातं गुरुतरुगमनप्रायश्चित्तमाह

तप्तेऽयःशयने सार्धमायस्या योपिता स्वपेत् ।

गृहीत्योत्कृत्य वृषणौ नैर्ऋत्यां चोत्सृजेत्तनुम् ॥ २५९ ॥

समा वा गुरुतरुग इति वक्ष्यमाणश्लोकगतं गुरुतरुगपदमत्र संबध्यते । तप्तेऽयःशयने
यथा मरणक्षमं भवति तथा तप्ते अभिवर्णे कृते कार्ष्णायसे शयने अयोमस्या स्त्रीप्रतिकृत्या त-
प्तया सह गुरुतरुगः स्वप्यात् । एवं भुत्वा तनुं देहं उत्सृजेन्निघ्नयेतेति यावत् । शयनं च
गुर्वृक्षनागमनं मया कृतमित्येवं स्वकर्म विख्याप्य कुर्यात् (अ. ११ श्लो. १०३) गुरु-
रूप्यभिभाष्येन इति मनुस्मरणात् । तथा स्त्रियमालिङ्ग्य कार्यम् । गुरुतरुगो मृन्मयीमायसी
वा स्त्रियः प्रतिकृतिमभिवर्णां कृत्वा कार्ष्णायसशयने अयोमस्या स्त्रीप्रतिकृत्या कृत्वा तमा-
लिङ्ग्य पूतो भवतीति गृद्धहारीतस्मरणात् । तथा मुण्डिनडोमेकेन मृताभ्यक्तेन कर्तव्यम् ।
निष्काललो मृताभ्यक्तस्तप्तां तां मूर्ध्नि मृन्मयीं वा परिष्वज्य मरणात्पूतो मरतीति विज्ञाया
इति वसिष्ठस्मरणात् । न च (अ. ११ श्लो. १०३) गुरुतरुप्यभिभाष्येनस्ते सप्याद-
योमये । मूर्ध्नि जलन्तीं स्वाश्लिष्य मृत्युना स विनुष्यतीति मनुशास्त्रानुरोधेन तप्तडोहशयनं
तप्तडोहयोपिदालिङ्गनं च निरपेक्षमायश्चित्तद्वयमित्याशङ्कनीयम् । आपस्या योपिता
स्वपेत् । कुत्रेत्याकाङ्क्षायां तप्तेऽयःशयन इति परस्परसापेक्षनयैकत्वावगमादेकरूपत्वमेव यु-
क्तम् ॥ अपथा वृषणौ सन्निहौ स्वयमुत्कृत्य पित्वाग्रजिना गृहीत्वा नैर्ऋत्यां दक्षिणमनीच्यां

दिशि देहपातान्तमकुटिलमतिर्गत्वा तनुमुत्सृजेत् । यथाह मनुः । (अ. ११ श्लो. १०४)
 स्वयं वा शिश्रवृषणावुत्कृत्याधाय चाञ्जली । नैर्ऋतीं दिशमातिष्ठेदानिपातादजिह्वग इति । गमनं
 पृष्ठतोऽनीक्षमाणेन कर्तव्यम् । क्षुरेण शिश्रवृषणावुत्कृत्यानवेसमाणो ब्रजेदिति शङ्खलिखित-
 स्मरणात् । एवं मच्छन् यत्र कुड्यादिना प्रतिबध्यते तत्रैव मरणान्तं तिष्ठेत् । सवृषणं शि-
 श्रमुत्कृत्याञ्जलावाधाय दक्षिणाभिमुखो गच्छेद्यत्रैव प्रतिहतस्तत्रैव तिष्ठेदाम्रलयादिति वसि-
 ष्ठस्मरणात् । यथाह नारदः । आसामन्यतमां गच्छन्मुरुतल्पग उच्यते । शिश्रस्योत्कर्तना-
 त्तत्र नान्यो दण्डो विधीयते ॥ एवं दण्डार्थमपि लिङ्गाद्युत्कर्तनं पापक्षयार्थमपि भवति । इ-
 दमेव मरणान्तिकदण्डमभिप्रेत्योक्तं मनुना । (अ. ११ श्लो. ३१८) राजभिर्घृतदण्डास्तु
 कृत्वा पापानि मानवाः । निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथेति । धनदण्डेन पुनः
 प्रायश्चित्तं भवत्येव । (अ. २ श्लो. २४०) प्रायश्चित्तं तु कुर्वणाः सर्वे वर्णा यथोदि-
 तम् । नाङ्गथा राज्ञा ललाटे स्युर्दाप्यास्तुत्तमसाहसमिति तैषोक्तत्वात् । अनयोश्च मरणा-
 न्तिकयोरन्यतरानुष्ठानेन गुरुतल्पगः शुद्ध्येत् । गुरुशब्दश्चात्र मुख्यया घृत्स्या पितरि वर्तते ।
 (अ. २ श्लो. १४२) निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि । संभावयति ज्ञानेन
 स विप्रो गुरुशुच्यते इति मनुना गुरुत्वप्रतिपादनपरे वाक्ये निषेकादिकर्तुर्जनकस्यैव गुरुत्वा-
 मिधानात् । योगीश्वरेण च निषेकादिकर्माभिप्रायेणोक्तम् । स गुरुर्यः क्रियां कृत्वा वेदमस्मै
 प्रयच्छतीति ॥ मनु गुरुशब्दस्यान्यत्रापि प्रयोगो दृश्यते । उपनीयगुरुः शिष्यमित्यादिना-
 चार्यं । (म. अ. २ श्लो. १४९) स्वल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः । तमपीह गुरुं
 विद्यादित्युपाध्याये । व्यासेनाप्यन्यत्र प्रयोगो दर्शितः । गुरवो मातृपितृपत्याचार्यविद्यादा-
 तुज्येष्ठभ्रातर ऋत्विजो भयत्राताभ्रदाता चेति । न चानेकार्थकल्पनादोषः । गुरुशब्दस्य प्रवृ-
 त्तिनिमित्तभूतायाः पूजार्हतायाः सर्वत्रानुस्यूतेः । दर्शितं च तस्याः प्रवृत्तिनिमित्तत्वं योगी-
 श्वरेण । एते मान्या यथा पूर्वमेभ्यो माता गरीयसीति मान्या इत्युपक्रम्य गरीयसीत्युपसं-
 हारं कुर्वता । (मनुः अ. २ श्लो. १४९) न च उपाध्यायान्दशाचार्य आचार्याणां शतं पिते-
 त्युपाध्यायादधिकाचार्यात्पितुरतिशयितत्ववचनात्स एव मुख्य इति वाच्यम् । आचार्येऽप्यति-
 शयितत्वस्याविशिष्टत्वात् । (म. अ. २ श्लो. १४९) उत्पादकब्रह्मदात्रेर्गरीयान्ब्रह्मदः पितेति ।
 गौतमेनाप्युक्तम् । आचार्यः श्रेष्ठो गुरूणामिति । किंच यद्यतिशयितत्वमात्रेण मुख्यत्वमुच्यते
 तर्हि सहस्रमिति वचनान्मातुरेव गुरुत्वं स्यात् । तस्मात्सर्वे गुरवस्तत्पत्नीगमनं गुरुङ्गनागमन-
 मिति युक्तम् । उच्यते । निषेकादीनीति मनुवचनं निषेकादिकर्तुर्जनकस्य गुरुत्वप्रतिपादनपरम्
 अनन्यपरत्वात् । यत्पुनर्व्यासगौतमवचनं तत्परिचर्यापूजादिविधिशेषतया स्तुत्यर्थत्वेनान्यपरं
 अतो गुरुत्वप्रतिपादनपरात्रिषेकादीनि मनुवचनात्पितुरेव मुख्यं गुरुत्वमिति स्थितम् । अत
 एव वसिष्ठेनाचार्यपुत्रशिष्यभार्यासु चैवमित्याचार्यद्वारेण्यतिदेशिकं गुरुतल्पमायश्चित्तमु-
 क्तम् । तथा जातूकर्णादिभिरप्युक्तम् । आचार्यादिस्तु भार्यासु गुरुतल्पमत्र चोदित्यादि ।
 आचार्यादेर्मुख्यगुरुत्वे गुरुपदेशत एव अतप्राप्तेरतिदेशोऽनर्थक एव स्यात् । किंच । सं-
 वर्तनं स्पष्टमेव पितृदारग्रहणं कृतम् । पितृदारान्समारुह्य मातृवर्ज्यं नराश्रम इति । पट्विश-

न्मतेऽपि । पितृभार्या तु विज्ञाय सवर्णा योऽधिगच्छतीति । अतोऽपि निषेकादिकर्ता पितैव मुख्यो गुरुः । तच्च गुरुत्वं वर्णचतुष्टयेऽप्यविशिष्टम् । निषेकादिकर्तृत्वाविशेषात् । अतः स विमो गुरुरुच्यते इति विप्रग्रहणमुपलक्षणम् । अतः पितृपत्नीगमनमेव महापातकम् । गमनं च चरमधातुविसर्गपर्यन्तं कथ्यते अतस्ततोऽर्वाङ्निवृत्तौ न महापातकित्वम् । तत्र चेदं तत्तेऽयःशयने सार्धप्रायस्येत्याद्युक्तं मरणान्तिकं प्रायश्चित्तद्वयम् । तच्च जनन्यामकामकृते । तत्सपत्न्यां तु सवर्णायामुत्तमवर्णायां अकामकृते द्रष्टव्यम् । पितृभार्या तु विज्ञाय सवर्णा योऽधिगच्छति । जननीं चाप्यविज्ञाय नामृतः शुद्धिमाभ्यादिति षट्त्रिंशन्मतेऽभिधानात् ॥ जनन्यां तु कामकृते वासिष्ठम् । निष्कालको घृताम्यक्तो गोमयाग्निना पादप्रमृत्यात्मानमवदाहयेदिति द्रष्टव्यम् । अकामतोऽभ्यासेऽप्येतदेव ॥ ननु च मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा । आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पग इति । अतिदेशाभिधानाम्मातृसपत्नीगमने त्वैपदेशिकं प्रायश्चित्तमयुक्तम् उच्यते । पितृभार्यां सवर्णमित्यस्मादेव सवर्णग्रहणाद्धीनवर्णसपत्नीविषयमिदमातिदेशिकमिति न विरोधः ॥ इदं च मुख्यस्यैव पुत्रस्य इतरेषां पुनः पुत्रकार्यकरत्वमेव न पुत्रत्वम् । यथाह मनुः । (अ. ९. स्तो. १८०) क्षेत्रजादीन्सुतानेतानेकादश यथोचितान् । पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिण इति । तत्रोभयेच्छातः प्रवृत्तौ तत्तेऽयःशयन इति प्रथमं प्रायश्चित्तम् । स्वेन मोत्साहने तु गृहीत्वोत्कृत्य वृषणाविति द्वितीयम् । अनुबन्धातिशयेन प्रायश्चित्तगुरुत्वस्योक्तत्वात् । तथा मोत्साहितस्य तु मानवम् । तत्सोहशयनज्वलत्सूर्ग्यालिङ्गनयोरन्यतरं द्रष्टव्यम् । यत्तु शहेन द्वादशवार्पिकमुक्तम् । अधःशायी भट्टाधारी पर्णमूलफलाशनः । एककालं समश्रीत वर्षे तु द्वादशे गते ॥ रुक्मस्तेयी सुरापश्च ब्रह्महा गुरुतल्पगः । व्रतेनैतेन शुध्यन्ति महापातकिनस्त्वमे इति । तत्समवर्णोत्तमवर्णपितृदारगमने अकामकृते वा द्रष्टव्यम् । तत्रैव कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकात्प्राङ्निवृत्तौ षड्वार्पिकमकामतस्तु त्रैवार्पिकम् । जनन्यां तु कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकात्प्राङ्निवृत्तौ द्वादशवार्पिकमकामतस्तु षड्वार्पिकमिति कल्प्यम् । यस्तु संवर्तेन पितृदारान्समारुह्य मातृवर्ज्यं नराधम इत्यादिना समारोहणमात्रे तत्सलुच्छ्रः उक्तः स हीनवर्णगुरुदारेषु रेतःसेकादवर्गद्रष्टव्यः ॥ १९९ ॥

प्राजापत्यं चरेत्कच्छ्रं समा वा गुरुतल्पगः ।

चान्द्रायणं वा त्रीन्मासानभ्यसेद्वेदसंहिताम् ॥ २६० ॥

अथवा प्राजापत्यं कच्छ्रं वक्ष्यमाणलक्षणं समाः वर्षत्रयं चरेत् । एतच्च ब्राह्मणीपुत्रस्य शूद्रजातीयगुरुभार्यागमने मतिपूर्वं द्रष्टव्यम् । यदा तु गुरुपत्नीं सवर्णा व्यभिचारिणीमबुद्धिपूर्वं गच्छति तदा वेदनपसहितं चान्द्रायणत्रयं कुर्यात् । तत्रैव कामतः प्रवृत्तावौशनसम् । गुरुतल्पाभिगामी संवत्सरं ब्रह्मव्रतं पण्मासान्वा तत्सलुच्छ्रं चेदिति । सत्रियागमने तु मतिपूर्वं याज्ञवल्कीयम् । मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथेति गुरुतल्पव्रतातिदेशान्नववार्पिकम् । इदं चातिदेशिकं सवर्णगुरुभार्यागमनविषयं न भवति । तत्र कामतो मरणान्तिकस्याकामतो द्वादशवार्पिकस्य विहि-

प्रायश्चित्तान्त-
रमाह.

तत्वात् । अतः क्षत्रियादिविषयमेवेति युक्तम् । तत्रैव कामतोऽभ्यासे मरणान्तिकम् । मत्या
 गत्वा पुनर्भार्या गुरोः क्षत्रमुतां द्विजः । अण्डाभ्यां रहितं लिङ्गमुत्कृत्य स मृतः शुचिरिति
 कण्वस्मरणात् । अत्रैव विषये प्रायश्चित्तं यदा न चिकीर्षति तदा छित्वा लिङ्गं वधस्तस्य स-
 कामायाः स्त्रियास्तथेति याज्ञवल्कीयो वधदण्डः प्रायश्चित्तस्थाने द्रष्टव्यः । वैश्यायां तु गु-
 रुभार्यायां कामतो गमने पट्टार्पिकम् । अत एव स्मृत्यन्तरम् । ब्राह्मणीपुत्रस्य क्षत्रियायां
 मातरि गमने पादहान्या द्वादशवार्षिकमेवमन्यवर्णास्त्विति । अयमर्थः । ब्राह्मणीपुत्रस्य क्ष-
 त्रियायां मातुः सपत्न्यां गमने पादन्यूनं द्वादशवार्षिकं नववार्षिकमिति यावत् । तस्यैव
 तथाभूतायां वैश्यायां पट्टार्पिकम् । शूद्रायां तु त्रैवार्षिकं प्रायश्चित्तमिति एवं क्षत्रियापुत्रस्य
 वैश्यायां मातरि नववार्षिकम् । शूद्रायां तु पट्टार्पिकम् । एवमेव, वैश्यापुत्रस्यापीति । वै-
 श्यायां तु कामतोऽभ्यासे मरणान्तिकमेव । गुरोर्भार्यां तु यो वैश्यां मत्या गच्छेत्पुनः पुनः ।
 लिङ्गाग्रं छेदयित्वा तु ततः शुभ्येत्स किंस्विपादिति लौगाक्षिस्मरणात् । शूद्रायां तु काम-
 तोऽभ्यासे द्वादशवार्षिकम् । पुनः शूद्रां गुरोर्गत्वा बुद्ध्या विप्रः समाहितः । ब्रह्मचर्यम-
 दुष्टात्मा संचरेद्द्वादशाब्दिकमित्युपमन्युस्मरणात् । क्षत्रियायां गुरुभार्यायामबुद्धिपूर्वगमने
 यमोक्तं त्रिवार्षिकमष्टमकालाशनं द्रष्टव्यम् । कालेऽष्टमे वा भुजानो ब्रह्मचारी सदा व्रती ।
 स्थानासनाभ्यां विहंस्त्रिरहोऽभ्युपयत्नपः ॥ अधःशायी त्रिभिर्घर्षेस्तदपोहेत पातकमिति ॥ अ-
 त्रैवाभ्यासे जातूकर्णोक्तम् । गुरोः क्षत्रमुतां भार्या पुनर्गत्वा त्वकामतः । अण्डमात्रं समुत्क-
 त्य शुद्धचेज्जीवन्मृतोऽपि वेति ॥ वैश्यायां त्वकामतो गमने प्राजापत्यं चरेत्कच्छ्रमित्येतदेव
 याज्ञवल्कीयम् । तथा च वृद्धमनुः । गमने गुरुभार्यायाः पितृभार्यागमे तथा । अब्दत्रयम-
 कामात्तु कच्छ्रं नित्यं समाचरेदिति । तत्रैवाभ्यासे हारीतोक्तं मरणान्तिकं ब्रह्मचर्यम् । अ-
 भ्यस्य विप्रो वैश्यायां गुरोरज्ञानमोहितः पटङ्गं ब्रह्मचर्यं च संचरेद्यावदायुषमिति । गुरु-
 भार्यायां शूद्रायां त्यमतिपूर्वं मानवम् । (अ. ११ श्लो. १०५) खट्वाङ्गी चौर-
 यासा वा श्मश्रुलो विजने वने । प्राजापत्यं चरेत्कच्छ्रमब्दमेकं समाहित इति ॥ अ-
 थवा गुरुदाराभिगामी संवत्सरं कण्टकिनीं शाखां परिष्वज्याधःशायी त्रिपवणी भै-
 क्षाहारः पूतो भवतीति सुमन्तूकं कुर्यात् । तत्रैवाभ्यासे मानवम् । (अ. ११ श्लोक १०६)
 चान्द्रायणं वात्रीन्मासानभ्यस्य निषतेन्द्रिय इति क्षत्रियायां कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकाद-
 र्वाद्धिवृत्तौ व्याघ्रोक्तम् । कच्छ्रं चैवातिकच्छ्रं च तथा कच्छ्रातिकच्छ्रकम् । चरेन्मासत्रयं
 विप्रः क्षत्रियागमने गुरोरिति । अत्रेयं व्यवस्था । तथा प्रोत्साहितस्य त्रैवासिकं
 प्राजापत्यचरणम् । उभयेच्छ्रतः प्रवृत्तस्यातिकच्छ्रचरणं तावदेव । स्वेन प्रोत्साहितायां पुनः क-
 च्छ्रातिकच्छ्रानुष्ठानं च तावदेवेति । तत्रैव कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकात्पूर्वं कण्वोक्तं द्रष्टव्यम् । चा-
 न्द्रायणं तप्तकच्छ्रमतिकच्छ्रं तथैव च । सकृद्वत्सा गुरोर्भार्यामज्ञानात्क्षत्रियां द्विज इति । तथा
 प्रोत्साहितस्यातिकच्छ्रः । उभयेच्छ्रतः प्रवृत्तस्य तप्तकच्छ्रः । स्वेन प्रोत्साहितायां तु चान्द्रा-
 यणम् । वैश्यायां कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकात्पूर्वं निवृत्तौ कण्वोक्तम् । तप्तकच्छ्रं पराकं
 च तथा सान्मननं गुरोः । भार्यां वैश्यां सकृद्वत्सा बुद्ध्या मासं चरेत् द्विज इति । अत्रोभयो-

रिच्छातः प्रवृत्तौ तत्सकृच्छूः । स्वेन प्रोत्साहितायां पराकः तथा प्रोत्साहितस्य सान्तपनम् ॥
 अत्रैवाकामतः प्रवृत्तस्य प्रजापतिराह । पञ्चरात्रं तु नाश्नीयात्सप्ताष्टौ वा तथैव च । वैश्यां
 भार्यां गुरोर्मत्वा सकृदज्ञानतो द्विज इति । तथा प्रोत्साहितस्य तु पञ्चरात्रम् । उभयेच्छातः
 प्रवृत्तौ सप्तरात्रम् । स्वेन प्रोत्साहितायामष्टरात्रम् ॥ शूद्रायां तु कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकात्पूर्वं
 निवृत्तौ जाबालिराह । अतिकृच्छ्रं तत्सकृच्छ्रं पराकं वा तथैव च । गुरोः शूद्रां सकृदत्वा बुद्ध्या
 विप्रः समाचरेदिति । तथा प्रोत्साहितस्यातिकृच्छ्रः । उभयेच्छातः प्रवृत्तौ तत्सकृच्छूः ।
 स्वेन प्रोत्साहितायां पराकः । तत्रैवाकामतः प्रवृत्तस्य दैर्घतमसम् । प्राजापत्यं सान्तपनं स-
 सप्तरात्रोपवासकम् । गुरोः शूद्रां सकृदत्वा चरेद्विप्रः समाहित इति । तथा । प्रोत्साहितस्य
 प्राजापत्यम् । उभयेच्छातः प्रवृत्तौ सान्तपनम् । स्वेन प्रोत्साहितायां सप्तरात्रोपवास इति ।
 अन्यैव दिशान्येषामपि स्मृतिवचसां विषयव्यवस्थोहनीया । पुरुषवच्च स्त्रीणामप्यत्र महा-
 पातकित्वमविशिष्टम् । तथा हि कात्यायनः । एष दोषश्च शुद्धिश्च पतितानामुद्वाहना ।
 स्त्रीणामपि प्रसक्तानामेव एव विधिः स्मृत इति अतस्तस्या अपि कामतः प्रवृत्तौ मरणान्ति-
 कमविशिष्टम् । अत एव पुरुषस्य मरणान्तिकमुत्सवा स्त्रिया अपि योगीश्वरेण मरणान्तिकं
 दर्शितम् । छित्वा लिङ्गं वधस्तस्य सकामायाः स्त्रियास्तयेति । अकामतस्तु मनुनोक्तम् ।
 (अ. ११ श्लो. १८८) एतदेव व्रतं कार्यं योपिस्तु पतितास्वपीति द्वादशवार्षिकमेवार्ध-
 कल्पनया कार्यम् । यानि पुनर्गुरुतल्पसमानि सखिभार्याकुमारीषु स्वयोनिष्वन्यनासु च ।
 सगोत्रासु सुतस्त्रीषु गुरुतल्पसमं स्मृतमिति प्रतिपादितानि यानि चातिदेशविषयभूतानि पितुः
 स्वंसारं मातुश्च मातुलानीं स्तूपामपि । मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा ॥ आचार्य-
 पत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पम् इति प्रतिपादितानि तथैकरात्रादूर्ध्वं कामतोऽप्यन्तेषु य-
 थाक्रमेण पञ्चापिकं त्र्यवार्षिकं च प्रायश्चित्तं विज्ञेयम् । अस्मिन्नेव विषये कामतोऽत्यन्ता-
 म्यासे मरणान्तिकम् । तथा च बृहद्यमः । रेतः सित्त्वा कुमारीषु स्वयोनिष्वन्यनासु च ।
 सपिण्डापत्यदारेषु प्राणत्यागो विधीयते इति । अन्त्याश्चात्र चाण्डालः श्वपचः क्षत्ता मृतो
 वैदेहिकस्तथा । मागधायोगवौ चैव सत्तेऽन्यावसायिन इति मध्यमाङ्गिरोद्दिष्टा ज्ञातव्याः ।
 न तु रजकशर्मकारश्रेत्यादिप्रतिपादिताः । तेषु लघुप्रायश्चित्तस्योक्तत्वात् ॥ तथा । (अ. ११ श्लो. १७९)
 चाण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिपृष्टा च । पतत्यज्ञानतो विप्रो
 ज्ञानात्साम्यं तु गच्छतीति चाण्डालादिसाम्यं प्रतिपादयता मनुनापि कामतोऽत्यन्ताम्यासे
 मरणान्तिकं दर्शितम् । तथा हाज्ञानतश्चाण्डालीगमनाम्यासे पतत्यतः पतितप्रायश्चित्तं द्वाद-
 शवार्षिकं कुर्यात् । कामतोऽत्यन्ताम्यासे चाण्डालैः साम्यं गच्छत्यतो द्वादशवार्षिकाधिकं मर-
 णान्तिकं कुर्यात् । एतच्च बहुकालाम्यासविषयम् । एकरात्राम्यासे तु वर्षत्रयम् । यथाह
 मनुः (अ. ११ श्लो. १७८) यत्करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनाद्विजः । तद्वैसमुग्नपत्नित्वं
 त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहतीति । अत्र वृषलीशब्देन चाण्डाल्यभिधीयते । चण्डाली बन्धकी वैश्या
 रजस्या या च कन्यका । ऊडा या च सगोत्रा स्यादूपत्यः पञ्च कीर्तिता इति स्मृत्यन्तरे

दृपलीशब्दप्रयोगदर्शनात् । बन्धकी खैरिणी । कथं पुनरत्रास्यासावगमः । उच्यते यत्क-
 रोत्येकरात्रेणेत्यत्यन्तसंयोगापवर्गवाचिन्यास्तृतीयाया दर्शनात् । एकरात्रेण चात्यन्तसंयोगो
 गमनस्याभ्यासं विनानुपपन्न इति गमनाभ्यासोऽवगम्यते अतएवैकरात्राद्बहुकालाभ्यासविषयं
 प्रागुक्तम् । द्वादशवर्षादिगुरुतल्पव्रतातिदेशिकं मरणान्तिकं च । यदा पुनर्ज्ञानतोऽज्ञानतो
 वा चाण्डालाद्याः सकृद्गच्छन्ति तदा चाण्डालपुल्कसानां तु भुक्त्वा गत्वा च योषितम् ।
 कृच्छ्राब्दमाचरेज्ज्ञानादज्ञानादैन्दवद्वयमिति यमाद्युक्तं संवत्सरं कृच्छ्रानुष्ठानम् । अमत्या
 चान्द्रायणद्वयं यथाक्रमेण द्रष्टव्यम् स्वयोनिज्वन्त्यजामु चेत्येकवाक्यसमभिव्याहाराद्भगिन्यां
 दिव्यपीयमेव व्यवस्था वेदितव्या । मरणान्तिकं चात्राग्निवेशनम् । जनन्यां च भगिन्यां
 च त्वसुतायां तथैव च । स्तुपायां गमनं चैव विज्ञेयमतिपातकम् ॥ अतिपातकिनस्त्वैत-
 विशेयुर्हुताशनमिति कात्यायनस्मरणात् । जनन्यां सकृद्गमने भगिन्यादिषु चासकृद्गमने अ-
 ग्निमवेश इति द्रष्टव्यम् । महापातकस्य जननीगमनस्य तदतिदेशविषयभूतातिपातकस्य भ-
 गिन्यादिगमनस्य तुल्यत्वायोगात् । यत्तु बृहद्यमेनोक्तम् । चाण्डालीं पुलकसीं न्द्रेच्छीं क्षुपां
 च भगिनीं सखीम् । मातापित्रोः स्वसारं च निक्षिप्तां शरणागतम् ॥ मातुलानीं प्रव्रजितां
 स्वगोत्रां दृपयोषितम् । शिष्यभार्यां गुरोर्भार्यां गत्वा चान्द्रायणं चरेदिति । यत्तु बह्निरोषच-
 नम् । पतितान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिशृणु च । मासोपवासं कुर्वीत चान्द्रायणम-
 यापि वेति । तदुभयमपि गुरुतल्पातिदेशविषयेषु कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकादर्थाद्भिष्टौ द्र-
 ष्टव्यम् । यदपि संवर्तवचनम् । भगिनीं मातुरासां च स्वसारं चान्यमातृनाम् । एता गत्वा
 स्त्रियो मोहात्तसकृच्छ्रं समाचरेदिति तदनन्तरोक्त एव विषये अकामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेका-
 दर्थाद्भिष्टौ द्रष्टव्यम् । यदा पुनरेता एव अत्यन्तव्यभिचारिणीर्गच्छति तदापीदमेव प्राय-
 श्रित्तियुगलं चान्द्रायणतसकृच्छ्रात्मकं क्रमेण कामतोऽकामतश्च भवतौ द्रष्टव्यम् । साधार-
 णस्त्रीषु तु गुरुणोपमुक्तास्त्रिपि गमने गुरुतल्पत्वदोषो नास्ति । जात्युक्तं पारदार्यं च कन्या-
 दूषणमेव च । साधारणस्त्रियो नास्ति गुरुतल्पत्वमेव चेति व्याघ्रस्मरणात् । एवमन्यान्यापि
 स्मृतिवचनान्युच्चावचप्रायश्चित्तप्रतिपत्तिपराण्यन्विष्य विषयव्यवस्थेहानीया ग्रन्थगौरवमयाद्वा
 लिख्यन्ते ॥ २६० ॥ ॥ इति गुरुतल्पप्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥

एवं प्रकृष्टमहापातकिप्रायश्चित्तमभिधायावसामासं तत्संसर्गप्रायश्चित्तमाह

एभिस्तु संवसेद्यो वै वत्सरं सोऽपि तत्समः ।

एभिः पूर्वोक्तैर्ब्रह्महादिभिर्येकं संवत्सरं योऽत्यन्तं संवसति सहाचरति सोऽपि तत्समः ।
 यो येन सहाचरति स तदीयमेव प्रायश्चित्तं कुर्यादिति तदीयप्रायश्चित्तातिदेशार्थं तत्समग्रहणम् ।
 न पुनः पातकत्वातिदेशार्थम् । तस्य यश्च तैः सह संवसेदित्युपदेशत एव सिद्धत्वात् । अत्र
 च सत्यप्यतिदेशत्वे ह्यन्तमेव द्वादशवर्षिकं कार्यम् । साक्षान्महापातकित्वात्संसर्गिणः । अपि-
 शब्दाद्वा केवलमहापातकिसंयोगी तत्समः किं त्वतिपातकिपानक्युपपातक्यादीनां मध्ये यो
 येन सह संसर्गं करोति सोऽपि तत्सम इति तदीयमेव प्रायश्चित्तं कुर्यादिति दर्शयति ।

अतएव मनुना सकलं प्रायश्चित्तजातमभिधायाभिहितम् । (अ. ११ श्लो. १८१) यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः । स तस्यैव व्रतं कुर्यात्तत्संसर्गविशुद्धये इति । विष्णुनापि सामान्येनोपपातक्यादेनस्त्रिमात्रसंसर्गे तत्प्रायश्चित्तमावृत्तं दर्शितम् । पापात्मना येन सह यः संसृज्येत स तस्यैव व्रतं कुर्यादिति । अत एव मनुना सामान्येनैतस्त्रिमात्रप्रतिषेधः कृतः । (अ. ११ श्लो. १८९) एनस्त्रिभिरनिर्णिक्तैर्नार्थं कंचित्समाचरोदिति । तथा । न संसर्गं भजेत्सद्भिः प्रायश्चित्ते कृते सतीति । एतच्च द्वादशवार्षिकादिपतितप्रायश्चित्तबुद्धिपूर्वसंसर्गविषयम् । पतितेन सहोपित्वा जानन्संवत्सरं नरः । मिश्रितस्तेन सोऽब्दान्ते स्वयं च पतितो भवेदिति देवलस्मरणात् । अज्ञानतः संसर्गं पुनर्वसिष्ठोक्तम् । पतितसंभयोगे तु ब्राह्मेण यौनेन वा स्त्रौवेण वा यास्तेभ्यः सकाशान्मात्रा उपलब्धास्तासां परित्यागतस्तैश्च न संवसेदुदीर्घां दिशं गत्वाऽनश्नन्संहिताध्ययनमधीयानः पूतो भवतीति विज्ञायते इति । तथा । ब्रह्महा मद्यपः स्तेनस्तथैव गुरुतरुण्यः । एते महापातकिनो यश्च तैः सह संवसेदिति सर्वमनवद्यम् । तैरिति तृतीया सर्वनामपरामृष्टमरुतब्रह्महादिचतुष्टयसंसर्गिण एव महापातकित्ववचनात्तत्संसर्गिणो न महापातकित्वम् । ननु महापातकिसंसर्ग एव महापातकित्वे हेतुर्न ब्रह्महादिविशेषसंसर्गः । तस्य व्यभिचारात् । अतोऽत्र ब्रह्महादिसंसर्गिसंसर्गिणोऽपि महापातकिसंसर्गो विद्यत इति । तस्यापि महापातकित्वं स्यान्न च प्रतिषेधः । उच्यते । स्यादेवं यदि प्रमाणा-न्तरगम्यं महापातकित्वं स्यात् । शब्दैकसमधिगम्ये तु तस्मान्नैवं भवितुमर्हतीति । तैरिति मरुतविशेषपरामर्शना सर्वनाम्ना ब्रह्महादिविशेषसंसर्गस्यैव महापातकित्वहेतुत्वस्यावगमि-तत्वात् । एवं च सति प्रतिषेधाभावोऽप्यहेतुः । प्राप्स्यभावादेव । अतः संसर्गिसंसर्गिणः द्वि-जातिकर्मभ्यो हानिर्न भवति प्रायश्चित्तं तु भवत्येव । न च संसर्गिसंसर्गिणः पातित्याभावे कथं प्रायश्चित्तमिति वाच्यम् । (अ. ११ श्लो. १८९) एनस्त्रिभिरनिर्णिक्तैर्नार्थं कंचित्समा-चरोदिति सामान्येनैतस्त्रिमात्रप्रतिषेधेन महापातकिसंसर्गिसंसर्गस्यापि प्रतिषिद्धत्वात्पाति-त्याभावेऽपि युक्तमेव प्रायश्चित्तं तच्च पादहीनम् । यो येन संवसेद्द्वयं सोऽपि तत्समतामि-यात् । पादहीनं चरेत्सोऽपि तस्य तस्य व्रतं द्विन इति व्यासोक्तं द्रष्टव्यम् । एवं चतुर्थप-ञ्चमयोरपि कामतः संसर्गिणोरर्धहीनं त्रिपादो न द्रष्टव्यम् । अतः साक्षाद्ब्रह्महादिसंसर्गिण एव तदीयप्रायश्चित्ताधिकारो न संसर्गिसंसर्गिण इति सिद्धम् । अत्र च ब्रह्महादिषु यद्यपि कामतो भरणान्तिकमुपदिष्टं तथापि संसर्गिणस्तत्रातिदिश्यते । स तस्यैव व्रतं कुर्यादिति व्रतस्यैवातिदेशात् । भरणस्य च व्रतशब्दवाच्यत्वाभावात् । अतोऽत्र कामकृतेऽपि संसर्गं द्वादशवार्षिकमकामतस्तु तदर्धम् । संसर्गश्च स्निग्धनक्तर्कभेदादनेकधा भिद्यते । यथाह शुद्धबृहस्पतिः । एकशय्यासनं पङ्क्तिर्माण्डपङ्कजमिश्रणम् । याननाध्यापने योनिस्तथा च सहभोजनम् । नवधा संकरः प्रोक्तो न कर्तव्योऽयमैः सहेति । देवलोऽपि । संघापस्पर्शनिः-श्याससहयानासनाशनात् । याननाध्यापनाद्यौनात्पापं संक्रमे नृणामिति । एकशय्यासनमे-कखट्वासनमेकपङ्क्तिभोजनमेकमाण्डपचनमन्त्रेन मिश्रणं संसर्गस्तदीयाभ्यभोजनमिति यावत् ।

याजनं पतितस्य स्वस्य वा तेन । अध्यापनं तस्य स्वस्य वा तेन । यौनं तस्मै कन्यादानं
तत्सकाशाद्वा कन्यायाः प्रतिग्रहः । सहभोजनमेकामत्रभोजनम् । संलापः संमापणम् । स्पर्शो
गात्रसंमर्दः । निःश्वासः पतितमुखवायुसंपर्कः । सहयानमेकतुरगाद्यारोहणं एतेषां मध्ये केन
कर्मणा कियता कालेन पातित्यमित्यपेक्षायां बृहद्विष्णुनोक्तम् । संवत्सरेण पतति पतितेन
सहाचरन्नेकयानभोजनासनशयनैर्यौनस्त्रौवमुख्यैस्तु संबन्धैः सद्य एवेति । अत्रैकभोजनमे-
कपङ्क्तिभोजनम् । एकामत्रभोजने तु सद्यः पातित्यम् । याजनं योनिसंबन्धं स्वाध्यायं सह-
भोजनम् । कृत्वा सद्यः पतत्येव पतितेन न संशय इति देवस्मरणात् । स्त्रौवशब्देन या-
जनमभिधीयते । मुख्यशब्देन भुक्तमवलेनाध्यापनम् । यौनस्त्रौवमुख्यैरिति तस्यपि द्वन्द्व-
निर्देशे प्रत्येकमेव तेषां सद्यः पतनहेतुत्वम् । यः पतितैः सह यौनमुख्यस्त्रौवानां संबन्धाना-
मन्यतमं संबन्धं कुर्यात्तस्याप्येतदेव प्रायश्चित्तमिति सुमन्तुस्मरणात् । एकयानादिचतुष्टयस्य
तु समुदितस्यैव पतनहेतुत्वम् । एकयानभोजनासनशयनैरिति इतरेतरयुक्तानां निर्देशात् ।
प्रत्येकानुष्ठानस्य तु पतनहेतुत्वाभावेऽपि दोषहेतुत्वमस्त्येव । आसनाच्छयनाद्यानात्संभाषा-
त्सहभोजनात् । संक्रामन्ति हि पापानि तैलविन्दुरिवाभ्रसीति पराशरवचनेन निरपेक्षाणा-
मपि पापहेतुत्वावगमात् । संलापस्पर्शनिःश्वासानां तु यानादिचतुष्टयेनानुपङ्क्तितया समु-
च्चित्तानामेव पतनहेतुत्वं न दृश्यभूतानामरूपत्वात् । पापहेतुत्वं पुनरस्त्येव । संलापस्पर्शनिः-
श्वासेति देवलवचनस्य दर्शितत्वात् । अतः संलापादिरहिते सहयानादिचतुष्टये कृते पञ्चम-
भागो न द्वादशवार्षिकं प्रायश्चित्तं कुर्यात् । तत्सहिते तु पूर्णम् । एवं च सति एभिस्तु संवत्से-
द्यो वै वत्सरं सोऽपि तत्सम इति योगीश्वरवचनमपि सहयानादिचतुष्टयपरमेव युक्तम् । अतः
संलापादीनां षण्णवपातित्यहेतुत्वं नास्त्यतएव मनुना । (अ. ११ श्लो. १८०) संवत्सरेण
पतति पतितेन सहाचरन् । याजनाध्यापनाद्यौनात्तु यानासनाशनादिति यानादिचतुष्टयस्यैव
संवत्सरेण पातित्यहेतुत्वमुक्तम् । अत्रासनग्रहणं शयनस्याप्युपलक्षणम् । अत्र च संवत्सरेण
पतति पतितेन सहाचरन् । यानाशनासनादिति व्यवहितेन संबन्धः । प्राग्दर्शितविष्णुवचना-
नुरोधात् । तथा । संवत्सरेण पतति पतिते सहाचरन् । भोजनासनशय्यादि कुर्वाणः सार्व-
कालिकमिति वचनाच्च । न चानन्वयदोषः । यानासनाशनादिहेतोरुपलक्षणं च कुर्वन्निति भेद-
विनक्षया संयन्धोपपत्तेः । यथा एतया पुनराभियसंभितयेद्वेति । यद्वा । आचरन्निति शत्रा
हेत्वर्थस्य गमितत्वात् । यानासनादिति द्वितीयार्थे पञ्चमी । याजनाध्यापनाद्यौनात्तु संव-
त्सरेण पतति किंतु सद्य एव । प्राचीनवचननिचयानुरोधादेव । अतो यौनादिचतुष्टयेन सद्यः
पतति यानादिचतुष्टयेन ॥ संवत्सरं निरन्तराभ्यासेनेति युक्तं वत्सरं सोऽपि तत्सम इति । अ-
त्यन्तसंयोगवाचिन्या द्वितीयाया दर्शनादन्तरितदिवसगणना कार्या । यथा षष्ठ्यधिकशतत्र-
यदिवसव्यापित्वं संसर्गस्य भवति ततो न्यूनं तु न पतितप्रायश्चित्तं किं त्वन्यदेव । यथाह
पराशरः । संसर्गमाचरन्निप्रः पतितादिष्वकामतः । पयाहं वा दशाहं वा द्वादशाहमप्यापि
॥ ॥ मासार्धं मासमेकं वा मासत्रयमप्यापि वा । अब्दार्धमेकमब्दं वा भवेदूर्ध्वं तु तत्समः ॥
त्रिरात्रं मधमे पक्षे द्वितीये च्छ्रद्धामाचरन् । श्रेष्ठान्तपतनं कृच्छ्रं तृतीये पक्षे एव ॥ चतुर्थे

शहः । सर्वेषामवकृष्टानां वधे प्रत्येकं चान्द्रायणमिति । यद्वाङ्गिरसोक्तम् । सर्वान्व्यजानां
गमने भोजने संप्रमापणे पराकेण विशुद्धिः स्यादित्याङ्गिरसमापितमिति पराकं कुर्यात् ।
तत्र कामतः सूतादिवधे चान्द्रायणम् । अकामतस्तु सूतवधे पराकः । वैदेहकवधे पादोनः ।
चाण्डालवधे द्विपादः । मागधवधे पादोनः पराकः । क्षत्तरि द्विपादः । आयोगवे च पादद्वयम् ।
अनयैव दिशा चान्द्रायणस्थापि तारतम्यं कल्प्यम् । यत्तु ब्रह्मगर्भवचनम् । प्रतिलोमप्रसूता-
नां स्त्रीणां मासावधिः स्मृतः । अन्तरप्रभवानां च सूतादीनां चतुर्द्विपादिति तदावृत्तिविषयम् ।
तत्र सूतवधे पण्मासाः वैदेहकवधे चत्वारः चाण्डालवधे द्वाविति योग्यतयान्वयः । तथा मा-
गधवधे चत्वारः क्षत्तरि द्वैमासिकं आयोगवे च द्वैमासिकमिति व्यवस्था ॥

नैमित्तिकप्रदानां जपादिसाध्यत्वाद्विद्याविरहिणां च शूद्रादीनां तदनुपपत्तेराज्यादि-
क्षणदिसाध्येष्विद्वान्पान्थानामनपिक्वराणांसंयथाह

शूद्रोऽधिकारहीनोऽपि कालेनानेन शुष्यति ॥ २६२ ॥

यद्यपि शूद्रो जपाद्यधिकारहीनस्तथाप्यनेन द्वादशवार्षिकादिकालसंपाद्येन व्रतेन शुष्य-
ति । शूद्रग्रहणं स्त्रीणां प्रतिलोमनानां श्लोपलक्षणम् । यद्यपि तस्य भाग्यव्यादिजपासंभ-
वस्तथापि नमस्कारमन्त्रजपो भवति । अत एव स्मृत्यन्तरेऽभिहितम् । उच्छिष्टं चास्य मो-
जनमनुज्ञातोऽस्य नमस्कारो मन्त्र इति । यद्वा वचनबलाज्जपादिरहितमेव व्रतं कुर्यात् । त-
स्माच्छूद्रं समासाद्य सदा धर्मपथे स्थितम् । प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमविबर्जितमित्यङ्गि-
रःस्मरणात् । तथापरमपि तेनैवोक्तम् । शूद्रः कालेन शुष्येत गोब्राह्मणहिते रतः । दानै-
र्वाप्युपवासैर्वा द्विजशुश्रूषया तथेति ॥ यत्तु मानवम् । (अ. ४ श्लो. ८०) न चास्योप-
दिशेद्धर्मं न चास्य व्रतमादिशेदिति शूद्रस्य व्रतोपदेशनिषेधपरं वचनं तदनुपपन्नशूद्राभिमा-
यम् । यदपि स्मृत्यन्तरवचनम् । कृच्छ्राण्येतानि कार्याणि सदा वर्णव्रजेण नृ । कृच्छ्रैर्व्रतेषु
शूद्रस्य नाधिकारो विधीयते इति तत्काम्यकृच्छ्राभिप्रायम् । अतः स्त्रीशूद्रयोः प्रतिलोमजा-
नां च त्रैयणिकवत् व्रताधिकार इति सिद्धम् । यत्तु गौतमवचनम् । प्रतिलोमा धर्महीना इति
तदुपनयनादिविशिष्टधर्माभिप्रायम् ॥ २६२ ॥ इति पञ्च महापातकप्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥

महापातकादिपञ्चकमध्ये महापातकानि पातकानुपपातकप्रायश्चित्तान्युक्त्वाधुनोपपातक-
प्रायश्चित्तानि व्याचक्षाणः पाठक्रमप्राप्तं गौतमप्रायश्चित्तं तावदाह ।

पञ्चगव्यं पिवेद्गोघ्नो मासमासीत संयमः ।

गोष्ठेशयो गोऽनुगामी गोप्रदानेन शुष्यति ॥ २६३ ॥

कृच्छ्रं चैवातिकृच्छ्रं च चरेद्वापि समाहितः ।

दद्यान्निरात्रं चोपोष्य वृषभैकादशास्तु गाः ॥ २६४ ॥

गां हन्तीति गोघ्नः । मूलविमुनादित्वात्कमत्ययः । असौ मासं समाहित आसीत् । किं कुर्वन्त्यश्च तानि गव्यानि गोमूत्रगोमयक्षीरदधिवृतानि यथाविधि मिश्रितानि पिबन् । आहारान्तरपरित्यागेन भोजनकार्ये तस्य विधानात् । तथा गोघ्नेशयः । प्राप्तशयनानुवादेन गोघ्नविधानेन दिवा च स्वापप्रतिषेधाद्वात्रौ गोशालायां शयानो गा अनुगच्छति तदस्य व्रतमिति गोऽनुगामी । व्रते णिनिः । अनश्च यासां गोघ्ने शेते सन्निधानात्ता एव गाः मातर्वनं विचरन्तीरनुगच्छेत् । अनुगच्छेदिति वचनाद्यदा ता गच्छन्ति तदैव स्वयमनुगच्छेद्यदानुतिष्ठन्त्यासते वा तदा पश्चाद्भ्रमनस्याशक्त्यकरणत्वात्स्वयमपि तिष्ठेदासीत् वेति गम्यते । अनुगमनविधानादेन ताभिः सायं गोघ्ने घ्नन्तीयिः सह गोघ्नप्रवेशोऽप्यर्थसिद्धः । एवं कुर्वन्मासान्ते गोमदानेन एकां गां दत्त्वा तावता शास्त्रार्थस्य संपत्तेर्गोहत्यायाः शुष्यतीत्येकं व्रतम् । मासं गोघ्नेशयो गोऽनुगामीत्यनुवर्तते । पञ्चगव्याहारस्य तु निवृत्तिः । कृच्छ्रविधानादेव । अतश्च मासं निरन्तरं कृच्छ्रं समाहितश्चरेदित्यपरम् । अत एव जाबालेन मासं प्राजापत्यस्य एषक् प्रायश्चित्तत्वमुक्तम् । प्राजापत्यं चरेन्मासं गोहन्ता चेदकामतः । गोहितो गोऽनुगामी स्याद्गोमदानेन शुष्यतीति । अतिकृच्छ्रं वा तथैव समाचरेदित्यन्यत् । कृच्छ्रातिकृच्छ्रयोर्लक्षणमुत्तरत्र वक्ष्यते । अथवा त्रिरात्रमुपवासं कृत्वा वृषभैकादशो यासां गवां ता दद्यादिति व्रतचतुष्टयम् । तत्राकामकृते जातिमात्रब्राह्मणस्वामिकगोमात्रवधे उपवासं कृत्वा वृषभैकादशगोदानसहितस्त्रिरात्रोपवासो द्रष्टव्यः । विशिष्टस्वामिकाया विशिष्टगुणवत्त्वाश्च वधे गुरुप्रायश्चित्तस्य वक्ष्यमाणत्वात् । क्षत्रियसंबन्धिन्यास्तु तादृग्विधे व्यापादने मासं पञ्चगव्याशित्वं मध्यमं प्रायश्चित्तम् । अत्र मासं पञ्चगव्याशनस्यातिस्वल्पत्वात्तन्मासोपवासतुल्यत्वम् । ततश्च पट्टिः पट्टिरुपवासैरेकैकप्रानापत्यकल्पनया पञ्चकृच्छ्राणां प्रत्यान्नायेन पञ्च धेनवो मासान्ते च दीयमाना गौरेकेति पट्टं धेनवो भवन्तीति वृषभैकादशगोदानसहितस्त्रिरात्रव्रताष्टधीयस्त्वम् । कथं पुनर्ब्राह्मणगवीनां गुरुत्वम् । देवब्राह्मणराज्ञां तु विज्ञेयं ब्रह्ममुत्तममिति नारदेन तद्ब्रह्मस्योत्तमत्वाभिधानात् । गोषु ब्राह्मणसंस्थास्त्विति दण्डभूयस्त्वदर्शनाच्च । वैश्यसंबन्धिन्यास्तु तादृग्विधे व्यापादने मासपतिकृच्छ्रं कुर्यात् । अतिकृच्छ्रे त्याघे त्रिरात्रव्रते पाणिपूरान्नभोजनमुक्तम् । अन्त्ये त्रिरात्रेऽनशनम् । अतोऽतिकृच्छ्रधर्मेण मासव्रते कियमाणे पट्टात्रमुपवासो भवति । चतुर्विंशत्यहे च पाणिपूरान्नभोजनम् । ततश्च कृच्छ्रप्रत्याग्रायकल्पनया किञ्चिद्भूयं धेनुपञ्चकं भवतीति पूर्वस्माद्ब्रह्मब्राह्मणविधत्वेन वैश्यस्वामिकगोवधविषयता युक्ता । तादृश एव विषये शूद्रस्वामिकगोहत्यायां मासं प्राजापत्यव्रतं द्वितीयं तत्र च सार्धप्राजापत्यद्वयात्मकेन प्रत्यान्नायेन किञ्चिदधिकं धेनुद्वयं भवतीति पूर्वैर्म्यो लघुतमत्वाच्चद्वविषयतोचिता । अथ चैतत्प्रायश्चित्तचतुष्टयं साक्षात्कर्तुग्राहकप्रयोजकानुमन्तृषु गुरुलघुभावतारतम्यापेक्षया पूर्वोक्त एव विषये योजनीयम् । यच्च वैष्णवं व्रतत्रयम् । गोघ्नस्य पञ्चगव्येन मासमेकं पलत्रयम् । प्रत्यहं स्यात्पराको वा चान्द्रायणमथापि वेति । यच्च काश्यपीयम् । गां हत्वा तच्चर्मणा प्रावृतो मासं गोघ्नेशयस्त्रिपवणस्त्रायी नित्यं पञ्चगव्याहार इति । यच्च शातातपीयम् । मासं पञ्चगव्याहार इति तत्पञ्चकमपि याज्ञव-

स्कीयपञ्चगव्याहारसमानविषयम् । यच्च शङ्खप्रचेतोभ्यामुक्तम् । गोघ्नः पञ्चगव्याहारः पञ्चविंशतिरात्रमुपवसेत्सशिशं वपनं कृत्वा गोचर्मणा प्रावृतो गाश्रानुगच्छन् गोष्ठेशयो गां च दद्यादिति । एतच्च याज्ञवल्कीयमासातिकृच्छ्रव्रतसमानविषयम् । दद्यात्त्रिरात्रं चोपोप्येतद्विषयमेवात्यन्तगुणिनो हन्तुर्वेदितव्यम् । अत्रैव विषये पञ्चगव्याशक्तस्य तु द्वितीयं काश्यपोयं मासं पञ्चगव्येनेति प्रतिपाद्य पष्ठे काले पयोमस्तो वा गच्छन्तीष्वनुगच्छेत्तासु सुखोपविष्टासु चोपविशेन्नातिष्ठवं गच्छेन्नातिविषमेणावतारयेन्नास्पोदके पाययेदन्ते ब्राह्मणान्भोजयित्वा तिलधेनुं दद्यादिति द्रष्टव्यम् । अत्राप्यशक्तस्य गोघ्नो मासं यवागुं प्रसूतितन्दुलशृतां भुञ्जानो गोम्यः म्रियं कुर्वन् शुष्यतीति पैठिनसिनोक्तं वेदितव्यम् । यज्ञु सौमन्तम् । गोघ्नस्य गोमदानं गोष्ठे शयने द्वादशरात्रं पञ्चगव्यप्राशनं गवानुगमनं चेति । यच्च सर्वैरुक्तम् । सक्तुयावकभैक्षाशी पयो दधि घृतं सक्तु । एतानि क्रमशोऽश्वीयान्मासार्धं स समाहितः ॥ ब्राह्मणान्भोजयित्वा तु गां दद्यादात्मशुद्धये इति । यच्च चार्हस्पत्यम् । द्वादशरात्रं पञ्चगव्याहार इति तत्रितयमपि याज्ञवल्कीयमासप्राजापत्येन समानविषयं मृतकल्पगोहत्याविषयं वा विषमप्रदेशत्रासेन जनितव्याधितो मरणविषयं वा वेदितव्यम् । तदिदं सर्वं प्रागुक्तमकामविषयम् । यदा पुनरीदृग्विधामविशिष्टविप्रस्तामिकामविशिष्टां गां कामतः प्रमापयति तदा मनुना मासं यवागूपानं मासद्वयं हविष्येण चतुर्थकालभोजनं मासत्रयं वृषभैकादशगोदानयुक्तं शाकादिना वर्तनमिति व्रतत्रितयमाप्नातम् । यथाह (अ. ११ श्लो. १०८, ११९) उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो मासं यवाभिवेत् । कृतवापो वसेद्गोष्ठे चर्मणाद्रेण संवृतः ॥ चतुर्थकालमश्वीयादसारलवणं मितम् । गोमूत्रेण चरेत्स्नानं द्वौ मासौ नियतेन्द्रियः ॥ दिवानुगच्छेत्ता गास्तु तिष्ठन्ध्वं रजः पिबेत् । शुश्रूषित्वा नमस्कृत्वा रात्रौ वीरासनं वसेत् ॥ तिष्ठन्तीष्वनुतिष्ठेत्तु ब्रजन्तीष्वप्यनुग्रेजेत् । आसीनासु तथासीनो नियतो वीतमत्सरः ॥ आतुरामभिशस्तां वा चौरव्याघ्रादिभिर्भयैः । पतितां पङ्कलग्नां वा सर्वोपायैर्विमोचयेत् ॥ उज्ये वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशम् । न कुर्वीतात्मनस्त्राणं गोरकृत्वा तु शक्तितः ॥ आत्मनो यदि बान्धवेषां गृहे क्षेत्रेऽपवा खले । भक्षयन्तीं न कथयेत्पिनन्तं चैव वत्सकम् ॥ अनेन विधिना यस्तु गोघ्नो गा अनुगच्छति । स गोहत्याकृतं पापं त्रिभिर्मासैर्विपोहति ॥ वृषभैकादश गाश्च दद्यात्सुचरितव्रतः । अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविद्वद्यो निवेदेयेत् ॥ एतत्रितययाज्ञवल्कीयमासप्राजापत्यमासं पञ्चगव्याशनवृषभैकादशगोदानयुक्तत्रिरात्रोपवासरूपव्रतत्रितयविषयं यथाक्रमेण द्रष्टव्यम् । यत्त्वङ्गिरसा मानवेतिकर्तव्यतायुक्तं त्रैमासिकमभिषायाधिकमभिहितम् । असारलवणं रक्तं पष्ठे फालेऽस्य भोजनम् । गोमतीं वा अपेक्षित्यामोद्गारं वेदमेव च ॥ व्रतप्रखारयेद्वण्डं समन्त्रां चैव मेखलामिति । तन्मानवविषयम् । एवं पुष्टितारुण्यादिकंचिद्गुणातिशययोगिन्यां द्रष्टव्यम् । अतिबालमतिकृशामतिवृद्धां च रोगिणीम् । हत्वा पूर्वविधानेन चरेदर्धव्रतं द्विज इति पुष्टितारुण्यादिरहितायां गन्धर्वप्रायश्चित्तदर्शनात् । यदा तु याज्ञवल्कीयमासातिकृच्छ्रव्रतनिमित्तभूतां गामविशिष्टस्तामिकां जातिमात्रयोगिनीं कामतो व्यापादयति तदा

विहितं यदकामानां कामात्तद्विगुणं चरेदिति न्यायेन पूर्वोक्तमेवाकामविहितं मासातिकृच्छ्र-
व्रतं द्विगुणं कुर्यात् । यत्तु हारीतेन । गोघ्नस्तच्चर्मैर्ध्ववाले परिधायेत्यादिना मानवोमितिकर्त-
व्यतामभिधायोक्तम् । वृषभैकादशाश्च गा दत्वा त्रयोदशे मासे पूतो भवतीति तत्सवनस्थ-
श्रोत्रियगोवधे अकामरुते द्रष्टव्यम् । यत्तु वसिष्ठेन । गां चेद्धन्यात्तस्याश्रमणाद्व्रणं परिवेष्टि-
तः पण्मासान् कृच्छ्रतस्तकृच्छ्रावातिष्ठेदपमवेहतौ दद्यादिति पाण्मासिकं कृच्छ्रतस्तकृच्छ्रानु-
ष्ठानमुक्तम् । यदपि देवलेन । गोघ्नः पण्मासांस्तच्चर्मपरिवृतो गोघ्नजनिवासी गोभिरेव सह
घरन् प्रमुच्यत इति तत् द्वयमपि हारीतीयेन समानविषयम् । तत्रैव कामकाररुते
कात्यायनीयं त्रैवार्षिकम् । गोघ्नस्तच्चर्मसंवीतो वसेद्वेष्टेऽथवा पुनः । गाश्रानुगच्छेत्सततं मौनी
धीरासनादिभिः ॥ वर्षशीतातपस्त्रेणैव हि पञ्चमयादितः । मोक्षयेत्सर्वयत्नेन पूयते वत्सरै-
स्त्रिभिरिति द्रष्टव्यम् । यच्च शाह्नं त्रैवार्षिकम् । पादं तु शूद्रहत्यायामुदकयागमने तथा ।
गोवधे च तथा कुर्यात्परस्त्रीगमने तथेति ॥ तदपि कात्यायनीयव्रतसमानविषयम् । यत्तु यमेना-
द्विरसीमितिकर्तव्यतामभिधाय गोसहस्रं शतं वापि दद्यात्समुचितव्रतः । अविद्यमाने सर्वस्वं
वेदविद्वद्गा निवेदयेदिति गोसहस्रयुक्तं गोशतयुक्तं च द्वैमासिकं व्रतद्वयमभिहितम् । तत्र
यदा सवनस्थश्रोत्रियातिदुर्गतबहुकुटुम्बब्राह्मणसंघनिर्वा कपिलां कर्माङ्गभूतां गर्भिणीं बहु-
क्षीरतरुणिमादिगुणशालिनीं निर्गुणो धनवान्सप्रयत्नं खड्गादिना व्यापादयति तदा गोसहस्रयु-
क्तं द्वैमासिकं कुर्यात् । गर्भिणीं कपिलां दोग्ध्रां होमधेनुं च सुव्रताम् । खड्गादिना घातयित्वा
द्विगुणं व्रतमाचरेदिति विशिष्टायां गवि नार्हस्पत्ये प्रायश्चित्तविशेषदर्शनात् ॥ अतएव
मचेत्तसा । स्त्रीगर्भिणीगोगर्भिणीबालवृद्धवधेषु भ्रूणहा भवतीति । ईदृग्वधमेव । गोवधमभि-
संधाय ब्रह्महत्याव्रतमतिदिष्टम् । द्वितीयं तु याम्यं गोशतदानयुक्तं द्वैमासिकं व्रतं कात्यायनीय-
व्रतविषये धनवतो द्रष्टव्यम् । यत्तु गौतमेन । वृषभैकगोशतदानसमुचितं त्रैवार्षिकं प्राकृतं ब्रह्म-
चर्यं वैश्यवधेऽभिधाय गोवधेऽतिदिष्टम् । गां च हत्वा वैश्यवदिति । एतच्च त्रैवार्षिकव्रतप्रत्या-
ज्ञायभूतनवतिधेनुभिः सार्धं वृषभैकशता गावो नवन्यूनं द्विशतं भवतीति गोसहस्रयुक्तद्वैमासि-
कव्रताभ्यूनत्वात्पूर्वोक्तविषये एव कामतो वधे । यद्वा तत्रैव विषये गर्भरहितायाः कामतो वधे
द्रष्टव्यम् । तादृग्विधया एव गर्भरहितायास्त्वकामतो हननेऽपि कात्यायनीयमेव त्रैवार्षिकं
करव्यम् । यत्तु यमेनोक्तम् । काष्ठलोष्टास्मर्गिणः शस्त्रैर्वा निहता यदि । प्रायश्चित्तं कथं
तत्र शस्त्रे शस्त्रे विधीयते । काष्ठे सान्तपनं कुर्यात्प्राजापत्यं तु लोष्टके । तत्कृच्छ्रं ॥ पापा-
णे शस्त्रे चाप्यतिकृच्छ्रकम् ॥ प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णं कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् । त्रिशद्रा वृषभं चैकं
दद्यात्तेभ्यश्च दक्षिणामिति ॥ तत्पूर्वोक्तगोसहस्रशतादिदानत्रैवार्षिकादिप्रतविषयेष्वेव काष्ठा-
दिताधनविशेषजनितवधनिमित्तसान्तपनादिपूर्वकत्वप्रतिपादनपरं नतु निरपेक्षमुत्पादनस्य ।
तथा वयोविशेषादपि प्रायश्चित्तविशेष उक्तः । अनिवृद्धामतिकृशामतिजालां च रोगिणीम् ।
हत्वा पूर्वविधानेन चरेदर्धव्रतं द्विजः ॥ ब्राह्मणान्मोजयेच्छक्त्या दद्याद्देमतिर्लांस्तथेति ॥ नीरो-
गादिवधे यद्विहितं तत्सार्धम् ॥ बृहत्प्रचेतसाप्यत्र विशेष उक्तः । एकवर्षं हते वत्से कृच्छ्रपादो
विधीयते । अबुद्धिपूर्वं पुंसः स्याद्विषादस्तु द्विहायने । त्रिहायने त्रिषादः स्यात्प्राजापत्यमतः पर-

गोपनार्थं च न दुष्येद्विधो बन्धने इति पराशरस्मरणात् । अङ्गुलं स्थिरचिह्नकरणम् । लक्षणं साम्प्रतोपलक्षणम् । वाहने शास्त्रोक्तमार्गेण रक्षणार्थमपि नालिकेरादिभिर्वन्धने भवत्येव दोषः । न नालिकेरेण न शाणवालेन चापि मौञ्जेन न बन्धशृङ्खलैः । एतैस्तु गावो न निबन्धनीया बध्वा तु तिष्ठेत्परशुं गृहीत्वा ॥ कुशैः काशैश्च बध्नीयात्स्थाने दोषविवाजिते इति व्यासस्मरणात् । तथान्योऽपि विशेषस्तेनैवोक्तः । घण्टामरणदोषेण विपत्तिर्यत्र गोर्भवेत् । गोकुच्छार्धं भवेत्तत्र भूषणार्थं हि तत्स्मृतम् ॥ अतिदोहातिदमने संघाते चैव योजने । बध्वा शृङ्खलपाशैश्च मृते पादोनमाचरेदिति ॥ पालनाकरणादिनोपेक्षायां क्वचित्प्रायश्चित्तविशेषस्तेनैवोक्तः । जलौघपल्वले मग्ना मेघविद्युद्धतापि वा । श्वन्ने वा पतिताकस्माच्छ्वापदेनापि भक्षिता ॥ प्राजापत्यं चरेत्कुच्छं गोस्वामी व्रतमुत्तमम् । शीतवाताहता वा स्यादुद्धन्धनहतापि वा ॥ शून्यागार उपेक्षायां प्राजापत्यं विनिर्दिशेदिति ॥ इदं तु कार्यान्तरविरहेऽप्युपेक्षायां वेदितव्यम् । कार्यान्तरव्यव्रतयोपेक्षायां त्वर्धम् । पल्वलौघमृगव्याघ्रश्वापदादिनिपातने । श्वभ्रमपातसर्पाद्यैर्मृते कुच्छार्धमाचरेत् । अपालत्वात् कुच्छं स्याच्छून्यागार उपलब्धे इति विष्णुस्मरणात् ॥ तथा सत्यपि व्यापादने क्वचिदुपकारार्थप्रवृत्तौ वचनाहोपाभावः । यथाह संवर्तः । यन्म्रणे गोचिकित्सार्थं मूढगर्भविमोचने । यत्ने कृते विपत्तिः स्यान्न स पापेन लिप्यत इति । यन्म्रणं व्याध्यादिनिर्यातनार्थं संदंशाङ्कुशादिप्रवेशनम् । तथा । औषधं स्नेहमाहारं ददद्गोब्राह्मणे द्विजः । दीयमाने विपत्तिश्चेन्न स पापेन लिप्यते ॥ ग्रामघाते शरीरेण वैश्ममन्नाग्निपातने । दाहच्छेदशिराभेदप्रयोगैरुपकुर्वताम् । द्विजानां गोहितार्थं च प्रायश्चित्तं न विद्यते । अत्र पराशरोऽप्याह । अतिवृष्टिहतानां च प्रायश्चित्तं न विद्यते । कूपस्वाते च धर्मांश्च गृहदाहे च या मृता । ग्रामदाहे तथा घरे प्रायश्चित्तं न विद्यते इति । इदं तु बन्धनरहितस्यैव पशोः कर्पचिद्रुहादिदाहदानेन मृतविषयम् । इतरथापस्तम्बेनोक्तम् । कान्तारेष्वप्यङ्गुलं गृहदाहे खलेषु च । यदि तत्र विपत्तिः स्यात्पाद एको विधीयत इति । तथास्यादिभक्ते मरणाभावेऽपि क्वचित्प्रायश्चित्तमुक्तम् । अस्थिभङ्गं गवां कृत्वा लाङ्गूलच्छेदनं तथा । पाटनं दन्तगुह्याणां मांसार्थं तु यवान्पिबेदिति । यत्वाङ्गिरसम् । शृङ्खलान्तास्थिभङ्गे वा चर्मनिमोचनेऽपि वा । दशरात्रं पिबेद्भजं स्वस्थापि यदि गोर्भवेदिति बन्धशब्दवाच्यं क्षीरादिवर्जनमुक्तं तदशक्तविषयम् । इदं च प्रायश्चित्तं गोस्वामिने व्यापन्नगोसदृशीं गां दत्त्वेव कार्यम् । यथाह पराशरः । प्रमाणे प्राणमृतां दद्यात्तत्प्रतिरूपकम् । तस्यानुरूपं मूल्यं वा दद्यादित्यब्रवीद्यम इति । मनुरपि । (अ. ८ श्लो. २८८) यो यस्य हिंस्याद्ब्रह्मणि ज्ञाननोऽज्ञानतोऽपि वा । स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राक्षे दद्याच्च तत्सममिति । एतच्च पूर्वोक्तप्रायश्चित्तज्ञातं ब्राह्मणस्यैव हन्तुर्वेदितव्यम् । क्षत्रियादेस्तु हन्तुर्वृहद्विष्णुना विशेषोऽभिहितः । विमे तु सकलं देयं पादोनं क्षत्रिये स्मृतम् । वैश्येऽर्धं पाद एकस्तु शूद्रनातिषु शस्यत इति । यच्चान्निरोचनम् । पर्यया ब्राह्मणानां तु सा राज्ञां द्विगुणा मना । वैश्यानां त्रिगुणा प्रोक्ता पर्यद्वयं व्रतं स्मृतमिति तत्प्रातिलोभ्येन वाग्दण्डपारुष्यादिविषयम् । तथा स्त्रीवृद्धबालादीनां त्वर्धम् । अनुपनीतस्य बालस्य पाद इति च प्राशुक्तमनुसंधेयम् ॥ स्त्रीणां पराशरेण विशेष-

पोऽभिहितः । वपनं नैव नारीणां नानुग्रज्या जपादिकम् । न गोष्ठे शयनं तासां न वसी-
रन् गवाजिनम् ॥ सर्वान्केशान्समुद्धृत्य छेदयेदङ्गुलद्वयम् । सर्वत्रैवं हि नारीणां शिरसो मु-
ण्डनं स्मृतमिति । पुरुषेषु च विशेषः संवर्तेन दर्शितः । पादेऽङ्गरोमवपनं द्विपादे श्मश्रु-
णोऽपि च । द्विपादे तु शिखावर्ज्यं सशिखं तु निपातने इति । पादमायश्चित्ताहस्य कण्ठा-
दधस्तनाङ्गरोमाभिव वपनम् । अर्धमायश्चित्ताहस्य तु श्मश्रुणामपि । पादोनमायश्चित्ताहस्य
पुनः शिरोगतानामपि शिखावर्जितानाम् । पादचतुष्टयाहस्य तु सशिखस्य सकलकेशनात-
स्येति । एवमेतद्दिग्वलम्बनेनान्येषामपि स्मृतिवचसां विषयो निरूपणीयः ॥ २६६ ॥ २६४
इति गोवधमायश्चित्तप्रकरणम् ॥

अधुनान्येषामुपपातकानां प्रायश्चित्तमाह

उपपातकशुद्धिः स्यादेवं चान्द्रायणेन वा ।

पयसा वापि मासेन पराकेणाथवा पुनः ॥ २६५ ॥

एवमुक्तेन गोवधग्रतेन मासं पञ्चगव्याशनादिनान्येषां ब्राह्म्यतादीनामुपपातकानां शुद्धि-
र्भवेत् । चान्द्रायणेन वा वक्ष्यमाणलक्षणैर्मासं पयोग्रतेन वा पराकेण वा शुद्धिर्भवेत् ।
अत्रातिदेशसामर्थ्याद्गोवधवसनगोपरिचर्यादिभिर्गोविधासाधारणैः कतिपयैर्न्यूनत्वमवगम्यते ।
एतच्च व्रतचतुष्टयमकामकारे शक्त्यपेक्षया विकल्पितं द्रष्टव्यम् । कामकारे तु (अ. ११
श्लो. ११७) एतदेव व्रतं कुर्युरुपपातकिनो द्विजाः । अवकीर्णवर्ज्यं शुद्ध्यर्थं चान्द्रायण-
मधानि वेति मनुक्तं त्रैमासिकं द्रष्टव्यम् । अत एव वचनादयं प्रायश्चित्तातिदेशः सर्वेषामु-
पपातकगणपठितानामुक्तप्रायश्चित्तानामनुक्तप्रायश्चित्तानां चावकीर्णवर्जितानामविशेषेण वेदि-
तव्यः । अवकीर्णिनस्तु प्रतिपदोक्तमेव । नन्वनुक्तप्रायश्चित्तविषयतयैवातिदेशात् युक्ता ।
इतरथा प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तचावसापेक्षत्वप्रसङ्गात् । मैवम् । तथा सस्युक्तनिष्कृतीनामुप-
पातकगणपाठोऽनर्थकः स्यात् । यदि परमुपपातकमध्ये सामान्यतः पठितस्यान्यत्र वि-
शेषतः प्रायश्चित्तान्तरमुच्यते । यथा अयाज्यानां च याजनं त्रीन्कृच्छ्रानाचरेत् । ब्राह्म-
याजकोऽमिचरन्नपीति स एव विषयः केवलं परिहीयेत न पुनर्विशेषतः पठितस्या-
न्यत्रापि विशेषत एव यत्र प्रायश्चित्तमुच्यते सोऽपि यथा इन्वनार्थं द्रुमच्छेदः दृष्ट-
गुल्मलतावीरुच्छेदने जप्यमृक्शतमिति । अतो ब्राह्म्यतादिषु आसिन् शास्त्रे शास्त्रा-
न्तरे वा दृष्टैः प्रायश्चित्तैः सहोपपातकशुद्धिः स्यादेवमित्यादिना मतिपादितव्रतचतुष्ट-
यस्य समविषयताकल्पनेन विकल्पो विषयविभागो वाश्रयणीयः । तानि स्मृत्यन्तरदृष्टप्राय-
श्चित्तानि पाठक्रमेण ब्राह्म्यादिषु योजयिष्यामः । तत्र ब्राह्म्यतायां मनुनेदमुक्तम् । (अ. ११
श्लो. १९१) येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि । तांश्चारायित्वा त्रीन् कृच्छ्रान्
यथाविध्युपनाययेदिति । यश्च यमेनोक्तम् । सावित्री पतिता यस्य दशवर्षाणि पञ्च च । स-
शिखं वपनं कृत्वा व्रतं कुर्यात्समाहितः ॥ एकविंशतिरात्रं च पितृन्तस्मृतिग्रावकम् । ह-
विषा भोजयेद्यैव ब्राह्मणान्सप्त पञ्च च ॥ ततो यावकशुद्धस्य तस्योपनयनं स्मृतमिति । तदु-
भयमपि याज्ञवल्कीयमासपयोव्रताविषयम् । यत्तु वसिष्ठेनोक्तम् । पतितसावित्रीक उद्दालक-

व्रतं चरेत् द्वौ मासौ यावत्केन वर्तयेन्मासं पयसा पक्षमामितयाऽष्टरात्रं धृतं पञ्चात्रमया-
चितेन त्रिरात्रमवबक्षोऽहोरात्रमुपवसेदश्वमेधावमृत्यं गच्छेद्वात्यस्तोमेन वा यजेतेति । अत्रेयं
व्यवस्था । यस्योपनेत्राद्यभावेन तत्कालातिक्रमस्तस्य याज्ञवल्कीयव्रतानामन्यतमं शक्त्य-
पेक्षया भवति । अनापद्यतिक्रमे तु मानवं त्रैमासिकम् । तत्रैव पञ्चदशवर्षादूर्ध्वमपि क्रिय-
त्कालातिक्रमे तद्दालकव्रतं ब्राह्मस्तोमो वेति । येषां तु पित्रादयोऽप्यनुपनीतास्तेषामापस्त-
म्नोक्तम् । यस्य पितापितामहावनुपनीतौ स्यातां तस्य संवत्सरं त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यम् । यस्य
प्रपितामहादेर्नानुस्मर्यते तस्य उपनयनं तस्य द्वादशवर्षाणि त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यमिति । तथा
स्तेयोऽप्युपपातकसाधारणप्राप्तव्रतचतुष्टयापवादकं प्रायश्चित्तं मनुनोक्तम् । (अ. ११ श्लो.
१६२) धान्यान्नधनचौर्याणि कृत्वा कामाङ्घ्रिजोत्तमः । सजातीयगृहादेव कृच्छ्रार्थेन वि-
शुध्यतीति । द्विजोत्तमस्य सजातीयो ब्राह्मण एवातो विप्रपरिग्रहे ब्राह्मणस्य हर्तुरिदं क्षत्रि-
यादेस्त्वरूपं कल्प्यम् । अथाष्टापाद्यं स्तेयकिल्बिषं शूद्रस्य द्विगुणोत्तराणीतरेषां प्रतिवर्णं विदु-
षोऽतिक्रमे दण्डभूयस्त्वमिति क्षत्रियादेरपहर्तुर्दण्डारूपत्वस्य दर्शनात् । तथा । विभे तु सकलं देयं
पादोनं क्षत्रिये स्मृतमिति पादपादहान्या प्रायश्चित्तदर्शनात् । तथा । क्षत्रियादिपरिग्रहेणापि द-
ण्डानुसारेण प्रायश्चित्तारूपत्वं कल्प्यम् । अतः क्षत्रियपरिग्रहे चौर्ये पाप्मासिकम् । वैश्यपरिग्रहे
त्रैमासिकं गोवधव्रतम् । शूद्रपरिग्रहे चान्द्रायणं कल्प्यम् । एवमुत्तरत्राप्यूहनीयम् । इदं च
दशकुम्भधान्यापहाराविषयम् । अधिकेतु धान्यं दशम्यः कुम्भेभ्यो हरतो दम उत्तमः । पलसह-
स्रादधिके वध इति वधदर्शनात् । कुम्भश्च पञ्चसहस्रपलपरिमाणः । धान्यसाहचर्यादन्नधने
चैतावद्धान्यपरिमिते वेदितव्यम् । अन्नशब्देन तन्दुलादिकमभिधीयते । धनशब्देन ताम्र-
रजतादिकम् । इदं तु प्रायश्चित्तं कामकारविषयम् । अकामतस्तु त्रैमासिकं गोवधव्र-
तम् । तथा । मनुष्याणां च हरणे स्त्रीणां क्षेत्रगृहस्य च । कूपवापीजलानां च शुद्धिश्रान्दा-
यणेन त्विति । सार्धशतद्वयपणलभ्यजलापहार इदं चान्द्रायणं प्राप्तमपीतरगोवधव्रतनिवृ-
त्त्यर्थं विधीयते । तावन्मूल्यजलापहारे पानीयस्य तृणस्य च तन्मूल्याद्विगुणो दण्ड इति
पञ्चशतं तथेति चान्द्रायणविषये पञ्चशतदण्डविधानात्तावत्परिमाणदण्डचान्द्रायणयोगोव-
धादौ सहचरित्वात्तथा कृच्छ्रातिकृच्छ्रैन्दवयोः पणपञ्चशतं तथेति चान्द्रायणविषये पञ्च-
शतपणदण्डविधानाच्च । एतच्च क्षत्रियादिद्रव्यापहारे द्रष्टव्यम् । ब्राह्मणमन्त्रिभद्रव्यापहारे तु
(मनु अ. ११ श्लो. ५७) निक्षेपस्यापहारे नराश्वरजनस्य च । भूमिवज्रमणीनां च रुमस्तेय-
समं स्मृतमिति द्रष्टव्यम् तथा । (मनु अ. ११ श्लो. १६४) द्रव्याणामल्पसाराणां स्तेयं
कृत्वा न्यवेदमनः । चरेत्सान्तपनं कृच्छ्रं तत्रिर्योत्यात्मशुद्ध्य इत्यनेनारूपयोजनत्रयुत्तीसादि-
द्रव्यापहारविशेषणस्तेयसामान्योपपातकप्रायश्चित्तापवादः । इदं च चान्द्रायणनिमित्तभूतार्थ-
वृत्तीयशतमूल्यस्य पञ्चदशांशार्धत्रयुत्तीसाद्यपहारे प्रायश्चित्तम् । चान्द्रायणपञ्चदशांशत्वात्
स्य । तथा द्रव्यविशेषेणाप्युपपातकसामान्यप्राप्तव्रतापवादः । (मनु अ. ११ श्लो. १६५) मत्स्य-
भोज्यापहारे यानशय्यासनस्य च । पुष्पमूलकलानां च पञ्चमूल्यं विशेषणमिति एकशरभो-

जनपर्याप्तमक्षयभोज्यापहार इदम् । द्वित्रिवारभोजनपर्याप्तापहारे त्रिरात्रम् । यथाह पैठीनसिः ।
 मक्षयभोज्यान्नस्योदरपूरणमात्रहरणे त्रिरात्रमेकरात्रं वा पञ्चगव्याहारश्चेति ॥ यानादीनामप्येत-
 त्साहचर्यादेतावन्मूल्यानामेवापहरणे एतत्प्रायश्चित्तम् । सर्वत्रापि द्वियमाणद्रव्यन्यूनाधिक-
 भावेन प्रायश्चित्तस्यापि लघुगुरुभावः कल्पनीयः । तथा । (मनु अ. ११ श्लो. १६६) तृण-
 काष्ठदृमाणां च शुष्कान्नस्य गुहस्य च । तैलचर्ममिषाणां च त्रिरात्रं स्यादभोजनमिति । ए-
 षां च तृणादीनां भक्ष्यादित्रिगुणत्रिरात्रप्रायश्चित्तस्य दर्शनात् तत्रिगुणमूल्यार्वाणामेतत्प्राय-
 श्चित्तम् । तथा । (मनु अ. ११ श्लो. १६७) मणिमुक्तामवालानां ताम्रस्य रजतस्य च । अय-
 स्कांस्योपलानां च द्वादशाहं कदन्नतेति । अत्रापि भक्ष्यादिवत् द्वादशगुणप्रायश्चित्तदर्शनात्
 तन्मूल्यद्वादशगुणमूल्यमणिमुक्ताद्यपहार एतत्प्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम् । तथा (म. अ. ११ श्लो.
 १६८) कार्पासकौटजीर्णाणां द्विसुरैकसुरस्य च । पक्षिगन्धर्वीपवीनां च रज्ज्वाश्चैव त्र्यहं पय इति ।
 अत्रापि भक्ष्यादित्रिगुणप्रायश्चित्तदर्शनात्तत्रिगुणमूल्यानामपहार एतत्प्रायश्चित्तं ज्ञेयम् ।
 द्वियमाणद्रव्यन्यूनाधिकभावेन प्रायश्चित्तात्पत्वमहत्त्वं कल्प्यमेव । इदं च स्तेयप्रायश्चित्तम-
 पहतद्रव्यदानोत्तरकालमेव द्रष्टव्यम् । यथाह विष्णुः । त्वैवापहतं द्रव्यं स्वाग्निने व्रतमाच-
 रेदिति । ऋणापाकरणं च पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमिति विहितं तस्यानपाकरणे तथा वैदिकस्य च
 आयमानो वै ब्राह्मण इत्येतद्वात्यनेर्णसंस्तुतयशायकरणे च उपपातकशुद्धिः स्यादेवमित्यादि-
 नोपपातकसामान्यविहितं व्रतचतुष्टयं शक्त्यपेक्षया योज्यम् । प्रायश्चित्तान्तरमप्यत्र मनुनो-
 क्तम् । (अ. ११ श्लो. २७) इष्टं वैश्वानरीं चैव निर्वपेदब्दपर्यये । कुसानां पशुसोमानां
 निष्कृत्यर्थमसंभव इति । अब्दपर्यये संवत्सरान्ते । तथाधिकृतस्यानाहिताग्नित्वेऽप्येतदेव व्र-
 तचतुष्टयं वत्सरादूर्ध्वमापदि शक्त्यपेक्षया योज्यम् । अनापदि तु मानवं त्रैमासिकम् । अ-
 र्वाकपुनर्वत्सरात् कार्णाग्निरिनिर्विशेषमाह काले त्वाधाय कर्माणि कुर्याद्विमो विधानतः । तद-
 कुर्वन् त्रिरात्रेण मासि मासि विशुद्ध्यति । अनाहिताग्नौ पित्रादौ यक्ष्यमाणः सुतो यदि ।
 ॥ हि ब्राह्मेन पशुमा यजेत्तस्मिन्क्रयाय त्विति । एकाग्रेरपि विशेषस्तेनैवोक्तः । कृत-
 दारो गृहे ज्येष्ठो यो नादध्यादुपासनम् । चान्द्रायणं चरेद्धर्मं प्रतिमासमहोऽपि वेति ।
 तथा अपण्यानां विक्रये च स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्तविशेष उक्तः । यथाह हारीतः । गुह-
 तिलपुष्पमूलकलपकान्नविक्रये सोमपानं सौम्यः रुच्छूः । खाक्षालवणमधुमांसतैलक्षीरदधि-
 घृतगन्धतकचर्मवाससामन्यतमविक्रये चान्द्रायणम् । तथा । ऊर्णाकेशकेशरीभूधेनुवेश्मा-
 श्मशस्त्रविक्रये च भक्ष्यमांसस्त्राज्यस्त्रिशृङ्गनसशुक्तिविक्रये तप्तरुच्छूः । हिङ्गुगुल्हुरि-
 तालमनःशिलाज्जनेरिकसारलवणमणिमुक्ताप्रवालवैणवेणुमुन्मयेषु च तप्तरुच्छूः । आ-
 रामतडागोदपानपुष्करिणीमुक्तविक्रये त्रिषवणस्त्राय्यषःशायी चतुर्थकालाहारो दशसहस्रं
 जपन् संवत्सरेण पूतो भवति । हीनमानोन्मानसंकरसंकीर्णविक्रये चेति । एवमन्यैरपि
 शङ्खविष्णाद्युक्तवचनैर्धनं प्रायश्चित्तविशेषो नोक्तस्तत्रानापदि मानवमुपपातकसाधारणतः
 प्राप्तं त्रैमासिकम् । आपदि तु याज्ञवल्कीयं व्रतचतुष्टयं शक्त्यपेक्षया योज्यम् ॥ तथा
 परिवेत्तरी च वसिष्ठेन प्रायश्चित्तविशेष उक्तः । परिविविदानः रुच्छूः तिरुच्छूः चरित्वा

तस्मै दत्त्वा पुनर्निविशेत् तां चैवोपयच्छेतेति । परिविविदानः परिवेत्ता उच्यते । तत्स्वरूपं च प्राग्व्याख्यातम् । असौ कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरित्वा तस्मै ज्येष्ठाय तां खोढां दत्त्वा ब्रह्मचर्या हतभैक्षवद्गुरुपरिमवपरिहारार्थं निवेद्य पुनरुद्गहेत् । कामित्यपेक्षायामुक्तं तामेवोपयच्छेतेति । तामेव खोढां ज्येष्ठाय निवेदितां तेन चानुज्ञातामुद्गहेत् । यत्तु हारतिनोक्तम् । ज्येष्ठेऽनिविष्टे कनीयान्निविशमानः परिवेत्ता भवति परिवित्तिर्ज्येष्ठः परिवेदनी कन्या परिदायी दाता परियष्टा यानकस्ते सर्वे पतिताः संवत्सरं प्राजापत्येन कृच्छ्रेण पावयेयुरिति । यदपि शङ्खेनोक्तम् । परिवित्तिः परिवेत्ता च संवत्सरं ब्राह्मणगृहेषु भैक्षं चरेयातामिति तदुभयमपि कामकारेण कन्यापित्राद्यननुज्ञातोद्वाहविषयम् । प्रायश्चित्तस्य गुरुत्वात् । यदा पुनः कामतः कन्यां पित्रादिदत्तामेव परिणयति तदा मानवं त्रैमासिकम् । पूर्वाक्तौ कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ याज्ञवल्कीयं च व्रतचतुष्टयमज्ञातविषयम् । यमेनाप्यत्र विशेष उक्तः । कृच्छ्रौ द्वयोः परिवेद्ये कन्यायाः कृच्छ्र एव च । अतिकृच्छ्रं चरेद्दाता होता चान्द्रायणं चरेदिति । एतच्च पर्याहिताभ्यादीनामपि समानम् । एकयोगनिर्देशात् । यथाह गौतमः । परिवित्तिपरिवेत्तृपर्याहितपर्यायात्रमेदिधिपूदिधिपूपतीनां संवत्सरं प्राकृतं ब्रह्मचर्यमिति । अत एव वसिष्ठेनामेदिधिपूपत्यादाविदमेव प्रायश्चित्तमुक्तम् । अमेदिधिपूपतिः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा निविशेत् तां चैवोपयच्छेत् । दिधिपूपतिः कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरित्वा तस्मै दत्त्वा पुनर्निविशेतेति । अमेदिधिपूपादेर्लक्षणं स्मृत्यन्तरेऽभिहितम् । ज्येष्ठायां यद्यनूढायां कन्यायामुद्गतेऽनुजा । या सामेदिधिपूर्ज्या पूर्वा तु दिधिपूः स्मृतेति । तन्नामेदिधिपूपतिः प्राजापत्यं कृत्वा तामेव ज्येष्ठां पश्चादन्येनोदामुद्गहेत् । दिधिपूपतिस्तु कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कृत्वा खोढां ज्येष्ठां कनीयस्याः पूर्वविबोद्धे दत्त्वाऽन्यामुद्गहेदिति परिवेदनम् । तथा । भृतकाध्यापकभृतकाध्यापितयोश्च पयसा ब्रह्ममुवर्चलां पिबेदित्यधिकृत्य विष्णुनोक्तम् । भृतकाध्यापनं कृत्वा भृतकाध्यापितस्तथा । अनुयोगप्रदानेन त्रीन्पक्षाभ्रियतः विवेदिति । उत्कर्षहेतोरधियानस्य नाशितं त्वयेत्येवं पर्यनुयोगोऽनुयोगप्रदानम् । अत एव स्मृत्यन्तरे । दत्तानुयोगानध्येतुः पतितान्मनुरवधीदित्युक्तम् । अत्रापि पूर्वोक्तमैतः सहास्य शक्त्यपेक्षया विकल्पः । तथा पारदार्येऽप्युपपातकसामान्यप्राप्तमानवत्रैमासिकस्य याज्ञवल्कीयव्रतचतुष्टयस्यापि गुरुदारादावपवाद उक्तः । तथान्यत्रापि गौतमादिभिः पारदार्यविशेषेणापवाद उक्तः । यथाह गौतमः । द्वेपरदारौ त्रीणि श्रोत्रियस्येति तथा वार्षिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्यं प्रस्तुत्य तेनैवेदमभिहितम् । उपपातकेषु चैवमिति । तत्रेयं व्यवस्था । ऋनुकाले कामतो जातिमात्रब्राह्मणीगमने वार्षिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्यं तस्मिन्नेव काले कर्मसाधनत्वादिगुणशालिन्या ब्राह्मण्या गमने द्वे वर्षे प्राकृतं ब्रह्मचर्यम् । तादस्या एव श्रोत्रियभार्याया गमने त्रीणि वर्षाणि प्राकृतं ब्रह्मचर्यम् । यद्वा श्रोत्रियपत्न्यां गुणवत्यां ब्राह्मण्यां त्रैवार्षिकम् । तादृग्विधायामेव शत्रियायां द्वैवार्षिकम् । तादस्यामेव वैद्यायां वार्षिकमिति व्यवस्था । एतत्समानदृष्ट्या शूद्रायां पाण्मासिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्यं कल्पनीयम् । अत एव शङ्खेन वैद्यामवकीर्णः संवत्सरं ब्रह्मचर्यं त्रिषवणं चानुतिष्ठेत्शत्रियायां द्वे वर्षे त्रीणि ब्राह्मण्यां वैद्यायां शूद्रायां ब्राह्मणपरिणीतायामिति वर्षक्रमेण हासो दर्शितः । एवं शत्रियस्यापि शत्रियादिषु स्त्रीषु क्रमेण द्विवा-

पिकवापिकपाण्मासिकानि पूर्वोक्त एव विषये योजनीयानि । वैश्यस्य च वैश्याशूद्रयोर्वा-
पिकपाण्मासिके । शूद्रस्य शूद्र्यां परमार्यायां पाण्मासिकमेव । यत्वापस्तम्बीयम् । सव-
र्णशामन्यपूर्वायां सरुत्संनिपाते पादः पतत्येवमम्यासे पादः पादश्चतुर्णं सर्वमिति । तद्वी-
तमीयद्विर्वापिकेण समानविषयम् । अनन्यपूर्विकायां तु चतुरम्यासे द्वादशवार्षिकप्रायश्चित्त-
विधानादेकस्यामेव गमनाम्यासे नेदं प्रायश्चित्तं कितु प्रतिगमनं पादन्यूनं कल्प्यम् । एत-
त्सर्वं कामकारविषयम् । अकामतः पुनरेतदेवार्धकृत्या पूर्वोक्तविषये योजनीयम् । अमृत-
काले तु जातिमात्रब्राह्मण्यां कामतो गमने मानवं त्रैमासिकम् । जातिमात्रक्षत्रियादिस्त्रीषु
पुनरस्मिन्नेव विषये तदीयान्येव द्वैमासिकचान्द्रायणमासिकानि योजनीयानि । क्षत्रियादीनां
क्षत्रियादिस्त्रीषु द्वैमासिकादीन्येव । अकामतः पुनरेतासु त्रैवार्षिकाणां याज्ञवल्कीयमृषभैका-
वशगोदानं मासं प्राजापत्याचरणं च क्रमेण द्रष्टव्यम् । शूद्रागमने तु कामतो विहितं मास-
व्रतमेवार्धकृत्या योजनीयम् । अत एव संवर्तः । शूद्रां तु ब्राह्मणो गत्वा मासं मासार्धमेव
वा । गोमूत्रयावकाहारस्तिष्ठेत्तत्पापमुक्त्य इत्यकामतोऽर्धमासिकमित्यभिप्रेतम् । ब्राह्मणश्चेदं
भेक्षापूर्वकं ब्राह्मणक्षरानभिगच्छेत्तन्निवृत्तधर्मकर्मणः कृच्छ्रोऽनिवृत्तधर्मकर्मणोऽतिकृच्छ्र इति
तद्ब्राह्मणभार्यायां शूद्रायां द्रष्टव्यम् । द्विजातिस्त्रीषु च विप्रोदासु द्विस्त्रिव्यभिचारितासु अष्ट-
द्विपूर्वगमने वा । तथा च संवर्तः । विप्रामत्यजनां गत्वा प्राजापत्यं समाचरेदिति । काम-
तस्तु । राज्ञो मन्त्रमितां भार्यां सार्धं वर्णोत्तमामिति । कृच्छ्रद्वयं मकुर्वीत सगोत्रामभिगम्य
चेति प्रमोक्तं कृच्छ्रद्वयं द्रष्टव्यम् । चतुराद्यम्यासे तु व्यभिचारस्य स्वैरिण्यां वृषल्यामवकीर्णः
सचैल्लसत् उदकुम्भं दद्याद्ब्राह्मणाय । वैश्यायां च चतुर्थकालाहारो ब्राह्मणान्मोजयेद्यवसभारं
च गोम्यो दद्यात् । क्षत्रियायां त्रिरात्रोपोषितो घृतपात्रं दद्यात् । ब्राह्मण्यां पद्मात्रोपोषितो
गो दद्याद्गोव्वकीर्णः प्राजापत्यं चरेत् । अनूदायामवकीर्णः पललभारं सीसमापकं च दद्या-
त् इति शङ्खोक्तं वेदितव्यम् । चतुराद्यम्यासविषयत्वं चास्य चतुर्थे स्वैरिणी प्रोक्ता पञ्चमे
बन्धकीं मतेति स्मृत्यन्तरादवगम्यते । अत्रैव विषये पद्मिजशम्भेऽप्युक्तम् । ब्राह्मणी बन्ध-
कीं गत्वा किञ्चिद्द्याद्विजातये । राजन्यां चेद्वनुर्दद्याद्द्वेयां गत्वा तु चैलकम् ॥ शूद्रां गत्वा
तु वै विम उदकुम्भं द्विजातये । दिवसोपोषितो वा स्याद्द्याद्विप्राय भोजनमिति ॥ अनुलोम-
व्यवाये गर्भे द्विगुणं यदि सा अतिदूषिता न प्रतिलोमगा न भवति तदैव । अन्यनातिगमने
द्वैगुण्यं प्रतिलोमदूषितासु अन्त्यावसायिस्त्रीषु च चाण्डालीगर्भे यथा गुरुतरुपप्रतं तथा कि-
ञ्चिद्व्यूनं तारतम्यं कल्प्यम् । चाण्डालीगमने वार्षिकम् । गर्भे गुरुतरुपत्वं तथैव ज्ञेयम् । इदं
प्रायश्चित्तजतं गर्भानुत्पत्तिविषयम् । तदुत्पत्तौ तु यद्विशेषेण यत्प्रायश्चित्तमुक्तं तदेव तत्र
द्विगुणं कुर्यात् । गमने तु व्रतं यत्स्याद्गर्भे तद्विगुणं चरेदित्युशनःस्मरणात् । शूद्र्यां गर्भ-
मादधतश्चतुर्विंशतिमते विशेष उक्तः । वृषल्यामभिनातस्तु त्रीणि वर्षाणि चतुर्थकालसमये
नक्तं भुञ्जतेति । यत्तु मनुवचनम् । (अ. ३ श्र्वे. १७) शूद्रां शयनमारार्य्य ब्राह्मणो या-
त्यधोगतिम् । जनयित्वा मुतं जस्यां ब्राह्मण्यादेव हीयत इति तत्पापगौरवल्यापनपरम् ।

प्रातिलोम्यव्यवाये तु सर्वत्र पुरुषस्य वध एव । प्रातिलोम्ये वधः पुंसो नार्याः कर्णादिकर्तन-
मिति वचनात् ॥ यत्तु बृद्धप्रचेतोवचनम् । शूद्रस्य ब्राह्मणीं मोहाद्गच्छतः शुद्धिमिच्छतः ।
पूर्णमेतद्गतं देयं माता यस्माद्वि तस्य सा ॥ पादहान्यान्यवर्णानामु गच्छतः सार्ववर्णिकमिति ।
द्वादशवार्षिकातिदेशकं तत् स्वभार्याभ्रान्त्या गच्छतो वेदितव्यम् । मोहादिति विशेषणोपा-
दानात् । यत्तु संवर्तवचनम् । कथंचिद्ब्राह्मणीं गच्छेत्सत्रियो वैश्य एव वा । रुच्छं सान्तपनं
वा स्यात्प्रायश्चित्तं विशुद्ध्ये ॥ शूद्रस्तु ब्राह्मणीं गच्छेत्कथंचित्काममोहितः । गोमूत्रयावका-
हारो सासैनैकेन शुद्ध्यतीति तदत्यन्तव्यभिचरितब्राह्मणीविषयम् ॥ अन्त्यजगमनेऽपि
प्रायश्चित्तं बृहत्संवर्तेनोक्तम् । रजकव्याधशैलूपवेशुचर्मोपजीविनाम् । एतास्तु ब्राह्मणो
गत्वा चरेच्चान्द्रायणद्वयमिति । इदं ब्राह्मणस्य कामतः सकृद्रमनविषयम् । सत्रियादीनां
तु पादपादहीनं कल्प्यम् । अत्रैवापस्तम्बेनोक्तम् । म्लेच्छी नदी चर्मकारी रजकी
बुरुडी तथा । एतासु गमनं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणद्वयमिति । अन्त्यजाश्च तेनैव द-
र्शिताः । रजकश्चर्मकारश्च नदो बुरुड एव च । कैवर्तमेदभिह्लाश्च सप्तैते चान्त्यजाः स्मृताः
इति । ये तु चाण्डालादयोऽन्त्यावसायिनस्तत्स्त्रीगमने गुरुतरं प्रायश्चित्तं गुरुतरूपप्रकरणे
दर्शितम् । एतासां चान्त्यजस्त्रीणां मध्ये यदेकस्यां व्यवाये प्रायश्चित्तमभिहितं तत्सर्वासु
भवति । सवासां सदृशत्वात् । यथाहोशनाः । बहूनामेकधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते । सर्व-
पां तद्वेत्कार्यमेकरूपा हि ते स्मृता इति । अकामतस्तु गमने । चाण्डालमेदश्चपचकपालव्रत-
चारिणाम् । अकामतः स्त्रियो गत्वा पराकव्रतमाचरेदित्यापस्तम्बोक्तं द्रष्टव्यम् । यच्च संवर्त-
वचनम् । रजकव्याधशैलूपवेशुचर्मोपजीविनाम् । स्त्रियो विप्रो यदा गच्छेत्कच्छं चान्द्रायणं
चरेदिति तदप्यकामविषयम् । यत्तु शातातपेनोक्तम् । कैवर्ती रजकीं चैव वेषुचर्मोपजीवि-
नीम् । प्राजापत्यविधानेन रुच्छेर्णेन शुद्ध्यतीति । तद्वेतःसेकात्माद्विष्टुत्तिविषयम् । यत्तुश-
नसोक्तम् । कापालिकान्नभोक्तृणां तन्नारीगामिनां तथा । ज्ञानात्कच्छाब्दमुद्दिष्टमज्ञानादैनन्दवं
स्मृतमिति तदभ्यासविषयम् । यदा तु चाण्डाल्यादिषु गच्छतो गर्भो भवति तदा चाण्डाल्यां
गर्भमारोप्य गुरुतरूपव्रतं चरेदित्युशनसोक्तं द्वादशवार्षिकं द्रष्टव्यम् । यच्चान्त्यजायां प्रमूत-
स्य निष्कृतिर्न विधीयते । निवीसनं कृत्वा द्वयस्य तस्य कार्यमसंशयमित्यापस्तम्बवचनं तरका-
मकारविषयम् । स्त्रीणामपि सर्वार्णुलोमव्यवाये तदेव भवति । (मनु अ. ११ स्तो. १७१)
यत्पुंसः परदारेषु तच्चैनां चारयेद्भ्रतमिति मनुस्मरणात् । प्रातिलोम्येन व्यवाये एव परस्त्री-
पुंसयोः प्रायश्चित्तभेदः । यथाह वसिष्ठः । शूद्रश्चेद्ब्राह्मणीमभिगच्छेद्द्वोरर्णवैष्टयित्वा शूद्रमग्नौ
प्रास्येत् ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्षिषाम्यज्य नग्नां रारमारोप्य महापथमनुसं-
व्रानयेत्पूता भवतीति । वैश्यश्चेद्ब्राह्मणीमभिगच्छेद्द्वोरर्णवैष्टयित्वा वैश्यमग्नौ प्रास्य ब्राह्म-
ण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्षिषाम्यज्य नग्नां गौरस्तरमारोप्य महापथमनुसंव्रानयेत्पूता
भवतीति । रानन्यश्चेद्ब्राह्मणीमभिगच्छेच्चरपर्वैष्टयित्वा रानन्यमग्नौ प्रास्येत् ब्राह्मण्याः
शिरसि वपनं कारयित्वा सर्षिषाम्यज्य नग्नां गौरस्तरमारोप्य महापथमनुसंव्रानयेत्पूता
भवतीति विज्ञायत इति । एवं वैश्यो रानन्यां शूद्रश्च रानन्यावैश्ययोरिति पूता भवतीति

वचनाद्वाजवोधीपरिव्राजनमेव दण्डरूपं प्रायश्चित्तान्तरनिरपेक्षं शुद्धिसाधनमिति दर्शयति ॥

ब्राह्मण्याः प्रातिलोभ्येन द्विजातिव्यवाये प्रायश्चित्तान्तरमप्युक्तं संवर्तेन । ब्राह्मण्यकामा गच्छेत्तेस्तत्रियं वैश्यमेव वा । गोमूत्रयावकैर्मासात्तदर्धाच्च विशुष्यतीति । कामतस्तु द्विगुणं कर्तव्यम् । कामात्तद्विगुणं भवेदिति वचनात् । पर्दात्रिशन्मतेऽपि ब्राह्मणीक्षत्रियवैश्यसवो-
यामतिकृच्छ्रं कृच्छ्रतिकृच्छ्रो चरेत् क्षत्रिययोषित् ब्राह्मणराजन्यवैश्यसेवायां कृच्छ्रार्धं प्राजाप-
त्यमतिकृच्छ्रम् । वैश्ययोषिद्ब्राह्मणराजन्यवैश्यसेवायां कृच्छ्रपादं कृच्छ्रार्धं प्राजापत्यम् । शूद्रा-
याः शूद्रसेवने प्राजापत्यम् । ब्राह्मणराजन्यवैश्यसेवायां त्वहोरात्रं त्रिरात्रं कृच्छ्रार्धमिति । शू-
द्रसेवायां तु विशेषो बृहत्प्रचेतसोक्तः । विप्रा शूद्रेण संप्रका न चेत्स्मात्प्रसूयते । प्रायश्चित्तं
स्मृतं तस्याः कृच्छ्रं चान्द्रायणत्रयम् ॥ एतदनिच्छन्त्यां त्वपतिभ्रान्त्या वा वेदितव्यम् । चा-
न्द्रायणे द्वे कृच्छ्रश्च विप्राया वैश्यसेवने । कृच्छ्रचान्द्रायणे स्वातां तस्याः क्षत्रियसंगमे ॥ क्ष-
त्रिया शूद्रसंपर्के कृच्छ्रं चान्द्रायणद्वयम् । चान्द्रायणं सकृच्छ्रं तु चरेद्द्वैत्येन संगता ॥ शूद्रं
गत्वा चरेद्द्वैत्या कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरम् । आनुलोभ्ये मकुर्वीत कृच्छ्रं पादावरोपितमिति ।
मजातायास्तु चतुर्विंशतितमे विशेष उक्तः । विप्रगर्भे पराकः स्यात्क्षत्रियस्य तपैन्दवम् ।
ऐन्दवश्च पराकश्च वैश्यस्याकामकारतः ॥ शूद्रगर्भे भवेद्यागश्चाण्डालो जायते पतः ।
गर्भस्त्रिवे धातुदोषैश्चान्द्रायणत्रयमिति । अकामकारत इति विशेषणोपादानात् कामकारे
पुनः पराकादिकं द्विगुणं कुर्यात् । यदा त्वनिःसृतगर्भेव दशमासं स्थित्वा मजायते तदा
प्रायश्चित्ताभावः । ब्राह्मणक्षत्रियविशं नार्याः शूद्रेण संगताः । अप्रजाता विशुद्धयन्ति प्रा-
यश्चित्तेन नेतरा इति वसिष्ठस्मरणात् । यदा त्वाहितगर्भेव पश्चाच्छूद्रादिभिर्गर्भेऽपि चरति तदा
गर्भपातशङ्कया प्रसवोत्तरकालमेव प्रायश्चित्तं कुर्यात् । अन्तर्वेनी तु या नारी समेताकं-
म्य कामिना । प्रायश्चित्तं न कुर्यात्सा यावद्गर्भो न निःसृतः ॥ जाते गर्भे व्रतं पश्चात्कुर्या-
न्मासं तु यावकम् । न गर्भदोषस्तस्यास्ति संस्कार्यः स यथाविधीति स्मृत्यन्तरदर्शना-
त् । यदा त्वौद्धत्यात्प्रायश्चित्तं न कुर्वन्ति तदा नार्याः कर्णादिकर्तनमिति द्रष्टव्यम् ॥
अन्त्यजादिगमनेऽपि स्त्रीणां स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्तं दर्शितम् । रजकव्याधौ शूलपेषु च-
र्मोपजीविनः । ब्राह्मण्येतान्यदा गच्छेदकामादैन्दवत्रयमिति । तथा चाण्डाल्याद्यन्त्यजाग-
मनेऽपि । चाण्डालं पुत्सकं म्लेच्छं श्वपाकं पतितं तथा । ब्राह्मण्यकामतो गत्वा चान्द्रायण-
चतुष्टयमिति । अकामत इति वचनात्कामतो द्विगुणं कल्प्यम् । तथा चाण्डालेन तु संप-
र्के यदि गच्छेत्कथंचन । ससिखं वपनं कुर्याद्भुञ्जीयाद्यावकौदनम् ॥ त्रिरात्रमुपवासः स्या-
देकरात्रं जले वसेत् । आत्मना संमिमे कूपे गोमयोदककर्म ॥ तत्र स्थित्वा निराहारा सा
त्रिरात्रं ततः क्षिपेत् । शङ्खपुष्पीलतामूलं पत्रं वा कुसुमं फलम् । शीरे सुवर्णसंमिश्रं क्वाप-
यित्वा ततः पिबेत् ॥ एकमक्तं चरेत्पश्चाद्यावत्पुष्पवती भवेत् । बहिस्तावच्च निवसेद्यावच्च-
रति तद्व्रतम् ॥ प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् । गोद्वयं दक्षिणां दद्याच्छुद्धी स्वा-
यंमुवोऽनवीदिति । एतदप्यकामविषयमेव । यदि गच्छेत्कथञ्चनेति वचनात् ॥ नप्यशृङ्गेणा-

प्यन्त्यजाव्यवाये प्रायश्चित्तान्तरमुक्तम् । संष्टका स्यादथान्यैर्या सा कृच्छ्राब्दं समाचरेदिति । कामतः स्रुद्धमने इदम् । यदा स्वाहितगर्माया एव पश्चाच्चाण्डालादिव्यवायस्तदा तेनैव विशेष उक्तः । अन्तर्वर्ती तु युवतिः संष्टका चान्त्ययोनिना । प्रायश्चित्तं न सा कुर्याद्यावद्भर्षो न निःसृतः ॥ न प्रचारं गृहे कुर्यान्न चाङ्गेषु प्रसाधनम् । न शयीत समं भर्त्रा न वा भुञ्जीत बान्धवैः ॥ प्रायश्चित्तं गते गर्भे विधिं कृच्छ्राब्दिकं चरेत् । हिरण्यमथ वा धेनुं दद्याद्विप्राय दक्षिणामिति ॥ यदा तु कामतोऽत्यन्तसंपर्कं करोति तदा अन्त्यजेन तु संपर्कं भोजने मैथुने कृते । प्रविशोत्संपदीप्तेऽग्नौ मृस्युना सा विशुद्ध्यतीत्युशनसोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ यदातूक्तं प्रायश्चित्तं न करोति तदा पुंस्त्रिज्जेनाङ्गनीया वध्या वा भवेत् । हीनवर्णोपभुक्ता या साङ्गद्या वध्यापथा भवेदिति पराशरस्मरणात् ॥ तथा परिविक्तिप्रायश्चित्तानामपि परिवेत्तृप्रायश्चित्तवध्यवस्था विज्ञेया । इयांस्तु विशेषः । परिवेत्तृर्पस्मिन्विषये कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ तत्र परिविक्तेः प्राजापत्यमिति । परिविक्तिः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा पुनर्निविशेत् तां चैवोपयच्छेदिति वसिष्ठस्मरणात् । वार्ष्णेयलवणक्रययोस्तु मनुयोगीश्वरोक्तसामान्योपपातकप्रायश्चित्तानि जातिशक्तिगुणाद्यपेक्षया योज्यानि ॥ २६५ ॥

लवणक्रयानन्तरं स्त्रीशूद्रविद्वज्शत्रवथ इत्युपपानक्रमध्ये पठितं तत्र प्रायश्चित्तान्तरमप्याह

ऋषभैकसहस्रा गा दद्यात्क्षत्रवधे पुमान् ।

ब्रह्महत्याव्रतं वापि वत्सरत्रितयं चरेत् ॥ ३६६ ॥

वैश्यहाब्दं चरेदेतद्दद्याद्वैकशतं गवाम् ।

पण्मासाच्छूद्रहाप्येतद्धेनूदद्यादशथवा ॥ २६७ ॥

एकमधिकं यस्मिन्सहस्रे तदेकसहस्रं तस्य पूरण एकसहस्रः ऋषभ एकसहस्रो यासां गवां ताः ऋषभैकसहस्रास्ताः क्षत्रवधे दद्यात् । अथवा बृहत्प्रायश्चित्तं ब्रह्महत्याव्रतं वर्षत्रयं कुर्यात् । वैश्यघाती पुनरेतत् ब्रह्महत्याव्रतमेकवर्षं चरेत् । गवामृषभैकशतं वा दद्यात् । शूद्रघाती तु ब्रह्महत्याव्रतं पण्मासं चरेत् । यद्वा दशधेनूरचिरप्रसूताः सवत्सा दद्यात् । इदमकामतो आतिमात्रक्षत्रियादिवधविषयम् । अकामतस्तु राजन्यं विनिपात्येति प्रक्रम्यैतेषामेव प्रायश्चित्तानां मानवेऽभिधानात् । दानतपसोश्च शक्त्यपेक्षया व्यवस्था । ईषद्वृत्तस्योस्तु विद्वद्भूयोः (अ. ११ श्रौ. १२६) तुरीयो ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियस्य वधे स्मृतः । वैश्येऽष्टमांशो वृत्तस्थे शूद्रे ज्ञेयस्तु षोडश इति मनूकं द्रष्टव्यम् । वृत्तस्थे क्षत्रिये तु सार्धचतुर्वारिकं कल्प्यम् । वृत्तशब्देन चात्र गुणादिकमुच्यते । गुरुपूना धृणा शौचं सत्यमिन्द्रियनिग्रहः । प्रवर्तनं हितानां च तत्सर्वं वृत्तमुच्यते इति मनुस्मरणात् । यत्तु वृद्धहारीतवचनम् । ब्राह्मणः क्षत्रियं हत्वा षड्वर्षाणि व्रतं चरेत् । वैश्यं हत्वा चरेदेवं व्रतं त्रैवार्षिकं द्विजः ॥ शूद्रं हत्वा चरेद्द्वयं वृषभैकादशाश्च गा इति तत्कामकारविषयम् ॥ श्रोत्रियक्षत्रि-

यादिवधे तु । तुरीयेन क्षत्रियस्य वधे ब्रह्महणिं व्रतम् । अर्धं वैश्यवधे कुर्यात्तुरीयं वृषलस्य
 त्विति वृद्धहारीतोक्तं द्रष्टव्यम् । यत्तु वसिष्ठवचनम् । ब्राह्मणो राजन्यं हत्वाष्टौ वर्षाणि
 व्रतं चरेत् पट् वैश्यं त्रीणि शूद्रमिति तदपि हारीतोयेन समानविषयम् । क्षत्रिये त्वीपद्रुण-
 न्यून इत्येतावान् विशेषः । यदा तु श्रोत्रियो वृत्तस्यश्च भवति तदा पूर्वयोर्वर्णयोर्वेदाध्यायिनं
 हत्वेत्यापस्तम्बोक्तं द्वादशवार्षिकं द्रष्टव्यम् । आरब्धयागे त्वश्रोत्रिये क्षत्रियादौ व्यापादिते
 यागस्थसप्तविद्वाती चरेद्ब्रह्महणिं व्रतमिति द्रष्टव्यम् । श्रोत्रिये पुनर्यागस्ये क्षत्रियादौ ब्रा-
 ह्मणस्य राजन्यवधे षड्वार्षिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्यमृषभैकसहस्राश्च गा दद्याद्वैश्यवधे त्रिवार्षिक-
 मृषभैकशताश्च गा दद्यात् । शूद्रवधे सांवत्सरिकमृषभैकादशाश्च गा दद्यादिति गौतमोक्तो
 दानतपसोः समुच्चयो द्रष्टव्यः । एतस्मान्मतिपूर्वविषयम् । पूर्ववदगतिपूर्वं चतुर्षु वर्णेषु प्रमाप्य
 द्वादश पट् त्रीन् संवत्सरं च व्रतान्यादिशेत् तेषामन्ते गोसहस्रं च ततोऽर्धं तस्यार्धमर्धं द-
 द्यात् संवेषामानुपूर्व्येणेति शङ्खस्मरणात् । इदं च द्वादशवार्षिकं गौतमीयविषयमेव किञ्चि-
 द्भूतगुणे क्षत्रिये गुणाधिकयोर्वैश्यशूद्रयोश्च द्रष्टव्यम् । स्त्रीशूद्रविद्वत्क्षत्रवध इत्युपपातक-
 मध्ये विशेषत एव पठितत्वेनोत्सर्गापवादन्यायगोचरत्वाभावादुपपातकसामान्यमाप्तान्यपि प्रा-
 प्यश्रित्तान्यत्र योजनीयानि । तत्र दुर्दृष्टक्षत्रियादौ कामतो व्यापादिते मानवं त्रैमासिकं त्रै-
 वार्षिकं द्वैमासिकं चान्द्रायणं च वर्णक्रमेण योज्यम् । अकामतस्तु योगीश्वरोक्तं त्रिरात्रोप-
 वाससहितमृषभैकादशगोदानं मासं पञ्चगव्याशनं मासिकं च पथोव्रतं यथाक्रमेण योज्यम् ।
 एतच्च प्रागुक्तं व्रतजातं ब्राह्मणकर्तृके क्षत्रियादिवधे द्रष्टव्यम् । (अ. ११ श्लो. १२७)
 अकामतस्तु राजन्यं विनिपात्य द्विजोत्तमः । तथा ब्राह्मणराजन्यवधे षड्वार्षिकं तथा ॥ ब्रा-
 ह्मणः क्षत्रियं हत्वेत्यादिमु मनुगौतमहारीतवाक्येषु ब्राह्मणब्रह्मणस्क्षत्रियादिकर्तृके तु क्षत्रि-
 यादिवधे पादन्यूनं द्रष्टव्यम् । विधे तु सकलं देयं पादोनं क्षत्रिये स्मृतम् । वैश्येऽर्धमेकपादस्तु
 शूद्रजातिषु शस्यत इति वृद्धविष्णुस्मरणात् । यत्तु पर्यया ब्राह्मणानां तु सा राज्ञां द्विगुणा
 मता । वैद्यानां त्रिगुणा प्रोक्ता षड्वत्त व्रतं स्मृतमित्यक्षिरोवचनं तत्प्रातिलोभ्येन घाग्दण्ड-
 पारुष्यविषयमित्युक्तं गोवधप्रकरणे । मूर्धावसिक्तादीनां वधे एतत्प्रायश्चित्तजातं न भवति ।
 तेषां क्षत्रियादित्वाभावात् । अतो दण्डानुसारेणैव वदधे पूर्वोक्तव्रतकदम्बस्य वृद्धिहासौ कल्प-
 नीयौ । दण्डस्य च वृद्धिहासौ दर्शितौ । दण्डमणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरे इत्यत्र ॥
 ॥ २६६ ॥ २६७ ॥ ॥ इति क्षत्रियादिवधप्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥

स्त्रीवधे प्रायश्चित्तमाह

दुर्दृष्टब्रह्मविद्वत्क्षत्रशूद्रयोपाः प्रमाप्य तु ।

दृतिं धनुर्वस्तमर्षिं क्रमाद्द्याद्विशुद्धये ॥ २६८ ॥

माहणादिभार्या दुर्दृष्टाः स्त्रीरिणीः प्रमाप्य क्रमेण दृतिं जलाधारचर्षकोशं धनुः फार्गुकं
 वस्त्रं घागमर्षिं मेघं च विशुद्धये कुर्यात् । इदं च प्रातिलोभ्येनान्यजातिप्रसूतानां ब्राह्मण्यादी-

नामकामतो वधविषयम् । कामतस्तु ब्रह्मगर्भ आह । प्रतिलोमप्रसूताना स्त्रीणां मासावधिः स्मृतः । अन्तरप्रभवानां च सूतादीनां चतुर्द्विपडिति । ब्राह्मण्यादिवधे पण्मासाः क्षत्रियाया-
श्रत्वारो वैश्याया द्वावित्येवं यथार्हतयान्वयः । यदा तु वैश्यकर्मणा जीवन्ती व्यापादयति
तदा किञ्चिदेयम् । वैशिकेन किञ्चिदिति गौतमस्मरणात् । वैशिकेन वैश्यकर्मणा जीवन्त्यां
व्यापादितायां किञ्चिदेव देयं तच्च जलम् । कोशं कूपं च विधे वा ब्राह्मण्याः प्रतिपादयेत् ।
वधे धेनुः क्षत्रियाया वस्तो वैश्यावधे स्मृतः । शूद्राथामाविकं वैश्यां हत्वा दद्याज्जलं नर
इत्यङ्गिरःस्मरणात् । यदा पुनः क्षत्रियादिभिः प्रतिलोम्येन व्यभिचारिता ब्राह्मणाद्या
व्यापाद्यन्ते तदा गोवधप्रायश्चित्तानि यथार्हं योज्यानि ॥ २६८ ॥

ईषन्नाभिचरितब्राह्मण्यादिवधे विशेषमाह

अप्रदुष्टां स्त्रियं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ।

यदा त्वप्रकर्षेण दुष्टामीपत्र्यभिचारिणीं ब्राह्मण्यादिकां व्यापादयति तदा शूद्रहत्याव्रतं
पाण्मासिकं कुर्यात् । यद्वा दशधेनूर्दद्यात् । इदं च पाण्मासिकमकामतो ब्राह्मण्या व्यापादने
क्षत्रियावधे तु कामकृते द्रष्टव्यम् । कामतो वैश्यावधे दशधेनूर्दद्यात् । कामतः शूद्रावधे तु
उपपातकसाधारणमासं मासं पञ्चगव्याशनम् । यदा कामतो ब्राह्मणीं व्यापादयति तदा द्वा-
दशमासिकम् । क्षत्रियादीनां त्वकामतो व्यापादने त्रैमासिकं सार्धमासं सार्धद्वाविंशत्यहानि ।
यथाह प्रचेताः । अनृतुमतीं ब्राह्मणीं हत्वा कृच्छ्राब्दं पण्मासान्वेति । क्षत्रियां हत्वा पण्मासा-
न्मासत्रयं वेति । वैश्यां हत्वा मासत्रयं सार्धमासं वेति । शूद्रां हत्वा सार्धमासं सार्धद्वाविंशत्य-
हानि वेति ॥ यच्च हारीतेन पटुर्पाणि रानन्ये प्राकृतं ब्रह्मचर्यं त्रीणि वैश्ये सार्धं शूद्र इति
प्रतिपाद्योक्तं क्षत्रियवत् । ब्राह्मणीषु वैश्यवत् । क्षत्रियायां शूद्रवद्वैश्यायां शूद्रां हत्वा नवमासा-
नित्युक्तं तदपि कर्मसाधनत्वादिगुणयोगिनीनां कामतो व्यापादने द्रष्टव्यम् । अकामतस्तु
सर्वत्रार्थं कल्प्यम् । आत्रेय्यां तु प्रागुक्तम् ॥ इति स्त्रीवधप्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥

हिंसाप्रायश्चित्तप्रसंगात्प्रकीर्णरूपदाभिधेयानुपपातकप्राणिवधेऽपि प्रायश्चित्तमाह ।

अस्थिमतां सहस्रं तु तथानस्थिमतामनः ॥ २६९ ॥

अस्थिमतां प्राणिनां कृकलासप्रभृतीनामनुक्तनिष्कृतीनां सहस्रं हत्वा अनस्थिमतां च
यूकामत्कुण्डंशमशकप्रभृतीनामनः शकटं तत्परिपूर्णमात्रं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं पाण्मासिकं
प्राकृतं ब्रह्मचर्यं चरेत् । दशधेनूर्वा दद्यात् । सहस्रमिति परिमाणनियमात्ततोऽधिकवधे त्व-
तिरिक्तं कल्प्यम् । अर्वाकपुनः प्रत्येकं वधे तु किञ्चित्सास्थिवधे देयं प्राणायामस्त्वनस्थिक
इति वक्ष्यति । तथानस्थिमतामन इति । एतच्च शोदिष्ठजन्तुविषयम् । स्थविष्ठानस्थिघुणादि-
जन्तुवधे तु रुमिकीटवयोहस्येत्यादिना मलिनीकरणीयान्याभिधाय मलिनीकरणीयेषु ततः
स्याद्यावकरुयहमिति मनुक्तं द्रष्टव्यम् ॥ २६९ ॥

मार्जारगोधानकुलमण्डूकांश्च पतत्रिणः ।

हत्वा ज्यहं पिबेत्सीरं कृच्छ्रं वा पादिकं चरेत् ॥ २७० ॥

किंच । मार्जारादयः प्रसिद्धाः पतत्रिणश्चापकाकोलूकास्तान् हत्वा त्रिरात्रं पयः पिबेत् पादकृच्छ्रं वा चरेत् । वाशब्दाद्योजनगमनादिकं वा कुर्यात् ॥ यथाह मनुः । (अ. ११ श्लो. १३२) पयः पिबेत्त्रिरात्रं वा योजनं पाच्यनो व्रजेत् । अपः स्पृशेत्स्नवन्त्यां वा सूक्तं वावदैवतं जपेदिति । इदं च प्रत्येकवधविषयम् । समुदितवधे तु (अ. ११ श्लो. १३१) मार्जारनकुलौ हत्वा चापं मण्डूकमेव च । श्वगोधोलूककांश्च शूद्रहत्याद्यतं चरेदिति मनूक्तं पाण्मासिकं द्रष्टव्यम् ॥ यत्पुनर्वसिष्ठेनोक्तम् । श्वमार्जारनकुलमण्डूकसर्पदहरमूपिकान् हत्वा कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरेत् किञ्चिदद्यादिति तत्कामतोऽभ्यासविषयं वेदितव्यम् । दहरोऽरूपमूपकश्च्छुच्छुन्दरिर्वा ॥ २७० ॥

गजे नीलवृषाः पञ्च शुक्रे वत्सो द्विहायनः ।

खराजमेपेषु वृषो देयः क्रौञ्चे त्रिहायनः ॥ २७१ ॥

किंच । वृन्तिनि व्यापादिते पञ्च नीलवृषा देयाः । शुक्रे पक्षिणि द्विपर्यो वत्सः । रासभच्छगैडकेषु व्यापादितेषु प्रत्येकमेको वृषः । क्रौञ्चे पक्षिणि त्रिहायनो वत्सो देय इति सर्वत्रानुपहः ॥ मनुनाप्यत्र विशेष उक्तः । (अ. ११ श्लो. १३६) वासो दद्यादप्यं हत्वा पञ्च नीलान् वृषान् गजम् । अजमेपावनद्वाहं खरं हत्वैकहायनमिति ॥ २७१ ॥

हंसश्येनकपिक्रव्याजलस्थलशिखण्डिनः ।

भासं च हत्वा दद्याद्दामक्रव्यादस्तु वत्सिकाम् ॥ २७२ ॥

किंच । क्रव्यमपक्वं मांसमत्तीति क्रव्याव्याघ्रसुमालादिर्मृगविशेषः वानरसाहचर्यात् । तथा हंसश्येनसमभिव्याहारात्कङ्कगृध्रादिः पक्षिविशेषश्च गृह्यते । जलशब्देन जलचरा वक्रादयो गृह्यन्ते । स्थलशब्देन स्थलचरा वक्रादयः । शिखण्डी मयूरः भासः पक्षिविशेषः । शेषाः प्रसिद्धाः । एषां प्रत्येकं वधे गामेकां दद्यात् । अक्रव्यादस्तु हरिणादिमृगान् खजरादिपक्षिविशेषान्हत्वा वत्सतरीं दद्यात् । तथा च मनुः । (अ. ११ श्लो. १३६ । १३७) हत्वा हंसं बलाकां च वक्रं नर्हिणमेव च । वानरं श्येनमासौ च स्पर्शयेद्वाहाणाय गाम् ॥ क्रव्यादस्तु मृगान् हत्वा घेनुं दद्यात्पयस्विनीम् । अक्रव्यादो वत्सतरीमुष्टं हत्वा तु कृष्णलमिति ॥ २७२ ॥

उरगेष्वयसो दण्डः पण्डके त्रपु सीसकम् ।

कोले घृतघटो देय उष्ट्रे गुञ्जा हर्येऽशुकम् ॥ २७३ ॥

किंच । सरीसृपेषु व्यापादितेषु अयोमयो दण्डस्तीक्ष्णप्रान्तो देयः । पण्डके नपुंसके

व्यापादिते त्रपु सीसकं च मापपरिमितं दद्यात् पलालभारं वा । पण्डकं हत्वा पलालभारं
त्रपु सीसकं वा दद्यादिति स्मृत्यन्तरदर्शनात् । यद्यपि पण्डको लिङ्गहीनः स्यात्संस्कारार्हश्च
नैव स इति देवलवचनेन सामान्येनैव स्त्रीपुंलिङ्गरहितो निर्दिष्टस्तथापि न गोब्राह्मणरूपस्येह
विवक्षा । गोब्राह्मणवधनिषेधस्य जात्यवच्छेदेन प्रवृत्तेः । लिङ्गविरहिणि च पण्डे जातिसम-
वायाविशेषात्तन्निमित्तमेव लघुप्रायश्चित्तमुक्तं तस्मान्मृगपक्षिण एव विवक्षिताः । मृगपक्षि-
मभिव्याहाराच्च । कोले सूकरे व्यापादिते घृतकुम्भो देयः । उष्ट्रे गुड्ढा देया । वाजिनि वि-
निपातितेऽशुकं वस्त्रं देयम् । तथा च मनुः (अ. ११ ख्यो. १३३) अत्रि कार्णायसीं
दद्यात्सर्पं हत्वा द्विजोत्तमः । पलालभारकं पण्डे सैसकं चैव मापकमिति ॥ २७३ ॥

तित्तिरौ तु तिलद्रोणं गजादीनामशक्नुवन् ।

दानं दातुं चरेत्कृच्छ्रमेकैकस्य विशुद्धये ॥ २७४ ॥

किंचाह । तित्तिरौ पतत्रिणि व्यापादिते तिलद्रोणं दद्यात् । द्रोणशब्दश्च परिमाणवि-
शेषवचनः । अष्टमुष्टि भवेत्किंचित्किंचिदष्टौ तु पुष्कलम् । पुष्कलानि तु चत्वारि आढकः
परिकीर्तितः ॥ चतुराढको भवेद्द्रोण इत्येतन्मानलक्षणमिति स्मरणात् ॥ पूर्वोक्तानां गजादीनां
व्यापादने निर्धनत्वेन नीलवृषपक्षकादिदानं कर्तुमशक्नुवन् प्रत्येकं कृच्छ्रं चरेद्विशुद्ध्यर्थम् ।
कृच्छ्रशब्दश्चात्र लक्षणया श्लेशसाध्ये तपोमात्रे द्रष्टव्यः । तपांसि गौतमेन दांशतानि । सं-
वत्सरः पण्मासाश्चत्वारस्त्रयो द्वावेकश्चतुर्विंशत्यहो द्वादशाहः पडहत्तयहोऽहोरात्र इति का-
लः । एतान्येवानादेशो विकल्पेन क्रियेरन्नेनसि गुरुणि गुरूणि लघुनि लघूनीति । यदि कृ-
च्छ्रशब्देन मुख्योऽर्थो गृह्यते तर्हि गजे शुक्रे वा विशेषेण प्राप्तापत्य एव स्यात् । न च
तद्युक्तम् । तपोमात्रपरत्वे तु दानगुरुलघुभावाकलनया तपसोऽपि गुरुलघुभावो युज्यते ।
ततश्च गजे द्विमासिकं यावकाशनं शुक्रे तूपवास इति । एवमन्यत्रापि दानानुसारेण प्राय-
श्चित्तं कल्प्यम् ॥ २७४ ॥

फलपुष्पान्नरसजसत्त्वघाते घृताशनम् ।

किंचाह । आहुन्वरादौ फले मधूकादौ च कुसुमे चिरस्थितभक्तासक्तत्वाद्यन्ने च रसे च
गुडादौ यानि सत्त्वानि प्राणिनो जायन्ते तेषां घाते घृतप्राशनं शुद्धिसाधनम् । इदं च घृत-
प्राशनं भोजनकार्ये एव विधीयते । प्रायश्चित्तानां तपोरूपत्वात् । दांशतं च तपोरूपत्वमा-
ङ्गिरसे प्रायश्चित्तपदनिर्वचनव्याप्तेन । प्रायो नाम तपः श्रोतं चित्तं निश्चय उच्यते । त-
पो निश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तं तदुच्यते इति ॥

प्रतिप्राणिप्रायश्चित्तस्यानन्यात् पृथकोदनापि वक्तुमशक्यत्वात्सामान्येन प्रायश्चित्तमाह

किंचित्सास्थिवधे देयं प्राणायामसत्त्वनस्थिके ॥ २७५ ॥

अस्थिमतां रुकलासादिप्राणिनां न्यूनसहस्रसंख्यानां प्रत्येकं वधे किंचित्सत्त्वं घान्य-
हिरण्यादि देयम् । अनस्थिके त्वेकः प्राणायामः । तत्र किञ्चिदिति यदा हिरण्यं दीयते तदा

पणमात्रम् । अस्थिमतां वषे पणो देय इति सुमन्तुस्मरणात् । यदा तु धान्यं देयं तदाष्टमुष्टि देयम् । अष्टमुष्टि भवेत्किंचिदिति स्मरणात् । एतच्चानुकनिष्कृतिप्राग्विधविषयम् । यत्र तु प्रायश्चित्तविशेषः श्रूयते तत्र स एव भवति । यथाह पराशरः । हंससारसचक्राहकौञ्चकु-
 क्टपातकः । मयूरमेयो हत्वा च एकभक्तेन शुध्यति ॥ मट्टं च टिट्ठिभं चैव शुकं पारावतं
 तथा । आडिकां च बकं हत्वा शुष्येद्वै नक्तमोजनात् ॥ चापकाककपोतानां सारीतितिर-
 पातकः । अन्तर्जल उभे संध्ये प्राणायामेन शुध्यति ॥ गृध्रस्येनविहङ्गानामुलूकस्य च वा-
 तकः । अपक्वाशी दिनं तिष्ठेद्भौ कालौ मारुताशनः ॥ हत्वा मूषिकमार्जारसर्पाजगरदुण्डुमान् ।
 मत्स्येकं भोजयेद्विमान् लोहदण्डश्च दसिणा ॥ सेपाकच्छपगोधानां शशशल्यकघातकः ।
 घृन्ताकफलगुञ्जाशी अहोरात्रेण शुध्यति ॥ मृगरोहिवराहाणामविकावस्तयातने । वृकजम्बू-
 कभक्षणां तरुणां च पातकः ॥ तिलमस्यं त्वसां दद्याद्वायुभक्षो दिनत्रयम् । गन्धेपतुर-
 ज्ञोप्लवगवानां निपातने ॥ प्रायश्चित्तमहोरात्रं त्रिसंध्यं चावगाहनम् । खरवानरसिंहानां चि-
 त्रकव्याघ्रपातकः ॥ शुद्धिमेति त्रिरात्रेण व्यासणानां च भोजनैरिति ॥ एवमन्येषामपि स्मृ-
 तिवचसां देशकालाद्यपेक्षया विषयव्यवस्था कल्पनीया ॥ २७९ ॥

इति हिंसामाश्रित्तमकरणम् ।

इन्द्रधनार्थं हुमच्छेद इत्युपपातकोद्देशे पठितं हिंसामसंगत्येवेन तद्व्युत्क्रमपठितमप्यपकृत्य तत्र प्रायश्चित्तमाह

वृक्षगुल्मलतावीरुच्छेदने जप्यमृकशतम् ।

स्यादोषधिवृथाच्छेदे क्षीराशी गोऽजुगो दिनम् ॥ २७६ ॥

फलदानां आम्रपनसादीनां च वृक्षाणां गुल्मादीनां च यज्ञाद्यदृष्टार्थं विना छेदने ऋक्षां
 गायत्र्यादीनां शतं नष्टव्यम् । ओषधीनां तु ग्राम्यारण्यानां वृथैव छेदने दिनं कृत्स्नमहर्गयां
 परिचर्यामनुगम्यान्ते क्षीरं पिबेत् आहारान्तरपरित्यागेन । पञ्चयज्ञार्थं तु न दोषः । एतच्च
 फलादिद्वारेणोपयोगिषु द्रष्टव्यम् । (मनुः अ. ११ श्लो. १४२) फलदानां तु वृक्षाणां
 छेदने जप्यमृकशतम् । गुल्मवल्लीलतानां तु पुष्पितानां च वीरुधामिति मनुस्मरणात् । दृ-
 ष्टार्थत्वेऽपि कर्षणाङ्गभूतहलाद्यर्थत्वे न दोषः । फलपुष्पोपगान् पादपात्र हिंसात्कर्षणकर-
 णार्थं चोपहन्त्यादिति वसिष्ठस्मरणात् । यत्र तु स्थानविशेषादण्डाधिक्यं तत्र प्रायश्चित्त-
 धिक्यमपि कल्पनीयम् । तदुक्तम् । चैत्यस्मशानसीमासु पुण्यस्थाने मुरालये । जातहुमाणां
 द्विगुणो दमो वृक्षेऽथ विश्रुते इति । अयं च ऋकशतजपो द्विजातिविषयो न पुनः शूद्रा-
 दिविषयः । तेषां जपेऽनधिकारात् । अतस्तेषां दण्डानुसारेण द्विरात्रादिकं कल्पनीयम् ।
 उपपातक्रमध्ये विशेषतः पाठस्थानर्थक्यपरिहारार्थमुपपातकसाधारणप्रायश्चित्तमप्यत्र भव-
 ति । एतच्च गुरुत्वादम्यासविषयं कल्प्यम् ॥ २७६ ॥

पुण्यस्थानादिवपप्रायश्चित्तप्रसंगाच्चद्विगुणमितं प्रायश्चित्तमाह

पुंश्चलीवानरखरैर्दृष्टश्रोत्रादिवायसैः ।

प्राणायामं जले कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥ २७७ ॥

पुंश्चल्यादयः प्रसिद्धाः एतैर्दष्टः पुमान् जले प्राणायामं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ।
आदिग्रहणाच्छृगालादीनां ग्रहणम् । यथाह मनुः (अ. ११ स्तो. १९९) श्वसृगालखै-
र्दष्टो ग्राम्यैः क्रव्याद्विरेव च । नराश्वोष्ट्वराहैश्च प्राणायामेन शुद्ध्यतीति । अयं च घृत-
प्राशो भोजनप्रत्याग्रायो द्रष्टव्यः । प्रायश्चित्तानां तपोरूपत्वेन शरीरसंतापनार्थत्वात् । एत-
दशक्तविषयम् । श्वसृगालमृगमहिषाजाविकखरकरभनकुलभार्जारमृषिकाहवककाकपुरुष-
दष्टानामापोहिष्ठेत्यादिभिः स्नानं प्राणायामत्रयं चेति यत्सुमन्तुवचनं तन्नाभिरधःप्रदेश ईषद-
ष्टविषयम् । यस्वङ्गिरोवचनम् । ब्रह्मचारी शुना दष्टरूपहं सायं पिवेत्पयः । गृहस्थश्चेद्विरात्रं
तु एकाहं योऽभिहोत्रवान् ॥ नाभेरूर्ध्वं तु दष्टस्य तदेव द्विगुणं भवेत् । स्यादेतद्विगुणं
वक्त्रे मस्तके तु चतुर्गुणमिति तत्सम्यग्दष्टविषयम् । सत्रियवैश्ययोस्तु पादपादन्यूनं कल्पनी-
यम् । शूद्रस्य तु । शूद्राणां चोपवासेन शुद्धिर्दानेन वा पुनः । गां वा दद्याद्दूषं चैकं ब्रा-
ह्मणाय विशुद्ध्यै इति बृहदङ्गिरसोक्तं द्रष्टव्यम् । यस्तु वसिष्ठवचनम् । ब्राह्मणस्तु शुना
दष्टो नदीं गत्वा समुद्रगाम् । प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यतीति तदुक्तमाहुर्द-
शविषयम् ॥ स्त्रीणां तु । ब्राह्मणी तु शुना दष्टा जम्बूकेन वृकेण वा । उदितं ग्रहनक्षत्रं
दृष्ट्वा सद्यः शुचिर्भवेदिति पराशरोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ रुच्छ्रादिब्रतस्थायाः पुनस्तेनैव विशेषो
दर्शितः । त्रिरात्रमेवोपवसेच्छुना दष्टा तु सप्रता । सघृतं यावकं भुक्त्वा व्रतशेषं समापये-
दिति ॥ रजस्त्रलायामपि विशेषः पुलस्त्येन दर्शितः । रजस्त्रला यदा दष्टा शुना जम्बूक-
रासभैः । पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥ ऊर्ध्वं तु द्विगुणं नाभेर्वक्त्रे तु त्रिगुणं
तथा । चतुर्गुणं स्मृतं मूर्ध्नि दष्टेऽन्यत्राश्रुतिर्भवेत् इति । अन्यत्राऽरजस्त्रलावस्थायाम् । यस्तु
श्वादिभिर्घ्राणादिनोपहन्यते तस्य शातातपेन विशेष उक्तः । शुना घ्रातावलीढस्य नखैर्विलि-
खितस्य च । अङ्गिः प्रक्षालनं शौचमग्निना चोपकूलनमिति । उपकूलनं तापनम् ॥ यदा तु
श्वादिदंशशस्त्रघातादिनितव्रणे कृमय उत्पद्यन्ते तदा मनुना विशेष उक्तः । ब्राह्मणस्य
व्रणहारे पूयशोणितसंभवे । कृमिरुत्पद्यते यस्य प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥ गर्वा मूत्रपुरीषेण
त्रिसंध्यं स्नानमाचरेत् । त्रिरात्रं पञ्चगव्याशी त्वधोनाम्या विशुद्ध्यति ॥ नाभिकण्ठान्तरो-
द्धृते व्रणे चोत्पद्यते कृमिः । पट्टात्रं ॥ इयहं पञ्चगव्याशनामिति स्मृतम् ॥ तत्र श्वादिदंशव्रणे
तदंशप्रायश्चित्तानन्तरमिदं कर्तव्यम् । शस्त्रादिनितव्रणे त्वेदेव । इयहं पञ्चगव्याशना-
दिकमिति शेषः ॥ क्षत्रियादिषु ॥ प्रतिवर्णं पादपादह्नासः कल्पनीयः ॥ २७७ ॥

शारीरत्वग्धातुविच्छेदकदशप्रायश्चित्तप्रमगाच्छारीरचरमधातुविच्छेदकस्तन्दने प्रायश्चित्तमाह

यन्मेघरेतइत्याभ्यां स्कन्नं रेतोऽभिमन्त्रयेत् ।

स्तनान्तरं भ्रुवोर्मध्यं तेनानामिकया स्पृशेत् ॥ २७८ ॥

यदि कपश्चित्स्त्रीसंभोगमन्तरेणापि हठाच्चरमधातुविच्छेदस्तदा तत्स्कन्नं रेतो यन्मेघ-
रेतः एधिर्वी० पुनर्ममैखिन्द्रियमित्याभ्यां मन्त्राभ्यामभिमन्त्रयेत् । तेन चाभिमन्त्रितेन
रेतसा स्तनयोर्भ्रुवोश्च मध्यमुपकनिष्ठिकया स्पृशेत् ॥ अन्ये तु स्कन्नस्य रेतसोऽशुचित्वेन

स्पर्शकर्मण्ययोग्यत्वात्तेनेत्यनामिकासाहचर्यात्सबुद्धिस्थाङ्गुष्ठपरत्वेन व्याचक्षते तेनाङ्गुष्ठेना-
नामिकया चेति । अङ्गुष्ठपदग्रहणे घृतमङ्गप्रसंगात्तेनेति निर्दिष्टमिति । तदसत् । अङ्गुष्ठ-
स्याबुद्धिस्थत्वात् । न च शब्दसंनिहितपरित्यागेनार्थाद्बुद्धिस्थस्यान्वयो युक्तः । तदुक्तम् ।
गम्यमानस्य चार्थस्य नैव दृष्टं विशेषणम् । शब्दान्तरेर्विभक्त्या वा धूमोऽयं ज्वलतीति व-
दिति । न च रेतसोऽशुचित्वेन स्पर्शयोग्यत्वम् । विधानादेव प्रायश्चित्तार्थरूपस्पर्शं योग्य-
त्वमवगम्यते प्रायश्चित्तरूपपान इव मुरायाः । इदं च प्रायश्चित्तं गृहस्थस्यैवाकामतः स्का-
न्नविषयम् । ब्रह्मचारिणः स्वप्ने जागरणावस्थायां च गुरुप्रायश्चित्तस्य दर्शनात् ॥ यत्तु म-
नुष्यचनम् । गृहस्थः कामतः कुर्याद्व्रतसः स्कन्दनं भुवि । सहस्रं तु जपेद्देव्याः प्राणायामै-
स्त्रिभिः सहेति तत्कामकारविषयम् ॥ २७८ ॥

मयि तेज इति च्छायां स्वां दृष्ट्वाभ्युगतां जपेत् ।

सावित्रीमशुचौ दृष्टे चापल्ये चानृतेऽपि च ॥ २७९ ॥

किंच । स्वीयं प्रतिबिम्बमभ्युगतं चेत् दृष्टं तदा मयि तेन इन्द्रियमितीमं मन्त्रं जपेत् ।
अशुचिद्रव्यदर्शने पुनः सावित्रीं सवितृदैवत्यां तत्सवितुरित्यादिकापृथं जपेत् । तथा वा-
क्पाणिपादादिचापल्यकरणे तामेव जपेत् । अन्ततश्चने च । एतत्कामकारे द्रष्टव्यम् । अ-
कामकृते तु सुप्ता भुक्त्वा च क्षुत्वा च निष्ठीव्योत्रत्वानृतानि च पीत्वापोध्येप्यमाणश्च आ-
चामेत्प्रयतोऽपि सन्निति मनुक्तमाचमनं द्रष्टव्यम् ॥ यत्तु संवर्तवचनम् । क्षुते निष्ठीवने चैव
दन्तच्छिष्टे तथावृते । पतितानां च संभाषे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् । तद्रूपमच्योनेन नष्टा-
भावे वा द्रष्टव्यम् ॥ स्त्रीगृहविदूक्षत्रवधानन्तरं निन्दितार्थोपजीवनं पठितं तत्र च मनुयो-
गीश्वरमोक्तान्युपपातकप्रायश्चित्तानि जातिशक्तिगुणाद्यपेक्षया वेदितव्यानि । नास्तिक्येऽपि
तानि प्रायश्चित्तानि तथैव प्रयोज्यानि । नास्तिक्यशब्देन च वेदनिन्दनं तेन जीवनमुच्यते
तत्रोभयत्रापि वसिष्ठेन प्रायश्चित्तान्तरमप्युक्तम् । नास्तिकः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा वि-
रमेन्नास्तिक्यान्नास्तिकवृत्तिस्त्वतिकृच्छ्रमिति । एतच्च । सकृत्करणाविषयम् । उपपातकप्राय-
श्चित्तान्यभ्यासविषयाणि । यच्च शङ्खेनोक्तम् । नास्तिको नास्तिकवृत्तिः कृतज्ञः कूटव्यव-
हारी मिथ्याभिर्ज्ञासी इत्येते पञ्चसंवत्सरं द्वाह्मणगृहे भिक्षं चरेयुरिति । यच्च हारीतेन ना-
स्तिको नास्तिकवृत्तिरिति प्रक्रम्य पञ्चतापोऽभ्रावकाशनलशयनान्यनुतिष्ठेयुरिति श्रीम्पव-
र्षाहमन्तेष्विति । तदुभयमप्यत्यन्ताभिनिवेशेन बहुकालाभ्यासविषयम् ॥ २७९ ॥

नास्तिक्यानन्तरं प्रतलोपधेतुर्लुक्तं तत्रावकीर्णस्याप्रसिद्धत्वात्तद्व्युत्पन्नमप्युक्तं प्रायश्चित्तमाह

अवकीर्णी भवेद्भूत्वा ब्रह्मचारी तु योपितम् ।

गर्दमं पशुमालभ्य नैर्ऋतं स विशुध्यति ॥ २८० ॥

ब्रह्मचार्यपुरुर्वाणको नैष्ठिकश्चासौ योपितं गत्वाऽवकीर्णी भवति । परमघातोर्विसर्गो-
ऽवकीर्णं तद्यस्यास्तीति सोऽवकीर्णी स निर्ऋतिदैवत्येन गर्दमपशुना यागं कृत्वा विशुध्यति ।

गर्दभस्य पशुत्वे सिद्धेऽपि पुनः पशुग्रहणमथ पशुकल्प इत्याश्वलायनादिगृह्योक्तपशुधर्मप्रा-
 ध्यर्थम् । एतच्चारण्ये चतुष्पथे लौकिकाग्नौ कार्यम् । ब्रह्मचारी चेत्स्त्रियमुपेयादरण्ये चतुष्पथे
 लौकिकेऽग्नौ रसोदैवतं गर्दभं पशुमालभेतेति वसिष्ठस्मरणात् ॥ तथा रात्रावेकाक्षिविकलेन
 यष्टव्यम् । तथा च मनुः । (अ. ११ श्लो. ११८) अवकीर्णोऽनुकाणेन रासमेन चतुष्पथे ।
 पाकयज्ञविधानेन यजेत निर्ऋतिं निशीति । पशोरभावे चरुणा यष्टव्यम् । निर्ऋतिं वा चरुं
 निर्वपेत् तस्य जुहुयात् कामाय स्वाहा कामकामाय स्वाहा निर्ऋत्यै स्वाहा रसोदेवताभ्यः
 स्वाहेति वसिष्ठस्मरणात् । एतच्चाशक्तविषयम् । शक्तस्य पुनर्गर्दभेनावकीर्णो निर्ऋतिं चतु-
 ष्पथे यजेत् । तस्याग्निमूर्ध्ववालं परिधाय लोहितपात्रः सप्तगृहान् भैक्षं चरेत् । कर्माचक्षा-
 णः संवत्सरेण शुध्यतीति गौतमोक्तो वार्षिकतपःसमुच्चितः पशुयागश्चरुर्वा द्रष्टव्यः । तथा
 त्रिपवणस्तानमेककालभोजनं च द्रष्टव्यम् । (अ. ११ श्लो. १२२ । १२३) एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते
 वसित्वा गर्दभाजिनम् । सप्तागारं चरेद्भैक्षं स्वकर्म परिकीर्तयन् ॥ तेभ्यो लब्धेन भैक्षेण वर्त-
 यन्नेककालिकम् । उपस्थशस्त्रिपवणमब्देन स विशुध्यतीति मनुस्मरणात् ॥ इदं च वार्षिकम-
 श्रोत्रियब्राह्मणपत्न्यां वैश्यायां श्रोत्रियपत्न्यां च द्रष्टव्यम् ॥ यदा तु गुणवत्योर्ब्राह्मणोक्षत्रिययोः
 श्रोत्रियमार्ययोरवकिरति तदा त्रिवार्षिकं द्विवार्षिकं च क्रमेण द्रष्टव्यम् ॥ यथाहतुः शहलि-
 खितौ । गुप्तायां वैश्यायामवकीर्णः संवत्सरं त्रिपवणमनुतिष्ठेत् । क्षत्रियायां तु द्वे वर्षे ब्राह्मण्यां
 त्रीणी वर्षाणीति । यशस्विरोवचनम् । अवकीर्णनिमित्तं तु ब्रह्महत्याघ्नं चरेत् । चौरवासास्तु
 पन्मासांस्तथा मुच्यते कित्विपादिति तदकामतो मानवाब्दिकविषयमीपश्चभिचारिणीविषयं
 वा ॥ अत्यन्तव्यभिचारितास्तु पुनः स्त्रैरिण्यां वृषत्यामवकीर्णः सचैवं स्नात उदकुम्भं दद्याद्ब्राह्म-
 णाय । वैश्यायां चतुर्थकालाहारो ब्राह्मणान्भोजयेत् । यशसभारं च गोभ्यो दद्यात् । क्षत्रियायां
 त्रिरात्रमुपोपितो धृतपात्रं दद्यात् । ब्राह्मण्यां पञ्चात्रमुपोपितो गां च दद्यात् । गोष्ववकीर्णः प्रा-
 जापत्यं चरेत् । पण्डायामवकीर्णः पलाभारं सीसमापकं च दद्यादिति शहलिलिखितोदितं वेदि-
 तव्यम् । एतच्चावकीर्णप्रायश्चित्तं त्रैवार्षिकस्यापि ब्रह्मचारिणः समानम् । अवकीर्णो द्विजो
 राजा वैश्यश्चापि स्वरेण तु । इष्ट्वा भैक्षाशिनो नित्यं शुद्धचन्त्यब्दात्समाहिता इति शाण्डिल्य-
 स्मरणात् । यद्वा स्त्रीसंभोगमन्तरेण कामतश्चरमपातुं विद्यनति दिवा च स्वप्ने वा विद्यनति
 तदा नैर्ऋतयागमात्रं द्रष्टव्यम् । एतदेव रेतसः प्रयत्नोत्सर्गं दिवा स्वप्ने चेति वसिष्ठेन यागमा-
 त्रस्यातिदिष्टत्वात् । व्रतान्तरेषु रुच्छ्रचान्द्रायणादिष्वतिदिष्टब्रह्मचर्येषु स्कन्देन सत्येतेदेव या-
 गमात्रम् । व्रतान्तरेषु चैवमिति तेनैवातिदिष्टत्वात् । स्वमस्कन्देन तु मनुक्तं द्रष्टव्यम् (अ. २
 श्लो. १८१) स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः । स्नात्वाकर्मधीयत्वा त्रिः पुनर्मा-
 मित्यूचं जपेदिति । वानप्रस्थादीनां चेद्मेव ब्रह्मचर्यतण्डने अवकीर्णव्रतं रुच्छ्रप्रपाधिकं भव-
 ति । वानप्रस्थो यतिश्चैव स्कन्देन सति कामतः । पराकप्रयसंयुक्तमवकीर्णव्रतं चरेदिति शा-
 ण्डिल्यस्मरणात् ॥ यदा गार्हस्थ्यपरिग्रहेण संन्यासात्प्रच्युतो भवति तदा संवर्तोक्तं द्रष्टव्यम् ।
 संन्यस्य दुर्मतिः कश्चित्प्रत्यापत्तिं व्रजेद्यादि । स कुर्यात् रुच्छ्रप्राणः पन्मासात्प्रत्यनन्तरमिति ।

प्रत्यापत्तिर्गार्हस्थ्यपरिग्रहः । अत एव वसिष्ठः । यस्तु प्रव्रजितो भूत्वा पुनः सेवेत मेधुनम् ।
 पटिर्बर्षसहस्राणि विष्टायां जायते रुमिरिति । तथा च पराशरः । यः प्रत्यवसितो विप्रो प्रव्रज्या-
 तो विनिर्गतः । अनाशकनिवृत्तश्च गार्हस्थ्यं चेत्तिकीर्षति ॥ स चरेत्रीणि रुच्छ्राणि त्रीणि चान्द्रायणानि च । जातकर्मादिभिः सर्वैः संस्कृतः शुद्धिमाप्नुयात् ॥ तत्र ब्राह्मणस्य पाण्मासिकः
 रुच्छ्रः पुनः संन्याससंस्कारश्च । सत्रियस्य चान्द्रायणत्रयम् । वैश्यस्य रुच्छ्रत्रयमिति व्यवस्था ।
 अथवा ब्राह्मणस्यैव शक्तिसकृदभ्यासाद्यपेक्षया व्यवस्थितं प्रायश्चित्तत्रयं द्रष्टव्यम् ॥ तथा म-
 रणसंन्यासिनमपि यमेन प्रायश्चित्तमुक्तम् । अलाङ्घ्युद्धन्वनप्रष्टाः प्रव्रज्यानाशक्युताः । वि-
 पप्रपतनप्रायशस्त्रघातच्युताश्च ये ॥ नैव ते प्रत्यवसिताः सर्वलोकबहिष्कृताः । चान्द्रायणेन शु-
 द्धयन्ति तत्तत्कृच्छ्रद्वयेन वेति ॥ इदं च चान्द्रायणतत्तत्कृच्छ्रद्वयात्मकं प्रायश्चित्तद्वयं शक्याद्यपे-
 क्षया व्यवस्थितं विज्ञेयम् । यदा तु शस्त्रघातहताश्चेति पाठः तदात्मत्यागाद्यशास्त्रीयमरणनिमि-
 त्तस्तत्पुत्रादेरुपवेशो द्रष्टव्यः ॥ यत्पुनर्वसिष्ठेनोक्तम् । जीवन्नात्मत्यागो कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरेत्
 त्रिरात्रं चोपवेशेदिति तदप्यध्यवसिताशास्त्रीयमरणस्यैव कथंचिजीवनशक्यपेक्षया द्रष्टव्यम् ।
 अथवाध्यवसायमात्रे त्रिरात्रं शस्त्रादिसतस्य द्वादशरात्रमिति व्यवस्था । इदं चावकीर्णप्राय-
 श्चित्तं गुरुदारतत्समव्यतिरिक्तागम्यागमनविषयम् । तत्र गुरुतरप्रायश्चित्तस्य दर्शितत्वात् । न
 च लघुनावकीर्णव्रते द्वादशवार्षिकाद्यपनोरुपहापातकदोषनिवर्हणमुचितम् । न च ब्रह्मचारि-
 त्वोपाधिकं लघुप्रायश्चित्तविधानमिति युक्तम् । आश्रमान्तराणां द्वैगुण्यादिदृष्टेर्ब्रह्महत्यामकरणे
 दर्शितत्वात् । न चात्रागम्यागमनप्रायश्चित्तं पृथक्कर्तव्यम् । ब्रह्मचारिणो योपिति ब्रह्मचर्यस्त्वन-
 नस्यागम्यागमनेनान्तरीयकत्वात् अतोऽन्यत्रापि यस्मिन्निमित्ते यस्मिन्निमित्तान्तरं समं न्यूनं वा-
 वश्यं भाविनस्तत्र पृथक् नैमित्तिकं प्रयुक्ते । यथा । (मनुः अ. ११ श्लो. २०८) अवगूर्य च-
 रेत्कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने । कृच्छ्रातिकृच्छ्रोऽसृक्पाते कृच्छ्रोऽभ्यन्तरशोणिते इत्यत्र शोणि-
 तोत्पादने निमित्तेऽवगूरणनिपातलक्षणं निमित्तद्वयमवश्यंभावित्वेन स्वनैमित्तिकं कृच्छ्रमतिकृ-
 च्छ्रं च न प्रयुक्ते अत एवमन्यत्राप्युहनीयम् । यत्र पुनर्निमित्तान्तामन्तर्भावविषयो नास्ति तत्र
 पुनर्नैमित्तिकानि पृथक्प्रयुज्यन्ते । निमित्तानि यथा । यदा पर्वणि परभार्या रजस्वलां तैलाभ्य-
 क्तो दद्या जले गच्छतीति ॥ तनु ब्रह्मचारिणो योपिति ब्रह्मचर्यस्त्वननस्यागम्यागमनान्तरीय-
 कत्वं नास्त्येव । पुत्रिकागमनेऽगम्यागमनदोषाभावात् । तथा हि न तावत्पुत्रिका कन्या क्षत-
 योनित्वात् नापि परभार्या प्रदानाभावात् नापि वेश्या अतदृत्तित्वात् नापि विधवा भर्तृमरणा-
 भावात् अतः पुत्रिकायाः काप्यनन्तर्भावप्रतिपिद्धेति तत्रैव विद्वत्स्य केवलमवकीर्णव्रतम् ।
 अन्यविद्वत्स्य तु निमित्तान्तरसंनिपातादवकीर्णव्रतं नैमित्तिकान्तरमपि प्रयोक्तव्यमिति तद-
 सत् । पुत्रिकाया अपि परभार्यास्वन्तर्भावात् । प्रदानाभावेऽपि विवाहसंस्कारेण संस्कृतत्वात्
 गान्धर्वादिविवाहपरिणीतावत् । न च । यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न विज्ञायेत वा पिता । नोप-
 च्येत तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कयेति प्रतिषेधात्सगोत्रास्तिव भार्यात्वं नोत्पद्यते इति वाच्यम् ।
 दृष्टार्थत्वात्प्रतिषेधस्य व्यंग्याभ्यादिप्रतिषेधवत् । दृष्टार्थत्वं च पुत्रिकाधर्मशङ्कयेति हेतुपादाना-
 त् । न च पुत्रार्थमेव परिणयनं अपि तु धर्मार्थमपि अतश्चोत्पादितपुत्रस्य मृतभार्यस्य धर्मार्थं

पुत्रिकापरिणयने को विरोधः प्रपञ्चितं चैतत्पुरस्तादित्यलमतिप्रसङ्गेन । तस्माद्ब्रह्मचारिणो यो-
पिति ब्रह्मचर्यस्वलनस्यागम्यागमनानन्तरीयकत्वान्न दृष्टव्यमिति प्रयोक्तव्यमिति सुप्र-
क्तम् ॥ २८० ॥

ब्रह्मचारिप्रायश्चित्तप्रसङ्गादन्यदप्यनुपातरुप्रायश्चित्तमाह

भैक्षमक्रिये त्यक्त्वा तु सप्तरात्रमनातुरः ।

कामावकीर्ण इत्याभ्यां जुहुयादाहुतिद्वयम् ॥ २८१ ॥

उपस्थानं ततः कुर्यात्समासिञ्चन्त्वनेन तु ।

यस्त्वनानातुर एव ब्रह्मचारी निरन्तरं सप्तरात्रं भैक्षमक्रिये वा त्यजति असौ कामाव-
कीर्णोऽस्म्यवकीर्णोऽस्मि कामकामाय स्वाहा । कामावपन्नोऽस्म्यवपन्नोऽस्मि कामकामाय स्वाहा ।
इत्येताभ्यां मन्त्राभ्यामाहुतीर्हुत्वा समासिञ्चन्तु मरुतः समिन्द्रः संवृहस्पतिः । समायमद्भिः
सिञ्चन्तां यशसा ब्रह्मवर्चसेनेत्यनेन मन्त्रेणाग्निमुपतिष्ठेत् ॥ एतच्च गुरुपरिचर्यादिगुरुतरकार्य-
व्यग्रतया अकरणे द्रष्टव्यम् । यदा त्वज्यग्र एवोभे भैक्षमक्रिये त्यजति तदा अकृत्वा
भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम् । अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णव्रतं चरेदिति मानवं द्रष्ट-
व्यम् ॥ यज्ञोपवीतविनाशे तु हारीतेन प्रायश्चित्तमुक्तम् । मनोव्रतपतीभिश्चतस्र आग्याहु-
तीर्हुत्वा पुनर्यथार्थं प्रतीयादसद्वैभोजनेऽभ्युदितेऽभिनिर्मुक्ते बान्ते दिवा स्वप्ने नमस्त्रीद-
र्शने नमस्त्रापे श्मशानमाक्रम्य हयादीनारुह्य पूज्यानिक्रमे चैताभिरिव जुहुयादग्निमिन्धने
स्थावरसरीसृपादीनां वधे यद्देवादेवहेडनमिति कृष्णाण्डाभिराज्यं जुहुयात् । मणिवाप्तौ गवादीनां
प्रतिग्रहे सावित्र्यष्टसहस्रं जपेदिति । मनोव्रतपतीभिरिति मनोज्योतिरित्यादिमनोऽलिङ्गाभि-
स्त्वमग्रे व्रतपा असौत्यादिव्रतलिङ्गाभिरित्यर्थः । यथार्थं प्रतीयादिति उपनयनोक्तमार्गेण सम-
न्त्रकं गृहीयादित्यर्थः । यज्ञोपवीतं विना भोजनादिकरणे तु । ब्रह्मसूत्रं विना मुक्ते विष्मूत्रं
कुरुतेऽथवा । गायत्र्यष्टसहस्रेण प्राणायामेन शुद्धातीति परीच्युक्तं द्रष्टव्यम् ॥ २८१ ॥

मधुमांसाशने कार्यः कृच्छ्रः शेषव्रतानि च ॥ २८२ ॥

प्रतिकूलं युरोः कृत्वा प्रसाद्येव विशुध्यति ।

किं । ब्रह्मचारिणा अमत्या मधुमांसभक्षणे कृच्छ्रः कार्यः । तदनन्तरमवशिष्टानि व्रतानि
समापयेत् । एतच्च शिष्टभोजनाहंशशादिमांसभक्षणविषयम् । ब्रह्मचारी चेन्मांसमश्रीया-
च्छिष्टभोजनीयं कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा व्रतशेषं समापयेदिति वभिष्ठस्मरणान् । द्वादशरा-
त्रग्रहणं तु मनिपूर्वम्यामापेक्षयाऽनिकृच्छ्रवराकादेरपि प्राप्स्यर्थम् । यदा तु मांसैकाग्रनोद्य-
व्याध्याभिभूतस्तदा मांसं गुरोरुच्छिष्टं कृत्वा भक्षणीयम् । स चेन्वाधिनः कामं गुरोरुच्छिष्टं
पेज्यार्थं सर्वं प्राश्रीयादिति तेनैवोक्तत्वात् । सर्वग्रहणं मांसशुनाद्यभक्ष्यमात्रमह्वार्थम् ।
तद्वशेन चापगन्ध्याभिरादित्यमुपनिष्ठेन । तथा च बीषापनः । येनेच्छेत् निरिन्धितुं

स यदाऽगदो भवति तदोत्थायादित्यमुपतिष्ठेत् हंसः शुचिपदिति । मधुनोऽप्यज्ञानतः प्राशनो-
पपत्तौ न दोषः अकामोपनतं मधु वाजसनेयके न दुष्यतीति वसिष्ठस्मरणात् । अन्य-
सूतकान्नादिमक्षणमायश्चित्तं त्वमक्ष्यप्रायश्चित्तप्रकरणे वक्ष्यामः । आज्ञामतिथातदिना गुरोः
प्रतिकूलमाचरन् पादमणिपातादिना गुरुं प्रसाद्य निशुध्यति ॥ २८२ ॥

ब्रह्मचारिप्रायश्चित्तप्रसङ्गगुरोरेषि प्रायश्चित्तमाह

कृच्छ्रत्रयं गुरुः कुर्यान्म्रियते ग्रहितो यदि ॥ २८३ ॥

यस्तु गुरुश्रौरोरगव्याघ्रादिभयाकुलप्रदेशे सान्द्रतरान्धकाराकुलितनिशीथावसरे कार्यार्थं
शिष्यं प्रेरयति सं च गुरुणा प्रेरितो दैवान्मृतस्तदा स गुरुः कृच्छ्राणां प्राजापत्यादीनां त्रयं
कुर्यात् । न पुनस्त्रयः प्राजापत्याः तथा सति घृष्टिबेशिनी संख्यानुपपन्ना स्यात् । न चैका-
दश प्रयाजान्यनतीतिवदाष्ट्यपेक्षा संख्येति चतुरस्रम् । स्वरूपपक्षत्वे संभवस्याष्ट्यपेक्षाया
अन्याप्यत्वात् । यदियमुत्पन्नगता संख्या स्यात्तदा स्यादपि कथंचिदाष्ट्यपेक्षा कितूत्पत्तिगते-
यं अतस्तिष्ठ आज्याहुतीर्गृहीतीतिवत्स्वरूपपक्षत्वापेक्षयैव त्रित्वसंख्यामटना युक्ता २८३

सकलहिमाप्रायश्चित्तापवादमाह

क्रियमाणोपकारे तु मृते विप्रे न पातकम् ।

आपुर्वेदोपदेशानुसारेणौपधपठ्यान्नमदानादिभिश्चिकित्सादिना क्रियमाण उपकारो
यस्य ब्राह्मणादेस्तस्मिन् दैवात् कथंचिन्मृतेऽपि पातकं नैव भवति । विप्रग्रहणं प्राणिमात्रो-
पलक्षणार्थम् । अत एव चन्त्रजे गोश्चिकित्सार्थं मृदगर्भविमोचने । यत्ने कृते विपत्तिः स्यान्न
स पापेन लिप्यत इत्यादि संवर्ताद्यैरुक्तम् । एतच्च प्रपञ्चितं प्राक् ॥

मिथ्यामिश्रितः प्रायश्चित्तविवक्षया तदुपशेयवर्षाद तावदाह

मिथ्यामिश्रंसिनो दोषो द्विः समो भूतवादिनः ॥ २८४ ॥

मिथ्यामिश्रस्तदोषं च समादत्ते मृषा वदन् ।

यस्तु परोत्कर्षेर्प्याजनित्रोपकृष्टितान्तःकरणो जनसमक्षं मिथ्यैवमिश्रापं ब्रह्महत्यादिक-
मनेन कृतमिति आरोपयति तस्य सदेव द्विगुणं भवति । यस्तु विद्यमानमेव दोषमलोकवि-
दितं जनसमक्षं प्रकाशयति तस्यापि तत्पातकिसमदोषभाववत्त्वम् । तथा चापस्तम्भः । दोषं
बुद्ध्वा न पूर्वः परेभ्यः पातेनस्य समाख्याता स्याद् परिहरेद्येनं धर्मोऽपि न केवलं मिथ्या-
मिश्रंसी द्विगुणदोषमाक् । अपि तु मिथ्यामिश्रस्तस्य यदन्यदुरितमात्रं तदपि समादत्त इति
पश्यमाणमापश्चित्तेऽर्थवादः । न पुनः पापद्विगुण्यादिमतिपादनमत्र विवक्षितम् । निमित्तस्य
लघुन्यालुमुमायश्चित्तस्योपदेक्ष्यमाणत्वात् कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गाच्च ॥ २८४ ॥

महापापोपपापाभ्यां योऽमिश्रंसेन्मृषा परम् ।

अन्मक्षो मासमासीत स जापी नियतेन्द्रियः ॥ २८५ ॥

यस्तु महापापेन ब्रह्महत्यादिना गोवधायुपपापेन वा मृषैव परमभिशंसति स मासं याव-
ज्जलाशनो जपशीलो जितेन्द्रियश्च भवेत् । जपश्च शुद्धवतीनां कार्यः । ब्रा-
ह्मणमृतेनाभिशास्य पतनीयेनोपपातकेन वा मासमन्मक्षः शुद्धवतीरावर्त-
येदश्वमेधावभृथं वा गच्छेदिति वसिष्ठस्मरणात् । महापापोपपापग्रहणम-
न्येषामप्यतिपातकादीनामुपलक्षणम् । एतच्च ब्राह्मणस्यैव ब्राह्मणेनाभिशांसने कृते द्रष्टव्यम् ।
यदा तु ब्राह्मणः क्षत्रियादेरभिशंसनं करोति क्षत्रियादिर्वा ब्राह्मणस्य तदा मतिलोमापवादेषु
द्विगुणस्त्रिगुणो दमः । वर्णानामानुलोम्येन तस्मादधर्षहानित इति दण्डानुसारेण प्रायश्चि-
त्तस्य बुद्धिहासौ कल्पनीयौ । भूताभिशांसिनस्तु पूर्वोक्तार्थवादानुसारेण दण्डानुसारेण च त-
दर्थं कल्पनीयम् । तपातिपातकाभिशांसिन एतदेव व्रतं पादोनम् । पातकाभिशांसिनस्त्वधर्मम् ।
उपपातकाभिशांसिनस्तु पादः । (मनु. अ. ११ श्लो. १२६) तुरीयो ब्रह्महत्यायाः क्षत्रि-
यस्य वधे स्मृत इत्युपपातकभूतक्षत्रियादिवधे महापातकप्रायश्चित्ततुरीयांशस्य दर्शनात् ।
एवं प्रकीर्णाभिशांसिनोऽपि उपपातकात् न्यूनं कल्पनीयम् । शक्तिं चावेक्ष्य पापं च प्राय-
श्चित्तं प्रकल्पयेदिति स्मरणात् । यत्तु शङ्खलिखिताभ्यां नास्तिकः कृतघ्नः कूटव्यवहारी
ब्राह्मणवृत्तिघ्नो मिथ्याभिशांसी चेत्येते पटुर्पाणि ब्राह्मणगृहेषु भैक्षं चरेयुः संवत्सरं धौतमै-
क्षमश्रीयुः पणमासान्वा गा अनुगच्छेयुरिति गुरुप्रायश्चित्तमुक्तं तदभ्यासतारतम्यापेक्षया
योजनीयम् ॥ २८५ ॥

अभिशांसिप्रायश्चित्तप्रसङ्गादभिशांसस्तप्रायश्चित्तमाह

अभिशास्तो मृपा कृच्छ्रं चरेदामेयमेव वा ।

निर्वपेत्तु पुरोडाशं वायव्यं पशुमेव वा ॥ २८६ ॥

यः पुनर्मिथ्याभिशास्तः स कृच्छ्रं प्राजापत्यं चरेत् । अग्निदैवत्येन वा पुरोडाशेन यजेत ।
वायुदैवत्येन वा पुरोडाशेन यजेत । वायुदैवत्येन वा पशुना । एषां च पक्षाणां शक्तिसंभवा-
पेक्षया व्यवस्था । यत्तु वसिष्ठेन मासमन्मक्षणमुक्तमेतेनैवाभिशास्तो व्याख्यात इति तदभिशा-
स्तस्यैव किञ्चित्कालमकृतप्रायश्चित्तस्य सतो द्रष्टव्यम् । संवत्सराभिशास्तस्य दुष्टस्य द्विगुणो
दम इति दण्डातिरेकदर्शनात् । यत्तु पैठीनसिनोक्तम् । अमृतेनाभिशास्त्यमानः कृच्छ्रं चरे-
न्मासं पातकेषु महापातकेषु द्विमासमिति तदपि वसिष्ठेन समानविषयम् । यत्तु बौधायनो-
क्तम् । पातकाभिशांसिने कृच्छ्रस्तदधर्मभिशास्तस्येति तदुपपातकादिविषयं अशक्तविषयं वा ।
एवमन्येषामप्युच्चावचप्रायश्चित्तानामभिशास्तविषयाणां कालशक्त्याद्यपेक्षया व्यवस्था वि-
ज्ञेया । यथाह मनुः । (अ. ११ श्लो. २००) पष्ठान्नकालता मासं संहितामप एव वा । हो-
माश्च शाकला नित्यमपाङ्कानां विशोधनमिति । अपाङ्कानां मध्ये अभिशास्तादयः पठिताः ।

यद्यप्यत्राभिशास्तस्य निषिद्धाचरणं नोपलभ्यते तथापि मिथ्याभिशास्तत्फलिकानुमितमागम-
वीयनिषिद्धाचरणापूर्वनिबन्धनमिदं प्रायश्चित्तं कृमिदधानामिवेति न विरोधः ॥ २८६ ॥

अनियुक्तो भातृजायां गच्छंश्चान्द्रायणं चरेत् ।

किंच । यस्तु नियोगं विना धातुज्येष्ठस्य कनिष्ठस्य वा भार्या गच्छति ॥ चान्द्रायणं
चरेत् । एतच्च सरुदमतिपूर्वविषयं द्रष्टव्यम् । यत्तु शङ्खवचनम् । परिवित्तिः परिवेत्ता च
संवत्सरं ब्राह्मणगृहेषु भैक्षं चरेयातां ज्येष्ठभार्यामनियुक्तो गच्छंस्तदेव कनिष्ठभार्या चेति त-
त्कामकारविषयम् ॥

त्रिरात्रान्ते घृतं प्राश्य गत्वोदक्यां विशुध्यति ॥ २८७ ॥

किंचाह । 'यः पुनरुदक्यां रजस्वलां स्वभार्यामपि गच्छति स त्रिरात्रमुपोष्यान्ते घृतं प्राश्य
विशुध्यति । इदमकामतः सरुद्रमनविषयम् । तत्रैवाम्यासे रजस्वलागमने सप्तरात्रमिति शा-
तात्पेनोक्तं द्रष्टव्यम् । कामतः सरुद्रमनेऽप्येतदेव । यत्तु बृहत्संयतेनोक्तम् । रजस्वलां तु
यो गच्छेद्भिर्भ्यां पतितां तथा । तस्य पापविशुध्यर्थमतिकृच्छ्रं विशोधनमिति तत्कामतो-
ऽभ्यासविषयम् । यत्पुनः शङ्खेन त्रिवार्षिकमुक्तम् । पादस्तु शूद्रहत्यायामुदक्यागमने तथेति
तत्कामतोऽत्यन्तानवच्छिन्नाभ्यासविषयम् । रजस्वलायास्तु रजस्वलादिस्पर्शं प्रायश्चित्तं स्मृ-
त्यन्तरीक्तं द्रष्टव्यम् । तथा च बृहद्वसिष्ठः । स्पष्टे रजस्वलेऽन्योऽन्यं सवर्णं त्वेकभर्तृके ।
कामादकामतो वापि सद्यः स्नानेन शुध्यत इति । असपत्न्योस्तु सवर्णयोरकामतः स्नानमात्रम् ।
उदक्या तु सवर्णा या स्पष्टा चेत्स्यादुदक्यया । तस्मिन्नेवाहनि स्नात्वा शुद्धिमाप्नोत्यसंशय-
मिति मार्कण्डेयस्मरणात् ॥ यत्तु कश्यपवचनम् । रजस्वला तु संस्पृष्टा ब्राह्मण्या ब्राह्मणी यदि ।
एकरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यतीति । तत्कामकारविषयम् । असवर्णास्पर्शं तु बृहद्वसि-
ष्ठेन विशेषो दर्शितः । स्पष्टा रजस्वलान्योन्यं ब्राह्मणी शूद्राणि च । कृच्छ्रेण शुध्यते पूर्वा
शूद्री दानेन शुध्यति । दानेनेति पादकृच्छ्रप्रत्याग्रायभूतनिष्कचतुर्थाशदानेन शुध्यतीति ।
स्पष्टा रजस्वलान्योन्यं ब्राह्मणी वैश्यनापि च । पादहीनं चरेत्पूर्वा पादकृच्छ्रं तपोत्तरा ॥
स्पष्टा रजस्वलान्योन्यं ब्राह्मणी क्षत्रिया तथा । कृच्छ्रार्थाच्छुध्यते पूर्वा तृत्तरा च तदर्थतः ॥
स्पष्टा रजस्वलान्योन्यं क्षत्रिया शूद्राणि च । उपवासैस्त्रिभिः पूर्वा त्वहोरात्रेण चोत्तरा ॥
स्पष्टा रजस्वलान्योन्यं क्षत्रिया वैश्यनापि च । त्रिरात्राच्छुध्यते पूर्वा त्वहोरात्रेण चोत्तरा ॥
स्पष्टा रजस्वलान्योन्यं वैश्या शूद्री तथैव च । त्रिरात्राच्छुध्यते पूर्वा तृत्तरा च दिनद्व-
यात् ॥ वर्णानां कामतः स्पर्शं शुद्धिरेषा पुरातनीति ॥ अकामतस्तु बृहद्विष्णुनोक्तं स्नानमा-
त्रम् । रजस्वलां हीनवर्णां रजस्वला स्पष्टा न तावदश्रीयाद्यावन्न शुद्धा स्यात् सवर्णाभि-
कवर्णा वा स्पष्टा सद्यः स्नात्वा विशुध्यतीति ॥ चाण्डालादिस्पर्शं तु बृहद्वसिष्ठेन विशेष
उक्तः । पतितान्त्यश्वपाकेन संस्पृष्टा चेद्रजस्वला । तान्यहानि व्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समा-
चरेत् ॥ प्रथमेऽङ्गि त्रिरात्रं स्याद्वितीये ब्रह्मेव तु । अहोरात्रं तृतीयेऽङ्गि परतो नक्त्या-
चरेत् ॥ शूद्रयोश्चिच्छया स्पष्टा शुना चेत् ब्रह्माचरोदिति । तान्यहानि व्यतिक्रम्य अनाशकेन

नीत्वेति यावत् । एतत्कामतः स्पर्शविषयम् । अकामतस्तु । रजस्वला तु संस्पृष्टा चाण्डालान्यश्ववायसैः । तावत्तिष्ठेन्निराहारा यावत्कालेन शुद्ध्यतीति बौधायनोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ यत्पुनस्तेनैवोक्तम् । रजस्वला तु संस्पृष्टा ग्रामकुक्कुटमूकरैः । श्वभिः स्नात्वा क्षिपेत्तावद्यावच्चन्द्रस्य दर्शनमिति तदशक्तविषयम् ॥ यदा तु भुञ्जानायाः श्वादिस्पर्शो भवति तदा स्मृत्यन्तरे विशेष उक्तः । रजस्वला तु भुञ्जाना श्वान्त्यजादीन्स्पृष्टेद्यदि । गोमूत्रयावकाहारा पद्माश्रेण विशुद्ध्यति । अशक्तौ काञ्चनं दद्याद्दिग्भ्यो वापि भोजनमिति ॥ यदातूच्छिष्टयोः परस्परस्पर्शनं भवति तदा उच्छिष्टोच्छिष्टया स्पृष्टा कदाचित्स्त्री रजस्वला । कृच्छ्रेण शुद्ध्यते पूर्वा शूद्रा दानैरुपोषितेत्यश्रिणोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ यदा तूच्छिष्टान् द्विजान् रजस्वला स्पृशति तदा । द्विजान्कथञ्चिदुच्छिष्टान् रजस्था यदि संस्पृशेत् । अघोच्छिष्टे त्वहोरात्रमूर्ध्वोच्छिष्टे त्र्यहं क्षिपेदिति मार्कण्डेयोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ एवमवकीर्णप्रायश्चित्तप्रसङ्गात्कानिचिदनुपातकप्रायश्चित्तान्यपि व्याख्याय प्रकृतमनुसरामः । तत्रावकीर्णानन्तरं सुतानां चैव विक्रय इत्युक्तं तत्र मनुयोगीश्वरोक्तानि त्रैमासिकादीनि कामाकामजातिशतयाद्यपेक्षया पूर्ववद्भवस्थापनीयानि ॥ यत्तु शङ्खवचनम् । देवगृहप्रतिश्रयोद्यानारामसभाप्रपातडागपुण्यसेतुमुतविक्रयं कृत्वा तत्कृच्छ्रं चरेदिति । यच्च पराशरेणोक्तम् । विक्रीय कन्यकां गां च कृच्छ्रं सान्तपनं चरेदिति । तदुभयमप्यापद्यकामतो द्रष्टव्यम् ॥ कामतस्तु । नारीणां विक्रयं कृत्वा चरेच्छान्द्रायणव्रतम् । द्विगुणं पुरुषस्यैव व्रतमाहुर्मनीषिण इति चतुर्विंशतिमतोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ यत्तु पैठीनसिनोक्तम् । आरामतडागोदपानपुष्करिणामुत्कृतमुतविक्रये त्रिषवणस्त्रायषःशायी चतुर्थकालाहारः संवत्सरेण पूतो भवति तदेकपुत्रविषयम् । तदनन्तरं धान्यकुप्यपशुस्तेयमित्युक्तं तत्प्रायश्चित्तानि च स्तैयप्रकरणे प्रपञ्चितानि ॥ २८७ ॥ २८८ ॥

अनन्तरमयाज्याना च याजनमित्युक्तं तत्र प्रायश्चित्तमाह

त्रीन्कृच्छ्रानाचरेद्वात्ययाजकोऽभिचरन्नपि ।

वेदप्लावी यवाश्यब्दं त्यक्त्वा च शरणागतम् ॥ २८९ ॥

यस्तु सावित्रीपतितानां याजनं करोति स प्राजापत्यप्रभृतीन्त्रीन्कृच्छ्रानाचरेत् । तेषां च गुरुलघुभूतानां कृच्छ्राणां त्रित्वं निमित्तगुरुलघुभावेन कल्पनीयम् ॥ तथा अभिचरन्नप्रीदमेव प्रायश्चित्तं कुर्यात् । एतच्चाग्निदाद्याततायिव्यतिरेके षट्स्वभिचरन्न पततीति वसिष्ठस्मरणात् ॥ अपिशब्दो हीनयाजकान्त्येष्टियाजकयोः संग्रहार्थः । अत एवोक्तं मनुना । (अ. १ श्रौ. १९७) ब्राह्मणानां याजनं कृत्वा परेषामन्त्यकर्म च । अभिचारमहीनं च त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहतीति । परेषामन्त्यकर्मैत्यन्त्याभ्यासविषयं शूद्रान्त्यकर्मविषयं वा । प्रायश्चित्तस्य गुरुत्वात् । अहीनो द्विरात्रादिद्वादशाहपर्यन्तोऽहर्गणयागः । यत्तु शातातपेनोक्तम् । पतितसावित्रीकान्नोपनयेत् नाध्यापयेत् य एतानुपनयेदध्यापयेद्यागयेद्वा स उद्दालकव्रतं चरेदिति तत्कामकारविषयम् । उद्दालकव्रतं च साम्दंशितम् । एतच्च कृच्छ्रत्रयं साधारणोपपातकप्रायश्चित्तस्यापवादकं अत उपपातकसाधारणप्रायश्चित्तं शूद्राद्ययाज्ययाजने व्यवतिष्ठते । तत्र कामतस्त्रैमासिकम् । अकाम-

तत्तु योगीश्वरोक्तं मासव्रतादि । यत्तु प्रचेतसा शूद्रयाजकादीन् पतित्वोक्तम् । एते पञ्चतपो-
 भ्रावकाशजलशयनान्यनुतिष्ठेयुः । क्रमेण ग्रीष्मवर्षाहेमन्तेषु मासं गोमूत्रपावकमश्रीयुरिति
 तत्कामतोऽभ्यासविषयम् । यत्तु यमेनोक्तम् । पुरोधाः शूद्रवर्णस्य ब्राह्मणो यः प्रवर्तते । स्नेहाद-
 र्थप्रसंगाद्वा तस्य कृच्छ्रे विशोधनमिति तदशक्तविषयम् । यच्च पैठीनसिनोक्तम् शूद्रयाजकः
 सर्वद्वयपरित्यागात्पूतो भवति माणायामसहस्रेषु दशरुत्वोभ्यस्तेष्विति तदप्यकामतोऽभ्या-
 सविषयम् । यत्तु गौतमेनोक्तम् । निषिद्धमन्त्रप्रयोगे सहस्रवागुपतिष्ठेदिति निषिद्धानां पति-
 तादीनां याजनाध्यापनात्मके मन्त्रप्रयोगे बहुशोऽभ्यस्ते प्राकृतं ब्रह्मवर्षमुपदिष्टं तत्कामतो-
 ऽभ्यासविषयम् । यः स्ववेदं विष्ठावयति यश्च रक्षणे समोऽपि तत्करव्यतिरिक्तं शरणाग-
 तमुपेक्षते सोऽपि संवत्सरं यवोदनं भुज्जानः शुच्यति । तत्र विष्टवो नाम पर्वचाण्डालश्रोत्रा-
 वकाशाद्यनध्यायेष्वध्ययनम् । उत्कर्षहेतोरधीयानस्य किं पठसि नाशितं त्वयेत्येवं पर्यनुयो-
 गदानं वा विष्ठावनमुच्यते । अत एवोक्तं स्मृत्यन्तरे । दत्तानुयोगानध्येतुः पतितान्मनुरब्रवी-
 दिति । यत्तु वसिष्ठेनोक्तम् । पतितचाण्डालशवश्रावणे त्रिरात्रं वाग्यता अनश्रन्त आसीरन्
 सहस्रपरमं वा तदभ्यस्यन्तः पूता भवन्तीति विज्ञायत इति । एतेनैव गार्हिताध्यापकयाजका
 व्याख्याताः । दक्षिणात्यागाच्च पूता भवन्तीति विज्ञायत इति तद्वृद्धिपूर्वविषयम् । यत्तु पद्मि-
 न्मतेऽभिहितम् । चाण्डालश्रोत्रावकाशे श्रुतिस्मृतिपाठे एकरात्रमभोजनमिति तद्वृद्धिपूर्वविषयम् ॥
 यदा सर्पाद्यन्तरागमनमात्रं भवति न पुनस्तत्राधीते तदापि प्रायश्चित्तं यमेनोक्तम् । सर्पस्य
 नकुलस्यापि अजमानरयोस्तथा । भूपकस्य तयोमृत्स्य मण्डूकस्य च योपितः ॥ पुरुषस्यैडक-
 स्यापि शुनोऽश्वस्य खरस्य च । अन्तरागमने सद्यः प्रायश्चित्तविदं शृणु ॥ त्रिरात्रमुपवासंश्च
 त्रिरहश्चाभिषेचनम् । ग्रामान्तरं वा गन्तव्यं नानुम्यां नात्र संशय इति ॥ पितृमात्रादुत्तत्याग-
 तडागारामविक्रयेषु मनुयोगीश्वरोक्तोपपातकसाधारणप्रायश्चित्तानि पूर्ववज्जातिशक्तिगुणाद्यपे-
 क्षया योज्यानि । तत्र पितृमात्रादित्यागस्य अकारणे परित्यक्ता मातापित्रोर्गुरोस्तपेत्पञ्चम-
 ध्यपाठाच्च त्रिमित्तमपि प्रायश्चित्तं भवति । यथाह मनुः । (अ. ११ श्लो. १००) पञ्चान्नकाल-
 ता मासं संहितान्न एव वा । होमाश्च शाकला नित्यमणाङ्कानां विशोधनमिति । अपाङ्गाश्च
 श्राद्धकाण्डे ये स्तेनपतितस्त्रीका इत्यादिवान्यैर्दर्शिताः । तडागारामविक्रयेषु च कतिचिद्विशेष-
 प्रायश्चित्तानि सविषयाणि सुतविक्रयप्रायश्चित्तकपनावसरे कथितानि ॥ अनन्तरं कन्याया दूष-
 णमित्युक्तं तत्र च त्रैमासिकद्वैमासिकचान्द्रायणादीनि वर्णानां सवर्णविषये योज्यानि । आनु-
 लोम्णे पुनर्मासिकपयोशनं मानापत्यं वा । सकामासनुलोमामु न दोषस्त्वन्यथा दम इति द-
 ण्डास्त्वदर्शनात् ॥ यत्तु शङ्केनोक्तम् ॥ कन्यादोषी सोमविक्रयी च कृच्छ्रमन्त्रमशं चरेयातामि-
 ति । यच्च हारीतवनम् । कन्यादूषी सोमविक्रयी वृषलीपतिः कौमारदारत्यागो मुरामद्यः शू-
 द्रयामनो गुरोः मतिहन्ता नास्तिको नास्ति कष्टतिः रुन्मः कृष्टव्यवहारी मित्रभूदृ शरणागत-
 पाती मतिरूपकदृष्टिरित्येते पैचतयोभ्रावकाशजलशयनान्यनुतिष्ठेयुर्ग्रीष्मवर्षाहेमन्तेषु मासं गो-
 मूत्रपावकमश्रीयुरिति । तद्व्ययमपि सत्रियवैश्ययोः प्रातिलोभ्येन दूषणे योज्यम् । शूद्राय तु

यद्येव । दूषणे तु करच्छेद उत्तमायां वधस्तथेति वधदर्शनात् । परिविन्दकस्य याजनकन्या-
मदानयोः कौटिल्ये शिष्टाप्रतिपिब्रतलोपे आत्मार्थपाकक्रियारम्भे मद्यपत्नीनिषेवणे च साधार-
णोपपातकप्रायश्चित्तं प्राग्वज्जवस्थापनीयम् । आद्ययोस्तु विशेषप्रायश्चित्तानि परिवेदनाया-
ज्ययान्नप्रायश्चित्तकथनप्रस्तावे दर्शितानि । अभन्तरं स्वाध्यायत्याग इत्युक्तं तत्र व्यसनासक्त-
स्यागे अधीतस्य च नाशनमिति ब्रह्महत्यासमप्रायश्चित्तमुक्तम् । शास्त्रश्रवणाद्याकुलतया त्यागे
तु त्रैमासिकाद्युपपातकप्रायश्चित्तानि जातिशक्त्यपेक्षया योज्यानि । यत्तु वसिष्ठेनोक्तम् । ब्र-
ह्मोज्ञः रुच्छं द्वादशरात्रं चरित्वा पुनरुपयुज्जीत वेदनाचार्यादिति तदत्यन्तापद्विषयम् । अ-
ग्नित्यागेऽपि तेनैव विशेषो दर्शितः । योऽग्नीनपविध्येत्स रुच्छं द्वादशरात्रं चरित्वा पुनराधेयं
कारयेदिति । द्वादशरात्रग्रहणमुत्सन्नकालपेक्षया प्राजापत्यादिगुरुलघुकुच्छ्रणां मास्यर्थम् ।
तत्र मासद्वये प्राजापत्यं मासचतुष्टयेऽतिकुच्छ्रः । पण्मासोच्छिन्ने पराकः । पण्मासादूर्ध्वं योगी-
श्वरोक्तान्युपपातकसामान्यप्रायश्चित्तानि कालापेक्षया योज्यानि । संवत्सरादूर्ध्वं तु मानवं
त्रैमासिकं द्वैमासिकमिति व्यवस्था । एतच्च नास्तिक्येन त्यागविषयम् । तथा च व्याघ्रः ।
योऽग्निं त्यजति नास्तिक्यात्प्राजापत्यं चरेद्विज इति । यदा तु प्रमादाच्च्यजति तदा भारद्वाजगृह्ये
विशेष उक्तः । प्राणायामशतमात्रिरात्रादुपवासः स्यादाविशतिरात्रात् अत ऊर्ध्वमाषष्टिरा-
त्रात्तिलो रात्रीरुपवसेदत ऊर्ध्वं मासं वत्सरात् प्राजापत्यं चरेत् । अत ऊर्ध्वं कालबहुत्वे दोष-
गुरुत्वमिति । यदा त्वालस्यादिना त्यजति तदापि तेनैव विशेष उक्तः । द्वादशाहातिक्रमेऽप्यह-
मुपवासो मासातिक्रमे द्वादशाहमुपवासः संवत्सरातिक्रमे मासोपवासः पयोभक्षणं वेति । सं-
वत्सरादूर्ध्वं तु बृद्धहारीतेन विशेष उक्तः । संवत्सरोत्सन्नेऽग्निहोत्रे चान्द्रायणं कृत्वा पुनरा-
दध्यात् । द्विर्षोत्सन्ने चान्द्रायणं सोमायनं च कुर्यात् । त्रिर्षोत्सन्ने संवत्सरं कच्छ्रमभ्यस्य पुन-
रादध्यादिति । सोमायनं च कच्छ्रकाण्डे वक्ष्यते । शङ्खेनापि विशेष उक्तः । अग्न्युत्सादीं संव-
त्सरं प्राजापत्यं चरेद्वा च दद्यादिति ॥ सुतत्यागे बन्धुत्यागे च त्रैमासिकं गोवधप्रतं कामतः ।
अकामतस्तु योगीश्वरोक्तं व्रतचतुष्टयं शस्त्राद्यपेक्षया योज्यम् ॥ हुमच्छेदे प्रायश्चित्तं प्रागु-
क्तम् । स्त्रीप्राणिवधवर्णाकरणादिभिर्जीवने तिलेक्षुयन्त्रप्रवर्तने च तान्येव प्रायश्चित्तानि तथै-
व योज्यानि । व्यसनेषु च । द्यूतमृगयादिषु तान्येव व्रतानि तथैव योज्यानि । यत्तु बौधायने-
न । अयाशुचिकरीणि सूतमभिचारोऽनाहिताग्नेरुच्छृष्टिः समावृत्तस्य भैक्षचर्या तस्य च
गुरुकुले वास ऊर्ध्वं चतुर्म्यो मासेभ्यो यश्च तमध्यापयति नक्षत्रनिर्देशनं चेति द्वादशमासा-
न्द्वादशार्धमासान्द्वादशाहान्द्वादशपङ्कान्द्वादशत्रयहंश्च त्र्यहमेकाहमित्यशुचिकरनिर्देश इति
द्यूते वार्षिकव्रतमुक्तं तदध्यासविषयम् । यत्तु प्रचेतसोक्तम् । अन्नतवाक् तत्करो राजपृत्यो
वृक्षारोपकृत्तिर्गर्दोऽग्निदोऽश्वरथगजारोहणवृत्ती रज्जोपजीवी श्वागणिकः शूद्रोपाध्यायो
वृषलीपतिर्भाण्डिको नक्षत्रोपजीवी श्ववृत्तिर्वह्मजीवी चिकित्सको देवलकः पुरोहितः कि-
तवो मद्यपः कूटकारकोऽपत्यविकयी मनुष्यपशुविक्रेता चेति तानुद्धरेत्समेत्य न्यायतो
ब्राह्मणव्यवस्थया सर्वद्रव्यत्यागे चतुर्थकालाहाराः संवत्सरं त्रिषवणमुपस्थोयुस्तस्यान्ते देव-

पितृतर्पणं गवाहिकं चेत्येवं व्यवहार्या इति तदपि बोधायनीयेन समानविषयम् । श्वाग-
णिको यः श्वगणेन जीवति । भाण्डिको बन्दिव्यतिरिक्तो राज्ञां तूर्यादिसैनैः प्रबोधयिता ।
बन्दिनः पथगुपादानात् । श्ववृत्तिः सेवकः । ब्रह्मजीवो ब्राह्मणकार्येषु मूल्यान परिचारकः ।
मनुक्तान्यप्यप्रायश्चित्तानि पष्ठात्रकाख्या मासमित्यादीनि जात्याद्यपेक्षया योज्यानि ।
तदुक्तापाङ्क्त्यमध्येऽपि कित्वादिव्यसनानां पठितत्वात् । आत्मविक्रमे शूद्रसेवायां च सा-
मान्यप्रायश्चित्तानि प्राग्देव योज्यानि ॥ यत्तु बोधायनेनोक्तम् । समुद्रयानं ब्राह्मणस्य
न्यासापहरणं सर्वापन्थैर्व्यवहरणं भूम्यवृतं शूद्रसेवा यश्च शूद्रायामभिनायते तदपत्यं च
भवति तेषां तु निर्देशश्चतुर्थकालं मितभोजिनः स्युरपोम्युपेयुः सवनानुकरूपं स्थानास-
नाभ्यां विहरन्त एतैस्त्रिर्वर्षैस्तदपन्नन्ति पापमिति तद्वहुकालसेवाविषयम् ॥ हीनजा-
तिभिः सख्ये तु उपपातकसामान्यप्रायश्चित्तान्येव ॥ यत्तु प्रचेतसोक्तम् ॥ मित्रभेदक-
रणादहोरात्रमनश्चन् हुत्वा पयः पिबेदिति । तदहीनसख्यभेदनविषयम् ॥ हीनयोनिनिषे-
धेऽप्युपपातकसामान्यप्रायश्चित्तानि योज्यानि ॥ यत्तु शातातपनोक्तम् ॥ ब्राह्मणोराजक-
न्यापूर्वीं कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा निविशेत्तां तु चोपयच्छेद्द्वैतयापूर्वीं कृच्छ्रातिकृच्छ्रं शू-
द्रापूर्वीं तु कृच्छ्रातिकृच्छ्रं राजन्यश्चेद्द्वैतयापूर्वीं कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा निविशेत्तां चोप-
यच्छेच्छूद्रापूर्वीं त्वतिकृच्छ्रं वैश्यश्चेच्छूद्रापूर्वीं त्वतिकृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा तां चोपयच्छेद्वि-
ति तत्र निवेशात्तां चोपयच्छेदिति कृच्छ्रानुष्ठानोत्तरकालं सवर्णपरिणयनादूर्ध्वं तां च रानन्यादि-
कामुपयच्छेदित्यर्थः । इदं चाज्ञानविषयम् । ज्ञानतस्तुपपातकसामान्यप्रायश्चित्तं व्यवस्थितमेव
द्रष्टव्यम् । साधारणस्त्रीसंभोगे च हीनयोमिनिषेधमिति युक्तं तत्रापि पशुवैश्याभिगमने प्राजापत्यं
विधीयत इति संवर्तोक्तमकामतो द्रष्टव्यम् । कामतस्तु यमेनोक्तं द्रष्टव्यम् । वैद्यागमनजं पापं
व्यपोहन्ति द्विजातयः । पीत्वा सरुत्सरुत्तप्तं सतरात्रं कुशोदकमिति । उपपातकसामान्य-
प्रायश्चित्तानि च कामाकामतोऽभ्यासापेक्षया योज्यानि । तत्र मत्प्राप्त्यासे तु प्रतिनिमित्तं नैमि-
त्तिकमावर्तत इति न्यायात् प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकावृत्तौ मसक्तायां लौगाक्षिणा विशेष उक्तः ।
अभ्यासेऽहर्गुणा वृद्धिर्मासादवर्क विधीयते । ततो मासगुणा वृद्धिर्भोवत्संवत्सरं भवेत् ॥ ततः
संवत्सरगुणा यावत्पापं समाचरेदिति : : : : : यत्तु विंशतिमते
विशेष उक्तः । सरुत्कृते तु यत्पुनः : : : : : पन्मासाद्-
शधा भवेत् ॥ संवत्सरात्पञ्चदशं त्र्यब्दाद्विंशतिगुणं भवेत् । ततोऽप्येवं प्रकरूपं स्याच्छाता-
तपवचो गधेति ॥ यत्पुनर्विधेः प्राथमिकादस्मात् द्वितीये द्विगुणं चरेदिति प्रतिनिमित्तमावृ-
त्तिविधायकं तन्महापातकविषयमित्युक्तं प्राक् । यत्तु यमेन साधारणस्त्रीगमनप्रधिकृत्य गु-
रुत्तरपञ्चतमतिदिष्टम् । गुरुत्तरपञ्चतं केचित्केचिच्चान्द्रायणपञ्चतम् । गोम्रस्येच्छन्ति केचिच्च के-
चिदेवावकीर्णानि इति । एतच्च अन्मप्रभृतिसानुबन्धानवच्छिन्नाभ्यासविषयम् । अनन्तरं तथै-
यानाश्रमे वास इत्युक्तं तत्र हारितेन विशेष उक्तः । अनाश्रमी संवत्सरं प्राजापत्यं
कृच्छ्रं चरित्वाश्रममुपेयात् । द्वितीयेऽतिकृच्छ्रं तृतीये कृच्छ्रातिकृच्छ्रमतूर्ध्वं चान्द्राय-

णमिति । एतदसंभवविषयम् । संभवे तु सामान्येनोपपातकप्रायश्चित्तानि कामाकामतो व्यवस्थापनीयानि । परपाकरुचित्वासच्छास्त्राधिगमनाकराधिकारभार्याविक्रयेषु च मनुयोगीश्वरप्रतिपादितोपपातकसामान्यप्रायश्चित्तानि आतिशक्तिगुणाद्यपेक्षया व्यवस्थापनीयानि ॥२८९॥

भार्याया विक्रयश्चैषामित्यत्र चशब्दो मन्वानुक्तास्तत्प्रतिग्रहनिन्दिताप्रादीनामुपलक्षणार्थमिदमुक्तम्
तत्रास्तप्रतिग्रहे प्रायश्चित्तविशेषमाह

गोष्ठे वसन्ब्रह्मचारी मासमेकं पयोव्रतः ।

गायत्रीजाप्यनिरतः शुध्यतेऽस्तप्रतिग्रहात् ॥ २९० ॥

यस्त्वस्तप्रतिग्रहं निषिद्धप्रतिग्रहं करोति स ब्रह्मचर्यशुक्तो गोष्ठे वसन् गायत्रीजपशीलो मासं पयोव्रतेन शुध्यतीति । प्रतिग्रहस्य चासत्त्वं दातुर्नातिकर्मनिबन्धनम् । यथा चाण्डालादेः पतितादेश्च । तथा देशकालनिबन्धनं च यथा कुरुक्षेत्रोपरागादौ । तथा प्रतिग्राह्यद्रव्यनिबन्धनं च । यथा सुरामेयीमृतशय्योभयतोमुख्यादेः ॥ यदा तु पतितादेर्मेघ्यादिकं प्रतिगृह्णाति तदैतद्गुरुप्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम् । व्यतिक्रमद्वयदर्शनेन निमित्तस्य गुरुत्वात् । तत्र जपे मनुना संख्याविशेष उक्तः । (अ. ११ श्लो. १९४) जपित्वा श्रीणि सावित्र्याः सहस्राणि समाहितः । मासं गोष्ठे पयः पीत्वा मुच्यतेऽस्तप्रतिग्रहादिति । अत्रहं त्रिसहस्रजपे द्रष्टव्यः । मासमिति द्वितीयया त्रिसहस्रसंख्याकस्य जपस्य प्रतिदिवसव्यापित्वावगमात् । यदा तु न्यायवर्तिग्राहणादेः सकाशान्निषिद्धं मेघादिकं गृह्णाति पतितादेर्वा भूम्यादिकमनिषिद्धं तदा पदार्थशान्तोक्तं द्रष्टव्यम् । पवित्रेष्टया विशुध्यन्ति सर्वे घोराः प्रतिग्रहाः । ऐन्दवेन मृगारेष्टया कदाचिन्मित्रविन्दया ॥ देव्या लक्षजपेनैव शुध्यन्ते दुष्प्रतिग्रहात् ॥ यच्च गृह्णारीतवचनम् । राज्ञः प्रतिग्रहं कृत्वा मासमप्नु सदा वसेत् । पष्ठे काले पयोभक्षः पूर्णे मासे विशुध्यति ॥ तर्पयित्वा द्विजान्कामिः सततं नियतव्रत इति तत्पूर्वोक्तविषयेऽभ्यासे द्रष्टव्यम् । अथवा पतितादेः कुरुक्षेत्रोपरागादौ कृष्णानिनादिमतिग्रहविषयम् । तथा प्रतिग्राह्यद्रव्याल्पतया प्रायश्चित्तालपत्वम् । यथाह हारीतः । मणिवासो गवादीनां प्रतिग्रहे सावित्र्यपठसहस्रं जपेदिति । तथा पदार्थशान्तोऽपि । भिक्षामात्रं गृहीत्वा तु पुण्यं मन्त्रमुदीरयेत् । प्रतिग्रहेषु सर्वेषु पष्ठमंशं प्रकल्पयेत् । इतीदं च प्रायश्चित्तजातं द्रव्यत्यागोत्तरकालं द्रष्टव्यम् । (अ. ११ श्लो. १९३) यद्गृहीतेनार्जयन्ति ग्राहणाः कर्मणा धनम् । तस्योत्सर्गेण शुध्यन्ति जप्येन तपसेन चेति मनुस्मरणात् । एवमन्यान्यपि स्मृतिवक्तव्यानि द्रव्यसाराल्पत्वमहत्त्वाभ्यां विषयेषु व्यवस्थापनीयानि ॥ इत्युपपातकप्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥ नात्याश्रयादिदोषेण निन्द्याग्रादेश्च शब्दतः । योगीन्द्रोक्तमतव्रतं साम्प्रतं तु प्रतन्यते ॥ तत्र आतिदुष्टपट्याण्डादिभक्षणे कामनः सकृत्कृते पठाण्डुं विद्वराहं चेत्यादिना चान्द्रायणमुक्तम् । कामनोऽभ्यासे तु निषिद्धमक्षणे

जैहयमित्यादिनोक्तं मुरापानसमप्रायश्चित्तम् । अकामतः सकृद्रक्षणे सान्तपनम् । तत्रैवा-
भ्यासे यतिचान्द्रायणम् । (अ. १ श्लो. २०) अमलैतानि पट् जग्धा कृच्छ्रं सान्तपनं
चेत् । यतिचान्द्रायणं वापि शेषेषूपवसेदहरिति मनुस्मरणात् । यत्तु बृहद्यमेनोक्तम् । खट्व-
यातीककुम्भीकव्रश्नप्रभवानि च । भूतृणं शिशुकं चैव खल्वण्डं कवकाणि च ॥ एतेषां भक्षणं
कृत्वा प्राजापत्यं चेत् द्विज इति तत्कामतोऽभ्यासविषयम् । मत्स्यांश्च कामतो जग्धा सो-
पवासस्यहं क्षिपेदिति योगीश्वरेण कामतः सकृद्रक्षणे स्यहस्योक्तत्वात् । खट्वाख्यः पक्षी
कुमुम्भमित्यन्ये । कवकं राजसर्पपाख्यं शाकम् । मुखण्डं तद्विशेषो गोबलीवर्दन्यायेन नि-
र्दिष्टः । यत्तु यमेनोक्तम् । तन्दुलीयककुम्भीकव्रश्नप्रभवास्तथा । नालिकां नालिकेरीं च
श्लेष्मातकफलानि च ॥ भूतृणं शिशुकं चैव खट्वाख्यं कवकं तथा । एतेषां भक्षणं कृत्वा
प्राजापत्यं व्रतं चरेदिति तदपि मतिपूर्वाभ्यासविषयम् । नालिका नालिकेरी शाकविशेषौ
खट्वाख्यश्च । अकामतः सकृद्रक्षणे शेषेषूपवसेदहरिति मनुक्तं द्रष्टव्यम् । तत्रैवाभ्यासे त्वावृत्तिः
कल्प्या । अत्यन्ताभ्यासे तु संसर्गदुष्टं यच्चात्रं क्रियादुष्टमकामतः । भुक्त्वा स्वभावदुष्टं च
तसकृच्छ्रं समाचरेदिति मचेतोभिहितं द्रष्टव्यम् । नील्यास्त्वकामतः सकृद्रक्षणे चान्द्रायणम् ।
भक्षयेद्यदि नीलीं तु मयादाद्वारणः क्वचित् । चान्द्रायणेन शुद्धिः स्यादापस्तम्बोऽब्रवीन्मु-
निरिति आपस्तम्बस्मरणात् ॥ कामतोऽभ्यासे चावृत्तिः कल्प्या ॥ यदपि पट्त्रिंशन्मते-
ऽभिहितम् । शणपुष्पं शालमलं च करनिर्मथितं दधि । वहिर्वेदिपुरोडाशं जग्धा नाद्या-
दहर्निशमिति तदप्यकामविषयम् । यत्तु सुप्तन्तुनोक्तम् । लघुनपलाण्डुष्टुनकवक-
मक्षणे सावित्र्यष्टसहस्रेण सूर्ध्नि संपाताब्रयेदिति तद्वलात्कारेणानिच्छतो भक्षणविषयम् । तदे-
कसाध्यव्याध्युपशमार्थं वा भक्षणे द्रष्टव्यम् । अत एवानन्तरं तेनैवोक्तम् । एतान्येव व्याधि-
तस्य भिषग्विक्रयायाप्रप्रतिषिद्धानि भवन्ति । यानि चैवंप्रकाराणि तेष्वपि न दोष इति । संपा-
ताब्रयेदुदकविन्दून्मक्षिषेत् ॥ अथ जातिदुष्टसंधिन्त्यादिस्तीरपाने प्रायश्चित्तम् । तत्र चाकामतः
सकृत्पाने (अ. १ श्लो. ८-१०) अनिर्देशाया गोः स्तीरमौष्टमेकशकं तथा । आविकं
संधिनीस्तीरं विषत्सायाश्च गोः पयः ॥ आरण्यानां च सर्वेषां मृगाणां महिषीं विना । स्त्री-
स्तीरं चैव वर्ज्यानि सर्वशुक्लानि चैव हीति ॥ दधि भक्ष्यं च शुक्लेषु सर्वं च दधिसंभवमि-
त्युक्त्वा शेषेषूपवसेदहरिति मनुक्तं उपवासो द्रष्टव्यः ॥ कामतस्तु योगीश्वरोक्तस्तिरात्रोप-
वासो द्रष्टव्यः ॥ यत्तु वैठीनसिनोक्तम् । अविखरोष्ट्रमानुषीस्तीरप्राशने तसकृच्छ्रः पुनरुप-
नयनं च । अनिर्देशाहगोमहिषीस्तीरप्राशने पट्त्रात्रमभोजनम् । सर्वासां द्विस्तनीनां स्तीर-
पानेऽप्यभावज्यमेतदेवेति । यच्च शङ्गेन । स्तीराणि चान्यभक्ष्याणि तद्विकाराशने युयः । स-
सरात्रव्रतं कुर्यात्प्रयत्नेन समाहित इति यावकव्रतभूतं तदुभयमपि कामतोऽभ्यासविषयम् ।
यत्तु शङ्गेन । संधिन्यमेध्यमक्षयोः स्तीरप्राशने पक्षव्रतमुक्तम् । संधिन्यमेध्यमक्षयोर्भुक्त्वा प-
क्षव्रतं चरेदिति तदभ्यासविषयम् । सकृत्पाने गोजामहिषीवज्यं सर्वाणि पयांसि प्राश्योप-
वसेत् । अनिर्देशाहं तान्यपि संधिनीयमसृत्यन्दिनीविवत्सास्तीरं चामेध्यभुजश्रेति । विष्णुनो-
पवासस्योक्तत्वात् । तथा वर्णदिग्मन्धनश्च प्रतिषेधः । क्षत्रियश्चापि वृत्तस्यो वैश्यः शूद्रोऽ-

थवा पुनः । यः पिबेत्कपिलाक्षीरं न ततोऽन्योऽस्त्यपुण्यकृदिति । एवमादौ च यत्र प्रतिप-
दोक्तं प्रायश्चित्तं न दृश्यते तत्र शेषेषूपवसेदहरिति साधारणप्रायश्चित्तं मनुक्तं द्रष्टव्यम् ॥
अथ त्वभावदुष्टमांसादिभक्षणे प्रायश्चित्तमुक्तम् । तत्र कामतः सल्लङ्घने शेषेषूपवसेदहरिति
मनुक्तं साधारणं प्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम् । कामतस्तु चापांश्च रक्तपादांश्च सौनं वज्रमेव च ।
मत्स्यांश्च कामतो जग्ध्वा सोपवाससख्यहं वसेदिति योगीश्वरोक्तं द्रष्टव्यम् । कामतोऽभ्यासे तु
(अ. ११ श्लो. १९२) जग्ध्वा मांसमपक्ष्यं तु सप्तैरात्रं यवान् पिबेदिति मनुक्तं द्रष्टव्यम् ।
इदं विट्सूकरादिमांसव्यतिरिक्तविषयम् । (अ. ११ श्लो. १९६) क्रव्याद्विट्सूकरोष्ट्राणां
कुक्कुटानां च भक्षणे । नरकाकखराणां च तसकृच्छ्रं विशोधनमिति मनुना जातिविशेषेण प्रा-
यश्चित्तविशेषस्त्योक्तत्वात् । एतन्मूत्रपुरीषप्राशनेऽप्येतदेव । वराहैकशफानां तु काककुक्कुट-
योस्तथ ॥ क्रव्यादानां च सर्वेषामभक्ष्या ये च कीर्तिताः ॥ मांसमूत्रपुरीषाणि प्राश्य गोमां-
समेव च । इवगोमायुकपीनां च तप्तकृच्छ्रं विधीयते ॥ उपोष्य वा द्वादशाहं कूष्माण्डैर्जुह-
यादृतमिति बृहद्यमस्मरणात् । तत्र कामतस्तप्तकृच्छ्रः अभ्यासे तु कूष्माण्डसहितः पराक इति
व्यवस्था ॥ प्रचेतसाप्युक्तम् । श्वसृगालकाककुक्कुटपार्षतवानरचित्रकचापक्रव्यादखरोष्ट्रग-
जवाजिविड्वराहगोमानुपमांसभक्षणे तप्तकृच्छ्रमादिशेदेपां मूत्रपुरीषभक्षणे त्वतिकृच्छ्रमिति ।
इदं च कामकारविषयम् । यच्छूशनसो वचनम् । नरमांसं श्वमांसं वा गोमांसं चाश्वमेव च ।
भुक्त्वा पञ्चनखानां च महासान्तपनं चरेदिति तदकामविषयम् ॥ यत्त्वह्निरोवचनम् । बला-
काभासगृध्राखुखरवानरसूकरान् । दृष्ट्वा चैषामपेध्यानि स्पृष्ट्वाचम्य विशुध्यति ॥ इच्छयै-
षामपेध्यानि भक्षयित्वा द्विजातयः । कुर्युः सान्तपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छयेति तत्र-
क्षितिशारितविषयम् । सान्तपनशब्देन चात्र महासान्तपनमुच्यते । अकामतः प्राजापत्य-
विधानात् । यत्पुनरह्निरोवचनम् । नरकाकखराश्वानां जग्ध्वा मांसं गजस्य च । एषां मूत्र-
पुरीषाणि द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् इति । यच्च बृहद्यमेनोक्तम् । शुष्कमांसाशने विमो यतं
चान्द्रायणं चरेदिति । तदुभयमपि कामतोऽभ्यासविषयम् । यत्पुनः शङ्खेनोक्तम् । भुक्त्वा
चोभयतो दंतांस्तथा चैकशफानपि । औष्ट्रं गव्यं तथा जग्ध्वा यष्मासान्ध्रतमाचरेदिति तत्का-
मतोऽस्त्यन्ताभ्यासविषयम् । यत्तु स्मृत्यन्तरोक्तम् । जग्ध्वा मांसं नराणां च विड्वराहं खरं
तथा । गवाश्वकुङ्करोष्ट्राणां सर्वं पाञ्चनखं तथा । क्रव्यादं कुक्कुटं ग्रास्यं कुर्यात्संवत्सरव्रत-
मिति तदत्यन्तानवच्छिन्नाभ्यासविषयम् । अत्र प्रकरणे मूत्रपुरीषग्रहणं वसाशुकासृक्म-
जानामुपलक्षणम् । कर्णविट्प्रमथितमलपट्टे त्वर्धं कल्पनीयम् । केशादिषु पुनः पद्मत्रिंश-
न्मते विशेष उक्तः । अजाविमहिषमृगाणां आपमांसभक्षणे केशनखरुधिरप्राशने बुद्धिपूर्वे
त्रिरात्रमज्ञानादुपवास इति । यत्तु प्रचेतसोक्तम् । नखकेशमृष्टोष्ट्रभक्षणेऽहोरात्रभोजना-
च्छुद्धिरिति तदप्यकामतः सल्लङ्घनाशनविषयम् । यत्तु स्मृत्यन्तरवचनम् । केशकीटनखं
प्राश्य मत्स्यकण्टकमेव च । हेमतसं धृतं पीत्वा तत्सणादेव शुष्यतीति तन्मुखमात्रप्रवेश-
विषयम् । यदा तु भाजनस्यमन्नं केशादिदूषितं भवति तदा अग्रे भोजनकाले तु मलिकाके-

शङ्कयिते । अनन्तरं स्पर्शोदापस्तच्छात्रं भस्मना स्पर्शोदिति अचेतसाभिहितं वेदितव्यम् । मा-
सङ्गिकोऽयं श्लोकः ॥ सूक्ष्मतरुमिकीटास्थिमक्षणे पुनर्हरति तेन विशेष उक्तः । कुमिकीट-
पिपीलिकाजलौकः पतङ्गास्थिमाशने गोमूत्रगोमयाहारस्त्रिरात्रेण विशुध्यतीति । नलौको म-
त्स्यादिः । एवं च पशुपतत्रिजलचरमांसादिमाशने संक्षेपतः प्रायश्चित्तानि मर्दाशितानि म-
न्थगौरवभयात्मन्येव्यक्तिर्न लिख्यते ॥ अथाशुचिसंस्पर्शभक्षणे प्रायश्चित्तं तत्र तावदुच्छिष्टा-
भक्ष्यभक्षणे वेक्ष्यते । तत्र मनुः । (अ. ११ श्लो. १९९) मिडालकाकाखूच्छिष्टं जग्ध्वा
श्वनकुलस्य च । केशकीटावपन्नं च पिबेद्ब्राह्मीं सुवर्चलामिति कालविशेषानुपादानादेकरात्रं
इदं च कामतो द्रष्टव्यम् । यत्तु विष्णुनोक्तम् । पक्षिश्चापदजग्धस्य रसस्यान्नस्य भूयसः ।
संस्काररहितस्यापि भोजने कृच्छ्रपादकमिति । तत्कामकारविषयम् । संस्कारश्च देवद्रोण्या-
मित्यादिना द्रव्यशुद्धिमकरणोक्तो द्रष्टव्यः । यत्तु शातातपेनोक्तम् । श्वकाकाद्यवलीढशूद्रो-
च्छिष्टभोजने त्यक्तकृच्छ्रमिति । तदकामतोऽभ्यासविषयम् । यत्तु शङ्खेन । शूनामुच्छिष्टकं
भुक्त्वा मासमेकं व्रतं भवेत् । काकोच्छिष्टं गवा घ्रातं भुक्त्वा पक्षं व्रतं भवेदिति यावक-
व्रतमुक्तं तत्कामतोऽभ्यासविषयम् । ब्राह्मणाद्युच्छिष्टभोजने तु बृहद्विष्णुनोक्तम् । ब्राह्मणः
शूद्रोच्छिष्टाशने सप्तरात्रं पञ्चगव्यं पिबेत् वैश्योच्छिष्टाशने पञ्च रात्रं राजन्योच्छिष्टाशने
त्रिरात्रं ब्राह्मणोच्छिष्टाशने त्वेकाहमिति तत्कामकारविषयम् । यत्तु यमवचनम् । भुक्त्वा सह ब्रा-
ह्मणेन प्राजापत्येन शुध्यति । भूभुजा सह भुक्त्वान्नं तस्य कृच्छ्रेण शुध्यति ॥ वैश्येन सह भुक्त्वा-
न्नमतिकृच्छ्रेण शुध्यति । शूद्रेण सह भुक्त्वान्नं चान्द्रायणमयाचरेदिति तत्कामतोऽभ्यासविष-
यम् ॥ यत्पुनः शङ्खवचनम् । ब्राह्मणोच्छिष्टाशने महाव्याध्वतिभिरभिमाग्यापः पिबेत्सत्रियो-
च्छिष्टाशने ब्राह्मीरसविषकेन इयहं क्षीरेण वर्तयेत् । वैश्योच्छिष्टाशने त्रिरात्रोपोषितो ब्राह्मीं
सुवर्चलां पिबेत् शूद्रोच्छिष्टभोजने पद्मात्रमभोजनमिति तदकामविषयम् । तत्राभ्यासे द्वैगु-
ण्यादिकं करण्यम् । एतच्च पित्रादिव्यतिरेकेण । पितुर्ज्येष्ठस्य च भ्रातुरुच्छिष्टं भोज्यमि-
त्यापस्तम्बस्मरणात् । यत्तु बृहव्यासवचनम् । माता वा भगिनी वापि भार्या वान्याश्च यो-
पितः । न ताभिः सह भोक्तव्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेदिति । तत्सहभोजनविषयम् । उ-
च्छिष्टमात्रभोजने तु शूद्रोच्छिष्टभोजने सप्तरात्रमभोजनं स्त्रीणां चैत्यापस्तम्बोक्तं द्रष्टव्यम् ।
यत्तु शङ्खोवचनम् । ब्राह्मण्या सह योऽश्रीयादुच्छिष्टं वा कदाचन । तत्र दोषं न मन्यन्ते
सर्वे एव मनीषिण इति तद्विवाहविषयमापदिषयं वा । अन्योच्छिष्टभोजने तु अन्त्यानां
भुक्तशेषं तु भक्षयित्वा द्विजातयः । चान्द्रं कृच्छ्रं तदर्थं च ब्रह्मसत्रविशं विधिरित्यापस्तम्बो-
क्तं द्रष्टव्यम् । अत्र चान्द्रं चान्द्रायणम् । अन्त्यावसाय्युच्छिष्टभोजने तु चाण्डालपतितादीना-
मुच्छिष्टान्नस्य भक्षणे । चान्द्रायणं चरेद्विप्रः क्षत्रः सान्तपनं चरेत् ॥ पद्मात्रं च त्रिरात्रं च व-
र्णयोः नुपूर्वशः । इत्यङ्गिरोभिहितं सान्तपनमत्र महासान्तपनं द्रष्टव्यम् । आपदि तु । आप-
त्काले तु विप्रेण भुक्तं शूद्रदृष्टे यदि । मनस्तापेन शुध्येत्तु दूषदानं शतं नपेदिति पराशरो-
क्तं वेदितव्यम् ॥ यत्तु बृहच्छातातपेनोक्तम् । पीतशेषं तु यत्किंचिज्ज्ञाने मुखनिःपतम् ।
अभोज्यं तद्विज्ञानीयाद्भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेदिति तदभ्यासविषयं ज्ञेयम् । निमित्तस्यातिलघु-

त्वात् । पीतोच्छिष्टं तु पानीयं पीत्वा तु ब्राह्मणः कश्चित् । त्रिरात्रं तु व्रतं कुर्याद्दामहस्तेन वा पुनरिति । एतद्बुद्धिपूर्वविषयम् । अकामतस्त्वर्घं कल्पयामिति । दीपोच्छिष्टे तु । दीपोच्छिष्टं तु यत्तैलं रात्रौ रथ्याहृतं तु यत् । अम्यज्ञाच्चैव यच्छिष्टं भुक्त्वा नक्तेन शुध्यतीति पद्मत्रिशन्म-
तोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ अथाशुचिद्रव्यसंसृष्टमक्षणे प्रायश्चित्तम् । तत्राह संवर्तः । केशकीटावपन्नं तु नीलीलासोपघातितम् । स्नाय्वस्त्रिचर्मसंसृष्टं भुक्त्वा तूपवसेदहरिति । तथाह शातातपः । केशकीटावपन्नं च रुधिरमांसास्पृश्यस्पृष्टभ्रूणघ्नावेक्षितपतत्र्यवलीढश्वसूकरगवाघ्रातशुक्तपर्युषि-
तवृथापक्कदेवान्नहविषां भोजने उपवासः पञ्चगव्याशनं चेति । एतच्चोभयमपि अकामविषयम् । कामतस्तु । मृद्धारिकुसुमादींश्च फलकन्दैस्तुमूलकान् । विष्णून्तृपितान्मांस्य कृच्छ्रपादं समाच-
रेत् ॥ सन्निष्ठेऽर्धमेव स्यात्कृच्छ्रः स्याच्छुचिशोधनमिति विष्णूक्तं वेदितव्यम् । अल्पसंसर्गे पादो महासंसर्गेऽर्धकृच्छ्र इति व्यवस्था । यत्तु व्यासेनोक्तम् । संसर्गदुष्टं यच्चाग्नं क्रियादुष्टं च कामतः । भुक्त्वा स्वभावदुष्टं च तत्कृच्छ्रं समाचरेदिति । एतच्चासंसृष्टामेध्यादिरसोपलब्धौ वे-
दितव्यम् । रजस्वलादिस्पर्शे तु शङ्कोक्तम् । अमेध्यपतितचाण्डालपुष्कस्ररजस्वलावधूतकु-
ण्डिकुटिकुनखिसंसृष्टानि भुक्त्वा कृच्छ्रं चरेदिति । कुणिर्हस्तविकलः । एतत्कामकारविषयम् । अकामतोऽर्धम् । भुक्त्वास्पृश्यैस्तथाशौचिकेशकीटैश्च दूषितम् । कुशोदुम्बरविल्वाद्यैः पनसा-
भ्युजपन्नकैः । शङ्खपुष्पीमुषर्चादिकाथं पीत्वा विशुध्यतीति यद्विष्णुनोक्तं तदशक्तविष-
यं रजकादिस्पृष्टविषयं वा । शूद्राद्युपहते तु हारीतोक्तं विज्ञेयम् । शूद्रेणोपहतं भोज्यं की-
टैर्वामेद्वयसेविभिः । भुजानेषु तु वा यत्र शूद्र उपस्पृशेत् अनर्हत्वात्स पङ्क्तौ तु भुजानेषु
वा यत्रोत्थायोच्छिष्टं प्रयच्छेदाचामेद्धा कुत्सित्वा वा यत्राग्नं दशुस्तत्र प्रायश्चित्तमहोरात्रमि-
ति । उच्छिष्टपक्लिभोजनेऽप्येतदेव । यस्तु भुङ्क्ते द्विजः पङ्क्त्यामुच्छिष्टायां कदाचन । अहोरा-
त्रोपितो भुत्वा पञ्चगव्येन शुध्यतीति क्रतुस्मरणात् । वामकरनिर्मुक्ताग्नभोजने ॥ समुत्थितस्तु
यो भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते मुक्तमानने । एवं वैवस्वतः प्राह भुक्त्वा सान्तपन्नं चरेदिति पद्मत्रिशन्म-
तोक्तं वेदितव्यम् ॥ तथा पराशरेणाप्यत्रोक्तम् । एकपङ्क्त्युपविष्टानां विमाणां सह भोजने । य-
द्येकोऽपि त्यजेत्प्राणं शेषमग्नं न भोजयेत् ॥ मोहाद्बुद्धीत यस्तत्र पङ्क्त्यामुच्छिष्टभोजनः । प्रा-
यश्चित्तं चरेद्विप्रः कृच्छ्रं सान्तपन्नं तथेति ॥ शवादिसंसृष्टकूप्याद्युदकपाने तु विष्णुराह । मृ-
तपञ्चनखात्कूपादत्यन्तोपहताद्दोदकं पीत्वा ब्राह्मणरुयहमुपवसेत् गृहं राजन्य एकाहं वैश्यः
शूद्रो नक्तं सर्वे चान्ते पञ्चगव्यं पिबेयुरिति अत्यन्तोपहताद्देति मूत्रपुरीषादिभिर्वैत्यभिहितम् ।
यदा तु तत्रैव शवमुच्छ्रनतया भिन्नं भवति तदा हारीतो विशेषमाह । श्लिघ्ने भिघ्ने शवे तोयं
तत्रस्थं यदि तत्पिबेत् । शुष्ये चान्द्रायणं कुर्यात्तत्कृच्छ्रमपि वा ॥ यदि कश्चित्ततः स्ना-
यात्ममादेन द्विजोत्तमः । जपंस्त्रिषवणस्त्रायी अहोरात्रेण शुध्यतीति । इदं चान्द्रायणं कामतो
मानुपशवोपहतकूपमलपानविषयम् । अकामतस्तु पङ्क्त्यम् । श्लिघ्नं भिघ्नं शवं चैव कूपस्थं
यदि जायते । पयः पिबेन्निरात्रेण मानुषे द्विगुणं स्मृतमिति देवस्मरणात् ॥ यदा
चाण्डालकूपादिगतं जलं पिबति तदापस्तम्भोक्तं द्रष्टव्यम् । चाण्डालकूपमाण्डस्थं नरः
कामाज्जलं पिबेत् । प्रायश्चित्तं कथं तत्र वर्णे वर्णे-विनिर्दिशेत् ॥ चरेत्सान्तपन्नं विप्रः

प्राजापत्यं च भूमिपः । तदर्थं तु चरेद्वैश्यः शूद्रे पादं विनिर्दिशेदिति । इदं च कामकारविषयम् । अकामतस्तु । चाण्डलकूपमाण्डस्यमज्ञानाद्बुद्धं पिबेत् । स तु त्र्यहेण शुष्येत शूद्रस्त्वेकेन शुष्यतीति । देवलोकं द्रष्टव्यम् ॥ चाण्डालादिसंक्काल्यजलाशयेष्वपि कूपवच्छुद्धिः । जलाशयेष्वथालपेषु स्थावरेषु महीतले । कूपवत्कथिता शुद्धिर्महत्सु तु न दूषणमिति विष्णुस्मरणात् । पुष्करिण्यादिषु पुनः । म्लेच्छादीनां जलं पीत्वा पुष्करिण्यां हृदेऽपि वा । जानुदधं शुचि ज्ञेयमथस्तादशुचि स्मृतम् ॥ तत्तोयं यः पिबेद्विप्रः कामतोऽकामतोऽपि वा । अकामाश्च भुञ्जे स्यादहोरात्रं तु कामतः । इत्यापस्तम्बोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ रजकादिमाण्डस्पतोषे तु माण्डस्थमन्यजानां तु जलं दधि पयः पिबेत् । ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चैव प्रमादतः ॥ ब्रह्मकूर्चोपवासेन द्विजातीनां तु निष्कृतिः ॥ शूद्रस्य चोपवासेन तथा दानेन शक्तिरिति । पराशरोक्तं वेदितव्यम् । कामातस्तु द्विगुणम् । अन्यजैः स्नानिनाः कूपास्तङ्गो वाप्य एव वा । एषु स्नात्वा च पीत्वा च प्राजापत्येन शुष्यतीति आपस्तम्बोक्तमभ्यासविषयं वेदितव्यम् ॥ यत्वापस्तम्बेन चाण्डालकूपादिजलपानं पञ्चगव्यमात्रमुक्तम् । प्रपात्वरण्ये घटके च सौरद्वोण्यां जलं कोशविनिर्गतं च । श्वपाकचाण्डालपरिग्रहेषु पीत्वा जलं पञ्चगव्येन शुष्येदिति तदशक्तविषयम् । प्रपां गतो विनातोयं शरीरं यो निषिञ्चति । एकाहसपणं कृत्वा सचैलं स्नानमाचरेत् ॥ मुरापटप्रपातोषे पीत्वा नाग्यं जलं तथा । अहोरात्रोपितो भूत्वा पञ्चगव्यं जलं पिबेत् ॥ अथ भावदुष्टमक्षणे प्रायश्चित्तम् । भावदुष्टं च यद्वर्णत आकारतो वा विसृज्य शतानुगुप्सितशरीरमल्लादिवासानां जनयति तदुच्यते । अरिमयुक्तगरलादिशङ्कां वा । तत्र पराशरः । बावदुष्टं भावदुष्टं च भाजेन भावदूषिते । भुक्त्वा ब्रह्महणः पश्चात्त्रिरात्रेण विशुष्यतीति । एतत्कामकारविषयम् । यत्तु गौतमेन भावदुष्टं केवलमित्यादि प्राक्पञ्चनखेम्यः पठितत्वात् प्रायश्चित्तमुक्तम् । प्राक् पञ्चनखेम्यदर्शनं धृतप्राशनं चेति तदकामविषयम् ॥ शङ्कायां तु । शङ्कास्थाने समुत्पन्ने अभोज्याभक्षसंज्ञिते । आहारशुद्धिं वक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु । अक्षारलवणां कृत्वा पिबेद्ब्राह्मीं सुवर्षलाम् । त्रिरात्रं शहपुर्वीं वा ब्राह्मणः पयसा सह ॥ पलाशविल्वपत्राणि कुशान्पद्मगुदुम्बरम् । अपः पिबेत्काथपित्वा त्रिरात्रेण विशुष्यतीति वसिष्ठोक्तं द्रष्टव्यम् । मनुनाप्यभोज्यभोजनशङ्कायामुक्तम् । (अ. ९ श्रौ. २१) संवत्सरस्यैकमपि चरेत्कृच्छ्रं द्विजोत्तमः । अज्ञातभुक्तशुद्ध्यर्थं ज्ञातस्य तु विशेषत इति ॥ अथ कालदुष्टमक्षणे प्रायश्चित्तम् । कालदुष्टं च पर्युपितानिर्देशगोक्षीरादि तत्र चाकामतः शेषेषूपवसेदहरिति मन्त्रं वेदितव्यम् । कामतस्तु । केवलानि च शक्तानि तथा पर्युपितं च यत् । अतीशपक्वं भुक्त्वा तु त्रिरात्रं तु व्रती भवेदिति शङ्कोक्तं वेदितव्यम् । केवलान्यस्त्रेहाक्तानि । अनिर्देशगोक्षीरादिषु प्रायश्चित्तं प्राक् प्रदर्शितम् । नवोदकपाने तु पञ्चगव्यप्राशनम् । शृङ्गास्थिदन्तैः पात्रैः शहशुक्तिरुपर्वकैः । पीत्वा नवोदकं चैव पञ्चगव्येन शुष्यतीति बृहद्याज्ञपत्यस्मरणात् ॥ कामनस्तूपवासः कर्तव्यः काले नवोदकं शब्दं न पिबेच्च त्र्यहं हि तत् अकाले तु दशाहं स्यात्पीत्वा नाद्यादहर्निशमिति स्मृत्यन्तरदर्शनात् । ग्रहणकालयोगेन तु चान्द्रायणम् । नवश्राव्यं ग्रामगानहासं संग्रहभोजनम् । नारीणां प्रथमे गर्भे भूत्वा चान्द्रायणं चरेदिति शातान-

पस्मरणात् ॥ यदा तु संग्रहादन्यत्र निषिद्धकाले भुंक्ते । यथाह मार्कण्डेयः । चन्द्रस्य यदि वा भानोर्यस्मिन्नहनि मार्गव । ग्रहणं तु भवेत्तस्मिन्न पूर्वं भोजनक्रिया ॥ नाचरेत्संग्रहे चैव तथैवास्तमुपागते । यावत्स्यान्नोदयस्तस्य नाश्नीयात्तावदेव तु ॥ तथा । ग्रहणं तु भवेदिन्द्रोः प्रथमादधियामतः । भुञ्जीतावर्तनात्पूर्वं प्रथमे प्रथमादधः ॥ तथा । अपराह्णे न मध्याह्णे सायाह्णे न तु सङ्गवे । भुञ्जीत सङ्गवे चेत्स्यान्न पूर्वं भोजनक्रियेति । यच्च मनुनोक्तम् । नाश्नीयात्संधिवेलायां नातिप्रगे नातिसायमित्येवमादि यच्च बृहच्छातातपेनोक्तम् । धाना दधि च सक्तंश्च श्रीकामो वर्जयेन्निशि । भोजनं तिलसंबद्धं स्नानं चैव विचक्षण इति । एवमादिष्वनादिष्टप्रायश्चित्तेषु प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये । उपपातकजातानामनादिष्टस्य चैवहीति योगीश्वरोक्तं प्राणायामशतं द्रष्टव्यम् ॥ अकामतस्तु शेषेपूपवसेदहरिति मनुकोपवासो द्रष्टव्यः ॥

अथ गुणदुष्टशुक्तादिमसणे प्रायश्चित्तम् । तत्र च मनुः (अ. ११ श्लो. १९९) शुक्तानि च कपायांश्च पीत्वामेभ्यान्त्येपि द्विजः । तावद्भवत्यप्रयतो यावत्तत्र व्रजत्यथ इति । अत्राकामतः शेषेपूपवसेदहरित्युपवासो द्रष्टव्यः । कामतस्तु केवलानि च शुक्तानि तथा पर्युपितं च यत् । ऋचीपपक्वं भुक्त्वा च त्रिरात्रं तु व्रती भवेदिति शङ्खस्मरणात् । एतच्चांमलकादिफलयुक्तकाजिकादिव्यतिरेकेण द्रष्टव्यम् । कुण्डिका सफला येषु गृहेषु स्थापिता भवेत् । तस्यास्तु काजिका ग्राह्या नेतरस्याः कदाचनेति स्मरणात् ॥ उद्धृतस्नेहादिषु तु उद्धृतस्नेहविलयनपिण्याकमथितभृतीनि चात्तवीर्याणि नाश्नीयादित्युक्त्वा प्राक्पञ्चनखेभ्यस्सर्द्धनं घृतमाशनं चेति गौतमोक्तं द्रष्टव्यम् । विलयनं घृतादिमलम् । अहुताद्यन्नभोजने तु लिखित आह । यस्य चाप्रौ न सिपते यस्य चान्नं न दीयते । न तद्भोज्यं द्विजातीनां भुक्त्वा चोपवसेद्दहः ॥ वृषाक्षरसंयावपायसापूपशकुलीः । आहिताग्निर्द्विजो भुक्त्वा प्राजापत्यं समाचरेदिति ॥ अनाहिताग्नेस्तु शेषेपूपवसेदहरित्युपवासो द्रष्टव्यः ॥ भिन्नभाजनादिषु भोजने संवर्तेनोक्तम् । शूद्राणां भाजने भुक्त्वा भुक्त्वा वा भिन्नभाजने । अहोरात्रोपितो भुत्वा पञ्चगव्येन शुध्यतीति ॥ तथा स्मृत्यन्तरेप्युक्तम् । वटार्कीश्वत्यपत्रेषु कुम्भीतिन्दुकपत्रयोः । कोविदारकदम्बेषु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेदिति । तथा । पलाशपद्मपत्रेषु गृही भुक्त्वैन्दवं चरेत् । धानप्रस्थो यतिश्चैव लभते चान्द्रिकं फलमिति ॥ अथ हस्तदानादिक्रियादुष्टाभोज्यमसणे प्रायश्चित्तम् । तत्र पराशरः । माक्षिकं फाणितं शाकं गोरसं लवणं घृतम् । हस्तदत्तानि भुक्त्वा तु दिनमेकमभोजनमिति । कामतस्तु । हस्तदत्तभोजने अन्नाक्षणसमीपे भोजने दुष्टपङ्क्तिभोजने पङ्क्यग्रतो भोजनेऽभ्यक्तमूत्रपरीपकरणे मृतमृतकशूद्राभोजने शूद्रैः सह स्वप्ने त्रिरात्रमभोजनमिति हारीतोक्तं विज्ञेयम् । पर्यायान्नदानदुष्टे तु ब्राह्मणान्नं ददच्छूद्रः शूद्रात्रं ब्राह्मणो ददत् । द्वयमेतदभोज्यं स्यादुक्त्वा तूपवसेदहरिति वृद्धयाज्ञवल्क्योक्तमवगन्तव्यम् । शूद्रहस्तभोजने ॥ शूद्रहस्तेन यो भुङ्क्ते पानीयं वा पिबेत्कचित् । अहोरात्रोपितो भुत्वा पञ्चगव्येन शुध्यतीति क्रतूक्तं विज्ञेयम् । धमनदुष्टेऽपि । आसनाखण्डपादो वा वस्त्रार्धप्रावृत्तोऽपि वा । मुखेन धमितं भुक्त्वा

कृच्छ्रं सान्तपनं चरेदिति तेनैवोक्तम् । पित्राद्युद्देशेन त्यक्त्वाज्ञभोजने तु । भुङ्क्ते चेत्पार्व-
णश्राद्धे प्राणायामान्पण्डाचरेत् । उपवासस्त्रिमासादिवत्सरान्तं प्रकीर्तितः ॥ प्राणायामत्रयं
बृहदावहोरात्रं सपिण्डने । असंख्ये स्मृतं नक्तं व्रतपारणके तथा ॥ द्विगुणं क्षत्रियस्यैतन्नि-
गुणं वैश्यभोजने । साक्षाच्चतुर्गुणं क्षेतस्मृतं शूद्रस्य भोजने ॥ अतिथौ तिष्ठति द्वारि स्तपः
प्राश्नन्ति ये द्विजाः । रुषिर्न तद्वेद्धारि भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेदिति । भारद्वाजोक्तमवगन्त-
व्यम् । हारीतेनाप्युक्तम् । एकादशाहे भुक्त्वाज्ञं भुक्त्वा संचयने तथा । उपोष्य विधिव-
त्प्रात्या कूडमाण्डैर्जुहुयादृतमिति । विष्णुनाप्युक्तम् । प्राजापत्यं नवश्राद्धे पादोनं चाद्यमासिके ।
त्रैपक्षिके तदर्धं तु पञ्चगव्यं द्विमासिके इति । इदं चापह्नियम् ॥ अनापदि तु । चान्द्रायणं
नवश्राद्धे प्राजापत्यं तु मिश्रके । एकाहस्तु पुराणेषु प्राजापत्यं विधीयते इति । हारीतोक्तं द्र-
ष्टव्यम् । प्राजापत्यं तु मिश्रके इत्येतदाद्यमासिकविषयं द्रष्टव्यम् । द्वितीयादिषु तु । प्राजा-
पत्यं नवश्राद्धे पादोनं चाद्यमासिके । त्रैपक्षिके तदर्धं स्यात्पादो द्वैमासिके तथा ॥ पादोन-
कृच्छ्रं निर्दिष्टं पण्मासे च तथाब्दिके त्रिरात्रं चान्यामसेषु प्रत्यहं चैदहः स्मृतमिति पट्वि-
शम्भतोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ क्षत्रियादिश्राद्धभोजने त्वनापदि तत्रैव विशेष उक्तः । चान्द्रा-
यणं नवश्राद्धे पराको मासिके स्मृतः । त्रैपक्षिके सान्तपनं कृच्छ्रो मासद्वये स्मृतः ॥
क्षत्रियस्य नवश्राद्धे व्रतमेतदुदाहृतम् । वैश्यस्यार्थाधिकं प्रोक्तं क्षत्रियास्तु मनीषि-
भिः ॥ शूद्रस्य तु नवश्राद्धे चरेच्चान्द्रायणद्वयम् । सार्धं चान्द्रायणं मासे त्रिपसे त्वैन्दव-
व्रतम् ॥ मासद्वये पराकः स्यादूर्ध्वं सान्तपनं स्मृतम् ॥ यत्तु शहवचनम् । चान्द्रायणं नव-
श्राद्धे पराको मासिके स्मृतः । पञ्चमयेऽतिकृच्छ्रः स्यात्पण्मासे कृच्छ्र एव तु ॥ आब्दिके
पादकृच्छ्रः स्यादेकाहः पुनराब्दिके । अत ऊर्ध्वं न दोषः स्याच्छहस्य वचनं यथेति । त-
त्सर्पादिहृतविषयं । ये स्तेनाः पतिताः स्त्रीणा इत्याद्यपाङ्केयविषयं वा ॥ चाण्डालादुदकात्सर्पा-
द्ब्राह्मणाद्विसृतादपि । दंष्ट्रिम्यश्च पशुम्यश्च मरणं पापकर्मणाम् ॥ पतनानाशकैश्चैव विषोद्वन्ध-
नकैस्तथा । भुवत्तैषां षोडशश्राद्धे कुर्यादिन्दुव्रतं द्विज इति । तथा । अपाङ्केयान्यदुदिस्य श्रा-
द्धमेकादशेऽहनि । ब्राह्मणस्तत्र भुक्त्वाज्ञं शिशुचान्द्रायणं चरेदिति । आमश्राद्धे तथा भुक्त्वा
तत्कृच्छ्रेण शध्यति । संकल्पिते तथा भुक्त्वा त्रिरात्रं क्षणं भवेदिति भरद्वाजेन गुरुमायश्चित्ता-
भिधानात् ॥ ब्रह्मचारिषु बृहद्यमो विशेषमाह । मासिकादिषु योऽश्रीयादसमाप्तव्रतो द्विजः । त्रि-
रात्रमुपवासोऽस्य प्रायश्चित्तं विधीयते । प्राणायामत्रयं कृत्वा पृतं प्राश्य विशुध्यतीति । इदम-
ज्ञानविषयम् । कामतोऽपि स एवाह । मधु मांसं च योऽश्रीयाच्छ्राद्धं स्तूतकमेव वा । प्राजा-
पत्यं चरेत्कृच्छ्रं व्रतशेषं समापयेदिति । आमश्राद्धे तु सर्वत्रार्घ्यम् । आमश्राद्धे तदर्धं तु प्रा-
जापत्यं तु सर्वदेति पट्विशम्भतोऽभिधानात् ॥ यत्तूशनसोक्तम् । दशकृत्वः । पित्रेचापो गा-
यत्र्या श्राद्धमुग् द्विजः । ततः संध्यामुपासीत शुद्धयेत्तु तदनन्तरमिति तदनुक्तप्रायश्चित्तश्राद्धवि-
षयम् ॥ संस्काराद्भूतश्राद्धभोजने तु व्यासेन विशेष उक्तः । निवृत्तगृहाहोमे तु माद्रामक-

रणात्तथा । चरेत्सान्तपनं भुक्त्वा जातकर्मणि चैव हि ॥ अतोऽन्येषु तु भुक्त्वान्नं संस्कारेषु
द्विजोत्तमः । नियोगादुपवासेन शुद्ध्यते निन्द्यभोजन इति ॥ सीमन्तोन्नयनादिषु पुनर्धर्म्यो
विशेषमाह । ब्रह्मोदने च सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा । जातश्राद्धे नवश्राद्धे द्विचश्चाद्रायणं
चरेदिति । अत्र ब्रह्मोदनाख्यं कर्म यज्ञाङ्गमूतं सीमसाहचर्यात् ॥ अथ परिग्रहाभोज्यभो-
जने प्रायश्चित्तम् । यत्स्वरूपतोऽनिपिद्धमपि विशिष्टपुरुषस्वामिकतयाऽभोज्यं भण्यते तत्प-
रिग्रहाशुचि । तत्र योगीश्वरेण अदत्तान्यग्रिहीनस्य नान्नमद्यादनापदीत्यारभ्य सार्धपञ्चभिः
श्लोकैरभोज्यान्नाः प्रतिपादिताः । मनुनापि त एव किञ्चिदधिकाः प्रतिपादिताः । (अ. ४
श्लो. २०९-२१७) नाश्रोत्रियतते यज्ञे ग्रामयाजिहुते तथा । स्त्रिया स्त्रीयेन च हुते भु-
ञ्जीत ब्राह्मणः क्वचित् ॥ मत्तक्रुद्धातुराणां तु न भुञ्जीत कदाचन । गणान्नं गणिकान्नं च
विदुषां च जुगुप्सितम् ॥ स्तेनगायकयोश्चाङ्गं तक्ष्णो वार्षुपिकस्य च । दीक्षितस्य कर्दपस्य
बद्धस्य निगडस्य च ॥ अभिशस्तस्य पण्डस्य पुंश्रल्या दाम्भिकस्य च । चिकित्सकस्य मृ-
गयोः क्रूरस्योच्छिष्टभोजिनः ॥ उग्रान्नं सृतिकान्नं च पर्यायान्नमनिर्देशम् । अनर्चितं वृषा-
मांसमवीरायाश्च योपितः ॥ द्विपदन्नं नगर्यन्नं पतितान्नमवशुतम् । पिशुनादृतिनोश्चैव क्रतु-
विक्रयिणस्तथा ॥ शैलूपतन्तुवायान्नं कृतघ्नस्यान्नमेव च । कर्मरस्य निपादस्य रङ्गावतर-
णस्य च । सुवर्णकर्तुर्वेणस्य शस्त्रविक्रयिणस्तथा ॥ श्वयतां शौण्डिकानां च चैलनिर्णेजकस्य
च । रजकस्य वृशंसस्य यस्य चोपपतिर्गृहे ॥ मृप्यन्ति ये चोपपतिं स्त्रीजितानां च सर्वशः ।
अग्निर्देशं च, प्रेतान्नमनुष्टिकरमेव चेति ॥ अत्र च पदार्था अमक्ष्यकाण्डे श्राद्धकाण्डे च
व्याख्याताः । अत्र प्रायश्चित्तमाह (मनु. अ. ४ श्लो. २२२) भुक्त्वानोऽन्यतमस्यान्नम-
मत्या क्षपणं ष्यहम् । मत्या भुक्त्वा चरेत्कृच्छ्रं रेतो विष्मूत्रमेव चेति । पैठिनसिनाप्यका-
मतस्त्रिरात्रमेवोक्तम् । कुनखी श्यावदन्तः पित्रा विवदमानः स्त्रीजितः कुप्री पिशुनः सीम-
विक्रयी वाणिजको ग्रामयाजकोऽभिशस्तो वृषल्यामभिजातः परिविप्तिः परिविन्दानो दिधि-
पूपतिः पुनर्भूपुत्रश्रौरः काण्डपृष्ठः सेवकश्चेत्यभोज्यान्ना अपाङ्केया अश्राद्धार्हाः एषां भुक्त्वा
दत्त्वा वाऽविज्ञानाभिरात्रमिति ॥ शङ्खेन त्वेतानेव किञ्चिदधिकान्पठित्वा चान्द्रायणमुक्तं त-
दभ्यासविषयम् ॥ गौतमेन पुनरुच्छिष्टपुंश्रल्यभिशस्तेत्यादिना अभोज्यान्पठित्वा माकपञ्चन-
लेभ्यश्छर्दनं घृतप्राशनं चेति प्रायश्चित्तमुक्तं तदापह्निषयम् ॥ यस्तु बलात्कारेण भुज्यते त-
स्यापस्तम्बेन विशेष उक्तः । बलादासीकृता ये तु म्लेच्छचाण्डालदस्युभिः । अशुभं का-
रिताः कर्म गवादिप्रार्णिहसनम् ॥ उच्छिष्टपार्जनं चैव तथोच्छिष्टस्य भोजनम् ॥ खरोष्ट्र-
विड्वराहाणामामिषस्य ॥ मक्षणम् ॥ तत्स्त्रीणां च तथा सङ्गस्ताभिश्च सह भोजनम् । मा-
सोपिते द्विजातौ तु प्राजापत्यं विशेषनम् ॥ चान्द्रायणं त्वाहिताग्नेः पराकस्त्वयवा भवेत् ।
चान्द्रायणं पराकं च चरेत्संवत्सरोपितः ॥ संवत्सरोपितः शूद्रो मासार्थं यावकं पिबेत् ।
मासमात्रोपितः शूद्रः कृच्छ्रपादेन शुद्ध्यति ॥ ऊर्ध्वं संवत्सरात्कल्प्यं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमैः ।
संवत्सरैस्त्रिभिश्चैव तद्वावं स निगच्छतीति ॥ आशौचिपसिगृहीतान्नभोजने तु च्छागल आह ।

अज्ञानाद्भोजने विप्राः सूतके सूतकेऽपि वा ॥ प्राणायामशतं कृत्वा शुष्यन्ते शूद्रसूतके ॥
 वैश्ये पष्टिर्भवेद्वाग्निं विंशतिर्ब्राह्मणे दश । एकाहं च त्र्यहं पञ्च सप्तरात्रमभोजनम् । तैतः
 शुद्धिर्भवत्येषां पञ्चगव्यं पिबेत्तत इति । ब्राह्मणादिक्रमेणैकाहत्र्यहदयो योज्याः । इदमका-
 मविषयम् ॥ कामतस्तु मार्कण्डेय आह । भुक्त्वा तु ब्राह्मणाशौचे चरेत्सान्त्वपनं द्विजः ॥
 भुक्त्वा तु क्षत्रियाशौचे तत्तच्छूद्रो विधीयते ॥ वैश्याशौचे तथा भुक्त्वा महासान्त्वपनं च-
 रेत् । शूद्रस्यैव तथा भुक्त्वा त्रिमासान्त्वतमाचरेत् ॥ यत्तु शङ्केनोक्तम् । शूद्रस्य सूतके भु-
 क्त्वा पण्मासान्त्वतमाचरेत् । वैश्यस्य तु तथा भुक्त्वा त्रीन् मासान्त्वतमाचरेत् ॥ क्षत्रियस्य
 तथा भुक्त्वा द्वौ मासौ त्वतमाचरेत् । ब्राह्मणस्य तथा शौचे भुक्त्वा मासव्रती भवेदिति ।
 इदमभ्यासविषयम् । एतच्च प्रायश्चित्तमाशौचानन्तरं वेदितव्यम् । ब्राह्मणादीनामाशौचे यः
 सकृदेवाह्नमभ्यासं तस्य तावदाशौचं यावत्तेषामाशौचं व्यपगमे तु प्रायश्चित्तं कुर्यादिति वि-
 ष्णुस्मरणात् ॥ अपुत्राद्यह्नभोजने तु लिखित आह । भुक्त्वा वार्षपिकत्याह्नमव्रतस्यासुतस्य
 च । शूद्रस्य च तथा भुक्त्वा त्रिरात्रं स्यादभोजनम् । तथा । परपाकनिवृत्तस्य परपाक-
 तस्य च । अपचस्य तु भुक्त्वा द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् । एतच्चाम्यासविषयम् ॥ परपाकेन-
 निवृत्तादर्लक्षणं च तेनैवोक्तम् । गृहीत्वाग्निं समारोप्य पञ्चयज्ञान्नं निर्वपेत् । परपाक
 निवृत्तौऽसौ मुनिभिः परिकीर्तितः ॥ पञ्चयज्ञास्तु यः कृत्वा पराह्नादुपजीवति । सततं प्रातः-
 कृत्याय परपाकरतस्तु सः ॥ गृहस्थधर्मवृत्तौ यो ददातिपरिवर्जितः । ऋषिभिर्धर्मतत्त्वज्ञैर-
 पचः संमकीर्तित इति ॥ यत्तु ब्रह्मचार्याद्यह्नभोजने वृद्धयाज्ञवल्क्य आह । यतिश्च ब्रह्मचारी
 च पक्षाह्नस्त्वामिनावुभौ । तयोरन्नं न भोक्तव्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेदिति । यत्तु पार्वण-
 श्राद्धाद्यकर्तुरह्नभोजने भरद्वाज आह । पक्षे वा यदि ॥ मासे यस्य नाभ्रन्ति देवताः ॥ भु-
 क्त्वा दुरात्मनस्तस्य द्विजश्चान्द्रायणं चरेदिति तदुभयमप्यभ्यासविषयम् ॥ पूर्वपरिगणिताति-
 रिक्ता ये निषिद्धाचरणशीलास्तदह्नभोजने तु निराचारस्य विप्रस्य निषिद्धाचरणस्य च । अन्नं
 भुक्त्वा द्विजः कुर्याद्दिनमेकमभोजनमिति पद्विंशन्मतोक्तं द्रष्टव्यम् । अत्रैव संवत्सराभ्यासे प-
 द्विंशन्मत एवोक्तम् । उपपातकयुक्तस्य अब्दमेकं निरन्तरम् । अन्नं भुक्त्वा द्विजः कुर्यात्परार्कं
 तु विशोधनमिति । इदं चाभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तकाण्डगतविशेषोदितव्रतकदम्बकं द्विजाम्प-
 स्यैव । क्षत्रियादीनां तु पादपादहान्या भवति । विभे तु सकलं देयं पादोनं क्षत्रिये स्मृतम् ।
 वैश्येऽर्धं पाद एकस्तु शूद्रनातिषु शस्यत इति विष्णुस्मरणात् ॥ इत्यभक्ष्यभक्षणमायश्चित्त-
 प्रकरणम् ॥ निमित्तपरिगणनवेलायामुपपातकानन्तरं जातिभ्रंशकरादीनि परिगणितानि तत्र
 प्रायश्चित्तान्युच्यन्ते । तत्र मनुः । (अ. ११ छं. १२४।१२५) जातिभ्रंशकरं कर्म कृ-
 त्वान्यतममिच्छया । चरेत्सान्त्वपनं कच्छं प्राजापत्यमनिच्छया ॥ संकरापात्रकृत्यामु मासं
 शोधनमर्धव्रतम् । मलिनीकरणेपु तप्तः स्याद्यावत्कृत्तयहमिति । अन्यतममिति सर्वत्र सं-
 वध्यते । यमेनाप्यत्र विशेष उक्तः । संकरीकरणं कृत्वा मासपश्चात् यावद्धम् । कच्छ-
 तिच्छन्मथवा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ अपात्रीकरणं कृत्वा तत्तच्छूद्रेण शुष्यति ॥

शीतकृच्छ्रेण वा शुद्धिर्महासान्तपनेन वा । मलिनीकरणीयेषु तप्तकृच्छ्रं विशोधनमिति ॥
बृहस्पतिनापि जातिभ्रंशकरे विशेष उक्तः । ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा रासमादिप्रमाणम् ।
निन्दितेभ्यो घनादानं कृच्छ्रार्थं व्रतमाचरेदिति । एतेषां च जातिभ्रंशकरादिप्रायश्चित्तानां
मन्वाद्युक्तानां जातिशक्त्याद्यपेक्षया विषयो विभजनीयः । एवं योगीन्द्रद्वयतमभक्ष्यभक्षणा-
दिप्रायश्चित्तं संक्षेपतो दर्शितम् ॥ अधुना प्रकृतमनुसरायः ॥ २९० ॥

महापातकमतिपातकमनुपातकमुपपातक प्रकीर्णकमिति पञ्चविधं पापजातकमुम् । तत्र
चतुर्विधप्रायश्चित्तमभिधाय क्रमप्राप्तं प्रकीर्णकप्रायश्चित्तमाह

प्राणायामी जले स्नात्वा खरयानोपूयानमः ।

नमः स्नात्वा च भुक्त्वा च गत्वा चैव दिवा स्त्रियम् ॥ २९१ ॥

खरयुक्तं यानं खरयानम् । उष्ट्रयुक्तं यानमुष्ट्रयानं रथगज्यादि तेनाध्वगमनं कृत्वा
दिगम्बरः स्नात्वाभ्यवहृत्य दिवा वासरे च निजाङ्गनासंभोगं कृत्वा च तडागतरङ्घ्रिप्यादाव-
धगाह्य कृतप्राणायामः शुष्यति । इदं च कामकारविषयम् । (अ. ११ श्लो. २०१)
उष्ट्रयानं समारुह्य खरयानं तु कामतः । संवासा जलमाकुत्य प्राणायामेन शुष्यतीति मनु-
स्मरणात् । अकामतः स्नानमात्रं कल्प्यम् । सासात्खरारोहणे तु द्विगुणावृत्तिः कर्षणीया ।
तस्य गुरुत्वात् ॥ २९१ ॥

गुरुं हुङ्कृत्य त्वङ्कृत्य विप्रं निर्जित्य वादतः ।

बध्वा वा वाससा क्षिप्रं प्रसाद्योपवसेद्दिनम् ॥ २९२ ॥

किंच । गुरुं जनकादिकं त्वङ्कृत्य त्वमेवमात्थ त्वयैवं कृतमित्येकवचनान्तयुष्मच्छदोच्चा-
रणेन निर्भत्स्य विप्रं वा ज्यायांसं समं कनीयांसं वा सक्रोधं हुं तूष्णीमास्व हुं मा बहुवादी-
रित्येवमाक्षिप्य जलपवितण्डाम्यां जयफलाम्यां विप्रं निर्जित्य कण्ठे वाससा मृदुस्पर्शेनापि
बध्वा क्षिप्रं पादप्रणिपातादिना प्रसाद्य क्रोधं त्याजयित्वा दिनमुपवसेत् । अनश्नन्तुर्त्नं
वासरं नयेत् ॥ यत्तु धर्मेनोक्तम् । वादेन ब्राह्मणं जित्वा प्रायश्चित्तविधित्तया । त्रिरात्रो-
पोषितः स्नात्वा प्रणिपत्य प्रसादयेदिति तदभ्यासविषयम् ॥ २९२ ॥

विप्रदण्डोद्यमे कृच्छ्रस्त्वतिकृच्छ्रो निपातने ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रोऽसृक्पाते कृच्छ्रोऽभ्यन्तरशोणिते ॥ २९३ ॥

विप्रनिघांसया दण्डाद्युद्यमे कृच्छ्रः शुद्धिहेतुः । निपातने ताडने अतिकृच्छ्रः । असृक्पाते
रुधिरस्रावे पुनः कृच्छ्रातिकृच्छ्रः । अभ्यन्तरशोणितेऽपि कृच्छ्रः शुद्धिहेतुः ॥
किंचाह ।
बृहस्पतिनाप्यत्र विशेष उक्तः । काष्ठादिना ताडयित्वा त्वक्भेदे कृच्छ्रमाचरेत् ।
अस्थिभेदेऽतिकृच्छ्रः स्यात्पराकस्त्वङ्कर्तने इति । पादप्रहारे तु यम आह । पादेन घा-
ह्मणं स्पृष्ट्वा प्रायश्चित्तविधित्तया । दिवसोपोषितः स्नात्वा प्रणिपत्य प्रसादयेदिति ॥ मनुना
१ स्नात्वा तु विप्रो दिग्वासा इति पाठान्तरम् । २ कृच्छ्रोऽल्पतरशोणिते इति पाठान्तरेऽल्पतरशोणि-
तेऽपि कृच्छ्रः शुद्धिहेतुः ।

लन्यानि प्रकीर्णकप्रायश्चित्तानि दर्शितानि । (अ. ११ श्लो. २०२) विनाद्विरप्सु वाप्यार्तः
 शरीरं संनिपेय्य तु । सचैलो बहिराश्रुत्य गामालम्य विशुध्यतीति । विनाद्विरित्यसंनिहिता-
 स्वपीत्यर्थः । शरीरं मूत्रपुरीषादि । इदमकामविषयम् । कामतस्तु आपद्रतो विना तोयं शा-
 रीरं यो निपेयते । एकाहं क्षपणं कृत्वा सचैलो जलमाविशेदिति यमोक्तं वेदितव्यम् ॥ यत्तु
 सुमन्तुवचनम् । अप्सवग्री वा मेहतस्तत्तत्कृच्छ्रमिति तदनार्तविषयमप्याप्तविषयं वा ॥ नित्य-
 श्रौतादिकर्मलोपे तु मनुराह (अ. ११ श्लो. २०३) वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समति-
 क्रमे । स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनमिति । श्रौतेषु दर्शपौर्णमासादिकर्मसु स्नातं वा
 नित्यहोमादिषु प्रतिपदोक्तेष्वद्यादिप्रायश्चित्तरूपवासस्य समुच्चयः । स्नातकव्रतानि न जीर्णम-
 लवद्वासा भवेच्च विषये सतीत्येवमादीनि प्रागुक्तानि । स्नातकव्रतमधिकृत्य क्रतुनाप्युक्तम् ।
 एतेषामाचाराणामेकैकस्य व्यतिक्रमे गायत्र्यष्टशतं जप्यं कृत्वा पूतो भवतीति ॥ पञ्चमहाय-
 ज्ञाकरणे तु बृहस्पतिराह । अनिर्वर्त्य महायज्ञान्यो भुङ्क्ते मत्सहं गृही । अनातुरः सति धने
 कृच्छ्रावेन विशुध्यति ॥ आहिताग्निरुपस्थानं न कुर्याद्यस्तु पर्वणि । ऋतौ न गच्छेद्भार्या वा
 सोऽपि कृच्छ्रार्धमाचरेदिति ॥ द्वितीयादिभार्योपरमे तु देवल आह । मृता द्वितीया यो भार्या
 वहेद्द्वेतानिकाग्निभिः । जीवन्त्यां मथभार्या तु मुरापानसमं हि तदिति । स्वभार्याभिशंसने तु
 यम आह । स्वभार्या तु यदा क्रोधाद्गन्धेति नरो वदेत् । प्राजापत्यं चरेद्दिप्तः सत्रियो दिव-
 साग्नय ॥ पद्मात्रं तु चरेद्द्वेद्व्यस्त्रिरात्रं शूद्र आचरेदिति ॥ अस्नानभोजनादौ हारीत आह । य-
 हन्कमण्डलं रिक्तमस्नातोऽश्वं भोजनम् । अहोरात्रेण शुद्धिः स्यादित्यजप्येन चैव हीति ॥
 एकपङ्क्त्युपविष्टानां स्नेहादिना वैषम्येण दानादौ यम आह । न पङ्क्ता विषमं दद्यान्न याचेत
 न दापयेत् । याचको वायको दाता न वै स्वर्गस्य गामिनः ॥ प्राजापत्येन कृच्छ्रेण मुच्यते
 कर्मणस्ततः ॥ नदीसंक्रमहन्तुश्च कन्याविघ्नकरस्य च । समे विषमकर्तुश्च निष्कृतिर्नोपपद्यते ॥
 त्रयाणामपि चैतेषां प्रत्यापत्तिस्तु मार्गताम् । भैरवलोचने चास्त्रेण द्विजश्चान्द्रायणं चरेदिति ।
 संक्रम उदकावतरणमार्गः । समे विषमकर्ता पूजादौ ॥ इन्द्रधनुर्दर्शनादावृष्यगृह्ण आह । इन्द्र-
 चापं पलाशाग्निं यदन्यस्य मदर्थयेत् । प्रायश्चित्तमहोरात्रं धनुर्दण्डश्च दक्षिणा ॥ पतितादिसं-
 भाषणे तु गौतम आह । न श्लेच्छाशुच्यधार्मिकैः सह संभाषेत । संभाष्य पुण्यकृतो मनसा
 ध्यायेत् । ब्राह्मणेन सह वा संभाषेत तत्प्राज्ञघनलाभवधे ष्यगवर्षाणीति । भार्याघ्नघनानां छा-
 भस्य वधे विघ्नकरणे प्रत्येकं संवत्सरं माकृतं ब्रह्मचर्यम् ॥ तथा । ब्रह्मसूत्रं विना विष्णुचोत्स-
 र्गादौ स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्तमुक्तम् । विना यज्ञोपवीतेन यद्युच्छिष्टो भवेद्भिजः । प्रायश्चित्तम-
 होरात्रं गायत्र्यष्टशतं तु वा । तत्र ऊर्ध्वोच्छिष्टे उपवासः अधोच्छिष्टस्योदकपानादिषु गा-
 यत्रोन्नप इति व्यवस्था । अकामतस्तु । पिबतो मेहतश्चैव भुञ्जतोऽनुपवीतिनः । प्राणायामत्रिकं
 षट् नक्तं च त्रिपतं क्रमादिति स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ भुक्त्वा शौचाचमनमकृत्वो-
 त्थाने तु यद्युत्तिष्ठत्यनाचान्तौ भुक्त्वा वानशान्ततः । सद्यः स्नानं प्रकुर्वीत सो-

ऽन्यथा पतितो भवेदिति स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ चौराद्युत्सर्गादौ वसिष्ठ आह । दण्डो-
त्सर्गे राजैकरात्रमुपवसेत्रिरात्रं पुरोहितः कृच्छ्रमदण्ड्यदण्डने पुरोहितस्त्रिरात्रं राजा कु-
नखी श्यावदन्तश्च कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वोद्धरेयातामिति । उद्धरेयातां कुत्सितानां द-
न्तानां नखानां चोद्धरणं कुर्यातामित्यर्थः । स्तेनपतितादिपङ्क्तिभोजने तु मार्कण्डेय आह ।
अपाङ्केयस्य यः कश्चित्पङ्क्तौ भुङ्क्ते द्विजोत्तमः । अहोरात्रोपितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यतीति ॥
नीलीविषये स्वापस्तम्ब आह । नीली रक्तं यदा वस्त्रं ब्राह्मणोऽङ्गेषु धारयेत् । अहोरात्रो-
पितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ रोमकूपैर्यदा गच्छेद्रसो नील्यास्तु कस्यचित् । त्रिषु व-
र्णेषु सामान्यं तत्तत्कृच्छ्रं विशोधनम् ॥ पालनं विक्रयश्चैव तद्दृष्ट्वा तूपजीवनम् । पातकी च
भवेद्विप्रस्त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति ॥ नीलीदारु यदा भिन्द्याद्ब्राह्मणस्य शरीरतः । शोणितं ह-
स्यते यत्र द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ स्त्रीणां क्रीडार्थसंभोगे शयनीये न दुप्यतीति । भृगुणाप्यु-
क्तम् । स्त्रीधृता शयने नीली ब्राह्मणस्य न दुप्यति । वृषस्य वृद्धौ वैश्यस्य पर्ववर्ज्यं विधारणमि-
ति ॥ तथा वस्त्रविशेषकृतश्च मतिप्रसवः । कम्बले षट्सूत्रे च नीलीरागो न दुप्यतीति स्मरणात् ॥
तत्तुनिर्मितखट्वारोहणे शङ्ख आह । अध्यस्य शयनं यानमासनं पादुके तथा । द्विजः पलाशवृ-
क्षस्य त्रिरात्रं तु व्रती भवेत् ॥ क्षत्रियस्तु रणे षष्ठं दत्त्वा प्राणपरायणः । संवत्सरं व्रतं कु-
र्याच्छिष्या घृतं फलमदम् ॥ द्वौ विप्रौ ब्राह्मणाग्री वा दम्पती गोद्विजोत्तमौ । अन्तरेण यदा ग-
च्छेत्कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ॥ होमकाले तथा दोहे स्वाध्याये दारसंग्रहे । अन्तरेण यदा गच्छेद्वि-
जश्चान्द्रायणं चरेदिति । दोहे साम्नायाद्यङ्गभूते । एतच्चाभ्यासविषयम् । सच्छिद्रादित्याद्यरिष्ट-
दर्शनादौ शङ्ख आह । दुःस्वमारिष्टदर्शनादौ घृतं सुवर्णं च दद्यादिति ॥ क्वचिदेशविशेषगमने-
ऽपि देवल आह । सिन्धुसतीवीरसौराष्ट्रांस्तथा प्रत्यन्तवासिनः । अङ्गवज्रकलिङ्गान्ध्रान् गत्वा सं-
स्कारमर्हति । एतच्च तीर्थयात्राव्यतिरेकेण द्रष्टव्यम् । स्वपुरीपदर्शनादौ यम आह । मत्या-
दित्यं न मेहेत न पश्येदात्मनः शकृत् । दृष्ट्वा सूर्यं निरीक्षते गामग्रि ब्राह्मणं तथेति । शङ्खो-
प्याह । पादप्रतापनं कृत्वा कृत्वा वह्निमधस्तथा । कुशैः प्रमृज्य पादौ तु दिनमेकं व्रती
भवेदिति ॥ क्षत्रियाद्युपसंग्रहणे हारीत आह । क्षत्रियाभिवादानेऽहोरात्रमुपवसेत् । वैश्याभि-
वादाने द्विरात्रम् । शूद्रस्याभिवादाने त्रिरात्रमुपवास इति ॥ तथा शम्भारूढे पादुकोपानहा-
रोपितपादोच्छिष्टान्धकारस्यश्राद्धकृष्णदेवपूजानिरताभिवादाने त्रिरात्रमुपवासः स्यादन्यत्र
निमन्त्रितेनान्यत्र भोजनेऽपि त्रिरात्रमिति । समित्युष्पादिहस्तस्याभिवादानेऽप्येतदेव । समि-
त्युष्पकुशाज्याम्बुमृदन्नासतपाणिकम् । जपं होमं च कुर्वाणं नाभिवादेत वै द्विजमित्यापस्त-
म्बीये जपादिभिः सममिव्याहारात् ॥ अभिवादकस्यापीदमेव प्रायश्चित्तम् ॥ नोदकुम्भहस्तो-
ऽभिवादयेत् न भैक्षं चरन्न पुष्पाज्यादिहस्ते । नाशुचिर्न जपन्न देवपितृकार्यं कुर्वन्न शयान
इति तस्यापि शङ्खेन प्रतिषेधात् । एवमन्यान्यपि वचांसि स्मृत्यन्तरतोऽन्वेष्ट्याणि ग्रन्थगौ-
रवभयादत्र न लिख्यन्ते ॥ २९३ ॥ इति प्रकीर्णकप्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥

निमित्तानामानन्याप्रतिव्यक्तिप्रायश्चित्तनिमित्तस्य वक्तुमशक्यत्वात्सामान्यत
उपदिष्टानुपदिष्टविषये प्रायश्चित्तविशेषज्ञानार्थमिदमाह ।

देशं कालं वयः शक्तिं पापं चावेक्ष्य यत्नतः ।

प्रायश्चित्तं प्रकल्प्यं स्याद्यत्र चोक्ता न निष्कृतिः ॥ २९४ ॥

यदुक्तं प्रायश्चित्तजातं वक्ष्यमाणं वा तद्देशादिकमवेक्ष्य यथा कर्तुं प्राणविपत्तिर्न भवति
तथा विषयविशेषे कल्पनीयम् । इतरथा प्रधाननिवृत्तिप्रसङ्गात् । तथा वक्ष्यति । वायुभक्षो
दिवा तिष्ठन्नात्रि नीत्वाप्सु सूर्यदृगिति तत्र यदि हिमवद्गिरिरिनिकटवर्तिनामुदकवास उप-
दिश्यते अतिशीताकुलिते वा शिशिरादिकाले तदा प्राणवियोगो भवेदिति तद्देशकालपरि-
हारेणोदकवासः कल्पनीयः । तथा वयोविशेषादपि यदि नवतिवार्षिकादेरपूर्णद्वादशवार्षि-
कस्य वा द्वादशाब्दिकं प्रायश्चित्तमुपदिश्यते तदा प्राणा विपद्येरन्निति । सतोऽन्यवयवस्ते त-
त्प्रायश्चित्तं कल्प्यं । अत एव स्मृत्यन्तरे कचिदर्धं कचित्पाद इति वृद्धाविषु प्रायश्चित्तस्य द्वा-
सोऽभिहितः । तत्तु प्राक्प्रपञ्चितं । तथा धनदानतपश्चरणादिशक्त्यपेक्षया च नहि निर्धनस्य
पात्रे धनं वा पर्याप्तमित्याद्युपपद्यते । तथोद्विक्तपित्तदेर्वा पराकादिकं नापि स्त्रीशूद्रादेर्पार्श्व-
कं । अत एव गजादीनामशकृन् दानं दातुं चरेत्लङ्घ्यमैकैकस्य विशुद्धये इत्युक्तम् । तथा
प्रायश्चित्तार्थमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव चेति तपस्यशक्तस्य स्मृत्यन्तरे प्राक् प्रायश्चित्तस्य द्वा-
सोऽभिहितः । पापं च महापातकादिरूपेण प्रत्ययाप्रत्ययसकृदभ्यासादिरूपेण चावेक्ष्य यत्न-
तः सकलधर्मशास्त्रपर्यालोचनया प्रायश्चित्तं कल्पनीयम् । तत्राकागतो यद्विहितं तदेव काम-
कृते द्विगुणं कामतोऽभ्यासे चतुर्गुणमित्येवं स्मृत्यन्तरानुसारेण कल्पनीयम् । तथा महापा-
पोपपापभ्यां योऽभिशांसेन्मृषा परम् । अवभक्षो मासमासीतेत्युक्तं तत्र महापापोपपापयो-
स्तुल्यप्रायश्चित्तस्यायुक्तत्वात्पापपेक्षयोपपातके मासिकव्रतस्य हासः कल्पनीयः । तत्र च
हसितनृम्भितास्कोटनानि नाकस्मात्कुर्वातया । नोदन्वतोऽम्मऽसि स्त्रायाम्न च श्मश्रुवादि
कर्तयेत् । अन्तर्वर्ष्याः पतिः कुर्वन्नमग्न भवति ध्रुवमित्यादौ प्रायश्चित्तं नोपदिष्टं तथा-
पि देशाद्यपेक्षया प्रायश्चित्तं कल्प्यम् ॥ ननु किंचिदपि निमित्तजातमनुक्तनिष्कृति-
क्रमुपलभ्यते । प्राणायामशतं कार्यं सर्षपापापनुत्तये । उपपातकजातानामनादिष्टस्य
चैव हीन्यनुक्तनिष्कृतिष्वपि प्रायश्चित्तस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ गौतमेनाप्येतान्येवानादे-
शे विकल्पेन क्रियेरन्नित्येकाहादयः प्रतिपादिताः । उच्यते । सत्यमस्त्येव सामा-
न्यतः प्रायश्चित्तोपदेशस्तथापि सर्वत्र देशकालादीनामपेक्षितत्वादस्त्येव कल्पनावसरः । न
च हसितादिषु सर्वत्र प्राणायामशतं युक्तम् । निमित्तस्य लघुत्वात् । अतः पापपेक्षया द्वा-
सः कल्पनीयः प्रायश्चित्तान्तरं वा । ननु कथं पापस्य लघुत्वं येन प्रायश्चित्तस्य हासकल्प-
ना स्यात् तत्र प्रायश्चित्ताल्लपत्वं वाच्यम् । अनुक्तनिष्कृतित्वादेव । सत्यम् । किंतु अथेवाद-
संकीर्तनाद्विपूर्वोऽद्विपूर्वानुबन्धाद्यपेक्षया च सुबोध एव दोषस्य गुरुलघुभावः । तथा दण्ड-

दासवृद्धचपेक्षया च प्रायश्चित्तगुरुलघुभावः । यथा ब्राह्मणावगोरणादौ सजातीयविषये प्रा-
जापत्यादिकमुक्तम् । तत्र यदानुलोभ्येन प्रातिलोभ्येन वावगोरणादि क्रियते यदा वा मूर्धा-
वसिक्तादिभिस्तदा दण्डस्य तारतम्यदर्शनाद्दोषारूपत्वमहत्त्वावगमात्प्रायश्चित्तस्यापि गुरुल-
घुभावः कल्पनीयः । दाशितश्च दण्डस्य गुरुलघुभावः प्रातिलोभ्यापवादेषु द्विगुणस्त्रिगुणो
दम इत्यादिना ॥ २९४ ॥

एवं महापातकादिभिः पतितस्य प्रायश्चित्तमुक्तं यस्त्वौद्धत्यादेतत्र विकीर्षति तस्य किं कार्यमित्यत आह

दासीकुम्भं वहिर्ग्रामान्नियेन्स्ववान्धवाः ।

पतितस्य वहिः कुर्युः सर्वकार्येषु चैव तम् ॥ २९५ ॥

जीवत एव पतितस्य ये ज्ञातयो बान्धवाः पितृमातृपक्षास्ते सर्वे संनिपत्य दासी मेप्या
तया सपिण्डादिप्रेषिता आनीतमपां पूर्णं कुम्भं घटं ग्रामाद्वहिर्निनयेयुः ।
<sup>पतितस्य घट-
स्फोटविधिः ।</sup> एतच्चतुर्थ्यादिरिक्तातिथिष्वहः पञ्चमे भागे गुर्वादिसंनिधौ कार्यम् । (अ.
११ श्लो. १८२) पतितस्योदकं कार्यं सपिण्डेर्बान्धवैर्वहिः । निन्दिते-
ऽहनि सायाह्ने ज्ञात्यृत्विगुरुसन्निधाविति मनुस्मरणात् ॥ अथवा दास्येव सपिण्डादिप्रयुक्ता
निनयेत् । यथाह मनुः । (अ. ११ श्लो. १८३) दासी घटमपां पूर्णं पर्यस्येत्मेतद्वत्पदा ।
अहोरात्रमुपासीरन्नाशौचं बान्धवैः सहेति । मेतवदिति दक्षिणामुखापसव्ययोः प्राप्त्यर्थम् ।
एतच्च दिनयमं उदकपिण्डदानादिमेतत्क्रियोत्तरकालं द्रष्टव्यम् । तस्य विद्यागुरोर्निसंबन्धाश्च
संनिपत्य सर्वाण्युदकादीनि मेतकर्माणि कुर्युः पात्रं चास्य विपर्यस्येयुः दासः कर्मकरो वाऽ-
वकरात् पात्रमानीय दासी घटान् पूरयित्वा दक्षिणाभिमुखः पदा विपर्यस्येदिदम् । अमुमनुदकं
करोमीति नामग्राहं तं सर्वेऽन्वालभेरन् प्राचीनावीतिनो मुक्तशिखा विद्यागुरवो योनिसंबन्धाश्च
वीक्षेरन् अप उपस्पृश्य ग्रामं प्रविशेयुरिति गौतमस्मरणात् । अयं च त्यागो यदा बन्धुभिः
मैर्यमाणोऽपि प्रायश्चित्तं न करोति तदा द्रष्टव्यः । तस्य गुरोर्बन्धवानां राज्ञश्च समक्षं दो-
षानभिह्वयाप्यानुभाष्य पुनः पुनराचारं लभस्वेति स यद्येवमप्यनवस्थितमतिः स्यात्ततोऽस्य
पात्रं विपर्यस्येदिति शङ्कस्मरणात् । ततस्तं लब्धोदकं पतितं सर्वकार्येषु संभाषणसहास-
नादिषु बहिः कुर्युर्वैर्येयुः । तथा च मनुः । (अ. ११ श्लो. १८४) निर्वर्तैरस्ततस्तस्मात्सं-
भाषणसहासने । दायाद्यस्य प्रदानं च यात्रामेव च लौकिकीमिति ॥ यदा स्नेहादिना
संभाषणं करोति तदा प्रायश्चित्तं कार्यम् । अत ऊर्ध्वं तेन संभाष्य तिष्ठेदेकरात्रं जपन्सावि-
त्रीमज्ञानपूर्वं ज्ञानपूर्वं चेन्निरात्रमिति ॥ २९५ ॥

यदा तु मनुष्यागादन्यथा वा जातवैराग्यः प्रायश्चित्तं च कृतं तदा किं कार्यमित्यत आह

चरितव्रत आयाते निनयेन्नवं घटम् ।

जुगुप्सेरन्न चाप्येनं संवसेयुश्च सर्वशः ॥ २९६ ॥

कृतप्रायश्चित्ते बन्धुसमीपं पुनरायाते तत्सपिण्डाद्यास्तेन सहिता नवं अनुपहतं घटं उद-

कपूर्णं नितयेयुः । एतच्च नितयनं पुण्यद्वदादिस्नानोरं द्रष्टव्यम् । (अ. ११ श्लो. १८६)
 प्रायश्चित्ते तु चरिते पूर्णकुम्भमपां नवम् । तेनैव सार्धं प्रास्येयुः स्नात्वा पुण्ये जलाशये इति
 मनुस्मरणात् । गौतमेन तु विशेष उक्तः । यस्तु प्रायश्चित्तेन शुष्येत्तस्मिन् शुद्धे शातकुम्भ-
 मयं पात्रं पुण्यतप्तात् हृदात्पूरयित्वा स्ववन्तीभ्यो वा तत् एनमप उपस्पर्शयेयुरथास्मै तत्पात्रं
 दद्यात्तत्संप्रतिगृह्य जपेत् । शान्ता द्यौः शान्ता पृथिवी शान्तं शिवमन्तरिक्षं यो रोचनस्तमिह
 गृह्णामीत्येतैर्यजुर्भिः पावमानोभिस्तारत्समन्दीभिः कूष्माण्डैश्चाज्यं जुहुयाद्विरण्यं दद्यात्त्रां
 वाचार्याय । यस्य तु प्राणान्तिकं प्रायश्चित्तं स मृतः शुद्धयेदेतदेव शान्त्युदकं सर्वेषूपपात-
 केष्विति ॥ तत् एनं कृतप्रायश्चित्तं ते नैव कुत्सयेयुः तथा सर्वकार्येषु क्रयविक्रयादिषु तेन
 सह संव्यवहरेयुः ॥ २९६ ॥

पूर्वोक्तस्य पतितपरित्यागादिविधेरतिदेशमाह

पतितानामेव एव विधिः स्त्रीणां प्रकीर्तितः ।

वासो गृहान्तिके देय अन्नं वासः सरक्षणम् ॥ २९७ ॥

य एव पुरुषाणां परित्यागे पिण्डोदकदानविधिः कृतप्रायश्चित्तानां परिग्रहविधिश्च स एव
 पतितानां स्त्रीणामपि वेदितव्यः । इयांस्तु विशेषः । पतिताभ्योऽपि ताम्यः स्त्रीभ्यः कृतोद-
 कादिकर्मभ्यो वासस्तृणपर्णमयं कुटीगृहकं प्रधानगृहसमीपे देयम् । तथा प्राणधारणमात्रमन्नं
 मलिनं च वस्त्रं पुनः पुरुषान्तरोपभोगनिवारणसहितं देयम् ॥ २९७ ॥

ननु काः पतितास्ता यासामयं परित्यागविधिरित्यत्र आह

नीचाभिगमनं गर्भपातनं भर्तृहिंसनम् ।

विशेषपतनीयानि स्त्रीणामेतान्यपि ध्रुवम् ॥ २९८ ॥

हीनवर्णगमनं गर्भपातनमद्राहण्या अपि भर्तुः अब्राह्मणस्यापि हिंसनमित्येतानि स्त्रीणा-
 मसाधारणानि पतननिमित्तानि । अपिशब्दात्पुरुषस्य यानि पतननिमित्तानि महापातका-
 तिपातकानुपपातकान्यभ्यस्तानि चोपपातकादीनि तान्यपि स्त्रीणां ध्रुवं निश्चितं पतनकार-
 णानि भवन्ति । अत एव शौनकः । पुरुषस्य यानि पतननिमित्तानि स्त्रीणामपि तान्येव द्रा-
 ह्मणी हीनवर्णसेवायामधिकं पततीति ॥ यत्तु वसिष्ठेनोक्तम् । त्रीणि स्त्रियाः पातकानि
 लोके धर्मविदो विदुः । भर्तृवधो ब्रूणहत्या स्वस्य गर्भस्य पातनमिति । ब्रूणहत्याग्रहणं कृतं
 तत् दृष्टान्तार्थं न पुनरितरेषां महापातकादीनां पतनहेतुत्वनिरासार्थम् । यदपि तेनैव । यतस्तस्तु
 परित्याग्याः शिष्यगा गुरुगा च या । पतिघ्नी च विशेषेण जुद्धितोपगता च या इति चत-
 सृणामेव परित्याग इत्युक्तं तस्यापि तासां प्रायश्चित्तमधिकोपनीनां मध्ये चतसृणामेव
 शिष्यगादीनां पैलाद्यगृहवासादिजीवनहेतुत्वाद्यच्छेदेन त्यागं कुर्यात् । नान्यासामित्यभि-
 प्रायः । अतश्चान्यासां पतितानां प्रायश्चित्तमकुर्वतीनामपि वासो गृहान्तिके देय इत्यादिकं
 फलव्यमित्यवगम्यते ॥ २९८ ॥

जुगुप्सेरन्न वाप्येनं संविशेयुध सर्वश इत्यस्यापवादमाह

शरणागतबालस्त्रीहिंसकान्संवसेन्न तु ।

चीर्णव्रतानपि सतः कृतघ्नसहितानिमान् ॥ २९९ ॥

शरणागतादिव्यापादनकारिणः कृतघ्नसहितान्प्रायश्चित्तेन स्त्रीणदोषानपि न संव्यवहरे-
दिति वाचनिकोऽयं प्रतिषेधः किमिदं वचनं न कुर्यान्न हि वचनस्यातिभारोऽस्ति अतश्च यद्यपि
व्यभिचारिणीस्त्रीवधेऽल्पीय एव प्रायश्चित्तं तथापि वाचनिकोऽयं संव्यवहारमतिषेधः ॥ २९९ ॥

एवं प्रसङ्गेन स्त्रीषु विशेषमभिधाय प्रकृत एव चरितव्रतविधौ विशेषमाह

घटेऽपवर्जिते ज्ञातिमध्यस्थो यवसं गवाम् ।

प्रदद्यात्प्रथमं गोभिः सत्कृतस्य हि सक्तिया ॥ ३०० ॥

घटेऽपवर्जिते हृदादुद्धृत्य पूर्णे कुम्भेऽवनिनीतेऽसौ चरितव्रतः सपिण्डादिमध्यस्थो गोभ्यो
यवसं दद्यात् । ताभिः प्रथमं सत्कृतस्य पूजितस्य पश्चाज्ज्ञातिभिः सक्तिया कार्या । गो-
भिश्च तस्य सत्कारस्तद्वत्तयवसमक्षणमेव । यदि गावस्तद्वत् यवसं न गृह्णीयुस्तर्हि पुनः प्राय-
श्चित्तमनुतिष्ठेत् । यथाह हारीतः । स्वशिरसा यवसमादाय गोभ्यो दद्याद्यदि ताः प्रति-
गृह्णीयुरभैर्न प्रवर्तयेयुरिति । इतरथा नेत्यभिमेतम् ॥ ३०० ॥

महापातकादिष्वविधेऽपि दोषगणे प्रातिस्विकव्रतसंशोधनमभिधायाधुना सत्कृतव्रतसाधारणं धर्ममाह

विख्यातदोषः कुर्वीत पर्पदोऽनुमतं व्रतम् ।

यद्योपो यावत्कर्तृसंपाद्यस्ततोऽन्यैर्विख्यातो ज्ञातो दोषो यस्यासौ पर्पदुपदिष्टं व्रतं कु-
र्यात् । यद्यपि स्वयं सकलशास्त्रार्थविचारचतुरस्तथापि पर्पत्समीपमुपगम्य तथा सह विचार्य
तदनुमतमेव कुर्यात् । तदुपगमने चाङ्गिरसा विशेष उक्तः । कृते निःसंशये पापे न भुञ्जी-
तानुपस्थितः । भुञ्जानो वर्धयेत्पापं यावद्गारुयाति पर्पदि ॥ सचैलं वाग्यतः स्नात्वा स्निग्ध-
वासाः समाहितः । पर्पदानुमतस्तत्त्वं सर्वं विख्यापयेन्नरः ॥ व्रतमादाय भूयोपि तथा स्नात्वा
व्रतं चरेदिति ॥ विख्यापनं दक्षिणादानानन्तरं कार्यम् । यथाह पराशरः । पापं विख्याप-
येत्पापी दत्त्वा धेनुं तथा वृषमिति । एतच्चोपपातकविषयम् । महापातकादिष्वधिकं कल्प्यम् ।
यत्तूक्तम् । तस्माद्भिनः प्राप्तपापः सकृदाहुत्य वारिणि । विख्याय पापं पर्पद्वयः किञ्चि-
द्वत्वा व्रतं चरेदिति तत्प्रकीर्णकविषयम् । पर्पत्स्वरूपं च मनुना दर्शितम् । त्रैविद्यो हेतु-
कस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठकः । त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वं पर्पदेपा दशावरा ॥ हेतुको मीमांसार्था-
दितत्त्वज्ञः । तर्की न्यायशास्त्रकुशलः । तथान्यदपि पर्पद्वयं तेनैव दर्शितम् । ऋग्वेदविद्य-

जुर्विच्च सामवेदविदेव च । अपरा पर्षद्विज्ञेया धर्मसंशयनिर्णय इति । तथा । एकोऽपि वेद-
विद्धर्मं यं व्यवत्स्येत्समाहितः । स ज्ञेयः परमो धर्मो न ज्ञानामुदितोऽयुतैरिति । आसां च
पर्षदां संभवापेक्षया व्यवस्था महापातकाद्यपेक्षया वा ॥ यच्च स्मृत्यन्तरेऽभिहितम् । पात-
केषु शतं पर्षत्सहस्रं महदादिषु । उपपापेषु पञ्चाशत्स्वरूपं स्वल्पे तथा भवेदिति तदपि म-
हापातकादिदोषानुसारेण पर्षदो गुरुलघुभावप्रतिपादनपरं न पुनः संख्यानियमार्थम् । मन्वा-
दिमहास्मृतिविरोधप्रसङ्गात् ॥ तथा देवलेन चात्र विशेषो दर्शितः । स्वयं तु ब्राह्मणा ब्रूयुर-
ल्पदोषेषु निष्कृतिम् । राजा च ब्राह्मणाश्चैव महत्सु च परीक्षितामिति ॥ तथा च पर्षदा
अवश्यं व्रतमुपदेष्टव्यम् । आर्तानां मार्गमाणानां प्रायश्चित्तानि ये द्विजाः । जानन्तो न प्र-
यच्छन्ति ते यान्ति समतां तु तैरित्यङ्गिरःस्मरणात् । तथा च पर्षदा ज्ञात्वैव व्रतमुपदेष्ट-
व्यम् । अज्ञात्वा धर्मशास्त्राणि प्रायश्चित्तं ददाति यः । प्रायश्चित्ती भवेत्पूतः किंस्त्रिपं प-
र्षदं व्रजेदिति वसिष्ठस्मरणात् ॥ क्षत्रियादीनां तु कृतैनसां धर्मोपदेशे विशेषोऽङ्गिरसा द-
र्शितः । न्यायतो ब्राह्मणः क्षिप्रं क्षत्रियादेः कृतैनसः । अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा व्रतं सर्वं स-
मादिशेत् ॥ तथा शूद्रं समासाद्य सदा धर्मपुरःसरम् । प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं अपहोमविव-
र्जितमिति । तत्र यागाद्यनुष्ठानशीलानां जपादिकं वाच्यम् । इतरेषां ॥ तपः । कर्मनिष्ठा-
स्तपोनिष्ठाः कदाचित्पापमागताः । जपहोमादिकं तेभ्यो विशेषेण प्रदीयते ॥ ये नामधारका
विप्रा मूर्खा धनविवर्जिताः । कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि तेभ्यो दद्याद्विशेषतः ॥ इति प्रकाश-
प्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥

अथ रहस्यप्रायश्चित्तम् । व्याख्याय ख्यातदुरितघातनीं व्रतसंततिम् । रहःकृताप-
संहोहारिणीं व्यादारगुनिः ॥ तत्र प्रथमं सकलरहस्यव्रतसाधारणं धर्ममाह ।

अनभिख्यातदोषस्तु रहस्यं व्रतमाचरेत् ॥ ३०१ ॥

कर्तव्यतिरिक्तैरनभिख्यातो दोषो यस्यासौ रहस्यमप्रकाशं प्रायश्चित्तमनुतिष्ठेत् अतः स्त्री-
संभोगादौ तस्या अपि कारकत्वात् तदितरैरपि ज्ञातदोषस्य रहस्यव्रतमिति मन्तव्यम् । अत्र
यदि कर्ता स्वयं धर्मशास्त्रकुशलस्तथा परस्मिन्नविषयस्य स्वनिमित्तोचितं प्रायश्चित्तमनुति-
ष्ठेत् । यस्तु स्वयमनभिज्ञोऽसौ केनचिद्रहोब्रह्महत्यादिकं कृतं तत्र किं रहस्यप्रायश्चित्तमित्य-
न्यव्याजेनावगम्य रहोव्रतमनुतिष्ठेत् । अत एव स्त्रीशूद्रयोरप्यमुनैव मार्गेण रहस्यव्रतज्ञानसिद्धे-
रधिकारसिद्धिः । न च वाच्यं रहस्यव्रतानां जपादिप्रधानत्वादविद्ययोश्च स्त्रीशूद्रयोस्तदनुपपत्ते-
रधिकार इति । यतोऽनेकान्ततो रहस्यव्रतानां जपादिप्रधानत्वम् । दानादेरप्युपदेशात् गौ-
तमोक्तप्राणायामादेरपि संभवाच्च इतरेषामपि मन्त्रदेवतापिच्छन्दःपरिदानमाश्रमेवाधिकारोप-
योगि न त्वन्यस्यैव विषयम् । न हि तदागनिर्माणदौ ज्योतिष्टोमादिविषयिणी विप्रतिपत्ति-
रुपगुम्यते । देवतादिपरिज्ञानं त्ववश्यमपेक्षणीयम् । अविदित्वा नपि छन्दो देवतं योगमेव च ।

योऽध्यापयेज्जपेद्वापि पापीयाच्चायते तु स इति न्यासस्मरणात् ॥ अत्राप्याहारविशेषानुक्तौ
पयःप्रभृतयः कालविशेषानुक्तौ संवत्सरादयः देशविशेषानुक्तौ शिलोच्चयादयो गौतमाद्य-
भिहिताः प्रकाशप्रायश्चित्तवदन्वेषणीयाः ॥ ३०१ ॥

एवं सरलरहस्यव्रतसाधारणमर्ममभिधाय प्रकाशप्रायश्चित्तवद्ब्रह्महत्यादिक्रमेणैव रहस्यप्रायश्चित्तान्याह

त्रिरात्रोपोपितो जप्त्वा ब्रह्महा त्वघमर्पणम् ।

अन्तर्जले विशुध्येत दत्त्वा गां च पयस्विनीम् ॥ ३०२ ॥

त्रिरात्रमुपोपितोऽन्तर्जलेऽघमर्पणेन महर्पिणा दृष्टं सूक्तं अघमर्पणं कर्तं च सत्यं चेति तु-
चमानुष्टुभं भाववृत्तदेवताकं जप्त्वा त्रिरात्रान्ते पयस्विनीं गां दत्त्वा ब्रह्महा विशुध्यति । ज-
पश्चान्तर्जले निमग्नेन त्रिरावर्तनीयः । यथाह सुमन्तुः । देवद्विजगुरुहन्ताप्सु निमग्नोऽघम-
र्पणं सूक्तं त्रिरावर्तयेत् । मातरं भगिनीं गत्वा मातृप्वसारां स्तृपां सखीं बान्यद्वा गमनं
कृत्वाऽघमर्पणमेवान्तर्जले त्रिरावर्त्य तदेतस्मात्पूतो भवतीति । एतच्च कामकारविषयम् ।
यत्तु मनुनोक्तम् । (अ. ११ श्लो. २४८) सन्याद्वतिमणवकाः प्राणायामास्तु षोडश ।
अपि भ्रूणहणं मासात्पुनन्यहरहः कृता इति तदप्यस्मिन्नेव विषये गोदानाशक्तस्य वेदि-
तव्यम् । यत्तु गौतमेन पद्मत्रिशद्वात्रयतमुक्तम् । तद्वत् एव ब्रह्महत्यासुरापानमुवर्णस्तेय-
गुरुतल्पेषु प्राणायामैः स्नातोऽघमर्पणं जपेदिति तदकामतो वधविषयम् । यत्तु बौधायनेनोक्तम् ।
आमारम्भर्चा चोदीर्चा दिशमुपनिष्क्रम्य स्नातः शुचिः शुचिवासाः उदकान्ते स्पण्डिलमुप-
लिप्य सकृत्किञ्चनवासाः सकृत्पूतेन पाणिनादित्याभिमृतोऽघमर्पणं स्वाध्यायमधीयीत । प्रातः
शतं मध्याह्ने शतमपराह्णे शतं परिमितं चोदितेषु नक्षत्रेषु प्रस्तुतियावकं प्राश्नीयात् । ज्ञान-
कृतेभ्योऽज्ञानकृतेभ्यश्चोपपातकेभ्यः सप्तरात्रात्ममुच्यते द्वादशरात्रान्महापातकेभ्यो ब्रह्मह-
त्यासुरापानमुवर्णस्तेयानि वर्जयित्वा एकविंशतिरात्रेण तान्यपि तरतीति तत्कामकारविषयम् ।
अकामतः श्रोत्रियाचार्यसक्तस्यवधविषयं वा । यत्तु मनुनोक्तम् । (अ. ११ श्लो. २५८)
अरण्ये वा श्रिरम्यस्य प्रयतो वेदसंहिताम् । मुच्यते पातकैः सर्वैः पराकैः शोषितस्त्रिमिरिति
तत्कामतः श्रोत्रियादिवधविषयमितरत्र कामनोऽभ्यासविषयं वा । यत्तु बृहद्दिप्पुनोक्तम् ।
ब्रह्महत्यां कृत्वा आमाराचीमुदीर्चां वा दिशमुपनिष्क्रम्य प्रभूतेन्धनेनाग्निं मज्जास्यायमर्प-
णेनाष्टसहस्रमाज्याहुतीर्गृह्णात्तत एतस्मात्पूतो भवतीति तस्मिन्मुणवधविषयमनुग्राहकविषयं
वा । यत्तु यमेनोक्तम् । अयं तृषवसेशुक्तस्त्रिरहोऽभ्युपयज्ञपः । मुच्यते पातकैः सर्वैस्त्रि-
पित्वायमर्पणम् । तद्वृणक्तो हन्तुर्निर्गुणवधविषयं मयोनकानुमन्तृविषयं वा । यत्तु हारिनेनो-
क्तम् । महापातकानि पातकोपपातकानामेकममेव संनिगते वाचमर्पणमेव त्रिर्नरदिनि तन्नि-
मित्तकर्तृविषयम् । एवमन्यान्यपि स्मृतिवाक्यानि अन्विष्य एवमेव विषयेषु विभक्तनीयानि
ग्रन्थगौरवमपान्न लिख्यन्ते । एतदेव व्रतज्ञानं यागस्योपित्तावविहृत्सात्रेभ्योमाहिनामिपरायां
गर्भिण्यामविज्ञाने च गर्भं न्यापादिते तुरीयांशान्यूनमनुष्ठेयम् ॥ ३०२ ॥

लोमभ्यः स्वाहेत्यथवा दिवसं मारुताशनः ।

जले स्थित्वाभिजुहुयाच्चत्वारिंशद्दृताहुतीः ॥ ३०३ ॥

प्रायश्चित्तान्त-
रमाह ।

अथवाहोरात्रमुपोषितो रात्रावुदके वासं कृत्वा प्रातर्जलदुत्तीर्य लोमभ्यः
स्वाहेत्याद्यैरष्टभिर्मन्त्रैरेकेन पञ्चपञ्चाहुतय इत्येवं चत्वारिंशद्दृताहुतीर्जुहुयात् ।
इदं च पूर्वोक्तसमानविषयम् । उदवासस्य श्लेशावाहुत्यात् ॥ ३०३ ॥

क्रमप्राप्तं सुरापानप्रायश्चित्तमाह

त्रिरात्रोपोषितो हुत्वा कूप्माण्डीभिर्घृतं शुचिः ।

सुरापश्चत्वारिंशद्दृताहुतीरित्यनुवर्तते । त्रिरात्रमुपोषितः कूप्माण्डीभिः यद्देवादेवहेडनमि-
त्याद्याभिः कूप्माण्डद्वष्टाभिरनुष्टुप्भिः मन्त्रलिङ्गदेवताभिर्ऋग्भिश्चत्वारिंशद्दृताहुतीर्हुत्वा शुचि-
र्भवेत् । तथा बौधायनेनाप्युक्तम् । अथ कूप्माण्डीभिर्जुहुयाद्योऽपूत एवात्मानं मन्येत यावद-
र्वाचीनमेनो धूणहत्यायास्तस्मान्मुच्यते । अयोनौ वा रेतः सिकत्वान्यत्र स्वप्नादिति । यत्तु म-
नुना । (अ. ११ श्लो. २६२) मासं जप्त्वाप इत्येतद्व्यासिष्ठं च वृत्तं प्रति । माहिष्यं शुद्ध-
वत्यश्च सुरापोऽपि विशुध्यतीति । मासं प्रत्यहं षोडशकृत्वोऽपनः शोशुचदघं प्रतिस्तोमैभिरु-
पसं वासिष्ठम् । महित्रीणामवोस्वेतोन्वित्रंस्तवामेत्येतेषामन्यतमस्य जप उक्तः सत्रिरात्रौपवा-
सकूप्माण्डहोमाशक्तस्य वेदितव्यः । एतच्चाकामतः पेट्ट्याः सकृत्पाने गौडीमाध्योस्तु पाना-
वृत्तौ च वेदितव्यम् । यच्च मनुना (अ. ११ श्लो. २५९) मन्त्रैः शाकलहोमीयैरब्दं
हुत्वा घृतं द्विजः । स गुर्वप्यपहन्त्येनो जप्त्वा वा नम इत्युचमिति । संवत्सरं प्रत्यहं देवकृ-
तस्यैनस इत्यादिभिरष्टभिर्मन्त्रैर्होमो नम इदुग्रं नम आविवाप्त इत्यस्या वा ऋचो जप उक्तः स
कामकारविषयः । यत्तु महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेद्वाः समाहितः । अभ्यस्याब्दं पावमानी-
र्भैशाहारो विशुध्यतीति तदभ्यासविषयम् । समुचितमहापातकविषयं वा ॥

ब्राह्मणः स्वर्णहारी तु रुद्रजापी जले स्थितः ॥ ३०४ ॥

ब्राह्मणः स्वर्णहारी पुनस्त्रिरात्रोपोषितः जलमध्यस्थो नमस्ते रुद्र मन्यव इति शतरुद्रिय-
जपयुक्तः शुध्यतीति ॥ शातातपेनात्र विशेष उक्तः । मध्ये पीत्वा गुरुदा-
रांश्च गत्वा स्तेयं कृत्वा ब्रह्महत्यां च कृत्वा । भस्माच्छत्रो भस्मशय्यां
शयानो रुद्राध्यायी मुच्यते सर्वपापैरिति । जपश्चैकादशकृत्वः कार्यः ।
एकादशगुणान्वापि रुद्रानावर्त्य धर्मवित् । महापापैरपि स्पष्टो मुच्यते नात्र संशय इत्यत्रि-
स्मरणात् ॥ यत्तु मनुना (अ. ११ श्लो. २५०) सकृज्जप्त्वास्यावामीयं शिवसंकल्पमेव च ।
सुवर्णमपहृत्यापि क्षणाद्भवति निर्मल इति द्विपञ्चाशद्वृत्तस्याकस्यास्यवामस्य पलितस्य होतुरिति
सूक्तस्य तथा यज्याग्रतोदूरमुदैवुदेवमिति शिवसंकल्पदृष्टस्य पद्वृत्तवस्य वा सकृज्जप उक्तः
सोऽत्यन्तनिर्गुणत्वामिकस्वर्णहरणे गुणवतोऽपहर्तुर्दृष्टव्यः । सुवर्णन्यूनपरिमाणविषयोऽनुग्राह-

कप्रयोजकविषयो वा ॥ आवृत्तौ तु महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेदित्यादिनोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ ३०४ ॥

सहस्रशीर्षाजापी तु मुच्यते गुरुतल्पगः ।

गौर्देया कर्मणोऽस्यान्ते पृथगेभिः पर्यस्विनी ॥ ३०५ ॥

गुरुतल्पगस्तु सहस्रशीर्षेति षोडशर्षसूक्तं नारायणदृष्टं पुरुषदैवत्वमानुष्टुभं त्रिष्टुबन्तं ज-
पस्तस्मात्पापान्मुच्यते । सहस्रशीर्षाजापीति ताच्छील्यप्रत्ययादावृत्तिर्गम्य-
ते । अत एव यमेनोक्तम् । पौरुषं सूक्तमावर्त्य मुच्यते सर्वकिंलिङ्गपादिति । आ-
वृत्तौ च संख्यापेक्षायामधस्तनश्चोकगता चत्वारिंशत्संख्यानुमीयते । अत्रापि
प्राक्तनश्चोकगतं त्रिरात्रोपोषित इति संबध्यते । अत एव बृहद्विष्णुः । त्रिरात्रोपोषितः पुरुषसूक्तज-
पहोमाभ्यां गुरुतल्पगः शुष्येदिति एभिश्च सुरापमुवर्णस्तेन गुरुतल्पगैस्त्रिभिः । पृथक्पृथगस्य
त्रिरात्रव्रतस्यान्ते बहुसीरा गौर्देया । इदमकामविषयम् । यत्तु मनुना (अ. ११ श्लो. २९१) ह-
विष्पान्तीयमभ्यस्य नतमहं इतीति च । अस्मा तु पौरुषं सूक्तं मुच्यते गुरुतल्पगः । हविष्पान्त-
मजरंस्त्वर्चिर्दं, नतमहोनदुरितं, इति वा इति मे मनः, सहस्रशीर्षेत्येषामन्यतमस्य मासं प्रत्यहं षो-
डशोऽष्टशतं चत्वारिंशत्संख्याकजप उक्तः सोऽप्यकामविषय एव । कामतस्तु मन्त्रैः शा-
कलहोमीयैरिति मनूक्तं द्रष्टव्यम् । यत्तु पदार्थश्रमतेऽभिहितम् । महाव्याहृतिभिर्होमस्तिष्ठैः
कार्यो द्विजन्मना । उपपातकशुद्ध्यर्थं सहस्रपरिसंख्यया ॥ महापातकसंयुक्तो लक्षहोमेन
शुष्यतीति तदावृत्तिविषयम् । यत्तु यमेनोक्तम् । जपेद्वाप्यस्यवामीयं पावमानीरथापि वा ।
कुन्तापं बाललिङ्ग्यांश्च निविर्जैपान्ष्टपाकपिम् ॥ होतृन् रुद्रान् स रुज्ज्ज्वा मुच्यते सर्वपातकैरिति
तत्र्यभिचारिणीगमनविषयम् ॥ यामिः पुनः गुरुतल्पातिदेशविषयाणि तत्समानि घातिपात-
कोपपातकपदाभिधेयानि तेषु तुरीयांश्चान्यूनमर्थेन च क्रमेण वेदितव्यम् । पातकातिपात-
कोपपातकमहापातकानामेकतमे संनिपाते वा अष्टमर्षणमेव त्रिर्जपेदिति हारीतोक्तं वा द्र-
ष्टव्यम् । महापातकसंसर्गिणश्च स तस्यैव व्रतं कुर्यादिति वचनाद्येन सह संसर्गस्तदीयमेव
प्रायश्चित्तम् । न च वाच्यमन्त्राध्यापनादिसंसर्गस्यानेककर्तृकसंपाद्यत्वाद्ब्रह्मस्यत्वानुपपत्तिरिति ।
यतः सत्यप्यनेककर्तृत्वे परदारगमनवत् कर्तृव्यतिरिक्ततृतीयाद्यपरिज्ञानमात्रेणैव रहस्यत्व-
म् । अतो भवत्येव रहस्यप्रायश्चित्तम् । एवमतिपातकादिसंसर्गिणोऽपि तदीयमेव प्रायश्चित्तं
वेदितव्यम् ॥ ३०५ ॥ इति महापातकरहस्यप्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥

क्रमप्राप्तं गोवधादिषट्पञ्चाशदुपपातकप्रायश्चित्तमाह

प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये ।

उपपातकजातानामनादिष्टस्य चैव हि ॥ ३०६ ॥

गोवधादिषट्पञ्चाशदुपपातकजातानामनादिष्टरहस्यव्रतानां च जातिभ्रंशकरादीनां सर्व-
पापपनुत्तये प्राणायामानां शतं कार्यम् । तथा सर्वेषां महापातकादीनां प्रकीर्णका-

न्तानामप्यपनुत्तये प्राणायामाः कार्याः । तत्र च महापातकेषु चतुःशतम् । अतिपातकेषु त्रिशतम् । अनुपातकेषु द्विशतमिति संख्याविबुद्धिः कल्पनीया । प्रकाशप्रायश्चित्तेषु महापातक-
प्रायश्चित्ततुरीयांशस्योपपातकेषु विधानदर्शनात् प्रकीर्णकेषु च हासः कल्प्यः । अत एवोक्तं
यमेन । दशप्रणवसंयुक्तैः प्राणायामैश्चतुःशतैः । मुच्यते ब्रह्महत्यायाः किं पुनः शेषपा-
तकैरिति । बौधायनेनाप्यत्र विशेष उक्तः । अपिवाक्चक्षुःश्रोत्रत्वक्घ्राणमनोप्यतिक्रमेषु त्रिभिः
प्राणायामैः शुध्यति । शूद्रस्त्रीगमनान्नमोजनेषु पृथक्पृथक् सप्ताहं सप्त प्राणायामान्धारयेत् ।
अमश्याभोज्यामेध्यप्राशनेषु तथा वाऽप्यप्यविक्रयेषु मधुमांसघृततैललासालवणरसाद्वर्जितेषु
यच्चाप्यन्यदप्येवं युक्तं स्याद्द्वादशाहं द्वादशद्वादश प्राणायामान्धारयेत् । अथ पातकोप-
पातकवर्ज्यं यच्चाप्यन्यदप्येवं युक्तं स्यादर्धमासं द्वादश द्वादश प्राणायामान्धारयेत् । उप-
पातकपतनीयवर्ज्यं यच्चाप्यन्यदप्येवं युक्तं स्यान्मासं द्वादशार्धमासान् द्वादशद्वादश प्राणा-
यामान् धारयेत् । अन्यपातकवर्ज्यं यच्चाप्यन्यदप्येवं युक्तं अर्धमासं द्वादशद्वादश प्राणायामान्
धारयेत् । अथ पातकेषु संवत्सरं द्वादशद्वादश प्राणायामान् धारयेदिति । तत्र वाक्चक्षु-
रित्यादिप्राणायामत्रयं प्रकीर्णकाभिप्रायम् । शूद्रस्त्रीगमनान्नमोजनेत्यादिनोक्ता एकोनपञ्चा-
शत्प्राणायामा उपपातकविशेषाभिप्रायाः । तथा अमश्याभोज्येत्यादिनोक्ताश्चतुश्चत्वारिंशद-
धिकशतप्राणायामा अप्युपपातकविशेषाभिप्राया एव । अथ पातकोपपातकवर्ज्यमि-
त्यादिनोक्ताः साशीतिशतप्राणायामा जातिभ्रंशकराद्यभिप्रायाः । अथ पातकवर्ज्यमित्यादि-
नोक्ताः पष्ट्यधिकशतत्रयप्राणायामाः गोवधालुपपातकाभिप्रायाः । अथ पातकवर्ज्यमित्या-
दिनोक्ताः पष्ट्यधिकद्विशतसहितद्विसहस्रसंख्याकाः प्राणायामाः अतिपातकानुपपातकाभिप्रा-
याः । अथ पातकेष्वित्यादिनोक्ता विशत्यधिकशतत्रययुक्ताश्चतुःसहस्रप्राणायामा महापातक-
विपयाः । इदं चापश्यभोज्येत्यादिनोक्तं प्रायश्चित्तपञ्चकमत्यन्ताभ्यासविषयम् । समुचित-
विषयं वा । यत्तु मनुना । (अ. ११. श्लो. २९२) एनसां स्थूलसूक्ष्माणां चिकीर्षमनोदनम् ।
अवेत्युचं जपेद्वदं यत्किंचेदमिति चेत्त्वदं वायत्रत्यहमर्थान्तराविरुद्धेषु फालेषु अव-
तेहेच्छेवरुणेत्यस्या ऋचो यत्किंचेदमित्यस्या इतिवाइतिमेव इत्यस्याश्च नप उक्तः
सोऽप्यभ्यासविषयः ॥ ३०६ ॥

उपपातकमाभ्यासप्रासस प्राणायामशतसाधारमाह

ओङ्काराभिष्टुतं सोमसलिलं पावनं पिबेत् ।

कृत्वा तु रेतोविष्णुप्रप्राशनं तु द्विजोत्तमः ॥ ३०७ ॥

दिनो रेतोविष्णुप्रप्राशनं कृत्वा सोमज्ज्वारसमोद्गारेणाभिप्राशितं शुद्धिसाधनं पिबेत् ।
पृथक्प्राणायामविषयम् । कामनस्तु सुमनुक्तम् । रेतोविष्णुप्रप्राशनं कृत्वा लग्नपलाण्डु-
अननुग्भिन्नादीनामन्येषां वापश्यप्राशनं कृत्वा हंसप्राणकुण्डलसूत्रादिमांसमशणं कृत्वा

ततः कण्ठमात्रमुदकमवतीर्य शुद्धवतीभिः प्राणायामं कृत्वा अथ महान्याहतिभिरुोगमुद-
कं पीत्वा तदेतस्मात्पूतो भवतीति । मनुनापि सप्तविधाभक्ष्यमक्षणे प्रायश्चित्तान्तरमुक्तम् ।
(अ. ११ श्लो. २९३) प्रतिगृह्याप्रतिग्राह्यं भुक्त्वा चात्रं विगर्हितम् । नर्पस्तरत्समन्दीयं पू-
यते मानवरुयहादिति । अप्रतिग्राह्यं विषशस्त्रसुरादिपतितादिद्रव्यं च । यदा त्वम्पु रेतोवि-
ष्णून्नादिशारीरं मलं विसृजति तदापि तेनैवोक्तम् । अग्रशस्तं तु कृत्वाप्सु मासमासीत भैश-
भुमिति ॥ ३०७ ॥

अज्ञानकृते प्रकीर्णके मानसे चोपपातके प्रायश्चित्तमाह

निशायां वा दिवा वापि यदज्ञानकृतं भवेत् ।

त्रैकाल्यसंध्याकरणात्तत्सर्वं विप्रणश्यति ॥ ३०८ ॥

रजण्यां वासरे वा यत्प्रमादकृतं प्रकीर्णकं मानसं वाचिकं चोपपातकं तत्सर्वं प्रातर्म-
ध्याह्निकादिकालत्रयविहितनित्यसंध्योपासनया प्रणश्यति । तथा च यमः । यदज्ञात्कुरुते पापं
कर्मणा मनसा गिरा । आसीनः पश्चिमां संध्यां प्राणायामैर्निहन्ति तदिति । शातातपेनाप्यु-
क्तम् । अदृतं मद्यगन्धं च दिवा मैथुनमेव च । पुनाति वृषलान्नं च संध्या बहिरुपासितेति ॥

सकलमहापातकादिसाधारणान्यविप्रमन्त्रानाह

शुक्रियारण्यकजपो गायत्र्याश्च विशेषतः ।

सर्वपापहरा ह्येते रुद्रैकादशिनी तथा ॥ ३०९ ॥

शुक्रियं नाम आरण्यकविशेषः विश्वानि देवः सवितरित्यादिवाजसनेयके पठ्यते । आर-
ण्यकं च यजु ऋचं वाचं प्रपद्ये मनोयजुः प्रपद्ये इत्यादि तत्रैव पठ्यते तयोर्जपः सकलमहापा-
तकादिहरः । तथा गायत्र्याश्च महापातकेषु लक्षमतिपातकोपपातकयोर्दशसहस्रमुपपातकेषु
सहस्रं प्रकीर्णकेषु शतमित्येवं विशेषतो जपः सर्वपापहरः । तथा च गायत्रीमधिकृत्य श्लोकः
शङ्खेनोक्तः । शतं जप्ता तु सावित्री महापातकनाशिनी । सहस्रजप्ता तु तथा पातकेभ्यः
प्रमोचिनी ॥ दशसाहस्रजाप्येन सर्वकिञ्चिन्नपनाशिनी । लक्षं जप्ता तु सा देवी महापातकना-
शिनी ॥ सुवर्णस्तेयकृद्भिर्भो ब्रह्महा गुरुतरुपगः । सुरापश्च विशुध्यन्ति लक्षं जप्त्वा न सं-
शय इति ॥ यत्तु चतुर्विंशतिमतेनोक्तम् ॥ गायत्र्यास्तु जपेत्कोटिं ब्रह्महत्यां व्यपोहति । ल-
क्षाशीतिं जपेद्यस्तु सुरापानाद्विमुच्यते ॥ पुनाति हेमहर्तारं गायत्र्या लक्षसप्ततिः । गायत्र्या
लक्षपष्ट्या तु मुच्यते गुरुतरुपग इति तद्वदुत्पात्तकाशविषयम् । तथा रुद्रैकादशिनी एका-
दशानां रुद्रानुवाकानां समाहारो रुद्रैकादशिनी सा च विशेषतो जप्ता सर्वपापहरा ॥ एका-
दशगुणान्वापि रुद्रानावर्त्य धर्मवित् । महद्भयः स तु पापेभ्यो मुच्यते नात्र संशय इति
महापातकेष्वेकादशगुणावृत्तिदर्शनात् । अतिपातकादिषु चतुर्थचतुर्थांशहातो योननीयः ।
चशब्दोऽयमर्पणादिसमुच्चयार्थः । यथाह वसिष्ठः । सर्वदेवविप्राणि वक्ष्याम्यहमतः परम् ।

येषां जपैश्च होमैश्च पूयन्ते नात्र संशयः ॥ अर्घमर्पणं देवेभ्यः शुद्धैवत्यस्तेरत्समाः । कृष्णा-
ण्यैः पावमर्न्यश्च दुर्गासर्वित्रिरेव च ॥ अभिर्षद्भाः पदंस्तोमाः सीमानि व्याहृतीस्तथा ।
भौरदण्डानि सामानि गौयत्रं रवेतै तथा ॥ पुँरुषं व्रतं च भौसं च तथा देवव्रतानि च । ओ-
त्विगं वाँहस्पत्यं च वार्कर्मूकं मघृचैस्तथा ॥ शैतरुद्रिष्योथर्वशिरास्त्रिसुँषेणं महाव्रतम् । गो-
सूक्तं चार्थर्मूकं च इन्द्रेशुद्धे च सामनी ॥ त्रीण्याज्यदोहानि रथन्तरं च अँग्रेव्रतं वौमदेव्यं
वैँहृच्च । एतानि गीतानि पुनन्ति जन्तूञ्जातिस्परत्वं लभते यदीच्छेदिति ॥ ३०९ ॥

यत्र यत्र च संकीर्णमात्मानं मन्यते द्विजः ।

तत्र तत्र तिलैर्होमो गायत्र्या वाचनं द्विजः ॥ ३१० ॥

किंच । यत्र यत्र ब्राह्मणादौ तज्जनितदोषनातेनात्मानं संकीर्णमभिभूतं द्विजो मन्यते
तत्र तत्र गायत्र्या तिलैर्होमः कार्यः । तत्र महापातकेषु गायत्र्या लक्षहोमः कार्यः । गाय-
त्र्या लक्षहोमे तु मुच्यते सर्वपातकैरिति यमस्मरणात् । अतिपातकादिषु पादपादद्वासः कल्प-
नीयः । तथा तिलैर्वाचनं दानं कार्यम् । तथा रहस्याधिकारे वसिष्ठः । वैशाख्यां पौर्णमास्यां
च ब्राह्मणान्पय सप्त च । क्षौद्रयुक्तेस्तिष्ठैः रुष्णैर्वाचयेदथवेतरैः ॥ प्रीयतां धर्मराजेति य-
द्वा मनसि वर्तते । यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणदेव नश्यतीति ॥ अनियतकालेऽपि दानं तेनै-
वोक्तम् । रुष्णाग्निने तिलान्कृत्वा हिरण्यं मधुसर्पिणी । ददाति यस्तु विप्राय सर्वं तदुति
दुष्कृतमिति । तथा व्यासेनाप्युक्तम् । तिलधेनुं च यो दद्यात्संयतात्मा द्विजन्मने । ब्रह्म-

त्यादिभिः पापैर्मुच्यते नात्र संशय इति । एवमादि दानजातं रहस्यकाण्डोक्तमविदुषां द्वि-
जातीनां स्त्रीशूद्रयोश्च वेदितव्यम् । यत्तु.यमेनोक्तम् । तिलान्ददाति यः प्रातस्तिलान्स्पृशति
खादति । तिलस्त्रायी तिलान्मुहूर्त्तसर्वं तरति दुष्कृतम् । तथा । द्वे चाष्टम्यौ तु मासस्य चतु-
र्दश्यां तथैव च । अमावास्या पूर्णमासी सप्तमी द्वादशीद्वयम् । संवत्सरमभुञ्जानः सततं वि-
जितेन्द्रियः । मुच्यते पातकैः सर्वैः स्वर्गलोकं च गच्छतीति । यच्चात्रिणोक्तम् । क्षीराब्धौ
शेषपर्यङ्के आपाद्यां संविशेद्धरिः । निद्रां त्यजति कार्तिक्यां तथोः संपूजयेद्धरिम् । ब्रह्मह-
त्यादिकं पापं क्षिप्रमेव व्यपोहतीत्यादि तत्सर्वं विद्याविरहिणां कामाकामसरुद्धम्यासविशे-
षतया व्यवस्थापनीयम् ॥ ३१० ॥

वेदाभ्यासरतं क्षान्तं पञ्चयज्ञक्रियापरम् ।

न स्पृशन्तीह पापानि महापातकजान्यपि ॥ ३११ ॥

वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः । तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्च-
वेति उक्तक्रमेण वेदाभ्यासनिरतं तितिक्षमयुक्तं पञ्चमहायज्ञानुष्ठाननिरतं
किंचिद् । महापातकजान्यपि पापानि न स्पृशन्ति । किमुत प्रकीर्णकजानि बाष्पन-

सजन्योपपातकानि वेत्यत्र तात्पर्यमपिशब्दाच्छस्यते । एतच्चाकामकारविषयम् । अत एव व-
सिष्ठेन । न्यद्यकार्यशतं साग्रं कृतं वेदश्च धार्यते । सर्वं तत्तस्य वेदाग्निर्दहत्यग्निरिवेन्धन-
मिति प्रकीर्णकाद्यभिप्रायेणाभिधायाभिहितम् । न वेदबलमाश्रित्य पापकर्मरतिर्भवेत् । अज्ञा-
नाच्च प्रमादाच्च दहते कर्म नेतरत् ॥ ३११ ॥

वायुभक्षो दिवा तिष्ठन् रात्रिं नीत्वाप्सु सूर्यदृक् ।

जप्त्वा सहस्रं गायत्र्याः शुष्येद्ब्रह्मवधादृते ॥ ३१२ ॥

किंच । सोपवासो वासरमुपविशन् उपित्वा सलिले वसन्निशां नीत्वादित्योदयानन्तरं
सावित्र्याः सहस्रं जप्त्वा ब्रह्मवधव्यतिरिक्तसकलमहापातकादिपापजातान्मुच्यते । अतश्चो-
पपातकादिष्वभ्यासेऽनेकदोषसमुच्चये वा वेदितव्यम् । विषमविषयसमीकरणस्यान्याप्य-
त्वात् । अत एव वृद्धवसिष्ठेन । महापातकोपपातकयोः कालविशेषेण व्रतविशेष उक्तः ।
यथाह । यवानां मरुतिमर्जलि वा श्रप्यमाणं घृतं चाभिमन्त्रयेत् । यत्रोऽसि धान्यरानस्त्वं
वारुणो मधुसंयुतः । निर्णोदः सर्वपापानां पवित्रमृषिभिः स्मृत इत्यनेन । घृतं यवा मधुयवाः
पवित्रममृतं यवाः । सर्वं पुनन्तु मे पापं बाष्पनःकायसंभवमित्यनेन वा । अग्निकार्यं न कु-
र्वति तेन भूतवर्जितं तथा । नाग्रं न भिक्षां नातिथ्यं न चोच्छिष्टं परित्यजेत् ॥ ये देवा म-
नोजाता मनोयुजः सुदक्षा दसपितरः ते नः पान्तु ते नोऽवन्तु तेभ्यो नमस्तेभ्यः स्वाहे-
त्यात्मनि जुहुयात्रिरात्रं मेघामिवृद्धये पापसत्याय त्रिरात्रं सप्तरात्रं ब्रह्महत्यादिषु द्वाद-

शरात्रं पतितोत्पन्नश्रेत्येतदिगबलम्बनेनान्यान्यपि स्मृतिवचनानि विवेचनीयानि ॥ ३१२ ॥
इति रहस्यप्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥

विनियुक्तव्रतवृत्तरूपभेदे युमुत्सिते । कीदृशमिति संक्षेपाद्वक्ष्ये वक्ष्यतेऽधुना
तत्र तावत्तत्कलमक्रान्तरहस्यवताऽस्मृता-धर्मानाह

ब्रह्मचर्यं दया क्षान्तिर्दानं सत्यमकल्कता ।

अहिंसा स्तेयमाधुर्यं दमश्चेति यमाः स्मृताः ॥ ३१३ ॥

स्नानं मौनोपवासेज्यास्वाध्यायोपस्थनिग्रहाः ।

नियमा गुरुशुश्रूषा शौचाक्रोधाप्रमादता ॥ ३१४ ॥

ब्रह्मचर्यं सकलेन्द्रियसंयमः । उपस्थनिग्रहो लिङ्गनिग्रहः गोवलीवर्दन्यायेन निर्दिष्टः ।
अकल्कता अकुटिलता । शेषं प्रसिद्धम् । यत्पुनर्मनुनोक्तम् । अहिंसा सत्यमक्रोधमार्जवं च
समाचरेदिति तदप्येतेषामुपलक्षणं न परिगणनाय । अत्र च दयाक्षान्त्यादीनां पुरुषार्थतया
प्राप्तानामपि पुनर्विधानं प्रायश्चित्ताङ्गत्वार्थम् । कचिद्विशेषोऽप्यस्ति । यथा विवाहादिष्वभ्य-
नुज्ञातस्याप्यनृतवचनस्य निवृत्त्यर्थं सत्यत्वविधानम् । पुत्रशिष्यादिकमपि न ताडनीयमि-
त्येवमर्थमहिंसाविधानमित्येवमादि ॥ ३१३ ॥ ३१४ ॥

तत्र सान्तपनार्थं व्रतं तावदाह

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।

जग्ध्वा परेह्युपवसेत्कृच्छ्रं सान्तपनं परम् ॥ ३१५ ॥

पूर्वद्युराहारान्तरपरित्यागेन गोमूत्रादीनि पञ्चगव्यानि पञ्चद्रव्याणि कुशोदकसहितानि सं-
युज्य पीत्वा अपरेद्युरुपवसेदिति द्वैरात्रः सान्तपनः कृच्छ्रः । संयोजनं चोत्तराह्नोके घृण्विधा-
नादवगम्यते । कृच्छ्र इति चान्वर्षसंज्ञेयम् । तपोरूपत्वेन क्लेशसाध्यत्वात् । गोमूत्रादीनां परि-
मार्गं वक्ष्यते । यदा पुनः पूर्वद्युरुपोष्यापरेद्युः समन्त्रकं संयुज्य समन्त्रकमेव पञ्चगव्यं पीयते
तदा ब्रह्मकूर्च इत्याख्यायते । यथाह पाराशरः । गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
निर्दिष्टं पञ्चगव्यं तु प्रत्येकं कायशोधनम् ॥ गोमूत्रं ताम्रवर्णायाः श्वेतायाश्चापि गोमयम् ।
पयः काश्चनवर्णाया नीलायाश्च तथा दधि ॥ घृतं च कृष्णवर्णायाः सर्वं कापिलमेव वा ।
अलम्बे सर्ववर्णानां पञ्चगव्येष्वयं विधिः ॥ गोमूत्रे माषकास्त्वष्टी गोमयस्य तु षोडश । क्षी-
रस्य द्वादश प्रोक्ता दधस्तु दश कीर्तिताः ॥ गोमूत्रवदृतस्याष्टौ तदर्धं तु कुशोदकम् । गा-
यत्र्यादाय गोमूत्रं गन्धहारेति गोमयम् । आप्यायसेति च क्षीरं दधिकान्नेति वै दधि ॥
तेगोसिगुरुमित्याज्यं देवस्यत्वा कुशोदकम् । पञ्चगव्यमृता पूतं होमयेदग्निसन्निधौ ॥ सप्त-

पत्राश्च ये दर्भा अच्छिन्नाग्राः शुचिलिपः । एतैरुद्धृत्य होतव्यं पञ्चगव्यं यथाविधि ॥ इरा-
वती इदंविष्णुर्मानस्तोके च शंवती । एताभिश्चैव होतव्यं हुतशेषं पिबेद्विजः ॥ प्रणवेन
समालोड्य प्रणवेनाभिमन्त्र्य च । प्रणवेन समुद्धृत्य पिबेत्तत्प्रणवेन तु ॥ मध्यमेन पलाश-
स्य पद्मपत्रेण वा पिबेत् । स्वर्णपात्रेण ताम्रेण ब्राह्मतीर्थेन वा पुनः ॥ यच्चवगस्थिगतं पापं
देहे तिष्ठति मानवे । ब्रह्मकूर्चोपवासस्तु दहत्यग्निरिवेन्धनमिति ॥ यदा त्वेतदेव पञ्चगव्यं
मिश्रितं त्रिरात्रमभ्यस्यते तदा यतिसान्तपनसंज्ञां लभते । एतदेव त्र्यहाम्यस्तं यतिसान्तपनं
स्मृतमिति शङ्खस्मरणात् ॥ जाबालेन तु सप्ताहसाध्यं सान्तपनमुक्तम् । गोमूत्रं गोमयं क्षीरं
दधि सर्पिः कुशोदकम् । एकैकं प्रत्यहं पीत्वा त्वहोरात्रमभोजनम् ॥ कृच्छ्रं सान्तपनं ना-
म सर्वपापप्रणाशनमिति ॥ एषां च गुरुलघुकृच्छ्राणां शक्त्याद्यपेक्षया व्यवस्था विज्ञेया ।
एवमुत्तरत्रापि व्यवस्था बोद्धव्या ॥ ३१५ ॥

महासान्तपनारूपं कृच्छ्रमाह

पृथक्सान्तपनद्रव्यैः पटहः सोपवासकः ।

सप्ताहेन तु कृच्छ्रोऽयं महासान्तपनः स्मृतः ॥ ३१६ ॥

सप्ताहेनापर्वणितो महासान्तपनारूपः कृच्छ्रो विज्ञेयः । कथमित्यपेक्षायामुक्तं पृथग्भू-
तैः पङ्क्तिर्गोमूत्रादिभिरैकैकैकैकमहरतिबाहयेत् । सप्तमं चोपवासेनेति । यमेन तु पञ्चदशा-
हसंपाद्यैः महासान्तपनोऽभिहितः । त्र्यहं पिबेत्तु गोमूत्रं त्र्यहं वै गोमयं पिबेत् । त्र्यहं द-
धि त्र्यहं क्षीरं त्र्यहं सर्पिस्ततः शुचिः ॥ महासान्तपनं होतत्सर्वपापप्रणाशनमिति ॥ एवं
जाबालेन त्वेकविंशतिरात्रनिर्वृत्यो महासान्तपन उक्तः । पण्यामेकैकमेतेषां त्रिरात्रमुपयो-
जयेत् । त्र्यहं चोपवसेदन्त्यं महासान्तपनं विदुरिति ॥ यदा तु पण्यां सान्तपनद्रव्याणामे-
कैकस्य ब्रह्ममुपयोगस्तदा अतिसान्तपनम् । यथाह यमः । एतान्येव तथा पेयादेकैकं तु ब्रह्मं
ब्रह्मम् । अतिसान्तपनं नाम श्वपाकमपि शोधयेदिति । श्वपाकमपि शोधयेदित्यर्थवादः ३१६

पर्णकृच्छ्रारूपं व्रतमाह ।

पर्णोदुम्बरराजीवविल्वपत्रकुशोदकैः ।

प्रत्येकं प्रत्यहं पीतैः पर्णकृच्छ्र उदाहृतः ॥ ३१७ ॥

पलाशोदुम्बरारविन्दश्रीवृक्षपर्णानामेकैकेन कथितमुदकं प्रत्यहं पिबेत् । कुशोदकं चै-
कस्मिन्नहनीति पञ्चाहसाध्यः पर्णकृच्छ्रः । यदा तु पर्णादीनामेकीकृतानां क्वापस्त्रिरात्रं पी-
यते तदा पर्णकूर्चः । यथाह यमः । एतान्येव सप्तस्तानि त्रिरात्रोपोषितः शुचिः । क्वापयि-
त्वा पिबेदग्निः पर्णकूर्चोऽभिधीयते इति । यदा तु बिस्वादिफलानि प्रत्येकं कथितानि मासं
पीयन्ते तदा फलकृच्छ्रादिव्यपदेशं लभन्ते । यथाह मार्कण्डेयः । फलैर्मासेन कथितः फल-
कृच्छ्रो मनीषिभिः । श्रीकृच्छ्रः श्रीफलैः प्रोक्तः पद्यासैरपरस्तथा । मासेनामलकैरेवं श्री-

रुच्छ्रमपरं स्मृतम् । पत्रैर्मतः पत्ररुच्छ्रः पुष्पैस्तारुच्छ्र उच्यते । मूलरुच्छ्रः स्मृतो मूले-
स्तोरुच्छ्रो जलेन त्विति ॥ ३१७ ॥

तप्तक्षीरघृताम्बूनामेकैकं प्रत्यहं पिबेत् ।

एकरात्रोपवासश्च तप्तकृच्छ्र उदाहृतः ॥ ३१८ ॥

दुग्धसर्पिरुदकानां तप्तानामेकैकं मतिदिवसं आश्यापरेद्युरुपवसेत् । एष दिवसचतुष्टय-
संपाद्यो महातप्तकृच्छ्रः । एभिरेव समस्तेः सोपवासैर्द्विरात्रसंपाद्यः सान्त-
तप्तकृच्छ्रमाह । पनवत्तप्तकृच्छ्रः । मनुना तु द्वादशरात्रनिर्वर्त्योऽभिहितः । (अ. ११ श्लो.
२१४) तप्तकृच्छ्रं चरन्विप्रो जलक्षीरघृतानिलात् । प्रतित्र्यहं पिबेदुष्णान्तकृत्तायी समा-
हित इति । क्षीरादिपरिमाणं तु पराशरेणोक्तं द्रष्टव्यम् । अपां पिबेत्तु त्रिफलं द्विफलं तु
पयः पिबेत् । पलमेकं पिबेत्सर्पिस्त्रिरात्रं चोष्णमारुतमिति । त्रिरात्रस्य मारुतस्य पूरणे उ-
ष्णोदकवाष्पं पिबेदित्यर्थः । यदा तु शीतं क्षीरादि पीयते तदा शीतकृच्छ्रः । त्र्यहं शीतं पिबे
त्तोयं त्र्यहं शीतं पयः पिबेत् । त्र्यहं शीतं घृतं पीत्वा वायुभक्षः परं त्र्यहमिति यमस्मरणात् ॥

एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।

उपवासेन चैवायं पादकृच्छ्रः प्रकीर्तितः ॥ ३१९ ॥

एकभक्तेन सकृद्भोजनेन दिवैव । नक्तेनेति पृथगुपादानात् अतश्च दिवैवैकवारमेव भोज-
नेनैवैकमहोरात्रमतिवाहयेदिति । तत्र दिवेति रात्रिव्युदासः । एकवारमिति
पादकृच्छ्रमाह । द्विवारादिव्युदासः भोजनेनेत्यभोजनव्युदासः एतच्च कृच्छ्रादीनां व्रंतरूपत्वा-
त् पुरुषार्थभोजनपर्युदासेन कृच्छ्राङ्गभूतं भोजनं विधीयते । तथा चापस्तम्बः । त्र्यहमनक्तादपदि-
वाशीततत्तरुपहं त्र्यहमयाचितव्रतरुपहं नाश्नाति किञ्चन इति । अत्र नानक्ताशीत्यनेन व्रतवि-
हितेन णिनिप्रत्ययेन नक्तपर्युदासेन दिवाभोजननियमं दर्शयति । गौतमेनापीदमेव स्पष्टीकृतम् ।
हविष्यात् प्रातराशान्मुक्त्वा तिष्ठो रात्रीर्नाश्नीयादिति । एवं नक्तभोजनविधायपि । न विद्यते
याचितं यस्मिन्भोजने तदयाचितमिति । तेन कालविशेषानुपादानादिवा रात्रौ वा तत्कृतित्वेव ।
तपोरूपत्वाद् कृच्छ्राणां द्वितीयभोजने तदनुपपत्तेः अयाचितमिति न केवलं परकीयान्नयाचनप्र-
तिषेधोऽपि तु स्वकीयमपि परिचारकभार्यादिभ्यो न याचितव्यम् । प्रेषणाध्येपणयोः साधारण-
त्वात् याचनायाः अतः स्वगृहेऽपि मृत्युभार्यादयोऽनाज्ञासा एव यदि भोजनमुपहरन्ति तर्हि भो-
क्तव्यम् । नान्यथा । अमुनैवाभिप्रायेणोक्तं गौतमेन । अथापरं त्र्यहं न कंचन याचेतेति । अत्र
च आसप्तस्यानियमः पराशरेण दर्शितः । सायं तु द्वादश आसाः प्रातः पञ्चदश स्मृताः ।
चतुर्विंशतिरायाच्याः परं निरशनं स्मृतमिति ॥ आपस्तम्बेन त्वन्यथोक्तम् । सायं द्वाविंशति-
र्मासाः प्रातः पञ्चविंशतिः स्मृताः । चतुर्विंशतिरायाच्याः परं निरशनास्त्रयः । कुकुटाण्डप्र-
माणस्तु यथा चास्यं विशेषमुल्लिखति ॥ अनयोश्च कल्पयोः शक्त्यपेक्षया विकल्पः । आ-

पस्तम्येन तु प्राजापत्यप्रायश्चित्तं चतुर्धा विभज्य चतुरः पादकृच्छ्रान्कृत्वा वर्णानुरूपेण व्यवस्था दर्शिता । अथहं निरशनं पादः पादश्चायाचितं अथहम् । सायं अथहं तथा पादः पादः प्रातस्तथा अथहम् ॥ प्रातः पार्दं चरेच्छूद्रः सायं वैश्यस्य दापयेत् । अयाचितं तु राजन्ये त्रिरात्रं ब्राह्मणे स्मृतमिति ॥ यदा त्वयाचितोपवासात्मकअथहद्वयानुष्ठानं तदार्धकृच्छ्रः । सायं व्यतिरिक्तापरअथहत्रयानुष्ठानं तु पादोनमिति विज्ञेयम् । सायं प्रातर्धिनार्धं स्यात्पादोनं नक्तवर्जितमिति तेनैवोक्तत्वात् ॥ अर्धकृच्छ्रस्य प्रकारान्तरमपि तेनैव दर्शितम् । सायं प्रातस्तथैकैकं दिनद्वयमयाचितम् । दिनद्वयं च नाश्रीयत्कृच्छ्रार्धं तद्विधीयते इति ॥ ३१९ ॥

यथाकथंचित्रिगुणः प्राजापत्योऽयमुच्यते ।

अयमेव पादकृच्छ्रः यथाकथंचिदण्डकलितवदावृत्त्या स्वस्थानविद्वद्वा वा तत्राप्यानु-

प्राजापत्य क-
श्रमाह ।

लोम्येन प्रातिलोम्येन वा तथा वक्ष्यमाणजपादियुक्तं तद्वहितं वा त्रिरभ्यस्तः प्राजापत्योऽभिधीयते । तत्र दण्डकलितवदावृत्तिपक्षो वसिष्ठेन प्रदर्शितः ।

अहः प्रातरहर्नक्तमहरेकमयाचितम् । अहः पराकं तत्रेकमेवं चतुरहौ परौ ॥

अनुग्रहार्थं विप्राणां मनुर्धर्ममृतां वरः । बालवृद्धातुरेष्वेवं शिशुकृच्छ्रमुवाचहेति ॥ आनुलोम्येन स्वस्थानविद्वद्विपक्षस्तु मनुना दर्शितः (अ. ११ श्रौ. २११) अथहं प्रातरुपहं सायं अथहमद्यादयाचितम् । परं अथहं च नाश्रीयत्प्राजापत्यं चरेद्विज इति ॥ प्रातिलोम्यावृत्तिस्तु वसिष्ठेन दर्शिता । प्रातिलोम्यं चरेद्विप्रः कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरमिति । जपादिरहितपक्षस्तु त्वीशूद्रादिविषयेऽङ्गिरसा दर्शितः । तस्माच्छूद्रं समासाद्य सदा धर्मपथे स्थितम् । प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमादिवर्जितमिति । जपादियुक्तपक्षस्तु पारिशेष्याद्योग्यतया च त्रैवर्णिकविषयः । स च गौतमादिभिर्दर्शितः । अथातः कृच्छ्रान्वाप्यास्यामो हविष्यान्नास्राशान्मुक्त्वा तिस्रो रात्रीर्नाश्रीयत्पादपरं अथहं नक्तं भुञ्जीतापापरं अथहं न केचन याचेतापापरं अथहमुपवसंस्तिष्ठेदहनि रात्रावासीत क्षिप्रकामः सत्यं वदेदनार्यैः सह न भापेत रौरवयोधां जपेक्षित्वं प्रयुञ्जीतानुसवनमुदकोपस्पर्शनमापोहिष्ठेति तिस्रभिः पवित्रवतीभिर्भिर्जयीत हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका इत्यष्टाभिरथोदकर्तव्यम् । नमोहमाय मोहमाय महमाय धन्वने तापसाय पुनर्वसवे नमो मौड्याय और्म्याय वसुविन्दाय सर्वविदाय नमः । पाराय सुपाराय महापाराय परपाराय पारयिष्णवे नमः । रुद्राय पशुपतये महते देवाय अश्वत्थकायैकचरायाधिपतये हराय शर्वायेशानाय उग्राय वज्रिणे वृणिने कपर्दिने नमः । नीलम्रीवाय शितिकण्ठाय नमः । रुष्णाय पिङ्गलाय नमः । ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय वृद्धायेन्द्राय हरिकेशाय ऊर्ध्वरेतसे नमः । सत्याय पावकाय पावकवर्णायैकवर्णाय कामाय कामरूपिणे नमः । दीप्ताय दीप्तरूपिणे नमः । तीक्ष्णाय तीक्ष्णरूपिणे नमः । सौम्याय पुरुषाय महापुरुषाय मध्यमपुरुषाय उत्तमपुरुषाय ब्रह्मचारिणे नमः । चन्द्रललाटाय कृत्तिवाससे नम इति । एतदेवादित्योपस्थानमेता एवाज्याहुतयो द्वादशरात्रस्थान्ते चरुं श्रपयित्वा एताभ्यो देवताभ्यो जुहुयादमये स्वाहा सोमाय स्वाहाम्रीपोमाम्याभिन्द्राग्रिम्याभिन्द्राय विश्वेभ्यो देवेभ्यो व-

ह्मणे प्रजापतयेऽग्नये स्विष्टकृते इति अन्ते ब्राह्मणभोजनमिति । तत्र तिष्ठेदहनि रात्रावासीत
क्षिप्रकाम इत्यस्यार्थः । यस्तु महतोऽप्येनसः क्षिप्रमेकेनैव कृच्छ्रेण क्षिप्रं मुच्येयमित्येवं वा-
मयते असावहनि कर्माविरुद्धेषु कालेषु तिष्ठेद्वात्रावासीत । एवं रौरवयोधारयसामनषो न-
मोहमायेत्यादिभिस्तर्पणमादित्योपस्थानादिकं चरुश्रवणादिकं च योगीश्वराद्यनुक्तं क्षिप्र-
कामः कुर्वीत । अतश्च योगीश्वराद्युक्तप्राजापत्यद्वयस्थाने गौतमीयमनेकेतिकर्तव्यतासहितं
द्रष्टव्यम् । एवमन्यान्यपि स्मृत्यन्तरोक्तानि विशेषेणान्येषणीयानि ॥

अयमेवातिकृच्छ्रः स्यात्पाणिपूरान्नभोजनः ॥ ३२० ॥

एतद्धर्मक एष एकभक्तादिप्राजापत्यधर्मयुक्तोऽतिकृच्छ्रः स्यात् । इयांस्तु विशेषः । आद्ये
त्र्यहत्रये पाणिपूरणमात्रमन्नं मुञ्जीत न पुनर्द्वाविंशत्यादिप्रासान् ॥ अत्र च
अतिकृच्छ्रमाह । प्रासभोजनानुवादेन पाणिपूरान्नविधानादन्यत्र्यहेऽतिदेशमात्र उपयासोऽप्र-
तिपक्ष एव ॥ अत्रापि पादशो व्यवस्था पूर्ववदेव द्रष्टव्या । यत्तु मनुनोक्तम् (अ. ११ श्लो.
२१३) एकैकं आसमश्नीयाद्यहाणि त्रीणि पूर्ववत् । त्र्यहं चोपवसेदन्त्यमतिकृच्छ्रं चरन्
दिन इति तत्पाणिपूरान्नपरिमितत्वादरुपत्वाच्छक्तविषयम् ॥ ३२० ॥

कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दिवसानेकविंशतिम् ।

एकविंशतिरात्रं पयसा वर्तनं कृच्छ्रातिकृच्छ्राख्यं व्रतं विज्ञेयम् । गौतमेन तु द्वाद-
कृच्छ्रातिकृच्छ्रमाह । शराप्रमुखेन वर्तनं कृच्छ्रातिकृच्छ्रमित्युक्तम् । अन्नपसस्तृतीयः स कृ-
च्छ्रातिकृच्छ्र इति । अतश्च शक्त्यपेक्षया तयोर्व्यवस्था ॥

द्वादशाहोपवासेन पराकः परिकीर्तितः ॥ ३२१ ॥

पराकमाह । ऋज्वर्योऽयमर्धश्लोकः ॥ ३२१ ॥

पिण्याकाचामतक्राम्बुसक्तूनां प्रतिवाससम् ।

एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रः सौम्योऽयमुच्यते ॥ ३२२ ॥

पिण्याकोवनमिश्राबोदश्विद्वदसक्तूनां पश्यानामेकैकं प्रतिदिवसपुपुज्य पटेऽङ्घ्रि उपव-
सेदप सौम्याख्यः कृच्छ्रोऽभिधीयते । द्रव्यपरिमाणं तु मागयात्रामात्र-
निबन्धनमधिगन्तव्यम् । जाबालेन तु चतुरहर्व्यापी सौम्यकृच्छ्र उक्तः ।
पिण्याकं सक्तवस्तकं चतुर्थेऽहन्यभोजनम् । वासो वै दक्षिणां दद्यात्सौ-
म्योऽयं कृच्छ्र उच्यते इति ॥ ३२२ ॥

एपां त्रिरात्रमभ्यासादेकैकस्य यथाक्रमम् ।

तुलायुरूप इत्येष ज्ञेयः पञ्चदशाहिकः ॥ ३२३ ॥

• एषां पिण्याकादीनां पञ्चानां क्रमेणैकैकस्य त्रिरात्राम्यासेन पञ्चदशाहव्यापी तुलापुरु-
तुलापुरुषाख्यं पास्यः कृच्छ्रो वेदितव्यः । अत्र च पञ्चदशाहिकत्वविधानादुपवासस्य
कृच्छ्रमाह । निवृत्तिः ॥ यमेन त्वेकविंशतिरात्रिकस्तुलापुरुष उक्तः । आनाममय पि-
ण्याकं तर्कं चोदकसंयुक्तान् । त्र्यहं त्र्यहं प्रयुञ्जानो वायुभक्षी त्र्यहद्वयम् ॥ एकविंशतिरात्र-
स्तु तुलापुरुष उच्यते इति । अत्र हारीताद्युक्तेतिकर्तव्यता अन्यगौरवमयान्न लिख्यते ३२३

तिथिवृद्ध्या चरेत्पिण्डान् शुक्ले शिर्यण्डसंमितान् ।

एकैकं हासयेत्कृष्णे पिण्डं चान्द्रायणं चरन् ॥ ३२४ ॥

चान्द्रायणाख्यं व्रतं कुर्वन् मयूराण्डपरिमितान् पिण्डान् शुक्ले आपूर्यमाणपसे तिथिवृ-
चान्द्रायणमाह । द्वया चरेत् भक्षयेत् । यथा प्रतिपत्प्रभृतिषु चन्द्रकलानामेकैकशो वृद्धिरर्थ-
भासे तद्वत्पिण्डानपि प्रतिपद्येको द्वितीयायां द्वावित्येवमेकैकशो वर्धयन्
भक्षयेद्यावत्पूर्णाभासी । ततः पञ्चदश्यां पञ्चदशाग्रासान्मुक्त्वा ततः कृष्णपसे चतुर्दश प्रति-
पदि द्वितीयायां त्रयोदशेत्येवमेकैकशो ग्रासान् हासयन् अश्रीयात् यावच्चतुर्दशी । ततश्चतु-
र्दश्यामेकं ग्रासं ग्रासित्वा इन्दुसये अर्घ्यादुपवसेत् । तथा च वसिष्ठः । एकैकं वर्धयेत्पिण्डं
शुक्ले कृष्णे च हासयेत् । इन्दुसये न भुञ्जीत एष चान्द्रायणो विधिरिति । चन्द्रस्यायनमि-
वायनं चरणं यस्मिन्कर्मणि हासवृद्धिम्यां तच्चान्द्रायणम् । संज्ञायां दीर्घः । इदं च यववन्
मान्तघोरणीयः मध्ये स्थवीय इति यवमध्यमिति कथ्यते । एतदेव व्रतं यदा कृष्णपक्षाप्र-
तिपदि मक्रम्य पूर्वोक्तक्रमेणानुष्ठायते तदा विपीलिकावन्मध्ये हस्तिष्ठं भवतीति विपीलिकम-
ध्यमिति कथ्यते । तथाहि । पूर्वोक्तक्रमेण कृष्णप्रतिपदि चतुर्दश ग्रासान् मुक्त्वा एकैकग्रा-
सापचयेन चतुर्दशी यावद्भुञ्जीत । ततश्चतुर्दश्यामेकं ग्रासं ग्रासित्वा मावास्यायामुपोष्य शुक्लम-
तिपदि एकमेव ग्रासं प्राश्रीयात् । तत एकोपचयमोजनेन पक्षशेषे निर्वर्त्यमाने पूर्णमास्यां
पञ्चदश ग्रासाः संपद्यन्त इति युक्तेव विपीलिका मध्यता । तथा च वसिष्ठः । मासस्य कृ-
ष्णपक्षादौ ग्रासानघाच्छतुर्दश । ग्रासापचयमोजनी सन्पक्षशेषं समापयेत् ॥ तपेव शुक्लपक्षादौ
ग्रासं भुञ्जीत चापरम् । आमोपचयमोजनी सन्पक्षशेषं समापयेदिति ॥ यदा त्वेकस्मिन्पसे
तिथिवृद्धिग्रासवशात् षोडशदिनानि भवन्ति चतुर्दश वा तदा ग्रासानामपि वृद्धिदामी वेदि-
तव्यी । तिथिवृद्ध्या पिण्डांश्चरेदिति नियमात् । गौतमेनात्र विशेषो दर्शितः । अथान्द्रा-
न्द्रायणं तस्योक्तो विधिः कृच्छ्रे वपनं च व्रतं चरेत् शोभनां पूर्णमासीमुपवसेत् । आप्या-
यस्यं स्तेपयांसि नवोनत्र इति चैताभिस्तर्पणमाज्यहोमो हविषआहुमन्त्रणमुपस्थानं च चन्द्र-
मसः यदेवादेवहेडनमिति चतसृभिराज्यं जुहुयादेवकृत्स्नस्येति चान्ने समिद्धिः ॐम्ः ॐम्हाः
ॐम्स्वः ॐम्हः ॐम्नः ॐम्तपः ॐम्सत्यं यशः श्रीऊर् इद ओजः तेनः पुरुषः धर्मः ।
शिव इत्येतैर्ग्रासानुमन्त्रणं प्रतिमन्त्रं मनसा नमः स्वाहेति वा सवीनेनैरेव ग्रामान्भुञ्जीत । तद्वा-
सनमागमास्याविकारेण । अरुभैससक्तुकणयावकशारूपयोदधिपूतनूटकशेदकानि हवींषि

उच्चरोत्तरं प्रशस्तानि । पौर्णमास्यां पञ्चदश आसन् भुक्त्वा एकैकापचयेनापरपक्षमश्नीयात् । अमावास्यायामुपोष्यैकैकोपचयेन पूर्वपक्षं विपरीतमेकेषामेव चान्द्रायणी मास इति । अत्र आसप्रमाणमास्याविकारेणेति यदुक्तं तद्व्याभिप्रायम् । तेषां शिष्यण्डपरिमितपञ्चदशआस-
भोजनाशक्तेः । क्षीरादिहविष्य शिष्यण्डपरिमितत्वं पर्णपुटकादिना संपादनीयम् । तथा कुकुटाण्डार्द्रमिलकादीनि तु आसपरिमाणानि स्पृश्यन्तरोक्तानि शक्तिविषयाणि शिष्य-
ण्डपरिमाणाह्युत्पात्तेषाम् । यत्पुनरत्र श्वोभूतां पौर्णमासीमुपवसेदित्यत्र चतुर्दश्यामुप-
वासमभिधाय पौर्णमास्यां पञ्चदशआसन्भुक्त्वेत्यादिना द्वात्रिंशदहरात्मकत्वं चान्द्रायण-
स्योक्तं तत्पक्षान्तरप्रदर्शनार्थं न सार्वत्रिकम् । योगीश्वरवचनानुरोधेन त्रिंशदहरात्मकस्य द-
र्शितत्वात् । यदेतत्सार्वत्रिकं स्यात्तदा नैरन्तर्येण संवत्सरे चान्द्रायणानुष्ठानानुपपत्तिः स्यात्
चन्द्रगत्यनुवर्तनानुपपत्तिश्च ॥ ३२४ ॥

यथाकथञ्चित्पिण्डानां चत्वारिंशच्छतद्वयम् ।

मासेनैवोपभुञ्जीत चान्द्रायणमथापरम् ॥ ३२५ ॥

पिण्डानां चत्वारिंशदधिकं शतद्वयं मासेन भुञ्जीत । यथाकथञ्चित्प्रतिदिनं मध्याह्नेऽष्टौ
आसन् अथवा नक्तंदिनयोश्चतुरश्रतुरो वा अथैकैस्मिंश्चतुरोऽपरस्मिन्द्वाद-
शतथैकात्रमुपोष्यापरस्मिन्षोडशवेत्यादिप्रकाराणामन्यतमेन शक्त्याचपेक्ष-
या भुञ्जीतेत्येतत्पूर्वोक्तचान्द्रायणद्वयादपरं चान्द्रायणम् । अतस्तयोर्नाम आस-
संख्यानियमः किंतु पञ्चविंशत्यधिकशतद्वयसंख्यैव । मनुना चैते प्रकांरा दर्शिताः । (अ. ११ ख्यो,
२१८-२२०) अष्टावष्टौ समश्नीयात्पिण्डान्मध्यन्दिने स्थिते । नियतात्मा हविष्यस्य यतिचा-
न्द्रायणं चरेत् ॥ चतुरः प्रातरश्नीयात्पिण्डान्विप्रः समाहितः । चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिशुचान्द्रा-
यणं चरेत् ॥ यथाकथञ्चित्पिण्डानां तिस्रोऽशीतीः समाहितः । मासेनाश्वहविष्यस्य चन्द्रस्येति
सलोकतामिति । तथा चत्वारिंशच्छतद्वयन्यूनसंख्याआससंपादयस्यापि संग्रहार्थमपरग्रहणम् ।
यथाह यमः । त्रींस्त्रीन्पिण्डान्समश्नीयाद्विप्रः समाहितः । हविष्यान्नस्य वै मासमृषिचा-
न्द्रायणं स्मृतमिति । एषु च यतिचान्द्रायणमभृतिषु न चन्द्रगत्यनुसरणमपेक्षितम् । अतस्त्रि-
शदिनात्मकसाधारणेन मासेन नैरन्तर्येण चान्द्रायणानुष्ठाने यदि कथंचित्स्थितिष्वद्विदास्यशात्
पञ्चम्यादिप्यारम्भो भवति तथापि न दोषः । यदपि सोमायनाख्यं मासव्रतं मार्कण्डेयेनोक्तम् ।
गोक्षीरं सप्तरात्रं तु शिबेत्स्तनचतुष्टयात् । स्तनत्रयात्सप्तरात्रं सप्तरात्रं स्तनद्वयात् ॥
स्तेनैकेन पद्मात्रं त्रिरात्रं चागुभुम्भेत् । एतत्सोमायनं नाम व्रतं कल्मषनाशनमिति ॥
स्मृत्यन्तरे सप्ताहं हेत्येतद्गोस्तनमसिलमथ त्रीन्स्तनान्दौ तथैकं कुर्यात्स्त्रींश्चोपवासान्यदि भ-
यति तदा मासि सोमायनं तत् तदपि चान्द्रायणधर्मकमेव । हारीतेन अपातश्चान्द्रायणमनु-
प्रविष्य इत्यादिना भेतिर्कृत्यताकं चान्द्रायणमभिधायिवमेव सोमायनमित्यतिदेशाभिधा-
नात् । यत्पुनस्तेन स्पृष्ट्वानुर्धामारम्भं शुक्लद्वादशीपर्यन्तं सोमायनमुक्तम् । चतुर्थमभृतिषुः-

अयेत् । तथा यमेनापि विशेष उक्तः । अङ्गुल्यग्रस्थितं पिण्डं गायत्र्या चाभिमुखितम् ।
 प्राश्याचम्य पुनः कुर्यादन्वस्थाप्यभिमुखमिति । अतश्च उँभूर्भुवःस्वरित्यादिभिर्गौतमो-
 क्तैरभिमुखमन्त्रैः सहास्य विकल्प उक्तः । यत्पुनराप्यायस्य संतेपयांसीत्यादिभिः पिण्ड-
 करणात्पूर्वं हविषोऽभिमुखमनुकृतं तद्विघ्नकार्यत्वात्समुच्चीयते । एतानि कृच्छ्रादिघृतानि यदा
 प्रायश्चित्तार्थमनुष्ठायन्ते तदा केशादिवपनपूर्वकं परिगृहीतव्यानि । वापनं व्रतं चरेदिति गौ-
 तमस्मरणात् । अम्युदयार्थं तु नैव वपनम् । वसिष्ठेनाप्यत्र विशेष उक्तः । कृच्छ्राणां व्रत-
 रूपाणां श्मश्रुकेशादि वापयेत् । कुक्षिरोमशिखावर्ज्यमिति । कृच्छ्राणां व्रतरूपाणि वपनादीन्य-
 ज्ञानि वक्ष्यन्त इति शेषः । पर्पदुपविष्टव्रतग्रहणं च व्रतानुष्ठानदिवसात्पूर्वेद्युः सायाह्ने कार्यम् ।
 यथाह वसिष्ठः । सर्वपापेषु सर्वेषां व्रतानां विधिपूर्वकम् । ग्रहणं संप्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्ते
 चिकीर्षिते । दिनान्ते नखरोमादीन्मवाप्य स्नानमाचरेत् । भस्मगोमयमृद्वारिष्वगव्यादिक-
 ल्पितैः ॥ मलापकर्षणं कार्यं बाह्यशौचोपसिद्धये । दन्तधावनपूर्वेण पञ्चगव्येन संयुतम् ॥ व्रतं
 निशामुले ग्राह्यं बहिस्तारकदर्शने । आचम्यातः परं मौनी ध्यायन्कुप्युक्तमात्मनः ॥ मनःसं-
 तापनं तीव्रमुद्बहेच्छोकमन्तत इति । गहिरिति ग्रामाद्वहिर्निष्क्रम्य । स्त्रियाप्येवमेव व्रतप-
 रिग्रहः कार्यः । केशश्मश्रुलोमनखवपनं तु नास्ति । चान्द्रायणादिप्नेतवेव स्त्रियाः केशव-
 पनवर्ज्यमिति बौधायनस्मरणात् ॥ वपनानिच्छोस्तु हारीतेन विशेष उक्तः । राजा वा राजपु-
 त्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः । केशानां वपनं कृत्वा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ केशानां रक्षणार्थं
 तु द्विगुणं व्रतमाचरेत् । द्विगुणे तु व्रते चीर्णे दक्षिणा द्विगुणा भवेदिति । एतच्च महापातका-
 दिदोषविशेषाभिप्रायेण द्रष्टव्यम् । विद्वद्विप्रनृपस्त्रीणां नेप्यते केशवापनम् । व्रते महापात-
 किनो गोहन्तुश्चावकीर्णिन इति मनुस्मरणात् ॥ जाबालेनाप्यत्र विशेष उक्तः । आ-
 रम्भे सर्वकृच्छ्राणां समाप्तौ च विशेषतः । अङ्गेनैव च शालाग्रौ मुहुयाब्बाह्वीः पृथक् ॥
 श्राद्धं कुर्याद्भ्रतान्ते तु गोहिरण्यादि दक्षिणा इति ॥ यमेनाप्यत्र विशेषोऽभिहितः । पश्चा-
 त्तापो निवृत्तिश्च स्नानं चाङ्गतयोदितम् । नैमित्तिकानां सर्वेषां तथा चैवानुकीर्तनमिति ।
 तथा । गान्ध्याम्यङ्गशिरोम्यङ्गताम्बूलमनुलेपनम् । व्रतस्यो वर्जयेत्सर्वं यच्चान्यद्वलरागरुदिति ।
 एवमादिकर्तव्यताज्ञातं स्मृत्यन्तरादन्वेष्टव्यम् । एवमनेन विधिना व्रतं गृहीत्वापश्यं परि-
 समापनीयम् । अन्यथा तु प्रत्यवायः । पूर्वं व्रतं गृहीत्वा तु नाचरेत्काममोहितः । जीवन्भवति
 चाण्डालो मृतः स्या चैव जायत इति छागलेयस्मरणात् । इत्यलं प्रपञ्चेन ॥ ३२६ ॥

इत्यमुक्तविनियोगस्य चान्द्रायणादेः स्वरूपमभिधाय लब्धप्रसङ्गः कार्यान्तरेऽपि विनियोगमाह

अनादिष्टेषु पापेषु शुद्धिश्रान्द्रायणेन तु ।

धर्मार्थं यश्चरेदेतच्चन्द्रस्येति सलोकताम् ॥ ३२७ ॥

आदिश्यत इत्यादिष्टं प्रायश्चित्तं न विद्यते आदिष्टं येषु पापेषु तेषु चान्द्रायणेन शुद्धिः ।
 चशब्दात्प्राजापत्यादिभिः कृच्छ्रैरेन्दवसहितैस्तान्निप्रपदैर्वा शुद्धिः । तथा च यद्वाग्निशस्मतेऽभि-

हितम् । यानि कानि च पापानि गुरोर्गुरुतराणि च । कृच्छ्रातिकृच्छ्रं चान्द्रैः शोध्यन्ते मनु-
 रद्रवीदिति त्रयाणां समुच्चय उक्तः प्रतिपादितः । उशनसा तु द्वयोः समुच्चय उक्तः । दुरितानां
 दुरिष्टानां पापानां महतामपि । कृच्छ्रं चान्द्रायणं चैव सर्वपापप्रणाशनमिति । दुरितमुपपात-
 कम् । दुरिष्टं पातकम् । गौतमेन तु कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चान्द्रायणमिति सर्वप्रायश्चित्तमिति वि-
 समासकरणेनैव निरपेक्षता कृच्छ्रातिकृच्छ्रयोः सूचिता । चान्द्रायणस्य निरपेक्षता इति श-
 ब्देन च त्रयाणां समुच्चयः । केवलप्राजापत्यस्य तु निरपेक्षं चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम् । लघुदोषे
 त्वनादिष्टे प्राजापत्यं समाचरेदिति । गौतमेनापि प्राजापत्यादेर्निरपेक्षमुक्तम् । प्रथमं चरित्वा
 शुचिः पूतः कर्मण्यो भवति । द्वितीयं चरित्वा यदन्यन्महापातकेभ्यः पापं कुरुते तस्मात्प्रमु-
 च्यते । तृतीयं चरित्वा सर्वस्मादेनसो मुच्यत इति महापातकादपीत्यभिप्रेतम् । मनुनाप्युक्त-
 म् । (अ. ११ श्लो. २१९) पराको नाम कृच्छ्रोऽयं सर्वपापानोदन इति । हारीतेनाप्यु-
 क्तम् । चान्द्रायणं यावकश्च तुलापुरुष एव च । गवां चैवानुगमनं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ तथा ।
 गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । एकरात्रोपवासश्च श्वपाकमपि शोधयेत् । तथा
 तप्तकृच्छ्रमधिकृत्य तेनैवोक्तम् । एष कृच्छ्रो द्विरभ्यस्तः पातकेभ्यः प्रमोचयेत् । त्रिरभ्यस्तो
 यथान्यायं शूद्रहत्यां व्यपोहतीति । उशनसोक्तम् । यत्रोक्तं यत्र वा नोक्तं महापातकना-
 शनम् । प्राजापत्येन कृच्छ्रेण शोधयेन्नात्र संशय इति । एतानि प्राजापत्यादीनि अनादि-
 ष्टेषूपपातकादिषु सखदभ्यासापेक्षया व्यस्तानि समस्तानि वा योजनीयानि । तथा आदिष्ट-
 ब्रतेष्वपि महापातकादिषु अभ्यासापेक्षया योजनीयानि । अत एव यमेनोक्तम् । यत्रोक्तमि-
 त्यादि । गौतमेनाप्युक्तम् । निष्कृतीनां संग्रहायं सर्वप्रायश्चित्तग्रहणं कृतम् । तथा यदपि तेनै-
 वोक्तम् । द्वितीयं चरित्वा यदन्यन्महापातकेभ्यः पापं कुरुते तस्मात्प्रमुच्यत इत्युक्त्वा तृती-
 यं चरित्वा सर्वस्मादेनसो मुच्यत इति तदपि महापातकाभिप्रायं न तु क्षुद्रपातकाभिप्रायम् ।
 न च महापातकमनुक्तमिष्कृतिकं संभवति तस्मादुक्तमिष्कृतिकेऽपि प्राजापत्यादयो योज-
 नीयाः । तत्र द्वादशवर्षिकव्रते द्वादशद्वादशदिनानि एकैकं प्राजापत्यं च परिकल्प्य गण्य-
 मानप्राजापत्यानां पष्ठत्रयधिकशतत्रयं द्वादशवर्षिके वैकल्पिकमनुष्ठेयं भवति । तदशक्तौ ता-
 वत् एव धेनवो दातव्याः । तदसंभवे निष्काणां पष्ठत्रयधिकशतत्रयं दातव्यम् । तथा स्मृत्य-
 न्तरम् । प्राजापत्यक्रियाऽशक्तौ धेनुं दद्याद्विचक्षणः । धेनोरभावे दातव्यं मूल्यं तुल्यमसंश-
 यम् । मूल्यार्धमपि निष्कं वा तदर्धं वा शक्त्यपेक्षया दातव्यम् । गवामभावे निष्कं स्यात्त-
 दर्धं पाद एव वेति स्मरणात् । मूल्यदानस्थाप्यशक्ता तावन्तो वोदवासाः कार्याः । तत्राप्य-
 शक्तौ गायत्रीजपः षट्त्रिंशच्छतममूल्याकः कार्यः । कृच्छ्रोऽयुतं तु गायत्र्या उदवासास्तथैव
 च । धेनुप्रदानं विप्राय समभेतच्चतुष्टयमिति पराशरस्मरणात् । यच्च चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम् ।
 गायत्र्यास्तु जपन्कोटिं ब्रह्महत्यां व्यपोहति । लसाशीति जपेद्यस्तु सुरापानाद्विमुच्यते ॥ पु-
 नाति हेमहर्तारं गायत्र्या लक्षसप्ततिः । गायत्र्या षष्टिर्भिक्षैर्मुच्यते गुरुतरपग इति तत् द्वादश-

वार्षिकतुल्यविधानतयोक्तं । न पुनरशक्तविषयमिति न विरोधः । एवमन्येऽपि । कृच्छ्रे दे-
व्ययुतं चैव प्राणायामशतद्वयम् । तिलहोमसहस्रं तु वेदपारायणं तथेत्यादयः प्रत्यान्नायाश्च-
तुर्विंशतिमन्वादिशास्त्राभिहिताः षट्यधिकत्रिशतगुणिता महापातकेषु बोद्धव्याः । अतिपात-
केषु सप्तत्यधिकशतद्वयं प्राजापत्यानां कर्तव्यम् । तावन्तो वा धेन्वादयः प्रत्यान्नायाः । पात-
केषु साशीतिशतं प्राजापत्यानां प्रत्यान्नायाः धेन्वादयस्तावन्त एव वा । तथा चतुर्विंशतिमते-
ऽभिहितम् । जन्मप्रभृति पापानि बहूनि विविधानि च । कृत्वावर्गं ब्रह्महत्यायाः षडब्दं व्रत-
माचरेत् ॥ प्रत्यान्नाये गवां देयं साशीति धनिना शतम् । तथाष्टादशलक्षाणि गायत्र्या वा-
जपेद्बुध इति । इदमेव द्वादशवार्षिके व्रते द्वादशद्वादशदिनैरैकैकप्राजापत्यकल्पनायां लिङ्गम् ।
एवमुपपातकेषु त्रैवार्षिकप्रायाश्चित्तविषयभूतेषु नवतिप्राजापत्यास्तावन्तः प्रत्यान्नायाः त्रैमा-
सिकविषये पुनः सार्धसप्तप्राजापत्याः प्रत्यान्नायाश्च धेनूद्वासादयस्तावन्त एव । मासिकव्र-
तविषये तु सार्धं प्राजापत्यद्वयं तावानेव वा प्रत्यान्नायः । चान्द्रायणाविषयभूतेषु पुनरुपपात-
केषु प्राजापत्यत्रयम् । तदशक्तस्य प्रत्यान्नायस्तावानेव । यत्पुनश्चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम् ।
अष्टौ चान्द्रायणे देयाः प्रत्यान्नायविधौ सदेति तदपि धनिनः पिपीलिकामध्यादिचान्द्रायण-
प्रत्यान्नायविषयम् । मासातिकृच्छ्रविषयभूतेषु पुनरुपपातकेषु सार्धसप्तप्राजापत्याः प्रत्यान्ना-
याश्च धेन्वादयस्तावन्त एव । प्राजापत्ये तु गामेकां दद्यात्सान्तपने द्वयम् । पराकतसकृ-
च्छ्रातिकृच्छ्रे तिस्रस्तु गास्तपेति चतुर्विंशतिमतेऽभिधानात् । एतच्चैकैकं आसमश्रीयादित्याम-
लकपरिमितैकैकमासपक्षे वेदितव्यम् । पाणिपूरान्नभोजनपक्षे पुनर्धेनुद्वयमेव । माजापत्यस्य
षडुपवासतुल्यत्वात् ॥ तद्विगुणत्वाच्चातिकृच्छ्रस्य । यद्यपि नवमु दिनेषु पाणिपूरान्नभोजनं त-
थापि नैरन्तर्येण द्वादशदिवसानुष्ठाने श्रेयसातिशयात्षडहोपवाससप्तमानप्राजापत्यद्वयतुल्यत्वमेव ।
प्राजापत्यस्य च षडुपवासतुल्यत्वं युक्तमेव । तथाहि । प्रथमे त्र्यहो सायन्तनभोजनत्रयनिवृ-
त्तावेकोपवाससंपत्तिः । द्वितीये त्र्यहो मातःकालभोजनत्रयनिवृत्तिपरस्य । तथा अयाचितत्र्य-
होऽपि सायन्तनभोजनत्रयवर्जनेऽपरस्येत्येवं नवभिर्दिनैरुपवासत्रयम् । पुनश्चान्त्यत्र्यहो चोपवा-
सत्रयमिति युक्तं षडुपवासतुल्यत्वम् । कृपभैकादशगोदानसहितत्रिरात्रोपवासात्मकगोवधव्रते
तु सार्धैकादशप्राजापत्यास्तावत्संख्याकाश्चोदयासादयः प्रत्यान्नायाः । मासं पयोव्रते तु सार्ध-
प्राजापत्यद्वयम् । पराकाल्यकेतुपपातकव्रते प्राजापत्यत्रयं पराकतसातिकृच्छ्रस्थाने कृच्छ्रव्र-
थं चरेत् । सान्तपनस्य चाध्यर्धमशक्तौ व्रतमाचरेदिति षट्त्रिंशन्मतेऽभिधानात् । चान्द्रा-
यणपराककृच्छ्रातिकृच्छ्रास्तु प्राजापत्यत्रयात्मकाद्द्वादशवार्षिकव्रतस्थाने विंशत्युत्तरशत-
संख्या अनुष्ठेयाः तत्प्रत्यान्नायास्तु धेन्वादयस्त्रिगुणाः । अतिपातकेषु नवतिसंख्याकाश्चा-
न्द्रायणादयः । तत्समेषु पुनः पातकपदाभिषेयेषु षष्टिसंख्याः । उपपातकेषु त्रैवार्षिकविष-
येषु त्रिशत्संख्याः । त्रैमासिके गोवधव्रतस्थाने गोमूत्रस्थानादीनां कर्तव्यताबाहुल्याच्चान्द्रा-
यणादित्रयम् । मासिकव्रते तु योगीश्वरोक्ते एवमेव चान्द्रायणम् । धेनूद्वासादिप्रत्यान्नाय-

स्तु सर्वत्र त्रिगुण एव । प्रकीर्णकेषु पुनः प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तानुसारेण प्राजापत्यं पादादि
 क्लृप्त्या योजनीयम् । आवृत्तौ पुनश्चान्द्रायणादिकमिति एतदिग्वलम्बेनान्यत्रापि कल्पना
 कार्या । यत्पुनर्वृहस्पतिनोक्तम् । जन्मममृति यत्किञ्चित्पातकं चोपपातकम् । तावदावर्त
 येत्कृच्छ्रं यावत्पष्टिगुणं भवेदिति । ततः द्वे परदार इति गौतमोक्तद्विर्वारिकसमानविषयम् ।
 तथा त्रैमासिकादिविषयभूतोपपातकावृत्तिविषयं वा । पातकपदाभिधेयचाण्डालादिस्त्रीगमने द्विर-
 भ्यासविषयं वा । तत्र ज्ञानात् कृच्छ्राब्दमुद्दिष्टमज्ञानादैन्दवद्वयमिति सकृद्विपूर्वगमने कृच्छ्रा-
 ब्दविधानात् । तदभ्यासे द्विवर्षतुल्यपष्टिकृच्छ्राविधानं युक्तमेव । यत्तु सुमन्तुनोक्तम् । यद-
 प्यसकृदभ्यस्तं बुद्धिपूर्वमथ महत् । तच्छुद्ध्यत्यब्दकृच्छ्रेण महतः पातकादृत इति तदप्यु-
 पपातकाद्यावृत्तिविषयं तथा अज्ञानादैन्दवद्वयमिति यमोक्तैन्दवद्वयविषयभूतपातकावृत्तिवि-
 षयं वा । यस्तु तपस्यसमर्थो धान्यसमृद्धश्च स कृच्छ्रादिप्रतानि द्विजाभ्यभोजनदानेन सं-
 पादयेत् । तथा हि स्मृत्यन्तरम् । कृच्छ्रे पञ्चातिकृच्छ्रे त्रिगुणमहरहस्त्रिदशेवं तृतीये चत्वारिंशच्च तसे त्रिगुणितगुणिता विंशतिः स्यात्पराके । कृच्छ्रे सान्तपनाख्ये भवति पडधिका
 विंशतिः सैव हीना द्वाभ्यां चान्द्रायणे स्यात्तपसि कृशबलो भोजयेद्विप्रमुख्यानि । अह-
 रहरिति सर्वत्र संवन्धनीयम् । तृतीयः कृच्छ्रातिकृच्छ्रः । अत्र प्राजापत्यदिवसकल्पनया
 विद्वद्विप्राणां पष्टिमोजनं भवति । यत्तु चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम् । विप्रा द्वादश वा भोज्याः
 पावकेष्टिस्तथैव । अन्या वा पावनी काचित्समान्याहुर्मनीषिण इति मानापत्यस्थाने द्वाद-
 शानां विप्राणां भोजनमुक्तं तन्निर्धनविषयम् । यच्चान्द्रायणस्यापि तत्रैव प्रत्याज्ञायमुक्तम् ।
 चान्द्रायणं मृगारोष्टिः पवित्रेष्टिस्तथैव च । मित्रविन्दापशुश्चैव कृच्छ्रं मासत्रयं तथा ॥ नि-
 त्यनैमित्तिकानां च काम्यानां चैव कर्मणाम् । इष्टीनां पशुबन्धानामभावे चरवः स्मृता
 इति तदपि चान्द्रायणाशक्तस्य । यत्तु कृच्छ्रं मासत्रयं तथेति कृच्छ्राष्टकं प्रत्याज्ञातं तदपि
 जरठमुखविषयम् । चान्द्रायणं त्रिभिः कृच्छ्रैरिति दर्शितत्वादित्यलं प्रपञ्चेन । प्रकृतमनुस-
 यस्त्वभ्युदयकामो धर्मार्थकाम्यनियोगनिष्पत्त्यर्थं तच्चान्द्रायणमनुतिष्ठति न पुनः प्राय-
 क्षार्थमसौ चन्द्रसालोक्यं स्वर्गविशेषं प्राप्नोति । एतच्च संवत्सरावृत्त्यभिप्रायेण । एकमास-
 विपापो विपाप्मा सर्वमेनो हन्ति द्वितीयमाप्त्वा दशपूर्वान् दशापरान् आत्मानं चैकविंश-
 र्षं च पुनाति संवत्सरं चाप्त्वा चन्द्रमसः सलोकतामाप्नोतीति गौतमस्मरणात् ॥ ३२७ ॥

कृच्छ्रकृच्छ्रार्थकपस्तु महतीं श्रियमाप्नुयात् ।

यथा गुरुक्रतुफलं प्राप्नोति सुसमाहितः ॥ ३२८ ॥

यस्त्वभ्युदयकामः प्राजापत्यादिकृच्छ्राननुतिष्ठति स महतीं राज्यादिउत्तमां श्रिय-
 मनुभवति । यथा गुरुक्रतूनां रानसूयादीनां कर्ता तत्फलं स्वाराज्यादिउत्तमं
 किंचिह । महत्फलं लभते तथायमपि सुसमाहितः सकलाङ्गकलापमविकलमनुतिष्ठति

फलमहिमप्रकाशनार्थं क्रतुदृष्टान्तकीर्तनम् । सुसमाहित इत्यनेनाविकलशास्त्रानुष्ठानं वद-
न्काम्यकर्मतयाङ्गवैकल्ये फलासिद्धिं द्योतयति अतो नात्र भायश्चित्तेष्वेव यावत्संभवाङ्गानुष्ठा-
नमङ्गीकरणीयमिति दूरोत्सारितं प्रत्याघ्रायोपादानम् । रुच्छ्राद्यनुष्ठानादृत्तौ त्वधिकारिणः
फलादृत्तिः कर्मण्यारम्भभान्यत्वादिति न्यायलभ्या स्थितैवेति नेदमविवक्षितम् ॥ ३२८ ॥

प्रागुदिताखिलापौपसंहारव्याजेन धर्मशास्त्रघाट्यादिविधोन्सार्यवादान्

प्रार्थनावधानरूपेण प्रतिपादयितुमाह

श्रुत्वैतानृपयो धर्मान्याज्ञवल्क्येन भापितान् ।

इदमृचूर्महात्मानं योगीन्द्रममितौजसम् ॥ ३२९ ॥

अत्र हि वर्णाश्रमादिन्यावृत्ता धर्माः पट्टप्रकाराः प्रतिपादिताः तानखिलान् योगीश्वरभा-
पितान् ऋषयः श्रुत्वा ग्रहर्षोत्कुललोचनास्तं महिमगुणशालिनमचिन्तनीयशक्तिविभवमिद-
मभिधास्यमानमूचिवांसः ॥ ३२९ ॥

य इदं धारयिष्यन्ति धर्मशास्त्रमतन्द्रिताः ।

इह लोके यशः प्राप्य ते यास्यन्ति त्रिविष्टपम् ॥ ३३० ॥

विद्यार्थी प्राप्नुयाद्विद्यां धनकामो धनं तथा ।

आयुष्कामस्तथैवायुः श्रीकामो महतीं श्रियम् ॥ ३३१ ॥

श्लोकत्रयमपि ह्यस्माद्यः श्राद्धे श्रावयिष्यति ।

पितृणां तस्य तृप्तिः स्यादक्षय्या नात्र संशयः ॥ ३३२ ॥

ब्राह्मणः पात्रतां याति क्षत्रियो विजयी भवेत् ।

वैश्यश्च धान्यधनवानस्य शास्त्रस्य धारणात् ॥ ३३३ ॥

इत्यमृज्वर्यैः श्लोकैः सामश्रवः प्रसृतयोऽनेकधा प्रार्थयन्तेस्म ॥ ३३० ॥ ३३१ ॥ ३३२ ॥ ३३३ ॥

अपरापि प्रार्थनामाह

य इदं श्रावयेद्विद्वान्द्विजान्पर्वसु पर्वसु ।

अश्वमेधफलं तस्य तद्भवाननुमन्यताम् ॥ ३३४ ॥

यस्त्विदं धर्मशास्त्रं प्रतिपर्व द्विजान् श्रावयेत् तस्याश्वमेधफलं भवेदिति श्रावणविधिर्य-
वादः । तदेतदस्मत्प्रार्थितमर्थं सर्वत्र भवाननुमन्यताम् ॥ ३३४ ॥

श्रुत्वैतद्याज्ञवल्क्योऽपि प्रीतात्मा मुनिभाषितम् ।

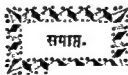
एवमस्त्विति होवाच नमस्कृत्य स्वयंभुवे ॥ ३३५ ॥

तदपिभिर्भाषितं श्रुत्वा योगीन्द्रोऽपि स्वनिर्मितधर्मशास्त्रधारणादिफलप्रार्थनेन्मीलित-
मुखपङ्कजः स्वयंभुवे ब्रह्मणे नयस्कृत्य प्रणम्य भवत्प्रार्थितं सकलमित्थं
वरदानमाह । भवत्वित्येवं किल भगवान्बभाषे ॥ ३३९ ॥

इति श्रीभारद्वाजपद्मनाभमष्टोपाध्यायात्मजस्य श्रीमत्परमहंसपरिव्रजजगद्गुरुश्वरभट्टारकस्य
कृतौ ऋजुमिताक्षरायां याज्ञवल्क्यधर्मशास्त्रविद्वतौ प्रायश्चित्ताध्यायस्तृतीयः समाप्तिमगमत् ॥

अथात्राध्यायानुक्रमणिका लिख्यते ।-तत्रार्थं सूक्तप्रकरणम् १ । आपद्धर्मप्रकरणम् २ ।
धानप्रस्थप्रकरणम् ३ । अध्यात्मप्रकरणम् ४ । ततः प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५ । तत्रार्थो क-
र्मविपाकः ६ । महापातकादिनिमित्तपरिगणनम् ७ । महापातकप्रायश्चित्तान्यातिदेशिकस-
हितानि ८ । उपपातकप्रायश्चित्तानि ९ । मकीर्णकप्रायश्चित्तप्रकरणम् १० । पतितत्याग-
विधिः ११ । द्रव्यग्रहणविधिः १२ । रुहस्यप्रायश्चित्ताधिकारः १३ । रुच्छादिलक्षणम्
१४ । इति प्रकरणानि ॥

उत्तमोपपदस्येयं शिष्यस्य कृतिरात्मनः । धर्मशास्त्रस्य विद्वतिर्विज्ञानेश्वरयोगिनः ॥ १ ॥
इति याज्ञवल्क्यमुनिशार्वता विद्वतिर्न कस्य विहिता विदुषः ॥ प्रमिताक्षरापि विपुलार्थ-
वती परिपिबति श्रवणयोरमृतम् ॥ २ ॥ गम्भीराभिः प्रसन्नाभिर्वाग्मिन्यस्ता मिताक्षरा ।
अनल्पार्थाभिरल्पाभिर्विद्वतिर्विहिता मया ॥ ३ ॥ नासीदस्ति भविष्यति क्षितितले कल्या-
णकल्पं पुं नो दृष्टः श्रुत एव वा क्षितिपतिः श्रीविक्रमार्कोपमः । विज्ञानेश्वरपण्डितो न
मज्जे किंचान्यदन्योपमश्चाकल्पं स्मिरमस्तु कल्पलतिकाकल्पं तदेतन्नयम् ॥ ४ ॥ स्वप्ता
वाचां मधुरवपुषां विश्वदाश्चर्यसीमां दातार्षानामनिशयनुषामर्धिसार्धार्थनायाः । ध्याता मूर्त-
मूर्तजनयिनो जीवतादार्कचन्द्रं जेतारीणां तनुसहस्रं तत्त्वविज्ञाननाथः ॥ ५ ॥ आ सेतोः
किं ताराशे रथकुलतिलकस्या च शैलाधिरानादा च प्रत्यक्षपयोधेश्चटुलतिमि कुलोत्तुद्गरिज्जचार-
ङ्गात् ॥ आ च प्राचः समुद्रान्नतद्वपतिशिरोरत्नभामामुराद्विः पायादा चन्द्रतारं जगदिदमलिङ्गं
विक्रमादित्यदेवः ॥ ६ ॥ अन्तर्मुखानि यदि स्नानि तपस्ततः किं नान्तर्मुखाणि यदि स्नानि
तपस्ततः किम् । अन्तर्बहिर्हृदि हरिश्च तपस्ततः किं नान्तर्बहिर्हृदि हरिश्च तपस्ततः किम्
॥ ७ ॥ श्रीमज्जगदीश्वरार्पणमस्तु ॥ शुभं भवतु ॥

समाप्त.